

SƏNAN İBRAHİMOV

ادبیات
ایران و افغانستان و تاجیکستان

İRAN, ƏFQANİSTAN,
TACİKİSTAN
ƏDƏBİYYATI

(ali məktəb tələbələri üçün dərslik)

BAKİ - 2015

Elmi redaktorlar:

akademik Teymur Kərimli
AMEA-nın müxbir üzvü Möhsün Nağısoylu

Korrektor: Vüsalə Ağayeva

Sənən İbrahimov. İran, Əfqanıstan, Tacikistan ədəbiyyatı. Bakı, 2015, ... səh.

Kitabda İran, Əfqanıstan və Tacikistan ərazisində yaranmış ədəbiyyat şərh edilir. X-XII əsrlərdə mövcud olmuş Samanilər, Qəznəvilər, Qaraxanilər, Rəvvadilər, Səlcuqlar ədəbiyyata xüsusi əhəmiyyət verirdi. Təkcə Səlcuqlar 200-dək şairi himayə edirdi. Ona görə də araşdırmada sülaləvi tədqiqat üsulu əsas götürülmüş və ədəbi nümayəndələrin saraylarla əlaqəsi də şərh edilmişdir. Müəlliflərin həyat və yaradıcılığından danışarkən Azərbaycanla bağlı məqamlara xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

Ön söz

Professor Sənan İbrahimovun yazdığı bu kitab uzun illərdən bəri mövcud problemi aradan qaldırır. Belə ki, ali məktəblərdə tədris olunan “İran ədəbiyyatı tarixi”, “Dünya ədəbiyyatı”, “Azərbaycan ədəbiyyatı ümumşərq kontekstində”, “Divan ədəbiyyatı” kimi fənlərin elmi materialları bu kitabdakı mövzulara söykənir. Kitab təkcə ali məktəblər üçün deyil, həm də Şərq ədəbiyyatı üzrə tədqiqat aparan alimlərin istifadəsi üçün yararlıdır. Belə ki, elmi məlumatlar bir çox mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirir.

Ümumiyyətlə, Şərqi dərindən öyrənilməsində Azərbaycan şərqşünaslığı həmişə fəal olmuş, öz fundamentallığı ilə postsovet məkanında və Avropa elmində həmişə öndə getmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, həmin elmi potensial günü-gündən azalır, nəinki artır. **Bunun özünəməxsus obyektiv və subyektiv səbəbləri var.** Şərqi dərindən öyrənilməsi təkcə elmi baxımdan deyil, həm də milli strategiyamız baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. **Belə ki,** uzun əsrlər boyu Azərbaycanın siyasi və mədəni həyatı Yaxın Şərq xalqlarının tarixi ilə bağlı olmuşdur. Cəsarətlə deyə bilərik ki, vahid şərq mədəniyyətinin yaranmasında azərbaycanlıların da misilsiz xidmətləri var.

Təsadüfi deyil ki, X əsrdən etibarən mövcud dövlətlərin başında türk sultanları, şərq elminin öncülləri sırasında azərbaycanlılar da olmuşdur. Kitabı oxuyarkən Şərq şairlərinin bizim Nizami, Xaqani və s. şairlərimizə yazdıqları nəzirələrə rast gəlirik. Eləcə də dahi şairlərimizin əsərlərində adlarını çəkdiyi Şərq şairlərinin həyat və yaradıcılığı barədə kifayət qədər məlumat əldə edirik.

Kitabda elə elmi yeniliklər var ki, çoxdan bəri Azərbaycan elmi ictimaiyyətini düşündürmüşdür. Məsələn, Məhsəti xanımın öz rübailərində adını çəkdiyi Xətiboğlu adlı şairin əsərlərindən bir beyt belə əlimizdə yoxdur. Ancaq kitabı oxuyarkən bizə məlum olur ki, Şərqi dahi şairlərindən olan Sənai Qəznəvi onun bir beytini şeiri üçün təxmis götürüb, ona nəzirə yazmışdır:

***Bu vəzndə söylədi Gəncə övladı Pur-Xətib,
“Nobahar gəldi, ey gözəl, nar gülü badəsi hanı?”***

Yaxud da, Məhsəti xanımın rübailərinin itməsinə imkan verməyən Cövhərinin yaradıcılığı ilə tanış oluruq. Cövhəri özünün “Məhsəti və Əmir Əhməd ” romanını yazarkən ona lazım olan rübailərin hamısını Məhsətinin divanından seçmişdir. Bu da Məhsəti Gəncəvinin uzun əsrlər boyu təbliğinə şərait yaratmış və rübailərin itməsinin qarşısını almışdır.

Kitabın başqa əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, 30 milyonadək azərbaycanlı İranda yaşayır və onlar kitabdakı klassiklərin əsərləri əsasında tərbiyə alır. **Ona görə də həmin** şairlərin Quzey Azərbaycanda da dərindən öyrənilməsi aramızda ola biləcək yadlaşmanın qarşısını alır.

Ölkəmiz müstəqil olandan sonra özünün xarici strategiyasında bütün qonşularla mehribanlıqı prioritet siyasi xətt kimi qəbul etmişdir. Bu mənada qonşu dövlətlərin tarixini, mədəniyyətini dərindən bilməliyik. Məhz bu kitab vasitəsilə qədim və orta əsr ədəbiyyatımızın İran, Əfqanıstan və Tacikistan ədəbiyyatı ilə bağlılıqlarını öyrənirik.

Klassiklərimizin işlədikləri əksər mövzular vahid Şərq ədəbiyyatından qaynaqlanır. **Buna görə də** onların irəli sürdükləri ideyaları dərindən dərk etmək üçün vahid Şərq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan İran, Əfqanıstan və Tacikistan klassiklərini dərindən öyrənməliyik. Əgər Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki mövzuları vaxtilə Firdovsi və Sənai Qəznəvi kimi şairlər işləyibsə, onda həmin müəlliflərin yaradıcılığını dərindən öyrənməliyik. Eləcə də XX əsrdə Hüseyn Cavid “Xəyyam”, “Səyavuş”, “Şeyx Sənan ” kimi əsərlərini yazarkən, M. Ə. Rəsulzadə “Əsrin Səyavuşu” adlı siyasətnaməsini yazarkən Şərq ədəbiyyatına **istinad** edirsə, deməli, biz həmin ədəbiyyatı dərindən bilməliyik.

Bütün bunlar kitabın Azərbaycan elmi üçün nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

Qədim dövr farsdilli ədəbiyyat

Üç min illik dövlətçilik tarixi olan İranın, Əfqanıstanın və Tacikistanın ədəbiyyat tarixi də o qədər qədimdir. Bu ölkələrin mədəniyyəti tarix boyu təkcə onların indiki sərhədləri daxilində deyil, həm də Orta Asiya, İraq, Suriya və s. dövlətlərin ərazisində yaradılmışdır. **Ona görə də** farsdilli xalqların ədəbiyyat tarixindən danışanda həmin ədəbiyyatın geniş coğrafiyasını da unutmamaq olmaz. Farsdilli xalqların yazılı ədəbiyyatı müxtəlif əlifbalarda öz əksini tapmışdır. Həm də bəhs edəcəyimiz ədəbiyyat müxtəlif fars tayfalarının ləhcəsində formalaşmışdır. Bütün bunlar diqqətlə nəzərdən keçirildikdən sonra İran, Əfqanıstan və Tacikistan ədəbiyyatının tarixi-xronologiyasını dəqiq vermək olar.

Həmin ədəbiyyatın yaradılmasında **Əhəmənilər (e.ə. 550-330)** sülaləsinin böyük xidmətləri olmuşdur. Geniş coğrafi ərazidə yaradılmış Əhəmənilər dövlətinin dövlət atributları ilə yanaşı, həm də milli mədəniyyəti var idi. Əhəmənilər dövlət dini kimi atəşpərəstliyi - Zərdüş peyğəmbər və onun yaratdığı “Avesta” kitabını müqəddəs kitab kimi qəbul etmişlər. Bu din həm də *zərdüştlük* adlandırılır və onun fəlsəfi mahiyyəti dualizmdən: xeyir və şər in mübarizəsindən ibarətdir. Bu barədə “Avesta” bəhsində geniş bəhs olunacaqdır.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın ideya və mövzu qaynaqları, əsasən, dini mənbələr olduğundan bu barədə geniş danışmaq zərurəti meydana gəlir. Farsdilli xalqların dini və ədəbiyyatı həm də qədim hindçin mədəniyyəti, dini-fəlsəfi düşüncəsi ilə bağlı olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Əfqanıstanda hakimiyyəti ələ keçirən Talibanlar ölkənin Bamiyə vilayətindən 2000-ci ildə qərinələrdən bəri qorunub saxlanılmış tarixi abidələr olan *Buddanın* heykəlini partladanda, bütün tərəqqipərvər bəşəriyyət bunu cinayət adlandırdı. Həmin buddalar əfqan xalqının qədimliyini, mədəniyyətinin zənginliyini ifadə edirdi və əsrlərin əyani şahidi idi. Bu faktın özü göstərir ki, vaxtilə farsdilli xalqların inanclarından biri də büt-pərəstlik olmuşdur.

Hətta Yaxın Şərq xalqlarının müştərək abidəsi olan “Avesta”nın özündə də bu barədə qeydlər var. “Avesta” mətnlərindəki “Buti” və ya “Budi” sözlərinin olması bir daha göstərir ki, atəşpərəstlik buddizmlə mübarizə aparmışdır. Belə ki, büt-pərəstlik İran və Əfqanıstan ərazilərində hələ atəşpərəstlikdən əvvəl mövcud olmuşdur. Eləcə də bu ərazilərdə uzun müddət büt-pərəstliklə atəşpərəstlik paralel olmuşdur. **Belə ki**, birinci əsrdə Buddanın orijinal mətnləri *saqi* (türk dillər qrupuna aiddir), çin və sanskrit dillərindən tərcümə edilmişdir. Olsun ki, həmin mətnlər bu dövrdə bir çox farsdilli qəbilələrin dilinə də tərcümə edilmişdir.

Buddanın mətnlərindəki bir sıra bölmələr fars ədəbiyyatında lap qədimdən işlədilmişdir. Məsələn: əxlaqdan bəhs edən *sutralar*, sofistikadan bəhs olunan *abhidharma*, yaxud da, fantastik nağıllardan ibarət olan *catakilər* fars yazılı və şifahi xalq ədəbiyyatına ciddi təsir etmişdir.

Budda mətnlərində zəmanəmizədək 1530 misradan ibarət olan “**Vessantara-çataka**” adlanan hissələr gəlib çatmışdır. Həmin mətnlərin ilkin misraları əlimizdə olmasa da, ümumi məzmunundan hiss olunur ki, əfsanənin əvvəlində nələr ola bilərdi. **Belə ki**, mətnlər çox güman ki, adi başlanğıcla başlamış və xeyir-dualardan sonra əsas mətnin məzmunu verilmişdir.

Mətnlərdə əsrarəngiz dastan nəql olunur. *Şivaqxoşa şəhərinin hakimi Şivinin övladı olmurdu. Uzun müddət o dualar edib oğlunun doğulmasını istəyir. Nəhayət ki, onun duaları qəbul olundu və arvadı ona oğlan doğdu. Şivi ilkin övladının adını Sudaşan qoyur. Sonrakı epizodlarda onun böyüməsindən, yüksək tərbiyə almasından, gözəllər gözəli Mandri ilə evlənməsindən, Mandridən onun Karşnayan adlı oğlunun və Calin adlı qızının olmasından bəhs olunur.*

Bir gün şahzadə saraydan çıxarkən qarşısında böyük bir dilənçi dəstəsi görünür və kədərlənir. Onlara ianə vermək istəyir və bunun üçün atasından icazə istəyir. Atasını ona fillərin ağ hökmdarı olan Racvarta adlı fildən başqa nəyi istəyirsə, ianə verməsinə razı olur. Şahzadə kasıblara ianə verir. Onları şadlandırır. Bu xəbər bütün dünyaya yayılır.

Günlərin bir günü şahzadə saraydan çıxarkən ona min ağac uzaqdan gəlmiş bir brəhmən yaxınlaşır və ondan məhz həmin fili istəyir. Öz səxavət prinsiplərini pozmaq istəməyən şahzadə brəhmənin istəyini rədd etmir. Elə fikirləşir ki, brəhmən fillər içindən Racvarta adlı fili tapa bilməyəcək və başqa birisini seçəcək. Ancaq onu fillərin sürüsünə aparanda brəhmən özündə olan sirli biliklərdən istifadə edib cadunun gücü ilə Racvarta adlı fili tapır. Şahzadə də atasının sözündən çıxıb fili ona bağışlayır.

Bundan xəbər tutan Şivi bərk əsəbləşir və müşavirlərini toplaya-raq oğlunu cəzalandırmaq üçün onlardan məsləhət istəyir. Müşavirlər qəddar cəza söyləyirlər və şahzadənin atası onların məsləhəti ilə oğlunu səhranın ortasında olan Dandarak şəhərinə sürgün edir. Bu şəhərdə vəhşi heyvanlar və adamyeyən iblislər yaşayırdı. Sudaşan sürgün yerinə yola düşəndə arvadı xahiş edir ki, onu və uşaqlarını da özü ilə **apar**sın. Sudaşan bunu etmək istəmir, ancaq arvadı söyləyir ki, əgər ailəsini özü ilə **aparmasa**, özünü və uşaqlarını öldürəcəkdir. Şahzadə məcbur qalib ailəsini də özü ilə **aparır**. Kitabda onların təntənəli surətdə yola salınmaları, yol üçün yeməklər götürmələri, ayrıldıqdan sonra hönkür-hönkür ağlamaları təsvir olunur.

Bir müddət yol gedəndən sonra brəhmənlə rastlaşırlar və **brəhmən onlara Şivaqxoşa şəhərinə getdiyini deyir**. İstəyir ki, orada mərhəmətli şahzadə ilə görüşsün. Bu vaxt Sudaşan öz taleyi barədə danışır. Brəhmən biləndə ki, şahzadə artıq ona heç nə verə bilməz, yerə sərilib ağlamağa başlayır. Sudaşan onu sakitləşdirmək üçün bir qızıldan olan gül verir və deyir ki, o da nə **istəsələr**, versin. Olsun ki, bu yolla ikinci həyatında brəhmən budda olsun. Sudaşan yol boyu yeni brəhmənlərlə rastlaşır və onlar da şahzadədən nəşə almaq üçün yola düşdüklərini deyirlər. Şahzadə də özündə olan hər şeyi, hətta faytonu belə verir. Ayaqyalın, başı açıq bütün yolu gedən Sudaşan və onun ailəsi bir şəhərə çatırlar. Ali dini heyət onların əzab-əziyyətini görüb **onların əsl xilaskar olduqlarını düşünür**lər. **Sudaşana** sitayiş edib yaxşı saraya aparırlar, onlara qulluqçular verirlər.

Şahzadə həmin şəhərdə yeddi gün qalır və səkkizinci gün deyir ki, atası onu Dandarak şəhərinə sürgün etmişdir və **o** getməlidir. Onlar şəhərdən çıxandan sonra arxalarına baxırlar və səhrada bitən

tikanlardan başqa heç nə görmürlər. Uzun müddət gedəndən sonra Dandarak dağında onlar bir zahidin alaçığını tapırlar və həmin zahid onları öz alaçığına dəvət edir. Sudaşan da ağaclardan özünə belə bir alaçıq düzəldir. Onlar həmin alaçıqda yaşayıb otlarla, yabanı meyvələrlə qidalanırlar. Vəhşi heyvanlar onların alaçığına gələndə Sudaşanı görüb ona təzim edir, ayaqlarına düşürlər.

Günlərin birində Sudaşan, arvadı meyvə yığmağa gedəndə onun alaçığına ianə üçün gələn bir brəhmənə məcbur **olub** iki övladını bağışlayır. Brəhmən onları aparanda torpaq altı yerdən titrəyir, okean suları qaynayır. Arvadı övladlarının itirilməsindən dərdə düşür, **ancaq baş verənlərlə barışmağa məcbur olur**. Sudaşan və onun arvadı çətin şəraitdə, vəhşi heyvanların arasında yaşayırlar.

Baş Allah Sudaşanın mərhəmətinin hüdudunu öyrənmək üçün qoca, çirkin bir brəhmən simasında onun qarşısında görünür və ondan arvadını istəyir. Sudaşan bu barədə arvadının rəyini öyrənir. Arvadı deyir ki, uşaqlara rəhmin gəlmədisə, mənə də rəhmin gəlməsin. Şahzadə arvadının qolundan tutub, onu brəhmənə verir. Ancaq brəhmən onu aparmır və şahzadəyə qaytarır. Deyir ki, arvadı onun yanında əmanət qoyur. Bir müddətdən sonra onun dalınca gələcəkdir.

Uşaqları hədiyyə alan brəhmən onları dünyanın hansı yerinə satmağa aparırsa, faydası olmur. Əzablı həyatdan son dərəcə halsız olan arıq, zəif uşaqları heç kəs almır. Təsadüfən brəhmən uşaqları Şivaqxoşa şəhərinə gətirir. Uşaqları əyanlardan biri görüb tanıyır və bu barədə babaları Şivi şahə xəbər verir. Bunu eşidən baba özünü itirib taxtının yanına düşür. Şivi şahə özünə gəlib nəvələrinin yanına qaçır və onları görür. Nəvələrini aparmaq istəyəndə onlar etiraz edib deyirlər ki, gərək babaları brəhmənə pul versin, çünki, atalarının bağışladığı andan brəhmənin quludurlar. Brəhmən biləndə ki, müştəri imkanlıdır uşaqları ona min vola satır. Uşaqlar babalarına valideynlərinin acınacaqlı vəziyyətdə yaşamalarını danışırırlar. Şah fərmanından peşman olub oğlunun dalınca qasid göndərüb geri çağırır. Ancaq şahzadə buna razı olmur və deyir ki, fərmanda on il sürgün yazılıbsa həmin müddəti çəkməlidir. Vəziyyəti belə görən şahə onun dalınca nümayəndələr göndərir. Nümayəndələrlə birlikdə çoxlu at, fil, yaraşlıq paltarlar göndərir. Yalnız bundan sonra Sudaşan

şəhərə qayıtmağa razı olur. Şahzadə qayıdanda atası öz taxtına onu çıxarıb hədiyyələr verməyinə izin verir.

Cataki janrının tələblərinə uyğun olaraq əfsanə Buddanın öz tələbəsi *Anandaya* müraciəti ilə bitir. Budda ona başa salır ki, əvvəlki həyatında Sudaşan elə özü olubdur. *Mandri* onun indiki arvadı *Yakocara* olmuşdur. Həmin vəhşi heyvanlar isə onun indiki tələbələri olmuşdur.

Cataki janrında yazılmış əsərlərdə həm də Buddanın həyat barəsində fikirləri öz əksini tapır. Belə ki, bir sıra sosial, psixoloji anlar var ki, onların cavabı bütün bəşəriyyəti düşündürür. Məsələn, Buddanın tələbəsi *Ananda* ondan soruşur: nəyə görə insanlar sosial vəziyyətinə görə fərqlənirlər? Budda suala belə cavab verir ki, bu onların əvvəlki həyatından asılıdır: əvvəlki həyatında səbirli olan yaraşıqlı doğulur, emosional olanlar çirkin doğulur, *Buddaya* qarşı amansız olanlar şikəst doğulur, meyvə oğurlayanlar ikinci dəfə həşərat kimi doğulur, oğrular ikinci dəfə doğulanda eşşək kimi dünyaya gəlir, ovçuluğa aludə olanlar çaqqal və canavar kimi dünyaya gəlir, paltar oğruları soxulcan kimi və s.

Əlbəttə, bütün bu fikirlər bütpərəstlik dininin fəlsəfi konsepsiyasıdır. Həmin dinin fəlsəfəsində cənnət, cəhənnəm anlayışı yoxdur və insanın dəfələrlə bu dünyaya qayıtması var. Bütün ömrü boyu insanın hansı əxlaqi keyfiyyətlərlə yaşaması, onun ikinci həyatını təyin edir. Xeyirxah olarsa, onun ruhu yaxşı canlının bədəninə girir, bədxah olarsa, pisin.

Əfqanıstan ərazisində əsrlərdən bəri insanlar bu etiqadla yaşamış və zəngin mədəni irs yaratmışlar. Təsadüfi deyil ki, vaxtilə Hind və Çin fəlsəfi konsepsiyası olan vəhdəti - vücut sonradan islam dünyasına keçmiş və islam fəlsəfəsi ilə sintez olunmuşdur.

Həmin vəhdəti-vücut fəlsəfi konsepsiyasının qneseologiyası və antologiyası barədə ətraflı bəhs etməyə ehtiyac var. Belə ki, *врядяти-вцъбуд фялсяфи концепсийасы бир эцндя, бир адамын фярзийяси ясасында йаранмыш фялсяфи концепсийа дейил, бу консерсийа мин иллярин тяърцбясиндян йаранан фундаментал дини-фялсяфи концепсийадыр. Бу концепсийанын дярин тящдили эюстярир ки, бяшяриййятин мин иллярдян бяри*

газандыбы дярин елми-дини-фялсяфи дцнйаэюрцш мящз бу консепсийада юз яксини тапмышдыр. Мащийят етибарилыа, бцтцн мювъудаты ващид щалда гябул едян бу консепсийа инди бизя мялум олан бцтцн фялсяфи дцщцнъялярин сямряяли сәһәтләрини юзцндя бирляшдирир. Биз бу фялсяфяни дяриндян аращдыраркян онун беш мин ил бундан габаг йаранмыш бцтпярястликдян дә гайнагландыбыны эюрцрцк.

Цмумийятля, бяшярийятин газандыбы бцтцн мцдриклиин ясасыны мящз бу фялсяфи консепсийа тящкил едир. Бу тялимин башга фялсяфи консепсийалардан фярги ондадыр ки, мящз бу консепсийада тябият вя ъямийят тякъя тябии-механики ганунларла дейил, щям дя илащци ганунларла идаря олунур. Бу тялим Аллащын ирадясини юйрянмайи ясас мясяля кими гаршыяа гойур. Чцнки физики ганунлар *maddi varlıgın idarəsidir. Fiziki qanunlar* мяняви дцнйамызын ганунауыйбу-луғларыны изащ едя билмир. Мяняви дцнйамызда баш верян мцхтялиф просесляр: инкишаф, тянязццл, тялатцм *metafizika* ганунлары илә тянзимлянмир. *Həmin qanunları yalnız məntiqi düşüncə ilə dərk etmək olar.*

Qədim Budda kitablarında məhz bu problemlər qoyulur və bu sahədə dərin fəlsəfi mühakimələr yürüdüldü. Həmin fəlsəfi düşüncələr indi də Hindistanda mövcud olan dinlərin müqəddəs kitablarında öz əksini tapmışdır. Bu mənada, Щинд дини-фялсяфи дцщцнъясинин бязи щикмятлярини нязрядян кечирмяк лап йериня дцщярди:

"Мюминляр мәһрумийүәтдән азаддырлар"; "Ъанлы варлыг бядяни тярк едяркян щансы щяйят тярзини йада салырса, сонракы щяйятда она да наил олур"; "Бцтцн варлыглар мяним ичимдя олса да, Мян онларын дахилиндя дейилям"; "Мян бцтцн ъанлы варлыгларын айаьыйам, бахмайараг ки, Мян щяр йердяйям, лакин Мян бу каинатын щиссяси йох, Мян онун мянбяйийям"; "Щяр йердя ясян гцдрятли кцляк щямищя фязада галдыбы кими, йарадылмыш бцтцн ъанлы варлыгларын да Мянним дахилимдя олдуғларыны баша дцщ"; "Дювранын

сонунда бѳтѳн мадди каинатлар Мяним тябиятимя дахил олур, нювбяти двуранын башланьыгында ися юз гѳдрятим сайясиндя Мян онлары йенидян йарадырам"; "Бѳтѳн мадди каинат мяня табедир. Мяним щюкмѳмля о щяр дяфя тязашѳр едир вя вахт эяляндя, Мяним щюкмѳмля мящв олур"; "Енержиляримдян бири олан бу мадди тябият бѳтѳн щярмякт едян вя щярмякт етмяйян варлыглары Мяним нязарятим алтынды йарадыр"; "Юлмязлик дя Мян, юлѳм дя Мяням. Щям рущ, щям дя материйа Мяним дахилимдядир" – бу идея Нясими поезийасында да сонралар юз яксини тапмышдыр: "Мяндя сығар ики ѳашан, мян бу ѳашана сыьмазам"; "Эцнащ ямялярин якс-тясириндян тямизляндикдя, онлар Индранын мюмин сяма планетиндя добулур вя илащи щяззлярдя няшялянирляр. Сяма щисси аляминдя щядсиз щязз алдыгдан сора онларын мюмин фяалийятляринин нятиьяляри тѳкянир вя онлар йенидян юлѳм мяскяни олан бу планета гайыдырлар"; "Лакин инсан Мяним транссентентал формама далыб, даим Мяня сядягятля ситайищ едирся, няйи чатмырса верирям, няйи варса щамысыны сахлайырам"; "Мяним щягиги транссентентал тябиятими таньмайанлар ашаьы йуварланьырлар"; "Бѳтѳн биликлярдян ѳох Мян ѳан щаггында рущи билмялийям, бѳтѳн мянтиглярдян ися Мян сон щягигятям"; "Бил ки, бѳтѳн щейрятамиз, эюзял вя щярмяфли щейляр мяним парьлтымын гыьылымындан тюрыйир"; "Ъанлы мяхлуглара хас олан мѳхтялиф кейфийятляри – аьылы, елми, щѳщяни, сящвяри, рящми, дѳзлѳц, щиссляря нязаряти, аьлы идаря етмяни, хошбяхтлиий, бядбяхтлиий, добулушу вя юлѳмѳ, горхуну вя горхмазлыьы, ядаляти, таразлыьы, мямнунлуьу, защидлийи, хейрийячилийи, щющряти вя щярмяфсизлийи – щамысыны Мян йаратмышам".- бѳтѳн суфи философлар да иддиа едир ки, хейрхашлыьы дярк етмяк ѳѳн пислик, йахшыны дярк етмяк ѳѳн пис олмалыдыр вя онлары Аллащ йарадыб.

"Мяним бу бядянимдя истядийин щяр шейи эюря биярсян. Бу каинат формасы инди истядийин вя эяляьядя истядийяьийин щейляри сяня эюстяря бияр. Щярмяктдя олан вя щярмяктясиз щяр шей бурада бир йердя ѳамлянищдир. Лакин сян Мяни индики

эюзляринля эюря билмязсян. Буна эюря дя Мян сяня илащи эюзляр верярям. Мяним мистик гцдрятими сейр ет" – суфиляр мящз щямин мистик гцдряти эюрмяк цццн илащи эюзляр формалашдырмабы гаршыларына мягсяд гойурлар.

"Сян тцкянмяз мянбясян, бцтцн сябяблярин сябябисян вя бу мадди каината мцнасибятдя транссентенталсан"; "Сян бцтцн мадди дцнйанын сон сыбынабабысан. Сян щяр шейи билирсян вя Сян дяркедилян биликсян. Сян мадди ганунларын харибиндя олан али мяксянсян. Ей щцдудсуз форма, Сян мадди каинатдакы щяр шейя дахил олурсан"; "Ей сонсуз гцдрят, Сян гейри-мящдуд гцдрят сащибисян! Сян щяр шейя дахил олдуьун цццн щяр шейсян" – суфиляр мящз бу идеяйа эюря инсанлары вцъуди кцлццн зярряляри щесаб едирляр.

"Щяйяьандан мцвазинятини итирмяйя инсан Мяня чох язиздир"; "Мцтляг щягигяти дярк етмяк цццн фялсяфи ахтарышлары мян билик елан едирям"; "Руц бу мадди дцнйанын сябяб вя нятиьяляри харибиндядир"; "Йцксяк Ёан(руц) щяр шейин дахилиндя мювьуддур"; "Бцтцн ёанлы варлыглары сахладыьына бахмайараг, О, щеч бир шейя баьлы дейил. О, мадди тябиятин ганунларынын тясирия уьрамыр вя ейни заманда онларын щюкмдарыдыр"; "Али Щягигят щярякят едян вя етмяйян ёанлы мяхлугларын дахилиндя вя харибиндядир. О, инья олдуьуна эюря Ону мадди щцссярля эюрмяк, йахуд дярк етмяк мцмкцн дейил. О, чох узагда олса да, ейни заманда чох йахындадыр" "О, щяр шейи инкишаф етдирир вя мящв едир"; "О, бцтцн ишыгсачан ёисимлярин ишыг мянбяйдир. О, мадди зцлмят харибиндядир вя тязашцр етмир. О, биликдир, билик обьектидир вя билийин мягсядидир. О, щяр кясин цряйиндядир"; "Мадди тябиятин вя ёанлы варлыгларын башланьыгы йохдур. Онларын дяйишикликляря мяруз галмасынын вя мадди ганунларын йаранмасынын сябяби мадди тябиятдир"; "Бу дцнйада бцтцн изтираб вя щяззлярин сябяби ёанлы варлыг щесаб олунур"; "Бзяляри медитасийа васитяси иля башгалары билийя йийялянмякля, дизярляри ися бящря эюзлямядян фяалийят эюстәрмякля дахилляриндя олан Йцксяк Ёаны дярк едирляр"; "Щяр бир бядяндя фярди ёанла йанашы

Йцксяк Ёанын мювъуд олмасыны билин щягиги билик var. Бу билик сащиби алына нязарят едиб дцшкцнляшмир вя бу йолла транссентентал мягсядя йахынлашыр"; "Эцняш тьякбашына бцтцн каинаты ишыгландырдыбы кими, бядянин дахилиндяки ёанлы варлыг да бцтцн бядяни шцура ишыгландырыр"; "Мадди тьябиятин ясарятиндя гуртулуш йолуну дярк едя билин инсан али мягсядя наил олур"; "Мадди тьябият хейирхашцлыг, ещтирас вя ёащалаят яламятляриндя ибарятдир. Хейирхашцлыг инсаны нурландырыр, эцнащ ямяллярин якс-тясириндя азад едир вя хошбяхтлик, билик эятирир. Ещтирас сайсыз-щесабысыз арзулар вя шиддятли истякляр доурур. Буна эюра дя ёанлы варлыг мадди фяалийятя баъланыр. Ёащалаят ися ёанлы варлыглары чашдырыр вя абылсызлыг, тьянбяллик вя йуху тюрядиб ёаны баёлайыр»; "Хейирхашцлыг, ещтирас вя ёащалаят арасында даим мцбариза эедир: бязан бири диеяриня галиб эялир. Хейирхашцлыг галиб оlanda инсан хошбяхт олур, ещтирас инсаны фяалийятя сювг едир, ёащалаят ися абылсызлыга сцрцкляйир»; "Мяним али мяскяним ня Эцняш, ня Ай, ня дя одла ишыгландырылмыр. Ора чатанлар бир даща мадди дцнйага гайытмырлар"; "Бу мящудлашдырылмыш дцнйада олан ёанлы варлыглар Мяним ябяди фрагментар щиссяёикляримдир. Мящудлашдырылмыш щяйат сцрцкляриня эюра онлар абыл да дахил олмагла алты щисся абыр мцбариза апарырлар"; "Мян щяр планетдя мювъудам вя бцтцн планетляр Мяним енержимин сайясиндя юз орбитляриндя галырлар"; "Мадди дцнйада щяр бир ёанлы варлыг гцсурлудур, руци дцнйадакы ёанлы варлыглар ися гцсурсуздур"; "Тьякябцр, ловьялыг, шющратпярястлик, гязяб, кобудлуг вя ёащиллик Аллащсыз тьябияти олан адамлара хасдыр. Транссентентал кейфийятляр гуртулуша, Аллащсыз кейфийятляр ися ясарятя апарыр"; "Мцгяддяс китабларын эюстяришлярини гябул етмяйян вя истядийи кими щяркят едян адам ня камиллийя, ня хошбяхтлийя, ня дя али мягсядя наил олмайаёагдыр"; "Хейирхашцлыг юмрц узадыр, щяйаты тямизляйир, эцёц, саёлам, хошбяхт едир. Беяа гига щиряли вя йаёлы, хейирли вя цряйяатандыр. Ещтираслары ися абы, турш, дузлу, ядвийяли,

тцнд, гуру вя гайнар йемякляр тямин едир ки, бунлар да изтираб, бядбяхтлик вя хястяликляр эятирир. Ёящалятя дцчар оланлар цщнся чщрцк, хараб олмуш гйда галыглары, йарарсыз мящсуллардан щазырланмыш йемякляр хощдур".

Bütün bu fikirlərin dərinliyini sonrakı sufi ədəbiyyatında izləyirik. Bu fakt bir daha sübut edir ki, vahid Şərq ədəbiyyatı qarşılıqlı mübadilə vasitəsilə zənginləşmişdir.

Qədim Parfiya ədəbiyyatı.

Mərkəzi Türkmənistan ərazisində olan qədim Parfiya dövləti eramızdan əvvəl III əsrdən ta eramızın III əsrinədək mövcud olmuşdur. Bu dövlət tarixdə özünün mədəni abidələri ilə **yadda** qalmışdır. Çox güman ki, Parfiya dövlətinin sərhədləri Zaqafqaziyayadək gəlib çatmışdır. Parfiyalıların dilinin qədim fars dili olmasını iddia edənlər çoxdur. Bu fikrin nə **dərəcədə** elmi həqiqət olmasını söyləmək çətindir. Ancaq bir həqiqəti danmaq olmaz ki, Parfiya dili Orta Asiyada geniş yayılmış və bu ərazilərdə məskunlaşmış xalqların dillərinə ciddi təsir etmişdir. O, cümlədən **də**, fars dilinə.

Qədim Parfiya ədəbiyyatından dövrümüzədək gəlib çatan ədəbi nümunə "**Yadqar Zareran** " (**Zareranın sədaqəti**) dastanıdır. Bu dastanın ilk səhifələri əldə yoxdur. Ancaq sonrakı mətnlərdən söhbətin nədən getməsi aydınlaşır. Dastanı ilk dəfə fransalı şərqşünas E. Benvenist tədqiq etmişdir. Onun fikrincə, dastan ilk variantda nəzmlə yazılmış və Sasanilər dövründə üzü köçürülərkən bəzi epizodlar itirilmişdir. Xəttat dastanın üzünü köçürərkən bəzi yerləri oxuya bilmədiyinə görə mətnlərdə dəyişiklik etmişdir.

Dastanda sillabik şeirin ilk nümunəsinə də rast gəlirik. Farsdilli şeirdə sillabik şeir tarixi bu mətnlərdən başlayır.

Dastanın məzmunu belədir: *Bəlx hökmdarı Viştasp Zərdüştdini qəbul edir. Bundan qəzəblənən Turan hökmdarı Ərcasp ona məktub göndərüb tələb edir ki, bu istəyindən əl çəkib əski dininə qayıtsın. Əks təqdirdə, onunla müharibəyə başlayıb bütün yaşıl otlarını*

otaracaq, quru otunu yandıracaq, bütün mal-davarını aparacaq, əhalisini qul edib işlədəcəkdir.

Viştasp əvvəl qorxuya düşür, sonra işə pəhləvan Zarer qarışır və ondan icazə alıb Ərcaspa cəsarətli məktub yazır:

*Ağ meşənin yanında,
Zərdüştilər Mərvində.
Dağların, çayların olmadığı,
Hamun düzənliyində.
Orada atlar rahat qaçır,
Siz bir tərəfdən gəlin,
Bizsə başqa tərəfdən.
Siz bizi görərsiniz,
Biz də sizi görərik.
Onda sizə göstərərik,
Necə divi öldürürlər!*

Elçi bu məktubu alıb gedir və o zaman Viştasp əmr verir ki, dağların başında müharibə işarəsi verən tonqallar yandırsınlar. Qoy bütün ölkə bilsin ki, müharibə başlayır. Qoy bütün maqlar Bəhrəmin odun saxlayıb, dualar oxusunlar. On yaşından 70 yaşadək bütün kişilər Viştaspın sarayı qarşısına toplansınlar. Sarayın qarşısına gəlməyənlər isə asılacaqdır.

Beləliklə, nəhəng ordu yaranur və kifayət qədər fillər, dəvələr və arabalar gətirilir. Dastanda həmin səhnələr məşhur “Şahnamə” də olduğu kimi yüksək sənətkarlıqla təsvir edilir. Ordu yaradıldıqdan sonra Zarer əsas sərkərdə kimi araba ilə gəlib qoşun önündə dayanır. Onlar həmin yerdə düşərgə düzəldirlər. Hökmdar üçün çadır qurulur. Viştasp çadıra girib taxtında oturur. O, müdrik Camaspi hüzuruna dəvət edib soruşur:

*Sən yaxşı bilirsən,
Nə vaxt yağış yağacaq.
.. Nə vaxt otlar bitəcək.
Hansı çiçəklər səhər,*

*Hansılar axşam açır.
Bilirsən ki, buludlar,
Hansı suyu aparır.
İndi de görüm mənə,
Sabah nələr olacaq.
Oğullardan, qardaşlardan,
Hansı diri, hansı ölü olacaq?*

Hökmdarın bu sualı onu çaşdırır. Bir qədər fikirləşəndən sonra Viştasp deyir ki, qoy bütün ordu oxun çata biləcəyi məsafədək uzaqlaşsın. Onlar təklidə söhbət etsinlər. Viştaspın əmri ilə hamı çəkilir və təklidə Camasp ona çoxlu igidin öləcəyini söyləyir. Sonra əlavə edir ki, düşmən tərəfdən cadugər Vidrafş döyüşə girib cəsur Zarəranı öldürəcəkdir.

*Bu sözlərdən Viştasp qəzəblənir və qəzəbindən yerə uzanır. Əsgərlər gəlib onu dilə tutub taxta əyləşdirirlər. Müdrik Camasp sözü-nə davam edib deyir ki, Turan tərəfdən də hamı qırılacaq, **ancaq** Ərcasp **sağ** qalacaq.*

Beləliklə, döyüş başlayır. Ərcasp görür ki, Zarəranın zərbələrinə ordusu tab gətirmir. Vəziyyətdən çıxmaq üçün orduya müraciət edib deyir ki, kim Zarəranı öldürsə, ona böyük qızı Zarstanı əvəz edəcəkdir. Cadugər Vidrafş bu işi öz öhdəsinə götürür və döyüşə girib, arxadan onun kürəyinə zərbə vurur.

Zarəranın öldüyünü görən Viştasp onun qatili cadugər Vidrafşdan intiqam almaq fikrinə düşür və elan edir ki, kim onu öldürsə, gözəl qızı Humakı ona əvəz edəcəkdir. Onun çağırışına Zarəranın on yaşlı oğlu Bastvar gəlir. Viştasp onun kiçik, həm də təcrübəsiz olduğunu görüb döyüşə girməsinə icazə vermir. Belə olanda Bastvar icazəsiz döyüşə girib atasının cənazəsi üstünə gəlib ağlayır. Atasının cəsədini döyüş meydanından çıxarıandan sonra Viştaspın yanına gəlib ondan döyüşmək üçün icazə istəyir. Camaspın məsləhəti ilə Viştasp ona icazə verir.

Ərcasp döyüş meydanında Batvarın cəsarətlə döyüşünü görüb vahiməyə düşür və söz verir ki, kim onu öldürsə, ikinci qızı Behsanı ona əvəz edəcəkdir. Onunla döyüşə yenə də cadugər Vidrafş gedir.

Ancaq döyüşdə Vidrafş və onunla bərabər bütün pəhləvanlar məğlub olur. İran ordusu qalib gəlir. Ərcaspi əsir alan Spendedat (“Şahnamə”dəki İsfəndiyar) onun əlini, qolunu kəsir, bir gözünü çıxarır.

Dastan bununla bitir. Belə ki, sonrakı misralar dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Buradakı hadisələr sonra Dəqiqinin şeirlərində öz əksini tapmış və həmin nümunələri Firdovsi özünün “Şahnamə”sinə əlavə etmişdir. “Şahnamə” epopeyasının ümumi məzmunundan məlum olur ki, İran-Turan müharibələri məhz bu hadisə ilə başlayır. Bu müharibədə torpaq iddiası, ərazi işğalı mühüm məsələ kimi qoyulmur. Elə şəriət qanunlarında da göstərilir ki, insan yalnız din uğrunda cihad edə bilər, başqa döyüşlərdə ölmək və öldürmək məqbul sayılmır.

Bir sözlə, bu tarixi mənbə sonra bir çox tarixi hadisələrin izahı üçün açar rolunu oynamışdır. **Belə ki**, Firdovsinin **özü belə** iddia edir ki, İran-Turan müharibələri Yaxın Şərqi o qədər zəiflətdi ki, heç bir mədəniyyəti olmayan, “dəvə südü içib, kərtənkələ əti yeyən ərəblər” bu bölgədə olan möhtəşəm mədəniyyəti, sivilizasiyanı dağıdıb, yerində öz mədəniyyətlərini, **öz** dinlərini yaratdılar.

Ərcasp adını biz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda “Əgrək”, “Səgrək” kimi oxuyuruq. Ancaq türk mənbələri heç də İran-Turan müharibələrindən danışmır. Olsun ki, Əhəmənilər, Sasanilər türk xaqanlıqları ilə müharibələr aparmışdır. Ancaq bu müharibələr o qədər də qlobal xarakter daşımadığından tarix yaddaşında ciddi iz buraxmamışdır. “Yadqar Zərəran” dastanının tarixi əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, Yaxın Şərqdə geniş yayılmış zərdüştilik birdən-birə böyük tənəzzülə uğrayır və bu dini təlimdəki əxlaq normaları xristian və islam əxlaqına qarşı qoyulduğu bir vaxtda olduqca əhəmiyyətli bir faktı üzə çıxarır. Belə ki, zərdüştilik heç də türdilli xalqlar üçün yad olmamışdır, əksinə, tədqiqatçılar onun türklər tərəfindən yaradıldığını qeyd edirlər, ancaq əhəmənilərin vaxtında III Keykavus tərəfindən ona məcburən əlavə edilən yaxın qohumlar arasında evlənmə mərasimləri türklərdə ikrah hissi yaratmış və onlar bu dindən imtina edərək tanrıçılığı gücləndirmişlər.

Dəqiqi və Firdovsi də məhz bu tarixi həqiqəti qabartmaq istəmişdir. Onlar Əhəmənilərin həmin tədbirlərini Yaxın Şərq sivilizasiyasında tənəzzülün başlanğıcı kimi vermişlər. Əhəmənilərin dinə əl

qatmaları və ona çirkin ayinlər əlavə etməsi Allahı qəzəbləndirir və bu bölgənin əhalisini qara ərəblərin əsiri edir. Dəqiqi və Firdovsi belə düşünürdü. Belə motivlər, hətta Nizamidə də var. **Nizami “İsgəndərnamə” poemasında İsgəndərin** Zəngibar hökmdarı Pələngərlə döyüşünü təsvir edir. Həmin səhnələrdən doğan ideya belədir: İsgəndər Yaxın Şərqi zənci sivilizasiyasından qoruyur, onların Yaxın Şərqə doğru yürüşlərinin, axınının qarşısını alır. Çin səddini tikməklə çinlilərin bu bölgəyə axınının qarşısını alır. (Düzdür, tarixdə Çin xaqanları bunu tikib). Beləliklə, vaxtilə Dəqiqi və Firdovsinin ifadə etdiyi ideya Nizamidə yeni formada və yeni məzmununda verilir.

Bəs həmin sivilizasiyanın mahiyyəti nə idi və həqiqətənmi o sivilizasiya iflasa layiq idimi? Bunu dərindən dərk etmək üçün, həmin sivilizasiyanın əxlaq kodekslərini, fəlsəfi təlimini özündə əks etdirən Avestanı dərindən təhlil etmək lazımdır.

Hazırda əlimizdə olan Avesta kitabının təhlili bizə həmin sivilizasiya haqqında tam məlumat verə bilmir. Bu faktı alimlər onunla bağlayırlar ki, geniş coğrafi ərazidə (Yaxın Şərqdə, Hindistanda, Çində) yayılmış atəşpərəstlik heç də tam məzmununu ilə Avesta kitabında öz əksini tapmamışdır. “Zərdüştilər” adlı peyğəmbərlər sülaləsi atəşpərəstlik dini bazasında yeni zərdüşt dini yaradıb, öz kitablarında atəşpərəstliyə aid olmayan mərasimlər, adətlər təbliğ etmişlər. **Bu** problem Dəqiqinin və Firdovsinin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır.

Atəşpərəstlik həm **də türklərin dini olsa da**, zərdüştlüyü türklər qəzəblə qarşılamişlar. Hətta onun müəllifi - birinci Zərdüştün **də** turanlılar tərəfindən öldürülməsi güman edilir.

АВЕСТА

Авестанын йаранмасы тарихия даир фикирляр мцхтялифдир. Бязи тәдқиқатчылар onun е.я. БІХ ясрдя, бязиляри ися е.я. V ясрдя мейдана эялмясини гейд едирляр. Амма бир факт дягиг мялумдур ки, абидя Мидийа дювлятинин вахтында йараныб вя Мидийанын дювлят дини олмушдур. Тядгигатчылар

гейд едир ки, Мидийада мцхтялиф динляр вар иди вя бу да дювлятдя милли бирлийя мане олурду. Мидийа шюкмдары Vəştasp бу бющраны арадан галдырмаг цццн баш кашин Зярдцштц щцзуруна чаьырыр вя мювьуд динляр ясасында Midiyada вашид дин yaratmasını təklif edir. Зярдцшт бир нечя il бу мясяля иля мяшьул олур вя Мидийа яразисиндя мювьуд олан бцтцн динлярин сямряяли идеяларыны вашид концепсийада бирляшдиряряк Щюрмцзц (Ащцра Мязданы) хейир Аллащы вя Ящримәни щяр Аллащы елан едир. Бцтцн башга динлярин Аллащларыны див (щяр гцввя) елан едир. Беяликля, Midiya ərazisində **vahid** bir din hakim olur.

Рявайятя эюря, Зярдцшт дини айинляринi щяр дяфя мябядлярдя охуйаркян эюрцрдц ки, инсанларын зещни тез йорулур вя онлар дини щикмятляри мянимсяя билмирляр. Она эюря дя Avesta mətnlərini nəzmə çəkir və onların muğam üstündə oxunmasını təşkil edir. Beləliklə, дин тарихиндя илк дяфя мятнляр **xüeyci** авазла охунмаға **başlanılır**. Зярдцштцн бу üsulu **hazırda da** бцтцн динләрин mərasimlərində istifadə олунур. Хццси аваз вя шеир формасында дейилян дини мятнляр инсанларын зещнини йормур, яксиня, онлара даща да зювг верир.

Авеста илк дяфя Зярдцштцн катиби, щям дя кцрякяни Ёамасп тяряфиндян 12 мин иняк дяриси цзяриндя гызыл щярфлярля йазылагаг Эязян, йахуд Шиз щящяриндя (индики Ёянуби Азярбайъанын Мараьа вя Зянъан щящяри арасында бир щящяр олмуш) сахланылмыш, анъаг Ящмяниляр дюврцндя Македонийалы Исэяндярин Ирана hücumu vaxtı yandırılmışdır. Онун yalnız тиббя, фялсяфяйя, астролоэийаа аид щиссяляри йунан дилиня тярьцмя едилиб saxlanılmışdır. Сасаниляр дюврцндя Ярдяшир Папякин(180-241) эюстяриши иля китаб Тансар тяряфиндян щафизялярдя галмыш вариантлар ясасында йенидян топланараг "Зенд-Авеста" ады иля тяртиб олунур вя Сасани империйасынын дювлят дининя чеврилир.

Ярябляр Ираны ишьал едяркян Avestaya qarşı daha амансыз ряфтар едирляр. Онлар китабы йандырыр, атящкядяляри даьыдырлар. Исламы гябул етмяйян атящпярясляр ися Ираны

тярк едиб Щиндистана цз тутурлар. Онлар **hazırda da** Щиндистанын Сурат, Бомбей яйалятляриндя йашайыб бу дния ситайиш едирляр. Онлара Щиндистанда *парслар* дейирляр. Иранын Шираз вилайяти йахынлыьында да щямин динин нцмайяндялари индийдяк йашайыр вя онлара *гябрляр* дейирляр.

12 мин иняк дяриси цзяриндя йазылмыш о мяцтяшям абиद्याн йалныз цч ođijinal щисся галмышдыр. Щалбуки, абида 21 щиссядян вя щяр **bir** щисся **дя** чохлу бюлмялярдян ибарят олмушдур. Ялимиздя олан о цч щиссянин юзц дя там шыкилдя дейил, гырыг-гырыг щиссялярдян ибарятдир. Даща сонралар "Зенд-Авеста"йа (Кичик Авеста) паралел олан Бундещишн вя санскрит диллиндя Ригведа китаблары да йаранмышдыр.

Авестанын гыса мязмуну: Гейд етдийимиз кими, Авеста илкин вариантда 21 щиссядян ибарят олмушдур. Бириньи щисся 22 фясилдян (форэерддян) ибарятдир. Бурада *Midiya hökmdarı* Виштапсдан; икиньи щисся 22 фясилдян ибарят олуб эюй ъсимляриндян, планет вя бцрлярдян, цццнц щисся 21 фясилдян ибарятдир, Зярдцшт вя онун тялиминдян бящс *edir*. Дюрдцнцц щисся 32 фясилдян ибарят олуб дцнйанын эярдиши цаггындадыр. Бешиньи щисся ися 35 фясилдян ибарят олуб нцзум-астрономийа елминдян **danışılır**. Алтыньи щисся 22 фясилдян ибарят олуб маглар вя атяшпярястлярдян, йеддиньи щисся 50 фясилдян ибарят олуб сийасятдян вя юлкяни идаря етмя *qaydalarından bəhs edir*. Сяккизиньи щисся **isə** илкин вариантда чох олуб, аньац инди ъями ики фясли галыб. Бу фясиллярдя щягигятдян, мцбащиссялярдян вя ганунлардан; доггузунью щисся 15 фясилдян ибарят олуб, дин вя мязщяб сащибляри, онунью щисся 60 фясилдян ибарят олуб (ондан 10 **fəsil** галыб) Виштапс вя Зярдцштдян, атяшпярястлийин мащиййятиндян; он бириньи щисся 22 фясилдян ибарят олуб, ондан 6-сы галыб **və bu fəsil** дин вя онун айинляриндян, мярасимлярин мусиги иля **мцщаіятиндян**, индики муьамларын эенолоэийасындан; он икиньи щисся 22 фясилдян ибарят олуб рущларын йенидян гайытмасындан, инсанын йаранмасынын

мациййятиндян, езотерик вя йердянкянар йаранышлардан; он цчцнц щисся 6 фясилдян ибарят олуб йахшылыгы вя писликдян, Зярдцштцн ушагылыындан, илк етик, естетик, педогожи концепсийалардан; он дюрдцнц щисся 7 фясилдян ибарят олуб, Ащурамяздадан, мяляклярдян, планет вя бцрлярин функциясындан, Йупитер планетиндян эялмя гартал рушлу инсанларын сивилизасийасындан бящс едир.

Он бешини щисся 54 фясилдян ибарятдир. Ядалятли ишлярдян, йахшылыгылардан, гадынларын йаранмасындан, езотерик вя езосексомантик мациййятлярдян; он алтыни щисся 65 фясилдян ибарят олуб низашдан, инамдан, йахшы адамлардан; он йеддини щисся 45 фясилдян ибарят олуб, падшацлардан вя эюй ъсисмяриндян бящс едир. Бу щиссядя бцтцн башланьыглар шаггында, инсанлардан яввялки сивилизасийалардан даньшылыр. Он саккизини щисся 25 фясилдян ибарят олуб yardim, ядалят, дювлят, цюкумят, мццарибя вя Ящримян шаггындадыр. Бу щиссяни сийасят шаггында елм-политолоэийа да адландырмаг олар.

Он доггузуну щисся 25 фясилдян ибарят олуб тямизлик вя натямизликдян, пис гцввялярдян, ишыгдан бящс олунур. Хястяликлярля мцбаризя методу эюстярилир. Бу щиссяни тиббнамя дя адландырмаг олар. Ййирмини щисся 33 фясилдян ибарят олуб гоьалар, ушаглар, Зярдцштцн тярбийя мяктябиндян, психоложи мцддяалардан бящс олунур. Бу щиссядя галдырылан мювзулар сонралар дцнйада мящцир олан З.Фрейдин, Е.Фромун тядгигатларына истигамят вермищди. Ййирми бирини щисся 33 фясилдян ибарят олуб Ащурамяздайа ситайиш вя Амеша Спентадан-йяни ишыглы сямалардан бящс олунур. Бурада башга галактикаларын дювретмя ганунларындан, бизим галактика иля башга планетлярдяки сивилизасийаларын ялагяляриндян даньшылыр.

Авестанын бизя эялиб чатан **"Вяндидад"** адлы щиссясинин гьса мязмуну белядир: Щюрмцз цццц Зярдцштя тутуб дейир; мян йарарсыз йерляри бярякятли торпаглара чевирдим. Сонра он алты юлкянин адыны чякир вя щяр юлкя-

нин проблемини гейд едир. Deyir ki, биринъиси Даитъа юлкъясини йаратмышам, анъаг Ящримян ораны сарымтыл иланлар мяскяниня вя дивлярип кюмяйи иля 10 ай гыша, 2 ай йай олан юлкъяйя чевириб. Икинъи юлкъя Гавадыр, Ящримян орада зящярли милчякляр йарадыб вя онлар шейванлары санъыб юлдцрцр. Цццнъц Маргав юлкъясидир, орада шящвятчилик вя ийрянъликляр йарадылыб. Дюрдцнъц юлкъя Бахдидир, оранын бяласы тахылы йейян гарышгалардыр. Бешинъи Нисайадыр вя онун бяласы инамсызлыгдыр. Алтынъы Харойвадыр, буранын бяласы мьымығалардыр. Йеддинъи Вакертадыр, онун бяласы Эяршаспы йолдан чыхаран Хвантаитдир(Эяршасп Мидийанын халг гящряманы олмушдур. Онун барясиндя Ясяди Туси Азярбайъанда 9 мин бейтлик “Gərşasnamə” епопейасын иазмышдыр).

Сяккизинъи юлкъя бол чямянли Урвадыр. Юлкъянин бяласы пис башчылардыр. Доггузунъу юлкъя Хнентадыр вя онун бяласы яхлагсызлыгдыр. Онунъу юлкъя эюзял Харахваитидир. Онларын бяласы юлцлярин торпаъа басдырылмасы вя торпаъы мурдарламагдыр. Он биринъи юлкъя йарашыглы Хетумантдыр. Онун бяласы шяр тюрядян ъадуэярлярдир. Он икинъи юлкъя Рагадыр вя онун бяласы инамсызлыгдыр. Он цццнъц юлкъя гцдрятли Чахрадыр. Онун бяласы мейит щиссяляринин гайнадылмасыдыр вя бу баъышланылмаздыр. Он дюрдцнъц юлкъя яждащайа галиб эялмиш Варна юлкъясидир. Юлкъянин бяласы *ари* олмайан адамларын башчы олмасыдыр. Он бешинъи юлкъя Йедди щиндудур вя бяласы гураглыгдыр. Он алтынъы юлкъя Упа Аодешу Рангхайадыр вя онун бяласы башчыларынын олмамасы вя дивлярин эюндярдийи соууцдур.

Бундан сонра икинъи фясил башлайыр вя Йим щаггында яфсаня данышылыр. Зярдцшт цццнц Щцюрмцзя тутуб сорушур ки, ондан яввял кимлэги йарадыб вя дини кимя юйрядиб. Щцюрмцз ъаваб верир ки, ондан яввял Йими йарадыб вя она бу дини тяклиф едиб, анъаг о деди ки, мян сянин динини юйрянйб, йашатмаг цццн добулмамышам. Онда мян Щцюрмцз она дедим ки, яэяр буна гадир дейилсянся, мяним дцнйамы як-беъяр вя

артыр. Дцнйанын горуйуъусу ол. О, буна сюз верди вя деди ки, онун дцнйасында ня хястялик, ня сойуг, ня кцляк, ня дя юлцм олаъаг. Мян она ики алят вердим: *гызыл ох* вя *гызыла тутулмуш гамчы*. Онун падшашцльыындан цч йцз гыш кечди вя мал-гара, гырмызы тонгаллар дцнйаны тутду вя йер галмады. **О zaman** Йим цзцнц Эцняшя тутуб эетди вя торпаыы гызыл охла газыб, ону гамчы иля гамчылады вя деди: "Язиз Армаити бир аз чя-кил". Йер эенялди вя дарысгаллыг арадан галхды. Онун падшашцльыындан алты йцз гыш кечди. Сонра йенидян торпаглары артырды вя доггуз йцз гыш кечди. Нящайят, *isti* дцщдц, гарларын ярымасындян щяр тяряфи су басды. О, Щюрмцзцн дцнйасында санлы варлыглары хилас етмяк цчцн буюцк яразини щасара алды вя бцтцн **санлылары һәмін әразиә** йерлящдириб илк инсан иъмасыны йаратды. **Beləliklə**, Щюрмцзцн динини йайыб орада Зярдцштц танытды.

Цццнъц фяслин мязмуну: Бу фясилдя якинчилийин хейриндян данышылыр. Щюрмцздян сорушанда ки, бу дцнйада щансы йер эюзялдир? О ъаваб верир ки, мюмин адам *olan yerdə* мал-гара, якин-бичин, инсан олар. Торпаг дейир: мяни беъяр боллуг едим. Торпаыы беъярмяйянляр юмрц бойу башга гапыларда бойун бцкцб, ял ачарлар. Тахыл сяпян доьрулуг сяпир, ону дюйяндя дивляри тяр басар, цццдяндя сябрляри тцкянир, ун едяндя инилдяйир, биширяндя дящщятля бабырарлар.

"Йясна" адланан икинъи гатын гыса мязмуну: Бу щиссядя Зярдцшт дининин рямзляри верилир. Мязмуну дуалардан ибарят олан мятнлярдя дивляр лянятлянир, Щюрмцзя алгышлар дейилир, йахшы ня варса она аид едилир. Гейд олунур ки, ишыыы о йарадыб вя ювлийалары юз щцалары иля долдуруб. Дуаларда дейилир ки, гялбими Ящримяня вермяйяъяйям, дивлярин ямялляриня мяруз галыб якин-бичинля, малдарлыгла мяшьул оланлара мане олмайаъаг, оьурлуг етмяйяъяк, йол кясмәйяъяйям. Щяр ъыр ъадуэярлярдян имтина едирым. Онлардан сюздя, дцщцнъядя, ямялдя имтина едирым. Йалныз Щюрмцзцн юйрятдийи кими олаъаьам. Мян дя Зярдцшт кими

дивлярля цнсийятдян ял чякирям. Зярдцшт етдийи кими, Эавя Виштасп, Врашаотра, Ёамасп кими мян дя щюрмцзчцйям. Мян юзцмц Щюрмцз рябятчиси, Зярдцштчц елан едир, **хейирли фикирляр дцщнъяйимя, хейирли сюз дейъяйимя, хейирли ишляр эюръяйимя анд ичирям**. Анд ичиб билдирирям ки, Щюрмцз дининя садиг олабаам.

Сонра ийирми сяккизинъи Йяснада дуалар nəzmlə верилир, Щюрмцзя йалварыш верилир, ону ящатя едян хейирхаш рушлар щакими Артайа (ямал танрысы), Вошумана (дцщнъя танрысы), Арматайа (садиглик танрысы) дуалар олунур. 28-ъи **Уяснада** сющбят **maldarlıqdan** эедир, ейни заманда Щюрмцзцн гцдрятиндян данышылыр: “Щюрмцз щяр шейи билир, **щяр шейдян xəbərdardir**: дивлярин, адамларын баш тутмуш нийятиндян, дцщндцкляриниз эяляъяк ишлярдян **xəbərdardir**.”

Щюрмцз мал-гараны йаратмагда мягсядини ачыр, онларын хейиря, бярякятя хидмят етдийини суюляйир. Сонра йенидян Щюрмцзя цз тутулур: “Ей Щюрмцз, бизя йени хошбяхтлик эятir, гюйдян башымыза бярякят тюк”.

Ялимиздя олан Авестанын "Йаштлар" щиссясинин 5-ъи фяслиндя Щюрмцзя садиг олан вэ шейванларын горуйуъусу Артанын язизи, Анащит **Агдвисур** тярифлянир, онун щцняриндян данышылыб адына дуалар охунур. Даитъа сащилиндян Аряана Веъдя она гурбанлыг эятирир. Уъа Хар зирвясиндян Парадата она мин ъюнэя, мин гойун вя йцз ат эятириб ондан диляйир ки, эцьлц щюкмдар олсун. Ардвисур она бу щцняри бяхш едир. Хукарйадан Йим дя она мин ъюнэя, гойун вя ат эятириб ондан гцдрятли щюкмдар олмаъыны хащиш едир. Ардвисур да она *istədiyini* верир. Баврай юлкясиндян Яждаща адлы иезд дя ейни щядийяляри эятириб **Ardvisurdan** истяйир ки, дцщмян юлкяляри **даьытмагда** она кюмяк етсин. Анъаь Ардвисур бу сялащийяти она вермир. Варна юлкясиндян Атвйан сойундан олан бир облан да она мин ъюнэя, мин гойун, йцз ат эятириб ондан эць диляйир ки, яъаиб яждащанын *əsir saxladığı* ики арвадыны онун ялиндян алсын. Ардвисур она беля гцввяти верир.

Пишин эюлцндян **Ardvisura** Кярсасип дя о гядяр щядийя эятириб ондан гцввят диляйир ки, Друьаны мящв едиб онун торпагларына щаким олсун. Ардвисур она бу гцдряти верир. Ясли туранлы олан Франграсйан да мин тьонэя, мин гойун вя йцз ат щядийя эятириб ондан гцввят диляйир ки, Ворукаш дянизинин ортасында олан вя Зярдцштцн дининя пянащ эятириб ясилляри ари олан Хварно юлкясини тута билсин, анъаг Ардвисур она беля сялащийят вермир. Ерзифйа даьындан гочаг Эавя Усан да она щямин щядийяни эятириб, ондан уьур диляйир ки, бцтцн юлкялярин щакими олсун. Ардвисур она бу гцдряти верир. Чечаста сацилиндян Хосрава да щядийя эятириб, ондан бцтцн юлкяляр цзяриндя щакимлик хащиш едир вя Ардвисур она бу гцдряти верир. Тус дьойщщцсц дя она щядийя эятириб, ондан хащиш едир ки, Хшатросук даьынын дярасиндя Весак оьуллерына галиб эялмякдя, Туран торпагларыны даьытмагда кьмяк етсин. Ардвисур она бу гцдряти верир. Хшатросук даьындан Весак оьуллеры она щядийя эятириб яряб торпагларыны тутмагда она кьмяк етмясини истяуйг. Ардвисур она бу гцдряти верир. Третона адлы бир гящряман дьойщщцнцн истяйи иля гайыгчы Паурва эялиб ондан истяк диляйир вя Ардвисур она эюзял гадын баьышлайыр. Ъамасп щядийяляр эятириб ондан ари няслинин гялябляриндя эери галмайан зяфяр диляйир вя Ардвисур она беля зяфяр бяхш едир. Ашавазда, Сануйъа оьуллеры щядийя эятириб Туран Данаваларын, Асанбанын, Вара ювладларынын онлара тяслим олмасыны диляйирляр. Нотариляр няслиндян Вистараб адлы бири Витангущаити чайы сацилиндян гурбанлар эятириб чайдан кечмяк ццн гуру йол хащиш етди вя Ардвисур сулары дайандырыб гуру йол ачды. Рангща адасындан Йошта она гурбан эятириб ондан хащиш едир ки, гцввят версин Ащтйаны рам етсин. Ардвисур она беля гцввят верир.

Сонра Щюрмццн адына дуалар верилир вя Зярдцшт ццнц Анащид Ардвисура тутуб сорушур ки, щансы дуалары онун ццн етсин ? О ися ъаваб верир ки, бцтцн эцнц ону хатырлайыб, ону тярифлясинляр **вя** гурбанлар версинляр. Сонра **isə** кимлярин

гурбанларынын гябул олунмамасыны дейир. Бунларин сырасына хястяляр, корлар, карлар, дялиляр, цряйкечянляр, гоьалар, мурдарлар, архада данышанlar daxildir.

Бундан сонра Хаовлар, Нотарияр, Арийан, Барсман, Эавя Виштасп, Заривара, Бандараманыш эялиб хейир-дуа алыр. Анацид Ардвисур дцнйанын ян эюзял гызы кими тярифлянир. Тясадци дейил ки, бу тясвирляр ясасында сонралар эюзяллик илащяляри, буддалар дцзялдилмишди. Бу гатларда тябият тясвирляри, юлкянин эюзяллийи, мяущтяшямлийи эениш тясвир едилер. Сонра Митранын гцдрятиндян бящс олунур. Бу тясвирлярдян сонра юлкя ящалисинин хош эцзяранындан, абад евляриндян, эюзял гадынларындан, йарашыглы атларындан, дявляриндян, карванчыларын долу кисяляриндян бящс олунур.

Бу тясвирляр бир даша эюстярир ки, Зярдцшт бир илащийятчы, качин олмагла бярабяр, щям дя истедадлы шаир олмушдур. Onun әdәbi yaradıcılığı Yaxın Şərq xalqlarının müştәрәk әdәbi nümunәsi hesab edilir.

Авестадан добан бяшяри идеялар: Сохьилдди "Зярдцштцлццн тарихи" китабынын мцяллифи, инэилис алими Мери Бойс йазыр ки, "Зярдцштцлццн уьа вя орижинал доктринасы бцтцн Йахын Щяргдя иудизмин, христианльын вя буддизмин ямяля эялдийи яразийя ьидди тясир эюстярмишдир". Беляликля, инамла дейя билярик ки, Авеста бцтцн дцнйа динляринин илкин цаунағи щесаб олунур. Авестадакы бир сыра рявайятляр сонра башга динляря кечмишдир: Мясялян, Нущ яфсаняси, гыл кюрпц, гийамят вя с. рявайятляр **hazırda da** бцтцн дцнюа динляриндя мявьуддур.

Avesta bәşəriyyətə mütərəqqi ideyalar тяддим етмишдир. Илк нювбядя дцнйанын тьяканвериьи гцввяси олан "яскликлярин вящдяти вя мцбаризяси гануну". Китабда бу ганун хейир вя щярин гаршылыглы мцбаризяси fonunda верилмишдир. Авестада дярин дини дцщцнъялярля йанашы, щям дя астрономик, етик, яхлаги, фялсяфи эюрцщляр топланмышдыр. Инди дя инсанлар цццн мараглы олан башга планетлярдяки сивилизасийа мясяляляри бу китабда гоьулур. Ибтидаи инсанлар

йахшы анлайырдылар ки, йашадыьымыз планетин талейи щеч дя бизим ялимиздя дейил вя о бизя щарадаса "кирайя" кими верилмищдир. Бу планет кянар гцввяляр сайясиндя мювьуддур; эщняш юз нуруну бу планет цзяриндян чякярся, планетимиздя щяйат сюняр. Елягя дя онлар дярк едирди ки, дювр едян эюй ьисимляри юз щярякят низамыны позарса, планетимиздя мцхтялиф катаклизмляр ола биляр.

Авестанын мцяллифи Зярдцшт билирди ки, дцнйанын мювьудлуьуна сябяб олан ишыг, щям дя тьяканверийи гцввядир вя йалныз ондан щяртяряфли истифадя етмякля, эщняшин щяртяряфя йайылан щцаларыны дяриндян юйрянмякля *elmdə siçrauış ola biləg. Bu da sivilizasiyayə tьяkan verмяk deməkdir.* Мящз, бу идеяны ХЫХ ясрдя алимляр щяйата кечириб сцни *işiq mənbəyi elektrik enerjisinə* кящф етмякля, мцхтялиф ишыг спектирлярини, лазер шуаларыны тапмагла техники тьяггыг тьякан вердиляр вя нятигдя, цч мин ил йериндя сайан сивилзасийа бир ясрдя фантастик сычрайыш етди. Ясрин яввялиндя инсанларын аьлына беля эялмяйянляр инди реаллыгдыр. Яэяр Авестанын о идеялары вахтында щяйата кечирилсяйди, инди бящярийят сивилзасийанын ***ağlasıgmaz*** мярщялясиндя йашайырды!

Абидянин мцтярягги чаьырышлары бунлардыр: хейир дцщщнъя, хейир сюз, хейир ямьл, ямьйя мящябьят, мцщарибьяляря нифрят, вятяня-халга мящябьят, торпаьа гайьы, якинчилиья, малдарлыьа мараг, ***валидейня***, ювлада гайьы, дцнйанын дуалист дцщщнъя фонунда дярки, ишыьа, ода мцгяддяс мцнасибьят, юлкя рящбьярлярия инам вя етибар, дцнйаны кянардан идаря едян хейирхащ гцввяляря (Щюрмцзя) сягдя вя с.

Зярдцштцн шяхсийяти: *Zərdüşt adına eramızdan əvvəl 484-cü ildə anadan olmuş məşhur tarixçi alim Herodotun kitabında rast gəlmirik. Ancaq onun barəsində eramızın birinci əsrində yaşamış tarixçi alim Plutarx məlumat verir. O yazır ki, Zərdüşt məşhur Troyan müharibələrindən min il qabaq yaşamışdır. Ancaq zərdüştliyi hələ də yaşadan *parslar* iddia edirlər ki, onların peyğəmbəri eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşamışdır.*

Авестанын мцяллифинин Зярдцшт олдуууну иддиа едянляр дя, конкрет бир фикир цзяриндя даيانмырлар. Беля иддиа едирляр ки, "зярдцшт" сюзц индики дилимиздя "пейьямбяр" сюзцнцн гаршылыыдыр вя бу ад алтынды бир шяхсийят йох, тарих бойу атяшпярястлик дининя аид пейьямбярляр сцлаласы пәзәрдә tutulur. Бир сыра тядгигатчылар ися онун бир шяхсийят олдуууну иддиа едиб, онунла баьлы тарихи фактлары эюстярирляр. Бязи мялуматлара эюря о, е.я. **ЫХ-VI** ясрляр арасында йашамышдыр. Авесташцнаслар гейд едир ки, о, 77 ил йашамыш вя отуз йашында она пейьямбярлик верилмишдир. Исламдакы 124 мин пейьямбярдян бири дя онун олдуууну сюйляйәнляр вар. Гейд едирляр ки, Zərdüšt Мидийанын мяшщур Спитаман няслиндян олуб өз тайфасына башчылыг етмишдир. О, дини мясялялярля мяшщул олуб баш кашин мягамына чатараг юлкя башчысы Виштаспын диггятини ъялб етмишдир.

Гядим дювр Йунан йязычыларындан Ктеси **Zərdüštün** атасынын адынын Спитак Спитама олдуууну гейд едир **вя онларын яслинин Мидийанын Рагиана вилайятиндяn olduđunu sübut edir**. Онун гейдляриндян мялум олур ки, Спитама сонуньу Мидийа щюкмдары Астиагын гызы иля евляниб. Йери эялмишкян гейд едяк ки, Спитама ады банкир Нишпурун оьлу Марушунун дяфтяриндя дя вар. Авестанын юзцндя дя бу ада раст эялинир. Ктеси йазыр ки, Спитак Спитамамын оьлу Заратуштра "Гатлар"ын мцяллифидир. Иран щюкмдары Кейхосров (Куруш) Окбатаны (Щямяданы) тутанда Заратуштранын анасы иля евлянир. Кейхосровун гызы Атосса ана тярядян Зярдцштцн баьысыдыр. Зярдцштцн ады яввял Заратуштра, йунанларда Зороастра, атасынын ады ися Пуоушаспа кими сясялинир. Зярдцштцн ювладлары бунлардыр: оьланлары- Исатвастра, Рвагатнара, Хварчитри вя гызы Пуручиста. Гызынын яри Ёамаспдыр. О щям дя Зярдцштцн катиби олмуш вя Авестаны кючцгмщидир.

Авропада Авестанын илк тядгигатчысы вя тярцьмячиси Анэител Дцперрон olmuşdur. О yazıg ki, Зярдцштцн е.я. 589-512-џи иллярдя йашамыşdır. Бу иддиалар о фактлара сюйкянир ки,

Zərdüşt 30 yaşı olanda Vəlxədə мябяд гаршысында бир сярв басдырыр. Зярдцшт 20 йашында вятянини тярк едиб дини йаймаг цццн сйашятя чыхыб. Бундан 10 ил сонра баш Аллаш Ащурамяздадан вящй алыр вя шярги Иранда щюкмран олан Виштапс онун динини гябул едир. Бунлары нязря алараг *bele fərz etmək* олар ки, о, Бялхдя сярв аьаьыны якяндя 30-31 йашында олуб. 860-ъы илдя щямин аьаьы хялифя Мцтявяккил кясдирир **вя о zaman** аьаьын 1450 йашы вармыш. Виштаспын дини гябул етмясини вя Зярдцштцн вящй алмасыны бил ил габаьа чяксяк, онда пейьямбярин е.я. 569-ъу илдя анадан олдуьуну вя 492-ъи илдя *vəfat etdiyini* дейя билярик.

Vəzi məlumatlara görə, Зярдцшт мябяддя ибадят едяркян бир туранлы тяряфиндян юлдцрцлмцщдцр. *Midiya hökmdarı* Виштаспын Зярдцшт динини гябул етмяси Исэяндяря гядяр 258 илэ *təsadüf* edir.

Зярдцштцн щяйаты барясиндя чохла рывайятлар вар. Онлардан бири белядир: Зярдцшт эцля-эцля дцнйайа эялир вя онун добулмасындан бцццн дцнйа севинир. Амма Иранын баш кашини Дурасан ешидяндя ки, о, дцнйайа йени дин эятиряьак ондан горхур. Кашинин цч сецрбазы ону цч дяфя оьурлайыр: биринъи дяфя ода атырлар, икинъи дяфя нахырын габаьына атырлар, цццнъц дяфя санавара йедиртмэк **və sonda** аьындан юлдцрмяк *istəyirlər*. Анъаг *düşmənlər niyyətlərinə* наил ола билмирляр, биринъи дяфя анасы ону одлар ичиндя ойнайан, икинъи дяфя бир иняйин айаглары арасында горунан щалда тапыр, цццнъц дяфя **isə** гурдларын айаглары гуруйур **və** она йахынлаша билмирляр вя ушаг аьындан алайанда кечи щяклиндя эялян ики мяляк ону ямиздирир, сонра анасы ону тапыр.

Валидейнляри онун фөвгяладя истедада малик олдуьуну эюряндя йахшы бир мцяллия **həvalə edirlər**. Зярдцшт щяр шейи юйрянняндян сонра Щавовъа адлы эюзял бир гызла евлянир. О, дцнйада пислийин вя йахшылыьын ня олдуьуну юйрянмяк цццн Сабалан (Савалан) даьына чыхыр. Орада дяриндян фикирляшиб баша дцщцр ки, пислик вя йахшылыг язялидир. Йахшылыг вя

пислик дцнйаны идаря едян ики гцввядир. Буна инанан Зярдцшт юз етиqадını йаймаъа башлайыр. Зярдцшт Иран шащы Виштаспла гаршылащыб онун баш качини олур, гызыны баш вязиря яря верир. Юз инамыны Туранда да йаймаг истяйян Зярдцшт Vəştaspi Иран-Туран мцщарибяляриня тящрик едир. **Sonda** ону бир туранлы юлдцрцр.

Еляъя дя Зярдцштцн йедди ишыъы нечя кящf етмясиня даир мцхтялиф рявайятляр вар. Бу рявайятляр Иранда вя Щиндистанда чох эениш йайылыб. Щямин рявайятлярдян ян мараглылары елми мязмун кясб едянлярдир. Ерамыздан яввял, елмин, техниканын зяиф инкишаф етдийи бир вахтда дцнйанын щярякятвериъи гцввяляриндян данышмаг, ишыъын йедди спектрини кящf етмяк, планетлярин щармоник щярякятиндян бəhs еtmək böyük elmi nailiyyət idi. Еля **буна эюра дя** Авеста китабы ХЫХ ясдя Ankitel Dűperronun tərcüməsindən sonra Avropada бир сенсасійа oldu вя alimlər бир сыра елми ахтарышлара истигамят тапыб мцасир елми-техники наилийятляри ялдя етдиляр.

Авестанын тядгиги тарихиндян: Zərdüşt haqqında bir qədər geniş məlumatı 1278-ci ildə yazılmış **“Zərdüştnamə”** poeması verir. Poemanı Rey şəhərində yaşamış **Zərdüşt pur-Bəhram pur-Racu** yazmışdır. Poemadan məlum olur ki, onun özü də bu dinə sitayiş etmişdir. Poemada şair atası barədə də danışmış onun münəccim olmasını və dəri, pəhləvi dillərini yaxşı bilməsini söyləyir. Təəssüflər olsun ki, şair poemanı yazarkən hansı mənbələrdən istifadə etməsini demir. Sadəcə olaraq belə məlumat verir:

*Şahlardan qalma bir kitab gördüm,
Pəhləvi xətti ilə yazılmış müdam.
Məbid məbədinə qoymuşlar onu,
Kitabda başlıqlar hikmətlə dolu.
Onda dünya taleyi yazılmış bir-bir,
Köçəndən, şahlardan söhbətlər edir.
Avesta, Zend vaxtı şərh olur onda,
Aqil Zərdüşt bəxş etdi onu cahana.
Onun zühur etməsi yazılır, inan,*

*Başına gələnlər nəql olur əyan.
Hər kəs əlində kitab köhnəlmiş,
Onu oxumaq da olmuş ağır iş.¹*

Bu poemanı 1760-cı ildə Ankitel Düperron latın dilinə tərcümə etmişdir. Sonra Düperron Avestanı da tərcümə edib ikisini də bir yerdə fransız dilində nəşr etdirmişdir. **Daha sonra** Avesta İstavik adlı alim tərəfindən tərcümə edilmişdir. **Avestanın orijinal mətnini isə onun fransız dilinə tərcüməsi ilə birlikdə F.A. Rozenberq nəşr etdirmişdir. Həmçinin alim Avestanın çoxlu nüsxələri əsasında tənqidi mətnini hazırlamışdır.**

Авеста мятнляри исə Авропайа **XVЫЫЫ** əsrдə бир сяййаш тяряфіндян эятирилиб Инэилтярянин Оксфорд университетиня верилмишдир. **XVЫЫЫ** ясрин ахырларында онун бир нечя сящифяси тясадцфян Парися эялиб чатыр вя эянь франсыз алими Анэител Дцперронун ялиня дцщцр. Мятнлярля дяриндян марагланан Дцперрон бу мәтнлэри охумаг щявясиня дцщцр. Китабянин изиня дцщяндя, она мялум олур ки, гядим ялйазмалар Щиндистандан эятирилиб вя орада буну охуйанлар вар. Дцперронун пулу олмадыьындан инэилис ордусуна йазылыб, забит кими Щиндистанда хидмятя эедир. Щиндистанда бир нечя ил хидмят едяндян сонра **о**, ордудан тярхис олунур вя китабяни охуйа билиян кашинляри ахтарыб тапыр. Бир нечя ил дя онларын йанында галыб Авестанын дилини вя ялифбасыны юйрянир вя 1871-ьи илдя ону франсыз дилиня тярьцмя едиб Парисдя чап етдирир. Китабын чапы Авропада буюцк сенсасийайа сябяб олур вя бир нечя Авропа

بخطی که خوانی را پهلوانی
سر و افسر بخردان و ردان
ز احوال پیشینگان و شهان
که آورد زرتشت نوشیروان
ازان رفته احوالها بر سرش
نبودی بخواندن برو دسترس

ایکی دفترى دیدم از خسروى
نهاده بر موبد موبدان
نبنشته برو سرگذشت جهان
همان شرح وستا و زند آن زمان
همان قصه زادان از مادرش
کهن گشت این قصه در دست کس

дилляриня, о ъцмлядян, рус дилиня тярьцмя олунур. Беяликля, Авеста дцнйа алимляри-нин тядгигат обьектиня чеврилир.

Анъаг Авестанын мятнляри илкин вариантда Македонийалы Исэяндяр тяряфиндян йандырыландан сонра чох даяишикликляря мяруз галмышды. **Сонра ону йаддашлардан топлаян Мидийанын Маъ гябиляляри олмушдур.** Гейд етдийимиз кими, Ящмяниляр дюврцндя бу абиянин бязи айинляри щюкмдар ЫЫ Кирин тязйиги иля даяишдирилиб яъайиб щякля салынмышдыр (Бея ки, йахын гошумлар арасында nikahı kitaba rəsmi adət kimi daxil etmişdir). Сасаниляр вахтында бу динин дювлят дини елан едилмяси иля ялагядар олагаг китаб цзяриндя ишляр йенидян башламышдыр. Китабын йаддашларда олан вариантларыны Тансар топлайыб "Зенд-Авеста" (Кичик Авеста) ады иля йенидян дини иътимаийятя тяддим едир. Башга бир мялумата эюря, иранлы Ярдявираф адлы бир алим дя китабы ерамызын яввялиндя тяртиб етмишдир. Ерамызын **ЫV** ясриндя ися Адярбад адлы бириси (сҫох эцман ки, İранлы) ону йенидян йохлайараг камил мятнини тяртиб етмишдир. Инди ялдя олан мятнляр тядгигатчыларын фикринъя онун мятнляридир.

Тарих бойу "Авеста"йа чохлу тяфсирляр йазылыбдыр. Еля "Зенд-Авеста"нын юзц дя тяфсир кими гябул олунур. Гядим Щяргин буюцк мцтяфяккирляри Я.Бируни, Ибн-Сина, Ибн-Рцшт, Ял-Гязали, Фирдовси, Мясуди, Тябяри, Ф.Эцрэани, Ясяди Туси, Низамцлмцлк, Низами, Фцзули, Нясими, Хяййам, Ёами, Няваи, Ярдябили вя башгалары зягдцштчцлцйя, Авестайа юз мцнасибятлярини билдирмишляр.

Дцнйа щяггщцнаслыбында авешашцнаслыба даир фунда-метал елми тядгигат ишини инэилис алими Мери Бойс йазмышдыр. Онун "Зярдцштчцлцйцн тарихи" адлы чохъилдли ясяри дцнйада мяшщурдур. Бу ясярин бязи щиссяляри проф. И.Стеблин-Каменски тяряфиндян рус дилиня тярьцмя олунмушдур. Мери Бойс **da** абиянин баяяр тарихиндя ойнадыы рождан эениш данышмышдыр.

Авропа алимляриндян Ф.Шпизел вя Ф.Йусти ися даща чох орта фарс дили мянбяляри, зярдштчцлцк ядыбиййатына арха-ланараг Авестанын илкин вагиантыны изащ етмяйя чалышмыш-лар. Р.Рот ися даща чох гядим щинд мянбяляри ясасында мцгайисяли шыкилдя Авестаны изащ етмяйя чалышмышдыр.

Анэител Дцперронун тярцьмяси ясасында тэдгигатлар апа-ран алимлярдян Ф.Борру, Р.Раскы, Е.Брцнщцфипі эюстярмяк олар. Алман алими К.Эелднер Авестанын цч ылдлик тянгиди мятнини йаратмышдыр. Ъ.Дармстетер Авестайа аид бцтцн мятнляри франсыз дилиня тярцьмя едиб, мятнлярин шярщини вермишди. Н.Хуйбшман вя У.Ъаксон даща чох Зярдштцн юзц вя онун тялими барядя тэдгигатлар апармышдыр. Авропа алим-ляриндян Н.Х.Бартоломео Авестанын дилини тядгиг етмишди.

XX ясгдян етибарян Авестайа олан мараг артмышдыр. Бу сащядя алман алимляриндян Х.Рейхелт, И.Щертел, Щ.Щумбах, Й.Йункер вя **başqaları**, франса алимляриндян Ж.Дйумезил, Ж.Дйумезен-Гиллеман, поляк алимляриндян Й.Куриловсич, скандинавийа алимляриндян Г. Моргенетерне, А.Кристенсен, К.Барр, Х.Нйуберг, щинд алимляриндян Анклесарийа тядгигат-лар апармышлар. Бу сийащыйа Е.Нерсвелдин, Е.Браунун, Е.Кассовичин, В.Щейэерин, Н.Мртинин, Н.Раулун, Н.Миллесин, Щ.Щансын, Ъ.Моултонун, К.Щарлизин, В.Шлератын, Ъ.Керренсин, Ф.Волфун, Г. Виденгренин, Н.Ломмелин, К.Канганын, С.Инслерин вя йцзлярля башга Авропа тядгигатчы-сынын адыны ялава едя билирик.

Кечмиш Советляр Бирлийи алимляриндян А.О. Маковел-ски, В.И.Авдийев, В.В.Бартолд, А.Фрейдман, В.И.Абайев, Е.Е.Бертелс, В.Г.Гафуров, Е.А.Грантовски, А.Рогодин, Л.Алелеков, Г.М. Бонград-Левин, Н.Стеблин - Коменски, В.А. Турайев, В.Смиорски, С.Н.Соколов, К.Тревел, А.Дамдамаев, И.М.Дйаконов, В.В.Струве, И.В.Кривелев, В.И.Лившитс вя баш-галары Авестайа аид хцсуси мягаля вя монографийалар йаз-мышлар. Иран алимляриндян: И.Пурдавуд, Щ.Рази, З.Сяфа вя башгалары "Авеста"нын тядгиги иля мяшьул олмушлар.

Azərbaycan elminə avestaşcnaslar bашчылыг едян Makovelski, M.Rəfili, B. Şяфизадя, E. Əlibəyli olmuşdur. Onların Avestайа даир апардыбы фундаментал елми тядгигатлар няинки İran, щям дя дцнйа авесташcnаслыбында йени сычрайыш олду. Avestашcnаслыбын тарихи, гейд етдийимиз кими, Низамидян, **Нясимидян**, Фцзулидян башлайыр. Ясримизин яввялиндя Й.В.Чмянзяминли бу саядя мягаляляр йазмыш вя "Гызлар булабы" адлы бядии ясяри иля о дювр Азярбайған щяйатыны тясвир етмишдир. Щямчинин, Азярбайған ядябиййатщcnасларындан Г.Кяндли, Т.Щаьыйев, Ф.Гасымзадя, Ъ.Наьыйев, В.Асланов, В.Вялийев, Я.Сяфярли, А.Нябийев, П.Хялилов, Е.Асланов, Х.Йусифов, С.Ибращимов, Я.Фярзяли вя башгалары бу абидяйя даир юз фикирлярини сюйлямишляр.

Avestашcnаслыг юз тясирини бядии ядябиййата да еюстярмиш вя бир сыра шаирляримиз бу абидя вя Зярдщшт шяхсиййати иля баьлы яфсаняляр ясасында бядии ясярляр йазмышлар. Халг шаири Сющраб Тащирин "Ата" епопейасында бир сыра Мидийа ясаняляри иля бярабэр, **Зярдщштцн щяйаты иля баьлы яфсаняляря дэ йер верилмишдир.**

Manilik.

Manilik III əsrdə Sasanilər dövründə yaranmışdır. Bəzi tədqiqatçılar maniliyi atəşpərəstliyin, bəziləri isə məzdəkiliyin bir məzhəbi hesab edir. Əslində isə dünya dinlərindən hər hansı birinin məzhəblərindən olmamışdır. Bu din Mani tərəfdən yaradılmış bir din idi. Bu dinin fəlsəfəsi həmin dövrdə təzə yaranmış xristianlıqla və *neoplatonik* düşüncə ilə ciddi rəqabətə girmişdir. **Maniliyin tez tənəzzülə uğramasına baxmayaraq**, yarandığı vaxtdan etibarən xristianlar arasında geniş yayıldı. VII əsrdə islam dini meydana gələndən sonra manililik müsəlman aləmində də yayılmağa başladı. Xilafətə qarşı yaranan ismailiyyə hərəkətində da bu dinin təsiri görünür. Hələ X əsrdə Samanilər vaxtında yazılmış **“Hüdüd əl-əməl”** kitabında

manilikdən geniş bəhs olunur. Kitabda onların xanəqahlarının, üzvlərinin adları verilir.

Təəssüflər olsun ki, xristian və islam dinin təzyiqləri nəticəsində manilik barədə olan əksər kitablar məhv edilmişdir. Tarixdən yaxşı məlumdur ki, bu dinin yaradıcısı Mani adlı şəxs olmuşdur. Onun barəsində yazanlar xristian və ya islam təəssübkeşliyindən çıxış edərək Mani barəsində nalayiq sözlər demişlər. **Maninin** həyatı barədə cüzi məlumatlar Ə. Biruninin əsərlərində var. Dövrümüzdə manililiyin tədqiqi ilə məşğul olan şərqşünas alim K. Kesler onun barəsində müəyyən məlumatlar toplamışdır.

Maninin özü III əsrin əvvəllərində Suriyanın Mərdinə bölgəsinin Nəhər Kuta vilayətində anadan olmuşdur. Onun atası sonralar Sasani imperiyasının paytaxtı Ktesifona gəlir və özü ilə oğlu Manini də gətirir. Ktesifonda oğluna dini təhsil verir. On iki yaşınadək Mani atasının sitayiş etdiyi dinə etiqad edib. 12 yaşda ikən ona vəhy gəlmiş və o, mələklərin səsini eşitmişdir. Maninin öz dinini necə yaymasından xəbərimiz yoxdur. **Lakin tarixi sənədlərdən məlum olur ki, 20 mart 242-ci ildə Sasani hökmdarı I Şapur Ktesifonda tacqoyma mərasimi keçirmiş və həmin tədbirdə Mani birinci dəfə öz dinin nümayəndəsi kimi dininin ayinləri əsasında şaha xeyir-dua vermişdir.** Həmin tədbirdə Maninin dini duaları böyük izdihamla qarşılanmış və alqışlanmışdır. Bu tədbirdən sonra Mani öz dininin ilk məbədini tikdirməyə başlamışdır.

Mani əvvəl özünün on iki “davamçısının” (mənbələrdə onlar “müəllim” adlanır, latın mənbələrində isə onlara “magistr” deyirlər) adını deyir, sonra isə əsas dini yepiskoplar olan 70 nəfərin adını deyir. Mənbələrdə qeyd edilir ki, Mani özünün dini təlimini yeddi “müqəddəs” kitabda yazmışdır. **Onlardan yeddisini Mani ana dili olan Suriya dilində (o vaxt Suriyada xüsusi dil var idi və ərəb dili işlənmirdi), birini isə orta fars dilində yazmışdır.** Onun fars dilində yazdığı **“Şapurakan”** adlı həmin müqəddəs kitab çox güman ki, Sasani hökmdarı I Şapurun adı ilə bağlı olmuşdur.

Həmin kitablar barəsində “Föhrist” (Göstərici) kitabının müəllifi Ən-Nədim və məşhur Biruni bəhs etmişdir. Biruni yazır ki, həmin kitabları 40 il axtarmış və nəhayət, Xarəzmdə tapmışdır.

Biruni yazır ki, “Şapurakan” kitabı bu sözlərlə başlayır: “Müdriliklədən və işdən bütün peyğəmbərlər bəhs etmişdir. Vaxtilə ondan Hindistanda Budda danışmış, sonralar ondan İranda Zərdüşt danışmışdır. Başqa bir vaxt qərbdə İsa danışmışdır. **Son dövrdə peyğəmbərlik Allah tərəfindən mən - Maniyə isə Babil elində çatmışdır** ” . Bu kimi qeydlər göstərir ki, Maninin yaratdığı dini-fəlsəfi konsepsiya bütün dünya dinlərinin müvafiq elementlərinin sintezi idi. Ona görə də bəzi tarixi şəxslər maniliyi gah Zərdüşt dinin, gah da xristianlığın bir qolu hesab etmişlər. Manilik hansı coğrafi ərazilərdə yayılırdısa, həmin ərazilərdə olan Zərdüşt və xristian dinin təsirinə məruz qalırdı.

Maninin kitablarından bəhs edən Əl-Qəzənfər yazır ki, Maninin yazdığı “Nəhəng kitablar”da da məşhur pəhləvanlar olan Samdan, Nərimandan bəhs edir. Bu da Zərdüştün Avestası ilə bağlıdır.

Maniliyin tarixindən geniş bəhs etmək çətindir. Onun barəsində kifayət qədər məlumat yoxdur. **Lakin yaxşı məlumdur ki, I Şapurdan sonra bu din təqiblərə məruz qalmışdır. Olsun ki, təqiblərdən qaçmaq üçün Mani Orta Asiyaya, sonra Hindistana getmişdir.** Sasani hökmdarı I Bəhramın (273-276) hakimiyyəti illərində o, yenidən İrana qayıtmışdır. Elə həmin vaxt Ktesifonda (indiki Həmədanda) **Manini** həbs edirlər və 276-cı ildə edam edirlər. Tarixçilər yazır ki, onun dərisini diri-diri soymuşlar. Soyulmuş dərisinə saman basılıb müqəvva düzəldilib Hündəşapur şəhərinin darvazasından asılmışdır. Bunu etməkdə məqsəd onun tərəfdarlarını qorxutmaq və bu dindən çəkəndirmək idi. Təsadüfi deyil ki, həmin darvazalar uzun illər boyu Mani darvazası **adlandırılmışdır.**

Mani edam ediləndən sonra onun tərəfdarları təqib olunmağa **başlanılır** və bu təqiblər İslamın zühurunadək davam etmişdir. IV əsrdə manilərlə mübarizə aparən xristian yepiskopu Yefrem Sirin **maniləri** cinayətkar hesab edir, müsəlman fəqihləri isə onların təlimini və fəaliyyətini qeyri-qanuni hesab edirdi. Yaxın Şərqdə islamın **yanarması** ilə manilik yaddan çıxmış və onun davamçılarının təqibləri dayanmışdır. Ancaq Ən-Nədim özünün “Föhris” kitabında yazır ki, Bağdadda mani dininə etiqad edən 300 adamı görmüşdür və onlar açıqcasına öz dinlərinə sitayiş etmədilər və kimlərdənsə çəkinirdilər.

Ümumiyyətlə, maniliyin mərkəzi Abarşəhr (indiki Nişapur) və Mərv olmuşdur. 694-cü ildən etibarən Çində də Mani dininə etiqad edənlər olmuşdur. Belə ki, Çin dövləti 732-ci ildə rəsmi olaraq fərman vermişdir ki, Mani dininə saqilər sitayiş edə bilərlər. Bu fakt da göstərir ki, həmin illərdə Mani dini Saqdiyada rəsmi dövlət dinlərindən olmuşdur. Bu din bir çox türk tayfaları arasında geniş yayılmışdır. Ə. Biruni yazır ki, “Şərqdə yaşayan türklərin əksəriyyəti, Çin xalqlarının bir qismi, Tibet, Hindistanda yaşayan xalqlar Mani təliminə və dinin qaydalarına etiqad edirlər “. Məlumata görə, həmin vaxtlar Səmərqənddə də çoxlu manilər olmuşdur.

Bizi maniliyin yayılmasından çox, bu dini-təlimin ədəbiyyata təsiri maraqlandırır. Bu dində zərdüştlikdə olduğu kimi dualizm var və Mani öz təlimində Zərdüşt kimi şərin dünyada necə yaranmasından bəhs edir. Maninin qədim Parfiya dilinə tərcümə edilən **“Kefalaya” (İki başlanğıc)** adlı kitabında deyilir: “Bu iki başlanğıc arasında fərq çoxdur və onların fərqi şahla donuz arasındakı fərq kimi başa düşmək olar. Işıq yarandığı ilk gündən öz təbiətinə uyğun olaraq hökmran olmuşdur. Qaranlıq yarandığı gündən etibarən öz təbiətinə uyğun olaraq donuz kimi çirkabda ağnamış, zibillərlə qidalanıb, ondan ləzzət almışdır.

Mani öz təlimində göstərir ki, Işığın mülkü şərqdə, şimalda və qərbdə yerləşir. Bu üç tərəf onun “həyat ağacıdır”, cənub isə onun “ölüm ağacıdır”. Işıq mülkündə “ulu Dədə ” var. Həmin Dədə “Işıqla”, “qüdrətlə” və “müdrüklə” birlikdə kitab yazır. (Bu əlamətlər “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda var) Farsdilli manilərdə bu “ulu Dədə” “Zervan ” adı ilə verilir. Bəzi türkdilli mətnlərdə isə bu adı “Əzrya” kimi də verirlər.

Işığı görməyə gözü olmayan Qaranlıq qəfildən onun mülkünə hücum çəkir. Onun hücumu Işıq mülkündə çaşqınlıq yaradır, çünki qarşısını almaq üçün elə bir imkan olmur. Qaranlıq mülkü ilə mübarizə aparmaq üçün “ulu Dədə” fikirləşib “həyat anasını ” yaradır. O da ilk növbədə “ilkin insanı” (manilərə görə həmin ilk insan Adəm kimi günaha batıb cənnət qovulan deyil və tamamilə pak bir varlıqdır) yaradır. İlkin insan “ beş nurani” elementdən ibarət olur: işıqla, küləklə, odla, su ilə, ruhla. Qaranlıqla döyüşdə “ilkin insan ”

taqətdən düşüb Qaranlıq tərəfindən udulur. Beləliklə, “ilkin insan” öz nuru ilə birlikdə Qaranlıq mülkün hakimi *Arxonta* tərəfindən udulduğuna görə “İşıqla” “Qaranlıq” bir-birinə qarışır.

İndi nurlu qüvvələr qarşısında bir vəzifə durur: nuru həmin qaranlığın qarışığından ayırmaq. Bu işdə insanın köməyinə üç ruhi varlıq gəlir. Onların köməyi ilə insan beş qaranlıq elementin kökünü kəsib oğurlanmış işığın bir qismini azad edir. Həmin işıqdan günəş və ay yaradır. Sonra Qaranlıq mülkünün hakimi *Arxontanı* ələ keçirib onun dərisini soyub, dəridən göy qurşağı, ətindən torpaq və sümüyündən isə dağları yaradır.

İşıqlı ruhlar “müjdəçi” yaradır və o, çarlığa çəkilmiş *Arxonta*-nın qarşısında gah gözəl qadın, gah da adi qadın kimi **peyda olub onu** görəndə *Arxonta* aşıq olur və ələ keçirdiyi işığı canından çıxarıb verir. İşıqla birlikdə onun canından günahlar da çıxır. Müjdəçi onun canından işığı çıxarıb aya və günəşə verir. **Çıxmış günahlar dənizə düşüb ilana, torpağa düşəndə isə ağaca çevrilir.**

Beləliklə, *Mani* təlimində maddi varlıq arzuolunmazdır. Maddi ehtiyaclar cismə tələbdir və onlar ruhi paklığı pozur, maddi varlığın əsirində olan ruh təmkinini **pozub günahlar etmək məcburiyyətində qalır. İnsan ali varlığın nişanəsidir, məqamı alidir və özündən qat-qat aşağıda olan maddi varlığın əsiri olduğuna görə onun ehtiyacları ilə yaşayır.** Elə ki, maddi varlığın əsirindən xilas olur, **o zaman** insanın azad ruhu rahatlıq tapıb əslinə qovuşur və kamil olmaqla xoşbəxtlik məqamına çatır.

Arxonta həmişə qorxur ki, ondakı bütün işıq enerjisini əlindən alarlar. Buna görə də Qaranlıq mülkünün hakimi əvvəl *Adəmi*, sonra isə *Həvvanı* yaradır. Ancaq onlara ruh vermək imkanına malik deyildir. Ona görə də yaradılmış *Adəm* uzun müddət cansız qalır. Onun yanına *İsanı* göndərirlər. *Mani* mətnlərində *İsanın* adı *Əryaman* (*Dost*) kimi verilir. *İsa* nəfəsi ilə *Adəmi* oyadır, onu qoruyan *İblisi* qovur və imkan yaradır ki, “həyat ağacını” dişləsin. Bununla da torpaqdan yaranan insanın cismində “ışıq” və “qaranlıq” qarışır. O gündən bəri insan qəlbində həm **qaranlıq** - günah, həm də işıq- paklıq yaşayır.

İnsanın əsas vəzifəsi qəlbindəki işığı qaranlıqdan ayırmaqdır. **Bunu etmək** üçün insan tərki-dünya həyat tərzini keçirib maddi nemətlərdən qaçmalıdır. Çünki maddi nemətlərdə şeytan əlaməti var. Manilikdə “seçilmişlər”(kahinlər) evlənmir, pəhriz saxlayır, hətta çörək belə yemirdilər ki, **onlarda** olan işıq Qaranlıq mülki olan torpağa qarışa bilər. Torpaq günahkardırsa, ondan gələnlərin hamısı o günaha batmış sayılır və “seçilmişlər” torpaq işləri görməməlidir. Mani təlimində müqəddəs sayılanlar yalnız ev işləri ilə məşğul olmalıdır.

Mani təliminə görə, insan öləndə ondan işıq ayrılıb “şərafət xətti” ilə ucalaraq ayla qovuşur. Ay da həmin işığı qəbul edib gücünü **artırır, sonra enerjisini** Günəşə ötürür. **Ona görə də** bütöv ay kiçilib aypara olur. Maniyə görə “şərafət xətti ” sonrakı dinlərdəki “merac ” deməkdir.

Ə. Biruni yazır ki, manilərin müqəddəsləri mülk sahibi olmurdu və özləri ilə çoxlu yemək götürməzdilər. Eləcə də geyimləri sadə olardı və il boyu bir paltar geyirdilər. Bu adət sonra sufi təriqətlərinə də keçmişdir. Mani müqəddəsləri də sufilər kimi işləməzdilər **və aşağıdakı ayinlərə riayət edirdilər:** bütvlərə sitayiş etməməli, yalan danışmamalı, cadugərlikdən uzaq olmalı, şübhədən uzaq olmalı, işdə tənbellik etməməli, gündə dörd dəfə dua etməli.

Göründüyü kimi, bu adətlər sonra islam adətlərində və sufizmə öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, manilərin din fəlsəfəsi barədə geniş mühakimə yürütmək çətinidir. Çünki, onların kitablarından az **hissə** dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Əldə olan məlumatların çoxu maniləri tənqid edən düşmənlərin yazılarından məlumdur. Olsun ki, onlar bu dinin müsbət tərəflərindən danışmaqdan çəkinmişlər. Onu tənqid edənlərə o qədər də inanmaq olmaz. Onların dediklərinə görə bu din fantaziya və cəfəngiyatdır. Ancaq III əsrdə dövlət dini səviyyəsinə qalxan manilik heç də cəfəngiyat ola bilməzdi. Manilik öz nüfuzunu XIII əsrdə monqolların Şərqi yürüşlərində saxlamışdır. Həmin dövrdə isə sufizm o qədər inkişaf etmişdir ki, artıq manilik sufizmin əsas müddəaları kimi təqdim olunmuşdur.

Bizi maraqlandıran həmin fəlsəfi təlimlə bağlı tarixdə qalan elmi-fəlsəfi-ədəbi əsərlərdir. Ərəb mənbələrinin verdiyi məlumata görə, Maninin kitablarından birinin adı **“Avangelon ”** və ya

“Yevangeliya” kitabıdır və həmin kitab 22 fəsildən ibarətdir. Qədim Suriya əlifbasında da 22 hərflə yazılmışdır və həmin fəsillər də həmin əlifbanın ardıcılığı ilə verilmişdir. Kitabın üzü dəfələrlə köçürülmüş və ona Maninin özünün çəkdiyi çoxlu şəkillər daxil edilmişdir. Belə ki, tarixi mənbələr göstərir ki, Maninin özü mahir rəssam olmuş və fəlsəfi məzmunlu çoxlu dini tablolar çəkmişdir. **Onun mahir sənətkarlığı Nizami Gəncəvinin də yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.**

Təkcə Nizami deyil, başqa klassiklər də onun rəssamlığından danışmış və Maninin rəsmlərini Çin miniatur sənəti ilə bağlamışlar. Həqiqətən də orta əsrlərdə Çində rəssamlıq yüksək inkişaf etmiş və çox sənətkarlar rəssamlığın sirlərini öyrənmək üçün Çinə getmişlər. **Eləcə də Mani Çində rəssamlığı öyrənmiş və bu sənətin inceliklərini əsərlərində göstərmişdir.**

Manilik türkdilli və farsdilli ədəbiyyata güclü təsir etmişdir. Belə ki, axtarışlar nəticəsində Turfan vahəsində tapılmış mətnləri ilk dəfə F. B. K. Müller oxumuş və 1904-cü ildə Berlin Elmlər Akademiyasının “Xəbərlər”ində çap etdirmişdir. Müller mətnlərin tərcüməsini deyil, yalnız transkripsiyasını vermişdir. Həmin mətnləri isə 1908-ci ildə ilk dəfə rus şərqşünası K. Q. Zaleman oxumuşdur. Ancaq onun da tərcümələri mükəmməl deyil və həmin abidələrin indiyədək dərinlən araşdırılması mümkün olmamışdır.

Bununla belə, həmin mətnlər həm də eramızın əvvəllərində pəhləvi - turfan dilinin qrammatikasını göstərir. Həmin dildə əksər sözlər indi fars dilində işlənməsə də, tacik dilində işlənir.

“Yevangeliya” kitabı həm nəsr, həm də nəzmlə yazılmışdır. Nəzmlə yazılmış hissələrdə lirika güclüdür. Belə ki, Parfiya ədəbiyyatından qalma nümunələrdə epik şeirin nümunəsi varsa, bu mətnlərdə lirik şeirin nümunələri var:

*Parlaq günəş,
ışığı saçan ay.
Parlayır, işıldayır,
ağacın parlaq gövdəsində.
Quşlar da səhər-səhər,
ona baxıb sevinir.
Qaqqıldayır göyərçin,*

rəngarəng tovuz quşu.

Göründüyü kimi, burada şeirin forması da, misraların ardıcılığı da əvvəlki şeir nümunələrindən fərqlənir. Şeirdə adı çəkilən “parlaq ağac” həmin “həyat ağacına” işarədir. Bu şeirlərdəki quş surətləri də təsadüfi deyil. Sufi şairləri Sənai Qəznəvinin, Fəridənddin Əttarın poeziyasında da həmin quş obrazları var və onlar dərin fəlsəfi fikirlərin ifadəsində vasitəçidir.

Mani mətnlərindəki şeirlərdə tarixi məqamlar da verilir:

*“İman gətirənlərə” zövq verən mənəm,
Çıxdım Babil məmləkətindən.
Dünyaya gəldim Babil elində,
İndi dayanmışam haqq qapısında.*

Bu sillabik şeir olmaqla bərabər, **həmçinin** sonrakı fars şeirinin bir sıra xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Mani mətnlərində çoxlu türk sözləri var. Həmin sözlər sonra tacik və dəri dilinə keçmişdir. Hətta adların çoxu türk adlarıdır. Həmin dilin bazasında sonralar hətta özbək dilinin formalaşmasını belə iddia edənlər var. Belə ki, maniliyin əsas dualarından olan **“Huastuanift”** türk dillərindən olan *uyğurca* gəlib zəmanəmizə çatmışdır.

Mani mətnlərini araşdırandan sonra bu qənaətə gələ bilərik ki, qədim Avesta mətnləri yazılan dil tədricən yaddan çıxmış və onun yerini parfiya, saqi, şərqi-pəhləvi dili tutmuşdur. Eləcə də, **o dövrdə** geniş yayılmış *sak* dilində də mətnlər zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Rüstəm haqqında əfsanə həmin dildə zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Ancaq bütün bu dillər Şərqdə ərəb xilafətinin meydana gəlməsi ilə yaddan çıxmış və bütün elmi, ədəbi mətnlər artıq ərəb dilində yazılmışdır. Yerli dillər nə tədris edilmiş, nə də yazı qaydaları saxlanılmışdır. Ərəb əlifbası və dili bütün bölgə dillərini, əlifbalarını unutturmuşdur.

Mani mətnləri göstərir ki, erkən orta əsrlərdə fars və türk dilləri paralel işlənmişdir. Bu dillər bir-birinin hesabına zənginləşmiş və bir çox sözlərin mübadiləsi hər iki dilin inkişafına təsir etmişdir. Məsələn, indi həm türk, həm də fars dillərində “pərvərdigar”, “ruzigar”, “həftə” kimi sözlər paralel işlənir. Həmin sözlər pəhləvi dilindən qalmışdır.

Mani dinini daha çox türklər yaydığı üçün həmin mətnlərdə çoxlu türk sözləri var. Məsələn, Mani mətnlərində Allaha “Tanrı”- deyə müraciət olunur. “Tanrı” isə yalnız türk dillərində “Allah” deməkdir.

Maniliyin dərinədən öyrənilməsi orta əsr Şərq şeirini öyrənməkdə bir açar rolunu oynaya bilər. Belə ki, Nəsiminin “zərrə mənəm, günəş mənəm” - sözlərini oxuyanda artıq bizə aydın olur ki, söhbət Mani fəlsəfəsindən gedir. Təsadüfi deyil ki, sonra Şərqdə geniş yayılmış ismailiyə hərəkatı maniliklə bağlı olmuşdur. XIX əsrdə yaranmış *babelik* və *bəhaizm* də maniliklə bağlı olmuşdur.

Maniliyin Şərqə gətirdiyi ənənələrdən biri də rəssamlıq olmuşdur. Məhz manilər rəssamlığa həvəsi artırıb. İslam dini portret çəkməyi qadağan edir. Ancaq klassik ədəbiyyatda rəssamlığa meyil güclü olmuşdur. Nizaminin əsərlərində Şapur məşhur rəssamdır və Xosrovun şəklini çəkib Şirinin gəzdiyi yerlərə qoyur, Nüşabə isə İsgəndərin şəklini sarayında saxlayır. Fars ədəbiyyatında **Fərruxi də şeirlərinin birində yazır ki**, Sultan Mahmud Qəznəvinin portreti çəkilib hər yerə vurulmuşdur, Əsədi Tusi özünün “Gərşasnamə ”ində yazır ki, Zöhhak fərman verir **ki**, hər yerdə Cəmşidi axtarsınlar və onun şəklini çəkdirib bütün vilayətlərə göndərir.

Ümumiyyətlə, Maninin dini-fəlsəfi konsepsiyası Yaxın Şərq ədəbiyyatına güclü təsir etmiş və ona yeni məzmun gətirmişdir.

VII-X əsrlər ədəbiyyatı

Xilafət dövründə ədəbiyyat. VII əsr möhtəşəm Sasani mədəniyyətinin süqutu dövrü oldu. Ərəb dünyasında meydana gələn yeni din təkcə ərəbdilli xalqlar arasında yox, həm də qeyri - ərəblər arasında yayılmağa başladı. Etiraf edək ki, Həzrəti peyğəmbər Məhəmmədin yaratdığı bu din könüllülük əsasında yayılmırdı. Sərkərdələr əldə qılınca bu dinin yayılmasını həyata keçirir və dini inancların özünü də gəlir mənbəyinə çevirib qeyri-müsəlmanlardan cizyə (can vergisi) alırdılar.

İran torpağına da islam gələndə “qədəmlərin mübarək” demədiilər. Onsuz da illərdən bəri Bizans dövləti ilə müharibələr İrani taqətdən salmışdı. Axırını Sasani hökmdarı III Yəzdikürd (632-351) taxta çıxanda ölkədə vəziyyət ağır idi. Müharibələr ölkəni zəiflətməmiş, əhalini yoxsul vəziyyətə salmışdı. Bundan istifadə edən ərəb xilafəti İrana hücumlar təşkil etdi. Birinci hücum Kədisiyyənin vaxtında (635-637-ci illərdə) baş verdi. Səəd ibn Əbu Vakkasın komandanlığı altında ərəb qoşunları İrana soxuldu. İran ordusuna Fərrux Hörmüzün oğlu Rüstəm komandanlıq edirdi. Müharibə üç gün davam etdi və döyüşdə Rüstəm həlak oldu, iranlıların bayrağı ərəblərin əlinə keçib təhqir olundu.

Bir il sonra ərəblər işğallarını davam etdirdi və Sasanilərin paytaxtı Ktesifonu ələ keçirdilər. Cəlulə döyüşündə qəti məğlubiyyətdən sonra şah ölkədən Midiyaya qaçır. Sonra şah bir daha ərəbləri ölkədən qovmağa cəhd edir və 642-ci ildə Nihavəndə döyüşü olur. Müharibə olduqca şiddətli oldu. Ərəb sərkərdələrindən ikisi həlak oldu, ancaq yenə də ərəblər qələbə çaldılar. 546-cı ildə ərəblər Həmədanı, Reyi, Azərbaycanı (Cənub Azərbaycan o vaxt Sasani dövlətinin tərkibində idi, Şimal Azərbaycanda isə Alban dövləti mövcud idi), Suzianı ələ keçirdilər. III Yəzdikürd Orta Asiyaya qaçır. Orta Asiya hakimlərinin Sasanilərdən heç vaxt xoşu gəlmirdi, ona görə də hökmdarı ələ keçirib 651-ci ildə Mərv sərhəd komandiri Maxoya təslim edirlər, o da III Yəzdigürdü öldürür.

İrani ələ keçirən ərəblər kütləvi axınla ölkəyə yayıldılar və hər yerdə hakimiyətə öz nümayəndələrini təyin etdilər. Təkcə İranın əl-

çatmaz yerləri olan Xəzər sahilləri, dağlıq əraziləri ərəblərə tabe deyildi. Xilafət bütün bölgələrdə hərbi qarnizonlarını yaratdı və üsyanların qarşısı amansızcasına aldı. Mülkədarlar öz əvvəlki statuslarını qoruyub saxlamaq üçün islamı qəbul edib ərəblər adından öz təsərrüfatlarını idarə edirdilər.

Bu illərdən etibarən İran mədəniyyəti vahid islam mədəniyyəti kontekstində inkişaf etməyə başladı. Belə ki, mədəniyyətin əsas qollarından olan ədəbiyyat da yeni keyfiyyətlər əxz etdi. Ərəb ədəbiyyatında olan mövzular, ideyalar, janrlar, hətta ərəblərin dilinin ahəngindən yaranan əruz vəznü bütün islam dünyasına yayıldı. Artıq ərəb şeirində mövcud olan ədəbi janrlar: qəsidə, qəzəl, rübai və s. bütün islam dünyasında işlənməyə başladı.

Təbii ki, ərəblər elmin inkişafına xüsusi təkan verə bilmirdilər. Çünki, həmişə köçəri həyat tərzini keçirən ərəb qəbilələri istila etdikləri ölkələrdən həm də yeni elm sahələri əxz etdilər. Beləliklə, islamı qəbul etmiş xalqlar ərəblərin mədəni inkişafına imkan yaratdılar. **Elə** ərəb alimləri də etiraf edir ki, islam mədəniyyəti bütün islam dünyasının birlikdə yaratdığı mədəniyyətdir.

VIII- X əsrlərdə ərəb şeirinin ən məşhur nümayəndələri bunlardır:

Əl-Cərir (.-728) Əməvilər dövrünün böyük şairlərindən olmuşdur, *beduin* qəbilələrindən olan şair özünün qəsidələri ilə ərəb ədəbiyyatında məşhurdur.

Əl- Əxtəl (640-710) *təqlibilər* qəbiləsindən olmuş, xristian dininə etiqad etmişdir. Xəlifə Yəzidin yaxın adamlarından olmuşdur. Həmişə döşündə xaç gəzdirən şair o qədər tərəvətli şeirlər deyirmiş ki, onun məzhəbinə heç kəs əhəmiyyət vermirmiş.

Ömər ibn əbu Rəbiə (644-719) varlı tacir ailəsində anadan olmuşdur. Həmişə Məkkədə yaşayan şair, **həmçinin** Cənubi Ərəbistana, Suriyaya, Mesopotamiyaya səyahət etmişdir. Onun barəsində çoxlu lətifələr qalmışdır. Şeirləri şəxsi hisslərin ifadəsi ilə zəngindir və heç vaxt sifarişlə və ya siyasi mövzuda əsərlər yazmamışdır. Şeirlərinin dili çox sadə olduğundan müğənnilər həmişə onun şeirlərini məclislərdə oxuyarmışlar.

Əbu Nuvəs (747-814) dövrünün böyük şairlərindən olmuş və Harun ər-Rəşidin (786-809) sarayında şairlik edənlərdən biri idi. **O,**

kasıb fars ailəsində anadan olmuşdur. Gəncliyi Bəsrədə keçmişdir. Elə orada da təhsil alıb şeirə maraq göstərmişdir. Sonra Bağdada gələn şair xəlifə Harunun sarayına yol tapır və ona şeirlər həsr edir. Harun öləndən sonra övladları arasında hakimiyyət çəkisməsi başlayır və **şair saraydan uzaqlaşır.** Adətən, erotik məzmunlu şeir yazan şair **qoca vaxtlarında satirik şeirlər də yazır.** O, satiralarında əyanları tənqid edirdi. Satiralarına görə əyanlar qoçu tutub şairi döydürür **və həmin hadisədən sonra şair vəfat edir.** Onun poeziyasında ovçuluq mövzusu diqqəti cəlb edir. Saraydan uzaqlaşandan sonra şair bədbin şeirlər yazmağa başlamışdır.

Əbül – Ətəhiyyə xəlifə Mehdimin (775-785) sarayında yaşamışdır. Sadə ailədə anadan olan şairin Kufədə dulmuşluq emalatxanası var idi və qardaşı Zeydlə orada işləyərmiş. Onun ilkin şeirləri də saxsı qablar üzərində yazılıb. Sonra şair saraya dəvət edilir. Bir gün xəlifənin qul qadını Utbu barədə şeir yazdığına görə zindana salınır və sonra bağışlanaraq onun yaxın adamlarından olur. **O,** Harun Ər-Rəşidin xəlifəlik vaxtında şairlikdən əl çəkmək istəmişdir, ancaq buna imkan verməmişlər. Ətəhiyyə müasiri olan Əbu Nuvəs ilə dost olmuşdur. **Şairin** şeirlərində xalqın siyasi iradəsi ifadə olunur. Əksər şeirlərində zülmkarlığa qarşı nifrət var.

Əbül Əla əl-Məərri (973-1058) hələ dörd yaşında ikən xəstələnib kor olur. Bununla belə, gənc yaşlarından Aleppo, Tripoli, Antioxi şəhərlərində təhsil alır. Şair , əsasən, Suriyanın **şimalında doğma** şəhəri Nümanda yaşamışdır. Bu şəhərdə o dərs deməklə məşğul olurdu və sonra Bağdada dəvət edilir, bir müddət orada qalandan sonra yenidən doğma şəhərinə qayıdır. Onun məşhur əsərləri bunlardır: “Səkt-əz-zənd”(Çaxmaxdaşı qığılcımı), “Əl-lüzumiyyət”(Vacib olan), “Risalat əl – qufran” (Bağışlanma haqqında traktat). Fəlsəfi əsərlərində atəşpərəst alim Zrvanənin fikirlərini şərh etmiş, iudizmi, xristianlığı və islamı bərabər tutmuşdur. O, müsəlmançılığın şərtlərindən biri olan həcc ziyarətini qəbul etmirdi və deyirdi ki, həcc ziyarəti kimlərinə maddi marağı üçündür.

Bir şair kimi Məərrinin pessimist şeirləri çoxdur. Bu da şairin kor olması ilə əlaqədar idi.

VII-XI əsr ərəbdilli ədəbiyyatın antologiyasını yaradan şəxslər dönə-dönə qeyd etmişlər ki, ərəbcə yazan şairlərin çoxu qeyri-ərəb, məvali şairlər idi. Belə ki, **Əbu Mənsur Əbdülmalik ibn Məhəmməd ibn İsmail əs-Səaləbi Nişapuri (961-1038) özünün “Yətimat əd-dəhr” (Əsrin inciləri) təzkirəsində və Hüseyn ibn Əli əl-Baxərzi (.-1075) isə özünün “Dumyat əl-qəsr” (Qəsrin cəftəsi), təzkirələrində Orta Asiyada yaşayıb ərəb dilində yazan 119 şairin adını çəkirlər. Həmin şairlərin əksəriyyəti qeyri-ərəbdir və yalnız ərəb dilində deyil, **ana dillərində də şeirlər yazırdılar. Bu şairlər sırasında, həmçinin azərbaycanlılar olmuşdur.** Səaləbi təzkirəsində X əsrdə yaşamış iki, Baxərzi isə XI əsrdə yaşamış yeddi Azərbaycan şairinin adını çəkir. Eləcə də təzkirələrdə həm də ərəb dilində yazan fars şairlərinin adı çəkilir. **Bu** mənbələrə əsaslanaraq, V.A. Eberman 1926-cı ildə özünün “Əməvilər dövründə ərəb şairləri arasında olan farslar” adlı elmi əsərini yazmışdır.**

Səaləbinin və Baxərzinin kitablarında adı çəkilən və barələrində qısa məlumat verilən ən məşhur fars şairləri aşağıdakılardır: **Taxaristani, Hüseyn ibn Hani Xuzistani, Əbülətəhiyə İsmayıl ibn Qasım, İbarhim ibn Məmsad İsfahani və s.**

Əbu Yaqub İshak ibn Həsən ibn Kuhi əl-Xurəymi adlı şair Mərvdən idi və özünü iranlı hesab edirdi. O, *qətafən* qəbiləsinin məvalisi olmuş, Sistana gedən döyüşçü dəstəsinin tərkibində xidmət etmiş və ömrünün son illərində Bağdada gəlib orada yaşamışdır. Şeirlərində həmişə *saqi* (Orta Asiyada) soyundan olması ilə fəxr etmişdir. Şeirlərinin mövzusu ərəb-beduin qəbilələrinin şeirlərində olduğu **kimidir**: qonaqpərvərlik, dəvənin tərfi, qəhrəmanlara mərsiyə, düşmən qəbilələrin ifşası və s. Onun bütün şeirləri ərəb dilindədir.

Ərəb dilində yazan iranlı nasirlərə də rast gəlirik. Onlardan **Cəbələ bən Salem Muli** idi. O, Hüşam bən Əbdülmalikın katibi olmuşdur. O, Pəhləvilərə aid olan kitabları ərəb dilinə tərcümə etmişdir. Ərəblər onun **tərcümələri sayəsində** Bəhram Çubin, Rüstəm, İsfəndiyar haqqında məlumat almışlar. Mulinin şagirdi olan **Əbdülhəmid bən Yəhya** daş dövrünün qabaqcıl ədiblərindən və tərcüməçilərindən olmuşdur. O, Bəni-Amir qəbiləsinin *məvalisi* idi.

Ədib Ərdəşir Papək, Ənuşirəvan, Şapur, Pərviz haqqında tarixi məlumatları ərəb dilinə tərcümə etmişdir. Eləcə də, **Abdullah bən əl-Müqəffə** İran mənşəli yazıçılardan biri idi. O, pəhləvi və ərəb dillərini yaxşı bilirdi və “Gahnamə”, “Kəlilə və Dimnə” “Ainnamə” “Xudaynamə”, Nameyi-Tansar, “Ketabi-Məzdək”, “Ketab əl-tac” və s. əsərləri ərəb dilinə tərcümə etmişdir. **Yazıçı** 723-cü ildə **Bəsrədə** anadan olmuş və orada da ilk təhsili almışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Müqəffə bir müddət İraqda Davun bən Yusifin yanında, **sonra isə** Əməvilərin sarayında xidmət etmişdir. Yazıçının 839-cu ilə küfrlükdə ittiham edib edam etmişlər. Onun ərəbcə yazdığı “Əl səhabə”, “Əl-ədəb əl-səğir” və “Əl-ədəb əl-kəbir” kitabları **hazırda da** ərəb dünyasında çox məşhurdur.

Fars mənşəli başqa bir yazıçının adı **Əbu Həniyə Əhməd bən Davud Dinəvəridir**. O, dilçiliyi, ədəbiyyatı, həndəsəni, riyaziyyatı, nücumu, şifahi xalq ədəbiyyatını dərinədən **bilirmiş**. Yazıçının doğum tarixi məlum deyil, ölüm tarixi isə təqribən 872-ci ilə təsadüf edir. O, islamaqədər İran **tarixinə** dair kitablar yazmışdır. **Yazıçının** məşhur əsərləri bunlardır: “Ədəb əl-katib”, “Əl-şeyr və əl-şüəra”, “Məani əl-şeyr”, “Eyun əl-əxbar”. Bu kitablarda, əsasən, İran şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmış rəvayətlər verilmişdir. Xüsusilə, “Eyun əl-əxbar” kitabı İran tarixini öyrənmək baxımından olduqca qiymətli mənbədir.

Həmin dövrün şüubi yazıçılarından **biri Səhl bən Harundur Dəşt Mişanidir**. Onun məşhur kitabları bunlardır: “Divan əl-Rəsael”, “Tədbir əl-mülk və əl-siyasə”. Digər yazıçılar **isə** “Tarix əl-rəsael və əl-müluk” kitabının müəllifi **Cərir Təbəri (921-..)** və “Kitab əl-fotuh” kimi əsərlərin müəllifi **Vaqədidir(821-...)**. Eləcə də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərən iranlı və İran ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatçılar **aşağıdakılardır**: **Əbu Mənsur Səaləbi, Əbülfrəc İsfahani, Əbülfezl Məhəmməd ibn Hüseyn, Sahib Kafi Əbülqasim İsmail ibn Əbad, Əbubəkr Məhəmməd ibn Abbas Xarəzmi, Əhməd ibn Hüseyn Həmədani, Şəmsülali Qabus ibn Vəşmgir ibn Ziyar Deyləmi, Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Əbdülcabbar Ütbi, Əbu Həyyan əl Tohidi, Əli ibn Məhəmməd ibn Əl-Abbas, Məhəmməd ibn İshaq əl-Nədim əl-Vərrağ, Zərir**

əl-Birudi, Məhyar əl-Deyləmi, Əbülfəth Əli ibn Məhəmməd əl-Bəsti, Mərzuye deyləmi, Şərif Rəzi Əbülhüseyn Məhəmməd əl-Musəvi.

XI - XIII əsrlərdə elə İran alimləri olmuşdur ki, onlar əsərlərini ərəb **dilində** yazmışlar və onların elmi-ədəbi irsi indiyədək mühüm qaynaq kimi, Şərq ədəbiyyatının araşdırılmasında istifadə olunur. Məsələn, İmam Qəzali, Rəşidəddin Vətəvət, Əl Baxərzi kimi alim, yazıçı və mütəfəkkirlər ərəb dilində yazmalarına baxmayaraq, İran elminin və ədəbiyyatının dahilərindən hesab edilir.

Əl Baxərzi Əbülfəqasım Əli bən Həsən bən Əbilətib şeyx Əbi Məhəmməd Cuyənin şagirdi və Şərqdə məşhur alim kimi tanınan İmam Əlrəhmin Cuyinin oğlu olmuşdur. Onun əsərləri həm ərəb, həm də fars dilindədir. Məhəmməd Oufi onun barəsində belə bir məlumat verir ki, Baxərzi cavanlığında Sultan Rükəddin Toğrul Səlcuqinin katibi olmuşdur. Oufi qeyd edir ki, Baxərzi mübahisələri çox sevən adam idi və məclislərdə mübahisələr yaradardı. Onun qeydlərinə görə, elə 1289-cü ildə mübahisəli məclislərin birində qətlə yetirilmişdir. Xəlliqaq isə onun qətlə yetirildiyi tarix kimi 1288-ci ili göstərir.

Baxərzinin ərəb dilində divanı var və həmin divan ərəbdilli fars şeirinin nadir nümunələrindən hesab edilir. Onun bizim üçün ən önəmli elmi əsərlərindən biri “ Əsrin seçilmişləri” (*دمه القصر و عصره*) (*اهل العصر*) kitabıdır. Bu kitabda ərəb dilində yazan XI əsr Azərbaycan şairlərindən Mümkən Təbrizi, Xəttat Nizami Təbrizi, Xətibi Urməvi, Nəsr Təbrizi, Xəlidi Təbrizi, İskafi Zəncani, Xətib Təbrizi barədə məlumat verilir və əsərlərindən nümunələr **gətirilir**. Oufi onun fars dilində yazdığı rübailərdən nümunələri özünün “Lübabül-əlbab” kitabında vermişdir:

Öz belinə bağladın əqdi-göhər,
Qulaqdan asmışsan həlqeyi-zər,
Ey dilbər, səncə eşqin qəmi cülvə,
Göz yaşım qulaq, sinə bəzər²

² بر گردن خویش بسته ای عقد گهر و از گوش بیاویخته ای حلقه زر

Fəxrəlkitab Əlmünşi Əlustad Əbuismayıl Hüseyn bən Əli bən Məhəmməd İsfəhani Toğrayi ərəb dilində yazan İsfahan şairlərindəndir. O, nəzm və nəsrlə əsərlər yazmışdır. İraq Səlcuqlarından Məsud bən Məhəmməd bən Məlikşahın vəziri olmuşdur. O, Həmədan yaxınlığında Məsudun qardaşı Mahmudla döyüşündə **əsir düşürək** qətlə yetirilmişdir. Bu hadisə 1136-1139-cu illər arasında olmuşdur. Onun divanı “Əcəmin dahiləri” (لاميه العجم) adı ilə məşhurdur.

Ənuşirəvan bən Xalid da Səlcuq müşavirlərindən olmuşdur. O, 1080-ci ildə Kaşanda anadan olmuşdur. 1138-ci ildən Mahmud bən Məhəmməd bən Məlikşahın vəziri olmuşdur. Onunla birlikdə Bağdada getmiş və orada yaşamışdır. 1147-ci ildə baş vəzir olur və 1149-cu ildə bu vəzifədən uzaqlaşdırılır. Vəzirlikdən uzaqlaşdırıldıqdan **sonra Bağdadda** yaşamış və 1153-cü ildə **isə** vəfat etmişdir.

O, həmşə elmlə və ədəbiyyatla məşğul olmuşdur. Kaşanda **şairin** böyük kitabxanası olmuşdur. Bu kitabxana 1295-ci ilədək **qorunub saxlanılmışdır**. Əbu Məhəmməd Qasım bən Əli Həriri Bəsri özünün “Məqamat” kitabını onun təklifi ilə yazmışdır. Onun Səlcuqlar barədə kitabı var, ancaq həmin kitab indiyədək çap olunmamışdır.

Səlcuqların tarixindən Ənuşirəvandan başqa ərəb dilində **İmam Əmaləddin Məhəmməd bən Məhəmməd Hamid İsfəhani** adlı tarixçi də özünün “Tarixi-dölet əl Səlcuq” (تاریخ دوله آل سلجوق) kitabını yazmışdır. Bu kitab vaxtilə “Şahnamə”ni ərəb dilinə tərcümə edən **Əlbəndari Əlisfəhaninin** “Tarixi - fateh bən Əli bən Məhəmməd” (تاریخ فتح بن علی بن محمد) kitabının ixtisarla üzünün köçürülməsidir. İmam Əmaləddin kitabı 1241-ci ildə yazılmışdır.

Əbülüzəffər Məhəmməd bən Əbülabbas Əhməd bən Məhəmməd Əlbirudi XII əsr ərəbdilli İran ədəbiyyatının böyük nümayəndələrindəndir. Onun əslisi Əbu Süfyan nəsindən idi. Ona görə də şairə “Əlməavi”(المعأوی) (Müaviyyə nəsindən) təxəllüsü

vermişlər. Səmani özünün “Nəsəblər” kitabında şairin adını Əlməavi kimi verir. O, şair olmaqla bərabər, həm də məşhur alim idi və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə, lüğətçiliyə dair kitabları olub. Əlbirudi 1178-ci ildə vəfat etmişdir.

Həmin dövrdə elə şairlər vardır ki, onlar həm ərəb, həm də fars dilində yazırdılar. Həmin şairlər sırasına **Əbülfət Busti** və **Əbu Abdulla Məhəmməd əl-Cünaydi** daxil edə bilərik. Əbülfət təkcə dəri dilində şeirlər yazmır, **həmçinin** dəri dilindən ərəb dilinə şeirlər tərcümə edirdi. Məsələn, Əbu Şükür Bəlxinin “Afərinnamə” əsəri onun tərcüməsində ərəb dilində dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Eləcə də, həmin illərdə başqa bir şair, **Əbül-Fəzl əs-Sükkari Mərvi** şeirlərindəki atalar sözlərini dəqiqliyi ilə ərəb dilinə tərcümə etmiş və ərəb dilində işlədilməyən *müzdavac(səs qafiyəsi)* adlı qafiyə formalarından istifadə etmişdir.

Bu illərdə artıq fars əlifbası olan pəhləvi, Orta Asiyada yayılmış əlifbalar olan *saqi, saks, parfiya, xarəzmi* öz yerini ərəb əlifbasına verdi. Məlum olduğu kimi, ərəb əlifbası təkcə İran, Əfqanıstan və Tacikistanda deyil, bütün müsəlman dünyasında işlənməyə başladı.

IX əsrin əvvəllərində Əməvi xəlifələrinin ən müdriki olan Harun ər-Rəşid öləndən sonra onun övladları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bu da xilafətin zəifləməsinə səbəb oldu. Nəticədə, İranda və Orta Asiyada bir sıra müstəqil dövlətlər meydana gəldi.

IX –X əsrdə İranda, Əfqanıstanda, Tacikistanda siyasi durum və ədəbiyyata qayğı

Orta Asiya və Xorasan ərazisində ərəb xilafəti ərazilərində ilk yarımmüstəqil dövlət **Tahirilər (821-873)** dövləti **idi**. Bu dövlət həm də ədəbiyyatın milli zəmində inkişafına əhəmiyyət verməyə başladı. Məsələn, həmin dövlətin vaxtında **Əbu Həfs Saqinin, Hənzələ Badqeysinin, Məhmur Vəraq Hərəvinin** milli ruhda yaratdığı şeir nümunələri dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Tahirilər dövlətini sıxışdırıb tarix səhnəsindən çıxaran **Səffərilər (873-903)** dövləti də ədəbiyyatın milli ruhda inkişafına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onların sarayında yaşamış **Firuz Məşriğinin, Əbu Salik Gürganin** şeirləri zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Orta Asiya bölgəsində yaranan **Samanilər (874-999)** dövləti Əhməd ibn Saman tərəfindən yaradılmışdır. Paytaxtı Səmərqənd olan bu sülalənin ərazilərinə Orta Asiyanın bir hissəsi, Xorasan və Gürgan daxil idi. Sülalənin böyük şəhərlərindən biri də Xarəzm idi. **Sonra onlar cənuba doğru öz hakimiyyətlərini genişləndirdilər** və Tahirilər dövlətini sıxışdırıb tarix səhnəsindən birdəfəlik çıxartdılar.

Samanilərin dövründə artıq fars dilinin dialektlərindən biri olan *dəri* dili (buna saray dili də deyirlər) ədəbi dil kimi formalaşmağa başladı. Bu dialektə o vaxt Əfqanıstan, Tacikistan ərazilərində yaşayan farsdillilər danışır. Baxmayaraq ki, **bu dövlətlər milli** dillərində ədəbiyyatlarını yaratmağa başladı, bununla belə, ərəb dilindən dini mərasimlərdə, elmi əsərlərin yazılmasında istifadə olunurdu. Geniş coğrafi ərazidə yayılmış ərəb dilində elmi əsərlər yazılması elmin hərtərəfli inkişafına da geniş imkan yaradırdı.

Həmin dövr elm aləminin böyüklərindən **Farabinin, İbn Sina-nın, Biruninin** adını çəkə bilərik. Onların elmi kəşfləri bütün dünya elminə istiqamət vermişdir. X əsrdə yaşamış şairlər barəsində **Məhəmməd Oufi özünün “Lübabül-əlbab ”** (Könüllərin-könlü) kitabında məlumat vermişdir. Onun kitabında Samanilər dövründə yaşamış otuzadək şairin adı çəkilir. Təəssüflər olsun ki, həmin şairlərin çoxunun adı məlum olsa da, əsərləri dövrümüzədək gəlib çatmamışdır.

Həmin dövr şairlərindən biri də **Ləbib**i adlı şairdir. **Əslən Xorasan**dan olan şair əsərlərini **Xorasan səbkində yazmışdır**. IX-X əsr şairlərindən ən məşhuru **Rudəki** idi.

Rudəki (855 – 941)

Onun adı tam şəkildə təzkirələrdə belə göstərilir: **Əbu Əbdullah Cəfər ibn Məhəmməd Rudəki Səmərqəndi**. Şair təqribən 855-860-cı illər arasında Tacikistanın **Pəncrud** qışlağında anadan olmuşdur. Çox güman ki, şair yaxşı təhsil almış və musiqi alətlərində **ifa etməyə**, şeir yazmağa gənc yaşlarında başlamışdır. Rəvayətə görə, o, ərəb dilini yaxşı bilmiş, hətta Quranı başdan-ayağa əzbərləmişdir. XVII əsrdə Hacı Xəlifə adlı bir təzkirəçi Rudəkinin ərəbcə-farsca lüğətinin də olmasını söyləmişdir.

Şairin həyatı barəsində əlimizdə geniş məlumat yoxdur. Bir sıra mənbələr onun, **həmçinin** musiqiçi olmasını və **rud alətini məharətlə ifa etdiyini söyləyirlər**. Şairin adındakı “Rudəki” sözünün rud alətində çaldığına görə verildiyini söyləyənlər var. Ancaq, bu mübahisələrə Tacikistanın məşhur şairi və alimi Sədrəddin Aini son qoyaraq sübut etdi ki, “Rudəki” şairin təxəllüsü yox, nisbəsidir (yəni anadan olduğu yeri göstərən sözdür). Tacikistanda, həqiqətən də, Rud adlı qışlaq var.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Rudəki Samani hökmdarı **Əbülhəsən Nəsr ibn Əhməd**in (914- ...) sarayında nədim, müğənni və şair olmuşdur. Sonra Rudəki həmin sarayın mülüküşşüərası olmuşdur. Hökmdarın vəziri **Abdulla Ceyhuni** (..-948) ona hörmətlə yanaşmışdır. Rudəkinin divanından az miqdarda zəmanəmizədək gəlib çatdığına görə, onun kimlərə şeirlər həsr etməsini söyləmək çətinidir.

XII əsr şairi Rəşidi qeyd edir ki, Rudəkinin bir milyon üç yüz misradan ibarət divanı olmuşdur. İran alimi Səid Nəfisi isə onun ədə-

bi irsinin 99 min beyt olduğunu söyləyir. Bunun nə qədər həqiqətə uyğun olduğunu söyləmək çətindir. **Şairin** əlyazmalarını XIII əsrdə Məhəmməd Oufi də görmüş və təzkirəçi 1221-ci ildə yazdığı “Lübabül-əlbab” təzkirəsində ondan bəhs etmişdir. Ancaq XIV əsrdə yaşamış **Həmdullah Qəzvini** 1329-cu ildə yazdığı “**Tarixi-qozide**” (Seçilmiş tarix) kitabında yazır ki, Rudəkinin əlyazmalarını görmək ona nəsib olmamışdır. Şairin divanından olduqca az şeir, cəmi 804 beyt gəlib zəmanəmizə çatmışdır. Həmin beytlərdən 362 qəsidə və qitələr, 64 rübai, 224 beyt müxtəlif məzmunlu lirik şeirlər və 154 beyt məsnəviyə aiddir. Şairin yaratdığı yeni ədəbi dil, yeni ahəng və məzmun son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Rudəkinin zəmanəmizə gəlib çatan şeirləri Samani hökmdarı Əmir Nəsrə, onun vəziri Ceyhuniyə, eləcə də Sistan hakimi Əbu Cəfər Əhməd ibn Məhəmmədə, vəzir Əbu Təyyibə Məhəmməd Hatimi Musəbiyə (Abdullah Ceyhunidən sonra Samani hökmdarını vəzir olmuşdur) və başqa bir Samani vəziri Əbülfəzl Məhəmməd Übeydullah Bələmiyə həsr olunmuşdur. Bələmi, **həmçinin** məşhur tərcüməçi Təbərinin atası idi. O, vəzir olanda Rudəkiyə çoxlu hədiyyələr vermişdir.

Rudəkinin kor olması faktı da müxtəlif cür izah olunur. Bəzi alimlər belə **düşünür** ki, o, anadangəlmə kor olub. Ancaq faktlar sübut edir ki, şairin yaxın dostu olan vəzir Bələmi hakim dairələrin qəzəbinə tuş gələndə onun yaxın adamları da cəzalandırılıb. O cümlədən, Rudəkiyə də ağır cəza veriblər. Olsun ki, həmin hadisə ilə bağlı şairin gözləri çıxarılmışdır. Şair, təqribən, 937-ci ildən etibarən kor olmuşdur. Həmin ilədək yazdığı şeirlərin məzmunundan aydın olur ki, heç də anadangəlmə kor olmamış və təbiət hadisələrini, əşyaları gördüyü kimi təsvir etmişdir. Hətta şah səfərə çıxanda belə Rudəki bir müğənni və şair kimi onu **müşaiət** etmişdir.

Bu barədə bir lətifə də gəlib çatmışdır. Daha doğrusu, onun Buxaranı tərif edən şeiri ilə bağlı belə bir rəvayət danışılır: Nəsr şah Herata səyahət edir və **orada** onun günü çox yaxşı keçir. Buxaraya qayıtmaq barədə düşünmür. Ancaq Heratda qalması yerli camaata çox baha başa gəlir. Camaat şahın məclislərini təmtəraqlı təşkil etmək üçün bütün malını xərcləyir. Belə olanda camaat Rudəkidən xa-

hiş edir ki, elə bir şeir oxusun ki, Nəsr şah paytaxta – Buxaraya qayıtmaq həvəsinə düşsün. Onda Rudəki bu şeiri oxuyur:

*Mulyan bulağının ətri gəlir həmə,ən,
Yada düşür həmə,ən yari-mehriban.*

*Amu sahillərinin xırçın qumları,
Ayaqlar altında xırçınır inan.*

*Ceyhun çayının bol-bol suyunda,
Üzmək, sərinləmək istəyir insan.*

*Ey Buxara, şad ol, şad yaşa,
Şahımız gəlib olacaq mehman.*

*Şahımız aydır, göydür Buxara,
Ayı qarşıləsın bu gün asiman.*

*Şahımız sərv olsa, bostan Buxara,
Sərvın yeri bostandır haman.³*

Rudəkinin oxuduğu bu şeir Nəsr şahını Buxaraya qayıtmağa o qədər həvəsləndirir ki, o, atını tələb edib ayaqqabılarını belə geymədən yola düşür. **Lakin** birinci aşırıda ona çatıb ayaqqabılarını geydirirlər və o, Buxara üçün çox darıxdığını söyləyir.

Rudəkinin ilkin şeirləri çox nikbin ruhda yazılmışdır. Məsələn, cavanlığında sarayda ikən yazdığı şeirlərində deyirdi:

یاد یار مهربان آید همی
زیر پا چون پرنیان آید همی
خنگ ما را تا میان آید همی
شاه نزدت مهمان آید همی
ماه سوی آسمان آید همی
سرو سوی بوستان آید همی

توی جوی مولیان آید همی
ریگ آمو با درشتیهای او
آب جیحون با همه پهناوری
ای بخارا شاد باش و شاد زی
میر ما هست و بخارا آسمان
میر سروست و بخارا بوستان

*Xəzlə, ipəklərlə dolmuşdur evim,
Çin çəkməsi, ərəb atı alıram inan.*⁴

Ömrünün ahıl çağında dünya işığından məhrum olan şair artıq bədbin şeirlər yazmışdır:

*Dünyaya gələnlər sevinməsin heç,
Gəldinsə, yad etmə bir təhəri keç.*⁵

və ya

*Ömür qısadır, yoxsa ki, uzun,
Axırı ölümdür, itimdir onun.*

*Kasıb, varlı - heç fərqi yoxdur,
Naz-nemət, əmniyyət olsun,*

*Ölərkən onlar nəyinə lazım?
Tanımır onları öləndə insan.*⁶

Şair rübailərində də öz kədərini ifadə etmişdir:

*Gəlməli olan gəldi, getməli getdi.
Qəm yemə dünyada kimlər nə etdi.
Dünyanı düzəltmək fikrinə düşsən,
Çətin ki, dadına düzlüklər yetdi.*⁷

Rudəki fars şeirində ilk dəfə rübai yazan şair olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar Rudəkinin vasitəsilə rübai janrının fars şeirinə keçdiyini söyləyirlər. Bu janr ərəblər tərəfindən yaradılıb, ərəb şeirində olsa da, ilk dəfə Rudəki onu fars şeirinə gətirmişdir.

موزه چینی میخوام و اسب تازی

و ز گذشته نکرد باید یاد

نه بآخر بمرد باید باز

خواهی اندر امان به نعمت و ناز

شناسی ز یکدگرشان باز

بود آنچه بود خیره چه غم داری

گیتیست کی پذیرد همواری

از خز و پالیک آنجای رسیدم که همی

ز آمده شادمان نباید بود

زندگانی چه کوتاه و چه دراز

خوتهی اندر عنا و شدت زی

این همه روز مرگ یکسانند

رفت آنکه رفت و آمد آن کآمد

هموار کرد خواهی گیتی را

Əmir Nəsirir sifarişi ilə Rudəki fars dilində ilk dəfə qədim Hind əfsanəsi “Kəlilə və Dimnə”ni qələmə almışdır. Bu əfsanə ərəb dilinə Abdulla ibn əl- Mükəffə tərəfindən tərcümə edilmişdir. Əfsanəni dəri dilinə isə Əbu Əli Bələmi tərcümə etmişdir. Rudəki isə bu əfsanəni dəri dilində artıq kor ikən nəzmə çəkmişdir. Həmin poemadan yalnız 88 beyt qalmışdır.

Rudəkinin qeydlərdən məlum olur ki, onun altı poeması olmuşdur. Həmin poemalar ərurun səri, həcəz, müzarə, xəfif, mütəqarib bəhrlərində yazılmışdır. Onlardan biri “Sindibadnamə” olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, həmin əsər əlimizdə yoxdur. Rudəki farsdilli ədəbiyyatda lirik şeirin böyük ustadı kimi tanınmışdır.

Şairin rübailərində dərin fəlsəfi ruh var və həmin rübailər sanki Rudəkinin xələflərindən olan - Ömər Xəyyam poeziyasına ideya istiqaməti vermişdir:

*Hamımız dünyanın ovuyuuq, oğlum,
Hamını qarğa tək aparır ölüm,
Açılan hər gülü, çiçəyi bir gün,
Ölüm öz yağında boğacaq, gülüm!*⁸

Rudəki ərəb dilini dərinə bilsə də, şeirlərində ərəb sözlərini işlətməyə üstünlük verməmişdir. Onun poeziyası farsdilli poeziyada yeni səbkin – Samani səbkinin əsasını qoymuşdur. Bu səbkə ədəbiyyatşünaslıqda bəzən Xorasan səbki də deyilir. Ancaq Xorasan Səbki ilə Samani səbkinin ciddi fərqləri var. Belə ki, Qəznəvilər sarayında yaşayan şairlər də Xorasan və ya səbki-türkistanidə yazırdılar. Ancaq onların poeziyasında anti-türk əhvali-ruhiyyəsi yox idi və tarixi həqiqətlər türkçülüyə qarşı qoyulmurdu. Ona görə də Samani səbkini farsdilli poeziyada ayrı bir səbk kimi qəbul etmək lazımdır.

Rudəkinin ədəbi irsinə əksər Şərq şairləri hörmətlə yanaşmış və onun adını hörmətlə çəkmişlər: Dəqiqi, Fərrixi, Minuçexri, Fəzl ibn Məhəmməd, Qəzairi Razi, Rəşidi, Qəznəvilərin məliküşşüərası

ما چو صعوه کرگ برسان زاغان
مرگ بفشرد همه در زیر غان

⁸ جمله صید این جهانیم ای پسر
هر گلی پژمرده گردد زو نه دیر

Ünsüri, Əzraki, Naser Xosrov, Süzəni, Səlcuqların məliküşşüərası azərbaycanlı Əmir Müizzü, Ədib Sabir, böyük Xaqani onu hörmətlə yad etmişdir. Hətta, şairin bəzi şeirlərinin Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin şeirləri ilə dəyişik düşməsinə iddia edənlər **də** var.

Şərqin bütün təzkirəçiləri və izahlı lüğət yazanları ondan bəhs etmişlər. Onlardan Əsədi Tusinin, Məhəmməd Oufinin, Həmdullah Qəzvininin, Dövlətşah Səmərqəndinin və başqalarının adını çəkə bilərik.

Şairin ədəbi irsini öyrənən dünya şərqşünaslarından S. Braginskini, Q. Eteni, E. Bertelsi **qeyd edə** bilərik. Rudəkinin ədəbi irsini dərinlən öyrənən İran alimlərinə Səid Nəfisini, Tacikistan alimlərinə Sədrəddin Aini göstərə bilərik. Azərbaycan alimlərinə A. Sarovlu onun bir neçə şeirini tərcümə edib “İnci xəzinəsi” adlı şeirlər toplusunda çap etdirmişdir.

Şəhid Bəlxi

Əbülhəsən Şəhid ibn Hüseyn Bəlxinin həyatı barədə geniş məlumat əlimizdə yoxdur. Bir fakt **dəqiq** məlumdur ki, Bəlxi X əsr şairidir və Rudəkidən əvvəl vəfat etmişdir. Onun ədəbi irsindən az **nümunə** dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Həmin nümunələrdə təbiət təsvirləri, məhəbbət lirikası güclüdür:

*Buludlar ağlayır aşıqlar kimi,
Məşuq tək sevinir bağ da səmimi.*

*Şimşəklər çaxır mən çaxan kimi,
Çartladır nalələr hər səhər məni.*⁹

Bəlxinin şeirlərində satira güclüdür. Belə ki, onun həcvlərində dövrün bəzi şairləri, hakimləri tənqid olunur. Həmin şeirlərdən məlum olur ki, şair dövrün siyasi hadisələrində **fəal** iştirak etmişdir. Onun Samani vəziri Ceyhaniyə ünvanladığı belə bir şeiri var:

باغ همی خندد معشوق وار
چونک بنالم بسحرگاه زار

ابر همی گرید چون عاشقان⁹
رعد همی نالد مانند من

*Xacə məni yaddan çıxarsa əgər,
Yazdığım əsərlərdə baxsın adına.
Südəmər uşaq ağlasın gərək,
Ana da süd verməyi salsın yadına.*¹⁰

Bəlxı zəmanəsində hökm sürən ədalətsizliklərdən də danışıbmışdır:

*Ağılla, var-dövlət nərgiz, gül kimi,
Bir yerdə bitməyir biləsən gərək.*

*Kimdə ağıl varsa, sərvəti yoxdur,
Sərvəti olanda ağıl yox, gerçək.*¹¹

Bəlxı zəmanəsindəki alimlərə olan hörmətsizlikdən şikayətlənir, onlara qayğı göstərilməsini istəyir:

*Ağıllı başlara yazığım gəlir,
Qiymətiniz yox, ədəbiniz var.*

*Ağıldır dünyada sərvətim, varım,
Səninlə dünyada çox çətin olar.*

*Ədəbi olanlara arxadır minlər,
Ədəbsiz miniyələ tək-tənha qalar.*¹²

خویشترنا به رقعہ دادم باد
مادر او را به مهر شیر نداد
کہ به یک چای نشکفند بهم
وان کرا خواسته است دانش کم
بی بهائی و لیک از تو بهاست
همچنین زاروار با تو رواست
بی ادب با هزار کس تنہاست

¹⁰ گر فراموش کرد خواجه مرا
کودکی شیرخواره تا نگر نیست
¹¹ دانش و خواسته است نرگس و گل
هر کسرا دانشست خواسته نیست
¹² دانشا چون دریغم آئی از آنک
بی تو از خواسته مبادم گنج
با ادبرا ادب سپاه بست

Bu sətirlərdən **aydın** olur ki, şair dövrünün böyük ziyalılarından, mərifət sahiblərindən olmuş, onlara lazımı qiymətin verilməməsindən narazı qalmışdır.

Şəhid Bəlxinin poeziyasında yüksək poetik elementlər var. Onun bənzətmələri təsvir etdiyi obyekt haqqında geniş təsəvvür yaradır. Şeirinin hər misrasından hiss olunur ki, dediyi söz qəlbinin atəşi, ürəyinin narahatlığıdır:

*Qəmin də tonqal tək tüstüsü olsa,
Qaranlıq olardı daim bu cahan.
Dünyanı gəzsən də başdan-ayağa,
Ağıllı tapmazsan olsun şadman.¹³*

İran alimi Səid Nəfisi qeyd edir ki, Şəhid Bəlxi ərəb və dəri dilində gözəl şeirlər yazan **dahi** şair **və görkəmli** alim idi. **Ən-Nədim də “Fəhris” kitabında Şəhid Bəlxi barədə bir alim kimi bəhs edir və onun Şərqdə məşhur filosof Razi ilə olan fəlsəfi mübahisələrindən danışır.** O qeyd edir ki, fəlsəfədə “stimulun mahiyyətinə” dair fikirlərdə onların ciddi mübahisələri var idi. Həqiqətən də, insana həyatda stimula verən amillərin araşdırılması həm fəlsəfədə, həm də psixologiyada tarix boyu problem olmuşdur. Şərqdə çoxları “həyat nəşəsini” eşqdə axtarmışlar. Ancaq həmin eşqin də obyektini **müxtəlifdir**. Kimisi adi insana aşıq olur, kimisi Yaradana, kimisi peşəsinə, kimisi tərəqqiyə və s. **Bunlardan** hansı vacibdir? Bu suala indiyədək alimlər müxtəlif cür cavab verirlər. Şəhid Bəlxinin şeirlərində təqribi **olsa da**, həmin sualın cavabını görürük. Onun cavabı, elə yuxarıda ifadə etdiyi şeirdədir: şair ağıla, hikmətə, müdrikliyə can atmanı vacib stimula hesab edir.

X əsr şairi Fərruxinin bir beytindən məlum olur ki, Bəlxi dövrünün böyük şairi, filosofu olmaqla bərabər, həm də məşhur xəttatı olmuşdur:

Onun xətti gözəldir Şəhidin xətti kimi,

جهان تاریک بودی جاویدانه
خردمندی نیابی شادمانه

¹³اگر غمرا چو آتش دود بودی
درین گیتی سراسر گر بگردی

*Şeirləri gözəldir Cəririn şeiri kimi.*¹⁴

Şəhid Bəlxi yaradıcılığı X əsr fars şeirinin ilkin nümunələri sayılır. Məhz Rudəki, Bəlxi kimi şairlər möhtəşəm fars şeirinin bünövrəsini yaradırdılar. Onların yaratdığı möhkəm bünövrə **üzərində** möhtəşəm sənət abidələri yaradılıb bütün dünyada məşhur oldu.

---

¹⁴ خط نوسید که بنشناسند از خط شهید
شعر گوید که ینشناسی از شعر جریر

Əbu Zərrəi

X əsr fars şeirinin nümunələrindən biri də Əbu Zərrəinin ədəbi irsidir. Əbu Zərrəi Müəmmirə Gürgani barədə **geniş** məlumat yoxdur. Şairin nə doğum, nə də ölüm tarixi məlumdur. Təkcə bir fakt məlumdur ki, şair Samanilərin Buxaradakı sarayında yaşamış və Rudəkidən sonra sarayın qabaqcıl şairlərindən olmuşdur. Onun sarayda yazdığı şeirlərindən bəzi beytlər və rəqiblərinə yazdığı həcvlərindən bəzi misralar qalmışdır. Həmin şeir nümunələrindən məlum olur ki, şair çətin həyat yolu keçmişdir.

*Dirəm lazım olan yerə dinar atmalyam,
Söz olan yerdə muma çevirirəm dəmiri həmə.*

*Külək hara əsirsə mən də ora əsirəm,
Gah qədəhlə, bərbətlə, gah da zirehlə cuşən.*¹⁵

Şair həyatda olan şəxsi uğursuzluqlarında taleyi, qisməti günahlandırılmışdır. Qisməti ilə razılaşıb mütiliyə üstünlük vermişdir:

*Kimin ki, ulduzu xoşbəxt deyilsə göydə, bir az,
Xalq üçün hünəri, cəsarəti məqbul sayılmaz.*

*Şücaəti sayırlar indi axmaqlıq, fəsahtə boş söz,
Səxavəti israfçılıq, ədaləti fəsad, fazili qanmaz.*¹⁶

---

¹⁵ آنجا که درم باید دینار بر اندازم
و آنجا که سخن باید چون موم کنم آهن
چون باد همیگردد با باد همیگردم
گه با قدح و بربط گه با زره و جوشن
¹⁶ هر آن کسی که نباشد ز اخترش اقبال
بود همه هنر او به خلق نا مقبول
شجاعتش همه دیوانگی فصاحت حشو
سخا گزاف و کریمی فساد و فضل فضول

Başqa bir şeirindən məlum olur ki, şair həyatın hər üzünü görmüşdür. Onun həyat təcrübəsi, dünyagörüşü genişdir. **Sonda** şair bu qənaətə gəlmişdir ki, Allaha olan inamdan qiymətli heç nə yoxdur:

*Dünyanı uzun müddət dolanmışam mən,
Naz - niyaz gördüm eniş-yoxuşda həmən.*

*İnamdan qiymətli başqa nə gördün desən,
Kafirlikdən betər kasıblıq yoxdur inan.¹⁷*

Şairin yadigar qalmış bir neçə misrası göstərir ki, Zərrəi dövrünün istedadlı şairlərindən olmuşdur. **Ola bilər** ki, istedadına görə saraya dəvət edilib şah tərəfindən himayə edilmişdir. Onun şeirləri saraydakıların zövqünü oxşadığı kimi, sadə insanların da zövqünü oxşayırdı. İnsanlarda əxlaqi keyfiyyətləri, etiqadı yüksək qiymətləndirən Zərrəi öz əsərlərində bu barədə geniş danışırdı.

Əbu Şükür Bəlxı

Ədəbi irsindən az miqdarda gəlib çatan şairlərdən biri də Əbu Şükür Bəlxıdır. Şairin irsini araşdıran Səid Nəfisi onun 915-ci ildə anadan olduğunu və Samani hökmdarı Nuxə ibn Nəsrə (943-954) **hakimiyyəti illərində** sarayda yaşadığını yazır. **Şair ədəbiyyatda “Afərinnamə” əsəri ilə məşhur olmuşdur.** Onun 947-ci ildə bitirdiyi bu əsər təəssüflər olsun ki, zamanəmizədək gəlib çatmamışdır.

Əbu Şükürün müxtəlif təzkirələrdən 500-dək beyti toplanmışdır. Həmin əsərlərindən məlum olur ki, şairin “Afərinnamə” poemasından başqa iki poeması da olmuşdur. “Afərinnamə” poeması əxlaqi-nəsihətəməz məzmunlu poema olmuşdur. Hətta **dahi** Firdovsi

---

¹⁷ جهان شناخته گشتم به روزگار دراز
نیاز و ناز بدیدم درین نشیب و فراز
بدیدک از پس دین نیست بهتر از هستی
چنانکه نیست پس از کافری بتر ز نیاز

onu oxuyub valeh olmuşdur. Poemadakı hər bir misra şairin böyük istedadından xəbər verir:

*Düşməninlə olma mehriban əsla,
Düşmənlər bənzəyər acı ağaca.
Ağacın içindədirsə acılıq, zəhər,
Piy, şirin şeylər nə fayda verər.
Yenə acı meyvə yetirər həmə,ən,
Ondan şirin meyvə, piy dərməsən sən.
Öyrən, pis keçməsin heç də ruzigar,
Pərvanə də çalışar, hey odda yanar.*¹⁸

Göründüyü ki, şairin şeirlərində siyasi notlarla bərabər, əxlaqi-nəsihətəməz fikirlər də var. Şairin əsərləri xalq arasında o qədər geniş yayılmışdır ki, hətta onları adi insanlara satmaqla da məşğul olmuşdur:

*Mənə lazım olanda dinar ya dirəm,
Onda köməyə gəlir əlimdə qələm.*¹⁹

Şairin əsərlərində dərin fəlsəfi fikirlər var. **Bilikli insanlar kimi, o da biliyin sonsuzluğunu, dünya haqqında məlumatların azlığını söyləyir:**

*O məqama çatdı biliyim mənim,
İndi bilirəm ki, heç nə bilmirəm.*²⁰

Şairə görə, dünya sirlərinin sonsuzluğunu dərk etməyin özü **aqillik** əlamətidir və yalnız nadanlar dünya haqqında hər şeyi bilmə-

---

که دشمن درختی است تلخ از نهاد
اگر چرب و شیرین دهی مرو را
ازو چرب و شیرین نخواهی مزید
فرار آورم من ز نوک قلم
که بدانم همی که نادانم

¹⁸ بدشمن برت مهربانی مباد
درختی که تلخش بود گوهر
همان میوه تلخت آرد پدید
¹⁹ چو دینار باید مرا یا درم
²⁰ تا بدانجا رسید دانش من

lərini iddia edirlər. Bu fikirlərə biz Xəyyam rübailərində də rast gəlirik:

*Hərgiz qəlbim elmdən məhrum deyil,
Az sirlər qaldı onlara olmadım nail,*

*Yetmiş iki il səhər – axşam eylədim fikir,
Axırda bildim ki, olmuşam qafil.²¹*

Bu kimi oxşarlıqlar bir daha göstərir ki, şair farsdilli ədəbiyyatda məktəb yaratmış və **o məktəbin nümayəndələri Ömər Xəyyam kimi dahilərdir.**

Şairin poeziyasında məhəbbət lirikası da dərinidir. Onun vəsf etdiyi gözəl qeyri-adidir. Ona baxan aşıq heyrətindən nə edəcəyini bilmir, yaralı qəlbindən qanlar axır:

*Uzaqdan üzünə baxandan bəri,
Çöhrənin gözəlliyi pozuldu həməən.*

*Sənin xoş üzündən ürəyim getdi,
Qəzavü - qədərdir, yaralıyam mən.²²*

Şairin poeziyası şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri ilə də zəngindir. Bu da Bəlxinin şeirlərində xəlqiliyi gücləndirmişdir.

Onun rübailərində eşq fəlsəfəsi, tamamilə başqa məzmun kəsb edir:

*Sonsuz tənələrdən alçaldım desəm,
Hicran dərdlərindən əyildi qəddim,
Məni çox aldadıb, tovladın sənəm,*

²¹ هرگز دل من ز علم محروم نشد
کم ماند ز اسرار که معلوم نشد
هفتاد و دو سال فکر کردم شب و روز
معلوم شد که هیچ معلوم نشد.

²² از دور بدیدار تو اندر نگریستم
مجروح شد آن چهره پر حسن و ملاحظت
وز غمزه تو خسته شد آزرده دل من
وین حکم قضائیت جراتت به جراتت

*Özün də mən kimi olasan hərdəm.*²³

Bu rübai klassik fars şeiri üslubundadır. Belə ki, misraların hamısı eyni cür qafiyələnir. Orta əsr xalq ədəbiyyatında belə şeir növlərinə çox rast gəlirik. Əbu Şükür Bəlxinin poeziyası X əsr fars şeirinin nadir nümunəsidir.

Əbu Şükür Bəlxinin şeirləri o qədər məşhur olmuşdur ki, **bu şeirlərin** başqa dillərə tərcüməsi də məqbul sayılmışdır. Fars əsilli şair **Əbülfəth Busti** şairin şeirlərini ərəb dilinə tərcümə etmişdir.

Xosrəvani

Əbu Tahir Tayyib ibn Məhəmməd Xosrəvani dövrünün tanınmış şairlərindən olmuşdur. Onun da ədəbi irsindən çox az **nümunə** zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Əlimizdə olan nümunələrdən məlum olur ki, Xosrəvani **daha çox** lirik şeirlər yazmışdır:

*Göz yaşları boğur baxa bilmirəm sənə,
Qəhrdən, qəmdən tutulub dilim biləsən.*

*Üzün günəşə bənzər, torpaqdan parlar,
Yaqutdur ləbin, yaqut daşında incə giləsən.*

*Xosrəvani üçün sən incə bütsən, gözəlim,
Brahmən də istər bütə- bütəxanəyə gələsən.*²⁴

ای گشته من از غم فراوان تو پست
شد قات من ز درد هجران تو شست
ای شسنه من از فریب دستان تو دست
خود هیچ کسی بسیرت و سان تو هست.
رخت دید نتوانم از آب چشم²⁴
سخن گفت نتوانم از بس گزنگ
رخ تست خورشید و خورشید خاک
لب نست باقوت و یاقوت سنگ
نه چون خسروانی نه چون تو بتا

Şairin şeirlərinə, **hətta** Firdovsi həsəd aparmış və **bəzi** beytlərini məşhur “Şahnamə”sinə daxil etmişdir:

*Sülhə tələsməməyənin yaradır fəğan,
Dad onda ki, savaşa da fəğana gəlsəm.
Nazın cəfa verir kövrək qəlbimə,
Sakitlik getdi sənin əlindən tamam.*

*Hicransız olmur məhəbbət yolu,
Savaşanlar bir-birin tutarlar ol dəm.
Hicran nəhəng olur, eşq dənizində,
Nəhənglər deryada olurlar müdam.²⁵*

Xosrəvinin elə şeirləri var ki, adi məişət qayğılarını, şəxsi münasibətləri **ifadə edir**. Bu xüsusiyyət də onun şeirlərində xəlqiliyi gücləndirir:

*Qaçırdı məndən dörd cürə insan,
Dördü də deyirdi həmişə yalan,
Təbib, zahid, münəccim, falçı,
Verdilər dua, tale, tilsim və dərman.²⁶*

بت و برهن دید مشکوی و گنگ
²⁵فقان زان درنگت بهنگام صلح
 فغان زان شتابت بهنگام جنگ
 درنگم به راحت همه زان شتاب
 شتابم بمردن همه زان درنگ
 نه بودست عشق تو بیهجر هیچ
 بیکدگر اندر زدستند چنگ
 نهنگست هجران و دریاست عشق
 به دریا بود جاویدانه نهنگ
²⁶چهار گونه کس از من به عجز بنشستند
 کزین چهار بمن ذره ای شفا نرسید
 طبیب و زاهد و اخترشناس و افسونگر

Bu kimi rübailər **sübut edir** ki, şairin lirikası mövzu baxımından rəngarəngdir. Onun poeziyasında mənəvi-psixoloji təsvirlər güclüdür. Şairin yaradıcılığında sosial problemlər, etik, estetik baxışlar çoxdur:

*Elə ki, ürəyi ayrılıkdən, tamahdan azad etdim,
Açıldı önümdə hər cürə qapı, hər cürə imkan.
Alqış o insana yaddır tamaha, acgözlüyə, pula,
Onda **azalmaz** hörmətdə, izzətdə, rütbətə insan.²⁷*

Şairin bu məzmununda olan şeirləri X əsr fars şeirində yeni istiqamət yaratdı və **şairlərin çoxu** əxlaqi-nəsihətamiz fikirləri şeirə gətirdilər. Axırıncı beytdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də **budur** ki, şair “az” sözünü türk dilində işlədir. Əlbəttə, Xosrəvani də başqa zamanə şairləri kimi, Rudəkinin yaratdığı ədəbi məktəbin nümayəndəsi idi. **Ona görə də** şairin bir sıra şeirləri həm forma, həm də məzmun etibarilə Rudəki şeirlərini xatırladır. Məsələn, qocalıq haqqında olan belə şeir həm Rudəkiddə, həm də XII əsrdə Nizamidə var:

*Qocalıq məni haqladı tamam,
Saqqala dənlər töküldü yaman.*

*Həna qocalığı gizlətmir əsla,
İnsan öz-özünü aldadır, haman.²⁸*

به داروی و به دعای و به طالع و تعویذ
²⁷ تا پاک کردم از دل زنگار خرس و طمع
زی هر دری که روی نهم در فراز نیست
جا هست و قدر و منفعه آنرا که طمع نی
عزست و صدر و مرتبه آنرا که آرز نیست.
²⁸ عجب آید مرا ز مردم پیر
که همی ریش را خصاب کنند
بخصاب از اجل همی نرهند
خویشتن را همی عذاب کنند

Xosrəvani ədəbi irsi XI əsr fars şeirinin gözəl nümunəsidir. Onun poeziyası həm mövzu, həm də yüksək poetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Rəbiə

X əsr fars şeirinin yaratıcıları sırasında, **həmçinin** şairləri də görürük. Onlardan biri Rəbiə Kəbə qızı Qızdərədir. **Məhəmməd Ovfi “Lübabül-əlbab” təzkirəsində yazır ki, Rəbiə Qəznəvilər sarayının şairələrindən olub.** Onun dəri dilində və bəzi şeirləri isə ərəb dilində zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Şairə özünün məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirləri ilə məşhur olmuşdur:

*Əyyubun yağmış başına yağış,
Qızıldan çayırtkə yağmış göylərdən.*

*Səbrə qızıl çayırtkə yağırsa əgər,
Tunc milçək yağsın başıma hərdən.²⁹*

Şairənin misrada işlətdiyi “tunc milçək” sonra onun simvoluna çevrilmiş və poeziyaya yeni termin və yeni leksik ifadə gətirdiyinə görə şairəni bu ifadə ilə xatırlamışlar.

Şairənin həyatı barədə əlimizdə kifayət qədər məlumat yoxdur. **Rzaqulu xan “Məcməül-füsəha” (“Fəsehlərin məcmuəsi”)** kitabında yazır ki, **şairənin atasının adı Kəbə olub və o, ərəb mənşəli idi.** Dövrünün hakimlərindən olan Kəbə xilafət vaxtından Bəlxı, Qızdərəni, Bostanı idarə edirdi. Onun qızı fəxri ad olan “Zeyn-əl-ərəb” (Ərəblərin zinəti) ləqəbini daşıyırdı. Rzaqulu xan yazır ki, Rəbiə bir Bekdaş adlı qula aşiq olur. Sonra gənc yaşlarında faciəli

---

²⁹ خبر دهند که بارید بر سر ایوب
ز آسمان ملخان و سر همه زرین
اگر بیارد زرین ملخ بر او از صبر
سزد گر بارد بر من یکی مگس رویین

şəkildə həlak olur. Şairənin faciəli taleyi və qula aşiq olması Fəridəddin Əttarın “İlahinamə”sində də öz əksini tapmışdır. Dastanın məzmunu belədir:

Bəlx əmiri Kəbənin gözəl bir oğlu və qızı var idi. Oğlunun adı Həris, qızının adı Rəbiə idi. Qız o qədər gözəl idi ki, onu ərəb zinəti hesab edirdilər. Əmirin qızı şairə idi və gözəl şeirlər yazırdı. Hərisin Bəkdaş adlı yaraşığı bir qulu var idi. Həris onu çox sevirdi və xəzinə işlərini ona tapşırırmışdı. Bahar günlərinin birində yazın gəlməsi ilə əlaqədar məclis təşkil edilmişdi. Rəbiə sarayın damına çıxır və məclisdə şən-lənənlərə baxır. Onların arasında Bəkdaşı görüb ona vurulur.

*Rəbiə öz hisslərini gizlətmək istəyir, ancaq buna nail ola bilməyib xəstələnir. Həkimlər onu müalicə etmək istəyirlər, ancaq sağalmır. Məhəbbətini gizlədə bilməyən Rəbiə dayəsinə hər şeyi danışır. Sonra dayəsi ilə ona məktub yazıb şəklini göndərir. Bəkdaş məktubu açıb şəkli görəndə onun gözəlliyinə aşiq olur. **Dərhal dayə vasitəsi ilə cavab göndərir.** Bundan sonra Rəbiə öz qızgın məhəbbətini ifadə edən şeirlər yazıb göndərir.*

*Günlərin birində sevgililər təsadüfən sarayın dəhlizində qarşılaşırlar. Bəkdaş onun paltarından yapışır. Ancaq Rəbiə onun bu hərəkətini bəyənməyib sevdiyini rədd edir. Bu görüşdən sonra onların bir-birlərinə olan **məhəbbəti** daha da artır. Rəbiə daha təsirli şeirlər yazır, Bəkdaş günlərlə gəzişib özünə yer tapmır.*

Günlərin birində xəbər gəlir ki, Hərisin torpaqlarına düşmənlər basqın etmişlər. Gənc əmir döyüşə getməli olur. Müharibəyə gedəndə özü ilə bərabər qulu Bəkdaşı da aparır. Rəbiə sevgilisinin təhlükəyə düşməsindən narahat olur. O, döyüşçü paltarı geyib əsgərlərə qarışır və qardaşı ilə birlikdə döyüşə gedir. Qanlı döyüşlərin birində Bəkdaşı yaralayirlar. Bu məqamda Rəbiə özünü ona yetirib həyatını xilas edir. Buxara əmirinin qoşunları köməyə gəlir və Hərisin ordusu qalib gəlir. Bəkdaş onu xilas edən pəhləvanın kim olduğunu soruşur, əsgərlər onu gördüklərini deyir, ancaq kimliyini bilmirlər. Rəbiə sevgilisinə öz qəhrəmanlığını məktubunda bildirir və yazır ki, onu sağaldan özüdür.

Günlərin birində Bəlxə Rudəki qonaq gəlir. Təsadüfən, ona Rəbiənin şeirlərindən birini göstərirlər. Şeirləri oxuyanda Rudəki hiss edir ki, onların müəllifi kiməsə ürəkdən vurulmuşdur.

Bir müddətdən sonra Həris Buxaraya gedib ona kömək etdiyinə görə təşəkkür edir. Buxara əmiri onun şərəfinə təntənəli məclis təşkil edir. Məclisdə Rudəki şeirlər oxuyanda hamı onu alqışlayır. Bu vaxt Rudəki deyir ki, Bəlxdən olan şairənin şeirləri yanında onun şeirləri heç nədir. Bu sözlərdən təəccüblənən Bəlx əmiri Həris onun kimliyini soruşur. Rudəki bilmir ki, Rəbiə Bəlx əmiri Hərisin doğmaca bacısıdır və hadisəni necə eşidibsə, eləcə də əmirə danışır. Deyir ki, həzin şeirləri yazan şairənin adı Rəbiədir və o, Bəkdaş adlı bir qula vurulmuşdur. Ona olan alovlu məhəbbəti şairəni incə şeirlər yazmağa vadar edir.

Bunu eşidən Həris qəzəblənib qərara gəlir ki, bacısı haqqında olan məlumatları dəqiqləşdirsin.

Bəkdaş başqa qullarla birlikdə çadırdə yaşayırdı. Qullardan biri görür ki, onun bir mücrüsü var və həmişə onu başının altına qoyub qoruyur. Həmin qul belə hesab edir ki, mücrüdə qiymətli nəsə var və günlərin birində Bəkdaş olmayanda onu oğurlayır. Mücrünü açanda orada yazılı kağızlar tapır. Bu kağızlar Rəbiənin sevgi məktubları idi. Qul mücrünü həmin kağızlarla birlikdə əmirə verir. Beləliklə, məktubları oxuyandan sonra əmir bilir ki, Rudəki Buxarada hər şeyi düz deyirmiş. Əmir Bəkdaşı zindana salır, Rəbiəni isə isti hamama salıb qan damarını kəsib hamamın qapısını hördürür. Qaranlıq hamamda qalan Rəbiə damarlarından axan qanla ölüm məqamında divarda şeir yazır.

Zindandan qaçan Bəkdaş saraya girib Hərisi öldürür və Rəbiənin qəbrinə çevrilmiş hamamın yanına gəlib qapıda özünü öldürür.

Əttarın yaradıcılığında öz əksini tapan bu hadisəni Rzaqulu xan Hidayət olmuş hadisə hesab edir. Olsun ki, bu hadisə şairənin həyatı ilə uyğun deyil. Sadəcə olaraq, şairənin şeirləri o qədər məşhur olmuşdur ki, onun haqqında dastan yaranmışdır. Necə ki, Məhsətinin şeirlərindəki motivlər əsasında “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı yaranmışdır. Orta əsrlər ədəbiyyatında belə hallar adi idi. Hələ eramızın əvvəllərində Səudiyyə Ərəbistanında Qeys, Məcnun adlı şairlərin lirik şeirləri

əsasında “Leyli və Məcnun” əfsanəsi yaranan kimi, İran və Yaxın Şərqi bölgəsində də ona bənzər ədəbi hadisələr baş verirdi.

Rəbiənin ədəbi irsindən olduqca az nümunələr dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Həmin şeirlər o qədər lirikdir ki, müəllifinin həqiqətən də, həssas bir qadın olması təsəvvürünü yaradır:

*Eşqin bəndinə düşdüm yenidən,
Nə qədər çalışdım olmadı fayda.*

*Eşq bir dəryadır sahil bilinməz,
Nicat çətin olsun onda batana.*

*Eşqdə kamala çatmaq istəsən,
Çox ağrı-acını çəkməli daha.*

*Pisi də baxanda gözəl görməli,
Zəhər içməlisən qənd ola-ola.*

*At kimi dünyada kəməndə düşdüm,
Nə qədər çəkərəm boğur daha da.³⁰*

Rəbiənin şeirlərində əsas surətlər olan məşuq və aşiqin münasibətləri qeyri-adi tərzdə inkişaf edir. Aşiq sevir, məşuq isə sevmir, onun sevməyini aşiq Allahdan arzu edir:

*Tanrıdan istəyimdir, aşiq olasan,
Özün tək qəddar çıxısın bəxtinə.*

*Bilərsən dərdləri, sevgi kədərini,
Hicran əzab versin sənənin şəstinə.³¹*

کوشش بسیار نامد سودمند
کی توان کردن شنا ای مستمند
بس که بیسندید باید ناپسند
زهر باید خورد و انگارید قند
کز کشیدن تنگتر گردد کمند.

³⁰عشق را باز اندر آوردم ببند
عشق دریای کرانه ناپدید
عشق را خواهی تا پایان بری
زشت باید دید و انگارید خوب
توسنی کردم ندانستم همی
³¹دعوت من بر تو آن شد کیزدت عاشق کند
بر یکی سنگین دلی نا مهربان چون خویشتن

Rəbiənin ərəb və fars dillərində yazdığı lirik şeirlər XI əsr farsdilli poeziyanın nadir nümunələridir.

Mərufi Bəlxı

X əsr İran ədəbiyyatının nümayəndələri siyahısına çox şairləri daxil etmək olar. Onların adları təzkirələrdə, müxtəlif tarixi sənədlərdə çəkilir. Təəssüflər olsun ki, əksər şairlərin əsərləri zəmanəmizədək gəlib çatmamışdır. Yaxud da, həmin şairlərin əsərlərindən bir neçə şeir nümunəsi və ya bir neçə beyt saxlanılmışdır. Onlardan biri Bəlx şəhərindən olan **Əbu Abdulla Məhəmməd ibn əl-Həsən Mərufi Bəlxidir**. O, şeirlərini ərəb və dəri dilində yazmışdır. Milliyətə kürd olan şair çox güman ki, kürd dilində də əsərlər yazmışdır. Epik əsərlərinin mövzusu məişət problemləridir. Əlimizdə olan bir neçə şeirdən məlum olur ki, şair dövrünün qabaqcıl adamlarından olmuşdur:

*İnsanlar deyir ki, eşq səlimdir, bil,
İlan vurana deyir ərəblər “səlim”.*

*Səndən söz düşəndə gülməyim tutur,
Allah təala bilir ki, dərdlidir içim.³²*

Adı təzkirələrdə çəkilən kürd şairlərindən biri də **Əbülhəsən Əli ibn Məhəmməd Qəzali Lukaridir**. Onun II Nuh şaha həsr edilmiş qəsidəsindən bir neçə beyt zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

*Vəsf etdiyim gözəl kürd əsillidir,
Başdan ayağadək hüsnü zinətdir.*

تا بدانی درد عشق و داغ مهر و غمخوری
تا به هجر اندر بیچی و بدانی قدر من
32 مردمان گویند کین عشق سلیمست, آری
بزبان عربی مارگزیدست سلیم
من همی خندم به جای که حدیث تو کنند
و اندرون دل دردی که نه الله علیم.

*Yasəmən üstündədir zirehi ənbər,
Sünbüldən çələngi, aya bənzəyir.*

*Dağlara tələsik qayıtdı, gəldi,
Ətrafa yavaşca boylanıb baxır.*

*Orda olanları bir yerə yığdı,
Biri saralmış cansız bir şeydir.*

*Bülbül bülbülə qarışıb tamam,
Tuti tuti ilə bərkədən dinlənilir.
Qızlar tək örtrülü pərdədədir o,
Bakirə qızlar tək dodağı qaçır.*

*Günahsız kəsilməşdir ayağı, başı,
Oğlan tumarlayıb onu sevinir.
Elə nəfəs verdi o qızıl neyə,
Ney nəfəsdən həmə dillənir.*

*Neydə o dedi ki, ey Lukəri, bil
Şahın qəmin yeyən beləcə gedir.³³*

33 ننگار من آن کرد گوهر پسر
که زینست و حسن از قدم تا بسر
ز عنبر زره دارد او بر سمن
ز سنبل گره دارد او بر قمر
شتابان پیامد سوی کوهسار
به آهستگی کرد هر سو نظر
بر آورد از آن وهم پیکر میان
یکی زردی گویای ناجانوار
نه بلبل ز بلبل به دستان فزون
نه طوطی ز طوطی سخنگویتر
چو دوشیزگاه زیر پرده نهران
چو دوشیز سفته همه روی و بر
بریده سر و پای او بیگناه

Bu şeirdən məlum olur ki, şair Samanilər sarayında yaxşı yaşamış və qəm çəkmişdir. Şair başqa bir şeirində sarayda ikən qəm çəkməsinin səbəbini **belə izah edir**:

*Allah bilir ki, Lukər, Buxara xoş bir məkan,
Amma çöl dovğası kürdlərə olur dərman.*³⁴

X əsr Buxara ədəbi mühitinin şairlərindən biri də **Mənəvi** adlı şairdir. Onun poeziyasında sufizmin əlamətləri var:

*Allah dərgahına təvəkkül eylə,
Ürəyin təmiz, ruhun olsun şad.*

*Allahın qismətindən artıq istəmə;
Nə qəflət ziyanı, nə səydə dilşad.*³⁵

Başqa bir şeirində şair əxlaqi məsələlərə toxunmuş və humanizmin ciddi tələblərini yada salmışdır:

*Sənin canın üçün zəhər olanı,
Kimsəyə nuş deyib aşına qatma.*

*Dada çatmırsansa, dad da istəmə,
Bal alan deyilsənsə, zəhər də satma.*³⁶

ز مالیدنش شادمانه پسر
ز بسد به زرینه نی بر دمید
به ارسال نی داد دمرا گذر
هم او گفت در نی که ای لوکری
غم خدمت شاه خوردی مخور
بخارا خوشتر از لوکر خداوندا همی دانی³⁴
و لیکن کرد نشکیبید از دوغ بیابانی
بر خدای جهان توکل کن³⁵
دار خرسند دل روان خوشنود
که ازین چیت خدای قسمت کرد
نه تعافل زیان نه کوشش سود

Bu iki beytin poetik xüsusiyyətləri, dərin mənası Mənavinin böyüklüyündən, sənətkarlığından xəbər verir.

X əsr farsdilli şeirin nümayəndələrindən biri də **Əbu Mənsur Əmmari ibn Məhəmməd Mərvidir**. Əmmari bir müddət Qəznəvilərin sarayında şairlik etmişdir. **Məhəmməd Ovfi təzkirəsində bu barədə yazır**. Şairin ədəbi irsindən çox az şeir zəmanəmizə gəlib çatsa da, həmin nümunələrin poetik məziyyətləri yüksək sənətkarlıqdan xəbər verir:

*Küləkli havada şah kəsdi söyüd,
Sanki sərxoş idi laxlayırdı hey...*

*Səhərlər lələnin al ləçəkləri,
Qanlı qılınc kimi parlayırdı hey.³⁷*

Şairin poeziyasındakı kədər, qəm motivləri də güclüdür:

*Dünya əl verəndə, qürrələnmə heç,
Çox əzizləri dünya birdən etdi xar.*

*Dünya ilan, onu axtaransa ilantutan,
İlantutanlar ilanı gecələr boğar.³⁸*

Rudəki ədəbi məktəbinin davamçılarından biri də **Əbülməsəl Buxari** adlı şair olmuşdur. Şairin əlimizdə olan bir neçə beytlik şeirində qocalıqdan şikayət motivlərini görürük:

³⁶ هر چه آن بر تن تو زهر بود

بر تن مردمان مدار تو نوش

ندهی داد داد کس مستان

انگوبین خر مباحش و زهر فروش

³⁷ شاه بید سبز گشته روز باد

لاله برگ لعل بنگر بامداد

³⁸ غره مشو بدان که جهانت عزیز کرد

مارست این جهان و جهانجوی مارگیر

چون یکی مست نوان سرنگون

چون سر شمشیر آلوده بخون

ای بس عزیز را که جهان کرد زود خار

وز مارگیر ماربر آرد شبی دمار

*Başına dən düşmüş artıq qocasan,
Gözlərin zəif, aləm sənə zülmət.*

*Görürmüsən indi qoca qartalsan,
Əldən kəklik qaçırsa bu son, nəhayət.*

*Görürmüsən səməni nəsrin olubdur,
Kafur otundandır bütün nəbatat.³⁹*

X əsrdə iki sülalə: Samanilər və Qəznəvilər ədəbiyyatın inkişafına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Baxmayaraq ki, bu iki dövlət arasında münaqişələr də olmuşdur. Samanilər fars, Qəznəvilər isə türk dövləti idi. Bununla belə, hər iki dövlətin ideologiyasında milli özünəqayıdış əsas istiqamət idi. **Ona görə də** bəzi şairlər həm Samani, həm də Qəznəvilər sarayında fəaliyyət göstərirdi. Qəznəvilər türk olmalarına baxmayaraq, fars dilinin bir qolu olan dəri dilinə qarşı da qısqanc deyildilər. Demək olar ki, Qəznəvilər sarayı ilə bağlı olan şairlərin hamısı dəri dilində şeirlərini yazırdı. Türk olmalarına baxmayaraq, Qəznəvi hakimləri də bunu qəbul edirdilər.

Həm Samani, həm də Qəznəvilər sarayında yazıb yaradan ilk şair Dəqiqi olmuşdur. Ondan sonra hər iki sarayda eyni cür qarşılanan şair **Əbülhəsən Qisai Mərvi** idi. Şairin həyatı barədə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. **Onun əsərlərindən məlum olur ki, şair Rudəkinin ölümündən 11 gün sonra, 17 mart 953-cü ildə anadan olmuşdur.** Çox güman ki, Qisai Samani sarayına gələndə artıq onun süqutu başlamışdı. Elə **ona görə də şair az vaxtda böyük şöhrətə nail ola bilməmişdir.**

Qisai çoxlu qəsidələr yazmış və onun qəsidələrində təsvirçilik yüksək səviyyədədir. Bu xüsusiyyət Qisai poeziyasını başqa şairlərin poeziyasından fərqləndirir:

به چشم بتا زلمتست این ضیا
اگر کبک بگریزد از تو سزا
ز کافور پوشیده برگ گیاه

³⁹بر افکند پیری ضیا بر سرت
نبینی که باز سپیدی کنون
نبینی سمنبرگ نسرین شده

*Suyun ortasında su zanbağa bax,
Sanki iti qılınc, içində sulu yaqtdur.*

*Asimanın həmrəngi, göylərin fəlakəti,
On dörd aylıq bir ay, sarı varlıqdır.*

*O rahibdir: saralmış ay kimi, yanaqları,
Mavi parçadan əynində geyimi vardır.⁴⁰*

Bu beytlərdə şairin poetik düşüncəsinin ümumi çalarları özünü bürüzə verir. Qisainin bəzi şeirlərində təbiətin təsvirinə rats gəlirik:

*Gül elə nemətdir, behiştin hədiyyəsi,
Güllərin çoxluğundan şad olur insan.*

*Ey gül satan kəs, gülləri pula satma!
Güldən əziz nə alarsan qazancından.⁴¹*

Şairin bu kimi şeirlərində bədii fikrin yeni nümunəsi özünü bürüzə verir. İnsanların bütün fikirləri behiştə düşməkdir və bunun üçün dünyada nə **lazımdısa**, alırlar. Gül isə behiştin nemətidir. Behişt nemətinin içində olan gül satan onu, görəsən, dünyanın hansı malına dəyişir? Şairin bu kimi eyhamlı fikirləri poeziyada yeni idi.

Qisainin bəzi beytlərində pessimist əhvalı-ruhiyyə özünü bürüzə verir. Olsun ki, bu Samanilərin süqutu ilə bağlı idi:

---

⁴⁰ نیلو فری کیود نگه کن میان آب
چون تیغ آبداده و یاقوت آیدار
همرنگ آسمان و بگردار آسمان
زردیش در میانه چو ماه ده و چهارشنبه
چون راهبی که دو رخ او سال و ماه زرد
وز مطرف کیود ردا کرده و ازار
⁴¹ گل نعمتی است هدیه فرستاده از بهشت
مردم کریمتر شود اندر نعیم گل
ای گلفروش گل چه فروشی برای سیم
وز گل عزیزتر چه ستانی به سیم گل

*Ey Qisai, əlli yaş haqlamış artıq qocasan,
Qırdılar qanadını, əlsiz-ayaqsız qaldın.*

*Yoxsa varlanmaq istəyi, uğura ümid etmə,
Ömürdən günləri say, boş ümiddən çəkin.*

X əsr fars şeiri indi Əfqanıstan ərazisi olan Bəlxədə, Orta Asiyada, Özbəkistan şəhəri olan Buxarada yaradılırdı. Bu kontekstdə götürüləndə fars şeirinin coğrafiyası çox geniş idi. Həmin ədəbiyyat hərədə yaranmasına baxmayaraq, dəri dilində və şifahi xalq ədəbiyyatının mövcud ənənələri ilə yaradılırdı.

Baba Tahir Üryan Həmədəni (938-1019)

X əsr İran poeziyasında özünün lirik şeirləri ilə məşhur olan şairlərdən biri də Baba Tahirdir. O, təqribən, 938-ci ildə Həmədənda anadan olmuşdur. “Üryan” şairin təxəllüsüdür. Çox güman ki, şair bu təxəllüsü kasıb olduğuna görə götürmüşdür. Şairin həyatı barəsində əlimizdə **kifayət qədər** məlumat yoxdur. Şairin barəsində təzkirələrdə ziddiyyətli məlumatlar var. Onun **haqqında** ən tutarlı məlumatı Rzaqulu xan **Hidayət “Məcmə ül-füsəha”, “Riyaz ül-arifin” təzkirələrində və Mirzə Mehdi xan Kövkəb tədqiqatlarında vermişdir.** Onların fikrincə, şair Firdovsinin(942-1021) müasiri və Ömər Xəyyamın (1048-1131) sələfi olmuşdur. Bu faktı XVIII əsrdə yaşamış Əli **İbrahim “Sühufi-İbrahim”** (İbrahimin səhifələri) kitabında da təsdiq edir və qeyd edir ki, **Baba Tahir müasiri** İbn Sina (980-1037) ilə görüşmüş, ona Mars planetinin şəklini başa salmışdır.

Şairin həyatı barədə məlumatlar əfsanə xarakteri daşıyır. Onun barəsində bəhs edənlər qeyd edir ki, Baba Tahir sufi həyat tərzini keçirib və həmişə adamlardan qaçib Əlvənd dağına zirvəsində tənha yaşamışdır.

Başqa bir rəvayətdə deyilir ki, şair çox avam olmuş və bir gün mədrəsəyə gəlib tələbələrdən soruşur ki, oxuduqlarını necə yadda saxlayırlar. Onlar da şairi ələ salmış və demişlər ki, başımızı bu hovuzdakı buzlu suya vururuq, sonra hər şey yadımızda qalır. Baba Tahir də onların sözlərinə inanır və bir gecə gəlib başını hovuzun buzlu suyuna vurur. Buz qırılır və şair başını suda yuyur. Bu vaxt sə-

madan qopan nur onun beyninə girir. Sabahısı gün həmin mədrəsəyə gələn şair **hamını elmi ilə valeh edir**. Dünən yazı bilməyən bir odunçunun bu gün savadlı olmasının səbəbini soruşurlar. Tahir də cavab verir ki, “kürd kimi gecəni yatdım, ərəb kimi oyandım”. “Kürd” o vaxt avam kimi başa düşülürdü, “ərəb” isə savadlı.

Rəvayətə görə, şairin Güllü adlı sevgilisi və Fatimə adlı bacısı olmuşdur. Mənbələrin verdiyi **digər** bir məlumata görə, şairin **mələhətli səsi olmuş və musiqi alətlərində ifa etməyi bacarmışdır**. Muğamın “şur” təsnifində və “bayatı kürd” muğamında ayrıca “Baba Tahir” bölməsinin olmasını söyləyənlər də var. Belə rəvayət edirlər ki, həmin bölməni məhz Baba Tahir yaradıb.

Şair 1019-cu ildə Həmədanda vəfat etmiş, məzarı **bu günə kimi** oradadır. Onun məzarı üzərində XIII əsrdə məqbərə tikilmişdir. Şairin həmin məqbərəsi Həmdullah Qəzvinin “Nüzhət əl-qülub” və Zeynalabdin Şirvaninin “Bustan us-siyah” əsərlərində təsvir edilmişdir. 1953-cü ildə və 1970-ci illərdə **məzar üzərində bərpa işləri** aparılmış və daha möhtəşəm məqbərə ucaldılmışdır.

Şairin ədəbi irsindən **hazırda** əlimizdə 400-dən çox dübeytisi, bir necə qəzəli, elmi traktatları olan **“Kələmati-qisas”** (Hekayələrdən kəlmələr) və **“Sərəncam”** qalmışdır. Şairin **“Kələmati-qisas”** elmi traktatına Azərbaycan filosofu Eynəlxəzzat Miyanəçi (1099-1131) şərhlər yazmışdır. Miyanəçidən başqa, bu fəlsəfi əsərə Hacı Molla Sultanəli Qunabadi, İmad ül-füqəra Hacı Mirzə Möhsün Müdərris, Mir Seyid Həmədani, Maliki də şərhlər yazmışdır. Əsərdə hikmətlər, müdrik fikirlər verilmişdir. Həmin hikmətlərə marağı nəzərə alan filosoflar sonra əsərə yenidən qayıdaraq çoxlu əlavə şərhlər yazmışlar.

Baba Tahirin **“Sərəncam”** əsəri olduqca qiymətli əsərdir. Bu əsər Minorski tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmişdir. Əsər əsas etibarilə, X əsrdə yayılmış **“Əhli-həqq”** sufi təriqətinin müddəalarını özündə əks etdirir. Eləcə də əsərdə Baba Tahirin dünya şahı ilə dialoqu verilmişdir. Həmin dialoq nəzmlə verilir. Biz **bu** dialoqa Ravəndinin təzkirəsində **fərqli** məzmununda rast gəlirik. Ravəndi yazır ki, Sultan Toğrul Həmədana gələndə Xızır adlanan dağın başında şəhərin övliyalarından üç nəfəri: Baba Tahiri, Baba Cəfəri, Şeyx Həm-

şanı görür. Səlcuq sultanı qoşunu saxlayıb vəziri Əbu Nəsr əl-Kindi ilə onların yanına gəlir. Sultan gəlib Baba Tahirin əlini öpür. Baba Tahir bundan təəccüblənib soruşur: **Ey türk, Allahın xalqı ilə nə etmək fikrindəsən? Sultan cavabında deyir:** sən nə buyursan, onu edəcəyəm. Baba Tahir Quranın 16-cı surəsinin 93-cü ayəsinə istinadən deyir: “Allah ədalətli və yaxın olmağı əmr edib. Məmləkəti elə bu cür sənə tapşırıdım, ədalətli ol” – deyib, dəstəmaz aldığı sınıq aftafanın lüləyini onun barmağına taxır. Sultan Toğrul da onun bu hərəkətindən və sözlərindən razı qalır.

Baba Tahirin ədəbi irsi ilə dünyanın məşhur şərqşünasları olan E. Braun, A. Jukovski, H. Hadank, E. Bertels, V. Minorski məşğul olmuşdur. İran alimlərindən Vəhid Dəstgərđi, Seyid Əsədulla, Cavad Məsud, Məhəmməd Müşfiqi, Cəfər İsfahani, Məhəmməd Rza Məh-cur onun əsərlərini tədqiq etmişlər. Şairin şeirləri müxtəlif dillərə tərcümə edilərək Parisdə, Londonda, Kembriçdə, Münhendə, Bombayda, Lohorda, Moskvada, Düşənbədə, Bakıda çap olunmuşdur. Dəfələrlə şairin lirik şeirləri orijinal mətni ilə paralel İranın Tehran, Təbriz və başqa şəhərlərində çap olunmuşdur. Azərbaycan dilinə onun 345 dübeytisini R. Hüseynov tərcümə edib 1988-ci ildə çap etdirmişdir.

Baba Tahir Şərq ədəbiyyatında dübeyti janrının böyük ustadı hesab edilir. Belə ki, Baba Tahirdən sonra onun ədəbi məktəbini İran ədəbiyyatında Mehdi, İbn Lətafə, Seyid Məhya, Zülfüqar, Sabir, Nəcma, Heydər, Əbdülfəth Bəstəki, Əkbər Səhrayi-Baği, Biçarə, Sə-fəri Pətu, Dussi Gelledari, Qafil Firuzabadi, Lahuti, Rəhimi və s. şairlər davam etdirmişlər.

Baba Tahir şeirlərinin tərəvəti onların sadəliyində, dərin fəlsəfi məzmununda, poetik ifadəsindədir. Şair adi misralarla elə poetik mənərə yaradır ki, oxucu onun şeirinin seyrinə dalır:

*Bir ağac idim məskənim meşə,
Məni dibimdən kəsdi o tişə,
Kəsdi qəlyan düzəlsin məndən,*

Başımda atəşlər olsun həmişə⁴²

Şairin ədəbi irsini tədqiq edənlər qeyd edir ki, Baba Tahir sadə xalq dilində, hətta fars əyalətlərinin müəyyən ləhcələrində əsərlər yazmışdır. Bu, həqiqətən də, belədir. Yazdığı dübeytilərin dili göstərir ki, şair olduqca sadə, başa düşəcək bir dildə yazmışdır. Şeirlərində qəliz ərəb sözlərindən qaçmış, xalqın dilində gəzən atalar sözlərindən, zərbi-məsəllərdən geniş istifadə etmişdir. Məsələn, xalq arasında olan “toxun acdan nə xəbəri” ifadəsini şair belə ifadə etmişdir:

*Güləriüz ağılardan xəbərdar olmaz,
Salamat bimardan xəbərdar olmaz,
Sənin nə təqsirin, qədim adətdir:
Azad giriftardan xəbərdar olmaz.⁴³*

Baba Tahirin elə şeirləri var ki, onlar həm də divan ədəbiyyatının nadir kateqoriyalarını özündə ehtiva edir:

*Sən gümüş bədənli, qənd dodaqlısan,
Mənəm gözü yaşlı, qəlbi od insan.
Qorxursan gəlməyə ağuşuma sən,
Qənd sudan, gümüş əriyən oddan.*

Bu şeirdə divan ədəbiyyatının *ləf və nəşr* (birinci misradakı sözün sonrakı misrada açılışı) kateqoriyasından məharətlə istifadə olunmuşdur. Şair, **həmçinin** divan ədəbiyyatına məxsus rəmzlərdən, müqayisələrdən, məcazlardan da məharətlə istifadə etmişdir:

*Qaşların bismillah üstündə məddi,
Gözlərin sad, dişlərin sin, əlifdir qəddi,
Qamətin andıqca əlif söylərəm,*

تراشیدند مرا با زرب تیشه

که آتش بر سرم باشه همیشه

⁴²درختی بودم کنج بیشه

تراشیدند تا قلیان بسازند

⁴³ Sonrakı **şeyrlərin** tərcümələri R. Hüseynovundur. Həmin **şeyrlərin** orijinalının verilməsini məqsəduyğun hesab etmədik.

Oxuduğum gündən dərsi-əbcədi.

Bu şeir nümunəsində ərəb əlifbasına məxsus hərflər gözəlin təsvirində bənzətmə kimi istifadə olunmuşdur.

Şairin bəzi şeirlərində biz alın yazısına inanan və hər şeyin Allah tərəfindən əvvəldən təyin edilməsinə inamı görürük:

*Çatsaydı əllərim çərxi-fələyə,
Sorardım o elə, bu belə niyə?
Birinə yüz nemət vermişən, biri
Möhtac qan çilənmiş arpa çörəyə.*

Şairin bu məzmununda şeirləri məşhur Ömər Xəyyam yaradıcılığına da ciddi təsir etmiş və Xəyyam da belə məzmunlu rübailər yazmışdır.

Baba Tahirin özünəməxsus müdrik sözləri var. Şairin müdrik fikirləri insanları həyatda düzgün qərarlar qəbul etməyə kömək edir:

*Namərddən kişilik, hünər gözləmə,
Dərdsizdən göz yaşı, qəhər özləmə,
Qələndər Tahirin hikmətin dinlə,
Sönmüş bir təndirdən şərər gözləmə.*

Göz qəlbin, könlün aynasıdır və insanın qəlbinə axan hər hansı duyğu gözlərdən duyulur. Gözlər insanın qəlbində baş verən təlatümlərin də səbəbkarıdır. Bu fikirləri Baba Tahir şeirində belə verir:

*Könüllə gözlərin əlindən fəryad,
Gözün gördüyünü ürək edər yad,
Xəncər düzəldərəm –tiyəsi polad,
Çıxarram gözləri, qəlb olsun azad.*

Şairin poeziyasında sufizmin məntiqi fikirləri də məharətlə verilmişdir:

*Ey tanrı! Canımdan mən cana gəldim,
Gecəli-gündüzlü fəğana gəldim,
Ağladım, sızladım, göz yaşı tökdüm,*

Al onu əlimdən... cəzana gəldim.

Şairin belə məzmunlu şeirləri də Xəyyam yaradıcılığına güclü təsir etmişdir. Eləcə də sufizmə dair eşq **fəlsəfəsi şairin** qələmində xüsusi çalarla verilir:

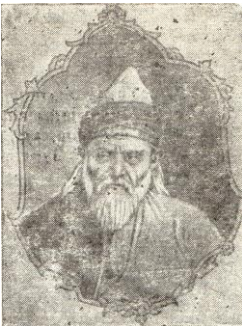
*Əgər can canansa, canan hansıdır?
Əgər canan cansa, bəs can hansıdır?
Can ilə cananı qovuşmuş gördüm,
Bilmədim can hansı, canan hansıdır?...*

Baba Tahirin poeziyasında gözəlin təsviri, ona olan ülvi məhəbbət böyük sənətkarlıqla təsvir olunur:

*Sevgilim, başında cəngin nəvası,
Gül rəngli bədənin məstlik havası,
Başdan ayağadək nazsan, qəmzəsən,
Mənimtək etmirsən xoş bəxt davası.*

Ümumiyyətlə, **Baba Tahirin ədəbi irsi dərin lirizm, fəlsəfi məzmun, poetik imkanlar baxımından bənzərsizdir.** Şərq ədəbiyyatında epopeyanın böyük ustadı Firdovsi, Rübainin ustadı **Xəyyam**, qəsidənin ustadı Xaqani, xəmsənin ustadı Nizamidirsə, dübeyti janrının mahir ustadı Baba Tahirdir. Onun poeziyası dövrünün poetik **düşüncəsinin** və fəlsəfi traktatları isə elmi təfəkkürün bariz nümunəsidir.

Əbu Səid Əbülxeyr

Əbu Səid Əbülxeyr (963-1048) **X-XI** əsr tacik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun poeziyası orta əsr Şərq təsəvvüf ədəbiyyatının nadir nümunələrindən hesab olunur. **Şairin qələmə aldığı 700-dən artıq rübaisi dərin fəlsəfi məzmunu ilə təsəvvüf ədə-**

biyyatında seçilir.

*Nə cəhənnəm, nə cənnətdir, məkanımız,
Tamam başqa bir cahandır, cahanımız.
Zahidliklə, mütrüblüklə yox işimiz,
Aşiqliklə həyat tapıb bu canımız.*

Göründüyü kimi, şairin fəlsəfəsində insan özünü aşiqliyi ilə sübut etməlidir. Bizi yaşadan aşiqliyimizdir. Həyat eşqini qəlbində söndürən insan yaşamaq həvəsini də itirir.

*Düşmən bizi bəd nəzərlə ağyar edər,
Bir nöqsanı yüz eyləyər, idbar görər.
Biz ləkəsiz bir güzgülük, kim ki, baxar -
Yamanlığın, yaxşılığın aşkar görər.*

Şairin fikrincə, ictimai rəy güzgü kimi insanların mənəvi simasını canlandırır. Mühit kimisə ittiham edirsə, deməli, həmin adam özündə olan ləkəni silməlidir, kamilləşməlidir.

İnsanlardan düzlük tələb edən şair yazır:

*Saf diləklə öz könlünü bağla yara,
Yaxşılığa adət elə, vurma ara,
İstəsən ki, səhər təkə parlayasan,
Günəş kimi, bir gözlə bax insanlara.*

Şairə görə, insanı həyatda riyakarlıq, ikiüzlülük alçaldır, zəlif edir. Həyatda yüksəlmək istəyənlər gərək günəş kimi təmiz olub hər şeyə bir gözlə baxsınlar.

Şairin əlimizdə olan məsnəvisində də dünya haqqında fəlsəfi mühakimələr irəli sürülür:

*Bu dünyanın hər işini xəbər aldım bir arıfdən:
Dedi: "Cahan qum-torpaqdır, bir küləkdir, əfsanədir"*

Dedim: “Söylə, həyatımız, varlığımız, ömür nədir?”

Dedi: “Ömür – şimşək, yanan şamdır, pərvanədir”

Şairin bu kimi dərin məzmunlu fəlsəfi şeirləri təkcə tacik ədəbiyyatının nadir nümunələrindən deyil, həm də vahid Şərq ədəbiyyatının nadir nümunəsidir.

Həllac Mənsur (858-922)

Ябцл-л-Мцгис ял-Щцсейн ибн Мянсур ибн Мящяммяд ял-Бяйдяви ял-Щяллаъ 858-ъи илдя Фарс вилайятинин Байдав гясябяси йанындакы Тур кяндиндя анадан олмушдур. Онун бабасы мцялманлыьы гябул етмямиш, атяшпрякт олмушдур. **Нəллac Mənsur 873-897-ъи иллярдя шейх Ъцнейдин тялябяси олуб суфизми дяриндян мянимсямишдир.** Сонра о, сяйашятя чыхыб суфи тялимини йаймагла мяшьул олмушдур. Щяллаъ Мянсур Ящвазда, Фарс вилайятиндя, Хорасанда, Орта Асийада вя Щиндистанда суфи идеяларынын тяблиьы иля мяшьул олмушдур. 908-ъи илдя Мяккяйя эедиб орадан да Баьдада гайытмишдур. **Баьдада мяктяб ачыб sufizm təlimini başqalarına öyrətmişdir.** Щяллаъын нцфузу мцхтялиф дини тьяряян рящбярляринин вя щюкмдарлагын гязябиня сябяб олмуш вя ону зиндана атыб 8 ил щябседя сахлатишлар. 921-ъи илдя онун барясиндя мящкямя мцщакимяси башлайыр. 8 ай давам едян мящкямя айдынлашмасы 922-ъи ил март айынын 26-сында гуртарыр. **Şairi** яввял дюйцрляр, сонра дар аьаьына чякиб башыны вуруб йандырырлар.

Мящкямя ону «янлящяг» (мянэм Нацц) фикриня эюря бу ьязайа лайиг билир. Щямин дюврдя беля фикри сюйлямяк ислам фялсяфясинин ялейщиня этмяк иди. Чцнки исламда йалныз мялякляр Аллащла цнсийят йарада биляр. **Нəттa Пейьямбярляр дə Аллащла йалныз мялякляр васитясиля цнсийят сахлайыр.** Аллащын инсан вцьудунда тьяялляси ислам фягищляринин

теорийасында йолверилмяз иди. Она эоря дя Щяллаъ Мянсур юз идеяларына эоря гятля йетирилир. **Анъаг о, юлцмц иля инсанларын диггятини бир щягигятя йюнялдиг: инсан юзц дя Аллащын кичик зярряси ола биляр.**

Şerqşünas alim E. Bertels Həllac Mənsurun fəlsəfi baxışları barədə yazır: “Щяллаъын антологийасы эюстярир ки, о, Йунан философларынын ясярляри иля таныш иди. О фикирляширди ки, Аллащ трансенденталдыр. Йаранышдан яввял **О**, юзц иля **данышмыш вя буюцкльцнц** мцшащидя етмищдир. Беляликля, мящяббят йаранмышдыр. Биринъи ешг вя мцтляглик манифести (тяъялля) онун сонракы атрибутларынын вя адларынын башланьыгы олмушдур. Аллащ **истяйир кi**, юз ешгини мцшащидя етсин. О, ябядийятя бахыб орадан юз адларыны эютцрцр. Бу илк инсан – Адымдир. Бурада формула щявващявва (О-одур), бу мянада фикрини беля ифадя едир: Онлара дейирям, ким юзцнц мялякляря **эюстярди, илащилийини** нцмайиш етдирди, сонра йийян вя ичянляр формасында йарадан пейда олду, беля ки, йарадан юзцн эюрдц, еля ки, кечян ясярляря бахды. Бу нязярийядяки лашут-насут термининин христианлыьын инсан-Аллащ тьялиминин тьясири иля йарандыьы эюрцнцр”

Щяллаъ Мянсур ясярляриндя вящдыти-вцъуд фялсяфясинин бир сыра инъя чаларларына айдынлыг эятирмищдир. Мясялян, о да исламда мювъуд олан *мцтязилиляр* кими Аллащын ирадясини ясас эютцрцр вя инсан аьлынын ондан асылы олдуьуну суюляйир. Онун фикринъя, Аллаща олан эцълц мящяббят инсаны али варлыгла говушдуруб онун ирадясиня табе етдирир.

Щяллаъ Мянсурун ирсиндян зяманямизядяк 1 китабы – «Китаб ят-тявасир», 27 рявайяти, 4 поетик нцмуняси эялиб чатмышдыр. Биз бу ясярлярдя онун тьялиминин мащийъэтини эюрцрцк. Бу тьялим сонра Щяргдя гцдрятли шаирлярин мейдана эялмясиня сябяб олмушдур. Нясами кими дащиляр щямишя онун адыны щюрмятля чакмишляр:

Ей кюнцл, Мянсур янялщягг суюляди,

*Щягг иди, щягги деди, щягг суюляди.
Мярифят сиррини мұтляг суюляди,
Ариф амянна-вясяддят суюляди.*

Нясими Щяллаъ Мянсур тяряфиндян ортайа **атылмыш фялсяфи** дцщцнъяни щягигята чевирди. Бу щягигятин мяркъазиндя дуран мясяля ися бундан ибарятдир: инсанын бцтцн фаъияляри онун ямялляринин тязашцрцдцр. Инсан щеч вахт башына эялянлярин сябябини юзцндян кънардакы гцввялярин фяалийятиндя ахтармамалыдыр. Кънарда олан гцввянин юзц инсанын мяняви варлыбындадыр. Ягли камиллик илаши дуйбуларын инкишафыдыр. **Инсан башына эялянляри ямялляри иля, нитги иля йарадыр. Она эюря дя нитг мяфшумуну ясас эютцрян щцруфиляр Щяллаъ Мянсур фялсяфи концепсийасына йени истигамят вердиляр. Бу истигамят нитг вя щярифлярдир. Онлар нитгин камиллийиндя, сясин вя йазылышларын дцзлцйцндя дя Аллащын няфясинин олдуьуну иддиа едирдиляр.**

Камил инсанын аьзындан абыллы сюзляр чыхыб ятрафдакылары валещ едир. **Хястя дцщцнъяли инсанлар юз сюзляри иля “юзцнцмящветмя механизми” иля ишляйир вя онларын данышыьы инсанын мяняви мющтяшямлийини азалдыр.**

Бу фялсяфи дцщцнъяни Азярбайъан ядябиййатында дястякляйян **dahi** Фцзули дя “сюз билдирир инсанын гиймятини, сюз артырыр щакимин гиймятини” - deyirdi. **Инсан мяняви дцнйасы** цстцндя кюкляниб онун васитясиля сюз дейир. Она эюря дя сюз инсанын мяняви дцнйасынын сясидир вя ифадясидир. **Хейирхащ нийятляря кюклянян инсан сюзляри иля хейирхашлыьыны билдирир, бядхашлар ися гаргыш вя гийбятляри иля мяняви дцнйалары барядя тясяввцр йарадыр.**

Бу мянада Щяллаъ Мянсур фялсяфи дцщцнъяси бцтцн бяшяриййята саьлам дцщцнъяйя даир йени ситигамят верди вя Азярбайъан ядябиййаты да Шярг ядябиййатынын тяркиб щиссяси олмагла, бу идеялары даща да инкишаф етдирди. Бу

инкишафы биз тьякъя Нясими вя Фцзули поезийасында дейил, яксяр шаирляримизин поезийасында **да** эюрцрцк.

Щяллаъ Мянсурун бир кафир кими эюздян салыныб фаыяли шыкилдя юлдцрцлмясиня бахмайараг, юлцмцндян чох сонралар да философлар онун фикирлярини йцксяк гиймятляндирмиш вя фяляфи ирсини горуйуб сахламыш, адыны ештирамла чякмишләр.

Dəqiqi

Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Əhməd Dəqiqinin həyatı barədə məlumat olduqca azdır. Onun barəsində danışanda deyirlər ki, şair **Çaqanianə sülaləsinin** musiqiçilərindən olmuşdur. Bu sülalə sadə adamlara böyük hörmətlə yanaşdığına görə Şərqdə Mühtacə Evi (Beytül-mühtacə) kimi də ad çıxarmışlar. Bu sülalənin əsası 933-cü ildə Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl- Müzəffər tərəfindən qoyulmuşdur. Sülalənin yaratdığı dövlət Buxara dövlətinin tərkibində, ondan asılı yarımmüstəqil bir dövlət olmuşdur. Ancaq burada olan üsyanlar Samaniləri qəzəbləndirmiş və onlar 949-cu ildə Mühtacədən çoxlu adamı girov götürməklə onları özlərinə tabe etmişlər.

Samani sülaləsi kimi Çaqanianə dövləti də milli ədəbiyyatın inkişafına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onlar milli dildə şeirlər yazır və musiqi bəstələyirdilər. Sülalənin əmiri **Əbülüzəffər Tahir ibn əl-Fəzlin (...-988)** özü də dəri dilində şeir yazırdı. O, Termez şəhərindən olan **Məncik** adlı şairi də himayə edirdi. Onun oğlu Fəxr əd-Dövlə Əbulüzəffər Əhməd ibn Məhəmmədin vaxtında sarayda Fərruxi kimi şairlər fəaliyyət göstərirdi. Fərruxi və Dəqiqi sonra Sultan Mahmud Qəznəvinin sarayına keçmişlər. Bu barədə Fərruxinin belə bir beyti var:

*Sənin ey Dəqiq, müğənni mədhiyələrin bitdi,
Nar dənələri kimi ürəyin həmişə xeyirxah olub.*⁴⁴

⁴⁴ تا طرازنده مدیح تو دقیقى در گذشت
ز آفرین تو دل آگنده پنان کز دانه نار

Fərruxi sağlığında Dəqiqini **yaxşı tanıdığına görə** vəfatından **sonra** da ünvanına xoş sözlər demişdi:

*Dəqiqinin qəbri üstündə bitən hər hansı bitki,
Soruşsanız onun şərinə minlərlə söz deyər.*⁴⁵

Çox təəssüflər olsun ki, Dəqiqinin ədəbi irsindən az şeir nümunələri zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Onun şeirlərində tənqid güclü olduğundan hakim dairələrin xoşuna gəlməmiş və çox şeirləri yaddan çıxıb getmişdir.

Şairin poeziyasındakı məhəbbət lirikasının özünəməxsus xüsusiyyətləri var:

*Kaş ki, dünyada heç vaxt olmasın axşam,
Şirin ləblərinin hicrindən müdam...*

*Əqrəb qorxusu tək canım üşüyür,
Zülfündən əqrəb tək çəkinir adam.*

*Ləbinin altında xalı ulduz tək,
Munisdir ulduzlu gecədə mənim.*⁴⁶

Bəzi alimlər iddia edir ki, **Dəqiqi milli mənşəyinə, milli dininə bağlı olduğuna görə islam dinini qəbul etməmiş** və iranlıların əski dini olan **zərdüştlüyə sitayiş etmişdir**. Ancaq bu fikir o qədər də dəqiq deyildir. Belə ki, X əsrdə əmirlər çətin ki, müsəlman olmayanları saraya yaxın buraxardı, çünki onlar dini mənsubiyyətə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Olsun ki, Dəqiqi ata-babalarının sitayiş etdiyi dinə sadıq qalmışdır. Ancaq bu barədə əsərlərində elə bir qeyd yoxdur.

تا مرا هجران آن لب نیستی
گر ورا زلف معقرب نیستی
مونسم تا روز کوکب نیستی

⁴⁵ هر نباتی کز سر گور دقیقی بر دمد
گر بپرسی ز آفرین تو سخن راند هزار
⁴⁶ کاشکه اندر جهان شب نیستی
زخم عقرب نیستی بر جان من
ور نبودی کوکبش در زیر لب

Onun Zərdüştə maraq göstərməsi tarixə olan marağı ilə əlaqədar idi. Məhz onun təşəbbüsü ilə məşhur “Şahnamə” epopeyası yaradılmağa başladı və bu epopeyadakı dastanların bir qismi zərdüştlüyün tarixi ilə bağlı idi. “Şahnamə” ni yazmaq üçün Dəqiqi zərdüştlüyü öyrənməyə başlayır. Ola bilsin ki, həmin anlarda şair zərdüştlüyün təsiri altına düşmüşdür. Belə ki, Dəqiqinin əsərlərində şərəbin tərif qədim zərdüştlükdən qalma ənənə idi və islamın hakim olduğu bir vaxtda şərəbi tərifləmək, islama qarşı çıxmaq idi. Zərdüştlükdə isə şərab qadağan olunmur, əksinə, tərif edilir və onun hazırlanmasının üsulları verilir.

Dəqiqinin poeziyasında ictimai motivlər güclüdür. Şairi həmişə ölkəsinin taleyi düşündürmüş, onun qüdrətli **olması üçün tövsiyələr** də vermişdir:

*İki yolla ölkələri fəth etmək olar,
Biri qızıl puldur ki, şahın adı var.
İkinci Yəmən dəmiri, bərkliyi bəlli,
Kimin ağına torpaqları işğal gələli,
Ona İlahidən vergi gərəkdir, inan,
Qolları güclü, sözdə də natiq olan,
Ürəkdə nifrətli, həm rəhmli insan,
Qadirdir şahlığa, taxt-taca bilsən.
Nə qanadlı qartal, nə vəhşi aslan,
Sala bilməz onu çıxdığı taxtdan.
Ona iki şey: Hind xəncəri, bol qızıl,
Bir də vuran qollar, bacarıqlı əl.
Qızillar iş görməyə verərsən qərar,
Gərəyindir taxt, əldə qılinc, cibdə dinar.
Kimdə ki, bunlar var öyünsün gərək,
Zəhmin yoxdursa şahlıqdan əl çək.
Lazımdır şaha səxavət, cəsarət, ağıl,
Şahlıqda sadəlik axmaqlıqdır bil.*

Bu kimi şeirlərində Dəqiqi təcavüzkarın niyyətini şərh edir və eyni zamanda qüdrət rəmzi olan əlamətləri sadalayır. Bu niyyətin həradan yarandığını təsəvvür etmək çətin deyil. Artıq üç əsr idi ki, İra-

nın möhtəşəm mədəniyyəti, yaratdığı qədim sivilizasiya, o sivilizasiyanın özünəməxsus dini, məzhəbi, mədəniyyəti dağıdılmış, yerində, tamamilə, yeni bir sivilizasiya yaradılmışdır.

İran xalqının və mədəniyyətinin varlığı təhlükə altına düşmüşdür. İran xalqının milli varlığını özünə qaytarıb, onu daha da qüdrətli etmək üçün dövlət səviyyəsində mühüm tədbirlər görmək lazım idi. Bu iş ilk növbədə ideoloji işdən başlanmalı idi. Bu işdə isə şairlər mühüm rol oynaya bilərdilər.

Dəqiqinin yaşadığı X əsrdə müxtəlif sülalələr var idi: **Ziyarilər, Buidilər** və s. Onlar müxtəlif yerlərdə üsyanlar qaldırır və tez də məğlub olurdular. Bu üsyanlar əhalini də narazı salırdı. Onların siyasi hərəkətindən xalq də xeyir görmürdü. Dəqiqini məhz bu problem düşündürürdü.

Şairin ədəbi irsindən bizə yadigar qalan min beyt şeiri də var. **Yanlış olaraq**, belə rəvayət edirlər ki, Sultan Mahmud Qəznəvi məşhur “Şahnamə” epopeyasını yazmaq üçün onu dəvət edir, ancaq şair öz qulu tərəfindən öldürüldüyündən işi yarımçıq qalır və epopeyanın ardını məşhur Firdovsi yazır. Şairin qulu tərəfindən öldürülməsini Firdovsi kitabının əvvəlində deyir, ancaq epopeyanın Sultan Mahmud Qəznəvi tərəfindən sifarişlə yazılması barədə nə Dəqiqinin, nə də Firdovsinin yazılarında qeydlər var:

*Kitabdan bu dastanları bir zaman,
Seçib, sevdi söz qədrini anlayan.
Ağıllı, bilikli adamlar ki, var,
Bu dastanların aşiqi oldular.
Yetişdi, nəhayət, igid bir cavan,
Gözəl söz deyən, təbi, şeiri rəvan.
Dedi: - Bu kitabı çəkim nəzmə mən,
Ona “afərin” söylədi hər görən.
Bilinməzdi əvvəllər əsli, soyu,
Yamanlıqla çarpışdı ömrü boyu.
Əcəl həmlə etdi ona nagəhan,
Qara tac qoyub başına, verdi can.
Verib canını adətində fəda,*

*Üzü gülmədi bircə gün dünyada.
Dönüb taleyi, bəxti azdı yolun,
Əlində həlak oldu o bir qulun.
Min beyt Gəştasp, Ərcaspdan,
Yazsa da qaçmadı əcəl əlindən.
Qara bəxt əlindən alıb içdi cam,
Ölüb getdi əsər qaldı natəmam.
İlahi, bağışla onu sən özün,
Qiyamətdə üstündə olsun gözün...⁴⁷*

Firdovsi burada Dəqiqinin həmişə “yamanlıqla çarpışmasından” danışır. Bu fikir göstərir ki, şair olsun ki, öz qulunun əli ilə hansısa adamların sifarişi ilə öldürülmüşdür. Onun sağlığında düşmənlərinin çoxluğundan bəhs edənlər var.

Dəqiqinin ən böyük xidmətlərindən biri “Şahnamə” kimi nəhəng epopeyanı yazmağa başlamasıdır. Bəzi mənbələrə görə, bu epopeyanı yazmağı Dəqiqiyə Samani hökmdarı II Nuh (976-997) sifariş vermişdir. **Lakin sonra bu işi Firdovsi davam etdirmişdir. İş başa çatdırandan sonra artıq Samanilər sülaləsi** süquta uğradığından əsəri Samani hökmdarı II Nuha təqdim etmək mümkün olmamışdır. Firdovsi məcbur qalıb onu Qəznəvi sultanı olan Mahmuda təqdim etmişdir. Bu barədə şair deyir:

*Bir gün sayəsində o şah Mahmudun,
Olub mehriban dost qurdla qoyun.
Çinə, Kəşmirə, Hində bir sal nəzər,
Bütün padşahlar ona baş əyər.
Beşikdə ikən dil açan bir uşaq,
Çəkər Mahmud adın hər addan qabaq.*

Firdovsi epopeyada Dəqiqinin beytlərinin haradan başlamasını və bitməsini qeyd edir. Həmin min beytdə Dəqiqi Zərdüştün züھر etməsindən danışır. *Zərdüşt Gəştasp, Luhpasp və başqa şahlar tə-*

⁴⁷ Tərcümələr Mübariz Əlizadəninidir.

rəfindən rəğbətlə qarşılandı. Zərdüştün İran şahları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmasından xəbər tutan Turan şahı Ərcasp İrana məktub yazır. Məktubunda göstərir ki, Gəştasp bu fikrindən əl çəksin və Zərdüştə uzaqlaşsın. Əgər onun istəyini yerinə yetirsə, **o zaman** Turan şahı onu qızıla, gümüşə tutacaq, əgər etməsə, üstünə qoşunla gəlib bütün ölkəsini dağıdacaq.

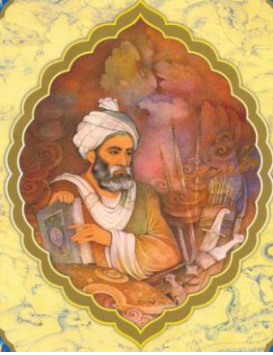
Ərcaspın məktubuna Gəştasp rədd cavabı verir. Uzun müddətli müharibələr başlayır. **Sonda** Gəştasp qalib gəlir. Gəştasp öz paytaxtı olan Bəlxdən İsfəndiyar adlı pəhləvanı başqa yerlərə göndərir ki, Zərdüşt dinini bütün dünyada yaysın. Ancaq bu iş baş tutmur. Böh-tançılar İsfəndiyara şər atırlar və şah da onların sözlünə inanıb İsfəndiyarı zindana salır. Bu barədə şayələr Turan hökmdarı Ərcaspa çatır. Ərcasp düşünür ki, hücum üçün münasib məqam çatıb və qoşun toplayıb Gəştaspi məğlub etmək istəyir. Elə həmin yerdə Firdovsi deyir:

*Dəqiqi söhbəti buraya yetdi,
Əcəli çatdı dünyadan getdi.*

Bu beytlərdən sonra Firdovsi Dəqiqinin ağır zəhmətindən danışır və başladığı müqəddəs işi şərəflə başa çatdıracağını qeyd edir. Həmin min beyt “Şahnamə” epopeyasının ən maraqlı hissələrindəndir. Dəqiqi həmin hissədə Zərdüştün tərifinə geniş yer vermiş və onun yaratdığı sivilizasiyanı yüksək qiymətləndirmişdir. Elə bu beytlərə əsasən, **hətta** bəziləri Dəqiqinin müsəlman yox, atəşpərəst olmasını söyləyirlər.

Dəqiqinin yazılarında güclü vətənpərvərlik, vətənə sədaqət, möhtəşəm İran mədəniyyətinə rəğbəti görürük. Dəqiqinin epik şeirlər yazmağa meyli mövcud siyasi durumdan irəli gəlirdi. Artıq neçə illər idi ki, islam dünyasında üsyanlar başlamış və xilafət tərkibində olan xalqlar siyasi asılılıqdan azad olmaq istəyirdi. Həmin dövrdə Azərbaycanda Babək, bütün İran və Orta Asiyada ismaili hərəkatı yayılmışdı. Bu hərəkat İran xalqının, yerli xalqların siyasi iradəsi idi və Dəqiqi də həmin iradənin daşıyıcılarından idi.

Əbülqasim Firdovsi (932-1020)

Firdovsi 932-ci ildə Tus(indiki Məşhəd) şəhərinin yaxınlığında olan Baj kəndində kasıb bir bağban ailəsində anadan olmuşdur. Bəzi mənbələrə görə, şair təxəllüsünü də atasının bağbançılıq peşəsindən götürmüşdür. Onun seçdiyi “Firdovsi” təxəllüsü “səfalı bağ” deməkdir. **Şairin gənliyi kasıblıq üzündən ağır keçmişdir.** Firdovsinin vaxtında bu əyalət, mərkəzi Buxara olan Samanilər dövlətinin ərazisi idi. Sonra bu yerlər Qəznəvilərin əlinə keçir və əhalinin vəziyyəti bir qədər yaxşılaşır. Bu barədə Firdovsinin “Şahnamə”sində bəzi qeydlər var.

Firdovsinin gənlik dövrünün necə keçməsi barədə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. **Hətta** şairin dəqiq adı, soyadı belə, bizə məlum deyil. Qeyd etdiyimiz kimi, “Firdovsi” şairin təxəllüsü, “Əbülqasım”(Məhəmməd peyğəmbərin ləqəblərindən biri olmuşdur) onun ləqəbi olmuşdur. Dövlətşah Səmərqəndinin fikrincə, şairin adı və soyadı belə olmuşdur: Həsən ibn İshaq ibn Şərəfşah. Ancaq bu barədə də əlimizdə tutarlı sübutlar yoxdur və şairin özü də bu adı əsərində çəkmir.

Şairin gənlik illərinin ağır keçməsinə baxmayaq, epopeyasından məlum olur ki, Firdovsi zəmanəsinin təhsil görmüş ziyalılarından olmuşdur. Belə ki, o, ərəb dilini, “Avesta”nın yazıldığı dili də bilmiş, ana dilinin incəliklərinə bələd olmuşdur. İslam ayinlərini və fəlsəfəsini dərinlən öyrənmişdir. Özündən əvvəl ərəb-fars dillərində yazılmış əsərləri oxumuşdur. **Ən başlıcası isə, xalqının tarixi keçmişini, folklorunu, dini fəlsəfəsini, atəşpərəstliyi, ayinlərini, etnoqrafiyasını dərinlən öyrənmişdir.** Eləcə də Dəqiqi tərəfindən yazılmış “Şahnamə”ni oxumuş və ondan min misrasını epopeyasına daxil edərkən bu barədə məlumat vermişdir.

Şairin həyatı haqqında əldə dəqiq məlumatların olmaması üzündən, barəsində müxtəlif rəvayətlər yaranmışdır. Bu rəvayətlərdən ən ciddişi Sultan Mahmud Qəznəvi ilə münasibətlərinə aiddir. **Bu barədə bir çox dünya alimləri danışmışlar.** Həmin rəvayətlərdə deyilir ki, guya Firdovsi yeganə qızını ərə vermək üçün cehiz pulu axtarıb və bu məqsədlə Sultan Mahmudun sifarişi ilə “Şahnamə” epopeyasını yazmışdır. Sultan əsərin hər beyti üçün şairə bir qızıl dinar ödəyəcəyini vəd edir. Beləliklə, şair on üç il ərzində almış min beytlik əsəri yazıb Sultana təqdim edir. Sultan Mahmudun vəziri Şəms-əl-Kufət Əbülqasım Əhməd ibn Həsən Meyməndi beytləri sayanda görür ki, xəzinədəki pullar şairin haqqını verməyə çatmaz. Vəkindən **peşman** olan hökmdar qızıl əvəzinə gümüş göndərir. Rəvayətin **digər** variantında həmin gümüşü gətirən karvan şəhərin bir darvazasından içəri girəndə, o biri darvazasından şairin tabutu çıxarılır. Sultanın göndərdiyi baratı alan qızı həmin gümüşləri kasıblara paylayır.

İkinci variantında isə deyilir ki, atlılar gümüş kisələri gətirəndə Firdovsi hamamdan çıxıb sərin içki içirmiş. **Atlılar kisələri ona təqdim edir. O, kisələri açanda özünü təhqir olunmuş hesab edir və sultanın baratını üç hissəyə bölür: bir hissəsini onu gətirən atlılara, ikincisini hamamçıya və üçüncü hissəni isə sərin içki satana.** Bundan qəzəblənən şair Sultan Mahmuda həcv yazır. Həcvində qeyd edir ki, Sultan Mahmud qul əsilli hökmdardır və onun damarlarında qul qanı axdığına görə vədinə əməl etmədi. Şeirində Firdovsi keçmiş şahlardan, onların fədakarlığından, səxavətindən bəhs edir və qeyd edir ki, Sultan Mahmud həmin şahlara çatmaz.

Şairin həcviyyəsi tez yayılır və onun həyatı təhlükə altına düşür. Belə olduqda, Firdovsi Tusdan qaçmağa məcbur olur. Elə bir yerə gedir ki, Sultan Mahmud onu tapa bilmir. Uzun illər keçəndən sonra şair belə hesab edir ki, hər şey unudulub və vətəninə qayıdır. Bu vaxt Sultan Mahmud Hindistanla döyüşdə bir qəsri mühasirəyə alır və ora məktub göndərir ki, təslim olsalar, onlardan az vergi alacaq və həsrətlə cavab gözləyir. Bu vaxt vəzirindən soruşur: “Görəsən, necə cavab yazacaqlar?” Vəzir ona Firdovsinin beyti ilə cavab verir:

*Əgər xoşuma gəlməsə cavab,
Onda mənən, bir də Əfrasiyab.*⁴⁸

Şeir Sultanın xoşuna gəlir və müəllifinin kim olduğunu soruşur. Vəzir cavab verir ki, müəllifi yazıq Əbülqasım Firdovsidir. **O zaman Sultan başa düşür ki, Firdovsiyə qarşı düzgün hərəkət etməyib və Tus şəhərinə Firdovsi üçün qızıl əvəzinə almış min dinar qiyməti olan əşyalar aparılmasını əmr edir.** Qasidlər də, paltarları rəngləmək üçün Hindistandan gətirilmiş mavi rənglər aparırlar. Rəvayətdə deyilir ki, rəngi gətirənlər Tusun Rudbar darvazasından girəndə şəhərin başqa bir darvazası olan Rəzandan şairin tabutu çıxmışdır. Onda hədiyyəni qızına vermək istəyiblər, ancaq məğrur qız hədiyyəni qəbul etməyib və ondan imtina edib. Çünki onun artıq yetmiş yaşı vardı və cehiz barədə düşünmürdü. **Belə olduğu halda, Sultan Mahmud həmin hədiyyənin puluna Nişapur şəhəri ilə Mərv şəhəri arasındakı karvansaranı təmir edilməsini əmr edir.**

Başqa bir rəvayətdə deyilir ki, Firdovsi Sultandan alacağı pulla Tus şəhərini abadlaşdırmaq istəmişdir.

Bütün bu rəvayətlərin şairin real həyatı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Eləcə də onun Sultan Mahmudla olan münasibətləri tamam uydurmadır. Bu kimi həqiqətə əsaslanmayan rəvayətlər artıq XII əsrdə meydana gəlmişdir. Həmin əsrdə şair çox məşhur olmuş və həyatı barədə heç bir məlumat olmadığı halda, həmin boşluğu doldurmaq üçün müxtəlif rəvayətlər fikirləşmişlər.

Şairin həqiqi həyatı isə “Şahnamə”də üzə çıxır. Eləcə də onun Sultan Mahmudla olan münasibətlərinə “Şahnamə” aydınlıq gətirir. Bu məsələdə də, bir faktı yaddan çıxarmaq olmaz ki, “Şahnamə” epopeyasının ilkin əlyazma nüsxələri də əlimizdə yoxdur. İndi əlimizdə olan mətnlər çox sonralar üzvü köçürülmüş nüsxələrdir. Onlardan ən qədimi Britaniya muzeyində saxlanılındır. Həmin əlyazma 1276-cı ildə yazılmışdır. Onların da nə qədər həqiqətə uyğun olduğunu söyləmək çətindir. Belə ki, XVIII əsrdə hələ Lütveli bəy

Azər yazırdı ki, indiki “Şahnamə”də, hətta bir beytin belə vaxtilə Firdovsi yazan kimi olmasını söyləmək çətindir. Əlbəttə, bu fikirlə də razılaşmaq olmaz. İndi əlimizdə olan əsərin ən azı üçdə bir hissəsi Firdovsinin qələmindən çıxan beytlərdir. **Ona görə də** mətnlərin heç bir həqiqətə uyğun olmadığını söyləmək **düzgün** olmazdı.

Şair əsərində belə yazmışdır:

*Düz otuz beş illik ümid, qətiyyə,
 Xəzinə tapmaqçün çəkdim əziyyə.
 Mənim zəhmətimi yelə verdilər,
 Otuz beş il keçdi ömürdən hədə.
 Səksəninci ili yaşayırım mən,
 Ümid kəsildi hər yerdən nədən.
 Hicrətdən keçir beş dəfə həştad,
 Bitdi “Şahnamə” eyləsinlər yad.⁴⁹*

Bu beytlərin təhlili göstərir ki, şair əsərini hicri qəməri tarixilə 400-cü ildə (milad tarixilə 1009/10-cu ildə) bitirmişdir. Özü də qeyd edir ki, həmin vaxt şairin 80 yaşı **var imiş**. **Həmin qeydlərə əsasən**, iddia edə bilərik ki, şair hicri qəməri tarixilə 323-cü ildə (935/35-ci illərdə) anadan olmuşdur. **Bu** beytlərdən məlum olur ki, şair əsər üzərində 35 il işləmişdir. Deməli, epopeyasını 975-ci ildən yazmağa başlamışdır. Həmin illərdə isə Mahmud nəinki sultan deyildi, heç Xorasan bölgəsinin də hakimi deyildi. Həmin bölgə 992-ci ildə Samani hökmdarı Nuxa ibn Mənsurdan alınmışdır. **Ona görə də** Sultan **Mahmud Firdovsiyə** belə əsər sifariş verə bilməzdi. Əksinə, həmin ildən bir neçə il əvvəl artıq Firdovsi “Şahnamə”sini bitirmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar epopeyada belə misralar var:

*Əlli səkkiz yaşım olanda mənim,
 Cavan idim, birdən qocaldım.*

بسی رنج بردم بامید گنج
نبد حاصل سی و پنج مرا
امیدم بیکبارہ بر باد شد
که گفتم من این نامه شاهوار

⁴⁹سی و پنج سال از سرای سپنج
چو بر باد دادند رنج مرا
کنون عمد نزدیک هستاد شد
ز هجرت شد پنج هستاد بار

*Səmadan gəldi belə sədalar,
Seçilən etdilər başda duranlar.
Böyüklərdə varmı elə bir nida,
Onlar Firudindən olsunlar uca.
Firudin ürəklərdə dirildi həmə,ən,
Ona səcdə edir torpaqla zaman.⁵⁰*

Tacik alimi Sədrəddin Ayinin fikrincə, bu beytlərdə şair Sultan Mahmudu nəzərdə tutur. Belə ki, şairin 58 yaşı olanda, **yəni** 991/92-ci illərdə Sultan Mahmud taxta çıxmışdır. **Həmin ildən etibarən**, Sultan Mahmud Xorasanın da hökmdarı olur. Beləliklə, bu beytlər şairin həyatı və yazdığı epopeya ilə bağlı çoxlu həqiqətlərə aydınlıq gətirir. Bu məsələdə bir faktı da aydınlaşdırmaq lazımdır. Görəsən, həmin ildə şair epopeyasını bitirmişdi, ya yox? Bu suala da cavabı epopeyanın beytləri verir:

*Mən bunu yazmağı lazımlı bildim,
Onun üzərində çox qələm çaldım.
Ona qiymət verəni tapmadın müdam,
Kəyanlar taxtına bəzəsin haman.
Bu sözlər ürəyimə gəlmədi asan,
Həxaməneşinlərə olmalı dərman.
İyirmi il əsərimi gizli saxladım,
Ona layiq olanı birdən anladım.⁵¹*

Bu beytləri şair 1009-cu ildə yazıbsa, deməli, şair əsərini 990-cı illərdə bitirib və sonra 20 il onu özündə saxlamışdır. Şair poemasında, **həтта** əsərini 20 il saxlamasının səbəbini də açıqlayır:

جوان بودم و چون جوانی گذشت
که اندیشه شد پیر و من بیگزید
که جست از فریدون فرخ نشان
زمین و زمان پیش او بند شد
همی رنج بردم به بسیار سال
بگه کیان بر درخشنده ای
بجز خامشی هیچ درمان نید
بدان تا سزاوار این گنج کیست.

⁵⁰ بدان گه که بد سال پنجاه و هشت
خروشی شنیدم ز گیتی بلند
که ای نامداران و گردنکشان
فریدون بیدار دل زنده شد
⁵¹ من این نامه فرخ گرفتم بفال
ندیدم سرافراز بخشنده ای
هم این سخن بر دل آسان نید
سخنرا نگه داشتیم سال بیست

*Zəmanə başdan-başa olmuşdu dava,
Dünya müştəriyə təng oldu onda.
Beləcə aybaay, ilbəl qalırdı əsər,
Deyirdim müştəri tapılıb gələr.⁵²*

Bu beytlərdə Samanilər dövründəki siyasi vəziyyət özünü büruzə verir. Həqiqətən də, X əsrin axırlarında baş verən müharibələr nəticəsində Samaniləri tarix səhnəsindən tamamilə sıxışdırılıb çıxarıldı. Firdovsi də epopeyasını Samanilər üçün yazmışdı. Epopeyada qoyulan bütün məsələlər Samanilərin dövlət ideologiyasına xidmət edirdi və onların maraqlarına uyğun idi. Onları məğlubiyyətə uğradan türk hökmdarı Sultan Mahmudu artıq bu mövzu maraqlandırmırdı, hətta epopeyanın mövzusu onun dövlətinin maraqlarına zidd idi. Çünki əsərdə türklərin deyil, fars hökmdarlarının hünəri tərənnüm olunurdu.

“Şahnamə”nin bütün tədqiqatçıları qeyd edir ki, şair 998/99-cu illərdə əsərini Sultan Mahmuda təqdim etməzdən əvvəl İsfahan yaxınlığında olan Xanlacan bölgəsinin hakiminə vermək istəmişdir. Şairin yolunun İsfahandan düşməsinə səbəb də 995/96-cı illərdə Bağdada getməsi olmuşdur. Bağdaddan qayıdarkən İsfahana gedir və orada hakimlə görüşür.

Ancaq bizi düşündürən **budur** ki, Firdovsi “Şahnamə” epopeyasını neçənci ildə bitirmişdir. **Əsərdəki bəzi qeydlərdən** məlum olur ki, şair əsərini Samanilərin mövcud olduğu son illərdə bitirmişdir. Epopeyanın bitməsi tarixi elə vaxta düşmüşdür ki, Samanilər artıq son məhrumiyyətlərini yaşayırdı və onları yeni əsərlər almaq, bu işə pul xərcləmək düşündürmürdü. Bu barədə epopeyada da qeydlər var:

*Qara buludlar gəlib, ördülər ayı,
Qara buludlardan qarlar da yağdı.
Nə dənizlər aydın, nə dağ, nə dərə,*

بجویندگان بر جهان تنگ بود
سخنرا نهفته همی داشتم.

⁵²زمانه سراسر پر از جنگ بود
بر این گونه یک چند بگذاشتم

*Qarğanın da qanadı görünmür gözə.
Qalmadı nə arpa, nə çubuq, nə dən,
Heç nə qalmamışdı biçinə nədən.
Belə ruzigardan artmışdır xərac,
Torpaq qarla dolu insanlar da ac.
Bütün işlərimiz bada getdilər,
Cibimiz boş qaldı, siçanlar gəzər.⁵³*

Bu misralarda zəmanənin abu-həvası özünü bürüzə verir. Şair əziyyət çəkib rəğbət bəslədiyi Samanilər dövləti üçün nəhəng bir epopeya yaratmışdır, əvəzində isə əkdiyini biçməmiş, çəkdiyi zəhmət hədəf getmiş və cibi də boş qalmışdır.

Şair Samanilərin süqutundan təəssüflənməsini İsgəndərlə bağlı səhnələrdə də bürüzə vermişdir:

*Mey ver, sonumuza çox da qalmamış,
Dünyadan istədiyən heç kəs almamış.
Qazancım xərcimlə olsa bərabər,
Zəmanə mənimçün olar bəradər.
Bu ildə ölüm kimi yağdı hey leysan,*

*Leysan ölümdən də bəd imiş aman.
Nə qoyun, çör-çöp, nə də ki, bir dən,
Qoymadı çərxi-fələk bilmirəm nədən.⁵⁴*

همی برف بارید از ابر سیاه
نیبیم همی بر هوا پر زاغ
نه چیزی پدیدست تا جودرو
زمین گشته از برف چون کوه عاج
مگر دست گیرد بچیزی حیب
چنین بود و تا بود بر کس نماند
زمانه مرا چون برادر بودی
مرا مرگ بهتر بدی زان تگرگ
ببست این بر آورده چرخ بلند

⁵³ بر آمد یکی ابر و شد تیره ماه
نه دریا پدیدست و نه دشت و راغ
نماندم نمکسود و هیزم نه جو
بدین نیرگی روز و هول و خراج
همه کارها شد سر اندر نشیب
⁵⁴ می آور کزین روز ما بس نماند
مرا دخل و خرج ار برابر بودی
تگرگ آمد امسال بر سان مرگ
دری هیزم و کندم و گوسفند

Şübhəsiz, bu beytlər Samanilərin son günlərində apardıqları ölüm-dirim müharibələrinin təsviridir. Belə ki, Qaraxanilərin hücumları nəticəsində və Qəznəvilərin sarsıdıcı zərbələri ilə özünü Sasanilərin varisi hesab edən Samani dövləti birdəfəlik tarix səhnəsindən silindi. Həmin ağır tarixi anları Firdovsi də yaşayırdı. Müharibələr nəticəsində həm iqtisadi vəziyyət ağırlaşdı, həm də əhalinin yaşayışı kəskin şəkildə pisləşdi. Eyni zamanda, ömrünün ahıl vaxtını yaşayan şairin həyatını çətinləşdirən başqa amillər də var idi. Belə ki, qoca vaxtında şair yeganə oğlunu itirir. Bu hadisənin nə vaxt baş verməsini söyləmək də olar: şair epopeyasının Bəhram Çubinlə bağlı səhnələrini yazarkən həmin hadisə baş vermişdir:

*Almış beş yaşına çatanda həmə, n,
Sərvət həvəsindən düşdüm biləsən.
Özümə ağıl vermək artıq əbəsdir,
Oğlun ölüm dərdin çəkirəm bəsdir.
Mən qocanın yerinə getdi o cavan,
Bu itki dərdini necə çəkim mən.⁵⁵*

Oğlunun ölümündən sonra şair tez-tez qocalığından, taqətsizliyindən danışmışdır. “İsfəndiyar” dastanını danışarkən şair yazır:

*Qulaqlarım, əllərim düşübdür əldən,
İllər öz biliyini götürür həmə, n.
Əl-qolu bağladı o amansız bəxt,
Naləm ucalır, bəxt qara, il sərt.⁵⁶*

Ancaq epopeyasının sonunda şair ona ürək-dirək verənlərin adını çəkir. Həmin adamlar sırasında Əli Deyləmi, Hünayi ibn Qü-

نه نیکو بود گر بیازم به کنج
بر اندیشم از مرگ فرزند خویش
از دردش منم چون تن بیروان
تهی دستی و سال نیرو گرفت
بنالم ز بخت بد و سال سخت.

⁵⁵مرا سال بگذشت بر شصت و پنج
مگر بهره بر گیرم از پند خویش
مرا بود نوبت برفت آن جوان
⁵⁶دو گوش و دو پای من آهو گرفت
بیستم بدین گونه بدخواه بخت

teybə kimi ziyalılar var. Ola bilsin ki, Qüteybə kimi ziyalılar işində ona kömək etmişlər, ancaq şairin özü bu barədə xüsusi qeyd vermir. Əksinə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, 35 il əziyyət çəkib əsəri yazmasından və onun müqabilində nə isə qazanacağından danışıq. Təəssüflər olsun ki, şair gördüyü işə görə mükafat ala bilmir.

Bəs necə olub ki, şair öz epopeyasını Sultan Mahmuda təqdim edib? Buna səbəb nə idi və hansı ehtiyacdən bunu etmək məcburiyyətində qalmışdır? Bu suallara cavab vermək çətindir. Ancaq şair özü də dərk etmişdir ki, tarix onun **əməyinə** qiymət verəcək:

*Düşünüb şeirdən ucaldım bina,
Ona təsir etməz: yağmur, yel, səma.
Elə maraqlıdır yazdığım əsər,
Ağlı olan kəslər bir "əhsən"- deyər.⁵⁷*

Ancaq dövrün hakimlərindən kiminsə onun epopeyasına qiymət verəcəyinə Firdovsinin inamı olmamışdır. Çünki şeirə yüksək qiymət verən Samanilər artıq tarix səhnəsində yox idi. Onun tərənnüm etdiyi Sasanilərin qəhrəmanlığı da elə Samanilərə lazım idi. Ancaq şairə bu nəsim olmur və onun Buxaraya gedib əsərini Samanilərə təqdim etməsi çox gecikir. Əsər bitəndə artıq Qaraxani və Qəznəvi hökmdarları Samaniləri Buxaradan qovub, bütün torpaqlarını zəbt etmişlər. **Əsəri təqdim etməyə artıq lüzum qalmamışdır.** Hətta epopeyada belə misra var: (سزاوار این گنج کیست؟) *Bu xəzinəyə kim layiqdir?*

Şairin Qaraxanilər sarayına gedib əsərini təqdim etməsi yersiz idi. Çünki onlar türk dilində yazılan əsərlərə qiymət verirdilər. Mahmud Kaşğari, Yusif Xas Hacib kimiləri onların sarayında fəaliyyət göstərirdi. Şairin üz tuta biləcəyi başqa saray Sultan Mahmudun sarayı idi. Qaraxanilərdən fərqli olaraq, Qəznəvilər müəyyən mənada Samanilərin ideoloji işlərini davam etdirirdi. Elə Qaraxanilərlə mübarizədə də Qəznəvilərə arxa lazım idi, bu məqsədlə onlar ərazilərində yaşayan farsdilli xalqların gücündən istifadə etmək istə-

که از باد و باران نیابد گزند
همی خواند آن کس که دارد خرد

⁵⁷ پی افکندم از نظم کاخ بلند
برین نامه بر عمرها بگذرد

yirdi. **Qəznəvilər Qaraxanilər** kimi sırf türkcülük siyasəti yeritmirdi və Qəznəvi hökmdarları ərəb, fars dillərini **bilirdilər**. Sarayda fars dilində danışırıldı və yazışmaları da fars-ərəb dillərində aparırıldı. Elə Qəznəvilərin vəziri Əbül-Abbas İsfəraini də şairin həmyerlisi idi. Məhz o, Qəznəvilər sarayında mədəni işlərə baxırdı və **şairlərə əsərlərinə görə səxavətlə kifayət qədər pul verirdi**. Bunu Firdovsi də bilirdi. Təqdim edəcəyi əsər üçün yüksək qonorar almaq üçün Firdovsi də epopeyasının əvvəlinə Sultan Mahmudu və onun qardaşı Əmir Nəsrini mədh edən misralar əlavə edib Qəznəyə **getmiş** və əsərini Əbül-Abbas İsfərainiyə təqdim etmişdir.

Bu hadisə 1010-1011-ci illərə təsadüf edir. Həmin ildə isə qərribə hadisə baş verir. Abbasilərin xoşuna gəlmək üçün Qəznəvilər mədəniyyət işlərinə baxan vəzirləri Əbül-Abbas İsfərainini işdən çıxarıb, onun yerinə Meyməndini təyin edir. Meyməndi yerli dillərə - fars və türk dillərinə qarşı amansız idi və sarayın bütün yazışmalarını ərəb dilində aparırdı. Artıq Firdovsi əsərini saraya təqdim etmişdir. Bütün mənbələrdə qeyd edilir ki, Sultan Mahmud əsərə pis münasibət bəsləyir. Buna səbəb əsərdə türklərin şərəf və ləyaqətinin alçaldılması idi. Əsər Samanilər üçün yazılmışdı və həmin vaxt Samanilər də türk dövlətləri olan Qəznəvilərlə, Qaraxanilərlə ölüm-dirim müharibələri aparırdı. **Firdovsi əsəri** bu məqsədlə yazmışdır ki, Samani ordularında ruh yüksəkliyi yaratsın, onlarda türklərə qarşı nifrət yaratsın, türklərin şahlığa layiq olmadıqlarını sübut etsin. Əsərdə belə fikirlər dəfələrlə səslənir. Türklərin hökmdarı Əfrasiyab da təhqiramiz formada təsvir edilib və axırda təhqiramiz tərzdə edam olunur. Bütün bu faktlar, şairə olan münasibəti dəyişir, hətta ona qarşı **düşmən** münasibət yaranır.

Belə rəvayət edirlər ki, Firdovsi həmin vaxtda Sultan Mahmuda həcv yazır. **Lakin sonra yazdığına görə peşman olur** və sultanın qəzəbindən qurtarmaq üçün Xəzər sahillərinə gəlir. Həmin yerləri o vaxt Şəhriyar adlı bir hakim idarə edirdi. Rəvayətə görə, Şəhriyar Sultan Mahmudun qəzəbindən qorxaraq həcvin hər bir misrası üçün min dinar verib şeiri ondan alır və məhv edir. Ancaq bu rəvayət həqiqətə uyğun gəlmir. Şair əgər təqib olunubsa, onda yazdığı “Şahnamə”yə görə təqib edilib. Əsərdə türklərin şərəf və ləyaqətinin

düşmənəsinə təhqir olunması Sultan Mahmudun qəzəbinə səbəb olmuşdu. **Çünki** bu əsər əhalidə onun əleyhinə mənfi rəy yarada bilərdi. Kiçik bir həcvi dərhal cırıb atmaq və təqiblərdən də xilas olmaq olardı. Belə olduqda, qaçmağa ehtiyac da qalmırdı. Ancaq Firdovsi “Şahnamə” kimi nəhəng epopeyanı saraya təqdim etməsi və onu məhv etmək imkanına malik olmaması həqiqətə uyğun gəlir. **Əldə olan həcv isə sonradan “Şahnamə”dən seçilmiş ayrı-ayrı beytlər və onu tərtib edən müəllif tərəfindən artırılmış ilhaqi beytlərdən ibarətdir.**

Şairin həyatının son illəri barədə əlimizdə tutarlı məlumatlar yoxdur. Rəvayətlərdə deyilir ki, şair Qəznədən Herata getmiş və orada bir kitab satanın yanında gizlənmiş. Həmin kitab satan isə böyük şair Əzrəkinin atası idi. Herat Qəznə şəhərinə yaxın olduğundan Sultan Mahmud asanlıqla onu ələ keçirə bilərdi. Ona görə də Firdovsi həmin yerləri tərk edib Təbəristana gedir. Daha sonra Təbəristanı da tərk edib Sultan Mahmudun əli çatmayan və onun düşməni Buidi tərəfindən idarə olunan Bağdada gəlir. Bağdadda olarkən şair **“Yusif və Züleyxa” poemasını** yazır və həmin poemada şair əmələndən **peşman** olduğunu etiraf edir:

*Bilmirəm nə olacaq, hamısı əzab,
Key Xosrovdan nə, ya Əfrasiyab.
Ağıl boş sözlərə güləcəm, haman,
Ağlıma haradan gəldi o yalan.⁵⁸*

Şair hiss edir ki, əsəri milli ədavətə xidmət edir və başqa xalqları alçaltmaqla öz xalqını ucalda bilməz. Ona görə də öz əmələndən iyrənir və deyir:

*Bir daha şahlardan demərəm dastan,
Şahlar qapısından bezikmişəm mən.
Bihudə sözləri demərəm daha,
Bihudə sözlə gedim mən hara?*

ز کی خسرو و جنگ افراسیاب
ز من خود کمجا کی پسندد خرد

⁵⁸ ندانم چه خواهد بودن جز عذاب
بدین گونه سودا بخندد خرد

*Qəzəb dastanının demirəm artıq,
Eşqnamələrdən olmuşam uzaq.
Onlar əfsanədir çalış uzaq gəz,
İki yüzü, zərrə torpağa dəyməz.
Boş deyilmiş sözlər nəyə gərək,
Onlar ki, daim nifrət səpəcək.⁵⁹*

“Sistanın tarixi”(XI əsr) kitabının müəllifi yazır ki, Sultan Mahmudun vəziri Meyməndi ona deyir ki, Firdovsini edam etmək lazımdır. Ancaq onu nə qədər axtarırlar, tapa bilmirlər. XII əsr müəllifi Nizami Əruzi isə yazır ki, Firdovsi **öz** evində dünyasını dəyişmiş və onu həyatının bir küncündə dəfn etmişlər. Nizami Əruzi yazır ki, mən 1116-cı ildə həmin qəbri ziyarət etmişəm. **Şairin neçənci ildə ölməsi dəqiq məlum deyil.** Bir çox tədqiqatçılar onun 1020-ci ildə vəfat etməsini şərti qəbul edirlər. Şairin vəfat etdiyi yerdə indi möhtəşəm abidə ucaldılmışdır. Eləcə də Firdovsinin Azərbaycan heykəltəraşları tərəfindən yonulan heykəli Tehran şəhərində İran Milli Kitabxanasının önündə **ucaldılmışdır.**

“Şahnamə” epopeyası.

“Şahnamə” epopeyasının yazılması siyasi zərurətdən meydana gəlmişdir. Sasani dövlətinin süqutundan sonra farsların yaratdığı möhtəşəm sivilizasiya da dağılıb getdi. Həmin sivilizasiyanın dağılması, həm də farsdilli xalqların tarix səhnəsindən təcridən sıxışdırılıb çıxarılması demək idi. **Ona görə də** X əsrin ikinci yarısında meydana gəlmiş Samanilər (874-995) dövlətinə ziyalılar Sasani mədəniyyətinin

دلم سیر شد ز آستان ملوک
نگیرم به بیهوده گفتن بسیج
بگردانم از نامه مهر چهر
بنیرنگ و اندیشه بر ساخته

⁵⁹نگویم دگر داستان ملوک
نگویم سخنهای بیهوده هیچ
نگویم کنون داستانهای قهر
که آن داستانها دروغست پاک

varisi kimi baxır və onun qüdrətlənməsi üçün əllərindən gələni edirdilər. Dövrün şairləri də xalqı ruhlandırmaq üçün əsrarəngiz dastanlar yazır, xalq qəhrəmanlarının hünərini təmtəraqlı şəkildə təqdim edirdilər. Qeyd etdiyimiz kimi, bu dövlət artıq Qəznəvilərin təzyiği altında qalmışdı və nəhayət, onların qəti həmlələri nəticəsində 995-ci ildə tarix səhnəsindən sıxışdırılıb çıxarıldı. Ancaq Qəznəvilərin ərazisinin əksər hissəsində farsdilli xalqlar yaşayırdı və milli mədəniyyətlərini yaşadırdılar. Qəznəvilər idarə etdikləri xalqın tarixinə, dilinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına hörmətlə yanaşırdılar. Hətta Sultan Mahmudun özü, habelə saray əyanları fars, ərəb dilini yaxşı bilirdi və dövlət yazışmalarında bu dillərdən istifadə edirdilər. Bütün bunlar “Şahnamə” kimi əsərlərin tarixdə saxlanılması üçün siyasi zəmin yaradırdı.

Turan şahı Əfrasiyab(Alp Ər Tunqa)

Epopeyanın **ideya** qaynaqları, mövzu mənbələri şifahi xalq ədəbiyyatı idi. **Məsələ burasındadır ki, məclislərdə dastanlar söyləmək Yaxın Şərqdə lap qədimdən adət halını almışdı. Türklərdə bu vəzifəni ozanlar, aşıqlar, şah saraylarında isə (hələ Nizaminin əsərlərindən belə, bizə məlum olan Barbəd kimi mahir müğənnilər)**

sazəndələr yerinə yetirərdilər. İran ədəbiyyatında qəhrəmanlıq mövzuları çox məşhur idi. Еля “Хватаунамя” Фирдовсийдяк фарс ядьябийятында эениш сяс-сяда салмыш dastanlardan иди. Хялифя Юмярин вахтында щямин ясяр Ябдцллащ Ибн ял-Мцгсяфя тяряфиндян яряб дилиня тярьцмя едилиб хялифяйя тягдим олунур. Юмяр ясярин фарс шашцларындан бящ етдийини **эюрцб өнәм вермир. Bir sıra tədqiqatçılar һямин ясярин бязи голларынын Саманиляр дюврцндя йазылдыьыны гейд едилрэг. Ву абидядян бязи нцмуняляр бизя эгəб dilində эялиб чатмышдыр.** Чох эцман ки, гящряманлыг мювзусунда ясярляр йарадан **сяняткарлар** щямин абидя иля таныш идилияр. Фирдовси дя она ишаря едяряк йазыр:

*Гядимдя варды буюцк бир китаб,
Дяйярлийди, дастанлары бищесаб.
Узун илляр о эязди ялдян-яля,
Ону щяр кяс истярди язбяр биля.*

*Гядим дювр тарихини юйрянян,
Ясатиря мин дурц мяна веряп,
Бүтцн юлкялярдя йыьды любидляри
Тапылсын дейя щяр сюзцн ъювщяри...*

Чох эцман ки, Фирдовси бу **сюзляри yazanda** «Хватайнамя»ни нязрядя тутурду.

Eləcə də, X əsrdə dəri dilində Əbül Müəyyəd Bəlxi adlı müəllif tərəfindən nəsrə “Şahnamə” əsəri yazılmışdı. Əsəri yazmağı Xorasan (Tus sakini) hakimi Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaq sifariş vermişdi. Samanilər Xorasani, o cümlədən, Tusu işğal edəndə onu da öldürmüşlər. Ə. Biruni “Xronologiya” kitabında Əbül Məhəmməd Əhməd əl-Bəlxinin “Şahnamə”sindən bəhs etmişdir. Rus alimi V. V. Bartoldun fikrincə, **Bəlxi** adlı şair elə Firdovsinin sələfi olan Dəqiqinin özüdür.

Çox güman ki, Firdovsi **bu** kitabı oxumuş və ondan bəhrələnmişdir. Eləcə də başqa mənbələrdən istifadə etməklə **Firdovsi**

möhtəşəm əsərini yazmışdır. Şairin özü də istifadə etdiyi mənbələri qeyd edir:

*Azad Sərv adlı bir qoca vardı,
Əhməd Səhlə Mərvdə yaşardı.
Onda vardı "Xosrovnəmə" lər...
Nəyi eşitdimə onun dilindən,
Sözləri sözlərə toxudum həmə.*⁶⁰

Bu misralardan məlum olur ki, şair qocaların yanına getmiş və onların yaddaşlarında qalan əfsanələri dinləmiş və sonra həmin dastanları nəzmə çəkmişdir. Bu bərdə əsərin bir neçə yerində qeydlər var. **Hətta danışdığı dastanları kimdən eşitdiyini belə, Firdovsi dəqiq qeyd edir.** Məsələn, Hörmüz bərdə danışarkən deyir:

*Heratda sərhədçi bir qoca vardı,
Hər şeydən dünyada xəbərdar idi.
Adı Max idi, bilir hər şeyi,
Qollu-qanadlı, söhbətçil, fərri.
Sordum yadında nə qalib sənin,
Hörmüz təxtini bilərsən yaqin.*⁶¹

Göründüyü kimi, şair, hətta danışanın adını belə çəkir və onun Max olduğunu söyləyir. Belə bir şair və ya yazıçı haqqında tarixdə elə bir məlumat yoxdur. Çox güman ki, Max dünyagörmüş bir qoca olmuşdur. Eyni sözlərə **biz** Rüstəm haqqında olan epizodda da rast gəlirik. Firdovsi deyir ki, onun pəhləvanlığından bütün sazəndələr danışır.

Bütün dillərdə **yaşananları** ömrü boyu toplayan Firdovsi sözün həqiqi mənasında möhtəşəm bir **abidə** yaratmışdır. Bu istək onun vətəndaşlıq qeyrətindən, vətənə, xalqa sevgisindən irəli gəlirdi. İllərlə

که با احمد سهل بودی بمر و
.....
سخنرا یک اندر دگر بافتم.
پسندیده و دیده از هر دری
سخندان و با فر و با برگ و شاخ
ز هر مز که بنشست بر تخت داد

⁶⁰یکی پیر بد نامش آزاد سرو
کجا نامه خسروان داشتی
بگویم سخن آن چه زو یافتم
⁶¹یکی پیر بد مرزبان هری
جهان دیده ای نام او بود ماخ
پیرسیدمش تا چه دارد به یاد

ağır zəhmətə qatlaşaraq xalqının məhv olmaqda olan qədim mədəniyyətinin möhtəşəm mənzərəsini yaratmaq, qənirlərdən bəri toplanmış hikmətlərini bir daha yaddaşlara həkk etmək, sözün həqiqi mənasında, böyük qəhrəmanlıqdır.

Şair bütün dastançılıq ənənələrinə sadıq qalaraq möhtəşəm əsərini Allahın tərifinə başlayır. Bu ənənə hələ atəşpərəstlik dövründən var idi.

*O Xaliq ki, vermiş bizə əqlü can,
Onun qüdrəti vəsfə sığmaz, inan...
Necə dərk edəsən ki, Xaliq nədir?
... Bilik əldə etsən, taparsan onu.
Kimin elmi varsa, onda güc olur,
Elmdən, bilikdən qoca gənc olur.⁶²*

Şairin söylədiyi bu *tövhiyyə* (Allahın tərifinə), **həmçinin** elmilik **də** diqqəti cəlb edir. Allahın dərk məsələsində yüzlərlə variantlar təklif edənələr var, Firdovsi isə həmin yüzlərlə təriqətlərin təklif etdiklərini bir tərəfə ataraq, sadəcə elmi kəsb etməklə Allahı dərk etməyin asan olmasını söyləyir.

Tövhiyyədən sonra şair ağılı tərif edir. Bu sahədə də şairin fəlsəfi düşüncəsi diqqəti cəlb edir:

*Ağıl hər xətdən canı hiş edər,
Sənə hər səadət ağıldan gələr.*

Sonra şair dünyanın yaranmasından bəhs edir və bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan dörd ünsürü: suyu, torpağı, odu, küləyi onun əsası kimi qəbul edib, insanın yaranmasından danışır. Biz bu epizodda Firdovsinin insana verdiyi qiyməti görürük:

*Sonra dünyaya gələndə bəşər,
Onunla açıldı gizlənmiş sirlər.
Vüqarla tutar başını sərv tək,
Ucaldır onu: söz, ağıl, elm, əmək.*

Göründüyü kimi, şair insanın ucalığını onun sözündə, ağılında, elmində və əməyində görür. Sonra Firdovsi günəşin, ayın vəsfini verib *nət* (peyğəmbərin tərifı) deyir:

*Bilik, din daim doğru yol deyər,
Tapar bu yol ilə nicatın bəşər.*

Şairin fikrincə, insanlara düzgün yolu Allahın elçiləri olan peyğəmbərlər və bəşəriyyətin qazandığı biliklər göstərə bilər. Bu fikrin özü də zamanə üçün cəsəətli fikir idi. Çünki bir neçə əsr əvvəl Misirin İsgəndəriyyə kitabxanasında olan minlərlə kitab xəlifə tərəfindən məhv edilmişdir. Hətta həmin xəlifənin dediyi sözlər belə, dillər əzbəri olmuşdur: “Orada olanlar Quranda varsa, özləri lazım deyil, yoxdursa, ümumiyyətlə, lazım deyil!” Firdovsi kimi dahi şairlər **bu** fikirləri alt-üst edirdi.

Sonra şair kitabın yazılma səbəbini açıqlayır. Həmin açıqlamadan məlum olur ki, Firdovsi keçmişin təcrübəsindən gələcəkdə istifadə etmək üçün kitabı yazmışdır. Onun fikrincə, keçmişin səhvlərini, uğurlarını anlamaq, bilmək lazımdır ki, səhvlər təkrar olunmasın, uğurlar **isə** həyat təcrübəsində lazımınca istifadə olunsun. O, sualı da birbaşa belə qoyur:

*Neçə fətehlər taleyi oldu yar,
Qazandı zəfər, bəs nədən oldu xar?*

Firdovsiyə görə, keçmişin ibrət dərsləri indiki şahlara, hakimlərə ibrət olmalı və onların zülmü, rəzaləti təkrar olunmamalı və ədalət zəfər çalmalıdır.

Sonrakı epizodda şair Dəqiqini xatırlayır və ondan hörmətlə bəhs edir. Biz epopeyanın son səhnələrində də Firdovsinin Dəqiqidən bəhs etməsini görürük. Şairin onu xatırlaması və onun başladığı işi davam etdirməsi barədə danışması bir daha göstərir ki, qəhrəmanlıq mövzusunda əsərlər yazmaq dövrün həm də ədəbi ənənəsi idi. Bu missiyanı **isə** zamanədə Dəqiqi, Firdovsi, Əsədi Tusi, adını qeyd etdiyimiz Bəlxi kimi dahilər yerinə yetirirdi.

Bu epizodlardan sonra şair Sultan Mahmudu mədh edir. Ancaq mədhiyyədə əsərin onun tərəfindən sifariş verilməsi qeyd edilmir. Məsələn, Əsədi Tusi “*Gərşasnamə*” epopeyasını yazanda birbaşa qeyd edir ki, poemanı yazmağı ondan Naxçıvan hakimi Əbu Duləf xahiş etmişdir. Bu fakt bir daha sübut edir ki, *şair şəxsi* təşəbbüsü ilə xalqın keçmişini yaşatmaq üçün belə möhtəşəm əsəri yaratmışdır.

Yalnız bu epizodlardan sonra Firdovsi əsərinin mahiyyətinə keçir və *öncə* Kəyumərsdən danışır. Çox güman ki, bu əfsanə atəşpərəstlik dövründə məşhur dastan olmuşdur. Dastanın məzmunu xeyirləşərin mübarizəsindən ibarətdir. İrənin qədim dini-fəlsəfi düşüncəsi dastanda ifadə olunur. Xeyir Allahı Ahuramazda qəddar düşməni Əhrimənlə mübarizədə zəifləmişdir. Ona görə də Hörmüz insanı yaradır ki, ona kömək etsin. İnsan yaranan gündən müxtəlif qüvvələrin hücumuna məruz qalır. Xeyirxah insan xeyir Allahı olan Hörmüzə, şər insan isə şər Allahı Əhrimənə kömək edir.

Əhrimən öz gücünə güvənə bilmir və Kəyumərsin oğluna hücum edir. Onun oğlu Kəyumərsin oğlu Səyaməki öldürür. Səyaməkin ölümü ilə xeyirləşərin mübarizəsi qızıdır. Kəyumərs nəvəsi Huşənglə xeyir qüvvələri toplayıb Əhrimənin oğlunu öldürür.

Sonra müəllif Huşəngin şahlığından danışır və qeyd edir ki, yaz bayramı tonqallar yandırır, onun üstündən tullanmaqla sevinmək Huşəngin vaxtında yarandı. Huşəngdən sonra taxta əyləşən Təhmürəs də atasının ənənəsini davam etdirir. Təhmürəsdən sonra taxtac onun oğlu Cəmşidə çadır. Onun dövrü İrə tarixində ən yaxşı dövr olur. İnsanlar ehtiyac içində yaşamır, xəstəlik, qocalıq və ölüm olmur. Bütün bunlar Cəmşiddə şəxsiyyətəpərəstlik yaradır:

*Dedi: - Yox mənə bu cahan içrə tay,
Ağıllı tapılmaz özümdən savay.
Mənimlə yaranmış cahanda hünər,
Hanı mən kimi padşah bir nəfər.*

Bu sözlər ulu Tanrının xoşuna gəlmişdir. Bütün dinlərdə olduğu kimi, əski İrə dinində də Allah özündən razı adamları sevməz:

Ulu Tanrı döndərdi Cəmşiddən üz,

*Ona qarşı hər yerdə başladı söz.
Xarablaşdı əhvalı gündən-günə.
Mənəmlik dəydi Xalığın şəninə.
Zəka əhli şairə buyurmuş belə:
Şah oldunmu, Allahına ol kölə,
O kəslər ki, Allahına xor baxar,
Onun qəlbini qorxu, hürkü sıxar.*

Elə Cəmşidin də başına bəlalar onun qürurundan gəlir. Ərəb şahı Mərdasın zalım oğlu Zöhhak İrani zəbt edir və Cəmşidi Çin dənizi yaxınlığında ələ keçirib vəhşicəsinə iki şaqqa edir. Əhrimən artıq Zöhhakın vaxtında özünün gücünü hiss edir. Zöhhakı yeni-yeni cına-yətlərə, zülmərə sövq edir. Zöhhak o qədər qəddardır ki, **atasını belə**, öldürməkdən çəkinmir. Əhrimən aşpaz, həkim cildində Zöhhakın yanında peyda olub ona çirkin yeməklər yeməyi öyrədir. Sonra Əhrimən Zöhhakın iki **çiyindən öpür, hər ikisindən ilan çıxır** və Əhrimən həkim cildində peyda olub məsləhət **edir** ki, ilanlara hər gün insan beyni yedirtsə, onlar sakit olar. Beləliklə, Cəmşidin mülki viran qalır.

Gizlin yerdə Cəmşidin arvadı onun oğlu Fəridunu böyüdür. Ölkədə Zöhhaka qarşı üsyan başlayır. Dəmirçi Gavə adlı igid Zöhhakın ədalətindən bəhs edən sənədi imzalamır və qiyama başçılıq edir. Onlar Fəridunun ətrafında birləşib Zöhhakı devirirlər və Zöhhakın özünü də Dəməvənd dağında zəncirləyirlər.

Fəridunun vaxtında ölkə yaxşı yaşamasına baxmayaraq, qanlı münaqişələr də başlayır. O, məmləkətini üç oğlu arasında bölür: birinci oğlu Səlmə Rumu və bütün qərb torpaqlarını verir; ikinci oğlu Tura bütün Turanı və Çini verir, üçüncü oğlu İrəcə isə İrani verir. Bu bölgüdən narazı olan Səlm və Tur kiçik qardaşları İraci öldürür. Kə-nizlərdən biri İrəcdən hamilə idi və o, İracin varisi Mənuçöhrü dünyaya gətirir. Fəridun nəvəsinə tapşırır ki, atasının qatillərindən qisas alsın. Mənuçöhr atasının qatili olan Turu öldürür.

Məhz epopeyanın bu epizodlarında biz Sistan pəhləvanları ilə tanış oluruq. Firdovsi həmin pəhləvanların tarixindən danışır. Qeyd edir ki, Sam adlı pəhləvanın bir oğlu olur. Oğlanın başının tükləri ağ

idi. Bundan qəzəblənən Sam oğlunu Elbrus dağına atır. Onun atılmış oğlunu Simurq quşu götürüb tərbiyə edir.

Bir müddətdən sonra Sam əməmindən **peşman** olur və oğlunun **axtarmağa** gedir. Elbrus dağında oğlunu tapıb ona Zal adı verir. Simurq quşu ona üç lələk verir və deyir ki, dara düşəndə onu yandırın. Həmin məqamda Simurq peyda olub onu xilas edəcək. Mənuçöhr biləndə ki, Zal güclü pəhləvandır, onu Zabulistana hakim təyin edir.

Firdovsi bu epizodlardan sonra Zalın macərələrindən danışır. Qeyd edir ki, günlərin birində Zal Kabula baş çəkir. Kabul hakimi Zöhhakın nəslindən olan Mihrab şahın Rubabə adlı gözəl bir qızı var idi. Qız Zal haqqında eşidib, ona aşıq olmuşdu. Kənz vasitəsilə Rubabə Zal ilə əlaqə yaradıb **ona eşqini** bildirir. Zal onunla evlənmək istəyir. Bu barədə atasına deyir. Onların münasibətlərindən Mənuçöhr xəbər tutur. Zala əmr edir ki, Zöhhakın nəslindən olan Mihrab şahı öldürsün və onun ölkəsini zəbt etsin. İşə Zalı atası Sam qarışır və Mənuçöhrdən icazə alıb Zalı Rubabə ilə evləndirir. Onların nikahından uşaq dünyaya gələrkən doğuşda çətinlik yaranır və Rubabənin həyatı təhlükəyə düşür. Zal Sümurqun verdiyi lələyi yandıraraq onu köməyə çağırır və Sümurqun köməyi ilə oğlan uşağı dünyaya gəlir və adını Rüstəm qoyurlar.

Firdovsi nağıllarda olduğu kimi, Rüstəmi qeyri-adi insan kimi təsvir edir: uşaq çoxlu yemək yeyir, süd içir, ağ fili öldürür.

Mənuçöhr ölür, onun yerinə xasiyyətcə qəddar və amansız olan oğlu Nuzər keçir. Turan hökmdarı Pəşəng İrən xalqının əziyyət çəkdiyini görüb oğlu Əfrasiyabı ora göndərir. Nuzərlə döyüş meydanında üz-üzə gələn Əfrasiyab onu məğlub edir. Nuzər 120 ox atanla birlikdə əsir düşür. Əfrasiyab İrən daxilinə yürüşlərini davam etdirir və Mihrab şahı məğlub etmək istəyir. Bu vaxt Zal ona köməyə gedir və Əfrasiyabın qoşunlarında dağınıqlıq yaranır. Zal əsirləri xilas edir. Ancaq Nuzəri Əfrasiyab öldürür. Nuzərdən sonra onun oğlu Zalı vaxtında İrənla Turan sülh müqaviləsi bağlayıb Ceyhun çayı boyu sərhəd təyin edirlər. Bu sülh çox çəkmir və beş ildən sonra Əfrasiyab müqaviləni pozub yenidən İrana hücum edir. Həmin hücumlar vaxtı **Rüstəm İrən**ı qoruyur.

Söhrab və Görd Afərid

Firdovsi Rüstəmin döyüşlərini də sənətkarlıqla təsvir edir. Şərq xalqlarının dastanlarında igidin atı xüsusi formada təsvir edilir. Koroğlunun **Qıratı** kimi, Rüstəmin də özünə layiq Rəxş adlı atı var idi. Onun qələbələrində atının da xüsusi xidmətləri var idi.

Rüstəm Keyqubadın vaxtında İran ordusunu gücləndirir. Çalışır ki, İranın amansız düşməni Əfrasiyabı məğlub etsin. Nəhayət, onlar döyüş meydanında üz-üzə gəlirlər. Rüstəm Əfrasiyabın kəməmindən yapışib onu yəhərdən yerə yığır. Yerdən cəld qalxan Əfrasiyab qaçır. Üz tutur atasının yanına və ondan xahiş edir ki, İranla sülh müqaviləsi bağlasın, yoxsa Rüstəm kimi pəhləvana qalib gələ bilməyəcəklər. Atasını İranla yenidən sülh müqaviləsi bağlayır və Ceyhun çayı sərhəd hesab edilir.

İran taxtına Keykavus çıxır. Onun məclislərinin birində müğənni Mazandarani tərif edən mahnı oxuyur və Keykavusun xoşuna gəlir. Mazandarani gözəlliklərinə müğənninin tərifində vurulan Keykavus oraya yürüş etməyi planlaşdırır. Pəhləvanlar onu bu fikirdən daşındırmaq istəyirlər və deyirlər ki, onun sələfləri heç vaxt buna cəsarət etməmişlər, ora çox təhlükəlidir. Ancaq şah onlara qu-

laq asmir və qərarında qəti olduğunu bildirir. Yürüş başlayır və Keykavusun qoşunları Mazandarana soxulur. Mazandaran hakimi Ağ Divdən kömək istəyir və Ağ Div də İran qoşunlarını kor edir. **Beləliklə**, bütün ordu əsir düşür. Yalnız bir əsgər sağ çıxıb bilir. **Həmin əsgər gedib faciə haqqında məlumat verir.** Zal İran qoşunlarına kömək etmək istəyir, ancaq çox qocaldığından buna gücü çatmır. Buna görə də köməyə gənc pəhləvan Rüstəmi göndərir.

Mazandarana iki yol olur. Biri asan yoldur; bu yolla şah qoşunu ilə gedir. Ancaq bu yol çox uzundur və o yolla altı aydan sonra Mazandarana çatmaq olar. İkinci yol çox qısadır, ancaq çox çətinidir. Bu çətin yolla iki həftədən sonra Mazandarana çatmaq olar. **Sonda ikinci yolu seçir və Rüstəmin ordusu ilə gedir.**

Burada Firdovsi Rüstəmin və onun atının yeddi fədakarlığından danışır. Rüstəmin atı Rəxş şiri öldürür, Rüstəm dağ keçisinin dalınca qaçanda çeşmə tapır, orada əjdahanı və cadugəri öldürür. Rüstəm yerli sakinlərdən birini tapıb ondan Ağ Divin yerini soruşur. Həmin sakin Ağ Divin yerini və İran əsirlərinin yerini göstərir. Rüstəm Ağ Divin gözətçisini öldürür və nəhayət, Ağ Divlə üz-üzə gəlir. Rüstəm düşməni məğlub edir və divin qanından sorub İranın əsir düşmüş əsgərlərinə vururlar və onların gözləri açılır. Keykavus Mazandarani ələ keçirib, oraya öz hakimini təyin edir və Rüstəmi öz vilayətinə göndərir.

Bu hadisələrdən sonra Firdovsi danışır ki, Keykavus səyahətlərinin birində Hamavəran adlı yerə gəlib çıxır. Orada şahın qızı Südabə onu valeh edir. Şah qızını Keykavusa ərə vermək istəmir, ancaq qızı Südabə Keykavusa ərə getmək istəyir. Ciddi cəhdlərdən sonra **onlar evlənilir.** Ancaq şah yenə də fikrində qalır və hər bir hiyləyə əl atır ki, onları ayırsın. Şah hiylə ilə Keykavusu qonaq çağırır və istəyir ki, onu zəhərləsin. Ancaq Südabə bundan xəbər tutub Keykavusu xəbərdar edir. Şahın adamları Keykavusu pəhləvanlarla birlikdə tutub qalaya salır. Südabə bunu biləndə atasından xahiş edir ki, onu da ərinin yanına zindana salsınlar. Onun arzusunu yerinə yetirib ərinin yanına salırlar.

Əfrasiyab eşidəndə ki, Keykavus əsir düşüb, dərhal İrana basqın edir. İrani yenə də xilas etmək üçün Rüstəm gedir. O, Hamavəran

şahını darmadağın edib Keylavusu xilas edir və Əfrasiyabla döyüşə tələsir. Döyüşdə Əfrasiyab Rüstəmdən qorxub qaçır.

Bu hadisələrdən sonra Firdovsi yenidən əfsanəvi əhvalat danışır. Deyir ki, İblis Keykavusu aldadıb onu uçmağa vadar edir. O da insan cildinə girmiş İblisə inanıb uçuş **və bir** bataqlığa düşür. Rüstəm onu axtara-axtara gəlib, axır ki, Amul şəhərində tapır.

Bu hadisələrdən sonra Firdovsi “Rüstəm və Söhrab” əfsanəsini danışır. Yürüşlərinin birində Rüstəm turanlı qızı Təhminə ilə evlənir və ona qolbaq bağışlayıb deyir ki, oğlum olsa, qoluna bağlayarsan. Onların izdivacından Söhrab adlı pəhləvan doğulur. Söhrab böyüyəndə atasının yanına gedir ki, onunla birləşib İran-Turan müharibələrinə son qoysunlar. **Ancaq hadisələr o, istədiyi kimi olmur.** Döyüşdə üz-üzə gələn Rüstəm və Söhrab bir-birini tanımır. Gənc Söhrab qoca pəhləvanı iki dəfə məğlub edir, ancaq bilmir ki, qarşısındakı qocaman pəhləvan onun axtardığı doğma atası Rüstəmdir. Axırınıcı dəfə Rüstəm Söhrabı məğlub edərkən onu ölümcül yaralayır. Rüstəm biləndə ki, yaraladığı doğma oğlu Söhrabdır, onda yarasını sağaltmaq üçün Keykavusdan məlhəm otu istəyir. **Rüstəm onu üç dəfə ölümdən xilas etməsinə baxmayaraq, Keykavus həmin otu vermir. Beləliklə,** Söhrab faciəli şəkildə ölür və onun İran-Turan müharibələrini dayandırmaq arzusu həyata keçmir.

Bu faciəli hadisədən sonra şair başqa bir faciəli hadisəni danışır. Üç pəhləvan: Tus, Qudərz və Qiv adlı pəhləvanlar meşədə ov edəndə sərxoş atasından qaçan bir gözəl qız görürlər. Qız Firudinin nəslindən olan Qərsivazın övladlarından idi. Pəhləvanların üçü də qızla evlənmək istəyir. Aralarına mübahisə düşür və başqa biri gəlib bu məsələnin həlli üçün Keykavusla məsləhətləşməyi söyləyir. Keykavusun qızdan xoşu gəlir və özü onunla evlənir.

Onların nikahından Siyavuş doğulur. Siyavuşun tərbiyəsi Rüstəmə tapşırılır. Səkkiz ildən sonra Keykavus Kuhistanın idarəsini Siyavuşa tapşırır.

Keykavusun arvadlarından biri olan Südabə gənc pəhləvan Siyavuşa vurulur. Südabə Keykavusdan xahiş edir ki, onu Siyavuşun yanına göndərsin. Keykavus onu Siyavuşun yanına göndərir və oğulluğu ilə tək qalan Südabə ondan nəvaziş görmək istəyir və bunu eşidən

Siyavuş qəzəblənib qaçır. Siyavuşun etinasızlığına qarşı amansız olan Südabə qəzəblənib ona şər atır. Keykavusa deyir ki, guya Siyavuş ona sataşmaq istəyir. Baxmayaraq ki, Keykavus buna şübhə ilə yanaşır, bununla belə, Siyavuşu Allahın məhkəməsi ilə mühakimə edir: o, atı ilə böyük tonqala girib ondan salamat çıxır. Beləliklə, özünün günahsız olmasını sübut edir. Südabə **isə** öz şərində davam edir.

Bu **zaman** xəbər gəlir ki, Əfrasiyab yenidən İrana qarşı hücumla keçib. Südabə xahiş edir ki, döyüşə onu Siyavuşla birlikdə göndərsin. Keykavus razı olur və Siyavuşun gəncliyini nəzərə alıb, onunla birlikdə Rüstəmi də göndərir. Birinci döyüşdə İran ordusu qalib gəlir və Turan ordusunun işğal etdiyi Bəlxı xilas edir.

Bu vaxt Əfrasiyab Soqdiyada olur. Orada özünün faciəli ölümü barədə qorxulu bir yuxu görür. Yuxu yozanlar deyir ki, əgər o Siyavuşu öldürsə, onda Turan məğlub olacaqdır. Buna görə də Əfrasiyab Rüstəmlə sülh danışıqları aparır. Rüstəmlə Siyavuş bir şərtlə Əfrasiyabla razılaşırlar ki, onlar yüz nəfəri girov versinlər. Ancaq onların arasında bağlanan müqavilə İran şahı Keykavusun təsdiqindən sonra qüvvəyə minə bilər. Siyavuş Rüstəmi atasının yanına göndərir. Keykavus əsəbiləşir və deyir ki, siz, sadəcə olaraq, savaşa istəmirsiniz. Rüstəmə **söyləyir** ki, Siyavuşu da buna sən vadar etmişsən. Keykavus əmr edir ki, Rüstəm sarayda qalsın və Tus pəhləvanını Bəlxə hakim təyin edir.

Bunu eşidən Əfrasiyab istəyir ki, varis sayılan Siyavuşla sülh bağlasın. Bu məqsədlə Siyavuşa məktub yazıb, **onu yanına dəvət** edir. **Siyavuş atasından ona fayda olmadığını görür və Turana gedir.** Onun Turana gedən yolu Termez və Çaçdan keçir. Əfrasiyab qonağı çox yaxşı qəbul edir və Piran adlı birinci müşavirinin qızı Cərirə ona ərə verir. Piran belə məsləhət bilir ki, Siyavuşu Turana daha möhkəm bağlamaq lazımdır və Əfrasiyabın qızı Firəngizi də Siyavuşa ərə verirlər. Toydan sonra Əfrasiyab geniş ərazini onun ixtiyarına verir və Siyavuş arada Kənq-dij adlı paytaxt şəhər tikdirir. Bu şəhəri tikib qurtarandan sonra Siyavuş başqa bir şəhəri də - Siyavuşkerti də tikdirir.

Siyavuş ölkəni ədalətlə idarə edir, xalq onu sevir, ölkə gündüzdən çiçəklənir. Əfrasiyab onun yanına qardaşı Qərsivazı göndərir

ki, öyrənsin: ona bir şey lazımdır, vətəni üçün darıxırmı. Ondan cavab gəlir ki, heç nəyə ehtiyacı yoxdur. Bölgədəki abadlıq işləri Qərsivazı valeh edir və o, belə fikirləşir ki, Siyavuş tezliklə bütün Turanın hökmdarı olacaq. Xüsusilə, onu döyüş təlimləri qorxudur.

Qərsivaz qayıdanda Siyavuşa şər atır: Əfrasiyaba deyir ki, atası ilə gizli əlaqələr yaradıb birlikdə Turanı ələ keçirmək istəyir. Əfrasiyab belə qərara gəlir ki, onu atasının yanına göndərsin. Qərsivaz buna etiraz edir, deyir ki, o, Turanın bütün hərbi sirlərini bilir və İrana qayıdarsa, bu Turanın məhvi deməkdir. Şah əmr edir ki, Qərsivaz gedib Siyavuşu arvadı ilə birlikdə saraya gətirsin. Siyavuş saraya gəlməyə razılaşır. Qərsivaz görür ki, onun hiyləsi pozula bilər, onda Siyavuşu qorxudaraq, deyir ki, Əfrasiyab onu aradan götürmək istəyir. Ancaq Siyavuş buna inanmır. Onda Qərsivaz deyir ki, hələlik getməsin və ona məktub yazsın.

Qərsivaz ona vəd edir ki, özü kəşfiyyat aparacaq və nə vaxt gəlməyin münasib olmasını ona deyəcək. Əfrasiyab onu öldürmək istəsə, dərhal deyəcək və o **da** ya Çinə, ya da Ruma qaçar.

Saraya qayıdan Qərsivaz deyir ki, Siyavuş qiyam qaldırmaq istəyir və ona Çindən və Rumdan kömək gələcəkdir. Bunlara inanan Əfrasiyab Siyavuşa qarşı qoşun göndərir. Gənc Siyavuş yuxusunda baş verəcək faciələri görür və arvadı Firəngizə tapşırır ki, sən hamiləsən, beş aydan sonra övladın olacaq. Onu qoruyarsan. Özü **isə** İrana üz tutur. Ancaq o qaça bilmir və Əfrasiyabın əlinə keçir. Heç kəs onu öldürməyə cəsarət etmir və Qərsivaz ordudan bir Haruya adlı əclafı tapır. O, Siyavuşu öldürür və **Firəngizin hamilə olmasına baxmayaraq, onun boğazını kəsib məhv etmək istəyir**. Əfrasiyab əmr edir ki, onu o qədər döysünlər ki, qarnındakı uşaq ölsün. İşə Piran qarışır **Firəngizi** xilas edir. Piran Firəngizi öz evinə aparır və onun Key-Xosrov adlı övladı olur. Piran onu gizlədir və dağdakı çobanların tərbiyəsinə verir.

Key-Xosrov böyüyəndə Piran onu Əfrasiyabın yanına gətirir. Əfrasiyab nəvəsini sınamaq üçün ona suallar verir. Ancaq suallara dolaşlıq cavab alanda belə fikirləşir ki, uşaq heç də işə yaramaz və anası ilə birlikdə onu Siyavuşkərtə göndərir.

Əfrasiyabın bu amansız hərəkəti İrana çatır və bundan qəzəblənən Rüstəm Siyavuşa şər atan Südəbəni öldürür və Turandan intiqam almaq üçün hücumu keçir. Əfrasiyab döyüşə oğlu Surxanı göndərir. Rüstəmin oğlu Fəramərz onu əsir götürür. Rüstəm əmr edir ki, onu parçalayıb səhraya atsınlar, necə ki, Siyavuşu ediblər. Pəhləvanlar deyir ki, əsirlərlə belə rəftar etmək olmaz. Rüstəm əsəbləşib hər bir turanlına doğrayacağına and içir. Ancaq sonra gənc turanlı təbiyə edəndən sonra onu çox sevir.

Əfrasiyabla Rüstəm arasındakı döyüşlərdə dəhşətli hadisələr baş verir. **Rüstəm Əfrasiyabı atdan çəkib yenə yerə salır.** Təsədüfən Əfrasiyab sağ qalıb canını qurtarır. Döyüşdən qayıdan Əfrasiyab görür ki, intiqamçılardan yaxa qurtarmaq mümkün deyil, onda Pirana əmr edir ki, Key-Xosrovu götürüb Xotana getsin. Rüstəm bütün Turanı viran qoyur, ancaq Əfrasiyabın özünü tapa bilmir. Belə olanda qorxur ki, Əfrasiyab qoşunu ilə arxaya keçib Keykavusa zərbə endirə bilər, ona görə də İrana tələsir.

Pəhləvanlara yaxşı məlum idi ki, Turan üzərində qəti qələbəni Key-Xosrov çala bilər. Ona görə də Qiv pəhləvanını Turana göndərirlər ki, şahzadəni tapıb İrana gətirsin. Rüstəmin kürəkəni olan Qivi yeddi il onu axtarır və nəhayət, **çoxlu təhlükədən** sonra meşədə bir gənci tapıb xalından bilir ki, bu Key-Xosrovdur. Qivi onu götürüb Firəngizin yanına gedir. Onlar birlikdə lazımi tədarük görəndən sonra Siyavuşun Bixzad adlı atını da götürüb İrana yollanırlar. Piran bundan xəbər tutur və onların **arxasınca** üç yüz atlı göndərir. Onlar dərin çaya çatanda görürlər ki, axtardıqları artıq çayı keçmişdir. Onların qabağını saxlamaq üçün Qivi Key-Xosrova deyir ki, sürətlə atını çapıb İran ordusuna çatsın, özü isə çayı keçib arxaları ilə turanlıları saxlayır. Qivi çayı keçib turanlılarla döyüşür və Piranı kəməndinə salır. Onun atlılarını məğlub edib Piranı Key-Xosrovun yanına gətirir. Firəngiz Piranın onlar üçün nələr etdiyini yada salıb, onu öldürməyə qoymur və onu Keykavusun yanına aparırlar. Yolları Ceyhun çayından keçir, amma çaydan keçəndə sərhədçilər onlara kömək etmirlər. Vəziyyəti belə görəndə onlar özlərini təhlükəyə atıb çayı keçirlər.

İran ordusu Tus yaxınlığındadır. Gözlənilmədən özlərini Nuzərin nəslindən hesab edən tustular Key-Xosrova itaət etməkdən imtina edirlər. Deyirlər ki, şahzadə yarı turanlıdır. Mübahisə Keykavus gələne qədər davam edir. Tus deyir ki, taxtı Key-Xosrova verməyə etiraz edir, çünki onun başqa bir varisi – oğlu Fəribürz var. Oğlu olan yerdə taxtı nəvəyə vermək düz olmaz. Onda Keykavus deyir ki, kim alınmaz qala olan Ərdəbili alarsa, taxtı da ona verəcək. Ərdəbil qalasını Key-Xosrov Qivi və Qudərz pəhləvanın köməyi ilə fəth edir. Keykavus təntənəli surətdə taxtı Key-Xosrova təhvil verir.

Keykavus birinci növbədə Key-Xosrovdan tələb edir ki, Əfrasiyabla olan qohumluğunu unutsun, onunla heç bir sülh müqaviləsi bağlamasın. Key-Xosrov yazılı şəkildə buna and içir. Mərasimdən sonra orduya müraciət edib, onların köməyi ilə Əfrasiyaba qalib gələcəyini bildirir. O, Əfrasiyabı öldürənə mükafat təyin edir. Beləliklə, yürüş başlayır.

Xosrov Tusu Türkmənistanı göndərir. Ona deyir ki, sənin yolunun üstündə olan Kelatədə onun ögey qardaşı – Siyavuşun Cəririndən olan oğlu Furud yaşayır. Ona deyir ki, həmin yerdən keçib, onunla müharibə etməsin. Tus isə fikirləşir ki, Kelatədən keçməsə, yol uzun olar və səhrada ordu məhv olar. Ona görə də şahın sözünü qulaq ardına vurur.

Gənc pəhləvan Furud xəbər tutur ki, onun üzərinə İran ordusu gəlir. O, bütün mal-qarasını dağa aparır və özü də dağdakı qalaya çəkilir. Anası deyir ki, qorxmasına səbəb yoxdur, onlar sənin atanın intiqamını almağa gəlirlər. Onlarla danışmağı məsləhət bilir və deyir ki, Təhvari özü ilə götürsün, **çünki** o, bütün İran pəhləvanlarını tanıyır. Tus dağın üstündə iki əsgər görür və Bəhranı göndərir ki, onların kim olmasını öyrənsin. Bəhran onların yanına gedir və qayıdanda deyir ki, onlardan biri Furuddur. Tus **səbləşib** deyir ki, nə üçün o türkü tutub gətirmədin, bunların hamısı Qudərsin nəslidir, siz isə onlarla Nəzərin nəslə kimi rəftar edirsiniz.

Tus Furudla döyüşmək üçün bir neçə pəhləvan göndərir. Furud onların hamısını məğlub edir. **Sonda** Tusun özü döyüşə gedir. Furud oxla onun atını öldürür. Tus qorxusundan qaçır və Furudun qulları ona gülür. **Sonra Furudla Bijən adlı pəhləvan da** vuruşur, ancaq o da

qalib gələ bilmir. Yalnız Ruhham adlı pəhləvan onu arxadan vurub ağır yaralayır. Cərirə özünü oğlunun meyidi üstündə öldürür. Tusun sərkərdələri hadisədən heç də Xosrovun xoşu gəlməyəcəyini söyləyirlər.

Bir neçə döyüşdən sonra onlar Əfrasiyabla rastlaşırlar. Gecə ikən Əfrasiyab düşərgəyə basqın edib ordunu dağıdır. Sağ qalanlar qorxub qaçırlar.

Hadisədən xəbər tutan Key-Xosrov **əsəbləşir** və Tusu çıxarıb yerinə Faribürzü təyin edir. Tusu ordu komandanlığından uzaqlaşdırırlar. **Tus adamlarını da götürüb gedir**. Tus qoca olduğuna görə onu edam etmir və əmr edir ki, ömrünün axırınadək malikanəsindən çıxmasın və dövlət işlərinə qarışmasın.

Ancaq bu da İran ordusuna kömək etmir və bir aydan sonra Əfrasiyab yenidən qalib gəlir. İran məcbur qalib Turanla sülh müqaviləsi bağlayır.

Bu hadisələrdən sonra Firdovsi oxucularına yeni dastanlar danışır. **Sərhədə** tərəf hərəkət edən iranlılar Piranın dəstəsi ilə qarşılaşırlar. Bir neçə döyüşdən sonra Piran şamanı çağırır və onun cadusu ilə iranlıların başına qar yağır. **İranlı Ruhhum şamanı öldürür**. Sonra göyün üzü açılır və gün çıxır. Ancaq iranlıların vəziyyəti heç də yaxşı deyil. Onlar hələ də Hamun dağında gizlənilər. Orada çox qalmaq mümkün deyil, çünki atların yeməsi üçün ot yoxdur və əsgərləri də saxlamaq mümkün deyil. İranlılar Xosrova məktub yazıb kömək istəyirlər və Xosrov onlara Rüstəmi kömək üçün göndərir. Turanlılar da düşməni məğlub etməyə tələsirlər. Əfrasiyab Piranın köməyinə Kamus Kəşanı göndərir. Döyüş meydanında Rüstəmin **qarşısına** Kamus çıxır. Rüstəm onu atdan salıb öldürür. Döyüşdə Turan ordusu məğlub olur və Çin xaqanı əsir düşür. Piran döyüşdən qaçıb öz ölkəsi olan Xotana gedir. Rüstəm ordusu ilə Soqda gedib orada Bidad qəsridə qalır. Həmin qəsrdə insan əti yeyənlər yaşayırdı. Rüstəm onları qovub şahları Kafuru əsir götürür. Ancaq qaladan baxan adamlar Rüstəmin qoşunlarına gülür. Rüstəmin əmri ilə qalanın altından lağım atırlar və qalaya girib onu ələ keçirirlər. Turan ordusunun yarısı öldürülür, yarısı isə əsir düşür. Əfrasiyab Çinə qaçır.

Bu hadisələrdən sonra sakitlik yaranır. Firdovsi yenidən əfsanəvi hadisələr danışır.

Günlərin birində ona deyirlər ki, yaxınlıqda qərribə bir gur görünməkdədir. Xosrov hesab edir ki, bu heyvan cildinə girmiş divdir. Rüstəmə onu ələ keçirməyi tapşırır. Onun dalınca gedəndə heyvanın, həqiqətən də, Ağvan-div olduğu məlum olur. Onu ələ keçirmək üçün Rüstəm arxası ilə çapır. Uzun müddət təqibdən sonra yorulub, dincəlmək istəyir. Torpaqda uzanıb yatanda div yaxınlaşıb onu torpaqla birlikdə göyə qaldırır. Rüstəm divlərin xasiyyətini yaxşı bilirdi. Bilirdi ki, onlardan nə istəsən, onun əksinə edirlər. Ona görə də divə deyir ki, onu qayalara çırpsın, div isə burada bir hiylə olduğunu düşünüb, onu dərin çaya atır. Sudan çıxan Rüstəm sahilə Əfrasiyabın at ilxısını görür. Təsadüfən həmin yerə Əfrasiyabın özü gəlib çıxır. Rüstəm onu qorxudur və Əfrasiyab qaçıb canını qurtarır. Rüstəm sonra Ağvan-divi öldürür.

Rüstəm və Söhrabın döyüşü

Bu hadisələrdən sonra Firdovsi yenidən dastanlar danışmağa başlayır. Bu dəfə Bijən və Məniyə dastanını danışır. Dastan belə başlayır: günlərin birində Xosrovun yanına sərhəd bölgəsindən biri gəlib

şikayət edir ki, torpaqlarını əkib-biçə bilmirlər. Onun əkdiklərini çöl donuzları məhv edir. Xosrov öz pəhləvanlarından soruşur ki, kim onlara kömək edə bilər. Onun çağırışına çoxları gəlir. Xosrov Bijən adlı pəhləvanı seçib göndərir. Bijənlə birlikdə Miladın oğlu Gürgin də gedir. **Bijən vəzifəsini** məharətlə yerinə yetirir. Onun məharətinə Gürgin paxıllıq edir. **O bilir ki, Əfrasiyabın qızı Məniyə yaxınlıqda yaşayır** və həmin yerləri həmişə gəzməyə çıxır. Gürgin bir gün Bijəni aldadıb onu Məniyənin çadırına göndərir. Çadırdə onu çox yaxşı qarşılayırlar. Onlar çadırdə əylənirlər və axşam Bijən Əfrasiyabə əsir düşür. Bijəni zindana salırlar. Məniyə onu müdafiə edəndə Əfrasiyab qızını saraydan qovur. Məniyə yemək toplayıb zindanda olan Bijənə aparır. Bu vaxt Gürgin şahın yanına qayıdıb deyir ki, Bijəni itirmişdir. Xosrov bundan qəzəblənib deyir ki, dostu dardə qoymaq düz deyil və Gürginə zindana salır. Sonra sehrli kasasında Bijənin harada olmasına baxır. Görür ki, Bijən dara düşüb. Dərhal Rüstəmi **ona kömək etməyə göndərir**. Pəhləvan tacir paltarı geyib Turana gedir. Məniyə bilir ki, İrandan kimsə Bijənə köməyə gəlib. **O, Rüstəmi axtarıb tapır və yalvarır ki, Qudərzin nəslindən olan güclü pəhləvan Bijəni xilas etsin**. Ancaq Rüstəm özünü bilməməzliyə vurub heç kəsi tanımadığını söyləyir.

Sonra Rüstəm hərtərəfli fikirləşir və **Bijəni xilas etmək qərarına gəlir**. Beləliklə, Rüstəm Bijənin arxasınca gedib yerini öyrənir və onu xilas edir. **Rüstəmgil qaçanda Əfrasiyab onların ardınca** qaçır və Rüstəm ona zərbə endirib İrana qayıdır. Onlar birlikdə Xosrovun yanına gedirlər.

Əfrasiyab böyük bir ordu toplayır: oğlu Şıdanı Xarəzm istiqamətində göndərir, Piranı isə İrana göndərir. Bu epizoddə on iki pəhləvanın təkbətək döyüşməsi təsvir edilir. Qoca Qudərz döyüşdə Piranla üz-üzə gəlir və onu öldürür. İrandlılar qalib gəlir, turanlılar aman diləyir. Hadisə yerinə gələn Xosrov Piranın dəfn mərasimində iştirak edir. Əsir götürülmüş Haruyanı isə atası Siyavuşu öldürdüyünə görə tikə-tikə parçalayır.

Sonrakı hücumlara **Key-Xosrov rəhbərlik edir**. Əfrasiyab təqiblərdən qaça-qaça **sonda** gəlib Kəng-dej qəsrinə çatır. Oradan köməyə Çin fəqfurunu çağırır. Rum mühəndisləri qalanı bərkidirlər.

Onu təqib edərkən Xosrov müharibə etməyən əhaliyə ziyan vurmur. Beləliklə, heç bir maneəyə rast gəlməyən qoşunlar asanlıqla qalaya gəlib çatırlar. **Əfrasiyab nümayəndələrini** göndərib, istənilən şərtlə sülhə hazır olduğunu bildirir. Xosrov ona cavab verir ki, törətdikləri qanlı faciələrdən sonra onunla yalnız qılıncda danışacaq. İranlılar lağım atıb qalanı uçurur və qalaya daxil olurlar. Əfrasiyab iki yüz döyüşçü ilə yeraltı keçidlə qaçır. Ona Çindən gələn dəstələr də kömək edə bilmir. O, ölkənin dərinliklərinə qaçıb, nəhayət, gəlib Bərdə yaxınlığındakı mağarada gizlənir. Mağarada onu təsadüfən Hum adlı adam tapır. Hum onun əl-qolunu bağlayıb şahın yanına aparır. Yolda o, əl-qolunu açıb Çiçast gölünə girir. Bu hadisəni həmin vaxt sahilə olan Güdərz və Qiv pəhləvan da görür. Onlar bu barədə şaha xəbər verirlər. **Şah dərhal** həmin yerə gəlib çatır. Onu torla tutub sudan çıxarırlar. Əfrasiyabla Key-Xosrovu, İran şahı ilə Turan şahının, baba ilə nəvənin qarşı-qarşıya gəldiyi bu səhnələr bütün epopeyanın **ideyasını** açır:

*Qılınc əldə gəldi cavan şahriyar.
Onu gördü bədbəxt Əfrasiyab,
Nə cisimdə can qaldı, nə qəlbə tab.
... Bağırtdı ki, “ bədəməl, kinli, sən,
Niyə öldürürsən babanı nədən? ”*

Əfrasiyabın bu **sualına Key-Xosrov belə cavab verir: “Qardaşın Əqrirəsi nahaqdan öldürdün, onu sülh yaratmağa qoymadın.** İkinci Tur kimi nəcib insanın başını vurdun. Üçüncü Siyavuş kimi bir nakam, günahsız bir cavanı qəddarcasına öldürtdürdün. Mənim o günahsız atam buna layiq deyildi. O, səni mərd sanıb, sənə pənah gətirdi, sən isə onu öldürdün”.

*Əlindən nə pislik gəlib etmisən,
O pisliklərin olmalıydı sonu.
Demişlər: “Nə əksən, biçərsən onu”*

Bu misralardan məlum olur ki, hadisələrin mahiyyətində xeyirlə şərin mübarizəsi gedir. Eyni **əhvalat** Heradotun “Tarix” kitabında da verilir və o, Əfrasiyabı “Astiaq” adlandırır. Onun da söylədiyi dastanda Əfrasiyabı nəvəsi Key-Xosrov öldürür. **Çünki** anadan olmasını istəməmiş, zülm edərək **oğlunun** ətini valideynə **yedirtmişdir**. O artıq baba deyil, Əhrimən – şəxer Allahına xidmət edən bir qüvvədir və məhv olmalıdır. Firdovsidə də baba ilə nəvə üz-üzə durur:

*Dedi: - Ey cavan şah, olanlar olub,
Gəl indi məni dinlə, qəlbim dolub.
Ver imkan, ananı görüm bir kərə,
Görüm, sonra əl at iti xəncərə.
Cavab verdi Xosrov: - Ey qəlbi qara,
Atalıq hissi gəlməz bir daha kara.
Ananı qızın tək sevirsən əgər,
Xatırla, ona qarşı etmişsən nələr?
Qəlbində atam dərdi, bətnində mən,
Onu döydürərək incidirdin sən.
... Yamanlıq edən şəxsə yoxdur aman,
Budur Tanrının əmri, ey bədgüman.
Qılinc zərbəsilə vurub boynunu,
Qara torpaq üzrə sərdirdi onu.*

Doğma babasını əlləri ilə öldürən Key-Xosrov babasının qardaşı Gərşivaza da rəhm etmir və onu da qətlə yetirir.

Ölkəsinin gələcək taleyini düşünən **Key-Xosrov İran torpaqlarında Zöhhak kimiləri bir daha olmasın deyər**, ciddi tədbirlər görür: Allaha dualar edir ki, əmniyyət olsun. Gecələrin birində yuxusunda Suruşu görür. O mələk Xosrova deyir ki, artıq missiyası başa çatmış və ölmək vaxtıdır. **Şah pəhləvanlarını toplayıb onlar arasında mülkünü bölür**: Nimruzu (Sistani) Rüstəmə, Qivə isə Qumu və İsfahanı verir. Tusa Xorasanı bağışlayır. Taxt-tacını isə qohumu belə olmayan Ləhraspa verir. **O, kənizləri ilə vidalaşır** dağın başına qalxır. Onu bu yolda sadıq pəhləvanları müşayət edir: Tus, Qiv, Fəribürz, Bijən və Güstəhəm. Yolda onlar bulaq başında oturlar. Xos-

rov xəbərdarlıq edir ki, artıq sabahdan olmayacaq. Səhər pəhləvanlar oyananda artıq **onu yanlarında** görmürlər. Xosrovu nə qədər axtarırlarsa, tapa bilmirlər. Əldən düşmüş halda oturub dincəlmək istəyirlər. Bu vaxt güclü tufan başlayır. Onların hamısı qarın altında qalıb həlak olurlar. Beləliklə, Xosrovla birlikdə onun bütün silahdaşları bu dünyanı tərk edirlər. Bununla da şair şifahi xalq ədəbiyyatından götürdüyü qəhrəmanlıq dastanlarına yekun vurur və yarı əfsanəvi, yarı real tarixi hadisələrin təsvirinə keçir.

Firdovsi sonrakı təsvirlərində İranın yeni tarixini bir qədər qədimdən başlayır və çalışır ki, onlara da əfsanəvi don **geyindirsin**. Qeyd edir ki, İran şahı Ləhraspın iki oğlu var idi; onlardan birinin adı Zərir, **digərinin** adı **isə** Güştasp idi. Güştasp çalışır ki, atası onu şah elan etsin, ancaq buna nail ola bilmir və atasından küsən Güştasp Ruma qaçır. Orada bütün pullarını xərcləyib kasıblayır. Müxtəlif peşələrə sahib olmaq və dolanmaq istəyir, ancaq heç biri əlindən gəlmir. **Sonda kənddə yaşayan bir qoca onu evinə aparır.**

Rum qeysəri qızı Kətayunu ərə vermək istəyir və bu məqsədlə ona oğlanları təqdim edir. Onların içindən Kətayun Güştaspi seçir. Qeysər **əsəbləşir** ki, qızı dilənçi bir yadellini özünə ər seçdi və **o, buna görə də Güştaspi öldürmək istəyir**. Ancaq ona yepiskop mane olur. Qeysər qızının istəyi ilə razılaşıb onları evləndirir və toydan sonra hər ikisini evdən qovur. Onlara həmin qoca evində yer verir. **Kətayun zinətlərini satır** və onlar həmin **pulun sayəsində** bir müddət yaşayırlar.

Bu vaxt Mirin adlı başqa birisi **Qeysərin** ikinci qızına elçi gəlir. Qeysər onun qabağında şərt qoyur ki, nəhəng canavarı öldürsün. Mirin canavarın öldürülməsini gizlicə Güştaspa tapşırır. Güştasp canavarı öldürür Mirin də istəyinə çatıb **Qeysərin** qızı ilə evlənir. Qeysərin üçüncü qızına elçi düşənə isə əjdahanı öldürmək tapşırılır. Mirin da gizlicə Güştaspla razılaşıb ki, onun əvəzinə əjdahanı öldürsün. Güştasp da **onun** yerinə əjdahanı öldürür və bunun Mirin tərəfindən edildiyini bildirir. **İdman yarışlarında Güştasp cəsurluğunu nümayiş etdirir və sarayda nüfuz qazanır**. Qeysərin tabeçiliyində olan İlyas vergi verməkdən imtina etdiyinə görə qeysər Güştaspi onun üzərinə göndərir və Güştasp onu əsir alır. Qeysər Ləhraspdan da

xərac verməsini tələb edir. O da danışıqlar aparmaq üçün oğlu Zəriri göndərir. Danışığa gələndə qardaşı Güştaspı görür və ona deyir ki, heç vaxt taxt-tac həvəsində olmamışdır və onu qardaşına verir. Onda **Güştasp kimliyini** Rum qeysərinə deyir və Kətayunu da götürüb İrana gedir.

Eposun bu yerində Firdovsi Dəqiqini yuxusunda görməsini danışır və sonra Dəqiqi tərəfindən yazılmış min beyti verir.

Hadisələrin davamı sonra belə olur: Ləhrasp taxtdan əl çəkib Bəlxə gedir və orada məbəddə yaşayır. Taxta Güştasp çıxır və onun vaxtında Zərdüşt peyğəmbər peyda olub özünün yeni dinini yaradır. Güştasp onun dinini qəbul edir. Turanın şahı Ərcasp bunu eşidib qəzəblənir və tələb edir ki, İran bu dini qəbul etməkdən imtina etsin. Bu vaxt yenidən İran-Turan müharibəsi başlayır. Müharibədə Güştasp və oğlu İsfəndiyar fərqlənir. Turan orduları məğlub olur. Bu hadisələr əski “Zəriran” dastanından götürülmüşdür. Görünür, Dəqiqi İran tarixini həmin hadisələrlə başlamaq istəmiş, ancaq Firdovsi şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmış qəhrəmanlıq dastanlarını da vahid süjet xəttində birləşdirib, İranın siyasi tarixini lap qədimlərə aparıb çıxarmışdır.

Beləliklə, Turana qalib gələn **Güştasp oğlunu** Zərdüşt dinini bütün dünyada yaymaq üçün göndərir. Bu vaxt Gürəzm adlı birisi İsfəndiyara şər atıb onu şahın gözündən salır. Şah da İsfəndiyarı zindana salıb əl-qolunu qandallayır. Bu xəbər Turan şahı Ərcaspa **çatanda** o, mövcud hadisədən və Güştaspın Zabulistana getməsindən istifadə edib İrana hücum edir. **Elə burada Firdovsi Dəqiqinin beylərinin bitdiyini qeyd edir.**

Sonra hadisələr belə inkişaf edir: Ərcasp Bəlxədə sabiq şah Ləhraspı öldürür. **Zərdüştü isə Turi-Bratarvahşa adlı döyüşçü öldürür.** Bunları Bəlxədən qaçan anası Güştaspa xəbər verir. Şah görür ki, ölkəni yalnız İsfəndiyar xilas edə bilər. **Ona görə də ağıllı** müşaviri Camaspı onun yanına göndərir. İsfəndiyar ölkəsini xilas etməyə hazır olduğunu bildirir və döyüşə girir. Ərcasp onu görüb qaçır və İsfəndiyar onları təqib edir.

Bu yerdə Firdovsi bir pəhləvan kimi İsfəndiyarın yeddi qəhrəmanlığından danışır. Rüstəm kimi o da yeddi qəhrəmanlıq göstərib

igid pəhləvan adını qazanmışdır. O, canavarı, şirləri, əjdahanı öldürmüş, cadugəri Zərdüştün zənciri ilə məhv etmiş, Simurq quşunu öldürmüş, boranlı havadan quşunu xilas etmiş, çətin məqamda quşunu gur sudan keçirmişdir. Bu yeddi qəhrəmanlıq onu məşhurlaşdırmışdır.

Beləliklə, İsfəndiyar Ərcaspın **arxasınca** Ruyin-dejədək gəlib çatır. Bilir ki, Ərcaspın köməyinə Çin orduları gələ bilər və **qaladakı** ərzaq da bir ilə bəsdir, onda İsfəndiyar hiyləyə əl atır. **İsfəndiyarın döyüşçüləri tacir paltarı geyinib qalaya girirlər.** Sandıqlarının bəzisində mallar, **bəzilərinə** isə hərbi sursat olur. O, qalaya daxil olub ticarətlə məşğul olur. Bir gün təsadüfən Ərcaspın əsiri olan iki bacısı onun yanına gəlir. **İsfəndiyar üzünü örtmək istəyir,** ancaq onlardan biri – Xumar qardaşını tanıyır. Bacısı başa düşür ki, onu faş etmək olmaz. İsfəndiyar təklif edir ki, qalada əsgərlər üçün əyləncə təşkil etsin. Bu təkliflə razılaşırlar və əyləncə vaxtı əsgərlər sərxoş olur və İsfəndiyarın quşunları qalaya girib Ərcaspı və onun oğlu Qəhrəmanı öldürürlər.

Döyüşdən qabaq Güştasp söz vermişdi ki, İsfəndiyar Ərcaspa qalib gəlib bacılarını əsirlikdən xilas edərsə, taxtı ona verəcəkdir. Döyüşdən qalib qayıdan İsfəndiyar atasından vədinə əməl etməyi tələb edir. Ancaq Güştasp taxtı ona vermək istəmir. Deyir ki, onun şahlığını Rüstəm qəbul etmir. Əgər Rüstəmi qolları bağlı onun hüzuruna gətirsə, onda taxtı oğlu İsfəndiyara verər. Vəzir ona başa salır ki, bu sadəcə Güştaspın boş vədidir. Eləcə də anası deyir ki, taxtı tələb etməyə elə də lüzum yoxdur və atası artıq qocalıb, tezliklə özü taxtı ona həvalə edəcək. Ancaq İsfəndiyar deyir ki, mənə əmr olunubsa, ona əməl etməliyəm. Elə ki, dəvəyə minib gedəndə dəvə Sistana tərəf getmir və deyirlər ki, bu pis əlamətdir. O, yenə də gedir. Sistana çatanda oğlu Bəhməni Rüstəmin yanına göndərir ki, Güştaspa tabe olsun. Bəhmən dağın başından Rüstəmi görür və istəyir ki, onun başına qaya uçurub öldürsün. **Qaya ona yaxınlaşanda Rüstəm onu bir təpiklə kənara atır.**

Rüstəm yemək yeyəndə Bəhmən onun yanına gəlir. O, Bəhmənə yemək təklif edir. Bəhmən də razı olur, ancaq yedikləri Rüstəmin yediklərinin yüzdə biri olur. Güştaspın təklifini eşidən Rüstəm

gülür və deyir ki, **şahın yanına yalnız könüllü gedə bilər** və heç kəs onu əlləri bağlı apara bilməz. **Sonra Rüstəm çaya** tərəf gedib İsfəndiyarın çadırına çatır. İsfəndiyar onu içəri dəvət edib alçalmağa çalışır, onu hörmətsiz yerdə oturdur, atası Zal barədə pis sözlər danışır. Rüstəm isə bütün bunlara əhəmiyyət vermir. Deyir ki, sənin babaların mənim nəslimin sayəsində taxt-taclarını qoruyub saxlaya bildilər. Rüstəm hey çalışır ki, İsfəndiyarla sülhə gəlsin, ancaq mümkün olmur və cavan pəhləvan onu təkbətək döyüşə dəvət edir.

Onlar arasındakı təkbətək döyüş çox çəkir: bir-birlərini yaralayır, qoca Rüstəm pis vəziyyətə düşüb gecənin düşməsinə bəhanə edib döyüşü səhərə saxlamağı təklif edir. İsfəndiyar bu təkliflə razılaşır. Taqətdən düşmüş Rüstəm atası Zalın yanına gedib vəziyyətinin pis olmasını danışır. Qərara gəlir ki, gecənin qaranlığında qaçıb canını qurtarsın. Atası Zal Simurq quşunu çağırır. Quş Rüstəmin və onun atının yaralarını sağaldır. Simurq ona deyir ki, İsfəndiyarı məğlub etmək olmaz, onda Zərdüştün zirehi var. Ona ox batmır və İsfəndiyarı öldürmək üçün yalnız yurğun ağacından düzəldilmiş ox olmalıdır. Ox da onun düz gözünə batmalıdır. Həmin ağac **isə** Çin dənizinin sahillərində olur. Simurq Rüstəmi həmin ağacın yanına aparır və **ondan** Rüstəm ox düzəldir və döyüşə qaydır.

Rüstəm artıq İsfəndiyarı necə öldürməyi bilir. Səhəri gün Rüstəm çalışır ki, cavan pəhləvanı döyüşdən imtina etməyə təhrik etsin, ancaq İsfəndiyar razı olmur. Onda Rüstəm Başutanı çağırıb deyir ki, sən də deyilənlərin şahidi ol. Mən onu sülhə dəvət etdim, o isə razı olmadı. Sonra Allaha üz tutub dua edir ki, Allah onu bu günahına görə bağışlasın. Sonra oxu İsfəndiyarın gözünə vurub hər iki gözünü çıxarır və İsfəndiyar ağır yaradan huşunu itirir. Oğulları Pəşutən və Bəhmən onun başı üstünə gəlib ağlayır. Rüstəm onun başı üzərinə gəlib onun kimi zirehli igid görmədiyini söyləyir. İsfəndiyar oğlu Bəhmənin tərbiyəsini Rüstəmə vəsiyyət edib ölür. Rüstəm qalib gəlir, ancaq Simurq ona demişdir ki, İsfəndiyarı öldürənin özü də acəli ilə tezliklə ölməlidir.

Bu xəbəri eşidən Güştasp çox sevinir. Baxmayaraq ki, Rüstəm İsfəndiyarı öldürür, bununla belə, onun oğlu Bəhməni tərbiyə etməyi öz boynuna götürür və onu yaxşı bir igid kimi tərbiyə edib Güştaspın

sarayına göndərir. Sarayda isə İsfəndiyarın ölümünə bais olan Güştəspı sevmirlər. Hamı ona övlad qatili kimi baxır.

Bu səhnələrdən sonra Firdovsi danışır ki, Rüstəmin babası Samın kəninin bir oğlu var idi. Onun adı Şaqad idi. O, Kabul şahının sarayında yaşayırdı və həmin şah Rüstəmin tabeliyində olduğundan ona xərac verirdi. Şah xərac verməkdən imtina etmək istəyirdi, ancaq Rüstəmdən qorxurdu. Bu vaxt Şaqad ona yol göstərir. Deyir ki, Rüstəmi ova dəvət et və Rüstəm dəvəti mütləq qəbul edəcəkdir. Onun ov edəcəyi yerlərdə dərin canavar xəndəkləri qazılsın. Xəndəyin dibinə oxlar, nizələr taxılsın. Rüstəm həmin xəndəyə düşüb ölsün. Bu üsulla şah asanlıqla Rüstəmdən canını qurtara bilər.

Rüstəm Kabula gələndə onu canla-başla qarşılayırlar. Onlar ova gedəndə Rüstəmin atı nəşə hiss edib hərəkət etmir. Rüstəm onu getməyə məcbur edir. Onlar bir qədər gedəndən sonra xəndəyə düşürlər. Xəndəkdəki nizələr onu yaralayır, ancaq hələ sağ qalır. Rüstəm Şaqadı çağırır ondan xahiş edir ki, yanına oxlar qoysun, canavarlar ona hücum edəndə özünü qorusun. Şaqad onun istəyini yerinə yetirir, ancaq başa düşür ki, özünü təhlükəyə atır. Təhlükəni hiss edən Şaqad qaçıb ağacın dalında gizlənir və Rüstəm oxla həm ağacı, həm də qatilini öldürür. Sonra Rüstəmin özü də ölür. Beləliklə, Rüstəmin missiyası bitir və Firdovsi sonrakı hadisələri sırf tarixi aspektdə verməyə çalışır.

Güştəspın xəyanətərk hərəkəti ölkədə qəzəb yaradır və o artıq hakimiyyətdə qala bilmir. Onun yerinə taxta İsfəndiyarın oğlu Bəhmən çıxır. Bəhmənin Sasan adlı oğlu və Humay Çihrazad adlı qızı vardı. Humay yeni Zərdüşt adətlərinə əsasən, atası ilə izdivac edir və hamilə qalır. Bəhmən doğulacaq övladı varis elan edir. Sasan Nişapura qaçır. Orada hörmətli bir nəşildən olan gözəl bir qızla evlənin. Ancaq özünün kimliyini heç kəsə demir. Onun bir oğlu olur. **Oğlunun** adını Sasan qoyurlar. Ailə ehtiyac içində yaşayır, gənc oğlan Nişapur hakiminin çobanı olur.

Humayın bir oğlu da olur, ancaq övladın olmasını gizlədir. Humay körpəni səbətə qoyub çaya atır. Onu çayda paltar yuyan bir qadın tapır. Səbətdən körpəni götürüb tərbiyə edir və adını Darab

qoyur. Həmin qadın körpəni də götürüb başqa yerə gedir. Uşaq böyüyəndə atalığından xahiş edir ki, ona igidlik öyrətsin və o, Ruma qarşı olan hərbi yürüslərə getsin. Hər şey istədiyi kimi olur. O, igidliyi öyrənir və Ruma qarşı döyüslərdə fərqləndiyinə görə Humay onu oğulluğa götürüb taxta əyləşdirir. **Darab həm ərəb Şueybə, həm də Makedoniya hakimi Fəlikusa qalib gəlir.**

Eposun bu yerində Darab ilə Fəlikusun qızının əhvalatı danışılır. Onların İsgəndər adlı övladlarının olmasından bəhs edilir. Sonra İsgəndərin taxta çıxıb hərbi yürüslər etməsi nəql olunur. Epopəyada İsgəndər İran şahlarının, Daranın övladı kimi təqdim edilir. Onun yürüsləri və sonra bütün torpaqları təsvir edilir.

Əlbəttə, tarixi hadisələri saxtalaşdırmaq və qəhrəmanların milli mənsubiyyətini, tarixi keçmişini saxtalaşdırmaq istər elmi, istərsə də bədii **yaradıcılıqda məqbul sayılmır**. Ancaq şair başqa cür edə bilməzdi. İran tarixinin ən xəcalətli dövrü: **Makedoniyalı İsgəndərin** az bir qüvvə ilə Daranın nəhəng ordusunu dağıtması və Daranı öldürüb, Əhəmənilər dövlətinin geniş ərazilərinə, var dövlətinə sahib olması İran xalqının milli qüruruna toxunurdu. Bu bir tarixi biabırçılıq idi və hər bir iranlı həmin hadisəni yada salanda özünü təhqir olunmuş hesab edirdi.

Firdovsi də qeyrətli iranlı kimi tarixdə olan biyabırçılığı unutturmaq üçün öz variantını təqdim etmişdir. İndi sual ola bilər ki, Yunan tarixini saxtalaşdırmaq onun nəyinə lazım idi? Bu suala cavab olaraq onu demək lazımdır ki, eyni münasibət İran tarixinə də olmuşdur. Güştəsp İran tarixində müqəddəs şəxs hesab edilir. Məhz onun vaxtında İran sivilizasiyasına zərdüştilik gətirilmiş və bu dini-sivilizasiya sonra bütün dünya dinlərinin ilkin qaynağı hesab edilmişdir.

Ancaq Firdovsinin qələmində o, müqəddəs hökmdar hiyləgər, xain, övlad qatili kimi təqdim edilir. **Güştəsp taxt-tacı** xatirinə oğlu İsrafilə öldürür, İran tarixinin şanlı səhifələrini yaradan Rüstəmlə düşmənçilik edib, onu aradan qaldırmaq istəyir. **Firdovsinin qələmində** Darabın özü *vələdezinədir* – atasının və bacısının izdivacından doğulmuşdur. Firdovsinin yaradıcılığında bu kimi ziddiyyətlər çoxdur. Əsərin bir epizodunda türklərə qarşı təhqiramiz sözlər verilir,

növbəti epizodda görürük ki, elə İrani idarə edən Keyxosrovun anası türk qızıdır. O, Əfrasiyabın nəvəsidir. Nəhəng bir epopeyada bu kimi ziddiyyətləri şairin həyat fəlsəfəsindəki ziddiyyətlə **əsaslandırmaq** düzgün olmazdı. Olsun ki, epopeyanın ilkin əlyazma variantı heç də bu məzmununda olmamışdır. Sonrakı əlyazma nüsxələrindəki ilhaqi epizodlar və beytlər epopeyanı bu şəkllə salmışdır. Hələ XVIII əsrdə “Şahnamə”nin əlyazma nüsxələrini müqayisə edən məşhur təzkirəçi Lütfəli bəy Azər yazırdı: “İndi bu kitabda Firdovsinin heç olmasa bir beytinin qalmasını söyləmək çətinidir”. Bu mənada, eposda olan ziddiyyətləri **həmçinin** xəttatların xətası kimi **də** qəbul etmək olar.

İsgəndərin ölümündən sonra onun torpaqlarının parçalanmasından bəhs olunur. Məlum məsələdir ki, İran tarixində Ərşaqilər sülaləsi də olmuşdur. Amma şair onların tarixi barədə müvafiq məlumat əldə etmədiyindən geniş danışa bilməmişdir. **Bu barədə Firdovsinin də qeydləri var.**

Bu hadisələrdən sonra Firdovsi Sasanilər sülaləsinin tarixindən danışır. Firdovsi epopeyada Sasani Daranın oğlu kimi təqdim edir və onun Hindistana qaçmasını təsvir edir. Sonrakı Sasaniləri isə dörd nəslə ayırır və onların hamısının Sasani adını daşmasını qeyd edir. Həmin Sasanilər çobançılıq edirlər. **Onların** şah nəslindən olmalarını İsfahan hakimi Babək bilir **və qızını** Sasana ərə verir. Onların nikahından doğulan oğlanın adını Ərdəşir qoyurlar. Reyin hakimi Ərdəvan xahiş edir ki, Ərdəşir onun övladları ilə birlikdə tərbiyə alsın. Bir dəfə ovda olarkən **Ərdəşir oxu** ilə çöl eşşəyini öldürür. Ərdəvanın oğlu atasına deyir ki, guya çöl eşşəyini o öldürüb, ancaq oxa baxanda görürlər ki, heyvana sancılan ox Ərdəşirə məxsusdur.

Bu əhvalata görə Ərdəvanın oğluna yox, Ərdəşirə qəzəbi tutur və onu ata baxmağa göndərir. Gənc Ərdəşir incimir **və vəzifəsini** lazımınca yerinə yetirir. **Ərdəvanın kənizi Gülnar Ərdəşiri görüb sidq ürəkdən ona vurulur.** **Ərdəşir qaçmaq** planını Gülnara danışır. O, münəccimləri çağırır və onlar deyirlər ki, Ərdəşirin uğurlu taleyi var. Bunu Gülnar da eşidir və qərara gəlir ki, **sevgilisinə** kömək etsin. Gülnar şah sarayından qiymətli zinət əşyaları oğurlayır və onlar yaxşı atlardan götürüb Fars vilayətinə tərəf qaçırlar.

Onların qaçmasını səhər Ərdəvan eşidir və dallarınca adamlar göndərir. Ətraf ərazilərdə yaşayan əhali deyir ki, qaçanların dalınca nəhəng dağ keçisi qaçır. Həmin dağ keçisi yavaş-yavaş qaçanlara yaxınlaşır. **Ərdəvan müşavirindən** bu barədə soruşur. Müşavir ona başa salır ki, həmin dağ keçisi Allah tərəfindən göndərilmiş mələkdir və Ərdəşir onun üstünə minib çapsa, ona çatmaq olmaz. Fars vilayətinə gələn Ərdəşir ordu yığıb Ərdəvana qalib gəlir və **İran şahı olur**.

Ancaq o, İranın hər tərəfinə hakim ola bilmir. Həftvəd adlı birisi sehrkar ilanın vasitəsilə ölkənin bir qisminə hakimlik edir. Ərdəşir tacir paltarı geyib Həftvədin qalasına girir və onun ilanını öldürüb boğazına isə qurğuşunu əridib tökür və Həftvədə qalib gəlib onun var-dövlətini ələ keçirir.

Elə ki, Ərdəşir Ərdəvanı məğlub edir, onun qızını özünə arvad edir. Atasının intiqamını almaq istəyən qardaşı bacısına deyir ki, Ərdəşirin yeməyinə zəhər atıb onu zəhərləsin. Ancaq bundan Ərdəşir xəbər tutur və arvadını öldürməyi məbudların birinə tapşırır. Məbud bilir ki, qadın hamilədir və əmri yerinə yetirmir. Məbud istəyir ki, bu barədə hamı bilsin və sonra deməsinlər ki, doğulan uşaq Ərdəşirin deyil.

Anadan olan oğlana Şapur adı verirlər. Şapur böyüyəndə məbud sirri Ərdəşirə açır. Ərdəşir əmr edir ki, yüz gənci eyni cür geyindirib meydana gətirsinlər və onlar çövqan oyunu oynasın. Belə də olur: oyun vaxtı top düz şahın yanına düşür. Oğlanlardan heç biri topu götürməyə cəsarət etmir. Onlardan **yanlız** biri heç nədən qorxmadan atını çapıb şahın ayağının altından topu vurub çıxarır. Bu cəsarətindən **Ərdəşir oğlunu** tanıyır.

Şapur Ərdəşirin iradəsinə zidd olaraq, adi bir qızla evlənir. Həmin qızdan olan oğlu Hörmüzü babasından gizlədir. Qəribədir ki, Ərdəşirin də Hörmüzü öz nəvəsi hesab etməsi çövqan oyunu ilə müəyyənləşdirilir.

Bu hadisədən sonra Firdovsi Sasani hökmdarlarından danışır. Şair burada həmin hökmdarların taxta çıxma mərasimlərini təsvir edir, onların taxta çıxarkən söylədikləri nitqləri verir. Bu adət sonra bütün dünya dövlətlərinin təcrübəsinə keçmiş və indiyədək yaşayır.

İndi bütün dünyada dövlət başçısı seçilən hər hansı bir prezident mərasim nitqi söyləyir, ölkənin bayrağına, müqəddəs kitabına and içir.

Rüstəmin oğlu Söhrabı yaralaması səhnəsi

Ancaq Firdovsinin təsvirində Şapur Züləktəf bu adəti icra etmir. Bu hökmdar tacir cildində Babil qeysərinin yanına gedir. Babilstanda onu tanıyırlar və eşşək dərisinə salıb zindana atırlar. Ölkə başsız qalır. Babillər İrənin sərhədlərə yaxın ərəzilərinə soxulur, həmin yerləri talan edirlər, əhali ata-baba dinindən imtina edib xristian dinini qəbul edir. İlk baxışdan Şapuru xilas etmək mümkün deyil. Ancaq qeysərin kənzlərindən birinin ona yazığı gəlir və Zindandan xilas olmasına kömək edir. Belə ki, böyük bir bayram təntənəsində Şapur ordu yığıb qeysərə və onun valisinə ağır zərbə vurur.

Bu epizodlardan sonra Firdovsi Mani haqqında və onun yeni dinindən danışır. Ancaq din barədə elə bir məlumat verməyib, Maninin rəssamlığından, rəssamlığı Çində öyrənməsindən bəhs edir. Sonra şair II Şapurun hökmdarlığından danışır. Onun dövründə baş verən elə bir ciddi hadisədən bəhs etmir. II Şapurdan sonra taxta Yəzdigürd çıxır. Onu iranlılar “günahkar” hökmdar hesab edirlər, çünki zərdüştlüyü qəbul etmir və onun cəmiyyətdəki rolunu azal-

dırdı. Bu dövlətçilik ənənəsi də sonra sivil xalqlar tərəfindən qəbul edilmiş və din dövlətdən tamamilə uzaqlaşdırılmışdır.

Yəzdigürddən sonra taxta onun oğlu Bəhram Gur çıxır. Firdovsi onun barəsində geniş danışır. Qeyd edir ki, Bəhram anadan olanda onu ruhanilərin nifrətindən uzaqlaşdırmaq üçün ərəb vəliəhdi Münzirə verirlər. Münzirə ona İranda mümkün olmayan, dövrü üçün müasir tərbiyəni verir. Bəhram musiqini və oxumağı çox sevir. Öz sarayında həmişə musiqiçiləri və müğənniləri saxlayıb əyləncələr təşkil edir.

Təsadüfi deyil ki, böyük Azərbaycan şairi Nizami “Yeddi gözəl” poemasının mövzusunun onun həyatından götürmüşdür. Beləliklə, İran şahı Yəzdigürd təsadüfən ölür və ağsaqqallar taxta onun qohumlarından birini çıxarırlar və ona tapşırırlar ki, hakimiyyəti əlində möhkəm saxlasın və özbaşınalıq etməsin. Belə olanda, Bəhram öz haqqını tələb edir və taxta onun haqqı olduğunu söyləyir. Əvvəl ona qəti olaraq etiraz edirlər. Onda Bəhram deyir ki, ərəb orduları ilə gəlib bütün ölkəni dağıdacaq. Onda ağsaqqallar şurası fikrini dəyişir və onun qabağında şərt qoyurlar. O gərək iki şirin qabağından tacı götürsün. Bəhram həmin şərti yerinə yetirir. Yalnız bundan sora ruhanilər onu taxta əyləşdirirlər.

Bəhramla bağlı epizodlarda şair onun cəsarətindən, ov etməyə olan həvəsindən, əyləncələrə aludəliyindən, gözəllərə olan marağından danışır. Bəhram ölkəni gəzib müxtəlif yerlərdə gecələyir: varlı ailələrdə, kasıb evlərində qalır. Onların həyatı ilə maraqlanır. Hara gedirsə, oradan özünə bir gözəl qız seçib evlənir və özü ilə aparır. Bir kənddə dörd gözəl qıza rast gəlir və **dördüylə** də evlənir.

Firdovsi Bəhramla bağlı müxtəlif hadisələr də danışır. Məsələn, hadisələrdən biri budur ki, Bəhram şərab içib keflənir və səhrada elə möhkəm yatır ki, qarğanın onun gözlərini dimdikləməsindən xəbəri olmur. Bu hadisədən sonra şərabı içməyi qadağan edir. Sonra həmin fərmanı dəyişməyinə bir hadisə səbəb olur: bir oğlan ailə qurur və zifaf gecəsi etməyə utanır. Anası ona çoxdan qalmış şərab verir ki, cəsarətli olsun. O, şərabı içib o qədər cəsarətli olur ki, küçədə qəfəsdən çıxıb qaçan şiri tutub at kimi çapır və onu qəfəsə salır. Bu əhvalatı eşidən Bəhram yenidən şərab içməyə icazə verir.

Başqa bir hekayəsində Firdovsi kənd həyatından danışır və qeyd edir ki, Bəhram bir kəndi tamam yerlə-yeksan etdi və sonra onu bərpa etdi. Bunun da səbəbi o idi ki, kəndin camaatı yalnız dəyənək altında işləyirdi, özbaşına buraxanda isə heç nə etmirdi.

Firdovsi, yeri gələndə, Bəhramı əyyaş kimi ifşa edir. Çin xaqanı eşidəndə ki, Bəhram əyləncələrə qurşanıb, onda İrana hücum edir. Fikirləşir ki, əyyaş hökmdar ölkəni idarə edib ona qarşı müqavimət göstərə bilməz. Çinin böyük ordusu İrana girəndə **Bəhram pəhləvanlarını** götürüb Azərbaycana qaçır. Xalq elə fikirləşir ki, Bəhram qorxusundan qaçmışdır və Çin xaqanının yanına elçi göndərüb, ona itaət edəcəkdir.

Çin xaqanı bundan çox sevinib Mərvə gedir və istəyir ki, ordusu ilə ilk hədiyyəni alsın. Bu vaxt Bəhram imkan tapıb ordu toplayır və hücumu keçib Əmulu, Gürganı və Nesi alıb Mərvə tərəf hərəkət edir. Bunu gözləməyən xaqan özünün cangüdənləri ilə ova gedərkən əsir düşür. Başçısını itirən ordu tamam dağıdılır. Beləliklə, Çin xaqanı tamamilə məğlub olur.

Bəhramın axırını hücumu Hindistana olur və orada hökmdar Hind şahı Şanquliyani məğlub edib sarayını ələ keçirir. Firdovsi Bəhramın Hindistandakı macərələrini də danışır: orada canavarı, ilanı, əjdahanı öldürür. Hindistan şahının qızı ilə evlənir.

Bəhram musiqini çox sevirdi və istəyir ki, onun ölkəsinin vətəndaşları da yaxşı musiqi dinləsinlər. **Buna görə də İrana qaraçıları** göndərir. Ancaq həmin qaraçıları oturaq həyat tərzinə keçirə bilmir və **onlar** bütün ölkə ərazisində həmişə səyahətdə olurlar.

Bəhram 63 il şahlıq edəndən sonra öz yatağında ölür. Baxmayaraq ki, başqa əfsanələrdə, eləcə də Nizaminin qələmində ova çıxanda **Gurun arxasınca** gedib mağarada qeyb olur.

Bəhramdan sonra Firdovsi bir neçə Sasani hökmdarının hakimiyyətə gəlməsini təsvir edir. **Onlarla bağlı dastan danışılmır.** Təsvirlər tarixi-xroniki xarakter daşıyır.

Elə ki, şahlıq taxtı Qubada çatır, onda şair ictimai motivli hadisələrdən danışır. Belə ki, Qubadın zülmünə dözməyən xalq onu hakimiyyətdən devirir. O, Orta Asiyaya qaçır və qardaşı taxta çıxır. **Şah ölkədən qaçdığından** məmləkət son dərəcə ağır vəziyyətə düşür:

aclıq, səfalət yayılır, minlərlə insan aclıqdan ölür, varlılar isə taxılı xalqdan gızdır.

Firdovsi bu vəziyyəti onunla əsaslandırır ki, cəmiyyətdə yeni fikir irəli sürülməli və çıxış yolu tapılmalıdır. Məhz ictimai zəmin yaradandan sonra şair Məzdək barədə danışmağa başlayır. Tarixdən bizə yaxşı məlumdur ki, cəmiyyətdə insanların bərabərliyi prinsipini məhz Məzdək hərəkəti ortaya atmışdır. Bu mənada onu, hətta ilk “kommunist” adlandırılanlar da var. Belə ki, Məzdəkin də kommunistlər kimi ateist olması və islahatlar həyata keçirməsi vaxtilə sosialist rejiminin çox xoşuna gəlirdi və onlar siyasi rejimlərinin düzgünlüyünü belə hərəkətlərlə əsaslandırırdılar. Ancaq Firdovsinin münasibəti ona qarşı pisdır. Şair əsərində yalnız onun islahatlarını bəyənilir və xalqı aclıqdan qurtarmasına yaxşını alqışlayır.

Məzdək hərəkətindən sonra şair Qubadın İrana qayıtmasını və oğlu **Xosrov Ənuşirəvanı taxtına** əyləşdirməsini təsvir edir. Bildiyimiz ki, Ənuşirəvan tarixdə ən ədalətli şah kimi yadda qalmışdır. Hətta böyük Nizami özünün “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” hekayəsində onun ədalətindən bəhs etmişdir. Epopeyada Ənuşirəvan əvvəldən ədalətli şah kimi təsvir edilmir. O, ölkədə yayılmış Məzdək hərəkətini amansızcasına yatırır.

Firdovsi Ənuşirəvan vaxtındakı sakit həyat tərzindən daha çox bəhs etmiş, nəinki onun hərbi yürüşlərindən. Şair çalışıb **ki**, Ənuşirəvanın timsalında ölkə islahatlarından geniş bəhs etsin, ədalətli rejim probleminə diqqəti yönəlsin. Belə ki, Ənuşirəvan dövləti idarə edən məmurların sayını, vergiləri azaldır, söz azadlığı verir. Hərbiçilərin həyatına ciddi fikir verir, onların rifah halını yaxşılaşdırır. Bütün bunlar, əlbəttə, Firdovsinin dövlətçilik haqqında fikirləridir. Şair elə fikirləşirdi ki, xalqın yaxşı yaşaması üçün islahatlar lazımdır, eyni zamanda əsgərlər də həmişə əli silahlı olmalıdır ki, dövlətin gücü hiss olunsun.

Şair Ənuşirəvanın oğlu barədə **də** danışır. Deyir ki, onun oğlu anasından xəbərsiz xristianlığı qəbul edir və bundan qəzəblənən şah onu zindana salır. Zindandan qaçan oğlu atasına qarşı qiyam qaldırır və həlak olur. Bu hadisələrin verilməsi də tarixi faktlarla əlaqədar idi. Sasanilər vaxtında Rum ölkəsi dünyada xristianlığı yayırdı. İndiki

İstanbul şəhəri o vaxt xristianlığın mərkəzi sayılırdı. Firdovsinin qələmində qədimdə İrana təhlükə Turandan gəlmiş halda, artıq eranın əvvəllərində Turan yaddan çıxır və təhlükə Rumdan gəlir.

Firdovsi Ənuşirəvandan bəhs edərkən, tarixdə müdrik vəzir kimi şöhrət tapan Büzürgmihrin saraya gəlməsini təsvir edir. Büzürgmihrin şahın yeddi məslisində əxlaqi-nəsihətamiz çıxışlar edir. Bu çıxışlar Firdovsinin nə qədər müdrik olduğunu bir daha sübut edir.

Şair sonra başqa bir epizod danışır. Paxıllıq edən Zarvan şahı yaxın olan Məhbudu və onun iki oğlunu öldürür. Bu hiylənin üstü açılır və şah onu edam etdirir. Bu epizodlardan da məlum olur ki, Firdovsi şah saraylarındakı intriqaalardan xəbərdar idi və həmin intriqaalardan əzab çəkən insanlar da ona tanış idi. Bu hadisələri danışandan sonra şair İranın çinlilər və eftalitlərlə müharibəsindən bəhs edir.

Sonra yenidən Firdovsi sülh şəraitindəki həyatı təsvir edib nərdin, şahmatın yaranmasını söyləyir. Məşhur həkim Bərzuya haqqında danışır “Kəlilə və Dimnə” kitabının tərcüməsindən bəhs edir. Şair **bir daha** saray intriqaalarına qayıdır şahın qəzəbinə düşər olan Büzürgmihrin zindana salınmasını təsvir edir. Ənuşirəvan biləndə ki, Büzürgmihrsiz ölkəni idarə etmək çətin, **onu zindandan azad etməyə məcbur olur**. Ənuşirəvan öləndən sonra taxta Hörmüz çıxır. Hörmüzün hakimiyyəti illərində də Firdovsi ictimai-siyasi problemlərdən danışır, onun siyasi fəaliyyətindəki pis cəhətləri diqqətə çatdırır. Şair qeyd edir ki, Hörmüz atasının vaxtında hörmət sahibi olanların hamısını öldürür. Ancaq sonra bu əməlindən **peşman** olub fərman verir ki, hüquqi normaları pozanlar, özbaşınalıq edənlər cəzalandırılsın. Bu vaxt İrana Səva şah və Rum qeysəri basqın edir.

Hörmüz ağıllı adamlardan eşidir ki, ölkəni yalnız igid pəhləvan Bəhram Çubin xilas edə bilər. Şah onu dəvət edib iş başına keçirir. Bəhram Çubin ölkəni xilas edir, şahı xətdən qurtarır. Ancaq hökmdarlar öz ləyaqətlərini qorumaq üçün ölkədə özlərindən güclü və ağıllı adam görmək istəyirlər. Bəhram Çubin də bu qəhrəmanlığı, onun xilaskarlığı və hünəri şahda qısqanclıq yaradır. Hörmüz hünərinə görə Bəhram Çubinə hədiyyə vermək əvəzinə onu daha da alçaldır. Ona qadın paltarları və ox hədiyyə göndərir. Özünü təhqir olunmuş hesab edən Bəhram Çubin həmin paltarları geyib hərbiçilər

qarşısına çıxıb, şahın onların hünərinə verdikləri qiyməti nümayiş etdirir. **Bundan qəzəblənən əsgərlər də şah əleyhinə qiyam qaldırırlar.**

Bəhram Çubinin qiyamı başqa bir sirli hadisəyə səbəb olur. Bir dəfə ov edərkən gözəl bir saraya rast gəlir. İçəri keçmək istəyəndə onu qoymurlar. Bəhram sarayın eyvanında gözəl bir qadın görür. Qadın onun falına baxıb, taxta oturacağını söyləyir. Saraydan çıxandan sonra Bəhram Çubin tamam dəyişir. İndiyədək adi hərbi komandan həvəsində olan Bəhram Çubin bundan sonra taxta çıxmaq arzusuna düşür. Bunun üçün o, qanuni şah varisi olan Xosrov Pərvizi de-virməlidir. Bu məqsədlə o, Xosrovun adına sikkə çıxarır və sonra Hörmüzə məktub yazıb bildirir ki, Xosrovu əsil şah hesab edir, ona itaət etmir. Bunu etməkdə Çubinin məqsədi bu idi ki, şah qəzəblənib varisi Xosrov Pərvizi öldürsün.

Ancaq onun niyyəti baş tutmur. Hörmüz gizli fərman verir ki, Xosrovu öldürsünlər, Xosrov isə bu gizli fərmandan xəbər tutub Azərbaycana qaçır. Hörmüz onun dalınca dəstə göndərir, ancaq Xosrovun sadıq dəstəsi onu qoruya bilir. Bu vaxt Hörmüzün ölümə məhkum olmuş iki qardaşı Binduya və Güstəhəm zindandan qaçıb qiyam qaldırır. Onlar saraya daxil olub Hörmüzün gözlərini qızmar dəmirlə dağlayırlar. Kor adamdan şah olmadığı üçün Xosrovu ölkənin şahı elan edirlər. Ölkənin paytaxtına Bəhram Çubin hərbi yürüş edir. O, Xosrovun qoşunlarını dağıdır, Hörmüzü öldürür və özü taxta çıxır. Beləliklə, sarayda gözəl qadının dedikləri həyata keçir.

Xosrov Bizansa gedib qeysərdən kömək istəyir. Bizansda Xosrov qeysərin qızına evlənir. Ondan qoşun alıb Bəhram Çubinə qarşı hücumə keçir. Onunla olan iki döyüş Xosrov üçün uğurlu olmur. Üçüncü döyüşdə Bəhram Çubin məğlub olur. Qiyamçılar Çin xaqanının yanına qaçırlar. Çində də onlar bir çox sücaətlər göstərir və Bəhram Çubin Çin xaqanının qızı ilə evlənir. Xosrovu təqib etmək onları məğlubıyyətə gətirib çıxarır. Bəhram həlak olur.

Bundan sonra Xosrov həm də öz əmirlərini edam etdirir. Qeysərin qızından onun Şiruyə adlı oğlu olur. Burada yenə Firdovsi romantik məzmunə keçir və Xosrovla Şirin arasında olan münasibətlərdən danışır. Epopeyanın maraqlı məqamlarından biri də saray xanəndələri Bərbəd ilə Sərkaşın deyişməsidir. Onların bədahətən şeir

demə ənənəsi indiyədək Azərbaycan və Orta Asiya xalqlarının ədəbiyyatında “meyxana” və ya “deyişmə” formasında qalmışdır.

Qoca yaşlarında Xosrov əyanları sıxışdırmağa başlayır, zindanda saxladığı oğlu Şiruyəni azad edib onu taxta çıxarır. O, Şirinlə evlənmək üçün atasını öldürür, ancaq Şirin buna razı olmayıb intihar edir.

Xosrovun ölümündən sonra **Sasanilər hakimiyyətlərini** itirirlər. Axırıncı sasani hökmdarı Yezdegird hakimiyyəti gücləndirmək istəyir, ancaq buna nail ola bilmir. Ərəb orduları Səəd ibn Əbu Vakkasın komandanlığı ilə İrana hücum edir. İran orduları ərəblərin qarşısında tab gətirə bilmir və biri-birinin ardınca məğlubiyətlərə düşər olurlar. Döyüşlərin birində Yezdegirdin cəsur komandirlərindən biri olan Rüstəm həlak olur. Şah tək qalıb ölkənin şimalına doğru gedir və orada dəyirmanların birində gizlənmək istəyir, ancaq istəyi baş tutmur və faciəli şəkildə həlak olur.

Beləliklə, Fəridundan başlayan İran şahlarının tarixi Yezdegirdlə bitir. Bununla da “Şahnamə” bitir. Ərəb ordularının İrana hücumunu Firdovsi nifrətlə qarşılayır və onları Əhrimən ordusu hesab edir.

*Əhrimən çöhrəli ilan yeyənlər,
Bilikdən, abırdan heç nə deyənlər.
Varı, adı, taxtı, nəslə yox ancaq,
Dünya şahlığına edirlər inad⁶³*

Beləliklə, altmış min beytdən ibarət olan bu möhtəşəm epopeya dünya ədəbiyyatı tarixində yeni məktəbin əsasını qoymuşdur. Firdovsidən sonra çoxları belə epopeya yazmaq fikrinə düşmüşlər, ancaq Firdovsi kimi nəhəng abidə yarada bilməmişlər.

Epopeyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışarkən birinci növbədə sənətkar yaradıcılıq metodundan danışmaq lazımdır. Birinci növbədə şair əsərdə bir sıra hadisələri əfsanə kimi nəql edir, İran xalqının qədim mifik düşüncəsindən, yaddaşlarda qalan lap qədim nağıllarından, rəvayətləri yazılı ədəbiyyata gətirir.

İkinci növbədə isə Firdovsi şifahi xalq ədəbiyyatında olan qəhrəmanlıq dastanlarının poetikasını yazılı ədəbiyyata gətirir. Burada qəhrəmanların gücü qeyri-adi təsvir olunur və onların hünəri müxtəlif döyüş səhnələri fonunda verilir.

Şairin poetikasına məxsus başqa bir xüsusiyyət isə Şərq divan ədəbiyyatında geniş yayılmış *tarixnamələrə* yeni məzmun verməkdir, yəni şifahi xalq ədəbiyyatında olan əfsanələri, qəhrəmanlıq dastanlarını tarixi səpkidə verməkdir.

Onu da etiraf etmək lazımdır ki, şair bəzi tarixi hadisələri olduğu kimi nəzmə çəkmiş və onları mövcud siyasi vəziyyətlə əlaqələndirmişdir. Bir növü, zamanın şahlarına dərs vermək, onları ədalətə sövq etmək istəmişdir.

Firdovsinin sənətkarlıq keyfiyyətlərindən biri də aşiqanə dastanları həssaslıqla söyləməkdir. Söylənilən dastanlarda pəhləvanları, şahları sevən qızlar onlara layiq qızlardır. Həmin qızlar ərlerinin ailə namusunu şəreflə qoruyur və ərlerini ictimaiyyət qarşısında sınımalarına imkan vermirlər.

Epopeyada xalqlar dostluğu, beynəlmiləçilik də özünəməxsus formada təqdim edilmişdir. Bir tərəfdən hansısa xalqın ünvanına nalayiq sözlər deyilir, ikinci tərəfdən həmin xalqın övladı İran şahlarının həyat yoldaşları olur və onlara varislər verirlər.

Rüstəm və Təhminə

Firdovsi, yeri gələndə, lirik səhnələr yaratmış, müdrik fikirlər söyləmiş, aforizmlərdən, atalar sözlərindən, zərbi-məsəllərdən istifadə etmişdir. Epopeyada elə misralar var ki, onlar dərin elmi məzmun kəsb edir.

Əsərdə döyüş sənətinə, silahlara, tibbə, etnoqrafiyaya, toponimlərə, tarixi həqiqətlərə dair geniş elmi məlumatlar var. Şair özü də etiraf edir ki, əsərini yazarkən çoxlu mənbələrdən istifadə etmişdir. Çox güman ki, həmin mənbələrin əksəriyyəti elmi mənbələr olmuşdur.

Epopeyanın süjet və kompozisiyası. Epopeya əllyədək dastandan və altmış min beytdən ibarətdir. Bir növü əsər dastanlar, hadisələr silsiləsidir. Bu da epopeya janrı üçün xarakterikdir. Epopeyada süjet xətti və hadisələrin cərəyanı tarixi-xronoloji qaydada verilir.

İlkin epizodlarda biz, ümumiyyətlə, İran adlı dövlətin necə yaranmasını görmürük. İrəcin həlak olması ilə İran-Turan müharibələri tüğyan edir. Şair İrəci müsbət surət kimi, turanlıları isə şər qüvvə kimi təqdim edir. Turan ordularının başında duran Əfrasiyab hər vasitə ilə İrani diz çökdürmək istəyir, ancaq İran pəhləvanları onun niyyətinin həyata keçməsinə imkan verirlər.

İranın məşhur pəhləvanları İsfəndiyar, Rüstəm öləndən sonra İran təhlükə altına düşür. Şair səhnəyə Ərdəşir dövrünü gətirir, onun vaxtında olan qanlı müharibələrdən bəhs edir. Tarixin amansız hadisələri qarşısında tab gətirən İran yenə də mövcud olur. Firdovsi hadisələri elə inkişaf etdirib, onlara elə mizan vermişdir ki, oxucu asanlıqla müəllifin ideyasını anlayır və başa düşür ki, mübarizə həyatın mahiyyətidir. Torpaq varsa, o qorunmalıdır. Qorumaq mümkün deyilsə, deməli, Vətən də, yaradılmış milli mədəniyyət də süqut edir.

Bu həqiqətin sübutunu şair epopeyasının sonunda izah edir. Ərəb xilafətinin güclənməsi və İrana hücumu ilə son İran sülaləsi olan Sasanilər tənəzzülə uğrayır. İrani işğal edən ərəblər yeni mədəniyyət və yeni din gətirir. Firdovsi onların gəlişini qəzəblə qarşılayır, ancaq bu qəzəb hansı hisslərdən irəli gəlirdi? Bunu anlamaq üçün yenə də epopeyadan çıxış etmək lazımdır. Məlum olur ki, iranlılar və

turanlılar vaxtilə bir dinə sitayiş etmişlər və sonra İranın zərdüştlüyü qəbul etməsi ilə araya nifaq düşmüşdür. Bu münaqişədən Dəqiqi özünün min beytində danışır və İran-Turan müharibələrini din üstündə olan müharibə kimi təqdim edir.

Firdovsinin də qələmində iranlılar və turanlılar Yaxın Şərqi sakinləridir və onlar birlikdə vahid mədəniyyət yaratmalı, bölgəyə yadelliləri buraxmamalı idilər. Firdovsiyə görə, yadelli ərəblərin Yaxın Şərqi hücumu və öz dinlərini, mədəniyyətlərini burada yaymaları hər iki xalqın bir-biri ilə müharibə edib zəifləməsi nəticəsində olur. İki nəhəng xalqın düşmənçiliyi hər iki xalqın tam zəifləməsinə və nəticədə hər iki xalqın yadellilərin yeminə çevrilməsinə səbəb olur.

Firdovsinin fikrincə, hər iki xalq birləşib vahid mədəniyyətlərini, dinlərini inkişaf etdirməli və dünyada ən qüdrətli xalq olmalı idilər. Firdovsiyə görə, ərəblərin işğalı türkün və farsın zəifliyi nəticəsində mümkün oldu. Epopeyanın süjet və kompozisiyası bu ideyanı diktə edir.

Şairin sənətkarlığı epopeyanın bütün elementlərində özünü göstərir: surətlərin yaradılmasında, hadisələrin təsvirində, istifadə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələrində, peşəkarlıqla qurulmuş süjet və kompozisiyada, əsərin dilində, xəlqiliyində və s.

Belə ki, Şərqi ədəbiyyatında ilk dəfə Firdovsi Zal, Rüstəm, İsfəndiyar və s. pəhləvanların obrazını yaratmışdır. Məhz onun yüksək zövqlə yaratdığı bu obrazlar sonra ədəbiyyatda tez-tez təşbeh və bənzətmələrdə istifadə olunmuş və həmin pəhləvanlar bütün dünya ədəbiyyatında güc rəmzi kimi xatırlanmışdır. Hətta onların qəhrəmanlığı sonra çoxlu əsərlərin mövzusunə çevrilmişdir. Məsələn: Rüstəmin babasından bəhs edən “Samnamə”, Rüstəmin oğlu Sörabdan və özündən bəhs edən “Bərzunamə”, Rüstəmin oğlundan bəhs edən “Cahangirnamə”, başqa bir oğlu haqqında olan “Fəraməznamə”, hətta Rüstəmin qızından bəhs edən “Banu Güşasnamə”, eləcə də İsfəndiyarın oğlu barədə olan “Bəhmənnamə” poemaları var.

Epopeyada yaradılan hökmdar surətləri özlərinin xarakteri, davranışı, insani münasibətləri ilə bir-birlərindən fərqlənir. Əgər şairin yaratdığı şah surətlərinin xronoloji qaydada söyləsək, onda böyük bir hökmdar siyahısı alınar. Ancaq onların Vətən qarşısında xidmət-

lərini sadalasaq, onda gözlərimiz qarşısında qədim İran dövlətinin tarixi canlanır və onu yaradan, qoruyub saxlayan hökmdarlara pis və yaxşı əməllərindən asılı olmayaraq minnətdar olarıq.

Firdovsiyə görə, Vətənin pisi də, yaxşısı da onun canlı tarixidir və onlar yad olunmalı, şahlar tarixi hadisələrdən ibrət almalı və düzgün fərmanlar verməklə ölkələrinin tərəqqisinə nail olmalıdırlar. Firdovsiyə görə, hər şey milli olsa, yaxşıdır: din də, peyğəmbər də, mədəniyyət də. “Dəvə südü içib, kərtənkələ əti yeyən” ərəblərin gətirdikləri mədəniyyət heç vaxt qabaqcıl İran xalqının yaratdığından yaxşı ola bilməz.

Фирдювсинин “Шашнамя” ясяри тьякья фарсдилли поезийада дейил, шям дя тцркдилли әдәбиуатда мөвзу мянбьяйи олунмушдур. “Шаш-намя” дя шаирляри ъялб едян шансы кейфийятляр иди? “Шашнамя”нин цмуми мязмунуну вя бцтцн дастанларын мявзусуну ясаян хейирля шярин мцбаризяси тьяшил едир. Ясяр бир дя онунла яламятдардыр ки, бурада деляк олар ки, ясяр Йахын Шярг халгларынцн, тайфаларын, гябиялярин, елягя дя, бу яразидя йерляшян юлкялярин, дювлят-лярин шяйатындан, агибятиндян сющбят ачылыр. Йахын Шяргин о дюврдян сийаси, игтисади ъоьрафи инфраструктуру эюстярилир. Буна эюря дя ясяр бцтцн Шярг халглары ццн ейни дяръядя севилиг, шявясля охунур.

Бир сыра тядгигатлар “Шашнамя”ни цмумшярг мядьянийятинин, интибаш дөвгүнүн мящтяшям абидяси адландырыр. Ццнки ясярдя еля мясяляляр ортайа атылыр ки, бу мясяляляр йени инсан тярбийясиндя, йени ганунларын ярадилмасында, уени йашайыш нормаларынын фор-малашмасында чох ваьибдир.

Фирдювсинин инсан яхлагына, характериня даир сюйлядийи фикирляр артыг интибат дюврцнцн ящвлирущийясини якси етирдирди. Фирдювси щаким тьягяни ясас эютцряк, онларын ясасында дцнйанын дьяйишилмясини, йениляшмясини, һәтта даьылмасыны изащ етмяйя чалышды.

Икинги тяряфдя дя шаир бядии ясяр йарадырды вя бурада артыг сющбят инсан мянявийятындан эедирди. Епопейада

тjасвир олунан ата-оьул дцшмянчилийи: Зющцакын юлдjрjлмjси, Шируййянин атасы Хосрову юлдjрмjси, гардашлар арасындакы дцшмянчилик: Сялм вя Турун торпагларыны артырмаг цццн доьма гардашлары Игjсин башыны кjсмяляри, Keyxosrovun dođma babası Əfrasiyabı edam etdirməsi, Rüstəmin ođlu Söhrabı öldürməsi, истjар-истjамяз инсан рущуну тjлатцмj эjтирир, охуьуну дjщjтjя салырды. Бу кими кjскин сцжетлjр шаирлjри щjмищj яьлб етмищ, онлар мцjййян фикирлjрини сцбут етмjк цццн щjмин эпизодлардан бjщрjлянтмjлjр.

«Шашнамя»дj шаирлjрин диггjтини яьлб едjн хцсусиййятлjрдjн бири дj мцщарибj сящнялjринин бjщцк мящарятлj тjсвир едилмjсидир. Фирдjвсинин галдырдыьы проблем сонра бцтцн шаирлjрин йарадыьылыьында юз jксини тапмьщдыр. Бу нjдjн ибарят иди? Мцщарибj халглары фjлакятj эjтирир, юлкjляри даьыдыр. Фирдjвси щjр дjфj дjщцшлjрин эедищ просесини тjсвир едир, кимин галиб эjлмjсиндjн асылы олмайараг, дjщцшдjн сонра ортада галмьщ йцз минлjрлj инсанын тjсjдини аьы щисслjрлj тjсвир едир.

Şairin юзц суал вериб, суалынын да тjвабыны охуьуйа анладыр, минлjрлj аиянин бjдбjхт олмасына, минлjрлj евешийин бjрбад олмасына сябjб нjдир? Сябjб йалныз гылынь ойнатмаг истjйян шашларын щjвjсидир. Фирдjвсинин тjсвир етдийи дjщцшлjр щансы юлкjнин азад олунмасындан, щансынынса гулдур дjстjлjринин даьыдылмасындан ибарят дейил, бу дjщцшлjр дjвлятлjгин апардыьы мцщарибjдир. Щjр-эащ шаир щjм дj ядалятли вя ядалятсиз мцщарибjлjрдjн дj даньшыр. Сющраб Туран елиндjн Ирана эедир кi, атасы Рцстjмлj бирлjшиб jслjр бойу давам едjн вя минлjрлj инсанын фjхjясиня сябjб олан Иран-Туран мцщарибjсиня сон гойсун. Бурада Сющрабын мцщарибjси ядалятлидир. Ansaq onun bu niyuətinə mane olanların müharibəsi ədalətsizlikdir.

Елə “Рцстjм вя Сющраб” яфсаняси йцкяк драматизмi, кjскин сцжети вя щjйяьанлы сящнялjри илj охуьулары özünə сəlb edir. Сющраб дjщцш мейданында танымадыьы атасы

Рцстямля растлашыр. Онлар тьякбятяк дующцрляр, дующдя удусабаыны эюрян Рцстям щийляйя ял атыр вя Сющраба галиб эялир. Шаир бу сящняляри хцсуси мящарятля тьясвир едир: Сящяр Сющраб эцлярцзля дующш мейданына эялир, Рцстямля зарафат едяряк онунла дцщмян кими йох, достъасына тьяфтар едир, неъя йатдыбыны хябяр алыр, она гылынъы атыб дост-ъасына ряфтар етмяйи тьяклиф едир, щяраб ичиб, ящд баъламаг истяйир. Анъаг Рцстям Сющрабын хош ниййятиня гаршы хяйанят *edib onu ölümcül yaralayır.* Тале хаинляри ъязаландырдыбы кими, ону да **ъязаландырыр**. Она мялум олур ки, гаршысындакы ъаван доьма оьлудур, **o zaman** Рцстям няря чякиб, аьлайыр.

Фирдювси *belə dramatik* мювзулары йазылы ядябийята эятирмякля щям дя йазылы ядябийятын марабыны, драматизмини артырмыш, эениш охууу кцтлясинин мараг даирясиня чевирмишдир.

Фирдювси *eropyadakı* сцжетляри, эпизодлары да шифащи халг ядябийятын *poetikası* иля *əlaqələndirərək* епопейасыни чох мараглы етмишдир. Щаирин йаратдыбы бу нящянэ ясяр шифащи халг ядябийятында бир чох рявайятлярин дя йаддан чыхмасынын гаршысыны алмышдыр.

Инамла гейд етмяк лазымдыр ки, Фирдювсинин гялямя алдыбы дастанлар сонрадан башга халгларын да шифащи халг ядябийятына *keçmişdir*. Инди щамыйа йахшы мялумдур ки, «Щащнамя»дя дастанлар щям дя Азярбайъан шифащи халг ядябийятында эениш йайылмыш *və sonra* бязи рявайятляр *yenidən* йазылы ядябийяата кечмишдир.

Бу *mənada* илк нювбядя Сійавуш *dastanı yada düşür*. Сійавуш Фирдювсинин буюцк сяняткарлыгла *yaratdığı* образдыр. Эюрцнцр, бу образ онун йарадыгы гайясиня даща уйьун олдуьундан бир гядяр дя ону идеаллащдырмышдыр.

Әсəрдə Сійавушун гыса юмцр йолу белəдир: о мцщариблярин гаршысыны алмаг цццн вариси олдуу тахт-таъдан ял чякир вя гцрбятя дцщцр, мяняви язаблар чякир, ахырда фəъияли сурятдя юлцр. Сйавуш ясярдя сцлщ вя халглар

достлууу идеясынын дашыйгысы кими тясвир олунур. Сійавушун талейи узун ясрлар бойу актуал мювзу кими дигят мярказиндя олмушдур. Щятта XX ясрин яввялляриндя М.Я.Рясулзадя Азярбайъанын taleyini Сійавушун талейиня бянзядряк бундан добан сийаси, идеоложи, мяняви проблемляри тящлил етмишдир. Мювзунун актуаллыы Щцсейн Ёавидин дигятини дэ ъялб етмиш вя юзцнцн «Сяйавуш» пйесини гялямя алмышдыр.

Фирдовсинин гяляминдяки Сіавушун бир сыра бядии ъизэилляри сонра цмумшярг ядябиййатында эениш йайылмышдыр. Firdövsî Сіавушун юлцмц иля халqlar достлуунун ядьян этдийини эюстярмишдир. Сіавушу юлдцрянляри Рцстямин яли иля ъязаландырмышдыр.

Цмумийятля, Фирдовсинин әдәбиyyata gətirdiyi obrazlar, süjetlər və mövzular сонралар цмумшярг ядябиййатында эениш йайылмышдыр. Онун поезийаа эятирдийи Ярдяшир, Дара, Исәндяр, Януширяван, Хосров, Бящрам сонралар дяфялярля цмумшярг ядябиййатында ишлянмиш вя Фирдовсинин иряли сцрдцц идеялар даща эениш шярщ едилмиш, щямин образлар ися поетик тящщибляря, бянзятмяляря чеврилмишдир.

Фирдовсини дцщндцрян инсанларын хошбяхтлиийи, сядяти, ямин-аманлыыдыр. Онун ян чох нифрят етдийи шей мцщарибя, зцлмкар шашлар, инсан ганына сусамыш гяддар инсанлардыр.

Ерореуада дигяти ъялб едьян образлардан бири Бящрам Эурдур. Фирдовсинин гяляминдя Бящрам идеал бир щюкмдардыр. Илк дяфя бу образын тясвириндя биз гейри-ади мотивляря раст эялирик. Кяндлинин кюмяйи иля тапылмыш Ёямшидин хязинясини Бящрам садя ъамаата пайлайыр. Бу адят щюкмдарлара мяхсус әдәт дейилди. Чцнки щюкмдарлар, адятян, хязиняни долдурмаг ццн верэилляри артырыр, юкляяр фятщ едир.

Бящрам ися яксиня, тапылмыш гызыл, эцмцш долу хязиняни ъамаата пайлайыр. Мящз бу мотив сонралар бир чох шаирлярин дигятини ъялб етмиш вя онлар щуманизми,

щакимийятля рыййят арасындакы сямими мцнасибяти тяблиь етмяк цчцн Фирдовсинин данышдыбы бу дастаны юз ясариня мювзу сечмиш вя шуманизмі тяблиь етмишляр. Бу, Низаминин, Ямир Хосровун, Яшряф Марабайинин вя саиряляринин йарадыгылыында белядир.

Фирдовсинин йарадыгылыына мяхсус спесифик хцсусийятлярдян вя сонрадан буюцк марабы сябябя олан мювзуларындан бири дя утопик дцщцнъялярдир. Мараглыдыр ки, Низаминин гяляминдя Искянлярин сяфярляри иля ялагядар утопик ъамиййят тясвири щяля Фирдювсинин “Шашнамя”синдя дя вар иди. Лакин мцраъият обйекти щяр ики шаирдя мцх-тялифдир. Фирдовсинин тясвир етдийи эпизодда Искяндяр еля бир йеря эялиб чатыр ки, ора Брящмянляр юлкяси адланыр. Бу юлкядя инсанлар “сяадяти” кюнцлцц йохсуллугда вя мящрумийятдя эюрцрляр. Бу юлкядя щаким вя мящкум йохдур, щамы бярабяр вя азаддыр. Фирдовсинин гяляминдя бу бярабярлик айдын вя чылпаглыын бярабярлийидир. Азадлыыы инсанлар дцнйа немятляриндян мящрумлугла эюрцрляр. Бу бизим тясяввцрцмцздя тярки-дцнйалыгдир.

Фирдовси тяряфиндян ишлянмиш бу мювзу сонралар истяр фарс, истярся дя Азярбайъан ядябиййатында эениш йайылмыш, щятта бир гядяр дя дяринлящдирмищдир. Низаминин “Исэяндярманя”синдя həmin təsvirlər тамам башга аспектдя верилмищдир. Nizami insanların bərabərliyin kasıblıqda yox, maddi nemətlərin bolluğunda görmüşdür.

Фирдовсинин идеал ъамиййят тясвир етмяси, санки романтиклərə yeni mövzu və ideya vermişdir. Нятыъядя, Хяййам поезийасында романтик дцщцнъянин дярин фялсяфи-нязари структурлары йаранмыш, сонра ися Фяхри Гүрганинин поезийасында исламагядярки романтик дцщцнъя иля гящряманлыг бирлящмищдир. Анъаг Фирдовси romantizmi иля Фяхри романтизм арасында Ясяди Туси поезийасы да олмущдур. Тусинин “Эяршаспнамя”си гящряманлыг мювзусунун сон аккордларыны vurmuşdur. Санки Ясяди мюцтящям ясяри иля Фирдовсинин демядийи мягамлары да

дейиб, İran ədəbiyyatında qəhrəmanlıq mövzusunadək Firdovsi sərkinə yekun vurmuşdur.

Şeiriyət baxımından da epopeya olduqca kamil işlənmişdir. Əruzun mütəqarib bəhrində yazılan əsər fars dilinin poetik imkanlarını bir daha nümayiş etdirmişdir. Bir sıra tədqiqatçılar iddia edir ki, bu bəhr hətta islamdan əvvəl fars poeziyasında işlənmişdir. Firdovsi özünün “Şahnamə”si ilə həmin bəhri bir daha dirildib, onu işlək bəhrə çevirmişdir.

“Yusif və Züleyxa” poeması.

Şərq ədəbiyyatında geniş yayılan bu mövzu farsdilli yazılı ədəbiyyatda ilk dəfə Firdovsi tərəfindən işlənmişdir. Mövzunun özü isə qədim semit – yəhudi tayfalarının folklorundan gəlir. Həmin əfsanə sonra yəhudilərin müqəddəs kitabı olan Tövrata, sonra isə müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Qurana keçmişdir. Quranın 12-ci surəsi Yusif surəsi adlanır.

Əfsanədə insan gözəlliyinin ecazkarlığı uzun əsrlər boyu sufi poeziyasının əsas motivlərindən olmuşdur. Burada Yusifə olan sevgi Allaha olan sevgi kimi səciyyələndirilmiş və təsəvvüf ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Əfsanə belə başlayır: Yaqub peyğəmbərin on iki oğlu olur. **Onun** Йусифи башга оьланларындан чох истямьси гыгансылыг йарадыр вя гардашлар Йусифи аталарындан айырмаг истяйирляр. Онларын бу мягсядиня **bir gün** Йусифин йуху эюрмяси вя щямин **уухуну атасы Йягубун yozması olur.** Йухусунда он бир улдуз эюрян Йусиф бунун мянасыны атасындан сорушур вя атасы да онун шаш олабаьыны, он бир гардашынын бир вахт онун гаршысында гул кими баш ййяъяклярини суйляйир.

Бу йозуму гардашлара чатдыран юэеу баьы онлары даша да аьыгландырыр вя onlar Йусифи атасындан узаглашдырмаг щщн тядбир эюрмяйя тялясдирир. Гардашлар аталарыны алдадыб Йусифи эязмяйя апармаг бящаньси иля аталарындан алырлар. Ону щюлдяки гуйуйа атырлар вэ аталарыны алдатмаг үщүн һеуван кьсиб Йусифин кьуньяйини onun гаина булайыб

аталарына апарырлар. Атасы Йусифи хябяр аланда, дейирляр, ону “гурд йеди” və әлләриндәки қanlı көүнәүи она гөстәриләр.

Мисир таьирляриндян бири олан Маликинин карваны yoldan keçәркән гуйуда Йусифи тапыр. Onu aparanda гардашлар әялиб Маликдян пул тәләб едиб Йусифи гул кими она сатырлар.

Tacir də Yusifi Misirə aparıb bazarda satmaq istəyir. Firdövsü bu səhnələrdə Yusifin fəvqəladə gözəlliyindən danışır. Bütün camaat onun gözəlliyinə tamaşa etmək üçün axışb gəlir və kütlənin basabasında çoxlu adam ölür. Misir базарында Йусифи гул кими сатанда ону Зцлейха әюрцр.

Мцяллик бундан сонра Зцлейха яһвалатыны данышыр вя дейир ки, о, Мяриб щюкмдары Тимус шащын гызыдыр вя цц дяфя йухуда Йусифи әюрцб она вурулур. Ешгинин ясири олан Зцлейха юз дярдинин дярманыны атасындан истяйир вя хащиш едир ки, ону Мисир щюкмдарына яря версин. Атасы гызынын щалындан горхуб ону Мисир щюкмдарына яря верир.

Зцлейханын пняъярјасы щящярин гул базарына ачылырды. Эщнярин бириндя Зцлейха әюрцр ки, йухусунда әюрдщйц cavanı базарда гул кими сатырлар. Dərhal Yusifi alır və onu özünün qulu edir. Ancaq Yusifə olan məhəbbəti onu rahat buraxmır, hər vasiət ilə onu sevgiyə vadar etmək istəyir. Yusif isə ona münasibətdə özünü sadıq qul kimi aparır və Züleyxanın hissələrinə əhəmiyyət vermir.

Бея олдугда Зцлейха дайянин мяслящяти иля еротик сарай тикдирир вя Йусифи щямин сарайа дявят едиб, онунла мяшугя кими ейш-ищрятля мяшьул олмаг истяйир. Аньаг бу тядбир Йусифин хошуна әлмир вя юзцнц пейьямбяр няслиндын олмасыны, щямищя хяйянтдян узаг олмасыны суюляйир вя сарайдан чыхыб гачыр.

Йусиф гачаркян гапыда ону султан гаршылайыр вя Йусифин кюйнайинин щырылдыьыны әюрцб сяябини сорушур. Зцлейха юзцнц тямизя чыхармаг ццн Йусифя щяр атыр вя она сатащдыьына әюря кюйнайини щырдыьыны суюляйир. Щяря дщщдщйцнц әюрян Йусиф юзцнц тямизя чыхармаг ццн ики айлыг ушаьы шащид әюстярир.

Аллашын щюкмц иля ики айлыг кюрпя дил ачыб данышыр
 вя кюйняйин габагдан йох, апрхадан ырылдыыны сцбут
 кюстятряк Йусифин эцнашсыз олдуьуну суйляйир. Мисир
 султаны кюрпянин сюзцня инаныб Йусифи азад едир.
 Зцлейханы ися йалана эюря данлайыб, сонра баышлайыр.

Бу сюцбят бцтцн Мисир ыамааты арасында йайылыр
 вя гадынлар артыг Зцлейханы тяня етмяйя башлайырлар. Ону юз
 гулуна вурулан гадын кими гялямя вериб, бцтцн Мисирдя
 gözdən salırlar. Бу сюцбятляря сон гоймаг ццн Зцлейха шящяр
 гадынларыны гонаг чаырыр вя яллярина ити бычаг вериб алма
 соймаларыны хащиш едир. Бу вахт ичяри Йусиф эирир вя онлар
 Йусифин эюзяллийиндян валещ олуб, билмядян ити бычагла
 яллярини доьрайырлар.

Бу мянзяряни эюрян Зцлейха онлардан яллярини няйя эюря
 кясдиклярини суйляйир вя гадынлар щягигятян дя Йусифин
 мисилсиз эюзяллийя малик олдуьуну етираф едирляр. Зцлейха
 ися онлары гынайыр ки, бир дяфя эюрмякля ялинизи кясдиниз,
 мян ися щяр ан эюрцб, неья она ашиг олмайым. Юз истяйиня
 наил ола билмяйян Зцлейха дайяси иля мяслящятляшиб Йусифи
 зиндана атг ки, она ээиyyət verməklə йола эятирсин. Бу məqsədlə
 бир дцлээр чаырыб сандыг дцзяттирир вя Йусифи сандыьа
 гойуб зиндана салыр. Мисир султаны буну ешидиб зиндана
 эялир вя Йусифля сюцбят едиб сабащ ону бурахдыраьаыны
 суйляйир. Аньаг сабащ ищляр тамамиля дяйишир. Мисир
 султаны гяфилдян хястяляниб юлцр вя онун йериня гардашы
 кечир. Гардашы бцтцн мящбуслары азад едир. Аньаг сандыгда
 Йусифи эюрмцрляр вя Йусиф зинданда галыр.

Мццаллиф сонра щярабчы вя чюрякчи ящвалатыны
 данышыр. Онлар Рум тякурунун сифариши иля Мисир шящыны
 зящярлийиб юлдцрмяк истяйирляр. Аньаг нийятляри баш
 тутмур вя зиндана дцщцрляр. Зинданда Йусифля эюрцщян
 щямин адамлар бир эцн йуху эюрцрляр вя йухуларыны Йусиф
 йозур.

Йусиф чюрякчинин тезликля едам олунмасыны вя
 щярабчынын ися сарайда йцксяк вязифяйя тьяйин олунаьаыны

суюляйир. Щадисяляр щягигятян дя Йусиф дейян кими олур. Чюрякчини едам едирляр, шярабчыны ися йцксяк вязифяйя апарырлар. Илляр кечир, бир гцн Мисир щюкмдары йуху эюрцр вя о йухуну щеч бир тябирчи йоза билмир. Онда шярабчынын йадына Йусиф дщщр вя султана онун барясиндя данышыр.

Йусифи дявят едирляр. О, йухуну йозур вя Мисирдя йедди ил боллуц, йедди ил ися аьлыг олаьаьыны суюляйир. Йусифин талеи иля марагланан Мисир султани Равви мясяляни айдынлашдырыр. Йусиф шяря дщщмякля зиндана атылдыьыны суюляйир. Султан Зцлейханы чаьыртдырыб ондан щягигяти сорушур. Зцлейха щяр шейи бойнуна алыр. Султан Йусифи зиндандан азад едир вя эяляъяк бялалардан Мисир халгыны горумаг цццн ону *ağıllı adam kimi ölkənin idarəsinə cəlb edərək öz səlahiyyətlərini ona verir.*

Щягигятян дя, Мисирин йедди бол илляр башлайыр вя Йусиф бцтцн анбарлары тахылла долдурур. Йедди ил аслыг башлайанда Мисир бяладан хилас олур. Аьлыгдан язиййят цкян Кянан ели Мисиря буьда далынъа эялир. Үягубун обланлары да Мисиря эялиб буьда аланда Йусиф юз гардашларыны таныйыр вя онлары йцксяк сьвиййядя гаршылайыр. Беляликля, Йусиф яввял гардашлары иля, сонра ися атасы Йягубла эюрцщцг.

Mövzunu qələmə alan bütün müəlliflər əsasən bu süjeti əsas götürüb, ona öz əlavələrini etmişlər. Firdövsinin qələmində isə oğul – Yusif ilə ata – Yaqub arasında olan yüksək məhəbbət olduqca lirik təsvir edilmişdir.

Diqqəti cəlb edən başqa bir epizod isə qardaşları tərəfindən qul kimi satılan Yusif karvanla Misirə tərəf hərəkət edəndə yolu qəbiristanlıqdan keçir və Yusif anasının qəbrinə yaxınlaşıb ağlayıb dərdlərini anasının qəbri üstündə deyir:

*Görəndə gözlərindən axdı qanlı yaş,
Sanki dəniz coşub, hər tərəfi daş.
Hönkürlə ağlayıb söylədi: - Ana,
Ayrılığından mən düşmüşəm oda.*

*Sənin şad oğlun nə günə qaldı,
Dəli, oğrular tək qolları bağlı.*

*Başım çəkəndən xəbərin varmı?
Sən yoxsan, dərdlərin sonu olarmı?⁶⁴*

Şairin belə emosional **səhnələr** yaratması, görünür, həm də şəxsi həyatındakı itkilərdən irəli gəlirdi. Müxtəlif müəlliflər tərəfindən yaradılmış “Yusif və Züleyxa” poemalarında hadisələrin şərhini müxtəlif cür verilir, qəhrəmanların şəxsiyyəti müqəddəsləşdirilir, onların qeyri-adi bacarıqları göstərilir. Bu mənada, Firdövs qələmindən çıxan “Yusif və Züleyxa” poemasının da özəllikləri var. Firdövsinin qələmində Yaqub və Yusif adi insan olmaqla bərabər, həm də onlar Allahın rəsulu – peyğəmbərlərdir. Allah onlarla Cəbrayıl vasitəsilə ünsiyyət saxlayır. Həmin obrazlara belə baxış prizmasını ilk dəfə Firdövs yaratmışdır. Əksər poemalarda Yaqubun və Yusifin şəxsiyyəti heç də belə səviyyədə təqdim edilmir və onlarla Allah Cəbrayıl vasitəsilə ünsiyyət saxlamır.

Firdövsinin qələmində onlar həm də adi insanlardır. Yaqub heyvan sürüsü saxlayıb ailəsini saxlayan və qoyunçuluq təsərrüfatını yaxşı bilən adamdır.

Yusif atasından ayrı düşəndən sonra tək qalıb anasının qəbri üstündə ağlayaraq ondan imdad istəyir və s. epizodlarda biz onları adi insan kimi görürük. Yeri gələndə, Firdövs bir peyğəmbər kimi Yaqubun və Yusifin də səhvlərini söyləyir. Məsələn, Yaqub oğlu Yusifi qardaşları ilə çölə göndərəndə onu Allaha yox, qardaşlarına tapşırır, bu da peyğəmbərə yaraşmaz və Allah onu cəzalandırır. Eləcə də Yusif zindandan çıxan şərabçıya deyir ki, ona kömək etsin və problemini Misir hökmdarına danışsın. Buna görə də Allah onu cəzalandırır və Yusif əlavə yeddi il də zindanda qalır.

ز درد فراق تو در آذرم
بین آن گرامی و فرخ پسر
چو دیوانه و دزد بسته ببند
که او را پس از تو چه آمد بسر

⁶⁴ غریبان همی گفت کای مادرم
بر آور سر از خاک و در من نگر
که چون زار و خوارست و چون مستمند
ایا مادر آگه نه از پسر

Şairin poemada yaratdığı Züleyxa obrazı da şifahi xalq ədəbiyyatında formalaşan obrazlardan biridir. Firdovsi ona münasibətdə şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmış fikri saxlamışdır. Əsərdəki başqa obrazlar da əfsanəyə dair mənbələrdəki variantda verilmişdir.

Ümumiyyətlə, Firdovsi bu poemanı, sanki, ona qarşı qərəzli fikirlərdə olan adamlara cavab vermək üçün yazmışdır. Poemada müqəddəs kitablardakı hədislərin ecazkarlığı ilə bərabər, **şairin düşüncəsində olan yeniliklər də verilmişdir**. Məsələn, şair hesab edir ki, bəzi işlərdə düzgün hərəkət etməmiş: əfsanəvi pəhləvanların gücünü qeyri-adi təsvir etmiş və oxucularını həmin hadisələrə inanmağa çağırmışdır.

Şair ömrünü son illərində lirik şeirlər yazmış və qocalıqdan şikayətlənmişdir:

*Çox əziyyət çəkib oxudum kitab,
Təzələr, pəhləvilər oldu bir əzab.
Bu hikkə ilə yaşadım altmış iki il,
Yazdım gizli-aşkar nə varsa bil...
Qalmamış gənclikdən əsər-əlamət,
Əbu Tahir Xosrovani söyləmiş əlbət:
“Gəncliyi, uşaqlıqdan yada salıram,
Heyf o cavanlıq, heyf o əyyam”⁶⁵*

Baxmayaraq ki, Firdovsinin “Yusif və Züleyxa” kimi poeması və təzkirələrdə qalmış çoxlu lirik şeirləri var, bununla belə, o, dünya ədəbiyyatına epopeya ustası kimi daxil olmuşdur. Avropa ədəbiyyatında vaxtilə Homerin gördüyü işi, Yaxın Şərq ədəbiyyatında Firdovsi görmüşdür.

Əsrlər keçir, yenə də şairlər onun böyük əzəməti qarşısında baş əyir. Firdovsi möhtəşəm yaradıcılığı ilə ədəbiyyatda yeni məktəb

زگفتار تازی و هم پهلوانی
که توشه برم ز آشکار و نهانی
بر آن بیت بو طاهر خسروانی
دریغ از جوانی نریغ از جوانی.

⁶⁵بسی رنج بردم بسی نامه خواندم
بچندین هنر شصت و دو سال بودم
بیاد جوانی کنون مویه آرم
جوانی من از کودکی یاد دارم

yaratmışdır və həmin məktəb bu gün də davam edir. Firdovsinin “Şahnamə”sinə nəzirə olaraq, türk tarixindən və şahlarından bəhs edən “Ata” epopeyasını xalq şairi Söhrab Tahir 2000-ci illərdə qələmə almışdır.

Firdovsinin “Şahnamə”si böyük şərqşünas Mübariz Əlizadə tərəfindən tam şəkildə dilimizə tərcümə edilmişdir. Həmin epopeyadan olan “Rüstəm və Söhrab” dastanı isə vaxtilə Abbas ağa Qaibov tərəfindən dilimizə tərcümə edilmişdir.

Firdovsinin özü və ədəbi irsi barədə demək olar ki, əksər dünya şərqşünasları, o cümlədən, Azərbaycan alimləri elmi tədqiqatlarında fikirlər söyləmişlər. Tarix bizi Firdovsinin zamanından uzaqlaşdırıqca, onun ideyalarına olan ehtiyac da ona yaxınlaşdırır.

Qəznəvilər dövründə ədəbiyyata maraq.

Qəznəvilər (Ali Səbutəkin) X-XII əsrlərdə Orta Asiya, Şimali İran, Əfqanıstan, Pakistan və Şimali Hindistan ərazisində dövlət yaratmışlar. Həmin sülalənin hökmdarları bunlardır:

1. Alptəkin (962-977)
2. Səbutəkin (977-978)
3. İsmayıl (998)
4. Mahmud Qəznəvi (998-1030)
5. Məhəmməd (1030)
6. Məsud I (1030-1041)
7. Məvdud (1041-1048)
8. Məsud II (1049)
9. Əli Əbdülhəsən (1049-1051)
10. Əbdürrəşid (1051-1053)
11. Toğrul (1053)
12. Fərruxzad (1053-1059)
13. İbrahim (1059-1099)
14. Məsud III (1099-1115)
15. Şirzad (1115-1116)
16. Arslan (1116-1117)
17. Bəhram şah (1117-1153)

18. Xosrov şah (1153-1160)

19. Xosrov Malik (1160-1187)

Qəznəvilər dövləti elmin, ədəbiyyatın inkişafına xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Belə ki, məhz Qəznəvilərin himayəsi ilə, onların sarayında **Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Əbdülcabbar Ütbi** kimi alimlər fəaliyyət göstərirdi. **Ütbi Rey şəhərində 961-ci ildə anadan olmuşdur.** Yaxşı təhsil alan Ütbi Buxara şəhərinə əmisinin yanına gəlir və Samanilərin sarayında yaxşı vəzifələrdə işləyir. Əmisi öləndən sonra o, Əbu Əli Simcurinin (988-993) yanında katib işləyir. Həmin vaxt o, Buxarada qaçqın kimi yaşayan məşhur alim **Kabus ibn Vuşmagirlə** tanış olur və ona kömək edir. **Vuşmagir sonra Gürgana qayıdanda Ütbini də gətirir** və Ütbi orada Sultan Mahmudun atası Səbutəkinlə tanış olur. Az vaxtda Ütbi Sultan Səbutəkinin ehtibarlı adamlarından olur, hətta Sultan Mahmud onu Gərcistana xüsusi missiya ilə göndərir. Belə ki, onun əsas missiyası yerli hakimləri Sultan Mahmuda tabe etdirmək idi. Elə həmin vaxtlar da Ütbi bir tarixçi kimi fəaliyyətə başlayır və **“Nəsirin evi” kitabının materiallarını toplayır.** Ütbi bir alim kimi 1021-ci ildə özünün məşhur kitabı **“Əl-kitab əl-yəmin”**(Yəminlərin kitabı) yazır. **Kitabın adı da Sultan Mahmudun rəsmi ləğəbi ilə bağlı idi: Mahmud – Yəmin əd-Dövlə və Əmin əl-Milla.** Kitabı tamamlandıqdan sonra vəzir Meyməndiyə verir və mükafat kimi onu bir vilayətə hakim təyin edirlər. Həmin vilayətdə az hakimlik edir və tezliklə təqaüdə çıxır. Qoca vaxtlarında Ütbi Sultan Məsuda xidmət edir və 1036-cı ildə vəfat edir. Onun kitabları olduqca qiymətli elmi materialdır. Artıq neçə əsrlərdir həmin kitablar qiymətli elmi mənbə kimi istifadə olunur. XIII əsrdən etibarən onun kitablarına şərhələr yazılmışdır. 1731 -1734-cü illərdə onun kitabına Əhməd ibn Əlim əl-Manin şərhələr yazmışdır və həmin şərhələr 1870 – ci ildə Qahirədə çap olunmuşdur.

Qəznəvilər sarayının başqa bir məşhur alimi **Əbu Səid Əbdülhüseyn ibn əz – Zöhhak ibn Mahmud Qardizidir.** O, əsərlərinin sadə dəri dilində yazdığından hamı tərəfdən asanlıqla oxunmuşdur. Onun indi əlimizdə olan məşhur kitabı **“Zeyn əl-əkbər”** (Bö-yüklərin zinəti) adlanır. Həmin kitabı alim Qəznəvilərin məşhur sultanı Əbd ər-Rəşidin (1049-1053) vaxtında yazmışdır. Alim kitabında

qədim vaxtlardan başlayaraq öz dövrünədək **olan** tarixi olduqca yığcam şəkildə vermişdir. Qardizi kitabında Yunan elminin tarixindən bəhs etmiş, Əbu Reyhan Birununin elmi dünyagörüşündən danışmışdır. Kitabın ən maraqlı fəsilərindən biri də türk tayfaları barədə məlumatlardır. Hindistandan bəhs edərkən, Qardizi deyir ki, bu barədə məlumatları o, Birunidən götürmüşdür. Qardizinin bu kitabı 1928-ci ildə M. Nazim tərəfindən İranda nəşr olunmuş və sonra həmin çapdan olan bəzi materialları S. Nəfisi “Pəyami-nur” jurnalında da çap etdirmişdir.

Qəznəvilər həmişə ədəbiyyata maraq göstərmiş və məşhur şairləri ətraflarına toplayaraq onların vasitəsilə həm də təbliğat işlərini həyata keçirmişlər.

Qəznəvilər sarayında yaşayan şairlər barədə müxtəlif mənbələr məlumat vermişdir. Onlardan biri də Məhəmməd Oufidir. Onun “Lübüül əl-əlbab” təzkirəsində Qəznəvilər sarayında xidmət edən otuzadək şairin adı çəkilir. Onlardan Ünsürinin, Fərruxinin və Mənuçöhrinin divan dövrümüzədək gəlib çatmışdır. **Bu şairlər barədə də geniş bəhs edəcəyik. Digər** şairlərin divanı zəmanəmizədək gəlib çatmamışdır. Yalnız bəzi şeirləri təzkirələrdə, başqa şairlərin divanında qalmışdır. Məsələn: bir neçə şeiri əlimizdə olan **Əbu Səid Əhməd Mənşuri Səmərqəndinin** şeirlərində daha çox el adətlərinin təsviri verilir:

*Dünya niyə qaraldı, axı, deyil Mehriqan,
Dağlar da çox ucalıq sanki oldu asiman.*

*Niyə birdən-birə istədi şah mey badəsi,
Çünki qəfildən gəldi Səde bayramı inan.*⁶⁶

Qəznəvilər sarayının başqa bir şairi **Kəykabi Mərvidir**. Onun şeirlərində divan ədəbiyyatına məxsus *lüğəzlərə* (şeir-tapmaca) rast gəlirik:

ازیرا که چون کوه شد آسمان
ازیرا که آمد سده ناگهان

⁶⁶ چرا زرد شد دهر بی مهرگان
چرا جام می خواست ناگاه شاه

*O nədir ki, hey gedir pünhan,
Gümüşü bədən çəkərək gedən,*

*Elə ki, gizlidir canına sağlıq,
Elə ki, tutuldu əldən verir can.* ⁶⁷

Bu tapmacanın açması “balıqdır”. Adi bir şeirindən məlum olur ki, Kəykabi sarayın istedadlı şairlərindən olmuşdur. Qəznəvilər sarayının başqa bir şairinin adı **Əbu Əbd ər-Rəhman Utarididir**. O, Sultan Mahmudun vaxtında sarayda olmuş və mədhiyyələr yazmışdır. Eləcə də şairin lirik **şeyrləri poetik** məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

*Yar getdi, öpüşlərlə məni şad etmədi,
Məni soruşmadı, halımı yad etmədi,
Od vurdu mənə, tüstümü bərbad etmədi.
Eşq hələ heç kəsi dünyada şad etmədi.* ⁶⁸

Məhəmməd Oufinin təzkiyəsində adı çəkilən şairlərdən biri də Təbəristandan olan **Bəhruzədir**. Onun şeirlərində şikayət motivləri güclüdür:

*Bir söz deyirəm, qulaq as mənə,
Onu dinləməyə dəyər bilsənə?*

*Söz qədri bilən qalmamış daha,
Qiyəti verənlər çəkilib genə.* ⁶⁹

جوشن سیمرا بیسته میان
چونکه پیدا بود شود بیجان
پرسش ننمود و نیز پدورد نکرد
بر عشق بتان هیچ کس سود نکرد
بشنو ار بشنوی سزد که سزاست
که عطا دادن از میان بر خاست.

⁶⁷چیست آن کو همی رود پنهان
تا نهنست جان او بر جا
⁶⁸شد یار و مرا ببوسه خوشنود نکرد
آن آتش افروخته جز دود نکرد
⁶⁹یک سخن گویمت ز روی یقین
زان بگیتی سخن شناس نماند

Qəznəvilər sarayının tanınmış şairlərindən biri də **Ləbib** olmuşdur. Onun barəsində də məlumat azdır. Şairin ədəbi irsini çex alimi Yan Ripka araşdırmışdır. Onun poeziyasında satira güclüdür. Olsun ki, satirik baxışlarına görə şair saray əhlinin o qədər də xoşuna gəlməmişdir. Onun satirik şeirlərindən bəzi beytlər təzkirələrdə qalmışdır:

*Hər şey yava, hər şey xam, hər şey süst,
Mənadən tutmuş qafiyə, filan da yalan.*⁷⁰

Qəznəvilər sarayının başqa bir şairi **Əscədi Mərvi** olmuşdur. Onun da barəsində əlimizdə olduqca az məlumat var. 3000 beytdən ibarət divanı gəlib zəmanəmizə çatmamışdır. Şairin ölüm tarixi təqribən 1040-cı ildir, anadan olduğu tarix məlum deyil. Şair, əsasən, məhəbbət mövzusunda əsərlər yazmışdır. Onun əsərlərində qədim dini ənənələrə rəğbət hissi var:

*Dur, yandır Zərdüştün halal qibləsin,
Qarın xurcun götür belin əyməsin.*

*Zərdüstdən dönənlər yenidən gələr,
Axı Zərdüşt qibləsinə niyə gəlməsin.*

*Oddan uzaq olub soyuqladım mən,
Gözlərim mey çəni, ürək atəşin.*

*Yanar ürəyimə əlini qoysan,
Dırnağı quruyub o gedər həmin.*

*Sənin yanaqların bağ, bənövşə,
Çələng düzəlir, ver bənövşəsin.*

*Mənə canı verən, səni becərib,
Sənə can verib ki, məni bəsləsin.*⁷¹

معانی چکامه تا پسواند

⁷⁰ همه یاوه همه خام و همه سست
⁷¹ بر خیز و بر افروز هلا قبله زردشت
بنشین و بر اغکن شکم قاقم بر پشت

Qəzəldə Zərdüşt qibləsinin təbliği milli varlığın qorunmasına çağırış kimi səslənir. Ümumiyyətlə, Əscədinin poeziyası sənətkarlıq baxımında da diqqəti cəlb edir. Şair təkrirlərdən şeirlərində elə məharətlə istifadə etmişdir ki, onları xüsusi intonasiya ilə oxuyub zövq almamaq mümkün deyil:

*Yağış damla-damla yağır buluddan
Sel olur qıyıq-qıyıq gözlərdən inan.*

*Damla, damla-damla yağışa dönür,
Könül yavaş-yavaş gen olur yardan.*

*Mənə tez-tez nəzər salan o yarın,
Hicri qucaq-qucaq, ürəyə ziyan.*

*Dərd zərrə-zərrələr dönüb dağ oldu,
Sonra qucaq-qucaq çoxaldı yaman.*

*Hicri parça-parça eylədi qəlbi,
Qəlb olum yaradan, lalə tək qan.*

*Əqlim, imanım parə-parədir,
Qucaq-qucaq dərd, sızır, aman!*

Dişləri dürlü-dürlü canları alır,

بس کسی که ز زردشت بگردید و دیگر بار
ناچار کند روی سوی قبله زردشت
من سرد نیایم که مرا ز آتش هجران
آتشکده گشتست دل و دیده چو چرخشت
گر دست بدل بر نهم از سوختن دل
انگشت شود بیشک در دست من انگشت
ای روی تو چون باغ و همه باف بنفشه
خواهم که بنفشه چینم از باغ تو یک مشت
آن کس که ترا کشت ترا کشت و مرا زاد
و آن کس که ترا زاد ترا زاد و مرا کشت.

Ləbi dilim-dilim dərdimə dərman.

*Danə-danə görünən o sarı dürlər,
Xırda-xırda yaqut görünür asan.*⁷²

Qəzəldə şairin məharətlə sözləri təkrar etməsi, həm də fars dilinin texniki imkanlarını bürüzə verir və bir daha göstərir ki, bu dilin texniki imkanları incə şeirlər yaratmağa imkan verir.

Qəznəvilər sarayında Sultan Məsudun sevimli şairlərindən biri də **Zinəti Ələvidir**. Onun da bərasində məlumatlar olduqca azdır. Onu təzkirələrdə gəlib çatan ara-sıra şeirlərində biz Qəznəvi sultanlarının mədhini görürük:

*Bizə aciz olsun kədər, qüssə, qəm,
Şahənşah önündə xan, qeysər təkin.*

*Şahların şahı, o Sultan Məsud,
Millətin, dövlətin pənahı olsun.*⁷³

⁷² باران قطره - قطره همی بارم ابروار
هر روز خیره - خیره از این چشم سیلبار
زان قطره - قطره باران شده خجل
زان خیره - خیره خیره دل من ز هجر یار
یاری که نره نره نماید همی نظر
هجراتش باره - باره بمن بر نهاد بار
زان نره - نره نره بدل آدمم چو کوه
زان باره - باره باره بچشم آدمم غبار
دل گشته رخته - رخته مرا زو بتیغ هجر
زان مشک توده - توده بران گرد لاله زار
زان رخنه - رخنه رخنه شدم عقل و دین من
زان توده توده توده بدل بر غم نگار
دنداننش دانه دانه در است جانفزا
لبهائیش پاره - پاره عقیقت آبدار
زان دانه - دانه دانه در یتیم زرد
زان پاره - پاره پاره یاقوت سرخ زار
⁷³ غم گریزد ز پیش ما چچنانک

خان و قیصر ز پیش شاهنشاه

Adi bir şeirindən məlum olur ki, Zinəti necə də istedadlı şairlərdən olmuşdur. **Təəssüf** ki, belə nadir istedad sahiblərinin əlyazmaları dövrümüzədək qorunub saxlanılmamışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Zinəti kimi istedadlı şairlər Qəznəvilərin sarayında çox olmuşdur. Onların adları təzkirələrdə qalsa da, əksəriyyətinin şeirlərindən nümunələr gəlib çatmamışdır. Ancaq adlarının belə, tarixdə yaşaması göstərir ki, farsdilli ədəbiyyatın yaradılmasında hansı insanlar zəhmət çəkmişlər. Onların yaratdığı zəngin ədəbi məktəb sonra dünya şöhrətli şairlərin yetişməsinə səbəb olmuşdur.

Qəznəvilər sarayı ilə bağlı olan şairlərdən biri də **Əyyuqidir**. Onun “Vərqa və Gülşah” poeması qədin ərəb mənbələri əsasında yazılmış əsərdir. **Onun bu poeması Azərbaycan ədəbiyyatına da güclü təsir göstərmişdir**. Belə ki, eyni mövzuda Azərbaycan şairi Yusif Məddah və Məsihi də Azərbaycan dilində əsər yazmışlar.

Bütün dünya ədəbiyyatında poetik düşüncənin formalaşdırılmasında, şeirlərin xüsusi estetik zövqlə yaradılmasında İran, Əfqanıstan və Tacikistan şairlərinin xidmətləri misilsizdir. Farsdilli şairlər poeziyaya əxlaqi-nəsihətamiz fikirlər, fəlsəfi düşüncələr gətirmişdir. Onların şeirində fəlsəfə, hikmət, canlı tarix yaşayır. Qəznəvilərin saray şairlərinin əsərlərində biz X-XI əsrlər İran, Əfqanıstan, Tacikistan, Orta Asiya ölkələrinin canlı tarixini görürük. X – XI əsr İran, Əfqanıstan və Tacikistan ədəbiyyatı həm tarixi, həm fəlsəfi, həm də əxlaqi nöqtəyi-nəzərdən olduqca qiymətli ədəbiyyatdır.

Qəznəvilər sarayına yaxın olan başqa bir şairin adı **Zeynəbi Ələvi Mahmudidir**. O, Məsud Qəznəvinin şairlərindən olmuşdur. Mənbələrdə göstərilir ki, Sultan fillə səyahətə çıxanda dəfələrlə onun evində olmuşdur. Şairin ədəbi irsi tam şəkildə gəlib zəmanəmizə çatmamış və yalnız təzkirələrdə şerlərindən bəzi nümunələr əlimizdə var:

Bax, o nərgiz açdı gözlərin,
Nazın çəkdi bütün bağ, bostan,

Təbib mægər vüsala çatdı birdən,
Reyhanla qarışdı ol dəm zəfəran.

Göz yaşı töküldü sanki bir yağış,
Sanki ulduz qopdu uca səmadan⁷⁴

Şairin şeirlərində təbiət təsvirləri diqqəti cəlb edir. O, rəssam kimi təbiəti və onda baş verən hadisələri təsvir edir; çiçəklərin bəzəyini xüsusi boyalarla tabloda çəkir.

Qəznəvilər sarayına yaxın olan şairlərdən biri də **Bəhram Sərxəçidir**. Onun barəsində məlumatı Əruzü Səmərqəndi özünün “Dörd məqalə” təzkirəsində verir. Əruzü yazır ki, onun iki kitabı var. Biri “Qafiyə əl-əruzeyn” (قافية العروزيين) (Əruzda qafiyə) və ikincisi “Kənzəl-qafiyə” (كنز القافية) (Qafiyə xəzinəsi) adlanır. Onun şeirlərində təsvirçilik ənənəsi xüsusi yer tutur:

Həmişə şad, abad ol, Türküstan,
Şamanlar qıbləsi, bütlərə orman,
Onun bütləri şirin dilli, nazənin,
Qəməzə afəti-can, busəsi alır can⁷⁵

Qəznəvilər dövrünün istedadlı şairlərindən biri də **Qəzayiri Razidir**. O, Deyləmi şairlərindəndir. Şair Sultan Mahmudun qələbələrini alqışlayan şeirlər yazmışdır. Onun atası dulmuşluqla məşğul olduğundan təxəllüsünü də onun sənətindən götürmüş və bəzi mənbələrdə onun adı **Qəzare Gele Səfalğiri** kimi də verilir. Ondən nədənsə saray şairlərinin xoşu gəlməmiş və ünvanına şeirlərində nalayiq sözlər demişlər. Razi də onlara **belə** cavab vermişdir.

نازان به همه باغ و بوستان بر
کافور ریاحین به زعفران بر
مانند ستاره بر آسمان بر
که قیله شمنانست و جایگاه بتان
به بوسه راحت جان و به غمزه آفت جان

⁷⁴وان نرگس بین چشم باز کرده
عطار کگر وصل کرده عمدا
بر خوید چکیده سرشک باران
⁷⁵همیشه خرم و آباد باد ترکستان
بتان او همه گویا و شکرین سخند

Mənim beytlərim əmma qoyanlar
 Hər qışqıran deyil onlardan, bilin,
 Zəiflik, çarəsizlik üzündən onlar.
 Mənim səs-sədamdan titrəyər fələk,
 Onun səxavətindən dərdim az olar.
 Şahın verdikləri bəsimdir mənim,
 Başqa şey istəsəm olardı, bil, ar
 Mənim şerlərim şahlara layiq⁷⁶

Şairin bu şeirinə Ünsüri kimi məşhur şair təxmis yazmışdır. **Bu fakt göstərir ki, Qəzare dövrünün qabaqcıl şairlərindən olmuşdur.**

Qəznəvilər sarayının başqa bir şairinin adı **Əscədi Mərvəzidir**. O, Sultan Məsudun şairlərindən olmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, şairin həyatı barədə əlimizdə məlumat yoxdur. Ölüm tarixi isə 1052-ci ilə təsadüf edir. Onun divanı üç min beytdən çox olmuşdur. Ancaq həmin divan gəlib zəmanəmizə çatmamışdır. Şairin əsərləri barədə məlumat yalnız təzkirələrdə qalmışdır. Mənbələrdən məlum olur ki, şair xüsusi istedadla malik olmuş və şeirlərini divan ədəbiyyatının poetik tələblərinə uyğun yazmışdır. Məsələn:

Ürək minlərlə dərdə eylədi çarə,
 Yarın vədəsilə olanda yarə,
 Elə ki, ayağa sığal çəkirəm,
 Gözlərim qaralır, baxıram yerə⁷⁷

همه کس از قبیل نیستس فغان دارند
 من آن کسم که فغانم به چرخ زهره رسید
 روا بود که زیس بار شکر نعمت شاه
 چوشعر شگر فرسم ازین سپس بر شاه
 باو عده دوست عشقبازی می کرد
 دل را همه شب دیده نمازی می کرد

⁷⁶ هر آنکه بر سربیک بیت من نویسد قال
 گه ضعیفی و بیچارگی وسستی حال
 زجود آن ملکی کم زمال دارد ملال
 فغان کنم که ملالم گرفت زین اموال
⁷⁷ دل دوش هزار چاره سازی می کرد
 تا بر کف پای تو نواند مالید

Şairin qəzəlləri bir çox bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Əscədi rədif qafiyələrdən, təkrirlərdən məhərətlə istifadə etmişdir.

Qəznəvilər sarayının başqa bir şairi **Əbülfərəc Runidir** (... – **1113**). Əbülfərəc bən Məsud Runi də Qəznəvilərin sarayına aid olan məşhur şairlərdəndir. Onun anadan olduğu yer Hindistanın Lahur vilayətinin Rune kəndi olsa da, əslİ İranın Nişapur vilayətindən idi. Şairin şeirlərində Qəznəvi Sultanı İbrahim bən Məsud(1072-1103) və onun oğlu Məsud ibn İbrahim (1103-1129) mədh olunur.

Şair İran ədəbiyyat tarixində yaxşı tanınan Məsud Səəd adlı şairin müasirlərindən olmuşdur. Səəd öləndən sonra onun mədh etdiyi adamları tərifləmişdir. Runinin əsərlərində ərəb sözlərinə daha çox təsadüf olunur. Şairin divanında qəzəllərə rast gəlinmir, əsas etibarilə, qəsidələr yazan şairin poetikası bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məsələn, onun şeirlərində elə poetik kəşflərə rast gəlirik ki, onlar heç məşhur şairlərin poeziyasında yoxdur:

Əzəldən eşq yaranar candan,
 Ürəkdə min cürə qoparır fəğan,
 Necə ki, paxır dəmirin canını yeyir,
 Hərçənd o yaranıb həmin dəmirdən⁷⁸

Göründüyü kimi, şairin poetik düşüncəsi orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Qəlbə yaranan eşqi dəmirdə yaranan paxırla müqayisə etmək poeziyada bir kəşfdir.

Qəznəvilər sarayında fəaliyyət göstərən başqa bir şairin adı **Əşrəfəddin əbu Məhəmməd Hüseyni Seyid Həsən Qəznəvidir(...-1177)**. O, zəmanəsinin ağıllı adamlarından olmuş və dövründə hikmətləri, nəsihətləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Şair bir neçə

---

⁷⁸چونست که عشق اول از تن خیزد
 زو بر دل و تن هزار شیون خیزد
 اری بخورد زنگ همی آهن را
 هرچند که زنگ هم ز آهن خیزد

Qəznəvi sultanın vaxtında sarayda olmuş və onlara şeirlər həsr etmişdir. Xüsusilə, Bəhramşahın (1117-1145) vaxtında fəal şairlərdən **olmuş və qəzəlləri, qəsidələri** ilə başqa şairlərdən fərqlənmişdir. Şairin şeirləri dil sadəliyinə görə diqqəti cəlb edir:

Qəlbimin sakitliyin oxuyun hərdən,
Gözümü bir daha xalqa göstərin.
Eşidin eşqimin həzin səsinə,
Hüsnünün hüdudun bilir yaradan.
Uzaqdan dayanıb o qəlbə baxmaq,
İnsafdan deyil, siz bilin hərdən.
Gözümdə, canımda, qəlbimdə olan,
O böyük xidmətimi ona çatdırın,
Deyin ki, gözəldir o günəş kimi,
Çatdırın, qol bilsin hamıdan həməni.
Eşq: kədər, qəm, həsrətdir bilsən,
Aşiq olmamaq mümkünmü bəyəm?⁷⁹

Şairin ədəbi irsi XII əsr fars şeirinin nadir nümunəsi hesab olunur.

بر مردم چشم من نشانید
اندازه حسن او بدانید
انصاف دخید کی توانید
این خدمت من بدورسانید
در جمله شما به او چه مانید
عاشق مشوید اگر توانید

⁷⁹ آرام دل مرا بخوانید
آوازه عشق من شنیدید
از دور درو نگاه کردن
از دیده و جان و از دل و تن
ای خویان او چو آفتابست
عشق اندوه و حسرتست و خواری

Əbülfəzl Bihəqqi(1006-1091)

Xacə Əbülfəzl Məhəmməd ibn Hüseyn Bihəqqi dövrünün qabaqcıl yazıçılarından olmuşdur. O, Qəznəvilər sarayında fəaliyyət göstərmiş və “Səbutəkin tarixi” kitabını yazmışdır. Kitabda Qəznəvi türk hökmdarı Səbutəkinin yaratdığı dövlətin tarixi ilk gündən Sultan İbrahim ibn Məsud dövrünədək öz əksini tapmışdır. Bu kitab tarixçilər üçün olduqca qiymətli mənbədir.

Bihəqqi 1006-cı ildə Xorasan vilayətinin Harisabad Bihəq kəndində anadan olmuşdur. Sonra təhsil almaq üçün Nişapura getmişdir. Elə orada olanda Sultan Mahmudun sarayına yol tapmış və sarayda Xacə Əbu Nəsr Müşkanın xidmətində olmuşdur. Sonra başqa Qəznəvi sultanlarının xidmətində olmuş onları mədh etmişdir. Yazıçı 1061-ci ilədək – yəni, Qəznəvi sultanı Əbdülrəşidin vaxtınadək sarayda olmuşdur. Baxmayaraq ki, çox sultanların xidmətində olmuşdur, bununla belə, ona paxıllıq edənlər yazıçını sultanın gözündən salmağa müvəffəq olurlar və Bihəqqi işindən uzaqlaşdırılıb zindana salınır. 1065-ci ildə Toğrul hücum edib Əbdülrəşidi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb edam edəndən sonra başqa məhbuslar kimi, Əbülfəzl Bihəqqini də Qəznə qazısının hökmü ilə şəhər həbsxanasından çıxarılıb qala zindanına göndərilir. Qala zindanından azad olandan sonra Bihəqqi ömrünün sonunadək Enzeva adlı qəsəbədə yaşayır və 1091-ci ildə vəfat edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Bihəqqinin ən böyük əsəri “Səbutəkinin tarixi” kitabıdır. Bu kitab 30 cilddən çox olub. Kitabda Qəznəvilər dövlətinin yarandığı gündən Sultan İbrahim bən Məsuda qədər olan dövr öz əksini tapır. **Təəssüf** ki, kitab tam şəkildə gəlib çatmamışdır. Əlimizdə olanlar isə Məsudun dövrü, Xarəzmşahların Sultan Mahmudun əlinə keçməsi dövrü, Altuntaş hökuməti, Səlcuqların ona qalib gəlməsi bölmələridir.

Bihəqqinin **digər** bir əsərinin adı “Zinətül-kitab” adlanır. Təəssüflər olsun ki, bu əsərin əlyazmaları əldə yoxdur. Həmin kitabın bəzi vərəqləri pərakəndə halda Nizamülmülk kitabxanasında saxlanılır.

Bihəqqinin yazdığı tarix kitabları təkcə baş verən siyasi hadisələrin şərhilə əlamətdar deyil, həmin kitablar, **həmçinin** dövrün yazılı nitqidir. Qaldı ki, kitabdakı məlumatların tutarlılığına, yazı mətnlərindən aydın olur ki, Bihəqqi sarayda olan bütün mənbələrdən istifadə etməklə əsərini yazmışdır.

Kitabda tarixi-siyasi hadisələr quru dillə şərh edilmir, müəllif Qəznəvilər dövründə mövcud adət-ənənələrdən, məişət qayğılarından, fəaliyyət göstərən şair və yazıçılardan, ədəbi-mədəni nümunələrindən **də** bəhs edir. Bu mənada Bihəqqinin yazdığı kitab XI əsr İran, Əfqanıstan, Tacikistan və bütövlükdə Orta Asiya həqiqətlərini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

Bihəqqinin yazı üslubu, hadisələrə münasibəti də diqqəti cəlb edir. Belə ki, islamiyyətin beşinci əsrində artıq ərəb mədəniyyəti genişlənməmişdi. Bir çox ərəb zərbi-məsəlləri dillər əzbəri idi. Bihəqqi öz ana dilində olduğu kimi, ərəblərə aid olan zərbi-məsəlləri **də** elə ərəb dilində verir. Bu yazı üslubu görünür XI əsrdə adi hal idi.

Əbülfəzl Bihəqqi XI əsr İran ədəbiyyatının görkəmli yazıçısı idi və onun yazdığı tarixnamə bütün əsrlərdə olduğu kimi, bu gün də, öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Həmin kitabda Qəznəvi - türk dövlətinin tarixi və XI əsr İran həqiqətləri öz əksini tapmışdır. Yazıçının ədəbi üslubu sonrakı dövr fars yazılı nitqinə ciddi təsir göstərmişdir.

Həcəviri (1086-...)

Əbülhüseyn Əli bən Osman bən Əli Collabi Qəznəvi Həcəviri XI əsr fars nəsrinin böyük nümayəndələrindəndir. O, özünün “Kəşfül-məhcub ” əsəri ilə təsəvvüf ədəbiyyatında ad qazanmışdır. Həmin kitabdən məşhur sufi şairləri Əttar “Təzkirətül-övlia” kitabını və Ə. Cami “Nəfhatul-üns ” əsərini yazarkən istifadə etmişdir. Bu kitabda dil sadəliyi diqqəti cəlb edir. Belə ki, həmin dövrdə elmi əsərlərin dilində çoxlu ərəb tərkibləri, çətin ərəb terminləri istifadə olunurdu. Bu kitabı yazarkən Həcəviri sadə xalq dilinə üstünlük vermiş, mənanı başa düşməyi bütün oxucular üçün asanlaşdırmışdır.

Əlbəttə, Həcəvinin nəsrî sufi ədəbiyyatı ilə bağlı olduğundan elə mənalar var ki, bunlar sufizmin dərinliyi ilə bağlıdır. Həmin mənaları nasir açır və hikmətlər barədə geniş məlumat verir. Məsələn, onun nitqində belə ifadələr var: “Sufilik bəşəri sifətlərdən deyil, çünki *mədare-mədar* kədərdən başqa bir şey deyil. Kədər heç bir insana yad deyil. Sufi fəal olmalıdır, əks halda onun timsalında mübarizə bəşəriyyətə yad olar”.

Ünsüri Bəlxî (970/980 – 1040/1050)

Şairin həyatı barəsinə əlimizdə geniş məlumat yoxdur. Onun anadan olduğu il dəqiq məlum deyil. Vəfat etdiyi tarixi isə tədqiqatçılar 1040 -1050-ci illər arası hesab edirlər. Onun divanından da az hissə gəlib zəmanəmizə çatmışdır. Həmin hissədə də şairin həyatı barədə qeydlər yoxdur. Həmin divandan aydın olan budur ki, şair Sultan Mahmudun sarayında yaşamış və ona mədhiyyələr yazmışdı. Onun bəzi mədhiyyələri Sultan Mahmudun qardaşı Nəsr ibn Səbutəkiyə həsr edilib. Bu da göstərir ki, şair Səbutəkinin sarayında da şairlik etmişdir. Qardizi özünün “Zeyn əl-əxbar” kitabında yazır ki, şair Səbutəkinin ölümündən sonra Sultan Mahmudun sarayına gəlmişdir. Səbutəkin isə 1021-ci ildə Loxarkot yürüşü vaxtı ölmüşdür. Buradan da aydın olur ki, şair 1021-ci ildə Səbutəkinin iqamətgahından, yəni Bəlxdən Sultan Mahmudun sarayına – Qəznəyə gəlmişdir. Bu şəhərlərin hər ikisi indi Əfqanıstan ərazisində yerləşir. Sənaməçi Beyhəqi qeyd edir ki, Ünsüri, **həmçinin** Sultan Mahmudun canişini Məsudun vaxtında belə, sarayda şairlik edirdi və artıq sarayda qocaman şair hesab edilirdi. Onun fikirlərinə əsaslanaraq, belə güman edə bilərik ki, şair təqribən 970-980-cı illər arasında anadan olmuşdur.

Şairin həyatı barədə müəyyən məlumatlar verən Rzaqulu xan **Hidayət** “**Məcməül-füsəha**” təzkirəsində qeyd edir ki, o, atasını itirəndən sonra ticarətlə məşğul olmaq istəmişdir. Ancaq malını apararıq karvana quldurlar basqın etmiş və bütün malını əllərindən almışlar, özünü isə əsir götürmüşlər. Əsirlikdən azad olan Ünsüri elmləri

öyrənməyə başlamış, şeirlər yazmışdır. Bu yolla da o, Əmir Nəsrin sarayına gəlib çıxmışdır.

Şair barəsində bu məlumatları XVII əsr təzkiyəçisi **Şərif Kaşif də “Xəzan və bahar”** məcmuəsində də yazmışdır. Ünsüri barədə müəyyən məlumatları **Qazi ət-Tənuhi də “Əl Fərəc bəd əş-şidda”** (Fəlakətdən sonra sevinc) kitabında da yazmışdır. Həmin kitab elə XII əsrdə Müəyyədi tərəfindən ərəb dilindən dəri dilinə tərcümə edilmişdir.

Ancaq bu mənbədə şairin nə vaxtsa ticarətlə məşğul olması barədə məlumat yoxdur. **Şairin şeirlərindən də məlum olur ki, o bazar adamlarına pis münasibət bəsləmişdir.** Ünsüri Səbutəkinin yanında uzun müddət olmuş (təqribən 999-1021-ci illərdə onlar birlikdə olmuşlar) və ona çoxlu şeirlər həsr etmişdir.

Şair Qəznəyə gəlib sarayda məliküşşüərə olur. Belə ki, 400-dək şair onun tabeliyində olmuşdur. Rzaqulu xan Hidayət yazır ki, Ünsüri “əmir ol-ümərə” idi – yəni, alimlərin əmiri. Ünsüri Sultanın yürüşlərində onu müşayiət edir və ona şirin mədhiyyələr oxuyurdu. Bunun müqabilində çoxlu hədiyyələr alan Ünsüri zəmanəsinin ən varlı adamlarından sayılmış. Hətta onun sərvətindən bəhs edənlər yazır ki, şairin 400-dək qulu var idi və yürüşlərə gedəndə onun qızıldan, gümüşdən olan əşyalarını 400 dəvəyə yükləyərlərmiş Əlbəttə, bunlar o qədər də ağla batan deyil, ancaq şairin varlı olması şübhəsizdir. Çünki şeirlərində də bu barədə danışır, hətta Xaqani Şirvani onun varlı olmasından bəhs edir:

*Ünsüri qazanı gümüşdən etmiş,
Qızıldan düzəltmiş yemək qabları*⁸⁰

Şairin sərvət sahibi olmasının müəyyən mənada əsası da var. Belə ki, Sultan Mahmudun canişini Sultan Mahmud şəraba meyilli idi və tez-tez məclislər təşkil edirdi. Həmin məclislərə çoxlu şairlər dəvət edir **və tabeliyində olan** xanları başına yığıb əyləncələr təşkil

---

⁸⁰شنیدم که از نقره زد دیگدان
زر ز ساخت آلت خوان عنصری

edirdi. Bu barədə tarixçi Beyhəki də məlumat verib deyir ki, “Sultan məclis quranda əyləncə 16 saat davam edirdi”. Həmin məclislərə xərclənən puldan şairlərə də çox pay düşürdü. Beyhəki yazır ki, Məsud 30 avqust 1039-cu ildə *mehrqaan* bayramını qeyd edəndə çoxlu qonaqlar çağırmışdı və həmin bayramda şairlər yaxşı şeirlər oxudu, hətta, onun tanımadığı şairlərə belə, Sultan 20 min dirhəm pul verdi. Ələvi Zinətiyə 50 min dinar verdi və həmin pulları fillə evinə apardılar. Ünsüriyə min dinar verdi, müğənnilərə və təlxəklərə 30 min dinar verildi.

Bununla belə, Sultan Məsudun vaxtında Ünsüri sarayda əvvəlki kimi hörmət sahibi deyildi. **Çünki** həmin vaxtlar Ünsüri artıq yaşlı idi və Sultanın qocalardan o qədər də xoşu gəlmirdi. Həm də Sultan Məsud vaxtilə atasının böyük hörmətlə yanaşdığı adamlara etibarı yox idi. Buna görə də Beyhəkinin də qeydlərindən məlum olur ki, Ünsürini saray məclislərinə az-az dəvət edirdilər. Sarayın hörmətli şairi Ələvi Zinəti idi. Sultan Məsud onu yüksək qiymətləndirir və ona çoxlu pul verirdi. Olsun ki, bu səbəbdən Ünsüri yalnız bir qəsidəsini Sultan Məsuda həsr etmişdir, ancaq onun divanında olan 50 şeirdən 39 şeir isə Sultan Mahmuda həsr edilmişdir. Həmin 50 qəsidədən 8 qəsidə isə Sultan Mahmudun qardaşı Nəsirə həsr edilmişdir. Yerdə qalan qəsidələrdən biri Əbül Qasim adlı bir seyidə, **digəri isə** Sultan Mahmudun başqa bir qardaşı Əbu Yaqub Yusif ibn Nəsrəddinə həsr edilmişdir.

Ünsürünün ədəbi irsinə üç epik şeir - poema(həmin poemaların adları təzkirələrdə qalmışdır: “Vamiq və Əzra”, “Ağ büt və qırmızı büt”, “Şadbəhr və Eynəlhəyat”) və **lirik şeirlərdən ibarət olan bir divanı aiddir**. Təzkirələrdə deyilir ki, onun ədəbi irsi 30 min beytdən ibarətdir. Həmin zəngin ədəbi irsdən olduqca az bir hissə zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Həmin şeirlər də tam şəkildə deyil. Şairin ədəbi irsinə aid olan əsərlərin axırıncı əlyazması XV – XVI əsrə aiddir. Həmin əlyazma Özbəkistan Elmlər Akademiyası kitabxanasında saxlanılır.

Şairin poemaları dövrümüzədək gəlib çatmasa da, onun “Vamiq və Əzra” poemasından bəzi tərcümələr gəlib çatmışdır. Həmin tərcümələri XVI əsrdə türk şairi Lami etmişdir (hərgah bəziləri belə hesab edir ki, həmin poema tərcümə deyil, Ünsürünün poemasına yazıl-

mış adı bir nəzirədir). Bu da bir daha sübut edir ki, Ünsürinin poeması XVI əsrədək əllərdə olmuşdur. Həmin poemanın məzmunu barədə müxtəlif fikirlər var. Ancaq onların hamısı fərziyyə xarakteri daşıyır.

Şairin ədəbi irsi barədə dolğun fikirləri onun divanı yaradır. Ünsürinin əlimizdə olan divanında qəsidələr toplanmışdır. Həmin qəsidələr məzmun və tarixilik baxımından olduqca qiymətlidir.

*Sultanın xidmətində olarsa insan,
Şaddır, böyükdür, güclüdür inan.
Yəmin əd – Dövlət var əmin olur,
Əmin əl-Millətddən imanlar taban.*

*Allahın inayəti onlara xatir,
İnayətə səbəb o ulu yəzdan.*

*Fəqihin, alimin sözünə baxsan,
Bilərsən Allah fəzli eyləyir ehsan.*

*Allahın izniylə kimsə şad olur,
Allah istəyənlər baş verir o an.*

*Bu mülk, padşahlıq haqqın fəzası,
Onun fəzasında olmamış nöqsan.*

*Yaxşı insanlara eyləyir rəğbət,
Bəla bədxahlara hey gələr ondan.*

*Allah bəyəndiyin bu dünyada bil,
Kimsə bəyənməsə kafirdir, nadan.*

*Münəccim sözün dinləsən əgər,
Bilərsən tabedir ona bu dövrən.*

*Yüzlərlə dəlil var ki, aləm onundur,
O, dünyanın şahıdır, əlində Quran.*

*Nücüm elmində sirdir bu aləm,
Adi gözlərə bu sirlər əyan.*

*Hücumda xəta yox, kamildir Allah,
Bizə Allah vermiş hər şeydə imkan*

*Ulduzlar, fələk, dövrən, məxluqat –
Elə dövr edir ki, haqq vermiş fərman.⁸¹*

Bu qəsidədən aydın olur ki, şair həm zəmanəsinin hökmdarlarını təqdim edir, həm də inancı, dini-fəlsəfi düşüncəsini açıqlayır. Qəsidənin həm tarixiliyi, həm lirizmi, həm də fəlsəfi məzmunu var. 75 beytdən ibarət olan belə qəsidələr şairin divanında poema xarak-

⁸¹توانگری و بزرگی کام دل بجهان
نکرد حاصل کس جز بخدمت سلطان
یمین دولت کایام او شود میمون
امین ملت کایمان ازو شود تابان
همه عنایت یزدان بجمله بهره اوست
چه بهره باشد بیش از عنایت یزدان
اگر به قول فقیهان و اهل علم روی
گزیدس ایزد و با او بفضل کرد احسان
بخواست بیزد کو خسرو جهان باشد
قضای حقست این ملک و پادشاهی او
بدان کسیکه بود نیک خواه او ایزد
بدانکه هر چه خدای جهان پسندیدست
و اگر حدیث بقول منجمان رانی
بصد دلیل چنانست حکم طالع او
بسر علم نجوم اندرست قوت او
نجوم را چه خطر کین کمال قدر او را
ستاره و فلک و روزگار و مخلوق اند

از آنچه ایزد خواهد گریختن نتوان
رو نباشد کاندرا قضا بود نقصان
اگر کسی بد خواهد بدو رسد حدلان
اگر کسی نپسندد ازو بود کفران
بحکم اختر و ایام و طالع و دوران
که کد خدای جهانست و پادشاه قران
ور استوار نداری همی نگر بعیان
خدای داد مرورا چنین بود امکان
چنان روند که ایزد چنان دهد فرمان

teri daşıyır. Şair qəsidənin süjetini belə poemalara məxsus qaydada qurmuşdur. Belə ki, qəsidənin əvvəlində müəllif kimə xidmət etdiyini bildirmək üçün Sultan Mahmudun ləqəbini söyləyir, sonra Allahın qüdrətindən danışır, Sultanın ölkə tarixindəki xidmətlərini, onun qələbələrini şərh edir və axırda fikirlərini bütün qəsidələrə məxsus yekunla bitirir:

*Bu dünya durduqca şah da var olsun,
Dostları şad olsun, xar olsun düşman.*⁸²

Ünsürünün qəsidələri X əsrin **sonu**, XII əsrin əvvəllərində İran, Əfqanıstan və Orta Asiyada baş verən siyasi hadisələrə də aydınlıq gətirir. Məhz onun qəsidələri sayəsində məlum olur ki, türk dövləti olan Qəznəvilərin vaxtında hansı hərbi-siyasi hadisələr baş verdi.

Ünsürünün qəsidələrində qəribə motivlər var. Belə ki, həmin motivlərdən məlum olur ki, şair Firdovsinin “Şahnamə”si ilə tanış olmuşdur və onun bəzi **ideyaları** ilə heç də razı deyil. Qəsidələrinin birində deyir ki, “Şahnamə”də deyilənlər əfsanə və rəvayətlərdir, mənimsə gözlərimin qabağında dünyanın şahları şücaət göstərmişlər, onların hünəri əyanidir:

*Qayıqsız keçmişdir Fəridun, Dəcləni
“Şahnamə”də bu haqda əfsanə də var.*

*Əfsanələr adətən doğru olmayır,
Düz olmayan sözlərə etmə etibar.*

*Öz gözlərimlə gördüm, dünyanın şahı,
Xeyir günlü, saf niyyət, xoş ulduz olar.*

*Dəfərlə keçdi o, Ceyhun çaydan,
Nə öldü, nə də bir kimsəni apardı sular.*⁸³

ولی برامش و دشمن بخویشتن بفرغان

⁸²بقای شاه جهان باد و باد در دولت
⁸³اگر ز دجله فریدون گذشت بی کشتی

Bu qəsidəsində şair Sultan Mahmudun şücaətindən bəhs etmiş və onun ordularının “Şahnamə” qəhrəmanlarından fərqli olaraq, Ceyhun çayını necə cəsarətlə keçmələrini təsvir etmişdir.

Ünsüri şeirlərində el adətlərini, bayramları da məhəmətlə təsvir etmişdir:

*Səde – şahların məşhur bayramı,
Fəridun, Cəmişid bilirmiş hamı.
Həmin gecə torpaq da, Tur da,
Parlayır nur kimi, o anlar hanı.*

*O vaxt gecə də, gündüz kimidir,
Gecə gündüzdürsə ruzigarı tanı.⁸⁴*

Bu qəsidədən aydın olur ki, əvvəllər də novruz bayramı ərəfəsində od çərşənbəsi olub və əhali həmin bayramı tonqallar yandırır, gecənin qaranlığını gündüz kimi nura çevirmişlər.

Ünsürinün qəsidələrində ictimai və tarixi motivlər güclüdür. Biz həmin qəsidələrdə təbiət təsvirlərinə, yaxud eşqin tərənnümünə o qədər də rast gəlmirik.

بشاهنامه مر این را حکایت است سمر .
سمر درست بود نادرست نیز بود
تو تا درست ندانی سخن مکن باور
با چشم خویش بسی دیده ام که شاه زمین
به نیکو روز و نه نیکو جهش و نیک اختر
بچند راه ز جیحون
برون گذشت نه کشتیش بود و نه لنگر
سده جشن ملوک نامدار است⁸⁴
از فریدون و از جم یادگارست
زمین امشب تو گونی کوه طورست
کز نور تجلی آشکارست
گر این روزست شب خواندش نباید
و گر شب روز شد خود روزگارست .

Lirik şeirlərində isə Rudəki ədəbi məktəbinin ruhunu özündə saxlamışdır. Onun lirik şeirlərindən əlimizdə olan divanda cəmi üç qəzəl, bir qitə və iyirmiyədək rübai qalmışdır. Həmin qəzəllərin və qitənin də hansısa qəsidədən qırılıb qalmasını fərz etmək olar. **Çünki** həmin şeirlərdə fikir axıra çatmamış bitir.

Şairin rübailəri bir çox xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, həmin rübailərin bəzində istehza var:

*Amansız fələyə ədəb ver ey şah,
Yaxşı yanaqlara zərər verir, gah,*

*Top səhvdirsə çövqanı düz vur,
Pis atı ver mənə, eyləmə günah⁸⁵*

Ünsürünün poeziyası sənətkarlıq baxımından da diqqəti cəlb edir. Şair sözlərin seçimində, fikrin asanlıqla ifadəsində heç bir çətinlik çəkmir və təsvir etdiyi fantastik səhnələr belə, oxucunun nəzərində adi görünür. Ünsürü şeirlərini əruzun ən geniş yayılmış bəhlərində yazılmışdır. Belə ki, şairin 23 şeiri müctəs, 9 şeiri rəməl, **7-si** mütəqarib, **5-si** xəfif, **7-si** həcəz, **4-ü isə** müzare bəhrində yazılmışdır.

Ünsürü həm şair idi, həm də şairlərin başçısı. Yəni o, şeir yazmaqla bərabər, həm də cavan şairlərin tərbiyəsi ilə məşğul olurdu. Onlara şeir yazmağın yollarını göstərirdi və əsərləri üçün mövzular seçirdi. Bu vəzifə saraydakı bütün mülükşüşuaralara aid idi. Qəznəvilər sarayının mülükşüşuarası kimi Ünsürü də bu işi yerinə yetirirdi.

Ünsürü barəsində danışarkən istər-istəməz **Qəzairi** adlı şair də yada düşür. Əbu Zeyd Məhəmməd ibn Əli Qəzairi 998-1012-ci illərdə Rey hakimi Bəhaəddin Dövlənin sarayında yaşamışdır. Bəzi məlumatlara görə, şair hər il Qəznəyə bir şeir göndərirmiş və həmin

⁸⁵شاهها ادبی کن فلک بدخو را

کاسیب رسانید رخ نیکو ا
گر گئی خطا رفت به چو گانش زن
ور اسب غلط کرد بمن بخش او را

şeyrin müqabilində Qəznəvilərin sarayından min dinar pul almış. Şairin ədəbi irsin dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Yalnız bir qəsidəsi qalmışdır, o da Ünsürinin ünvanına yazılmış həcvdir. Bəzi rəvayətə görə onun divanını Ünsüri yandırmışdır. Buna **səbəb** onların arasında olan düşmənçilik idi. Ünsüri və Qəzairi **bir-birlərinə** həcvlər yazmış və Sultana bir-birlərindən şikayət etmişlər:

Qəzairi:

*Ey sultan, vermədim mirvarini mən sələmlərə,
Ey sultan, satmadım cövhəri mən çuval-çuval.*

*Ey sultan, mənim sənətimə, şeyrimə baxan,
Özün cadugər sanar, səni hərdəmxəyal.*

*Ey sultan bütün dünyanı şübhəyə saldın,
Bilmirlər bunlar sarı qızıldır, ya daş, səfal.*

*Ey sultanım, bu mülkümü, tarlamı bilsən
Nə günəş soldurar, nə də o, badi-şimal.⁸⁶*

Ünsüri:

*Ey sultanım, verdiyin hədiyyələrə,
Xor baxır məlunlar, naşükür dəllal.*

*Sən Allahın verdiyi rəhmli şahsan,
Allahın rəhmində olarmı məlal.*

---

⁸⁶بس ای ملک که نه لولو فروختم بسلم
بس ای ملک که نه گوهر فروختم بچوال
بس ای ملک که از این شاعری و شعر مرا
ملک فریب بخوانند و جادوی محتل
بس ای ملک که جهان را بشبهت افکندی
که زر سرخ است این یا شکسته سنگ و سفال
بس ای ملک که ضیاع من و عقار مرا
نه آفتاب مساحت کند نه باد شمال.

*Səni “aldanmış şah” adlandırır o,
Sənin rəhmindəndir ondakı bu hal.*

*Sənin aldananlar qələtdir edir,
Hiylədən, yalandan həməən uzaq ol.⁸⁷*

Göründüyü kimi, Qəzainin yazdığı qəsidəyə Ünsüri cavab yazmışdır və həmin cavab qəsidəsində Qəzainin bəhrini, söz seçimini saxlamışdır. Olsun ki, vaxtilə belə həcviyyələr çoxların xoşuna gəlməmişdir. Ancaq indi həmin qəsidələr tarixi sənəddir. Onların sayəsində biz X – XI əsrlərdə Qəzai kimi dahi bir şairin də yaşamasının şahidi oluruq. Maraqlı bir məqam bundan ibarətdir ki, Qəzainin şeirlərinin vurğunu Sultan Mahmud olmuşdur. Onun ölümündən sonra Ünsüri hələ də sarayda qalıb şairliyini davam etdirmişdir, ancaq sultanın ölümündən sonra onun barəsində heç bir məlumat yoxdur.

Ümumiyyətlə, X əsrin sonu, XI əsrin əvvəllərində yaranmış fars şeirində bu şairlərin xidmətləri misilsizdir. Onların hər bir beyti zəmanəsinin əhvali-ruhiyyəsini, həm də həmin dövr şairlərin estetik zövqünü, poetik düşüncəsini əks etdirir.

Fərruxi Sistani (... – 1078)

Qəznəvilər sarayının görkəmli şairlərindən biri də Əbülhəsən Əli ibn Culuq Sistani Fərruxidir. Onun barəsində **də** kifayət qədər məlumat yoxdur. Şairin yaradıcılığı da kifayət qədər öyrənilməmişdir. 1932-ci ildə onun əlyazmalarını Tehrandə Əli Əbdülrəsuli

---

⁸⁷بس ای ملک ز عطای تو خیره چئون گویند
چه بس نشان ملالت بود ز کبر و دلال
نه بس بود که تو بر خلق رحمتی ز ایزد
بجای رحمت ایزد خطاست لفظ ملال
ملک فریب نهادند خویشتن را نام
بدان کایشان ز عطای تو خوب گشت احوال
غلنت کنند مه هر گز کسی ترا نفذیفت
نرفت و هم نرود در تو حیلت محتال

çap etdirmişdir. Bu nəşrdən **əvvəl**, 1883 -1884-cü illərdə də şairin şeirləri Tehrandə çap olunmuşdur, ancaq həmin nəşrlərdə bəzi qüsur-lar var. Belə ki, mətnşünas şeirləri haradan əldə etdiyini, hansı əlyaz-madan istifadə etdiyini qeyd etmir. Bütün bu qüsurelərə baxmayaraq, həmin nəşrlər Fərruxi irsinin araşdırılmasına maraqlı oyatmışdır.

Şairin həyatı barədə mənbələrdə bir-biri ilə düz gəlməyən məlumatlar verilir. Məsələn, Rzaqulu xan Hidayət onun ölüm tarixini 1038-ci ildə, Lütveli bəy Azər isə 1078-ci ildə göstərir. Onlar da bu məlumatları haradan əldə etmələrini söyləməzlər. **Fərruxi şeirlərinin birində qeyd** edir ki, iyirmi ildə Qəznəvilərə xidmət edir. Onun əksər qəsidələri də Sultan Mahmud həsər edilmişdir. Bütün bunları ümumiləşdirib, belə qənaətə gələ bilərik ki, şair X əsrin ikinci yarısında anadan olmuşdur. Dövlətşah Səmərqəndi qeyd edir ki, Fərruxi əslən Termezəndidir. Bu qeyd o qədər də inandırıcı deyil.

Bəzi məlumatlara görə, şairin atası Sistan hakimi Xələf ibn Əhməd sarayında məmur olmuşdur. Atası ona yaxşı təhsil vermiş və gələcəyini təmin etmişdir. Bəzi məlumatlara görə, o, musiqi alətlərində çalmış, mahnılar oxumuşdur.

1003-cü ildə Sultan Mahmud Sistanı ələ keçirir və oranın idarə olunmasını qardaşı Nəsrə tapşırır. Sistan sarayında fəaliyyət göstərən Fərruxi işini itirir və Sistan mülkədarlarından birinin yanında işə düzəlir. Həmin mülkədarla razılaşırlar ki, yazdığı şeirlərə və musiqi əyləncələrinə görə ona ildə 200 kisə taxıl və yüz dirəm Samani sikkəsi verəcəkdir. **Bir müddət Fərruxi bu məvaciblə yaşayır**, ancaq evləndəndən sonra bu gəlir ona bəs etmir. O, mülkədarkarın məvacibi-nin artırılmasını xahiş edir, ancaq mülkədar onun xahişini rədd edir. Onda Fərruxi məcbur qalıb mülkədarın yanından gedir. Sistan gələnlərdən iş barəsində soruşur və öyrənir ki, Çaqaniam əmiri Əbül-müzəffər Əhməd ibn Məhəmməd (o, 989-cu ildən hakimiyyətdə olan Müctəhidlər sülaləsinin yeddinci nəslindən idi) şairlərə yüksək qiymət verir. **Ona görə də** şair bir qəsidə yazıb Çaqaniana gedir. Ancaq hakimi orada tapmır və deyirlər ki, **şah ilxısına** baxmaq üçün çölə gedibdir. Şairi əmirin məmurlarından biri olan Əsəd qəbul edir və Fərruxi şeirini ona oxuyur. Əsəd poeziyanı çox sevirdi. O, Fərruxiyə baxır və elə bilir ki, qarşısında duran bu kasıb Sistan kəndlisi yalan-

çıdır, kiminsə şeirini oğurlamışdır. Buna görə də Fərruxini yoxlamaq istəyir. Onu ilxının yanına aparıb çəmənliyi göstərir və deyir ki, burada gördüklərini təsvir etsin. Deyir, əgər yazdıqları xoşuna gəlsə, onda şairi əmirə təqdim edəcəkdir. **Fərruxi qarşısındakı mənərəni seyr edərək aşağıdakı qəsidəni yazır:**

*Quşlar çəmənliyə döşənən zaman,
Dağlar yeddi rəngi geyinər o an.*

*... Dost, düşmən döyüşdən, ziyafətdən,
Kəfdə, işdə: on altı şey götürər həmə.*

*Ad-tənə, fəxr-ar, izzət-zəlalət, nuş və zəhər,
Qəm-şad, xoş-bəd, taz-həbs, taxt-zindan⁸⁸*

Bu qəsidəni dinləyəndən sonra Əsəd əmin olur ki, şeirin müəllifi odur. Axşam onu əmirə təqdim edirlər. Şair həmin şeirini əmir üçün oxuyur.

Şeir əmirin çox xoşuna gəlir və deyir ki, ilxıdan nə qədər bacarsan at tut. Atları tutmaq ona asan olmur və nəhayət, 40-dək atı küncə yığır, onları tutur. Belə hədiyyə onun üçün olduqca çox idi. Bir müddət əmirin sarayında qalandan sonra şair Xorasan hakimi Ədud əd-Dövlə Əbu Yaqub Yusifin yanına gedir. Onun sarayında şairlik edib hakimə çoxlu şeirlər həsr edir. Xorasan hakimi Yusif adlı vali də Sultan Mahmudun qardaşı idi. Yusif sonra şairi Sultan Mahmuda təqdim edir. Yusifin sarayında olarkən Fərruxinin günləri pis keçmir. **Yusif şənlikləri** sevən, asketik həyatdan uzaq bir adam idi. Tez-tez məclislər təşkil edir və həmin məclislərdə Fərruxi kimi şairlər şeirlər oxuyurdu. Ona həsr edilmiş bəzi qəsidələrdən məlum

---

⁸⁸ چون پرند نیلگون بر روی پوشد مرغزار
پرنیان هفت رنگ اندر سر آرد کوهسار
دوستان و دشمنان را از اتو روز رزم و بزم
شانزده چیز است بهره وقت کام و وقت کار
نام و ننگ و فخر و عار و عز و ذل و نوش و زهر
شادی و غم و سعد و نحس و تاج و بند و تخت و دار

olur ki, şair hətta Yusifin hərbi yürüşlərində belə olmuş, döyüşlərdə ordunu ruhlandırان şeyrlər yazmışdır.

Mədhıyyələrinin birində Fərruxi ona verilən hədiyyələrdən danışır və əmir Yusifi ədalətli əmir kimi təqdim edir. **Buna görə də** Fərruxiyə saraydakı başqa şairlər paxıllıq edirdi. Şair qəsidələrinin birində bu barədə deyir:

*Dili zəhər olan alçaq adamlar,
Salmaq istəyirlər məni hörmətdən.*

*Üç il qəm içində keçdi günlərim,
Üç gün tab gətirməz o günə insan.*

*Qocaldım, ümidim xalqdan üzüldü,
Dünya dəstəyinə güvəndim həmə.*⁸⁹

Mənbələrdən məlum olur ki, şairi bir müddət əmirin gözündən salmaq istəyiblər, ancaq onu müdafiə edən Sultan Mahmudun böyük qardaşı Əbu Əhməd Məhəmməd olmuşdur. **Şairin şeyrlərinin** birində deyir ki, Məhəmmədin köməyi ilə o, Yusifin etimadını yenidən qazana bilir. Bu işinə görə Fərruxi əmir Məhəmmədə 35 qəsidə həsr etmişdir. Əmir Məhəmmədlə belə yaxından dostlaşması hələ Sultan Mahmudun ölümündən əvvəl olmuşdu. Çünki qəsidələrində o, əmir Məhəmmədi canişin adlandırır. Ümumiyyətlə, bütün başqa qəsidələri ilə **müqayisədə** biz əmir Məhəmmədə həsr edilmiş qəsidələrdə bir səmimiyyət görürük. **Görünür, şair** lazımi vaxtda onun köməyinə gələn əmir Məhəmmədə dərin hörmət bəsləmişdir. Həmin qəsidələrdən həm də əmir Məhəmmədin yaxşı ziyalı olması anlaşılır:

⁸⁹ زبان بدگو چونانکه رسم اوست مرا
جدا فکند از آن حق شناس حرمت دان
بدین غم اندر بگذاشتم سه سال تمام
چنین سه روز خمانا گذاشتن نتوان
چو پیر گشتم و نومید گشتم از همه خلق
امید خویش فکندم بدستگیر جهان

*Şahlar meyl edirlər ruda, nəğməyə, meyə,
O isə meylini elmə, kitaba, xəbərə salmış.⁹⁰*

Fərruxinin bu kimi şeirlərində həm də türk şahlarının xasiyyəti, qurub yaratmaq əzmi, xeyirxahlığı, ədaləti, insan hüquqlarını qoruması, sözündə bütöv olması öz əksini tapmışdır:

*Şahlarda bu əməllər olmuşdur adət,
Çovqanlı şənlik, döyüş, ov, ziyafət.*

*Malik Məhəmməd Mahmudda artdı,
Dördə dörd də gəldi Allahdan rüxsət.*

*Əhdə vəfa, haqqı qoruyub saxlama,
İnancı uca tutma, düzlüyə hörmət.⁹¹*

Fərruxinin sadaladığı həmin əxlaqi **keyfiyyətlər, həmçinin** türk şahları barədə düzgün ictimai rəy yaradırdı. Təsadüfi deyil ki, tarixdə həmişə türklərə güvəc olub və onları ədalətin, haqqın dayacağı hesab ediblər. Fərruxi türklərlə bağlı həmin həqiqətləri tarixin yaddaşına poetik dillə yazmışdır. Məhz həmin ictimai rəyin sayəsində XII əsrdə Nizami Gəncəvinin qələmində qoca qarı Sultan Səncərin atının üzəngindən yapışıb, onu qınayaraq: “Sən türk deyilsən, ölkəndə ədalət yoxdur!” – deyirdi.

---

⁹⁰ میل شاهان بشرابست و برود و بسرود
میل او باز بعلم و بکتاب و اخبار
⁹¹ چهار چیز گزین بود خسروانرا کار
نشاط کردن چوگان و رزم و بزم و شکار
ملک محمد محمود آمد و بفزود
بر این چهار بتوفیق کردگار چهارشنبه
نگاه داشتن عهد و بر کشیدن حق
بزرگ داشتن دین و راستی گفتار

Fərruxi həm də Sultan Mahmuda 35 qəsidə həsr etmişdir. Olsun ki, şair Əmir Məhəmmədin sarayından çıxıb Sultan Mahmudun sarayına getmişdir. Həmin qəsidələrdə tarixi məqamlar öz əksini tapmışdır. Məsələn, qəsidələrinin birində şair sultanı Somnatı ələ keçirməsi ilə, başqa bir qəsidəsində isə Hezarəspanı tutması ilə təbrik edir. Yaxud, onun Kannucadan qayıtmasını alqışlayır. Ola bilsin ki, həmin yürüşlərdə şair özü də iştirak etmişdir:

*Kannuca yolları lap yordu məni,
Əzib küftə etdi, lap çaşdı aqlım.*

*Bu şeirdən sonra yazsam yeni söz,
Cəhd edib bədi” deyəcəyəm mən.⁹²*

Sultan Mahmuda həsr etdiyi şeirlərində biz şahın sarayının təsvirini, **şahın əyləncələrini**, eyni zamanda şah tərəfindən ona verilmiş hədiyyələrin nədən ibarət olduğunu görürük.

Fərruxi Sultan Mahmuda poema **da** həsr etmişdir. Poema “Dövlətnamə” adlanırmış. **Bu barədə Fərruxi qəsidələrinin birində deyir:**

*Agah olmaq istəyən sənin kəramətindən,
Min beytlik “Dövlətnamən”i oxusun həmə. ⁹³*

Olsun ki, belə bir poema həm də sarayda olan başqa şairlər tərəfindən yazılmışdır. **Ancaq** bu fikir o qədər də inandırıcı olmaz. Saray şairlərinin heç biri bu barədə danışmırsa, deməli, həmin əsərin də müəllifi elə Fərruxidir.

---

⁹² زانکه مرا رنج و خستگی ره قنوج
کوفته کرده است و خیره مغز و سیکسار
من که ترا شعر گویم از پس اسن شعر
جهد کنم تا بدیع گویم هموار
⁹³ هر که خواهد کز کرامتهای تو آگه شود
گوز دولتنامه بر خواند همی بیتهی هزار

Şair həmişə Sultan Mahmudun sarayında xidmət edə bilmir. On üç il xidmətdən sonra nədənsə saraydan qovurlar. Şair qəsidələrinin birində özünün günahsız olaraq qovulduğunu qeyd edir:

*Şah məndən üz çevirdi, hirsləndi nədən,
Etmədiyim günahda suçlandım həmən.*⁹⁴

Sonrakı beytlərdən aydın olur ki, şair, sadəcə olaraq, birinin evinə, onun halını soruşmaq üçün gedir. Həmin adamsa şairi şəraba qonaq edir və onlar birlikdə şərab içirlər:

*Bir-iki qədəh şərab içdim o evdə mən,
Ol səbəbdən oldum orada mehman.*⁹⁵

Şairin bir tanışının evində qonaq olub, şərab içməsinə böyük bir hadisəyə çevirib, onu sultanın gözündən salırlar. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə həmin məclisdə şair Sultan Mahmudun ən sevimli qulu Ayazla birlikdə şərab içdiyinə görə saraydan qovulur.

Fərruxinin həmin qula həsr etdiyi qəsidə də var. Ancaq sonra Sultan Mahmud onu bağışlayır. Bağışlanılandan sonra onun sarayda olması barədə məlumat yoxdur. Bunu təsdiq edən fakt ondan ibarətdir ki, Fərruxi Sultan Mahmud öləndə ona yanıqlı qəsidə yazmış və onu yüksək qiymətləndirmişdir:

*Nəsilli, nəcabətli padşah öldü,
Əsilli, fəxrli xeyrixah öldü.*⁹⁶

Sultan Mahmudun ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Məhəmməd gəlir və şairin hörməti sarayda daha da artır. Məhəmmədin şairə

⁹⁴ شاه از من به دل گران گشتست

به گناهی که بیگناهم از آن

⁹⁵ خوردم آنجا دو سه قدح سیکی

بودم آنجا بدان سبب مهمان

⁹⁶ پادشاهی گذشت خوب نژاد

پادشاهی نشست فرخ زاد

böyük rəğbəti var idi. Ancaq bu sevinc çox çəkmir. Məhəmməd kiçik qardaşı Məsud tərəfindən hakimiyyətdən devrilir və Məndiş zindanına salınır. Ancaq Məsud heç də Fərruxini saraydan uzaqlaşdırmır. Baxmayaraq ki, o, Sultan Məhəmmədin yaxın dostu idi, baxmayaraq ki, şairin Sultan Məsuda hörməti yox idi, bununla belə, ona 11 qəsidə həsr etmişdir.

Sultan Mahmud öləndə Məsud İsfahanda idi və Fərruxi qəsidəsində qeyd edir ki, tezliklə Qəzvinə qayıdıb taxt-taca sahib olsun. Fərruxinin divanındakı şeirlər yalnız Qəznəvi şahlarından Mahmuda, Məhəmmədə və Məsuda həsr edilmişdir. Bunu əsas götürən **Lütfəli bəy Azər “Atəşgədə” əsərində** şairin ölüm tarixini 1077-ci il göstərir. Ola bilər ki, şair Sultan Mahmudun sağlığında vəfat etmişdir. Onda şairin ölüm tarixi bir qədər əvvələ çəkilməlidir.

Fərruxi təkcə şahlara deyil, həm də dövlət məmurlarına, tanınmış adamlara, hətta o dövrün məşhur vəziri Meyməndiyə qəsidələr həsr etmişdir. Sayı 45 olan həmin qəsidələrin əsas məzmunu adamların xeyirxah işlərinin tərifidir. Özü haqqında danışarkən şair mədh etdiyi adamlardan hansı hədiyyəni almasını qeyd edir. Şübhəsiz, belə hədiyyələr onu varlandırmışdır. Şairin çoxlu himayədarlarının olmasını Suzəni Səmərqəndi də şeirində qeyd edir.

Fərruxinin divanı. Şairin indi əlimizdə olan divanına 281 şeir daxildir. Onlarda 230 qəsidə, 28 qəzəl, 3 tərəcibənd, 33 rübai və 4 qitə tam şəkildə dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Göründüyü kimi, şairin qəsidələri başqa janrda yazdığı əsərlərindən çoxdur. Həmin qəsidələri məzmun etibarilə belə qruplaşdırmaq olar: 22 qəsidəsində şair baharın təsvirini vermiş (onları bahariyyə adlandırma bilərik), 8 qəsidəsində payızın təsviri verilir (onları da xəzaniyyə adlandırma bilərik), 3 qəsidəsini saqınamə adlandırma bilərik, həmin qəsidələrdə şərab tərif olunur. Bir qəsidəsində isə sübh tezdən günəşin çıxması təsvir edilir. Başqa bir qəsidəsində biz divan ədəbiyyatında tapmaca xarakterli *lüğəz* kateqoriyasına rast gəlirik. Şair **10** qəsidəsində ayın tərifini verir. 42 qəsidəsinin mövzusu müxtəlifdir. 105 qəsidənin mövzusu məhəbbətdir. Ümumiyyətlə, şairin şeirlərində məhəbbət mövzusu üstünlük təşkil edir.

Beləliklə, şairin əksər qəzəllərinin mövzusu məhəbbət və gözəlin tərifidir. Şair qəzəl janrını eşqin tərifinə üçün ən münasib janr hesab edir:

*Bu eşq içində sən qəzəllər oxu,
Sonra o sevgini Allaha söylə.⁹⁷*

Fərruxinin qəzəlləri forma baxımından da diqqəti cəlb edir. Belə ki, qəzəllər, **adətən**, 8 beytdən, 15 beytdək olur. Onun qəzəllərində isə beytlərin sayı bu normalardan kənara çıxır. Şairin qəzəllərindəki beytlərin sayı 2-dən 23 beytdəkdir. 14 beytdən çox olan qəzəllərinin sayı ikidir. 6 qəzəldə beytlərin sayı 13-dür. 12 beytlik qəzəllərin sayı 8-dir, 11 beytli qəzəllərin sayı 11-dir, 10 beytlik qəzəllərin sayı 11, 34 qəzəldə beytlərin sayı 10-dur, 25 qəzəldə beytlərin sayı 8-dir. 13 qəzəldə isə beytlərin sayı 6- dır.

Məzmun etibarilə də Fərruxinin qəzəlləri başqa şairlərin qəzəllərindən fərqlənir. Qeyd etdiyimiz kimi, şairin qəzəllərinin əsas leyt-motivi məhəbbət və gözəlin tərifidir. Elə qəzəllər də var ki, şair orada silahdan, ov etməkdən, zindandan, Hindistanın şəhərlərindən, Sultan Mahmudun kərkədanı öldürməsindən, çövqan oyunundan bəhs edir. Ümumiyyətlə, Fərruxu həcmcə kiçik olan qəsidələrini qəzəl adlandırmışdır. Bəzi qəzəllərində şair qeyd edir ki, bunları yazmaqda məqsədi müğənnilərin repertuarını artırmaqdır:

*Qəzəlxan xanəndəyə qəzəl yazmalı,
Qara zülfü, sürməsiz qaşu vəsf etməli.⁹⁸*

Şairin yaradıcılığına dövrün bir çox şairləri təsir etmişdir. Elə şeirləri var ki, onlarda **Ünsüri** şeirinin təsiri duyulur. Ünsüri ilə onlar bir sarayda fəaliyyət göstərirdilər. Ola bilsin ki, şair Ünsürinin bəzi şeirlərinə nəzirə və ya cavab yazmışdır. Şairin şeirlərində Rudəkinin

پس به گوش خدایگان بگذار

⁹⁷ اندر این عشق تو غزلهای خوان
⁹⁸ تا عزلخان را بیاید وقت خواندن در عزل
نعت از زلف سیاه و وصف گل عزلی گوی

adı çəkilir, Dəqiqidən, onun ölümündən danışıılır. Şeirlərindən məlum olur ki, Fərruxi həm də Şəhid Bəlxini şəxsən tanımış, onu qəzəl janrının böyük ustadı hesab etmişdir. Şairin şeirlərində hətta elə şairlərin adı çəkilir ki, onlar barəsində İran ədəbiyyatı tarixində olduqca az məlumat var. Məsələn, Əbülabbas Mərvazi İran ədəbiyyatının əfsanəvi şairlərindəndir. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, ilk dəfə dəri dilində şeirləri o yazmışdır. **Şair onun əsərləri ilə də yaxından tanış idi.**

Fərruxinin Firdovsi ilə tanış **olub**-olmaması hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Şairin şeirlərində onun adı çəkilmir. Bu faktı alimlər müxtəlif cür şərh edirlər. Bir qrup alimlər bu fikirdədir ki, şairin Firdovsidən xəbəri olmamış və ikinci qrup isə bu fikirdədir ki, onun “Şahnamə”sindən xəbəri olub, sadəcə olaraq, saray mühitində bu əsərə münasibət mənfi olduğundan onun adını çəkməmişdir. Şairin bir-başa tabe olduğu Ünsürinin “Şahnamə” barədə fikri belə idi:

*Deyir “Şahnamə” yalandır başdan-başə,
Doğru yaz, qaç yalandan, şərəflə yaşə.*⁹⁹

Ünsürinin bu şeiri rəhbərlik etdiyi şairlər üçün bir göstəriş idi və həmişə Ünsüri şairlərdən həqiqəti yazmağı tələb edirdi. Fərruxi də onun tabeliyində olan bir şair kimi, həmin göstərişə əməl edərək tarixi yalanlardan qaçır və Qəznəvilərin həqiqi qələbələrini, hünərini vəsf edirdi. Ancaq şairin şəxsən Firdovsini tanımaması, onun “Şahnamə”sindən xəbəri olmaması inandırıcı deyil. Şairin əsərlərində “Şahnamə”də olan motivlər güclüdür və həmin motivlər bir daha göstərir ki, şairin Firdovsidən xəbəri olmuşdur:

*Deyir, Bəhram da o şirlər təkə,
Ovçuluq eyləyin keçirib dövran.*

*Ahu qulağına ayaq tikirmiş,
Ayağın başına aparən zaman.*

---

⁹⁹ گفتا که شاهنامه دروغست سربر
گفتک تو راست گیر و دروغ از میان بکاه

*Yalan-palan sözlərdir bunlar,
Avam adamların sözüdür inan.* ¹⁰⁰

Belə şeirlər həmin dövr ədəbi mühitinə də aydınlıq gətirir. Onlardan məlum olur ki, şairin vaxtında, ümumiyyətlə, sarayda “Şahnamə”yə münasibət mənfəi olmuşdur. Şair də həmin mühitin təsiri ilə Firdovsiyə qarşı öz mövqeyini bildirməmişdir.

Fərruxinin poeziyasında bəzi dastan qəhrəmanlarının adı çəkilir. Məsələn o “Vamiq və Əzra”, “Kəlilə və Dimnə” haqqında danışır. Sarayda yaşayan şairin belə əsərlərinin Rudəki, Ünsüri tərəfindən yazıldığı bilməsi adi hal idi. Şair “Xosrov və Şirin” əfsanəsindən danışır və ilk dəfə Bisütun dağına çapan Fərhadın adını çəkir, halbuki Firdovsinin “Şahnamə”sində Fərhadın adı çəkilmir. Görünür həmin əfsanənin müxtəlif variantları olmuşdur, Nizami Gəncəvi də həmin mövzunu XII əsrdə qələmə alanda məhz Fərruxinin bildiyi variantı qələmə almışdır.

Fərruxi poeziyasında ərəb ədəbiyyatının təsiri hiss olunmur. Bu da sübut edir ki, şairin ərəb ədəbiyyatına marağı olmamış və yalnız öz xalqının möhtəşəm ədəbiyyatına rəğbət bəsləmişdir.

Şairin poeziyasını həmin dövrdə yaranmış başqa şeir nümunələrindən fərqləndirən budur ki, hansı mövzudan yazırsa yazsın, bütün şeirlərini ürəkdən yazmışdır. Həmin şeirlərdə biz Fərruxinin özünün hiss və həyəcanlarını görürük. Tarixi məqamların təsvirində də şair adi, sxoastik çıxışlardan, quru şərhərdən qaçmış və hadisələri poetik rəmzlərlə vermiş, özünün şəxsi münasibətini bildirmiş, hadisələrin tarixi əhəmiyyətini, siyasi durumun reallıqlarını təsvir etmişdir.

Şairin poetikasının bir xüsusiyyəti də budur ki, şeirlər olduqca ahəngdar, musiqi notlarına uyğun yazılmışdır. Təsadüfi deyil ki, şairin sağlığında belə onun şeirləri müğənnilərin dilindən düşmürdü.

---

¹⁰⁰ گویند بہرام همچو شیران
مشغول بودی بصید مادام
بر گوش آھو بدوختی پای
چون پیش سرش گذاشتی گام
با تھمت است اینسخن برابر
لفظیست این نر میانہ عام

Şairin bu kimi sənətkarlığı dəri dilinin inkişafına, onun musiqi ahənginin artmasına səbəb olmuşdur. Bu da Fərruxinin şöhrətini az vaxtda artırmışdır. Hələ sağlığında onu “sözləri satan” şair adlandırmışlar. Bu barədə, hətta belə rəvayət də var ki, Qəznəvi əyanlarından biri olan Xoca Əbu Əli Həsən onu “söz taciri” adlandırmışdır. Şair də onun sözündən inciməyib, nəzakətlə ona cavab vermişdir:

*Bizim ləqəbimiz “söz satan” olub,
Qızilla söz almır hər insan indi.*¹⁰¹

Fərruxi poeziyası XI əsr fars şeirinin gözəl nümunəsidir. Olsun ki, Rudəki, Şəhid Bəlxı kimi şairlər kimi, onun taleyində acı məqamlar olmamış və şair kədərli mövzulardan yazmamışdır, ancaq Fərruxi poeziyası fars şeirinə yeni ahəng, yeni təravət gətirmişdir. Onun poeziyası həm tarixi baxımdan, həm də sənətkarlıq baxımından misilsizdir. Tarixi baxımdan ona görə misilsizdir ki, Qəznəvilər tarixdə qüdrətli türk hökmdarları olmuş və onlar Şərqi möhtəşəm mədəniyyətini, şanlı tarixini yaratmışlar. Onların həmin tarixi xidmətləri Fərruxi kimi şairlərin əsərlərində işıqlandırılmışdır.

Sənətkarlıq baxımından, ona görə qiymətlidir ki, şair poetik dilin imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Bu mənada Fərruxi dövrünün ən qüdrətli şairlərindən biridir.

Mənuçöhri Damğani (1000-1041)

Qəznəvilər sarayının böyük şairlərindən biri də Əbu Nəcm Əhməd ibn Kaus ibn Əhməd Mənuçöhri Damqanıdır. Şairin əslı Bəlxdəndir. Anadan olduğu tarix dəqiq məlum deyil, ölüm tarixini mənbələr (Rzaqulu xan Hidayətın “Təzkirət üş-şüəra”sında) 1041-cı il göstərir. Bu faktı onunla əsaslandırırırlar ki, Sultan Məsudun(1030-1041) vaxtında sarayda şairlik etmişdir və onun başına gələn bütün əhvalatları qələmə almışdır. Sultan Məsud 1041-ci il yanvar ayının

¹⁰¹ ما را سخن فروش نهادی لقب چه بود
از چه به زر ز ما نخریدی همی سخن.

18 – də cavan yaşında öldürülmüşdür. **Mənuçöhrinin bu hadisə ilə əlaqədar heç bir şeiri yoxdur.** Bu fakt göstərir ki, Mənuçöhr 1041-ci ildə artıq həyatda yox idi. Şair gənc yaşında vəfat etmişdir. Bu məntiqdən çıxış edərək şairin təqribən 1000-ci ildə anadan olmasını fərz etmək olar. Onun saraya gəlişi də Sultan Məsudun vaxtına təsadüf edir. Baxmayaraq ki, “Həft iqlim”, “Təzkirətüş-şüəra” müəllifləri şairin hələ Sultan Mahmudun vaxtında Qəznəvilər sarayına gəlməsini qeyd edir, bu heç də həqiqətə uyğun deyil.

Şairin ədəbi irsini dərinədən öyrənən M. Dəbir Siyaki qeyd edir ki, o nə Sultan Mahmudun, nə də Sultan Məhəmmədin vaxtında sarayda olmuşdur. Şairin poeziyasında nikbin əhvali-ruhiyyə var. Bu da göstərir ki, Mənuçöhr heç də çətin şəraitdə, məhrumiyətlər içində yaşamamışdır. Şeirlərindən məlum olur ki, şair gəncliyində yaxşı təhsil almış və ərəb dilini yaxşı bilmiş, hətta bu dildə bəzi beytlərini belə demişdir:

*Qədim ərəb şairi Əbüş-Şis kimi,
Vəzni saxladım onun şeir bağında.
Gecə keçdi, yoruldum həsrətindən,
Qarğa tək oturdum ban budağında¹⁰²*

Bu şeirin ikinci beytini şair ərəb dilində yazmışdır. Şeirdən məlum olur ki, Mənuçöhr qədim ərəb ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrini də tanımışdır. Qəsidələrinin birində, şair, hətta Məhəmməd peyğəmbərin belə, Həsən ibn Sabitin qəsidələrinə maraqla qulaq asdığını söyləyir. Bu kimi qeydlər bir daha göstərir ki, şair hərtərəfli dünyagörüşə və geniş elmi məlumatla malik olmuşdur.

Rzaqulu xan Hidayətin yazdığına görə, şair ömrünün sonunda saray intriqalarından uzaqlaşaraq dərvişlik etmişdir. Həqiqətən də, bu mövzuda onun şeiri var:

*102 بران وزن این شعر گفته است
ابوالشیص اعرابی باستانی
اشاقک و اللسک ملقی الجران
غراب ینوح علی عصن بان*

*Ey könül, nəyinsə sonu yoxdur dünyada,
Qəlbə möhnət vermə yazıqdır o da.
Süfrə tək açılma qoyulan yemə,
Təndir tək qarnını çevirmə oda.*¹⁰³

Ancaq belə şeirlər şairin divanında çox azdır. Eləcə də şairin hansı sufi təriqətinə daxil olması və hansı şeyxi seçməsi barədə əlimizdə elə bir məlumat yoxdur.

Mənuçöhrinin ədəbi irsinin hərtərəfli tədqiqi hələ XIX əsrdən başlamışdır. 1868-ci ildə Rzaqulu xan Hidayət onun divanını nəşr etmişdir. 1886-cı ildə isə məşhur şərqşünas A. Kazimir onun divanını fransız dilində xüsusi şərhərlə Parisdə çap etdirmişdir. XIX əsrdə Avropada X əsr fars ədəbiyyatı dərinədən öyrənilmədiyindən, A.Kazimir də şərhləri bəzən düz verməmişdir. Xüsusilə, tarixi məqamların izahında səhvə yol vermişdir.

Şairin ədəbi irsinə elmi şərhlər vermək bir qədər çətinidir. Çünki, X əsr fars dilində elə sözlər var ki, artıq arxaik sözlər hesab edilir və onların müasir dövrdə başa düşülməsi çətinidir. Bütün bunları nəzərə alan İran alimi M. Dəbir Siyaki şairin divanının tənqidi mətnini 36 mənbə əsasında tərtib edib 1947-ci ildə çap etdirmişdir. Siyaki tənqidi mətni hazırlayarkən təkcə itmiş sözləri yerinə bərpa etməmiş, həm də mətnlərə geniş izahlar vermişdir. Həmin izahlarda diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də budur ki, Siyaki şairin leksikonunda olan bitkilərin adını müasir dildə və beynəlxalq terminologiyaya uyğun olaraq latınca da vermişdir. Eləcə də islamaqədərki musiqi pərdələrinin adlarını vermiş, onları şərh etmişdir.

Siyakinin nəşr etdiyi divan 50 qəsidə, 11 müsəmmət, 20 qitə, 6 rübai və bir neçə itmiş qəsidələrdən olan beytlərdir. Qəsidələrin əksəriyyəti Sultan Məsuda (1030-1041) həsr edilmişdir. Bəzi qəsidələ-

---

¹⁰³ای دل چو هست حاصل کار جهان عدم
بر دل منه ز بهر جهان هیچ بار غم
افکند همچو سفر میباش از برای نان
همچو تنور گرم مشو از پی شکم

rində şair Qəznəvi sarayının vəziri Əhməd ibn Əbd əs-Səmədi mədh edir. Həmin qəsidələri səhvən bəzi nəşrlərdə vəzir Əhməd ibn Həsən Meyməndiyə aid etmişlər. Halbuki, Meyməndi hələ 1032-ci ildə vəfat etmişdir.

Şairin Ziyaridlər sülaləsindən mədh etdiyi ilk əmir Fələk əl-Məali Mənuçöhrü ibn Kabus olmuşdur. Şair təxəllüsünü də onun adından götürmüşdür. Onun qəsidələrində mədh edilən elə adamlar da var ki, onlar Ziyaridlər sülaləsinin nümayəndəsi kimi çoxdan yad-daşlardan silinmişdir.

Mənuçöhrü şeirlərində Ünsürini özünün müəllimi sayır, bu da təbidir. Həmin illərdəki şairlərin əksəriyyəti Ünsürini və Fərruxini özlərinə ustad sayırdılar. Şairin şeirləri də saray həyatı ilə bağlı olmuşdur. Ünsürü və Fərruxi kimi, **o da qəsidələrində**, müsəmmətlərində Sultani, əmirləri, saray əyanlarını mədh etmişdir. Onun şeirləri sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir. Belə ki, şair ərəb şeirinin və farsdilli poeziyanın kateqoriyalarından lazımınca istifadə etmişdir və sənətdə həmişə tələbkar olmuşdur. Şair zəmanəsində yaxşı şeirin hörmətdən düşməsindən narahat olmuşdur:

*Zəmanəmiz boşboğaz, biməslək dövrüdür,
Rübabçı əbu Bəkr, Cəhiyə təlxək dövrüdür.
Kimə kim, mədh söyləyib, şeir verirsən,
Söyləyir başdan – başa yalançısan sən.*¹⁰⁴

Bununla belə, şairin poeziyasında biz məhrumiyətlərə, acı həyat tərzinin təsvirinə rast gəlmirik. Şairi sözün həqiqi mənasında, təbiət şairi hesab etmək olar. Mənuçöhrinin poeziyasında təbiət öz tərəvəti, gözəlliyi ilə təsvir edilir. Yazın gəlməsi, yaşıl otların boy atması, çəmənlik, böyük məharətlə təsvir olunur. Mənuçöhrü təbiətə gözəllik verən quşların belə tərənnümünü məharətlə verir:

---

¹⁰⁴ اندرین ایام ما بازار هزلست و فسوس
کار بوبکر ربابی دارد و طنز جعی
هر کرا شعری بری یا مدحتی پیش آوری
گوید این یکسر دروغست ابتدا تا انتها

*Tovuzun mədhini Ünsürü verdi,
Mənuçöhri turaca müsəmmət deyir.*¹⁰⁵

Şairin qəsidələri sənətkarlıq baxımından mükəmməldir. Belə ki, həmin janrın tələblərinə uyğun olaraq qəsidələrindəki beytlərin sayı 17-dən yuxarıdır. Onun 56 qəsidəsindən 23-ü Məsuda həsr edilmişdir. Beş qəsidəsi isə Sultan Məsudun saray əyanlarına həsr edilib.

Mənuçöhri orta əsr poeziyasında həm də saqınamələrin, şərabnamələrin nadir nümunələrini yaratmışdır. Təsəvvüf ədəbiyyatından fərqli olaraq, Məxnuçöhri şeirində şərab birbaşa mənada işlənir. Həmin mənə sonra Ömər Xəyyam kimi şairlərin poeziyasında daha da əzəmətlə səslənməyə başlayır.

*Mən öləndə mənə ağlayan dostlar,
Nəşimi şərabla qoy təmiz yusun.*

*... Rəbbim cənnət versə qiyamət günü,
Onda çaylarımı meylə doldursun.*

Şairin müsəmmətlərində təbiət təsvirləri güclüdür və həmin şeirlərdə yerli təbiətin gözəllikləri öz əksini tapmışdır. Məsələn, Xarəzm şəhərinin əsrarəngiz bağlarından söhbət açan şair deyir:

*Qalxın, xəz gətirin artıq xəzandır,
Xarəzmidən sərin küləklər əsir,
Söyüd yarpaqları budağın əyir,
Rəngli paltar kimi onu bəzəyir,
Kəndli təəccüblə barmağın dişlər,
Bağda nə gül qalmış, nə də ki, bir nar.*¹⁰⁶

¹⁰⁵طاووس مدیخ عنصری خواند

دراج مسمط منوچهری

¹⁰⁶خیزد و خز آرید که هنگام خزانست

باد خنک از جانب خوارزم وزانست.

آن برگ رزانست که بر شاخ رزانست.

Bu müsəmmətin sonrakı bəndlərində şair daha artıq şövqlə təbiətin əsrarəngiz mənzərələrini təsvir edir.

Beləliklə, şairin əlimizdə olan poetik irsini ideya-mövzu baxımından belə səciyyələndirə bilərik: İlin fəsillərini, Novruz bayramı, Mehriqan bayramı, Səde bayramı, quşları, bağları, çəmənləri məharətlə təsvir etmişdir. Baharın, Novruz bayramının tərənnümünə dair şairin 19 qəsidəsi və 4 müsəmməti var. Payızın təsvirinə dair 4 qəsidə və 4 müsəmmət, 6 şeiri isə qışın təsvirinə həsr edilmişdir. Şairin qəsidələrindən, hətta həmin bayramlar barəsində məlumat alırıq. Məsələn, *Səde* bayramı barədə şair yazır:

*Ey əmir, Səde bayramı kübar rəsmidir,
Bu Kəyumərsin, İsfəndiyarın ayinidir.*¹⁰⁷

Şairin vaxtında *Səde* bayramı təntənəli qeyd edilirdi, baxmaya-raq ki, həmin bayram atəşpərəstlik dövründən qalmışdı.

Ümumiyyətlə, şairin ədəbi irsini dərindən təhlil edərkən, biz onda milli təəssübkeşliyi hiss edirik. Belə ki, şair divanında həzrət peyğəmbərin adını cəmi bir dəfə çəkir. Əfsanəvi milli qəhrəmanların adına isə tez-tez rast gəlirik. Şairin milli təəssübkeşliyi həm də əski İran dininə münasibətdə özünü göstərir. X əsrdə hələ islam insanların mənəviyyatına o qədər də dərindən nüfuz etməmişdi və ziyalılar həm də əski – milli dinləri olan *zərdüştliyə* rəğbətlə yanaşırdılar.

Şairin təbiət təsvirlərinə həsr etdiyi şeirlərində etnoqrafik məqamlar **də** özünü büruzə verir. Belə ki, şair musiqi tərəvətini vəsf edərkən belə bənzətmələr verir:

Palizban soqdi cəngilə nəğmə oxuyur,

گوئی بمثل پیرهن رنگرزانست.
دهقان بتعجب سر انگشت گزانست.
کاندر چمن و باغ نه گل ماند نه گلنار
جشن سده امیرا رسم کبار باشد¹⁰⁷
این آیین کیومرث و اسفندیار باشد.

*Azadvar quşuna lur neyləri dəm tutur.*¹⁰⁸

Şairin burada işlətdiyi “pəlizban” sözü “bağban” mənasındadır və “azadvar” sözü isə X-XI əsrdə əyanlara deyirdilər. Həmin dövrdə poeziyada bu sözlər tez-tez işlənirdi. Artıq həmin sözlər arxaikləşmişdir. “Soqdi” və ya “saqi” isə qədim türklərdir. Onların döyüşlərdə işlətdikləri cəngilər bütün dünyada məşhur idi. Qəznəvi sultanları da bir türk xaqanı kimi həmin alətlərdən döyüşdə istifadə edirdi. Şeirdə musiqinin həm ahəng çalarları, həm də əlamətləri verilmişdir.

Başqa bir şeirində şair quşların cəh-cəh vurub oxumalarını müxtəlif xalqların nəğmələri ilə müqayisə edir:

*Bir quş fars dilində nəğmə oxuyur,
Başqa birisi Mavərənnəhr dilində.*¹⁰⁹

Burada işlədilən “Mavərənnəhr” bildiyimiz kimi, Orta Asiya deməkdir. Sır-dərya və Amu-dərya çayları arasındakı ərəzi tarixdə həmişə Mavərənnəhr adlanmışdır. Həmin ərəzidə isə həmişə türklər yaşamışdır. Şair quşların məlahətli nəğməsini türk nəğmələrinin həzinliyi ilə müqayisə edir.

Mənuçöhrü, ümumiyyətlə, quşların nəğməsində ecazkarlıq, qeyri-adilik görmüş, onları rəvayət söyləyənlərə, şairlərə bənzətmişdir:

*Qoz ağacındakı şirin dilli bülbül ravidir desəm,
Söyüd budağındakı nəğməkar quşlar şairdir bilsən.*¹¹⁰

Şairin 9 qəsidəsi məhəbbət mövzusunda. Həmin şeirlərin əsas personajı aşiq və məşuqdur. Məşuq karvanla gedir, onun ayrılığından aşıqın qəlbi hicran dərdi ilə dolur:

¹⁰⁸ این زند بر چنگهای صغدیان پالیزبان
و آن زند بر نایهای لوریان آزادوار
¹⁰⁹ یک مرغ سرود پارسی گوید
یک مرغ سرود ماورالنهری
¹¹⁰ بلبل شیرین زبان بر جوزین راوی شود
زندباف و زندخوان بر ببیدن شاعر شود

*Ey çadırçı, çadırını yığ, çatıbdır zaman,
Mənzildən uzaq düşdü, yollandı sarban.*¹¹¹

Karvan uzaqlaşdıqca şairin ruhu bədənindən uzaqlaşır. Bu kimi şeirlər sonra Sədi Şirazi yaradıcılığına da güclü təsir etmiş və o da “Ahəstə get ey sarban, arami-canımdır gedən” mətləli məşhur qəzəli yazmışdır.

Şairin şeirlərində Firdovsinin adı çəkilməsə də “Şahnamə” qəhrəmanları bənzətmələrdə tez-tez işlədilir. Ancaq şairin türklərə münasibəti Firdövsi ilə müqayisədə tamamilə başqadır. Şair həmişə türklərdən hörmətlə danışır və onların hünərini, məişətini həvəslə təsvir edir:

*Qaşları ox, könüllər alan ahu gözlü türk,
Doludur şairlə aylı bağ, çəmən, dağ, dərə.*

*Biri xaqana çadır, başqası xatına xeymə,
Üçüncü qeysərə hücrə, dörd kəsraya qübbə.*¹¹²

Şair bu şeirində türklərin məişətini tərənnüm etmişdir. Şeirdə işlənən *cəm və təqsim* divan ədəbiyyatında işlədilən nadir kateqoriyadır. Misrada fikir söylənilir və sonra onun mahiyyəti şərh edilir. Bu misrada da şair ümumi fikir söyləyir, sonra onları bir-bir izah edir.

Başqa bir şeirində şair türk dilində söylənilən şeirlərin gözəlliyindən danışır:

*Türkcə bizlərdən yaxşı deyirsən,
Sən türkcə şeir de, mən də quzicə.*¹¹³

¹¹¹ الا يا خيمگی خيمه فرو هل

که پیشاهنگ بیرون شد ز منزل

¹¹² بزبان ای ترک آهو چشم آخم از سر تیری

که باغ و راغ و کوه و نشت پر ماهست و پر شعرا

یکی چون خیمه خاقان دیون چون خرکه خاتون

سیوم چون حجره قیصر چهارم قبه کسرا

¹¹³ براه ترکی مانا که خوبتر گوئی

Şairin bu misralarından məlum olur ki, X- XI əsrdə türkcə şeir söyləmək də adət olub. **Şair bu dili yaxşı bilmiş**, çox güman ki, bu dildə şeirlər də yazmışdır. Bu misradakı “quzi” sözü indi “oğuz” kimi işlədilir. Bildiyimiz kimi, şairin oğuz türklərinin dilini bilməsi, elə qıpçaq türklərinin də dilini bilməsi demək idi. Qəznəvilər də oğuz türklərindən idi. Onlar sarayda öz dillərində danışirdılar. Görünür, şair oğuz türklərinin dilində şeirlər yazmışdır. Sadəcə olaraq, həmin nümunələr dövrümüzədək gəlib çatmamışdır.

Ümumiyyətlə, Mənuçöhrü poeziyası farsdilli ədəbiyyata yeni abu-hava gətirmiş, ona yeni məzmun vermişdir. Şeirlərinin əsas leytmotivi mədh olsa da, şair təbiət təsvirlərinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, ictimai mövzulara toxunmuşdur. Bu da X – XI əsr fars poeziyasına yeni fikir, yeni düşüncə demək idi.

XI əsrin ikinci yarısında ədəbiyyat. Qəznəvilər sarayının son nümayəndələri

Qəznəvilər dövlətinin güclü nümayəndəsi olan Sultan Mahmudun vəfatından sonra bu dövlət zəifləməyə başladı. **Ondan sonra taxt-taca sahib olan Sultan Məsudun (1030-1041)** hakimiyyətinin birinci ilində qardaşı Məcdud qiyam qaldırdı. Sultan Məsud onu zəhərləməklə aradan götürür, ancaq Qəznəvilər dövlətinə aid olan bir çox torpaqları Hindistan hökmdarları ələ keçirməyə başladılar. Sultan Məsud ona tabe olan hind hakimlərinin köməyinə gedə bilmədi. Dövlətin qərb tərəfindən Səlcuqların hücumları başlamışdı. Səlcuqlar 1042-ci ildə Bəlx şəhərini ələ keçirdilər. 1045-ci ildə isə Qəznəvi dövlətinin ilk dəfə elan olunduğu Bost şəhərini ələ keçirdilər. Bost ələ keçiriləndən sonra onlar Qəznə şəhərinə yaxınlaşdılar. Onların qələbələri Quridləri də ruhlandırdı. Beləliklə, Qəznəvi dövlətinə qarşı müxtəlif **qüvvələr** eyni vaxtda hücum keçirdilər.

Qəznəvilər dövlətində böhran başladı. Sultan Məsudun ölümündən sonra sərkərdələr Qəznəvi nəslindən olan hər hansı bir uşağı şah elan edir və öz işlərini görürdülər. Yaranmış hökumət böhranından düşmənlər məharətlə istifadə edirdi. Qəznəvi sultanları arasında **Məsudun oğlu İbrahim (1059-1099)** çevik hərəkət edib Səlcuqlarla razılığa gələ bildi. Həmin razılığa görə, Qəznəvi dövlətinə aid olan Xorasan və Toxaristan Səlcuqlara verildi və **İbrahim oğluna** Səlcuq sultanı Məlikşahın qızını almaqla, onlarla qohumluq əlaqələri yaratdı. Səlcuqlarla razılığa gələndən sonra İbrahim Hindistana yürüşlər edib orada hakimiyyətini bərkidə bildi.

1099-cu ildə İbrahimin ölümündən sonra hakimiyyət onun oğlu **Məsud III(1099-1115)** keçdi. Hindistanın şimalında güclü dayaq yaradan Məsuda III qoşun toplayıb həmin ölkənin dərinliklərinə getdi. O, Səlcuqlardan çəkinmirdi, çünki arvadı Sultan Səncərin bacısı idi. Ancaq həmin vaxt Məsud III üçün başqa təhlükə yarandı. Bu təhlükə Qurlar idi. Məsud III hakimiyyətdə çox qala bilmir və 1115-ci ildə vəfat edir. Onun yerinə oğlu **Şirzad (1115-1116)** keçir. Ancaq hakimiyyətdə bərkiməmiş qardaşı Arslan (1116-1117) tərəfindən öldürülür. Taxta çıxan **Bəhramşah (1117-1153)** dayısı Səncərin himayəsinə sığınır. Elə bu vaxt qiyam yolu ilə yenidən taxta çıxan Arslan ögey qardaşı Bəhramşahın anasını - Sultan Səncərin bacısını təhqir edir. Bundan qəzəblənən Sultan Səncər hücum edib Qəznəni ələ keçirir. Arslan Hindistana qaçır. Bəhram şahı Qəznədə taxta oturdan Sultan Səncər geri qayıdır. Bu vaxt Arslan yenidən qayıdıb Bəhram şahı aradan götürmək istəyir. Sultan Səncər bundan xəbər tutub yenidən Qəznəyə qəfildən hücum edir və Arslanı ələ keçirib edam edir.

Arslan öləndən sonra Qəznəvilər öz müstəqilliyini itirir və Bəhramşah açıqca elan edir ki, onun dövləti Səlcuqların hakimiyyəti altındadır və yalnız Hindistanda olan əyalətləri ona aiddir. Ancaq Hindistan əyalətlərində də vəziyyət yaxşı olmur. Bəhram şahın ora təyin etdiyi hakim - Məhəmməd Bəhlam qiyam qaldırır və onun qiyamını ancaq 1128-ci ildə yatırmaq mümkün olur.

Bəhram şahın Hindistanda Məhəmməd Bəhlamla müharibə edib zəifləməsindən istifadə edən Quridlər hərəkətə gəlir. Quridlərin

başçısı Suri Bəhramşahı Qəznədən vurub çıxarır. Bəhramşah ordunu əfqanlarla və *həlc* türkləri ilə qüvvətləndirib Surinin qoşunun darmadağın edir və Surini də edam etdirir. Bundan qəzəblənən Surinin qardaşı Ələddin Cahansuz güc toplayıb Qəznəyə hücum edir. Onu ələ keçirib darmadağın edir. Vaxtilə ən möhtəşəm şəhərlərdən olan Qəznə şəhəri bu hadisədən sonra birdəfəlik tarix səhnəsində öz mövqeyini itirir.

Bəhramşahdan sonra hakimiyyətə gələn onun oğlu **Xosrov şahın (1153-1160)** vəziyyəti daha da pisləşir. Belə ki, 1153-cü ildə onların himayədarı olan Sultan Səncər oğuzlara əsir düşür. Beləliklə, Hindistan ərazilərində olan müllər tamamilə onun əlində çıxır və yalnız Pəncab vilayəti qalır. Sonra hakimiyyətdə olan **Xosrov Malikin (1160-1187)** vəziyyət daha da ağırlaşır. Xosrov Malik şah əlində qalan son Pəncab vilayətində də dinclik tapmır və Qurid Muizzəddin onu 1187-ci ildə əsir götürür və 1191-ci ildə Gərcistanda edam edir. Bununla da, Qəznəvilər sülaləsi tarix səhnəsindən silinir.

Söylədiyimiz bu dramatik hadisələr fonunda həm də ədəbiyyat öz işini görürdü. Həmişə olduğu kimi, yenə də ədəbiyyat cəmiyyətin güzgüsü kimi baş verən hadisələri əks etdirirdi. Ədəbiyyat həmin hadisələrin iştirakçıları, həmin siyasi hadisələr prosesində insanların hissələrini, duyğularını təsvir edirdi. Onları təsvir edən kimlər idi?

Siracəddin Osman Muxtari Qəznəvi

Siracəddin Osman Muxtari Qəznəvi farsdilli ədəbiyyatda özünün 8 min beytlik divanı və “Şəhriyarnamə” poeması ilə məşhurdur. Şairin bu poeması vaxtilə Firdövsinin yazdığı “Şahnamə” epopeyasının davamıdır. Poemada Rüstəmin nəticəsi Bərzunun oğlu Şəhriyarın qəhrəmanlığından bəhs olunur. Mifik qəhrəman olan Şəhriyarın bütün şücaəti Hindistanda olur. Firdövsidə bəhs edilən İran-Turan artıq bu poemada yoxdur. Poemada Qəznəvilərin siyasəti ön plana çəkilmişdir. Burada müsəlman və qeyri-müsəlman olan hind tayfaları arasındakı mübarizədən bəhs olunur. Poema Sultan Məsuda III ithaf olunur. Muxtari onun üzərində üç il işləmişdir. Təəssüflər olsun ki, həmin poema tam şəkildə zəmanəmizə gəlib çatmamışdır,

yalnız bəzi epizodlar bizə məlumdur. Muxtari həm Qəznəvilərin, həm də Səlcuqların sarayında şairlik etmişdir.

Səlcuqların hakimiyyətinin genişləndirilməsi ilə, Qəznəvilərin ərazisi son dərəcə azaldı. Artıq onlar əvvəlki kimi Yaxın Şərqi və Orta Asiyanın geniş ərazisində deyil, indiki Əfqanıstan, Pakistan və Hindistan ərazilərində olan məhdud coğrafi ərazidə səlcuqların himayəsi ilə hökmranlıq edirdilər. Bununla belə, onların ədəbiyyata olan maraqları azalmamışdır. Qəznəvi sarayı ilə bağlı olan şairlər aşağıdakılardır:

Məsud Səəd Səlman (1046-1142)

Məsud 1046-cı ildə Laxorda anadan olub. Şairin ailəsi Həmədandan olsa da sonra Qəzvinə köçmüşlər. Onun atası 60 il Qəznəvilər dövlətinin əyanlarından biri olmuş və müxtəlif dövlət işlərini görmüşdür. Bu bərdə şair şeirlərinin birində deyir:

*Altmış il tamam xidmətdə oldu,
Mənim atam Səəd ibn Səlman.
Gah əyalətlərdə hakim oldu,
Gah da sarayda oldu əyan.¹¹⁴*

Şair hələ gənc yaşlarından yaxşı təhsil almış və dövlət işlərini, maliyyə hesablarını yaxşı bilmişdir. Eləcə də özündən əvvəlki poeziyanı dərinlən öyrənmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, onun üç dildə: dəri, ərəb və hind dilində divanı olmuşdur. Şairin həmin divanlarından yalnız dəri dilindəki **divanı** bizə gəlib çatmışdır. Ərəb dilində yazdığı şeirlərdən isə təkəcə bir beyt Vətətin divanından bizə məlumdur. Vətət onu çox sevmişdir və şeirlərindən nümunələr vermiş, onlara nəzirə yazmışdır. **Bu fakt göstərir** ki, şair bir neçə dil bilmiş və zəmanəsinin savadlı ziyalılarında olmuşdur.

پدر بنده سعد بن سلمان
گه بدرگاه بودی از اعیان

شصت سال تمام خدمت کرد
گه باطراف بودی از اعمال

Səəd Salman həm də dövrünün qabaqcıl şairləri, ziyalıları ilə dost olmuşdur. Səmərqənddən ona Əbu Məhəmməd Rəşidi öz şeirlərini göndərirdi. Dövrün böyük şairi Əbülülə ibn Yəqub Ətai ilə dostluq edirdi. Ətai 1097-ci ildə vəfat etmişdir və Səəd Salman divanının iki yerində onun vəfatından danışır. Əbülfərəc Runi onun dostlarından idi. Runi istedadlı şair idi və Səəd Salman onu özünün müəllimi hesab edirdi. Səəd Salman dövrünün qabaqcıl şairləri olan Muxtari, Müizzü, Sənai, Kamal Buxarai, Cəmaləddin Naser ilə ədəbi əlaqələr saxlayırdı. Xaqani Şirvani ilə tanış olmasını söyləmək çətinidir, ancaq Xaqani onun barəsində öz divanında deyir:

*Ünsüri tərzilə şeirlər yazır Ünsüridən xoşu gəlmir,
Qəsidələrində hərdən ona sataşır, bu nədəndir?*¹¹⁵

Onun Qəznəvilər sarayında dəqiq hansı vaxtdan etibarən qulluğa başlaması məlum deyil, ancaq **İbrahim şah oğlu** Seyfəldövlə Mahmudu 1076-cı ildə Hindistan əyalətlərinə hakim təyin edəndə Səəd Salman ona qəsidə yazmışdır. Həmin qəsidə bir neçə nöqtəyi-nəzərdən olduqca maraqlıdır:

*Əlli il bundan qabaq söylədi Əbu Reyhan,
Onun kitabı adlanırdı “Təfhim”*

*Bir şah olacaq dünyaya hakim,
Hicri tarixində olanda te, sin və cim.*¹¹⁶

Şair şeirində Əbu Reyhan Biruninin 1030-cu ildə yazdığı “Ət təfhim li-əvail zinət ət-təncim” (Astronomiya incəsənətinin izahına

---

¹¹⁵ بر طرز عنصری رود و خصم عنصرست
کاندر قصیده هاش زند طعنه های چست
¹¹⁶ بسال پنجاه ازین پیش گفت بو ریحان
در آن کتاب که کرد است نام او تقحیم.
که پادشاهی صاحب شود بجهان
چو سال هجرت بگذشت ت و سین و جیم.

giriş) kitabına işarə edir və əbcəd hesabı ilə tarixi göstərir: 400(ت)+60(س)+3(ج)=463. Bu məlumatdan aydın olur ki, Əbu Reyhan Birününin “Təfhim” kitabında həm də gələcəkdən xəbər verməyə dair məlumatlar olmuşdur.

Şair Seyfəldövlə Mahmudla çoxdan tanış idi. Onları şairin atası Qəzvində tanış etmişdir. Səəd Salmanın şeirlərindən məlum olur ki, gənc vəliəhd Seyfəldövlə Mahmud Hindistana yürüş edəndə belə, onunla birlikdə olmuşdur:

*İki xoşbəxtlik bir araya gəldi bu gün:
Biri ilin təhvili, biri döyüşdə qələbə.¹¹⁷*

Vəliəhd Mahmuda həsr edilmiş bu qəsidədə şair Novruz bayramı ilə onun qələbəsinin bir günə düşməsini qeyd edir. Həqiqətən də, vəliəhdin Aqr üzərində qələbəsi 21 martda olmuşdur.

Şeirlərindən məlum olur ki, Səəd Salman sarayın məşhur şairlərindən olmuşdur, onun divanı 16 min beytdir və onlar qəsidələrdən, məsnəvilərdən, qitələrdən, müsəmmət, qəzəl və rübailərdən ibarətdir. Hətta bu barədə şairin özü də qeyd edir ki, mən fars şeirinin Rudəkisi, ərəb şeirinin Hanisiyəm:

*Qarşımda səcdəyə gəlsinlər,
Sadədil Rudəki, o İbn Hani.¹¹⁸*

XI əsrdə Abbasi xəlifələrinin saray şairi olan Əbu Nuvəs ibn Hani ərəb şeirində çox məşhur idi, necə ki, Rudəki farsdilli ədəbiyyatda.

Şairin şeirlərində özündən əvvəlki şairlərin təsiri hiss edilir. Xüsusilə, Şəhid Bəlxinin bu mətə ilə başladığı şeirinə nəzərini görürük:

Min kəklikdə bir şahin qəlbi yox,

¹¹⁷ دو سعادت به یکی وقت فراز آمد تنگ
یکی از گردش سال و یکی از شورش جنگ
¹¹⁸ سجود آرد به پیش خاطر من
روان رودکی و ابن هاتی

*Min bəndədə bir Xudavənd ürəyi.*¹¹⁹

Şair, **görünür**, həyatda çox səxavətli adam olmuş və onun səxavətindən sonrakı şairlər belə bəhs etmişlər:

*Az-çox səxavətə, sözdə çox güman ki,
Mən Xacə Məsud Səəd Səlmanam.*¹²⁰

Bu misraların sahibi Ruhi Vəlvəlici adlı şairdir. Saray mühitində şairlərin əməyini qiymətləndirmək, çox güman ki, Səəd Salmana həvalə edilmişdir. Şairin özü də, çox güman ki, sultanlardan kifayət qədər hədiyyələr almışdır. Hətta mənbələrdəki bəzi məlumatlara görə, onun mülkü bir vaxt əlindən alınmış və şair mülkünü geri almaq üçün Qəznəyə şikayətə getmişdir. Ancaq şair Qəznəyə çatmamış düşmənləri işdən xəbərdar olmuş və onu gözdən salmaq üçün tədbirlər görmüşlər.

Nizami Əruzi qeyd edir ki, şairə böhtan atanlar İbrahim şaha belə məlumat verirlər ki, oğlu Mahmud atasından uzaqlaşıb səlcuq sultanı Məlikşahla birlikdə olmaq istəyir. Böhtançılar belə şeyiə yayıdılar ki, guya bu qərarı Səəd Salmanın şeirlərinin təsiri ilə qəbul etmişdir və Səəd Salman da onunla birlikdə səlcuqların yanına getmək istəyir.

Şair, həqiqətən də, Səlcuq sultanlarına şeirlər həsr etmişdir. Həmin şeirləri əlində bayraq edən şairin düşmənləri, onu gözdən salmağa çalışırdılar. Həqiqətən də, həmin vaxtlar saray şairləri arasında ədavət var idi. Səəd Salmanın saray şairi Rəşidi, Əbülfərəc Runi ilə münasibətləri pis idi. Onlar bir-birlərinə həcvlər yazırdılar.

Bu düşmənlərin fəaliyyəti nəticəsində İbrahim şah qəzəblənib şairi Hindistandakı Dəhək qalasına salır. Şair qaladan kənara gedə bilməzdi və yalnız onun daxilində istədiyi yerdə yaşaya bilərdi. Həmin ağır vaxtlarında şairə onun dostlarından biri olan Əli Xass hər

¹¹⁹ هزار کبک ندارد دل یکی شاهین

هزار بنده ندارد دل خداوندی

¹²⁰ بیش از آن نیست کز سخا و سخن

خواجه مسعود سعی سلیمانم.

vasitə ilə kömək edirdi. O, saray əyanlarından idi və sarayda xüsusi hörməti olan şəxslərdən idi. Ancaq onun da şairi tam şəkildə müdafiə etməyə gücü çatmır. Düşmənlərin təhriki ilə şah Səəd Salmanı Dəhək qalasından çıxarıb Su qaləsindəki zindana salıb ayaqlarına qandal vurdurur. Su qaləsində şair məşhur astronom Bəhrami ilə tanış olur. Ondan astronomiyayı öyrənir.

Şairin düşmənləri hələ də ondan əl çəkmir və daha ağır cəza verilməsini tələb edirlər. Nəticədə, şairi Su qaləsindən dövlət cinayətkarlarının saxlanıldığı Nay qalasına aparırlar. Həmin qalada şairin günləri olduqca ağır keçir. Səəd Salman rübilərinin birində qaladakı ağır vəziyyətdən danışır:

*Nə gündüz odunum var, nə yağ bu axşam,
Canım, gözüm əldən düşüb tamam,
Həbsdə mənə çatan günəşdir, aydır,
Ondan günüm isti, nur olur gecəm.*¹²¹

Həmin ağır vaxtlarında belə, şair ruhdan düşməmiş və günlərin bir günündə haqqın qalib gələcəyinə inanmışdır:

*Haqq hələ yatmayıb, bir də görərsən –
Sənin hüquqların təmindir tamam.*¹²²

Nizami Əruzü yazır ki, şairin hüquqları təmin edilmir və dostlarının ciddi söylərinə baxmayaraq, İbrahim şah qərarını dəyişmiş və Səəd Salman zindanda vəfat edir. Ancaq bu fikir həqiqətə uyğun deyil, başqa mənbələrə görə, şairin yaxın dostu Əmid əl- Mülkü İmad əd – Dövlə Əbülqasım Xass onu 1096-cı ildə həbsdən azad etdirir.

¹²¹نه روز هیزومست و نه شب روفن
زین هر دو بفرسود مرا دیدہ و تن
در حبس شدم بمهر و مه قانع من
کاین روزم گرم دارد آن شب روشن.
¹²²حق نخفته است بنگری روزی
که حق تو تمام بگذار د

Şair həbsdən azad olandan sonra vəliəhd Məsuda III (1099-1115) şeirlər yazır, onun qələbələrini vəsf edir. Atasının ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Məsud III Hindistana oğlu Şirzadı hakim təyin edir və onun *sepəhsaları* (vəziri) Qivamülmülk Nizaməddin Hibbətullah Əbu Nəsr Farsisi olur. Nizaməddin olduqca bacarıqlı adam idi və dövlət işlərini yaxşı bilirdi, həm də şeir yazırdı. O, “Şahnamə”ni çox sevirdi və ondan əksər yerləri əzbər deyirdi. Onun sifarişi ilə Səəd Salman “İxtiyarati-Şahnamə” (“Şahnamə”dən seçmələr) kitabını yazır. Kitab antologiya xarakteri daşıyır. Əbu Nəsr şairə dost münasibəti bəsləyir və onu Şirzadın yaxın adamları siyahısına salır. Əmir Şirzad da ona yaxşı münasibət bəsləmiş və əyanlarının rəyini nəzərə almadan ona həmişə hədiyyələr göndərmişdir. Ağır əzab-əziyyətdən sonra şairin yenidən öz güzəranını bərpa etməsi şeirdə də əl-qolunu açmağa imkan verdi. O, bəzi əyanlar haqqında satirik şeirlər yazdı. Həmin şeirlər az vaxtda Mütribi adlı şair-müğənninin vasitəsilə geniş yayıldı.

Özündə güc tapan şair Əbu Nəsrdən xahiş edir ki, ona vəzifə versin. Həmin vaxtda Hindistanda Sabiri adlı birisi qiyam qaldırmışdı. Həmin qiyamı yatırmaq üçün Əbu Nəsr ordusu ilə gedir və özü ilə Səəd Salmanı da götürür. Onlar qiyamı yatırıb Çələndar (Cəllandar) qalasını ələ keçirirlər. Əbu Nəsr şairi həmin qalanın canişini təyin edir. Beləliklə, Səəd Salman təkcə tutulmuş şair yox, həm də əyan olur.

Ancaq bu vəzifə olduqca məsuliyyətli iş idi. Yerli əhali gəlmə Qəznəvilərin hakimiyyəti altında olmaq istəmirdilər və tez-tez üsyanlar baş verirdi. Şair də məsul şəxs kimi həmin üsyanları yatırmaq məcburiyyətində qalırdı. Həmin dövrdəki hadisələr şairin şeirlərində öz əksini tapıb.

Şairin Əbulfərəc kimi düşmənləri hələ də onun paxıllığını çəkir və onu Sultan Şirzadın gözündən salmağa çalışırdılar. Onların fəallığı nəticəsində birinci növbədə şairi himayə edən Əbu Nəsr gözədən salınır. Sonra şairi vəzifədən çıxarıb, mülkünü müsadirə edirlər. Yaşadığı yerdə nəzarət üçün *deyləmilərdən* ibarət hərbi hissə qoyurlar. Bundan qəzəblənən şair Qəznəyə gedib vaxtilə mədhiyyələr yazdığı vəzir Tahir ibn Əliyə şikayət edir. Vəzir onu yaxşı qarşılayır və çalışır ki, onun vəzifəsinə bərpa etsinlər.

Ancaq bu mümkün olmur və şairin düşmənləri istəklərinə çatırlar. Vəzir Tahir ibn Əli də ona kömək edə bilmir. Şairin düşmənləri onu Sultanın gözündən salırlar və işi o yerə çatdırırlar ki, Sultan onu yenidən zindana salır. Bu dəfə şair dövlət zindanı olan Mərəncə salınır. Şairlərlə belə rəftar etmək, artıq Qəznəvilər sarayında adi hal olmuşdu. Belə ki, həmin vaxt saray şairi olan Xətibi də zindana salınmışdı. Səəd Salman ona şeir yazıb Xətibi ilə dərdlərinin bir olduğunu söyləyir.

Xətibi barədə məlumat azdır. Onun barəsində məlumatlara R. Yasimi və Sənai Qəznəvinin əsərlərində rast gəlirik. Həmin məlumatlara əsasən, Xətibi zindanda özünü zəhərləmək istəmiş, ancaq buna imkan verməmişlər. Çox güman ki, Xətibi də Səəd Salmanla bir zindanda yatmışdır. Səəd Salmanın ona yazdığı şeirdə bir çox mətləblər aydın olur. Belə ki, şair yenidən zindana düşməsinə özünün təkəbbürlüüyündə görmüş və Xətibiyə müraciətlə deyir ki, Allah təkəbbürlü adamları sevmir, məni də ona görə cəzalandırdı:

*Belə baxanda hər şey Allahdan gələn qəza,
Qızdar, Çələndar da Allahdan gələn bəla.*

*İkimiz də çox uzunçu olduq deyə,
Fələk vurub dibdən, bizə verdi cəza.¹²³*

Şairin Xətibiyə yazdığı məktubdan başqa bir mətləb də bizə aydın olur. Həmin məktubda şair oğluna verdiyi nəsihətdən danışır. Həmin nəsihət, əlbəttə, emosional şəraitdə yazılmış satirik məzmun daşıyır. Belə ki, şair oğlu Səədətə məsləhət bilir ki, elmləri öyrənsin və toxuculuqla məşğul olsun.

Səəd Salmanın ikinci dəfə zindana düşməsi, ona daha pis təsir etmiş və şair həbsiyyə şeirlərini yazmışdır:

Şahın zindanı hara, mən biçarə hara,

---

¹²³ چو بنگریم همیدون پس از قضای خدا
بلای ما همه قزدار بود و چالندار
من و تو هر دو فضولی شدیم و چرخ از بیخ
بکندمان و سزاوار بود و اندر خور

Qəfildən haradan qəzalar gəldi mənə.

*Əllərim-ayaqlarım ağır qandalda,
Yəqin çox əbləh, yüngüləm yenə.*

*Niyə məhbus oldum, bilmirəm,
Mənə nə oğru, nə əyyar demə.
İşimdə də bir yeyinti yoxdur,
Əldə də elə bir yoxdur bəhanə.*

*Yalnız şaha mədh, əmrə şükür,
Şeirimdə yoxdur yanlış beyt belə.¹²⁴*

Mənbələr göstərir ki, şair birinci dəfə 19 il, ikinci dəfə isə 32 il zindanda olmuşdur. Bütövlükdə, şairin 51 yaşı zindanda keçmişdir. Ancaq yarım əsr zindanda qalmağa sağlamlıq tap gətirməz. **Şair neçə il zindanda qalmasını, 1116-ci ildə hakimiyyətə gələn Arslan şaha (1116-1117) yazdığı qəsidəsində qeyd edir:**

*Mən bəndə düz on üç il zindanda qaldım,
Canım həbs möhnətindən tamam çürüdü.¹²⁵*

İkinci dəfə həbsdən şair yenə də dostu Tahir ibn Əli vasitəsilə 1107-ci ildə azad olur. Bu dövrdə şairin artıq 62 yaşı var idi. Onu şah

¹²⁴ زندان خدايگان کی و من کی

ناگه چه قضا نمود دیدارم

بندیست گران بدست و پایم در

شاید که بس ابله و سبک بارم.

محبوس چرا شدم نمیدانم

دائم که نه دزدم و نه عیارم

نیز هیچ عمل نواله خوردم

نیز هیچ قباله باقی دارم

جز مدحت شاه . شکر دستورش

یک بیت ندید کس در اشعارم

¹²⁵ من بنده سال سیزده محبوس مانده ام

جان کننده ام ز محنت در حبس و در حصار

kitabxanasının gözetçisi təyin edirlər. Bir daha şairi şah məclislərinə dəvət etmirlər və bundan inciyən Salman şeirlərində öz narazılığını bildirir. Ancaq siyasi abu-hava dəyişmişdi. Əvvəllər Sultan Mahmudun vaxtında yürüşlər olurdu və Qəznəvilər dövləti günü-gündən öz ərazilərini genişləndirirdi. Onların hünərini mədh edən şairlər lazım idi. İndi artıq Qəznəvilər dövləti Səlcuqların himayəsi hesabına qalmışdı. Ona görə də ilbəlil əraziləri azalan, **mövqələrini itirən** Qəznəviləri artıq şeir maraqlandırmırdı. Siyasi çaxnaşmalar artmışdı və məmurular hər yerdə düşmən axtarır, günahsız insanları belə casusluqda təqsirləndirib həbs edirdilər.

Məsud III (1099-1115) artıq 1115-ci ildə vəfat etdi və onun yerinə taxta oğlu **Şirzad (1115-1116)** çıxdı. Sultanın şairlə yaxşı münasibətləri var idi. Səəd Salman ümid edirdi ki, Şirzad şah onun xidmətlərini nəzərə alacaqdır. Ancaq bunun baş verməsinə imkan olmadı. Şirzad şah öz qardaşı **Arslan (1116-1117)** tərəfindən qətlə yetirildi. Arslan Qəznədən Zemindabərə qaçıb öz rəqibləri ilə amansız rəftar etməyə başladı. Şah ola biləcək bütün qardaşlarını ya öldürdü, ya da onların gözlərini kor elədi. Onun amansız hərəkətlərindən təkçə Bəhramşah canını qurtara bildi. O da, qeyd etdiyimiz kimi, dayısı Sultan Sənsərin yanına qaçdı.

Bəhram şahın anası Səncərə xatın qardaşından xahiş etdi ki, oğlu Bəhramşaha kömək etsin. Arslan (1116-1117) Məsudun III başqa arvadından olan oğlu idi. Sultan Səncərin qəzəbindən qorxan Arslan ona 200 min dinar hədiyyə göndərir. Hədiyyəni Səncər qəbul etdi, ancaq fikrindən daşınmadı və Qəznəyə tərəf hücum keçdi. Qəznə yaxınlığındakı Şəhrabad çölündə qanlı döyüş oldu. Arslanın qoşunları tamamilə darmadağın edildi. Arslanın özü Hindistana qaçdı.

Beləliklə, 1116-cı ildə Bəhram şah taxta oturdu. Sultan Səncər 40 gün Qəznədə qalandan sonra getdi. Onun gedişindən xəbər tutan Arslan yenidən Qəznəyə hücum etdi. Bəhram şah qoşunlarının azlığından qorxaraq Bamyana qaçdı. Həmin vaxt Sultan Səncər uzaqda deyildi və geri qayıdıb yenidən Arslanla döyüşə girdi. Bu dəfə də döyüşdə məğlub olan Arslan qaçır və onun dalınca düşən Sultan Səncərin adamları onu ələ keçirir. Sultan Səncər onu Bəhram şaha təhvil verir və o da Arslanı edam edir.

Bütün bu hadisələr Səəd Salmanın gözləri qarşısında baş verirdi. Şairin Arslana həsr etdiyi şeir var. Ancaq onu xalq qəbul etməirdi və onun hakimiyyətə gəldiyi gün Qəznədə güclü yanğın baş verir: məşhur Qəzvin bazarı yanıb külə dönür. Əhali bunu Allahın qəzəbi kimi qəbul edib onu lənətləyir. **O, çox qəddar adam idi. Belə ki, o** həm qardaşlarını amansızcasına öldürür, həm də əhaliyə zülm edirdi. Səəd Salman ona həsr etdiyi qəsidəsində Arslanın Səlcuq Dəudu ilə qohum olmasını deyir. Ancaq tarixdən yaxşı məlumdur ki, Arslanın Səlcuqlarla heç bir qohumluq əlaqəsi olmamışdır. Şair, sadəcə olaraq, onlar arasında olan gərginliyi zəiflətmək üçün belə ifadə işlətməmişdir.

Arslanın şairə münasibəti yaxşı olmuşdur. Ona dərin hörmət bəsləmişdir. Bunu şairin qəsidələrindən görürük. Hətta şairin Arslanın yanında o qədər hörməti olub ki, bəziləri ondan özlərini Arslana tapşırılmasını xahiş etmişlər. Səəd Salman, Arslana və onun oğlu **Xosrov Məlikə (1160-1187)** şeirlər həsr etmişdir.

Həmin illərdə şairin ən yaxın dostu Əbu Nəsr vəfat edir və onun ölümü şairə pis təsir edir. Bəhramşahın vaxtında Qəznəvilər dövləti Səlcuqlardan asılı vəziyyətə düşür. Bəhram şahın özü də uzun illər hakimiyyətdə olur. 1117-ci ildə hakimiyyətə gələn Bəhram 1153-cü ilədək hakimiyyətdə olur. Onun varlığı Qəznəvilərlə Səlcuqları birləşdirirdi. Uzun illər hakimiyyətdə olması bu iki türk sülaləsini daha da yaxınlaşdırdı. Bəhram şaha **Sənai Qəznəvi “Həqiqətül-həqayiq”** əsərini həsr etmişdir. Məhz onun sifarişi ilə Əbülməali Nəsrullah “Kəlilə və Dimnə” əfsanəsini yenidən işləmişdir. Hətta **dahi Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”** əsərində onun adını hörmətlə çəkir.

Baxmayaraq ki, Səəd Salman həm də Arslanı tərif etmişdi, bununla belə, qoca şairə Bəhramşah da hörmətlə yanaşmışdır. Bu barədə şairin özü də qeyd edir:

*Hər məclisdə sənin rəyinlə kəramət sahibiyəm,
Hər həftə səndən yüz min hədiyyə gəlir.*¹²⁶

¹²⁶ هر مجلسی ز رای تو او را کرامتی است
هر هفته از تو بی صلت صد هزار نیست.

Bəhramşahın şairə səmimi münasibətini, hətta Səlcuqların məliküşşüərası Əmir Müizzü də qeyd edir:

*Şah Bəhramşah bən Məsud,
Xacə Məsud Səədi əzizləyirdi.*¹²⁷

Ömrünün son illərində şair xəstəlikdən, qocalıqdan şikayətlənir. Şeirlərində bunu xüsusi təvəzökarlıqla təsvir edir. Qəsidələrinin birində şair qeyd edir ki, cavanlığında münəccimlərdən biri onun 80 il yaşayacağını demişdi. Həmin fikir öz təsdiqini tapır və hind mənəblərinin verdiyi məlumata görə, şair 1122-ci ildə vəfat etmişdir. Təzkirəçi Tağı Kaşinin fikrincə, şair 1131-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Bu tarixlər içində inandırıcı odur ki, 1046-cı ildə anadan olan şair 87 il ömür sürmüş və təqribən 1143-cü ildə vəfat etmişdir.

Səəd Salman fars şeirinə sadəlik gətirmişdir. Onun şeirlərində dəri dilinin saflığı özünü göstərir. Şair poetik dillə fikirlərini elə asan ifadə edir ki, adi insanlar da mənəni anlayıb, tez yadlarında saxlayırlar. Hələ sağlığında belə, şairi klassiklər sırasında hesab edirdilər. Vəfatından sonra şairin bir çox şeirlərinə nəzirələr yazılmışdır. Səəd Salmanın əsərləri o qədər məşhur idi ki, hətta nəzirə yazanda belə, adını qeyd etməyə ehtiyac qalmırdı. Məsələn, Əbul Məali özünün “Kəlilə və Dimnə”sində şairin bütöv bir qəsidəsini sitat verir. Ondan hətta fars şeirinin böyük ustadı Hafiz Şirazi bəhs etmiş, şeirlərinə valeh olmasını söyləmişdir.

Şairin ədəbi irsini ilk dəfə M. Qəzvini araşdırmışdır. O, şairin həyatı və yaradıcılığı barədə elmi monoqrafiya yazmışdır. Şairin divanı 1939-cu ildə Tehrandə nəşr olunmuşdur. Onu çapa Tehran Universitetinin professoru Rəşidə Nəsimi hazırlamışdır. Ona bu işdə şair P. Bəxtiyari və S. Nəfisi kömək etmişdir.

Şairin ədəbi irsinin araşdırılması ilə dünya şərqşünasları da məşğul olmuşdur. **E. Bertels onun barəsində “Fars-tacik ədəbiyyatı tarixi” kitabında geniş məlumat vermişdir.** İki qəsidəsi isə rus dilinə

---

¹²⁷ شاه بهرامشاه بن مسعود
خواجه مسعود سعد را بنواخت

tərcümə edilib, “Tacik ədəbiyyatı antologiyası ” kitabında çap olunmuşdur.

İran, Əfqanıstan və Tacikistan ədəbiyyatı tarixində Məsud Səəd Salman xüsusi yeri olan şairdir. Şairin həm ədəbi irsi, həm də keşmə-keşli həyatı farsdilli ədəbiyyat tarixindən bir nümunədir.

Cəbəli Qorcestani

Bədiəlzaman Əbdülvase ibn Əbdülcəmə Gorcestani Cəbəli ələvilərdən idi. O, Qorcestanda¹²⁸ anadan olmuşdur. Əsərlərindən məlum olur ki, dövrünün elmlərini dərinlən bilmiş, bir şair kimi, dövrün hakimləri onu yüksək qiymətləndirmişdir. Onun Qur, Səlcuq və Mahmudi sultanlarına həsr etdiyi şeirləri var. Şair 1160-cı ildə vəfat etmişdir. Cəbəli əksər şeirlərini Xarəzmi 1087-ci ildə işğal edən Toğrul Təkin ibn Məhəmmədə həsr etmişdir, eləcə də Qəznəvi sultanlarından Bəhrəmşah ibn Məsuda şeirlər həsr etmişdir. Cəbəli onun yanında dörd il xidmət etmişdir. Sultan Səncər Qəzvinə hücum edib Bəhrəm şahı xilas edəndən sonra, Cəbəli də səlcuqların sarayına gəlmiş və bir müddət onların saraylarında şairlik etmişdir. Şair Kirman hakimi Arslanşaha da şeirlər həsr etmişdir.

Cəbəlinin şeirləri ilə XII əsr fars şeirinə yeni ahəng gəlmişdir. Məhəmməd Oufi qeyd edir ki, heç kəs onun kimi şeir deyə bilmirdi. Cəbəli ərəb dilini də yaxşı bildiyindən bu dildə də şeirlər yazmışdır. Fars dilində yazdığı şeirlər yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

*Əziyyətsiz kim qurubsa işlər,
Yığdığı xəznəni ilanlar çalar,
Düşmənsiz kim axtararsa yar,
Tapdığı olacaq, əlbəttə ki, xar.*¹²⁹

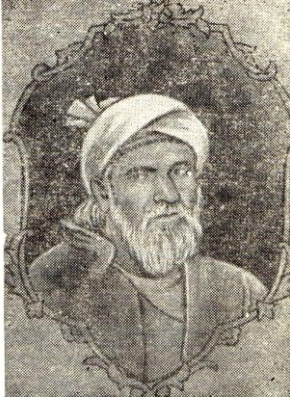
¹²⁸ Qorsetan - indiki Əfqanıstanın ərazisində bir yer adıdır. Həmin yerdə vaxtilə dövlət yaradılmış və paytaxtı Qəpc olmuşdur.

با هر گنجی گزنده ماری باشد
با هر وردی خنده خاری باشد.

¹²⁹ بی رنج کرا ساخته کاری باشد
بی خصم کرا گزیده یاری باشد

Ədəbi irsindən az **şeir** qalsa da, əldə olan poetik nümunələr göstərir ki, şair çox istedadlı olmuşdur. Onun poeziyasında dəri dilinin poetik imkanları özünü büruzə verir.

Сянаи Гязняви (1080- 1141)

Sənai Qəznəvi Əfqanıstan ədəbiyyatının nümayəndəsidir. O, 1070-ci ildə Əfqanıstanın Qəznə şəhərində anadan olmuşdur. Sənai bizə yaxşı məlum olan şair Muxtarinin tələbəsi olmuşdur. Onun tam adı belədir: Əbülməcid Məcdud ibn Adəm Sənai Qəznəvi. Onun uşaqlıq və gənclik illəri də Qəznə şəhərində keçmişdir. O, hələ III Məsudun (1099-1115) vaxtlarında şeir yazmağa başlamışdır. Bütün təzkirələrdə qeyd edilir ki, şair Qəznəvilər sarayının şairlərindən olmuş və zəmanəsinin ən imkanlı şairlərindən hesab edilmişdir.

Təzkirələr yazır ki, şair bir gün təsadüfən Qəznəviləri “divanə” (dəli) adlandıran adama rast gəlir və həmin adam Qəznəvilərin Hindistan yürüşlərini soyğunçuluq adlandırır. Bu sözlər onda dərin təəsürat yaradır və şair saraydan uzaqlaşib tərkidünya həyat tərzini keçirir. Dini səyahət edib rəvayətlər toplayır. Belə ki, Sənai bir dəfə Bəlxə, Serəhsə, Herata, Nişapura səyahət edir. 1105-ci ildə Bəlxə gələn şair orada satirik məzmunlu poema yazır. Bu poemanın adı “Karnameyi-Bəlx” (Bəlxin qəhrəmanlıq tarixi). Bir müddət Bəlxədə yaşayan Sənai burada *fiqh* elmini öyrənir. Şairin irsini araşdıran M. Rəzəvi yazır ki, məhz həmin vaxtdan etibarən şair sufizmə meyl etmişdir. Bir müddət Bəlxədə yaşayandan sonra Sənai həcc ziyarətinə getmiş və sonra yenidən Bəlxə qayıtmışdır.

Sonra şairin Bəlxədən getməsinə səbəb olan bir hadisə baş verir. Bəlxədə Əsəd adlı bir hacı onu təhqir edir. Şairi evinə dəvət edib bir hərəkətin şahidi edir və deyir ki, gördüklərini qəzəllərində təsvir etsin. Baş verən hadisədən zərərçəkən görünür çox imkanlı adam

imiş. Onun qəzəbi şairi məcbur edir ki, Bəlxdən Serəhsə getsin. Ol-sun ki, şair Serəhsdən Herata, Mərvə, Nişapura və Xarəzmə get-mişdir. Serəhs şəhərində onun günü pis keçməmişdir. Şəhərin qazısı Məhəmməd ibn Mənsur Serəhsinin özü onu himayə etmişdir. Çox güman ki, Sənai orada 1125-ci ilədək yaşamışdır.

Həmin ildən sonra Sənai doğma şəhəri Qəznəyə qayıtmışdır. Həmin vaxt artıq Sənai məşhur şair idi və Bəhram şah onu saraya dəvət edir. Ancaq Sənai onun dəvətini qəbul etmir və iftixarla deyir ki, azadlığımı heç nəyə dəyişmərəm. **Bu vaxt şair məşhur “Hədiqətül-həqayiq” (“Həqiqət bağı) əsərini Bəhram şahə həsr edir.** Ancaq həmin əsərin əlyazmasını oxuyan şəhər əyanları şairi *bidətlilikdə* (yolun azmaqda) təqsirləndirirlər. Məmurların bu ittihamı zəmanə üçün çox təhlükəli idi və şair edam edilə bilərdi. Təhlükəni aradan qaldırmaq üçün şair Bağdadda oturan imam Bürhanəddin Məhəmməd ibn Əbülfəzə müraciət edir. O da *fitva* verib bildirir ki, əsərdə şəriətə zidd heç bir şey yoxdur.

Həmin vaxtlar Sənai pis xəstələnir. **Bu** əsərinin redaktəsini şair tələbəsi Əli ibn ər-Raka tapşırır. Həmin tələbənin qeydlərinə görə, Sənai 9 iyul 1131-ci ildə vəfat etmişdir, başqa tədqiqatçılar şairin ölüm tarixini müxtəlif illərdə göstəririlər. Hətta bəziləri onun 1194-cü ildə vəfat etdiyini söyləyir. Ancaq bunlar həqiqətə uyğun deyil. Şairin “Hədiqətül-həqayiq” əsərində verilmiş maddəyi-tarixdən məlum olur ki, şair 1141-ci ildə vəfat etmişdir. Onun Səlcuqlar sarayının məliküşşüərası Əmir Müizzinin ölümü ilə əlaqədar yazdığı mərsiyə də bunu təsdiq edir.

Şair hələ 26 yaşında ikən əyanlar üçün şeirlər yazmaqdan imtina edib, sufi məzmunlu əsərlər yazmağa başlamışdır. Bütün təzkirələrdə qeyd edilir ki, Sənai dövrünün məşhur şeyxi Yusif Həmədaninin müridlərindən olmuşdur. Bununla belə, həmin şeyxin adı onun əsərlərində çəkilmir. Belə çıxır ki, təzkirələr şair haqqında o qədər də düzgün məlumat vermirlər. Ümumiyyətlə, onun hər hansı bir sufi təriqətinə aid olması barədə əlimizdə elə bir məlumat yoxdur. Sadəcə, şairin Qəznədəki məzarını indiyədək sufilər özlərinin müqəddəs məbədi hesab edir.

Sənai haqqında şairlər həmişə böyük söz ustadı kimi danışımlar. Məsələn, Xaqani Şirvani onun barəsində yazır:

*Zaman başa vuranda Sənainin dövrünü,
Asimandan mənimtək bir söz yayan doğuldu.*

*Gömlüdsə Qəznədə bir şair torpaqlada,
Şirvan torpağında bir sehrli cavan doğuldu.*

*Köçdüsə də dünyadan bir xoş avazlı bülbül,
Köhnə evdə təzə bir tutizəban doğuldu.*

*Bir ölkədə öldüsə, yeganə söz ustadı,
Başqa bir ustad şeir yazan doğuldu.¹³⁰*

Şair hələ öz dövründə Azərbaycanda məşhur olmuş və onun barəsində təkcə Xaqani yox, qeyd etdiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi də xoş sözlər demiş və “Həqiqətül-həqayiq” məsnəvisinə nəzirə olaraq “Sirlər xəzinəsi”ni yazmışdır. Eləcə də Azərbaycan şairlərindən Mücirəddin Beyləqani, Əbülülə Gəncəvi onun adını əsərlərində çəkmişdir. **Şair də** Azərbaycan şairlərinə rəğbətlə yanaşmış və indiyədək ədəbi irsi əlimizdə olmayan və yalnız Məhsəti xanım Gəncəvinin rübailərindən məlum olan Gəncə şairi Xətiboğlunun şeirlərindən bir beyti sitat kimi verir:

*Bu vəzndə söylədi Gəncə balası Pur-Xətib,
“Nobahar gəldi, ey gözəl, nar gülü badəsi hamı?”¹³¹*

آسمان چون من سخن گستر بزاد
خاک شروان ساحری نوتر بزاد
طوطی نو زیر کهن منظر بزاد
مبدعی فحل از دگر کشور بزاد

¹³⁰چون زمان عهد ستائی در نوشت
چون بغزنین شاعری شد زیر خاک
بلبلی زیر بیضه خاکی گذشت
مغلقی فرد ار گذشت از کشورش
¹³¹هم بدین وزن ای پسر پور خطیب گنجه گفت
نوبهار آمد نگارا باده گلنار کو؟

Ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatında Sənai Qəznəvinin ədəbi irsi həmişə yüksək qiymətləndirilmiş, böyük Cəlaləddin Rumi onu özünün müəllimi hesab etmişdir.

Şairin qəsidələrindən məlum olur ki, o heç də imkanlı adam olmamış və həmişə ehtiyac içində yaşamışdır. Şerlərinin birində qeyd edir ki, başına qoyduğu çalması belə borca alınmışdır. Şairin Bəhram şaha yazdığı məktublardan biri zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Həmin məktubda Sənai şahdan xahiş edir ki, onu Qəznə üləmalarından qorusun. Üləmalar onu ittiham edirdi ki, məsnəvisində Müaviyyə barədə pis danışmış, Həzrət Əli barədə xoş sözlər deyib.

Hind alimi Bədauni yazır ki, Sənai qatı şiiyə meyl etdiyinə görə, hətta zindana salınmışdır və “Hədiqətül – həqayiq” məsnəvisini zindənda yazmışdır. Bununla belə, Sənainin divanını şərh edən Əbdüllətif bunu qəti olaraq rədd edir və yazır ki, şair sünniməzhəb olmuşdur. Ancaq əsərlərindən də məlum olur ki, şair nə sünni, nə də şiə məzhəbinin fanatı olmuşdur. O, sadəcə olaraq, bütün sufi şairləri kimi, təkcə məzhəblərə deyil, həm də bütün dünya dinlərinə belə loyallıq münasibət bəsləmişdir.

Sənətkarlıq baxımından şairin poeziyasında Qəznə ədəbi məktəbinin təsiri özünü göstərir. Bəzi şeirlərinin üslubu Fərruxini, Ünsürini, Səəd Salmanı xatırladır. Eyni zamanda şairin özünün də orijinal üslubu var. Belə ki, Şərq ədəbiyyatında Sənai xüsusi məktəb yaratmışdır. Şərqin məşhur şairləri Sənaini özlərinin müəllimi hesab etmişlər. Şairin üslubu da diqqəti cəlb edir, xüsusilə, Serəhsdə olarkən yazdığı “Seyr-əl-ibad” poeması orijinal üslubu ilə diqqəti cəlb edir.

Poemaları. Şairin qələmə aldığı ilk poemasının adı **“Karnaməyi-Bəlx” (Bəlx dastanı)** poemasıdır. Bu poema 490 beytdən ibarətdir. Poema Qəznəvi Sultanı III Məsuda ithaf edilmişdir. Əruzun xəfif bəhrində yazılmış poema həm sənətkarlıq baxımından, həm də məzmun etibarilə, maraqlıdır. Əruzun bu bəhrində, adətən, satirik şeirlərdə istifadə olunur. Ancaq poema tam şəkildə əlimizdə olmadığından onun satirik lövhələri də bizə məlum deyil. Qeyd etdiyimiz kimi, poemada Bəlxdən çıxmış məşhur adamlardan bəhs olunur.

Şairin ikinci poeması “**Təriğ ət-təhqiğ**” (**Axtarış yolu**) adlanır. Bu poema 896 beytdir. Son beytində göstərilmiş maddeyi-tarixdən məlum olur ki, şair poemasını 1134-cü ildə bitirmişdir.

1006 beytdən ibarət olan və xəfif bəhrində yazdığı “**Eşqnamə**” poeması məzmun etibarilə, başqa poemalarından fərqlənir və bu poemada şiəlik əlamətləri qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Şairin sonrakı poemasının adı “**Ağılnamə**”dir. **Həcmcə** bu poema şairin ən kiçik poeması hesab edilir. Beytlərin sayı 195-dir. Bu poema da xəfif bəhrində yazılmışdır.

Sənainin Serəhsdə yazdığı və Seyf əl-Həqq Mahmud Serəhsiyə ithaf etdiyi poema isə belə adlanır: “Seyr əl-əbad əlalməad” (“Bəndələrin axirət səfəri”). Poema ilk dəfə 1939-cu ildə Tehrandə S.Nəfisi və K. Kirmani tərəfindən nəşr edilmişdir. Həmin nəşrdə beytlərin sayı 870-dir. Məşhəd kitabxanasındakı əlyazmada isə beytlərin sayı 1500-ə qədərdir. Həmin poemanın bir əlyazması da Sankt-Peterburq kitabxanasında saxlanılır. Həmin əlyazmada beytlərin sayı 832-dir. **Əlyazma tam şəkildə Rzaqulu xan Hidayətin “Məcmül-füsəha” məcmuəsində verilmişdir.** Poemadan bir neçə beyti ingilis dilinə tərcümə edib 1944-cü ildə çap edən Amerikanın Kembric Universitetinin professoru R. Nikolson iddia edir ki, İtaliya şairi Aligyeri Dante özünün “İlahi komediya” əsərini yazarkən Sənainin bu poemasından istifadə etmişdir.

Sənainin “Seyr əl-əbad əlalməad” poeması qeyri-adi müqəddimə ilə başlayır, yəni Allahın adı ilə başlamır, peyğəmbərə müraciət etmir, əksinə, o, torpağı, havanı vəsf edir. Sonra insanın varlığını təşkil edən amillərdən danışır. Həmin amilləri şair fantastik formada təqdim edir: ölkələr, şəhərlər, bölgələr. Məsələn, insanın heyvani xisləti şəhər kimi təqdim edilir: o, xaricdən gözəldir, daxildə isə hər cür bağlar var. Onu dağıda biləcək yeganə qüvvə ədalətsizlikdir. Ədalət isə onda abadlıq yaradır:

*Ədalətin surəti nə? – Abadlıq!
 Ölümün surəti nə? – Bidadlıq!
 İsrəfçilik eyləyir payızı sarı,
 İnsaf verdi baharı yaşıl rəngi.*

*Hər şeyin bünövrəsi ədalət,
Göyü də, yeri saxlayan alət.
Əldə düzlükdür mahiyyət,
“Dad”a baxan görür onu rahət.
Əlif olmasa, olacaqdır “dəd”,
Əlif olmasa “bad” da olar “bəd”.*¹³²

Göründüyü kimi, şair burada fars dilində “ədalət” sözünün yazılışında bir simvol görür. *Əlef* hərfi olmayanda məna dəyişir və “*dad*”(ədalət) olur “*dəd*”(vəhşi heyvan), “*bad*”(külək) isə “*bəd*”(pis) olur. Ədalətdə də insaf əldən gedəndə o əks məna verir.

Şairin təsvir etdiyi şəhərdə üç hakim var: işıq, alov və qaranlıq. Həmin şəhərin iki atı var: ağ və qara (gecə-gündüz). Hakimləri yalnız öz xeyirləri maraqlandırır, atlar isə onları minənləri yeyir. Qaranlıq içində şair nurani bir qoca görür. Həmin qoca -“nəfsi ağıldır” (ağlın ziyasıdır). Qoca şairdən xahiş edir ki, ona bütün ölkəni göstərsin. Şair də razılaşır və onların səyahəti torpaqdan başlayır. Burada şair Dante kimi vahiməli cəhənnəmi təsvir edir: zülmət içində ilanlar, çayanlar, vəhşi heyvanlar gəzir. Onların başçısı vəhşi donuzdur. Şair birbaşa ilanı təsvir edir. İlan olduqca qorxuludur. Onun yeddi çənəsi və dörd ağızı var. O, çox tamahkardır və bütün heyvanları yeyir.

Sonra onlar paxıllıq dünyasına gedirlər. Bu ölkənin əhalisi divlərdən ibarətdir. **Divlərin** gözləri boyunlarında və dilləri ürəklərindədir. Onların qarşısına daşlıqdan ibarət düzənlik çıxır. **Düzənlik tamam** tüstüyə bürünüb və orada vəhşi heyvanlar gəzir. Onların başı təkcə bir gözdən ibarətdir. Bədənləri isə təkcə bir əldir. Burada iti çaylar var. Bütün canlılar həmin çaydan keçməlidir. Ancaq çayı heyvani hissələrdən azad olanlar keçir.

صورت مرگ چیست بیدادی
سبز جامه بهار ز انصافست
میخ این خیمه های مینارنگ
بیند آنکس که داد بنگارد
باد بی قامت الف بد بود

¹³²سیرت عدل چیست آبادی
زرد چهره خزان ز اسرافست
نکند جز به بیخ عدل درنگ
در میان داد راستی دارد
داد بی راستی الف دد بود

Bu yerləri keçəndən sonra onlar külək vilayətinə gəlib çıxırlar. Burada burulğanlar fırlanıb qorxulu canlıları gətirir. Onlar bir-birlərinə bağlanıblar və durmadan işləyirlər. Ancaq işləri heç bir nəticə vermir. Ada ərazisində bir qəsər var və həmin qəsərdə od və su qoyublar. Orada cadugərlər yaşayır. Onların başları dəvə başı kimi tez fırlanır. Ancaq ayaqları qarışqa ayağı kimi zəifdir. Onlar qızıla və gümüşə sitayiş edirlər.

Onların yolunu içində çoxlu timsah və balina olan çay kəsir. Onlar tamahkarlığın simvollarıdır. Həmin çaydan keçmək üçün gərək timsah və balinaların başlarına ayağını qoyasan. Çaydan sonra bir dərə gəlir. **Bu** dərədə ilanlar və çayanlar yaşayır. Onların yolunu dərədən sonra alovlu dağ kəsir. Həmin dağın sərt uçqunları var. Bu qəzəb dağıdır. Onu keçmək üçün, dağın özünü udmaq lazımdır.

Nəhayət, sübh açılır, hər şey aydın görünür. Qarşıda böyük bir darvaza görünür. Darvaza müxtəlif rənglərlə bəzədilmişdir. Burada vaxt bitir və darvazanın arxası əbədi həyatdır. Darvazadan keçəndən sonra şair elə bir vilayətə düşür ki, orada müxtəlif dinlər var. Oradakıların hamısı cavan və yaraşıqlıdırlar, ancaq müsəlmanlardan başqa hamısı kordur. Sonra kor-koranə doqmalara inananlar və müstəqil düşüncədən uzaq adamlar təsvir edilir. İkinci qrup adamlar yaşlıdırlar, ancaq yenə də nəyisə başa düşməyib, yanırlırlar.

Bundan sonra insanlar dünyası gəlir, onlar günahsızdır. Hər şey baxanların gözləri qarşısında güzgü kimi görünür. Buradakıların hamısı sultandır. Ancaq yerləri zindandır. Sonrakı ölkədəki əhali Quranı oxuyanlardır, ancaq riyakarlıqla məşğuldurlar. Oxuyanlar ölkəsində işıq, gözəllik xarici bəzəyir, daxili isə natəmizlik və qaranlıq bürüyüb. Onların qibləsi gördükləridir və başqa bir şey görmürlər.

Nəhayət, şair nurlar ölkəsinə düşür. **O** istəyir ki, burada qalsın, ancaq qoca mane olub deyir ki, sənin yolun “*əqli-küll*”dür (*ali varlıqdır*). Bu nurlar diyarında mistik düşüncəli insanlar, ali varlığı dərk edənlər, təkallahlılar, peyğəmbərin “*əsil kasıblar*” (انتم الفقرا) adlandırdığı adamlar yaşayır. Şair onlara tərəf can atır, elə bilir ki, son məqsədə çatıbdır. Ancaq onlardan biri deyir: “İrəli get, sənin məqsədin şəriəti yaradandır”. Burada şair Məhəmməd peyğəmbərlə üz-üzə da-

yanıb deyir ki, otuz iki il Səni axtardım” (bu beytdən məlum olur ki, Sənai poemanı 32 yaşında yazmışdır). Bununla da əslində poema bitir. Sonrakı hissədə qəsidələr verilir və həmin qəsidələrdə peyğəmbər tərif olunur.

Şairin bu poemasının mövzusu farsdilli ədəbiyyatda yeni idi. Ondən əvvəl belə mövzular ədəbiyyatda işlənməmişdir və əsərin süjeti, kompozisiyası, təsvir olunan fantastik səhnələr dünyanın sufi kimi dərkində bir açardır. Həqiqətə can atan *salikin* yolunda əzab-əziyyət olur. Salik həmin əzablardan, qorxudan, şübhədən, tərəddüdlərdən keçməklə nəhayət haqqa çatır.

Sənai bu fikirlərini sonrakı poemalarında daha da dərinləşdirmişdir. Həmin poemalar bunlardır:

“**Kənz ər-rümuz**” (“Sirlər xəzinəsi”);

“**Rüzum əl-ənbiya və künuz əl-övliyyə**” (Peyğəmbərlərin sirləri və müqəddəslərin xəzinəsi”);

“**Zəd əs-salikin**” (“Salikin yol əşyaları”);

“**Bəhram və Bəhruz**”;

“**Qəraibnamə**”,

“**Əhvnamə**”.

Şairin məşhur poemalarından biri “**Hədiqət əl-həqayiq**” (“Həqiqətlər bağı”) poemasıdır. Bu poemanı bəzən “İlahinamə” və ya “Fəxrnamə” də adlandırırlar. Poemanın tənqidi mətni 1859 və 1886-cı illərdə Hindistanda hazırlanmışdır. Həmin tənqidi mətnə 1633-cü ildə Əbdüllətif əl-Abbəs şərhlər vermişdir. Əsər tam şəkildə 1911-ci ildə Kəlküttədə çap olunmuşdur.

Bu poema şairin həcmcə ən böyük poemasıdır. Tənqidi mətnlərdə beylərinin sayı 10 mindir. Olsun ki, poema daha çox beylərdən ibarət olub. Çünki, əsərə şərh yazan Əbdüllətif onun 12 min beytdən ibarət olduğunu söyləyir. Ancaq bu da inandırıcı deyil, çünki əlimizdə olan poemada fikirlər bir-birini tamamlayır və süjet pozğunluğu yoxdur. Əsərin dili çox qəlizdir və arxaik sözlər çoxdur. Əbdüllətif məhz həmin arxaik sözlərin şərhini vermişdir. O, şərhlər verərəkən ərəb dilinə aid lüğətlərdən istifadə etmişdir. Ona görə də əsəri başa düşmək bir qədər çətin olur. Hətta Cəlaləddin Rumi qeyd edir

ki, onun müridləri əsəri oxuyub başa düşmədilər və ondan xahiş etdilər ki, bu məzmununda yeni bir kitab yazsın.

Əsərinin özünün yazılma səbəbləri ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər var. Hətta onun əlyazmasının Əbdüllətif tərəfindən əldə olunub, ona şərhlər yazılması da böyük çətinliklər hesabına başa gəlmişdir. **Bu barədə Əbdüllətif kitaba yazdığı ön sözündə məlumat verir. Ümumiyyətlə, “Hədiqət ət-həqayiq” poeması Şərq ədəbiyyatında yeni düşüncənin başlanğıcı oldu, təsadüfi deyil ki, dahi Nizami belə, o ədəbi üslubun davamçısı olmuşdur.**

Şair əsəri qeyri-adi müqəddimə ilə başlayır və özünü böyük missiyanın daşıyıcısı kimi təqdim edir. Adətən, belə missiyaları peyğəmbərlər, müqəddəs insanlar daşıyır. Şair qeyd edir ki, adımda olan “məcd”(fəxri) və “səna”(şöhrət) sözlərini həyatda doğrultmadığıma görə özümü yazıq, aciz bir insan hesab edirdim. Axı Allahın peyğəmbəri Məhəmməd buyurub ki, o adamlar uğur qazanır ki, onlar sədəqə verir, başqaları üçün xeyirxah işlər görür, yaxşı övlad böyüdür, övlad da insan öləndən sonra ona dua oxuyur. Şair yazır ki, bütün bunlar məndə yox idi və mən özümü aciz hiss edirdim. Bu fikrimi dostum xoca rəis Əhməd ibn Məsuda dedim, o da mənə təskinlik verib Həzrət Məhəmmədin qızı Fatimə ilə bağlı bir hədisini danışdı. Fatimeyi-Zəhra peyğəmbərə öz kasıblığından və acizliyindən danışanda, peyğəmbər qızını başa salmışdır ki, o, öz böyüklüyünü görmür.

Dostu da həmin hədisə isnad edərək şairi başa salmışdır ki, sən öz sərvətini görmürsən. Sənin sədəqən maddi deyil, mənəvidir. Sənin bağın dostlar üçün çiçəklər açırsa, bunun özü sədəqədir, sənin ağıllı, müdrik, ibrətamiz söhbətlərin belə sədəqədir. **Sonra dostu** onu başa salır ki, faydalı biliklərə gəldikdə şəriəti öyrənən *üsul* elmi boş şeydir, *kəlam* yalnız özündən razılıqdır, *nücum* ziyanlı bilikdir. Yalnız sənin şeirlərin elmə lazım olan materialdır. Həmin şeirlər həm də sənin nəslinin davamıdır. Bu nəsil maddi nəsilədən yaxşıdır. Dostu onu yay və qış paltarları, yeməklə təmin edib məsləhət görür ki, yaxşı bir əsər yazsın.

Beləliklə, dostunun məsləhəti ilə şair özünün məşhur “Hədiqət ət-həqayiq” poemasını yazır. Poema on fəsildən və hər fəsil də ya-

rımfəsillərdən ibarətdir. Birinci fəsildə *tohid* (Allaha müraciət) verilir, sonra təsəvvüf ədəbiyyatında geniş yayılmış bir hədis danışılır. Bu hədis korların fili təyin etməsindən bəhs edir. Korların hər biri filin bir yerinə əlini vurub onu təsvir edir. Nəticədə bütün korların dediklərini bir yerə cəmləməklə qarşılarındakının fil olduğunu müəyyənləşdirirlər. Təsəvvüf ədəbiyyatında da deyilir ki, bütün bilikləri qazanmaqla həqiqəti dərk etmək olar. Sufizmin bu ideyası dinamik inkişafda olan dünyamız üçün bir devizə çevrildi. Hətta ateist düşüncəli kommunistlər belə iddia edirdi ki, “bəşəriyyətin qazandığı bütün biliklərə malik olmaqla kommunizmi qurmaq olar”.

Sonrakı hədislərində şair Bərməkilərin səxavətindən, dövənin boynunun əyri olmasına baxmayaraq, yolu həmişə düz getməsindən, keçinin hər şeyi iki görməsindən, Allahın yer üzündə nümayəndəsi olan əmirlərin ədalətindən bəhs edir. Əmirlərin ədaləti ilə bağlı şair bir rəvayət danışır. Deyir ki, xəlifə Ömər bir gün küçədə oynayan uşaqlara yaxınlaşır. Onlar xəlifəni görcək qaçır, ancaq biri qalır. Onun adı Abdulla ibn Zübeyrdir. Ömər ondan soruşur ki, niyə başqa uşaqlar kimi qaçmadın? Abdulla cavab verir:

*Səndən niyə qaçım ey zət-ali.
Nə sən hakim, nə də mən cani.
O kəsin yanında cövhərin bəlli,
Qəbulu, rəddi, yaxşısı həm pisi.*¹³³

Poemasında şair insanın imanından, etiqadından da danışır və onun sanki mahiyyətini açır:

*Nə edirsən, sanki can gəzirsən,
Onu bilmə, imanı da nuş et sən.
Farsca “mast”ı bilməsən sən,
Elə ki, yeyərsən təam bilirsən*¹³⁴

نه تو بیدادگر نه من مجرم
چه قبول و چه رد, چه نیک و چه بد
تو مدان نوش کن چو ایمان تو

چه گریزم ز پیشت ای مکرم¹³³
نزد آنکس دید جوهر خود
چه کنی جستجو چون جان تو¹³⁴

Şairin bu fikrində Allahın dərkinə dair mərhələlərdən biri göstərilmişdir. Allahın dərki üçün sufilərin təqdim etdiyi psixoloji anlardan biri onu duymaqdır. Allahın duyulması isə qatığı yeyib dadını bilmək kimi bir şeydir.

Şair poemanın bu hissəsində həm də yuxu yozumları barədə danışıq. Bu mövzu Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış və çox mütəfəkkirlər *xabnamələr* (*yuxunamələr*) yazmışlar. Poemanın birinci fəslinin sonunda şair İran və Turan dövlətinin möhtəşəm keçmişini, sonra zəifləməsini və bu ellərin ərəb əsarəti altına düşməsinin səbəbini deyir:

*Möhtəşəm Turan, məmləkəti – İran,
Bir-birinin zülmündən oldular viran.*¹³⁵

Bu problem həmişə X-XII əsr ziyalıları düşünürmüşdür. Onlar gördü ki, İran və Turan xalqlarının milli varlığının zəifləməsi bölgənin həm iqtisadi, həm də mədəni cəhətdən zəifləməsinə səbəb oldu. Bu zəifləmə də onların öz aralarında olan münaqişələrlə bağlı idi. Bundan istifadə edən yadelli işğalçılar bölgəni tamamilə zəbt edib, özlərinin milli mədəniyyətini, milli dinlərini buralarda yaymağa başladılar. Nəticədə, bölgə əhalisi yeni ərəb sivilizasiyasının əsarəti altına düşüb ikinci dərəcəli xalqa çevrildi. Elə bir xalq ki, onun nə milli peyğəmbəri, nə də milli Allahı var. Belə mənəvi dəyərləri yarada bilməyən xalq başqalarının dəyərlərinə möhtac olur. Şairləri düşündürən də bu idi. Möhtəşəm keçmiş olan bir xalq öz dinini, peyğəmbərini, Allahını qoruyub saxlaya bilmədi. Başqasınınkini həqiqət kimi qəbul etdi.

Bu mənada şair dövrü üçün olduqca aktual məsələlərə toxunur və onların elmi-fəlsəfi, eyni zamanda ədəbi izahını verir. Poemanın ikinci fəslə Məhəmməd peyğəmbərin tərifləri ilə başlayır. Sonra şair peyğəmbərin nəslini - əhli-beyti tərif edir. Xüsusilə İmam Əlinin,

چون بخوردی تو طعم بشناسی.
شده از جور یکدی گر ویران.

تو ندانی به پارسى ماسى
ملک توران و ملکه ایران¹³⁵

onun oğlu Hüseyinin faciəli həyatından danışır. Bu faktlar bir daha göstərir ki, şair şüaliyə rəğbətlə yanaşmışdır.

Şair poemanın üçüncü fəslində ağıldan bəhs edir. Qeyd edir ki, “ağıl heç bir ürəyə zülm etmir ki, o, tamahkarlıq edib təriflər, məzəmmətlər desin ” (عقل بر هیچ دل ستم نکند به طمع قصد مدح و ذم نکند). Şairə görə şəxsi maraqlar insanı məcbur edir ki, kimisə tərifləyib, kimisə məzəmmət etsin. Şairin sözü isə şəxsi maraq xatirinə deyil, haqqın səsi olmalıdır. Sənai şairliyi bu kontekstdə görürdü.

Şair poemasının dördüncü fəslində elmdən danışır. Elm sözünün mənə yükü indiki başa düşdüyümüz kimi deyil. Orta əsrlərdə əsas elm Allahın dərkinə aid olanlar hesab edilirdi. Ümumiyyətlə, orta əsr mütəfəkkirləri belə hesab edirdilər ki, elm nəyi öyrənsə, o, Allahın daha asan dərk olunmasına xidmət edir və hər bir yeni kəşf insanın idrakını inkişaf etdirir. Onların fikrincə, dünyanın dərk, elə Allahın dərk deməkdir. Bu dünyanın memarı Allahdır. İnsan Allah tərəfindən onun necə yaradıldığını dərk etdikcə, Allahu da, özünü də dərk edir, Allahın və özünün böyüklüyünü anlayır.

Sənai elmdən danışarkən “helmə” (səbrə) – dözümlə da xüsusi əhəmiyyət verir və deyir ki, elmi kəşflər praktikada özünü təsdiq etsə, onun dəyəri yoxdur. Şairə görə, elm həqiqəti başa düşməyə xidmət etməlidir və hadisələr barədə düzgün məlumat verməlidir. Bu fikirlərini şair konkret misallarla sübut etməyə çalışır:

*Dərdi, xəstəliyi vardısıa belin,
Ağrıyır pəncə, barmaqlar bilin.
Başına məlhəmi qoyanda inan,
Ondan ağrıları artacaq həmən.*¹³⁶

Tibb məlumdur ki, həqiqətən də, onurğa sümüyündə beyin iltihabı (qrıja) olanda ağrılar bəldə yox, ayaqlarda və barmaqlarda hiss olunur. Xəstəyə elə gəlir ki, onun beli sağlam, pəncələri və barmaqları isə xəstədir. Əslində isə ağrının mənbəyi bəldə olan onurğa bey-

چون بنالد ز پنجه و انگشت
نفزاید ز مرهمش مرهم

¹³⁶آن کرا علتی بود در پشت
چون تو بر سر نهی ورا مرهم

nin iltihabıdır. Elmi olmayan həkim belə hallarda ağrıyan yerə məl-həm qoymaqla baş verən ağrıları daha da artırır, elmlı həkim isə diaqnozu düz qoyub, lazımı yeri müalicə edir. Şair sadə bir misalla elmin gücünü və faydasını izah edir.

Dördüncü fəslin yarım-fəslı fiziki və əqli əməyə həsr edilib. Şair tikintidə işləyənlərin simasında əqli əməklə məşğul olanların, fiziki əməklə məşğul olanlardan üstün olduğunu söyləyir. Deyir ki, mühəndisin əməyi adi bənnanın əməyindən və bənnanın əməyi adi fəhlənin əməyindən ona görə üstündür ki, həmin adamlar əqli işlə məşğul olub, işə canlarını qoyurlar:

*Bunların mızdları azdır onlardan,
Bunlar işlədər bədən, onlar qoyar can.*¹³⁷

Eyni zamanda şair elmdə ciddi olmağı da tələb kimi qoyur və elmlə məşğul olanlara tövsiyə edir ki, işlərinə can yandırsınlar:

*Qazandı sidq ürəklə elmə gələnələr,
Elmdə boşboğazlar oldu ölənələr.
Candan gələn elm üzə çıxacaq,
İkiüzlü elmlər dildədir ancaq.*¹³⁸

Elmin saflığı həmişə klassik ədəbiyyatda aktual mövzu olmuşdur. Böyük Nizami Gəncəvi bu mövzunun daha dərinə işlənməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. **Ən sanballı poeması olan “İsgəndərnamə”ni elmi kontekstə işləməyə çalışmış** və qədim Yunan alimlərinin obrazını, onların hikmətlərini ədəbiyyatda verməyə çalışmışdır. Böyük Nizaminin və Sənainin fikrincə, ən saf elm odur ki, həmin elm xalqa fayda versin:

Xalqa fayda verən biliklər ancaq,

که این بتن کرد و آن بجان دانست
هر که از وی دها گزید بمرد
علم دوروی بر زبان باشد

¹³⁷مزد این کم ز مزد آن زانست
¹³⁸هر که ز علم صدق جست ببرد
علم مخلص درون جان باشد

*Xalqın xidmətində daim olacaq.*¹³⁹

Poemanın beşinci fəslı məhəbbət mövzusundaır. Şairin fikrinə, eşq ehtirasdan doğursa, o, kordur. Ağıldan yaranan məhəbbət əsil məhəbbətdir. Şairin fikrinə, məhəbbət həm də insanın nəyəsə meyl salması və nəyəsə həvəs göstərməsidir. Elmə olan marağın özü də elmə olan sevgidən irəli gəlir və belə sevgilər dünyada İbn Sina kimi dahiləri yetirir:

*Ağıl tamam kordur, eşq aləmində
Aqillik – Əbu Əli Sina işidir belə.*¹⁴⁰

Şair fikrini izah etmək üçün bir aşiqin yarını görmək üçün Ceyhun çayını üzüb keçməsi əhvalatlımı danışır. Aşiq dəfələrlə Ceyhun çayını üzüb keçərək öz sevdiyi ilə görüşür. Ancaq bir dəfə o, yarının üzündə bir ləkə görür və həmin ləkə onun bütün qüvvəsini əlindən alır. Çayı üzüb keçə bilməyən aşiq boğulur. **Şair** bu hadisə ilə sufi düşüncəsinin incəliklərini açır və demək istəyir ki, dərinədən müşahidə eşqin ehtirasını söndürür və aşiq həmin gücü bir daha eşqdən ala bilmir. Fəsil göydəki ulduzların təsviri ilə bitir.

Poemanın altıncı fəslində “*nəfsi-külldən*” (vahid ruhdan) söhbət gedir. Təsəvvüf ədəbiyyatında bu geniş mövzudur. **Şair** bu barədə bəhs edəndən sonra divan ədəbiyyatının nadir kateqoriyalarından olan *eyham və lüğəz* –dən istifadə etmişdir. Rəqəmlər vasitəsi ilə sözləri demiş və tamahkarlığı tənqid etmişdir. Sırr saxlamanın üstünlüklərindən danışır və sirri saxlamadıqlarına görə iki insanın necə edam edilməsindən bəhs edir. Sonra **şair** rüşvət barəsində danışır onu verəni də, alanı da haqsız hesab edir. Bu fikirlərdən sonra Sənai, şərabın fəsadlarından danışır və izah etməyə çalışır ki, ömrün onsuz da problemləri çoxdur. Onlardan baş açmaq üçün sağlam düşüncə lazımdır. Belə hallarda, şərab içməklə insan öz aqlını zəiflədir və prob-

مزد دانش بخلق بگزارد
عاقلی کار بو هلی سیناست.

¹³⁹دانش آنجا که رخ بخلق آرد
¹⁴⁰عقل در کوی عشق نابیناست

lemləri həll etmək əvəzinə, özünü daha çox problemlərlə yükləyir: “elə ki insanın diqqəti yayındı, cəhənnəmin qapıları üzünə açılır”.

Bu fikirdən sonra vaxtilə Əsədi Tusinin “Ərəb və əcəm” münazirəsində qoyulan mövzuya toxunur və ərəbin, yaxud farsın yaxşı olmasının heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini söyləyir:

*Hünərlə dünyada tanınar adam,
İstər ərəb olsun, istərsə əcəm¹⁴¹.*

Sonra şair fikrini sübut etmək üçün Məhəmməd peyğəmbərin yaxın dostu, milliyətcə fars olan Salman əl-Farsini və onun qəddar düşməni, milliyətcə ərəb olan Əbu Cəhli misal gətirir. Bu yerdə Sənai var-dövlətin müvəqqəti olduğunu söyləyir. Sonra şərəbdən danışmış onu istifadə etmək mədəniyyətindən bəhs edir. Qeyd edir ki, ondan az içmək məsləhətdir, çox içənlər həmişə pis hala düşür. Şair fikrini bu sözlərlə tamamlayır:

*Yaxşıdır din hökmündən yapışsa ürək,
Badə, ianə yeməkdən üstündür bilsək.¹⁴²*

Sənai bu fəslə bir hekayə ilə bitirir. Vəhşi dəvədən canını qurtarmaq istəyən birisi daha da pis hala düşür. Belə ki, o ayağı altındaki quyunu görmür və ora düşür.

Poemanın yeddinci fəslində dünyanın faniliyindən danışılır və şair deyir ki, bu dünyada insanın ömrü hər an qırıla bilər. Sənai 900 il yaşayan Nuh peyğəmbərdən danışır və qeyd edir ki, bu illərdə peyğəmbər anladı ki, hələ doğularkən insan bir gün öləcəyini bilir. Bu hikməti daha aydın dərk etmək üçün şair bir rəvayət danışır. Xaraba bir yerdə yaşayan *loğmandan* soruşurlar ki, yaşadığın yeri niyə abadlaşdırmırsan. Loğman cavab verir ki, çünki ölməyə hazırlaşır. Fəsil dünya malı ilə öyünən varlı insanlara istehza ilə bitir.

چه ز اهل عرب چه ز اهل عجم
باده خوردن ز وقف خوردن به

¹⁴¹مرد را چون هنر نیاشد کم
¹⁴²دل با حکام دین سپردن به

Məsnəvinin səkkizinci fəslində astronomiyadan bəhs olunur. Şairə görə ulduzların qaçışı zamanın, vaxtın gedişi deməkdir. Bütün səma və ulduz falları insanların qəddar düşmənidir. Onlar insanın ömrünü əlindən alır. Səma altında olan hər şey vaxtın qanunlarına tabedir. Onun fikrincə, cəsarətli türkləri də hiyləgər hindli öldürə bilər:

*Özünü bu yerin türkü sanırsan,
Hindlin bir gün baş əzər bilsən.*¹⁴³

Məsnəvinin doqquzuncu fəslində olan dostlar və düşmənlər haqqındakı hekayə olduqca maraqlıdır. Şair həqiqi **dostu** yalancılardan dostdan ayırmaq istəyir. Bu məqsədlə o bir hədis danışır. Deyir ki, Xəlifə Ömər bir gün özlərini səmimi dost kimi təqdim edən adamların arasına düşür. Onlardan soruşur ki, pullarını necə xərcləyirlər. Cavab verirlər ki, bir-birimizin qızıl-gümüşündən xəbərimiz yoxdur. **O zaman** məlum olur ki, onlar yalnız yemək dostudurlar və hər kəs öz mənfəətini düşünür. Sənai fikrini bu beytlə bitirir:

*Avamın söhbəti oddur, atəşdir,
Təhqirdir, zərərdir, alçaq işdir.*¹⁴⁴

Sənaiyə görə, avam adamlarla dostluq etməkdənsə tək yaşamaq yaxşıdır. Onlardan insana yalnız ziyan gəlir. Bu fikirlərdən sonra **şair** Məhsətinin həyatından bir hadisə danışır. Deyir, bu əhvalatı babasından eşitmişdir. Bu əhvalatı Məhsəti xanım Gəncəvinin həyatı ilə bağlayanlar da var. Şair deyir ki, bir qoca qarının Məhsəti adlı bir qızı vardı. Günlərin bir günü qıza göz dəydi və onun müalicəsi mümkün olmadı. Qarı həmişə bu sözləri deməyə başladı:

*Qarı öz qızına söylədi yavaş,
Anan səndən qabaq öləydi kaş.*¹⁴⁵

هندوت سر گرفت زیر بفل
زشتنام و تباہ و استنبیہ است.
پیش تو باد مردن مادر

¹⁴³تا تو خود را نهی چو ترک محل
¹⁴⁴صحبت عام آتش و پنبه است
¹⁴⁵زال گفتی همیشه با دختر

Bir gün inək evə girib başını qazana soxur. Qazandan başını çıxara bilməyən inək qarının üstünə gedir. Qarı üstünə gələnin kim olduğunu anlamayıb elə bilir ki, bu vahiməli varlıq Əzrayıldır və deyir:

*Ey ölümlər mələyi, Məhsəti mən deyil,
Mən bir qoca qarı, aciz, yazıq, əlil.
Mən sap-sağlam, deyiləm xəstə,
Məni o xəstənin yerində görmə.
Məhsəti lazımdır sizlərə, mənçə,
Məndən əlini çək, o getsin sənə.* ¹⁴⁶

Bu əhvalatı Azərbaycan ədəbiyyatında sonra Əmani də qələmə almışdır. Əhvalatda sənətkarların diqqətini cəlb edən həqiqi məhəbbətdir. Sənai qeyd edir ki, Məcnun ceyranı tələdən ona görə azad edirdi ki, onun gözləri Leylinin gözlərinə oxşayırdı. **Şair** fikrini dərinləşdirmək üçün başqa bir hadisə danışır: Müharibəyə gedən üç müsəlman Bizans qoşunlarına əsir düşür. Qeysər onlara təklif edir ki, islam dinindən əl çəksələr, onları bağışlayar. Onlardan biri fəqih (şəriət hüquqşünası) idi. **O** deyir ki, məcburiyyət qarşısında bunu etmək günah sayılmaz. Dilimizdə bunu qəbul edərək, ürəyimizdə islamı saxlayırıq. Bu heç də günaha yazılmaz. İkinci seyid idi və o deyir ki, qiyamət günündə mənim günahımdan babalarım keçər. Üçüncü isə pozğun, əyyaş bir adam idi. O deyir ki, mənim elə qohumlarım yoxdur ki, məni qiyamətdə müdafiə etsin, özüm də şəriətə əməl etməmişəm, ona görə də islamdan dönsəm aqibətim pis olacaq. Odur ki, qoy məni edam etsinlər. Bəlkə bu yolla mən öz günahlarımı yudum:

*Təmiz, yaxşı, pak ad ilə ölərəmsə mən,
Min günahlı ömürdən paklanar bədən.* ¹⁴⁷

من یکی پیر زال محنتی ام
از خدا را مرا بدو مشمار
شو مر او را بیر مرا شاید
که بوم زنده با هزار آهو

¹⁴⁶ملک الموت من نه مهستی ام
تندرستم من و نیم بیمار
گر ترا مهستی همی باید
¹⁴⁷کشته بهتر مرا بنام نیکو

Bunları söyləyəndən sonra Sənai səmimiyyətə dair fikrini inkişaf etdirib deyir ki, insan gərək ona etibar olunan sirri qoruyub saxlaya bilsin. Buna misal olaraq, o, İsgəndərlə bağlı əhvalatı danışır. Onun buynuzunun olması sirrini ustanın quyuya deməsinə işarə edir.

Məsnəvisinin **sonuncu** – onuncu fəslində şair öz tərcümeyi-halından danışır. Təsəvvüfə meylinin səbəbini deyir və fəxriyyə ilə fikrini bitirir:

*Sözü mən kamala çatdırdım inan,
Artıq qorxuram mən qocalığımdan.
Elə ki söz çatır dünyada kama,
Qüsur bəyan olur ağla, kamala.
Son peyğəmbər oldu Məhəmməd,
Şairlik sonunda mən də qoydum ad.¹⁴⁸*

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, şairin bu misraları Nizami Gəncəvinin də çox xoşuna gəlmişdir. Ona görə də **Nizami də “Sirlər xəzinəsi”** poemasının girişində həmin misralara uyğun fəxriyyə demişdir:

*Kimisə minnətin götürmədim mən,
Ürək nə istədi söylədim həmə.
Təptəzə şəbədə yaratdım tamam,
Yeni bir qəlibdə heykəli tökdüm.¹⁴⁹*

Nizami hətta poemasında Sənaiyə də işarə edir və deyir:

İki kitab yazdı, iki namusgah,

می بترسم ز راه بافت زوال
زود آید در آن سخن نقصان...
خاتم شاعران منم همه سود
آنچه دلم گفت بگو گفته ام
هیکلی از قالب نو ریختم

¹⁴⁸برسانده ام سخن بکمال
چون بغایت رسد سخن بجهان
خاتم انبیا محمد بود
¹⁴⁹عاریتی کس نپذیرفته ام
شعبده تازه بر انگیختم

*Hər iki əsərə səbəb Bəhramşah.
O, köhnə quyudan çıxardı qızıl,
Dürləri dənizdən çıxardı ahıl.*¹⁵⁰

Nizami Gəncəvi burada “o” deyəndə Sənai Qəznəvinini nəzərdə tutur. Şair, həqiqətən də, Nizami dediyi kimi, köhnə fikirlər əsasında əsər yazmışdır. Nizami isə həmin məsələlərə yeni kontekstdə yanaşmışdır.

Poemanın sonunda Sənai, özü barəsində danışır və həmin beytlərdən məlum olur ki, şairin artıq altmış yaşı olanda əsəri bitirmişdir.

*Bütün ömrü, mən verdim bada,
Yüz dərdə düçar, altmış yaşında.
Qocalıqda mənə qalan “əziz xacəlik”,
Kimsəsiz qoca kimlərə gərək?*¹⁵¹

Məsnəvinin sonunda qeyd edilən addan məlum olur ki, əsəri yazdığı ondan Cəmaləddin Əhməd ibn Məhəmməd Xıdır xahiş etmişdir. Çox güman ki, həmin adam zamanın qabaqcıl ziyalı və imkanlı adamlarından olmuşdur. Çünki, həmin adam şairi gündəlik tələbat malları ilə təmin etmiş və məsnəvinə yazması üçün müvafiq şərait yaratmışdır. Olsun ki, bu misralarla da poema bitmişdir. Ancaq sonrakı misralarda biz Bəhramşah Məsudun və onun oğlu Dövlətşahın tərifi görürük. Şübhəsiz, şair Bəhramşah deyəndə 1118 – 1153 – cü illərdə Qəznəvi hökmdarı olmuş Bəhram şahı nəzərdə tutur.

Bu fikirlərdən sonra Sənai bir əhvalat danışır. Həmin əhvalat Qəznəvilər sülaləsinin həyatı ilə bağlıdır. **Sultan Məsud I vəziri Əbül Hüseyin Meyməndiyə əsəbləşib** onu israfçılıqda günahlandırır. Vəzirin düşmənlərinin təhriki ilə şah onu edam edir. Düşmənlərinin ürəyi bununla da soyumur və sultana deyirlər ki, vəzirin anası hər gün

هر دو مسجل بدو بهرامشاه
وین دری از بحر نو انگیخت
پر من آمد ز شصت صد بیداد
پیر ناچیز را که داشت بچیز

¹⁵⁰نامه دو آمد ز دو ناموسگاه
آن زری از کان کهن ریخته
¹⁵¹عمر دادم بجملگی بر باد
پیر با چیز هست خوجه عزیز

qarğış edir. Sultan paltarını dəyişib xəlvəti qarının evinə gedir və ondan günahının bağışlanmasını və bir daha qarğış etməməyini istəyir. Qarı isə əksinə, ona minnətdarlığını bildirir ki, oğlunun haqq dünyasına qovuşmasında yardımçı olmuşdur.

*Qoca qarı söylədi ey şahi-cahan,
Buna görə üzr istəmə məndən.
Bəd dualar necə, edə bilərəm,
Necə qarğış deyib gedə bilərəm.
...Allah dünya verdi sən ona ölüm,
Lazım deyil, qüssə, kədər, qəm.
Lənət demədim mən sənə bir an,
Qarşında xəcalətli deyiləm, inan.¹⁵²*

Ömrünün ahıl vaxtında oğlunu itirən ana belə Sultana qarğış etmir. Sultanın əmrini Allahın iradəsi kimi qəbul edir və onu bağışlayır. Şair bu əhvalatdan sonra Nuşirəvan haqqında rəvayət danışır. Rəvayət belə başlayır ki, günlərin birində Nuşirəvan görür *haciblərindən* biri qızıl badəni qoltuğunun altında gizlətdi. O, özünü elə göstərirdi ki, guya bunu görmədi və hacibi məsuliyyətə cəlb etmir. Bir gün bağda gəzərkən Nuşirəvan təsadüfən həmin haciblə rastlaşır və görür ki, hacibin əynində yaraşlıq, bahalı bir kəmər var. Nuşirəvan onu kənara çəkib soruşur: bunu oğurladığın qızıl badə ilə almısan? Hacib xəcalət çəkib xəcalətindən bilmir nə etsin.

Sənai Sultan Mahmudun həyatından bəhs edən başqa bir əhvalatı da danışır. Ova gedən Sultan Mahmudun qabağına bir qoca qadın çıxıb şikayət edir. Deyir ki, mən kasıb, dul bir qadınam və üç balaca uşağım var. Dolanacağı isə çox ağırdır. Taxıl yığılandan sonra tarlada qalmış sünbülləri yığıb ailəsini saxlayır. Axırınıcı dəfə o, bir kəndliyə kömək etmiş və əvəzində ondan bir zənbil üzüm almışdır.

از منی زین سبب تو عذر مخواه
یا ز نم مرغای بد حاشا
نیست جای ملامت و غم و زجر
از تو نیست زین سبب خجلی

¹⁵²پیری زن گفت کای جهانرا شاه
چون کنم من دعای بد حاشا
... او جهان داد و تو شهادت و اجر
نیست اندیشه ای ز من بحلی

Üzümü balaca uşaqlarına aparanda Sultanın mühafizəsindən olan beş nəfər türk zənbili əlindən alıb üzümləri yeməyə başlamışlar. Qarı onlara yalvarmış ki, balaca uşaqlarına da bir az saxlasınlar, ancaq buna məhəl qoymamış və qarının özünü də döymüşlər. Qarı deyir ki, ona nə qızıl, nə gümüş lazımdır. Ona yalnız ədalət lazımdır. Sultan Mahmud qoca qadını dinləyəndən sonra zar-zar ağlamağa başlayır:

*Dediklərindən zar-zar ağladı, şah,
Dedi: - Belə yaşamaq bizlərə günah.
Bağdan üzümləri aparən qoca,
Evinə çatmamış talanır xonça.¹⁵³*

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu əhvalat Nizamiyə də ciddi təsir etmiş və türk təəssübkeşliyi ilə yaşayan şair “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində əhvalatı “Sultan Səncər və qarı” adı ilə süjetində cüzi dəyişikliklər etməklə təqdim etmişdir. Hər iki şairin hekayətində əsas ideya bundan ibarətdir ki, **şah rəiyyətinin qeydinə** qalmalı və ona qayğı göstərməlidir. Bu ideyanı dərinləşdirən Sənai başqa bir hekayəsində deyir ki, Nuşirəvanın vaxtında şagird, müəllimin toyuğunun ayağını sındırır. Bundan xəbər tutan Nuşirəvan müəllimi və şagirdi çağırtdırır. Onların yanında toyuğun ayağına baxırlar və günahkarın hər iki ayağında barmaqlarını sındırırlar.

Sənaiyə görə, **şah rəiyyətinin** qeydinə qalırsa, bununla öyünməyə dəyməz. Ölkənin şahı həmişə səmimi, təvazökar olmalıdır. Onun fikrincə, şah həm də hisslərə qapıla bilməz. O, hisslərə qapılıb özü üçün yaşasa, rəiyyət yaddan çıxar. Bu mənada, **şair** belə bir əhvalat danışır:

*Gözəl bir kəviz tapdı şah,
Gözəlliyinə oldu lap valeh.
Kəvizi o andaca dənizə atdı
Ki, bəndə düşərsə, ölkəsi batdı.¹⁵⁴*

گفت ما چنان بیاید زیست
سوی خانه برد زنی مزدور

¹⁵³زارزار از حدیث او بگریست
تا نتاند که از رز انگور

Sənai bu poemasında zalımlıq edib var-dövlət sahibi olanları tənqid edir, Bəhrəmşahi və onun əyanlarını tərif edib onların idarəçilik bacarıqlarını tərifləyir. Sonra **şair** müxtəlif peşə sahiblərindən, o cümlədən, şairlərdən danışır. Onların qələminin nədən yazmalı olmasını söyləyir. Sufilik edən insanları cəmiyyətin tör-töküntüsü, *fəqihlik* edənləri isə fırldaqçı sayır və məsləhət bilir ki, onlardan heç kəs ümid gözləməsin. Həkim sənətini yüksək qiymətləndirir, onları alim hesab edir. Şair, hətta bir çox xəstəliklərin səbəbini söyləyir. Sənai astronomları – münəccimləri yalançı hesab edir və özü ulduzlar, planetlər barədə müəyyən məlumatları verir.

Qəribədir ki, həmin planet adları qədim İran mənbələrindəki kimi verilir, baxmayaraq ki, XII əsrdə onların adı artıq ərəb dilində deyilirdi. Məsələn Saturn planetinə ərəb dilində Zühal deyilir, Sənai isə onun adını qədim İran dilində olduğu kimi Zavuş kimi verir. Qeyd edir ki, münəccimlər bunları bilməlidir. Şair Ptolomeyin adını çəkir və onun elmini yüksək qiymətləndirir.

Bunlardan sonra şair ikiüzlü din xadimlərindən və yenidən pis niyyətli sufilərdən danışır.

*Zəmanə sufilərindən əl çəksənə,
Kor deyilsən, özün söylə hekayə.*¹⁵⁵

Sənai ailə münasibətlərinə münasibətini bildirərək oğulun, qızın yerini göstərir. Nədənsə, şair ailədə qıza üstünlük verir:

*Oğul yerində qız tapan ailə,
Şahlığa layiq, sən məni dinlə.*¹⁵⁶

شاهرا آن کنیزک آمد خوش
گفت شاه خوب ناید اندر بند
تو نه کوری حکایت از خود گوی
گر چه شاهست هست بداختر
اگر تاج دارد بد اختر بود

¹⁵⁴یافت شاهی کنیزکی دلکش
هم در آن لحظه اش آب افکند
¹⁵⁵دست از این صوفیان نهر بشوی
¹⁵⁶کان که را دخترست جای پسر
¹⁴⁹اگر از پس پرده دختر بود

Şairin bu fikri farsdilli poeziyada yeni idi. Çünki, Firdovsi həmin fikrin əksini demişdi. (Kimin qızı varsa, o şah olsa, da bədbəxtdir)¹⁵⁷.

Sənai poemada yumoristik hekayələr danışır. Məsələn, məsnəvinin bir yerində cəmiyyətdən nəşə gözləməyin faydasız olduğunu anlatmaq üçün belə bir lətifə danışır: birisinin çalmasını oğurlayırlar, o da gedib qəbiristanlıqda oturur və soruşanda ki, niyə oğrunun dalınca qaçmırsan, cavab verir ki, faydası yoxdur, onsuz da axırda bu qəbiristanlığa gələcək. Bu lətifəni Şərqdə hətta Molla Nəsrəddin lətifələrinə aid edirlər.

Məsnəvinin sonunda, **şair** yenidən şairlik sənətinə qayıdıb, onların əsərlərində mənanın mühüm olmasını söyləyir. Şairə görə, sənətkarın sözü müdrikliyə xidmət etməlidir. Bu fikirlərin **sonunda**, **Sənai** ictimai təbəqələri təsvir edir və bazarda işləyən zəhmətkeş insanları əzabkeş hesab edir. Dünyanın problemlərinin həddindən çox olduğunu və onların həllinin çətin olduğunu söyləyən **şair** belə məsləhət bilir ki, dünya problemlərindən uzaqlaşmaq üçün Sokrat kimi çəlləyin içinə girib sakit dayanmaq lazımdır.

Poemanın sonunda **şair** Bağdad şairi şeyx Bürhanəddin Əbülhəsən Əli ibn Nəsir Qəznəvi Biryanaqara *münşəat* (məktub) yazır. Şeyxdən əsəri barədə rəy istəyir. Çünki Qəznədə onu kafir adlandırırdılar. Şair məktubunda bildirir ki:

*Hər hansı elmdən nəyi öyrəndim,
Onu da xalqıma söylədim tamam.
Onun hər sözü bilik aləmi, bilsən,
Sanki fars dilində yarandı Quran*¹⁵⁸

Ədib məsnəvinin sonunda qeyd edir ki, əsərində beytlərin sayı on mindir və onlar “misallardan, məsləhətlərdən, mədhlərdən və vəsflərdən” ibarətdir.¹⁵⁹ Sonra şair məsnəvinə nə vaxt bitirdiyini

کرده ام جمله خلق را معلوم
همچو قرآن پارس دانش
همه امثال و پند و مدح و صفات

¹⁵⁸ هر چه دانسته ام ز نوع علوم
یک سخن زین و عالم دانش
¹⁵⁹ عددش هست ده هزار ابیات

qeyd edir. Onun qeydlərindən məlum olur ki, **Sənai** əsərini on bir ilə yazmışdır. 1130-cu ildə başlamış 1141-ci ildə bitirmişdir.

Bu poemanı, adətən, Şərq ədəbiyyatında “sufilərin ensiklopediyası” adlandırırlar. Bununla belə, nəzərdən keçirdiyimiz bəzi qeydlərdən məlum olur ki, şairin sufilər barəsində fikri yaxşı olmamışdır. **Bu fakt sübut edir ki, şair heç bir təriqətin üzvü olmamış və onun hər hansı bir mürşidi olmamışdır.** Əgər hər hansı bir təriqətin üzvü olsaydı, hökmən öz mürşidinin adını çəkərdi. Beləliklə, bizə aydın olur ki, **şair hər hansı bir təriqətin dini ideyasını təbliğ etmək fikri ilə əsəri yazmamış və yalnız dövrünün hakimlərinə nəsihət vermək istəmişdir.**

Poemada olan təsəvvüf isə həmin dövrün dini düşüncəsindən irəli gəlirdi. Belə ki, dünya və onun yaranması, mənəvi aləm, ilahi qüvvələri barədə fəlsəfi düşüncələrin hamısı islam dünyasında sufizmin əsas xətti olan vəhdəti-vücut fəlsəfi konsepsiyası müddəaları ilə izah edilirdi. Təbii ki, Sənai də özünün fəlsəfi fikirlərində həmin müddəalara söykənmişdir. Məhz buna görə də tədqiqatçılar çox vaxt şairin əsərindəki ictimai motivləri kənara qoyub, onun sufizmindən geniş bəhs etmişlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sənai sufizmə dair elə mətləblərin izahını verir ki, həmin dövrdə sufi şeyxləri belə həmin mətləblərə toxunmamışlar. Təsadüfi deyil ki, Cəlaləddin Rumi onun fəlsəfi düşüncələrini özünə örnək etmişdir:

*Əttar ruhdur, Sənai ona iki göz,
Mən Sənai, Əttar ardınca gəldim.¹⁶⁰*

Şairin təxəyyülündən, həyat təcrübəsindən yaranan bu möhtəşəm əsəri özündən sonra dünyaya gələn dahilərin yoluna işıq saçmışdır. Vaxtilə Sənai tərəfindən başlanılan bu müqəddəs iş sələfləri tərəfindən davam etdirilmiş və fəlsəfi həqiqətləri sonrakı dahilər daha da inkişaf etdirmişlər.

Sənainin divanı. Şairin lirik şeirlərindən ibarət divanına onun dini-fəlsəfi şeirləri, mədhiyyələri, dərvişlər haqqında yazılmış şeirlər, qəzəllər, qitələr, mərsiyələr və satirik şeirlər aiddir. Divanın müqəddiməsində şair yazır ki, dostu Əhməd ibn Məsud Mustofî onu dilə tutub dedi ki, şeirlərin hərəsini bir tərəfə atmasın və onları toplayıb divan şəklinə salsın. Divanın əvvəlində qəsidələr verilir. Maraqlı burasındadır ki, həmin qəsidələrin birində şair baharın gəlməsini quşların dili ilə alqışlayır. Həmin qəsidədə əksər quşların bədii obrazı var:

*O leylək söylədi şükürlər olsun,
Mənə yem olmuşdur zəhərli ilan.*¹⁶¹

Sənainin divanına daxil olan şeirlərdən məlum olur ki, şair müasiri olan Arif Zərgara yaxşı münasibət bəsləmişdir, ancaq nədənsə İbn Sinanın müalicəsinə etibar etməmişdir:

*Sünniməzhəb nə nicat, nə şəfa dilər,
İbn Sina "Nicat"ından, "Şəfası" sında.*¹⁶²

Sənai başqa şeirində də İbn Sinanın adını çəkir və onu bir filosof kimi xatırlayır:

*Ya Rəb, hikmətdə Sənaiyə ver uca məqam,
Ondan Əbu Əli Sina belə aparsın həsəd.*¹⁶³

Şair divanında elmə yüksək qiymət verir, elmsiz insanları tənqid edir:

Elmsiz, biliksiz ölüdür insan, inan,

---

¹⁶¹آن لکلک گوید که لک الحمد لک الشکر
تو طعمه من کرده آن مار دمانرا
¹⁶²کان نجات و آن شفاء کارباب سنت جسته اند
بو علی سینا ندارد در نجات و در شفاء
¹⁶³که یارب مر سنائی را سنائی ده تو در حکمت
چنان کاز وی به رشک افکند روان بو علی سینا

*Barsız budaq açmaz könül heç zaman.
 Bolluq yaradan elmidir, bəlli,
 İnsanı ucaldır elmi, əməli.
 Alim, sənət əhli zamanın özü,
 Göylər sinəsidir, ulduzlar gözü.
 Hikmətli kəlamı ürəyinə yaz,
 Dəyərli sözlərdən qulağın dolmaz.
 Tanrı da düşməndir “mənəm” deyənə,
 Elmi əməldə göstərməyə.
 Nə bildiyin varsa əməldə sına,
 Öyrən, öyrət sən başqasına.¹⁶⁴*

Şairin divanına daxil olan şeirlərində biz zəmanədən şikayət motivlərinə rast gəlirik:

*Mürvət əldən gedib, qalmayıb vəfa,
 Necə ki, əfsanəvi simurq və kimya.¹⁶⁵*

Şair fəxriyyələrində özünü zəmanəsində elmin bayraqdarı hesab edir:

*Dünyada elm bayrağın qaldırmışam mən,
 Bu başdan o başa gəzirəm hər dəm.¹⁶⁶*

Şair bu kimi şeirlərində özünü şair kimi yox, alim kimi təqdim edir və söyləyir ki, elmi çirkinliklərdən təmizləmiş, onu saflaşdırmışdır. Həmin dövrdə əsl elm Allahın dərkinə xidmət edən fəlsəfi nəzəriyyələr sayılırdı.

¹⁶⁴ Şer “İnci xəzinəsi” kitabından götürülmüşdür. Tərcümə və nəzm A.Sarovlunundur.

¹⁶⁵ منسوخ شد مروت و معدوم شد وفا
 زین هر دو مانده نام چو سیمورغ و کیمیا.
¹⁶⁶ آنم که برده ام علم علم در جهان
 بر گوشه ثریا از مرکز سرا

Bəzi beytlərindən məlum olur ki, Sənai olduqca məğrur insan olmuşdur:

*Bu iftixar ki, məndə var, heç kəsdə yoxdur,
Nəsrində məzəmmət yox, nəzmində heca.*¹⁶⁷

Şair lirik şeirlərində insanların dünyəvi elmlərə olan həvəsini nəzərə çarpdırır və onların bu istəyini alqışlayır:

*Şəriət xatırlanır xeyirdə, şərdə yalnız,
Ptolomey, Qaliley sözünə inanır hamı.*¹⁶⁸

Şairin lirik şeirlərində qəribə fikirlərə rast gəlirik. Uzun müddət papağı yalnız qıpçaq türkləri qoyurdu. Şair qeyd edir ki, artıq indi millətlər arasındakı fərq itib, artıq taciklər də çalma əvəzinə papaq qoyurlar:

*Taciklər, qıpçaqlar tək qoyurlar papaq,
Xacələr zabit kimi, çalmasız olub.*¹⁶⁹

Lirik şeirlərinin bəzində ictimai motivlər güclüdür. Hətta şair zəmanəsindən, kasıb həyatından bəhs etmişdir:

*Yazdığım şeirlərə, sənətə, ağla-kamala baxma,
Sənin, o əziz canın, geyməyə şalvar da yoxdur.*¹⁷⁰

---

¹⁶⁷ این فخر بس مرا که ندیدست هیچ کس
در نثر من مذمت و در نظم من هجا
¹⁶⁸ شرع را یکسو نهادستند اندر خیر و شر
قول بظلمیوس و جالنش باور کرده اند
¹⁶⁹ تا که تاجکان چو قفچاقان کله داران شدند
خاچگانرا بر سر از دستار افسر کرده اند ...
¹⁷⁰ با این همه شعر و هنر و فضل و کفایت
با جان عزیز تو که شلوار ندارم.

Şənainin lirik şeirində çox şairlərin adları çəkilir. Onların bəzisi şairin müasirləri, bəzisi isə Sənaidən əvvəl yaşamış şairlərdir. Həmin şairlə içərisində təkcə fars dilində yazanlar yox, həm də ərəb dilində yazanlar və ərəb ədəbiyyatının məşhur şairləri var. Sənai həmin şairlərdən danışanda şeirlərinin belə hansı ahənglə kökləndiyinə işarə edir:

*Fərruxi şeirindən feyz alaq,
Əbülfəth şeirilə rəqsə girişək.*¹⁷¹

Şair Əmir Müizzü yaradıcılığına da yüksək qiymət vermişdir. Onun vəfatı ilə əlaqədar yazdığı mərsiyədə şairin möhtəşəmliyindən bəhs etmiş və sözünü bu beytlə bitirir:

*O da fələk Tirinə hədiyyə getdi,
Fələk Tirində şah tacının oxu oldu.*¹⁷²

Şairin rübailəri olduqca həzin və fəlsəfi baxımdan mənalıdır. Rübailərində həm özünün sufi fikirlərini ifadə etmiş, həm də gözəlləri mədh etmişdir:

*Mənim gəlməyimdən incidi bədəm,
Həyatda möhnət çəkirəm inan,
Ölüm xofu olub dərd, qəm, hüzn,
Nə gəlsin, nə qalsın, də getsin insan.*¹⁷³

Şairin gözəllərin vəsfinə həsr etdiyi rübailəri də **lirizmi ilə** fərqlənir:

حال با شعر فرخی آریم¹⁷¹
رقص بر شعر بوالفتوح کنیم.
¹⁷² او نیز سوی نیر فلک رفت و به پاداش
پیکان ملک تاج سر نیر فلک ساخت.
¹⁷³ از آمدنم فرود رنج بدنم
از بودن خود همیشه اندر محنم
از بیم شدن با غم و درد و حزنم
نه آمدن و نه بودن و نه شدن.

*Uzaqdan məni gördü o gül üzli canan,
 Ay üzünü yasəmən tək eylədi nihan,
 O dünyə gözəli naz-qəmzə etdi,
 Ay üzün qəsdən etmədi pünhan.¹⁷⁴*

Онун суфизмя эятирдийи дярин фялсяфи фикирлярдән бəзисини qeyd etmək yerinə düşərdi:

«Елм инсанлара хидмят едир вя Allah елмли адамлары мц-кафатландырыр»;

«Аььаганад филдян аз йашайыр, чцнки ган соранлар ябяди дейил»;

«Сян бцтцн бяшяриййяти юзцня табе едя биярсян, яэяр ецтирасларыны ъловлайа билирсянся»;

«Инсанын инкишафы – дцнйайа эялмямишдян яввял цаггында йазылмыш китабда йазылыб. О китабы юз дахилиндя юляндяк дашыйыр. Инсан заманын ахынана гарышдыьындан цямин китабын мязмунуну билмир»;

«Цмудцнйа аьлы баш цстцндяки таван кимидир, о тавана нярдиван isə insanın дуйьуларидыр»;

«Бцтцн дцнйа Онун инъясянят ясяридир, щамы ццн О, сябяб вя ахырда гайыдылан йердир»;

«Саьламлыьыны сян аьылдан, гялбдян вя ъанындан истяйирсян. Яэяр Аллац саьлыьы истямирся сабалма бядбяхтлиий сябяб ола бияр»;

«Дцнйада сян неъя ращат ола биярсян, яэяр дцнйанын юзц мациййят етибарля наращатдыр»;

«Аьылла, гялбля вя щиссля неъя Аллацы дярк етмяк олар, яэяр Танрынын юзц дярк едилмяк ццн йол вермирся»;

«Юзцнцн дярк етмяйян Аллацы дярк етмяз»;

---

¹⁷⁴ аз دور مرا بديد لب خندان کرد
 وان روی چو مه به یاسمین پنهان کرد
 آن جان جهان کرشمه خویان کرد
 ور نه به قصب ماه نهان نتوان کرد

*«Бүтүн ишлярин ачары Аллашдадыр, бүтүн ишляря йол
Онун ялиндядир, Хейирхащлыьын вя зүлмүн сябьаькары щямишия
О олмуш вя олаъагдыр»;*

*«Юзүня аид олмайанлар щаггында дщщщня, сяня аид
олмайан йолла эетмя»;*

«Ещтирасларыны, гязябини щрайиндя мщтянасиб сахла»;

*«Гязяб вя ещтирас щейвани сифятдир, билик вя мщдриклик
инсанын бязяйидир»;*

*«Су кими щямишия хейирхащ олсан, од кими эюйляря
галхарсан»;*

«Аьыл инсаны Allahın астанасына апаран бялядчидир»;

*«Аьылла камала чатмышлары чох тапарсан, мящяббятдя
камала чатанлар аз олур»;*

*«Аллащын дярэащында щяр шейи Онунла бирликдя
тапырсан, анъаг Ону йеня дя ахтарырлар?!»;*

*«Щца башга щцайа истигамятляндирилир, анъаг
эщняшдян айрылмыр»;*

Sənai irsi XI – XII əsr farsdilli şeirin zirvəsi sayılır. Şair Qəz-nəvilər sarayı ilə bağlı olan son nümayəndələrdəndir. Ondan sonra Əfqanıstan ədəbiyyatı yeni istiqamətdə inkişaf etdi. O təkcə əfqan şeirinə deyil, bütün Şərq ədəbiyyatına yeni mövzular və yeni düşüncə tərzii, yeni poetik mühakimə gətirdi. Sənaiyə görə, şairlik sənəti, onun düşüncəsi, poetik ifadəsi səmavi hadisədir və onların qədri bilinməlidir. Həqiqətən də, Sənainin poetik fikirləri özündən sonra gələn şairlərin poetik axtarışlarına istiqamət vermiş və Cəlaləddin Rumi kimi dahilərin yetişməsinə səbəb olmuşdur. **Şair poemaları ilə farsdilli ədəbiyyatda didaktik janrın əsasını qoydu.** Onun fəlsəfi poemaları özündən sonra gələn şairlərin yaradıcılığı üçün nüsxə olmuşdur.

Qaraxanilər dövləti və onların ədəbiyyata qayğısı

Qaraxanilər türk sülaləsi idi və həmin sülalənin yaratdığı dövlətin sərhədləri Orta Asiyanın böyük hissəsi və indiki Çinin qərb torpaqları idi. Şübhəsiz, indiki Tacikistan və Əfqanıstanın bir hissəsi həmin dövlətin coğrafi ərazilərinə daxil idi. **Ona görə də** həmin dövlətin sarayı ilə bağlı şairlərin ədəbi irsini araşdırmaq, həm də Tacikistan, Əfqanıstan ədəbiyyatının araşdırılması deməkdir. Tarixdən məlumdur ki, Qaraxanilər türk tayfaları olduqlarından saraylarında yaratdıqları ədəbiyyat da türk dilində olurdu. Belə ki, Mahmud Kaşğarının məşhur “Divanül-lügətüt-türk” əsəri, Yusif Xas Hacibin “Kutadqu bilik” poeması məhz həmin sülalənin vaxtında yaradılmış məşhur abidələr idi.

Bəzi mənbələrdə qeyd edilir ki, Qaraxanilərin fars-dəri dilinə ögey münasibəti olub və onlar bu dili öz saraylarına buraxmamışlar. Bu faktı tədqiqatçılar onunla əsaslandırırırlar ki, X əsrdən etibarən formalaşmağa başlayan Qaraxanilər dövlətinə qarşı müqavimət göstərən əsas dövlət Samanilər idi. Samanilərə qarşı düşmənçilik, həm də onların dövlət ideologiyaları ilə düşmənçilik idi. Belə ki, Samanilər keçmiş Sasani imperiyasını bərpa etmək istəyirdi və bunun üçün də onlara milli ruh lazım idi. Həmin milli ruhu qaldırmaq üçün-sə Firdovsi kimi şairlər müvafiq “Şahnamə”lər yazırdı. Bu isə Qaraxanilərin dövlət maraqlarına zidd idi. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, Samanilərin istəyinin qarşısında maneə olan Qaraxanilər isə türkcülüyü inkişaf etdirmək istəyirdi və həmin məqsəd naminə sarayda yalnız türk dilinə rəvac verirdilər.

Ancaq tarixi sənədlər bu fikirləri təkzib edir. Belə ki, həmin dövrün salnaməsi olan **Nizami Əruzi “Çəhar məqalə”** əsərində Qaraxanilərin niyyətlərini, xalqlara münasibətini, ədəbiyyata qayğısını faktlarla açıqlayır. Qeyd edir ki, Qaraxanilərin məşhur xanı Xızır xan İbn İbrahimin vaxtında ölkə daha da çiçəklənirdi. Xan olduqca ağıllı idi və onun sayəsində bütün Mavərənnəhr, Türkünstan inkişaf edirdi. O, şairləri çox sevirdi. Ona **Əmir Əmək, Ustad Rəşid, Nəccar Səqərci, Əli Banidi, Pisari Darquş, Pisari İsfərani, Əli Səpəhri, Əli Şətrənci, Cövhəri, Lülüü, Güləbi** kimi şairlər xidmət edirdi. Əmir Əmaak sarayın mülüküşşüərası idi. Bir şair kimi onun çoxlu var-dövləti var idi. Bunları yazdığı şairlərin müqabilində

ona Qaraxani xanları vermişdir. Eləcə də Rəşidi lap cavan yaşlarından şairliyə başlamış və sarayın istedadlı şairlərindən, həm də alimlərindən biri idi. Belə rəvayət danışır ki, xan bir gün şairlərin başçısı Əməkdən soruşur ki, Rəşidi necə şairdir. O da cavab verir ki, şeirləri yaxşıdır, ancaq bir qədər duzu çatmır. Sabahısı gün xan Rəşidi ilə zarafat edib deyir ki, məliküşşüəra sənin şeirlərindən razı deyil, onlardakı duzsuzluqdan şikayət edir. O da Xanın sualına bədahətən belə cavab verir:

*Söyləyirlər şeirim azdır duzu,
Bəlkə də belədir, sözün düzü.
Mənim şeirim baldır, şəkərdir,
Ona duz qatmaq nəyə gərəkdir.
Sənin şeirin bozbaşdır tamam,
Elə şeirlər duzlar verər tam.*

Bu cavab xanın çox xoşuna gəlir və ona iki yüz əlli dinar hədiyyə verir.

Təəssüf ki, Qaraxanilər sülaləsinin nümayəndələrinin adları, onların hakimiyyətdə olduqları illər barədə geniş tarixi məlumatlar yoxdur. **Ona görə də** bu sülalənin sarayında olan ədəbi mühit barədə müfəssəl məlumat vermək çətindir. Bununla belə, saraylarında fəaliyyət göstərən şairlərin adları bizə məlumdur. Nizami Əruzi onlar barəsində müəyyən məlumatlar verir və qeyd edir ki, Samanilər, Qəznəvilər sarayında olduğu kimi Qaraxanilərin dövlət tədbirlərində şairlərin xüsusi yeri var idi. Onlar saraydan hər ay məvacib alırdı. Tarixin bütün mərhələlərində olduğu kimi, Qaraxanilər dövründə də şairlərin əsas vəzifəsi dövlətin ideoloji işlərini həyata keçirmək idi.

Qaraxanilərin divanında yerli tacik, əfqan məmurları da işləyirdi. Onların dövlətçilik işlərində təcrübəsi çox idi. Dövlətin əsas işləri olan hərbi komandanlıq, ərazi idarəetməsi işlərini isə yalnız türklər rəhbərlik edirdi. Çox təəssüflər olsun ki, Qaraxanilər sarayının şairlərindən bəhs edən Nizami Əruzinin yazılarında adı çəkilən əksər şairlərin əsərləri əlimizdə yoxdur. Ancaq şeirləri dövrümüzədək gəlib

çatan şairlərin əsərləri dəri dilindədir. Onlardan bir neçəsi barədə bir qədər məlumat vermək yerinə düşərdi...

Həmin şairlərdən biri **Əli Şətrənci Səmərqəndidir**. Şairin həyatı barədə əlimizdə məlumat yoxdur. Barəsində mənbələrdə az məlumat var. Qaraxani şairlərindən bəhs edən Rzaqulu xan Hidayət qeyd edir ki, Əli Şətrənci **Lami Cürcaninin** müasiridir. Ancaq Cürcanin də nə vaxt anadan olub, nə vaxt vəfat etməsi barədə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Təkcə o, məlumdur ki, Lamii Səlcuqların baş vəziri Nizamülmülkün məddahlarından olub. Nizamülmülk isə 1092-cı ildə öldürülmüşdür. Deməli şair də həmin dövrlərdə yaşamışdır. Elə Qaraxani hökmdarı Xızır xan da 1080-ci ildə taxta çıxmışdır. Deməli şair XI əsrin sonlarında yaşamışdır.

Adından da məlum olduğu kimi, şair Səmərqənddə anadan olmuşdur. **Bəzi məlumatlara görə, Şətrənci Xızır xanın saray şairlərindən olmamışdır**. Həmin sarayın əyanları tərəfindən verilmiş sifariş əsasında şeirlər yazmışdır. Onun məşhur “Leylək” şeirindən bu beytlər zamanəmizə gəlib çatmışdır:

*Xoş xəbər gətirir bizə Novruzdan leylək,
Bu qəmgin qəlbimizi edir şadiman leylək.*

*Sanki yuvası məktəb, cücaləri məktəbli,
Onlara qoca müəllimdir hər zaman leylək.*¹⁷⁵

Bu iki beytdə olan sadəlik, yüksək poetik duyum sübut edir ki, Şətrənci istedadlı şair olmuşdur. Onun başqa şeirində **də** belə həyat fəlsəfəsi var:

*Uzun ömür artıq nemətlərdən olsa da,
Ehtiyacılı günlər, ömürdə bir gün deyil.*

---

¹⁷⁵بشارت آرد از نوروز ما را هر زمان لکلی
کند غمگین دل ما زان بشارت شائمان لکلی
دبیرستانست گوئی آسیان و کودکان گنجشک
نشسته چون یکب پیر معلم در میان لکلی

*Dostlar, kasıb adamlara nə uzun ömür,
Belə uzun ömür, insana əzabdır, bil.*¹⁷⁶

Bu kimi misralardan məlum olur ki, şair həyatın hər üzünü görmüş və imkansız adamların dərdlərini dərinədən duymuşdur. **Təəssüf** ki, şairin bir neçə şeiri zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Çox güman ki, şairin dərin məzmunlu şeirlərdən ibarət divanı olmuşdur.

Qaraxani sarayı ilə bağlı olan şairlərdən biri də **Əməğ Buxaridir**. Onun da barəsində əlimizdə elə bir məlumat yoxdur. Təzkirəçi Rzaqulu xan Hidayətin qeydlərindən məlum olur ki, şair Qaraxanilər sarayında yaşamışdır. Şairin 1929-cu ildə şeirlərindən ibarət 42 səhifəlik bir kitabı Təbrizdə çapdan çıxmışdır. Həmin kitabda şairin təzkirələrdə olan şeirləri verilmişdir.

Şair zəmanəsinin böyük şairlərindən olmuşdur. Onu mərsiyə janrının böyük ustadı hesab etmişlər. Hətta belə bir rəvayət var ki, Sultan Səncərin qızı Məhməlik xatun vəfat edəndə Sultan ondan mərsiyə yazmağı xahiş etmişdir. O da yaşının ahıl, gözləri görməyən vaxtında yanıqlı mərsiyə yazmışdır. Həmin mərsiyədən iki beyt qalmışdır:

*Qönçə güllər tər ləçəklər açanda,
Açılmış gül torpaq oldu, nə bəla.*

*Yenə buluddan nəm çəkir ağac,
O bustan nərgizi su çəkmir daha.*¹⁷⁷

عمر دراز اگر ز هر نعمتی به است
بد نعمتی که عمر نذاز است در نیاز
اندر نیاز عمر درازی برادران
عمر دراز نیست که جان کنند دراز
177 هنگام آن که گل دمد از صحن بوستان
رفت آن گل شکفته و در خاک ضد نهان
هنگام آن که شاخ شجر نم کشد ز ابر
بی آب ماند نرگس آن تازه بوستان

Bu şeiri Sultan Səncərin paytaxt şəhəri olan Mərvə Əməgin oğlu - şair Hamidi gətirmişdir. Hələ orta əsr mütəxəssisləri Əmək Buxarini dövrün böyük söz ustası hesab etmişlər. Onlardan Məhəmməd Ovfinin adını çəkə bilərik, eləcə də Rəşidəddin Vətəvət özünün məşhur “Hədəik əs-sehr” (Şehrlər bağı) adlı poetikaya dair kitabında onun sənətkarlığından bəhs etmiş və divan ədəbiyyatında *iltizam (təkrir)* kateqoriyasının böyük ustası hesab etmişdir. Misal olaraq, şairin bu qəsidəsini göstərmişdir:

*Qarışqalar danışsa tük olar biz-biz,
Danışan qarışqayıq, canlı tükük biz.*

*Qarışqayla, tüklə bir yerdə olsam,
Tüklər də, qarışqa da bizdən xəbərsiz.*

*Tən tük kölgəsi, ürək qarışqa gözü,
Yarın eşqindən qarışqayam şübhəsiz.
Cüssəsiz canımla tük tənə döndüm,
Hətta qarışqa gözü olar yerimiz.¹⁷⁸*

Bu şeirdə “qarışqa” və “tük” sözləri təkrir kimi bütün beytlərdə işlədilmişdir. Bu kimi nümunələr göstərir ki, Əməg Buxari şeirdə gözəlliyə xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Bəzi mənbələrə görə, şairin həm də “Yusif və Züleyxa” adlı poeması var. **Təəssüf** ki, poema tam şəkildə zəmanəmizə **qədər** gəlib çatmamışdır. Yalnız bəzi hissələr qalmışdır. **Lütfəli bəy Azər** “**Atəşkədə**” **təzkirəsində qeyd edir ki, şair uzun ömür yaşamış və** ömrünün axırlarında dərvişlik etmişdir. Həmin mənbələrə əsas-

---

¹⁷⁸اگر موری سخن گوید و گر موی روان دارد
من هآن مور سخنگویم من آن مویم که جان دارد
اگر با موی و با موری شبانروزی شوم همراه
نه مور از من خبر یابد نه موی از من نشانه دارد
تتم چون سایه مویست دل چون دیده موران
ز عشق غالیه موئی که چون موران میان دارد
به جسم موی در گنجم ز بس ستی ز بس زاری
اگر خواهد مرا موری به چشم خود نهان دارد.

lanaraq, belə qənaətə gələ bilərik ki, şair XI əsrin 40-50-ci illərində anadan olmuşdur. Şairin ölüm tarixini Rzaqulu xan Hidayət 1148-ci il, Tağı Kaşi isə 1158-ci il göstərir. Bu yazılanlara inansaq, onda şair yüz ildən çox yaşamışdır.

Şairin Təbrizdə nəşr olunan divanında 39 qəsidə, 7 rübai var. Qəsidələrini Qaraxani hökmdarlarından olan Nəsrəddin Əbülhəsən Nəsrə, onun atası Kütbəddin Əbülüzəffər İbrahimə, Xızır xana həsr etmişdir. Bu adlardan məlum olur ki, şair gənc yaşlarında Qaraxanilər sarayına yaxın olmuşdur.

Şairin şeirlərində Ədib Sabirin, Məsudi Səəd Salmanın adı çəkilir. Əmək Buxari onların şairliyini yüksək qiymətləndirir. Ümumiyyətlə, şairin ədəbi irsi XI – XII əsr fars şeirini zənginləşdirmişdir. Şairin milliyyəti barədə mənbələr məlumat vermir. Olsun ki, şair heç də Buxarada yaşayan taciklərdən deyil, özbəklərdən olmuşdur.

Rəşidi Səmərqəndi.

Şair barəsində olduqca az məlumat dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Barəsində məlumat verən Nizami Əruzi yazır ki, şair Qaraxani hökmdarı Xızır xanın arvadlarından birinin himayəçiliyi ilə sarayın məliküşşüərası olmuşdur. Onu sarayda həmişə “Ustad Əbu Məhəmməd” - deyə çağırırmışlar. Şairin ədəbi irsinə lirik şeirləri, “Zinətnamə” və “Məhr və Vəfa” poemaları daxildir. Çox təəssüflər olsun ki, şairin həmin əsərlərindən olduqca az nümunələr dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Onun ədəbi irsini tədqiq edən E. Bertels qeyd edir ki, şairin “Məhr və Vəfa” poeması olsun ki, qəhrəmanların adı ilə yox, sadəcə “məhəbbət” və “vəfa” haqqında bir əsər olub. Qeyd etmək lazımdır ki, elə həmin əsrdə Azərbaycan şairi İsa da türkcə “Məhr və Vəfa” poeması yazmışdır. Bu fakt sübut edir ki, həmin dövrdə mövzu geniş yayılmışdır. Ya Rəşidi Səmərqəndinin Azərbaycanda yazıb yaradan İsadən xəbəri olub, ya da əksinə, İsanın ondan xəbəri olmuşdur.

Şairin lirik şeirlərindən bəzi misralar Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə” təzkiərəsində gəlib zəmanəmizə çatmışdır.

*Bil, sənsiz, ya səninlə bu fani cahən,
 Ötər ey yar, səssiz-xəbərsiz hər an,
 Hər şeydən əl üzüb qaldım nigaran,
 Sənsiz keçibsə, bizsiz də keçər zaman.*¹⁷⁹

Şairin haqqında qərribə rəvayətlər gəlib zəmanəmizə çatmışdır. Suzəni adlı şair nədənsə onun ünvanına çoxlu həcvlər yazmışdır. Həcvlərində Rəşidinin ünvanına təhqiramiz ifadələr işlətməmiş, Rəşidini “şərabxananın eşşəyi” adlandırmışdır.

*Suzi özünün qafiyə atını sürdü o dar meydana,
 Ta “xomxana eşşəyi ” bihudə zıncırov çalması.*¹⁸⁰

Bu ifadə sübut edir ki, Rəşidi ilə onun arasında ciddi ədavət olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı başqa bir fikir də var ki, şair, ümumiyyətlə, müsəlman olmamış və həmin vaxtlarda Səmərqənddə olan *nəstori* xristianlarındandır. O, tez-tez şəhərin kənarında olan şərab mağazalarına gedər, şərab içərmiş. Qərribədir ki, Azərbaycan şairi İsa da yerli nəstori xristianlarında olmuş və qələmə aldığı “Məhr və Vəfa” poemasında yerli xristian adətləri öz əksini tapmışdır. **Baxmayaraq** ki, Rəşidi Səmərqəndinin eyniadlı poeması əlimizdə yoxdur, çox güman ki, onun əsərində **də** eyni səhnələr var.

Şairin tədqiqatçıları Rəşidinin əsərlərinin dövrümüzədək gəlib çatmamağının səbəblərindən biri kimi **məhz** bu faktı göstərir. Həqiqətən də, “Məhr və Vəfa” əfsanəsində çoxlu şərab səhnələri, cadugərlik, ovsunçuluq epizodları var. Bu da mövcud islam ideologiyası üçün yasaq olduğundan həmin məzmununda olan əsərlərin üzü köçürülüb, yayılmışdır. Əlimizdə olan bəzi nümunələr göstərir ki, şair dövrünün istedadlı sənətkarlarından olmuşdur.

بگذاشتم ای یار و تو از بی خبران
 چون بی تو گذشت بگذرد بی دیگران
 تا خر خمخانه بیهوده نجبناند جرس

بر یاد تو بی تو این جهان گذران
 دست از همه شستم و نشستم نگران¹⁷⁹
 سوزی اسپ قوافی راند در میدان تنگ¹⁸⁰

Suzəni Səmərqəndi.

Təzkiyələrdə adı çəkilən Həkim Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli Suzəni Səmərqəndi zəmanəsinin həm böyük şairi, həm də böyük alimi olmuşdur. Şair Səmərqənd yaxınlığındakı Kelaş kəndində anadan olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, şair heç bir sarayda xidmət etməmiş, Səmərqənddə yaşamış və **müxtəlif saraylara şeirlərini göndərmişdir.**

Şairin ədəbi irsindən on iki minədək beyt zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Ancaq həmin əlyazmalar kifayət qədər dərindən öyrənilməmişdir. Bunun da əsas səbəblərindən biri şairin şeirlərində pornoqrafik sözlərin, söyüşlərin çox olmasıdır. Ümumiyyətlə, şair satirik janrda çoxlu şeirlər yazmışdır. Satira isə kin, qəzəb deməkdir. Buna görə də şairin qəzəbindən vulqar sözlər də qopmuşdur. Onun şeirlərində biz müsəddəs janrının gözəl nümunələrini görürük. Məsələn, Qaraxanilərin ərazisində olan Bərsxan şəhərini – Mahmud Kaşqarının anadan olduğu şəhərini belə təsvir edir:

*Bərsxan şəhərdir, orda yaşayan dan dad-aman,
Sümük yeyirlər, yuxuda da görməyiblər nan,
Kuduya at tükündən tel çəkib rübab çalan,
Buğda, darı bilməyir, çörəyə həsrət qalan.¹⁸¹*

Şair dövrünün çox adamlarına mədhlər yazmışdır. Xüsusilə, onun Sultan Səncərə həsr etdiyi qəsidə diqqəti cəlb edir:

*Turan ölkəsinə gəldi Səncər şah, tanı,
O, Allah kölgəsidir, şahların şahənşahi.*

Büt sındıran Sultan Mahmud nəslindən,

---

¹⁸¹ Bərsxan şəhəri istəyirəm ki, bu şəhər ətrafında yaşayan insanlar arasında, xüsusən də, bu qəsidəyə münasib olaraq, müxtəlif şeirlər yazsınlar. Bu qəsidəyə münasib olaraq, müxtəlif şeirlər yazsınlar.

Taxtı önündə görür şahları nökər kimi.

*Oğuz əzmi ilə gəldi, buyurdu vurun,
Çadır pərdələri oldu kafir şahlar səmti.* ¹⁸²

Şair bu qəsidəsini 1153-cü ildə Sultan Səncər Xorasanı ələ keçirəndə yazmışdır. Bu şeirdə incə bir məqam var. Belə ki, şahlar döyüşdən qabaq hansı istiqamətdə hücum etmək istəyirdisə, çadırlarının qapısını da o istiqamətdən qoyurdular. Şair **sonuncu** misrada məhz həmin ənənəni nəzər çarpdırıb.

Şairin əsərlərindən bəzi tarixi gerçəkliklər ortaya çıxır. Belə ki, indiyədək Qaraxani sülaləsi barədə müfəssəl məlumat yoxdur. Süzənin şeirlərində isə onlardan bəzisinin adları var və həmin adlar vasitəsi ilə tarixi məqamlara aydınlıq gətirmək olar. Məsələn, məşhur şair Zəhiri **Səmərqəndi** “**Sindibadnamə**” əsərini Qaraxani hökmdarlarına təqdim edir. Həmin hökmdar barədə Suzənin şeirlərində məlumat var:

*Dünyanın şahənşahı gəldi səfərdən,
Allaha şükür zəfərlə gəldi həməən.*

*Tumğaç xan, ulu Məsud Rükəddin.
Ondan ulduzlar da oldular əmin.* ¹⁸³

---

182 آمد به ملک توران سنجر خدایگان
آن سایه خدای و سر هر خدایگان
وز خاندان سلطان محمود بت شکن
در پیش تخت ببند چاکر خدایگان
آمد به عزم غز و بفرمود تا زدند
روی سرای پرده به کافر خدایگان
183 اعلی خدایگان جهان از سفر رسید
منت خدایرا که به فتح و ظفر رسید
طمعغاچ خان اعظم مسعود رکن دین
کاز وی به سعد اختر و اکبر نظر رسید

Şair başqa bir şeirində Tumğaç xanın nəvəsini mədh edib yazır:

*O şahlar nəslindən şahzadə oğlan,
Əli bağlanmışdır Əfrasiyab şaha.
Şahların şahı Məsud ibn əl-Hüseyn,
Layiqdir atadan qalan taxt-taca.*

*Onun ulu babası Tumğaç xan
Tumqaç xan tək baş vurur aya.*

*Ünsürilər ona mədhlər demiş,
Suzəni mədh edir onu daima.*¹⁸⁴

Şairin bu şeirində adını çəkdiyi Rükəddin Alp Kutluq Tunqa Bilgə Əbülmüzəffər Kiliç Tamğaç xan 1163-cü ildə Qaraxanilər dövlətində hakimiyyətə gəlmişdir. Tarixçilər belə güman edir ki, o, Məsud ibn Hüseynin oğlu olmuşdur. **Bu qəsidədən məlum olur ki, onun da adı Məsud ibn Hüseyn olub.**

Süzəninin şeirlərində xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, sənətkar divan ədəbiyyatına məxsus *təzmindən* məharətlə istifadə etmişdir:

*Bu dediyim cavabdır necə Sənai demiş:
“Bu əbləhlər səbəbsiz mənə düşməndir”*¹⁸⁵

Şair həm də Əmir Müizzinin şeirlərindən bəzi misraları şeirlərində vermişdir:

به افراسیاب ملک انتساب
به حق وارث مسند و گاه باب ..
به طمغاچ خان او بسوده رکاب ...
به رشته کشد سوزنی ناب

¹⁸⁴ مرا او را به شاهی و شهرزادگی
شهنشاه مسعود بن الحسين
چو طمغاچ خان جد و جد پدر
سزد در مدیح تو چون عنصری
¹⁸⁵ هست این جواب آن که سنائی به نظم کرد
این ابلهان که یس سببی دشمن من اند

*Necə ki demişdir Müizzü belə,
“Məni yarım keçən yerə apar”*¹⁸⁶

Şair şeirlərində yeri gələndə türk dilində sözlər də işlətmişdir:
*Ey ay üzli türk qızı, nə olar gecə,
Gələsən hücrəmə deyəsən: qonaq girək!*

*Gülbəniz türk, mən türk olmasam da,
Bir az türkcə billəm, “gül” olur – çiçək.*

*Gözlərimdən o çiçəyə tökülürdü yaş,
Türklük etmə, öldürmə, çəkmə bıçak.*¹⁸⁷

Şeirdə *içəri girək, çiçək, bıçaq* sözləri türkcə işlənmişdir. Həmin şeirdən məlum olur ki, şair milliyətcə tacik olmuş və türk dilini az bilməmişdir. **Bu fakt göstərir** ki, XII əsrdə artıq türk dili ədəbi dil kimi Səmərqənddə geniş yayılmışdır.

Süzəni şeirlərində Rudəkinin, Əyyarın, Ütbinin, Kesainin, Rəşidinin, Səd əl-Mülkün, Fərrixinin, Ünsürünün Bələminin, Məcik Termezinin, Xətirinin, Karinin, Həkkakinin, Təyyarın, Xosrovanın, Əscədinin, Bazibanın, Şətrəncinin və s. şairlərin adlarını çəkir və onların şeir sənətində tutduqları yeri göstərir. Bu fakt bir daha sübut edir ki, Süzəni həmin şairlərin əsərlərini oxumuşdur. Baxmayaraq ki, onların bəzisinin heç bir şeiri zəmanəmizə **qədər** gəlib çatmamışdır. Məsələn, Süzənin şeirlərindən məlum olur ki, XII əsrdə **Əyyar, Kisai** adlı şair olmuş, **Məncik Termezinin** təsadüfən bir neçə beyti

---

¹⁸⁶ جواب شعر معزیست آن کجا گوید
مرا گذر به سر کوی یار باید گرد.
¹⁸⁷ ای ترک ماه چهره چه باشد گر شبی
آبی به حجره من و گوئی: **قنق گیرک**.
گلروی ترکی و من اگر ترک نیستم
دانم بدین قدر که ترکیست گل **چچک**
از چشم من بر آن **چچک** تو چکد سرشک
ترکی مکن به کشتن من بر مکش **بچک**.

şairin şeirində qalmışdır. Halbuki onun ədəbi irsi barədə olduqca az məlumat var. Xətiri, Kari. Həkkaki adlı şairlərin ədəbi irsindən, ümumiyyətlə, heç bir beyt də gəlib zəmanəmizə **qədar** çatmamışdır.

Şairin şeirlərində “Vis və Ramin”, “Xosrov və Şirin” əfsanələrinə işarələr var. Görünür şairin həmin dastanlardan xəbəri olmuş, yaxud da bu mövzuda yazılmış hansısa poemanı oxumuşdur. Şairi “həkim” deyə çağırırmışlar və həmin dövrdə elmləri dərindən bilənləri belə çağırırdılar. Əsrlərindən məlum olur ki, şairin bütün elmlərdən məlumatı olmuşdur. Hətta *manilik* barədə məlumatı olmuşdur. Şeirlərinin birində mani termini olan “*noğaşək*” - işlədir. *Noğaşək* isə qədim soqdi dilində və manilərdə “*dinləyici*” deməkdir. Görünür, həmin vaxt Səmərqənddə mani icmaları da olmuşdur. Süzəni onların fəlsəfəsi, icmaları barədə məlumata malik olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Süzəni yaradıcılığı XII əsr farsdilli poeziyada özünəməxsus yeri olan bir poeziyadır. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, belə istedadlı şairi gözdən salan onun vulqar sözlərdir. Etiraf etməliyik ki, şairin satiralarında vulqar sözlər pafosu gücləndirməyə, şeirin təsir qüvvəsini artırmağa xidmət etmişdir. Bu mənada Süzənin poeziyası XII əsr fars şeirinə yeni abu-hava gətirmişdir. Belə ki, sonra həmin abu-havanın təsiri ilə yazan şairlər meydana gəlmişdir. Onlara Süzəni ədəbi məktəbinin davamçıları kimi də baxa bilərik.

Təzkiyələrdə Süzəni tərzində yazan şairlərin adları var. Onlardan birinin adı **Cəlaldir**. **Təəssüf** ki, onun şeirlərindən nümunələr gəlib çatmamışdır. Başqa bir şair **isə Həmidəddin Cövhəridir**. Onun **cəmi** bir şeiri və bir neçə beyti təzkiyələrdə qalmışdır.

Bu kimi şairlərin yaradıcılığı bir daha göstərir ki, **XII əsr farsdilli poeziya məzmun və janrları, növləri ilə olduqca rəngarəng idi**.

Nizami Əruzi.

Nəcməddin Əhməd ibn Ömər ibn Əli Nizami Əruzi əslən Məvəyyənnəhrdən olsa da həyatının çox hissəsini kənarında keçirmiş və Qaraxanilər dövlətinin sarayı ilə bağlı olmuşdur. Şairin adındakı *Nizami* onun təxəllüsüdür. Bu təxəllüslər Şərqdə çox olduğundan o,

özünə, **həmçinin** Əruzi təxəllüsünü əlavə etmişdir - yəni əruz elmini yaxşı bilən. **Bu məsələ ilə əlaqədar Nizami Əruzinin də qeydləri var.** Şair deyir ki, bir dəfə Bəlx əmirlərindən biri olan Səfiəddin əbu Bəkr ibn Məhəmməd ibn əl-Hüseyn Rəvanşah bir dəfə Nizamini yanına dəvət edir. Fərraşlar gəlib onu aparırlar. Bu vaxt əmir ona baxır və deyir ki, mən bu Nizamini istəmirəm və soruşur ki, yenə də Nizami varmı ? Cavab verirlər ki, bəli, bundan başqa **Səmərqəndli Nizami Muniri** və **Nişapurlu Nizami Əsiri** də var. Əmir **deyir** ki, mən onları tanıyıram, ancaq bunu **ilk** dəfədir görürəm. Sonra soruşur ki, Nizamilərdən hansı üstündür və onların üstünlüyünü təyin etmək üçün Nizami Əruzidən bir şeir oxumasını istəyir. Nizami Əruzi şah şərab içənə qədər dərhal bədahətən aşağıdakı şeiri oxuyur:

*Dünyada üç Nizami var biləsən, ey şah,
Dünya bizdən bezib, biləsən, şaha.*

*Mən şah qarşısında Vərsdəyəm indi,
O, ikisi də Mərvdədir, sultan yanında.*

*Haqqı desək indi bu şeirdə, sənətdə,
İkimiz də şan-şöhrətlik Xorasana.*

*Hamımız rəvan söz desək də, bilsən,
Hər üçün şeirində hikmət, bir mənə.*

*Mən bir şərabam, baxanda onlara,
Hər ikisi məst olur yazmırlar daha.*¹⁸⁸

که جهانی ز ما به افغانند
وان دو در مرو پیش سلطانند
هر یکی مفخر خراسانند
ور چه همچون خرد سخن دانند.
هر دو از کار خود فرو مانند.

¹⁸⁸در جهان سخ نظامییم ای شاه
من به ورسا به پیش تخت شهم
به حقیقت که در سخن امروز
گر چه همچو روان سخن گویند
من شرابم کایشان چو در یابم

Bu şeir Bəlx əmiri Səfiəddinin o qədər xoşuna gəlir ki, o, yerindən qalxıb şairi tərifləyir. Deyir ki, mən bütün Mavəərənnəhərdə, İrakda, Xorasanda bunun kimi istedadlı şairə rast gəlməmişəm. Xüsusilə, əmirin xoşuna Nizami Əruzinin nitqi gəlir. **Şair əruz elmini yaxşı bildirdi və şeiri bəhrlərin ahəngi ilə oxuyurdu.** Şeirdən ləzzət alan əmir ona yaxşı hədiyyə verir. Onun hörməti sarayda artır. Bu hadisə 1136-cı illərə təsadüf edir. Həmin illərdə Qaraxani hökmdarı Kütbəddin Huri hakimiyyətdə olub.

Bütün bunlara baxmayaraq, Nizami Əruzi tarixdə böyük şairlərdən olmamışdır. XIII əsrdən etibarən onun şeirləri yaddan çıxmışdır. Buna görə də şairin ədəbi irsindən olduqca az nümunələr təzkirələrdə qalmışdır. Xüsusilə, şairin satirik məzmunlu şeirlərindən bəzi beytlər təzkirələrdə qalmışdır. Təzkirəçilərdən Dövlət şah Səmərqəndi hətta Fəxri Gürgəniyə aid olan “Vis və Ramin” poemasını ona aid etmişdir, ancaq bu elmi sübutunu tapmadı.

Şairin həyatı barədə də ziddiyyətli məlumatlar var. Rzaqulu xan Hidayət qeyd edir ki, şair səmərqəndli olub. **Ancaq Nizami Əruzi yazır ki,** 1110-cu ildə Səmərqənddə olmuş, bir il sonra Nişapura getmiş və orada Ömər Xəyyamla tanış olmuşdur. Onun əsərlərində hətta belə bir qeyd də var ki, şair Ömər Xəyyamın qəbrini 1136-cı ildə ziyarət etmişdir.

1116-cı ildə Əmir Müzzi şairi Sultan Səncərə təqdim edir. Belə fikir də var ki, Nizami Əruzi, **həmçinin** Əmir Müzzinin şagirdlərindən olmuşdur.

Bəzi tarixi məlumatlara görə, Sultan Səncər hücum edib Guridləri məhv edir və onların başçısı Gurid Ələddin Cahansuzu əsir tutur. Həmin vaxt hadisələrin içində olan Nizami Əruzi qaçıb Heratda gizlənir. Nizami Əruzi həmin hadisələrə dair belə bir şeir yazmışdır:

*Gərdeşin altında sakitlik yoxdur,
Allah bu əyyama rahatlıq vermir.*

Xalq isə fələkdən sakitlik umur,

*O sakitliyə fələk özü möhtacdır.*¹⁸⁹

Nizami Əruzinin ədəbiyyat qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri “**Çəhar məqalə**” (**Dörd məqalə**) kitabını yazmasıdır. Bu kitab dörd hissədən ibarətdir və birinci hissədə Nizami Əruzi şahlardan danışır, onları yer üzündə Allahın valisi hesab edir. Sonra şair belə fikir söyləyir ki, **Allaha yaxın adamların ağıllı insanlarla əhatə olunmasına da ehtiyacı var.** Onun katibi, ağıllı şairi, astronomu olmalı və bilikli həkimi olmalıdır. Nizami Əruzi bunları belə əsaslandırır: dövlətin gücü katibin yazısından asılıdır, şahı əbədi edən şairlərdir, işlərin proqnozunu astronomlar verir, sağlamlığı isə həkimlər təmin edir.

Nizami Əruzi kitabda müxtəlif mənbələrdən olan çoxlu lətifələr və müəllifin özünün gördüyü, şahid olduğu hadisələr verilir. Kitabın dili də çox sadə və dəri dilinin qrammatik qaydalarına uyğun yazılmışdır. **Ona görə də** “Çəhar məqalə” kitabı asanlıqla başqa dillərə də tərcümə edilir. Kitabı Edvard Braun ingilis dilinə tərcümə etmişdir.

Nizami Əruzi XII əsr farsdilli poeziyaya tək cə şair kimi yox, həm də təzkirəçi, alim kimi daxil olmuşdur.

Zəhiri Səmərqəndi.

Məhəmməd ibn Əli Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əz-Zəhiri əl-Katib Səmərqəndi ədəbiyyat tarixinə məşhur yazıçı kimi daxil olmuşdur. Zəhiri sarayda katib olmuşdur. Yazıçı Süzənin mədh etdiyi Qaraxani hökmdarı Rükəddin Alp Rutluq Tunqa Bilfə Əbülmüzəffər Kiliç Təmğaç ibn Kiliç Qaraxanın sarayında dəbirlük etmişdir. Zəhirinin ilk əsərinin adı اغراض السياسة فى اعراض الرياسة - “**Ölkənin idarəsində başlıca şərtlər**” adlanır. **Bu əsərində o, Cəmsiddən başlayaraq Sultan Səncərədək olan bütün şahların fəaliyyətini təhlil etmişdir.** İkinci əsəri vergi toplama qaydaları haqqındadır və bu əsər zəmanəmizə gəlib çatmamışdır. Bu kitabda

خدا راحت در این ایام ننهاده
که ایزد خود در او آرام ننهاده

¹⁸⁹سلامت زیر گردون گام ننهاده
ز گردون آرمیده چون بود خلق

siyasi məsələlər qoyulduğundan Qaraxani hökmdarları onu yüksək qiymətləndirmişlər. Məhəmməd Ovfi bu kitabı görə Zəhirini dövlətin idarə işlərinin müdiri adlandırır.

Onun başqa bir əsərinin adı *سمع الظهير في جمع الظهير* “Səm əl-Zəhir fi-cəm-əl-Zəhir” adlanır. Bu kitabında o, fars və ərəb dilində **şeyrlər** vermişdir.

Zəhiri 1161-ci ildə *سندبادنامه* “**Sindibadnamə**” əsərini yazmışdır. Bu əsəri didaktik roman adlandırmaq olar. Romanda macərələr öz əksini tapmışdır. Şərqdə geniş yayılmış “Sindibad və qadınların amansızlığı” adlanan macərələr silsiləsini Zəhiri qələmə almışdır. Əslində həmin rəvayətlərin hamısı qədim Hindistan əfsanələrindən qaynaqlanır. Hələ Sasanilər vaxtında həmin rəvayətlər orta fars dilinə tərcümə edilmişdir. Elə həmin tərcümədən də sonra rəvayətlər ərəb dilinə tərcümə edilir. Ərəb dilindən **bu** abidəni dəri dilinə Samani hökmdarı Nuxa II vaxtında Əbülfəvaris Fənaruzi tərcümə etmişdir. **Bu** tərcümə əsasında Rudəki əsər yazmışdır.

Zəhiri abidəyə bəzi dəyişikliklər etməklə yenidən işləmişdir. Zəhirinin dilinin sadə olduğunu söyləmək düz olmazdı. Belə ki, müəllif çalışıb ki, həmcins sözlərdən – sinonimlərdən geniş istifadə etsin. İsnadları isə həm ərəb, həm də dəri dilində vermişdir. Ərəb dilində verdiyi isnadları ərəb şairi Mütənnabidən (915-955) və İbrahim əl-Qəzalidən götürmüşdür. Bu şairlərin ərəb dilindəki əsərlərinin özləri də qəliz idi və o əsərləri başa düşmək üçün həmin dövrdə xüsusi lüğətlərdən istifadə etmək lazım olurdu.

Zəhiri istinadları farsdilli ədəbiyyatdan da götürmüşdür. Onun istinad etdiyi şeyrlərin bir qismi Ənvəridən və İmadidəndir. Eləcə də bəzi rübailəri Ömər Xəyyamdan götürülmüşdür. Zəhirinin istinad etdiyi bəzi nümunələrin müəllifləri barədə məlumat yoxdur.

“Sindibadnamə” əsərinin məzmunu belədir: Sindibad ağıllı, müdrək adamdır və o, şahzadəni tərbiyə edir. Şahzadəyə atasının kənizi böhtan atır. Bu vaxt Sindibad şahzadəyə deyir ki, özünü müdafiə üçün yeddi gün heç nə deməməlidir, əgər deyərsə, onun həyatı təhlükədə olacaqdır. Buna görə də şahzadə susmağa məcbur qalır. Şahzadəni atasının yeddi vəziri də müdafiə edir. Onlar da çalışırlar ki,

şahzadənin edamı vaxtını uzatsınlar və **yeddi gün keçdikdən sonra şahzadə özünü müdafiə etsin.**

Əsərin süjeti belə qurulub ki, iftira atan kənz, vəzirlər, şahzadə özünün haqlı olmasını rəvayətlərlə sübut edir. Beləliklə, əsərdə 34 rəvayət var. **Əsərin ən maraqlı hissəsi bu rəvayətlərdir.** Həmin rəvayətlər olduqca maraqlı və ibrətamizdir.

Ümumiyyətlə, Zəhirinin bütün əsərləri maarifləndirici xarakter daşıyır. Həmin əsərlərdə insanın müvafiq şəraitdə hansı qərarları qəbul etməsi tövsiyə olunur. Məsələn, rəvayətlərinin birində deyilir ki, *Tülkü gedir və qabağına balıq çıxır. Ətrafa baxıb nə çay görür, nə də gölməçə. Fikirləşir ki, bu işdə bir hiylə var. Bu balıq elə-belə bura atılmayıb. Bir qədər irəli gedib Meymuna rast gəlir və ona deyir ki, məni heyvanların şahı Aslan göndərib. Səni şah elan etmişik. Gedək taxtına çıx, heyvanları idarə et. Meymun onun sözünə inanıb Tülkünün dalınca gedir. Yolda əllini açıb Allaha yalvarır: deyir ki, ey Allah bir möcüzə də göstər! Bunu deyəndən sonra onlar bir qədər də gedirlər və balığa çatırlar. Tülkü deyir ki, bax, möcüzə baş verdi. Yemək üçün sənə balıq göndərilib. Meymun əlini uzadıb balığı götürəndə tələ əlini tutur. Balığa tələnin titrəməsindən kənara düşür. Tülkü onu götürüb yeməyə başladı. Meymun ondan soruşur ki, niyə mənim əlim sıxılıb, sən də balığımı yeyirsən? Tülkü cavab verir ki, siz şahlar bəzən zindandan, tələdən yan keçə bilmir, ancaq biz rəiyyət həmişə bir tikənin sahibi olub şükür edirik.*

Zəhiri Səmərqəndinin əsərləri XII əsr farsdilli ədəbiyyatın ən gözəl nəsr nümunələridir. Təəccüblü deyil ki, Zəhirinin seçdiyi ədəbi yaradıcılıq metodu sonra inkişaf edib Sədinin “Gülüstən”, “Bustan” kimi möhtəşəm əsərlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

XI əsr Йахын Шяргдя Səlcuqların hakimiyyəti

“Səlcuq” adı Duxa xanın oğlu Səlcuq Teymuryalığın adı ilə bağlıdır. Onlar Orta Asiyadakı oğuz türkləri olan *kınıklardan* idilər. Bu tayfalar uzun müddət Sır-Dərya sahillərində yaşamışlar. Sonra isə

siyasi təzyiqlərə məruz qalıb Buxara yaxınlığındakı Nur vilayətinə köçürlər. XI əsrin 20-ci illərində Səlcuqun oğulları Mikayıl, Musa, İsrail (Arslan) və Yunus birləşib birlikdə dövlət qurmağa başladılar. 1025-ci ildə onlar o qədər qüdrətli oldular ki, hətta Sultan Mahmud Qəznəvi belə onlara qarşı hücum etməyə cəsarət etmədi. Eləcə də **Səlcuqlar Qəznəvilərlə** müharibə etmək fikrində olmamışlar. Səlcuqun oğlu Arslan həmişə sülhə zəmin kimi Qəznəvilərin yanında – Multanda olurdu. Sultan Mahmud vəfat edəndən sonra vəziyyət dəyişdi. Oğuzlar Damğana, Cimnana, Reyə, İsfahana, Marağaya, Həmədan və Azərbaycana soxuldular.

Mikayılın oğlanları Toğrul və Çağrı (Davud) Qəznəvi hökmdarı Məsuda müraciət etdi. Onlar Məsuddan xahiş etdilər ki, Nüs və Ferav ətrafındakı otlaqlardan istifadə etməyə icazə versin. Məsud buna icazə vermədi və onda oğuzlar məsələni hər b yolu ilə həll etməyə başladılar. 1038-ci ildə Toğrul Nişapuru ələ keçirdi. Qəznəvilər onların hücumlarının qarşısını almağa çalışdılar, ancaq 1040-cı ildə onları Dəndənakanda Səlcuqlar məğlub etdi. **Bu** qələbədən sonra Səlcuqların coğrafi əraziləri genişlənməyə başladı. 1041 – 42-ci illərdə onlar Gürganı və Təbəristanı ələ keçirdilər. 1043-cü ilə bütün Xorasan və indiki İran onların nəzarəti altına düşdü. 1055-ci ildə Bağdadda xəlifənin divanında Toğrulun adına xütbə oxundu. İraqdan sonra onlar Azərbaycanı işğal etdilər.

Beləliklə, həmin dövrdən etibarən geniş coğrafi ərazidə dövlət yaradan Səlcuq imperiyası bir neçə sülalə bölgüsü ilə adlanmağa başladı. Baş sülalə “böyük səlcuqlar”(1040-1157) adlandı. Onun əsas qolları:

- Kirman Səlcuqları (1041-1186);
- Kiçik Asiya Səlcuqları (1077-1302);
- Suriya Səlcuqları (1078-1117);
- İraq Səlcuqları (1188-1194).

Onlar dini sünni məzhəbini dövlət səviyyəsində dəstəklədiklərinə görə xilafətlə ehtə bir düşmənçilikləri yox idi. Yalnız xəlifənin adminstrativ səlahiyyətlərini əlindən aldılar, qalan səlahiyyətlər: dini liderlik saxlandı. Səlcuqların adminstrativ mərkəzləri isə İsfahan, Bağdad və Mərv oldu. 1063-cü ildə Sultan Toğrul öləndən sonra

taxta oğlu Çaqrı bəy Əbu Şuca Alp Arslan Məhəmməd çıxdı. 27 aprel 1064-cü ildən etibarən bütün imperiyanı idarə edən Alp Arslan vaxtında bəzi müharibələr oldu. Məsələn, 26 avqust 1071-ci ildə Bizansla Malzگرد döyüşmüşdür. **Həmin döyüşdə Bizans imperatoru Roman Diogen əsir alınmışdır.**

Baxmayaraq ki, **Alp Arslan yaxşı təhsil almamışdı**, bununla belə, onun müdrik vəziri Nizamülmülk dövləti ağılla idarə etməkdə sultana kömək edirdi. Nizamülmülkün təhriki ilə sultan elmə, ədəbiyyata xüsusi əhəmiyyət verirdi. Səlcuqlar dövləti Sultan Alp Arslanın və Məlik şahın vaxtında daha da gücləndi. Ancaq Məlik şah öləndən sonra hakimiyyət onun dörd oğlu arasında bölündü və zəiflədi.

1072-ci ildə Alp Arslan vəfat edəndən sonra taxta Əbülfərəc Məlikşah (anadan olub 16 avqust 1055-ci ildə) çıxır. Xəlifə onun şərinə xütbə oxuyur və ona *Cəlaləddövlə Müzzəddin və Qasım əmir əlmöminin* fəxri adını verir. Məlikşah İsfahan şəhərini özünün iqamətgahı seçir. O həm bizanslarla hərbi münaqişədə idi, həm də Buxaraya, Səmərqəndə, Qaşqara hücumlar edirdi. Məlik şahın vaxtında elə də böyük dövlət islahatları həyata keçirilmədi və 1092-ci ildə onu zəhərləyib öldürdülər.

Məlikşahdan sonra taxta Tərklan-xatının oğlu Mahmud çıxır. Ancaq o hakimiyyətdə çox qala bilmir. 1094-cü ildə xəstəlikdən ölür və hakimiyyət 1077-ci ildə anadan omuş Əbülüzəffər Rükəddin Bərkyarükə çatır. Ondən sonra isə hakimiyyətə qardaşı Əbu Şuca Qiyasəddin Qasım Məhəmməd Tapan gəlir. Hələ Bərkyarükün vaxtında ismaililər fəaliyyətlərini genişləndirir. Vəziyyət o yerə gəlib çatır ki, Məlikşahın tikdirdiyi Düzkuh (və ya Şahdüz) qalası ismaili Əbdülməlik Ataşın əlinə keçir. Yalnız 1107-ci ildə həmin qala Məhəmməd tapan tərəfindən geri alınır. Nizam əl-Mülkün oğlu Əbu Nəsr Əhmədə tapşırılır ki, ismaililərin qərargahı olan Ələmut qalasını ələ keçirsin, ancaq o, əməliyyatı başa çatdırma bilmir. Belə olduqda, onu 1109-cu ildə işdən uzaqlaşdırırlar.

O hadisədən sonra Səlcuqların başı Səlib yürüşlərinə qarışır və xristian bayrağı altında islam dünyasına qarşı hücum edən qoşunlara qarşı qanlı müharibələr aparırlar. Yalnız 1117-ci ildə Səlcuqlar yeni-

dən Ələmut qalasını ismaililərdən geri almaq barədə düşünür. Bu əməliyyatı Əmir Ənuştaq Şiqirana həvalə edirlər. 1118-ci ilin yazında Sultan Mahmud zəhərlənib öldürülür. Böyük hacib Əli Bar bu işdə Sultanın arvadı Gövhər xatını və şair Əbdüssəməd əl-İsfahani ət-Tuqraini günahlandırır. **O** iddia edirdi ki, həmin adamların tilsimi ilə Sultan ölmüşdür. **Ona görə də** Gövhər xatunun gözləri **çıxarılır** və sonra boğaraq öldürürlər. Şair Turqaini isə edam edirlər. Şiar Turqai 1112-ci ildə Bağdadda yazdığı “Lamiyə əl-ərəb” qəsidəsi ilə çox məşhur idi.

Sultan Məhəmmədin ölümündən sonra taxta 1105-ci ildə anadan olmuş oğlu Mahmud çıxır. Mahmud çox cavan idi və ayyaş həyat tərzini keçirirdi. Buna dözməyən əmisi Bəsirəddin Müizəddin **Əbülhəris Səncər Əhməd ibn Məlikşah** (1086-cı ildə anadan olub) dövlət işlərinə qarışdı və 11 avqust 1118-ci ildə Savədə onun tərəfdarları ilə Sultan Mahmudun qoşunları arasında döyüş oldu. **Döyüşdə Səncər qalib gəlir. Hakimiyyəti devrilən Mahmud qaçır və 1131-ci ildə sentyabr ayının 10-da ölür.** Hakimiyyətdə olan Sultan Səncər imperiyanı qüvvətləndirir. O həm də Qəznəvi hökmdarı Bəhrəmşahın doğmaca dayısı idi və onu himayə edirdi. Sultan Səncərin vaxtı Səlcuqların parlaq dövrü idi, təsadüfi deyil ki, Nizami Gəncəvi kimi dahi şairlər ondan bəhs etmişlər.

Sultan Səncər imperiyanın **sonuncu** böyük hökmdarı oldu. 1098-ci ildə Xarəzmşah olan Kütbəddin Məhəmməd ibn Ənuştaqın Qarça vaxtilə Mərv şəhərində Səlcuqların sarayında tərbiyə almışdı. O, Sultan Səncərin himayəçiliyini qəbul edir, ancaq sonra hakimiyyətə gələn oğlu **Atsız (1127-1156)** Səlcuqlarla müharibələrə başlayır. 1138-ci ildə o, Həzaraspda Sultan Səncər tərəfindən məğlub edilir.

Sonra yenidən özünə qoşun toplayan Atsız 1141-ci ildə qələbə çalır və Mərvə işğal edir. 1144-cü ildə o, yenidən məğlub olur. 1147-ci ildə Sultan Səncər yenidən Xarəzmə qarşı hücum keçir. Ancaq bu hücum *qarahitlərin* hücumu ilə üst-üstə düşdüyündən iş ləngiyir.

Qarahitlər X əsrin əvvəllərində Şimali Çini ələ keçirib orada **Lyao (916)** sülaləsinin hakimiyyətini yaratmışlar. 1125-ci ildə onlar Çindən *curcenlər* tərəfindən sıxışdırılmışlar. Beləliklə, onlar qərbə

tərəf hərəkət etməli olmuşlar və 1012-ci ildə artıq Balasaqun yaxınlığına gəlib çıxmışlar.

Ancaq Qaraxanilər onları məğlub edib geri oturtmuşlar. Bir müddətdən sonra 1125-ci ildə onların qərbə doğru hərəkətləri davam etmişdir. 1128-ci ildə qarahlıqların bir dəstəsi Qaraxani hökmdarı Arslan-xan Əhməd ibn Həsən tərəfindən Qaşqar yaxınlığında darmadağın edilir. İkinci bir dəstə isə Qırğızıstandan keçərək Çuquçaka hücum etdi və Balasaqunu ələ keçirdi. Sonra onlar qüvvət tapıb Qaşqar və Xotanı ələ keçirdilər. Sonra Mavərənnəhrə tərəf hərəkət etməyə başladılar. Xarəzmşah Atsız onlardan qorxub hər il 300 min dinar təzminat verməyə razı oldu. 1137-ci ildə qarahlıqlar Səmərqənd hakimi Mahmudu Xocəndi yaxınlığında məğlub etdilər. Sultan Səncər onların yürüşlərinin qarşısını almaq istədi, ancaq 9 sentyabr 1141-ci ildə Səmərqəndin şimalındakı Kətvən çölündə məğlub oldu. Bu məğlubiyyətdən sonra Sultan Səncər Orta Asiyanın Şərqi hissələrindəki torpaqlarını itirdi.

Qarahıqlar barəsində məlumat çox azdır. Onların paytaxt şəhəri Balasaqun yaxınlığından axan Çu çayının sahilində olmuşdur. Hökmdarlarına *qurqan* deyirdilər. Onların dilləri, çox güman ki, Çin dili olmuşdur. Dinləri isə büt-pərəstlik idi. Onlar islam dilinə rəğbət bəsləmirdi və müsəlmanları təqib edirdilər.

Sultan Səncərin döyüşləri həm də oğuz tayfaları ilə olurdu. Oğuz xaqanlarından olan Qorqudun və Tutibəyin üzərinə Səncər özünün sərkərdələrindən olan Kumacı göndərir. Kumac onlara qarşı amansız olur və istəyir ki, bütün oğuzları aradan götürsün. Bunu eşidən oğuzlar fədakarlıqla vuruşub, özlərini qoruyur. **Döyüşə girən Sultan Səncər məğlub olub əsir düşür.** Ancaq onunla oğuzlar pis rəftar etmir. Onun qarşısında hətta bütün xidmətçilər baş əyir. Təkcə Qorqud və Tutibəy ona baş əyir.

Sultan Səncərin onlara qarşı münasibətinin pis olduğunu gören oğuzlar bütün əraziləri ələ keçirdilər. Hətta Nişapuru darmadağın etdilər. Bütün döyüşlərində onlar Sultan Səncəri də əsir kimi özləri ilə aparırdı və bu hadisələr Sultanın gözləri qarşısında baş verirdi. 1156-cı ildə Sultan Səncər əsirlikdən qaça bilir. Əsirlikdən qaçan Səncər Termezə gəlir və may ayında orada vəfat edir. Bununla da bö-

yük Səlcuq imperiyası süqut edir. Onun ərazilərində atabəyliklər yarandı.

Xarəzmşah Təkeş ibn Arslan (1172-1200) 1194-cü ildə özünü sultan elan edib artıq 1198-ci ildə bütün Orta Asiyanı ələ keçirdi. 1210-cu ildə onun oğlu Məhəmməd qarahitlər üzərində qəti qələbə çaldı. Beləliklə, onların qurduqları dövlətin sərhədləri Sır-Dəryadan başlamış İrana və Ceyhun çayının sahillərində gəlib çatdı. Məhəmmədin hakimiyyətini hətta Oman kimi ərəb dövləti tanıdı. Onu hakimiyyətinə yalnız monqol hücumları son qoydu.

Bu keşməkeşli zamanda hansı şairlər yaşayırdı, onların yaradıcılığı nədən söhbət açırdı, zamanın güzgüsü olan ədəbiyyatın hansı nümayəndələri var idi?

İlk öncə bu dövrdə yaranan ədəbi məktəbləri belə adlandırma bilərik:

- Xorasan ədəbi məktəbi (23 şair);
- İraq və Azərbaycan ədəbi məktəbi (10 şair);
- Mavəənnəhr ədəbi məktəbi (16 şair);
- Əfqanıstan və şimali Hindistan ədəbi məktəbi (13 şair).

Samani və Qəznəvi saraylarındakı şairlərinin yazdıqları əsərlərdə əsas mövzu şahlar idisə və onlar daha çox qəsidələr, qəzəllər, qitələr, rübailər və s. yazırdısa, Səlcuqlar vaxtında təsəvvüf ədəbiyyatı **da** gücləndi. Eyni zamanda didaktik ədəbiyyat, ismaili ədəbiyyatı kimi tanınan dini-fəlsəfi cərəyan formalaşdı.

Сялуглар яразияриндя ишляк дил кими яряб дилини йох, фарс дилини qəbul etdilər və bütün dövlət yazışmaları, ədəbi yaradıcılıq bu dildə olurdu. Bu dil Bütün Yaxın Şərqdə ünsiyyət dilinə çevrildi. Yaxın Şərq xalqları öz ədəbi nümunələrini məhz bu dildə yaradırdı. Bütün Yaxın Şərqdə və Orta Asiyada hər hansı bir dilin ünsiyyət vasitəsi kimi seçilməsi, **həmçinin** vahid Şərq ədəbiyyatının yaranmasına səbəb olurdu. Belə ki, geniş coğrafi ərazidə yaşayan insanlar asanlıqla bir-birlərini başa düşürdülər.

Бу дюрдя бир тяряфдя буюцк империя олан сялугларын тязийляри, **digər** тяряфдя йерли феодал дювлятяринин мямурлары халг кцтялярини ясарятдя

saxlayırdı. Ящалинин вязиййяти аьыр иди. Бунунла беля, гейд етдийимиз кими, сяьуглар елмин, тящилин инкишафына хцсуси ящамиййят верирдиляр.

Баьдада ачдыглары «Низамиййя» мядрясинин юзц буюцк бир университети хатырладырды. Бурада Йахын Шярг вя яряб дцнйасынын Ябцл Ула кими мящур философлары, шаирляри Азярбайъанын Хятиб Тябризи кими истедадлы алим вя шаири чалышырды. Онун мцдири яввял Ябу Исцаг Ширази (1002-1083) иди, сонра ону Ябу Няср яс Сяббаь явз едир. Бунларын щяр икиси буюцк философ вя дин алимляри идиляр. Мядрясядя тарих, ядыбиййат, рийазиййат, илащиййат, астролоэийа вя с. елмляр тядрис олунурду. Мядрясинин филиаллары Нишапурда, Бясрядя, Щератда, Мосулда, Мярвдя, Исфашанда вя с. щящярлярдя var иди. Бу мядрясляр сяьугларин хязиняси тәрәfindән малиййялящдирилirdi. Тез-тез дювлят рящбярляри, хцсусия, Низамцлмцлк юзц щямин тәhsil осаqlarina баш чякирди.

Хилафятин сийаси щакимиййятини ялиндян алан Сяьуглар онун яразисиндя бир сыра дини тяригятлярин гаршыдурмасы иля растлащдылар. **Беля ки,** сяьугларын йени йаратдыьы империйа яразисиндя щяфеи, ящяри, щянбяли, батиниййя, имамаййя кими тяригятляр вар иди. Бу тяригятлярин **нцмайяндяляри дини фяалиййятляриндя** тез-тез радикал мювгедян чыхыш едиб нифаг салырдылар, айры-айры эюркямли нцмайяндяляри юлдцрцрдцләр.

Мясялян, Ящяри мязщябинин нцмайяндяси Ябул Гасим ял-Гурейшинин (986-1074) Ваьдад «Низамиййя» мядрясининдя оху-дубу мцщазиря щянбялиляр тяряфиндян гязябля гаршылапмышдыг. Онлар щцщум едиб мядрясядя чох адамлары юлдцрмцщляр. Низамцлмцлкцн эюндярдийи гошун мядрясени даьылмагдан хилас едя билмищди.

Мисирдя йаранмыш *Фатимияр* щиялийи йайырды, исмаилиляря гаршы амансыз мювге тутурдулар. Еля исмаилилярин эюндярдийи бир щасус 1092-ьи илдя Низамцлмцлкц юлдцрмцщдц. Бцтцн бунлара бахмайараг,

сяльуглар сцнни тяригятляри олан яшырилиий вя шафелиий йа-йырдылар. **Беляликля, онлар istədikləri тяригятляря щимайя эюстярир, юзлярина мцнасиб олмайан исмаилиляря, мютязиляря, щянбяли, фатимиляря гаршы исә мцбаризя апарырдылар.**

Сяльугларын ачдыглары «Низамийя» мядрясиндя Гуран, тяфсир, фигщ кими илащийят елмляринин тядриси щяфеи вя яшыри мязщябляринин мцддяаларына яасланырды. Гейд etdiyimiz kimi, бу дюврдя суфизм дини-фялсәфи дцнйәюрщш дя эениш йайылырды вя sufizm илк нювбядя мцхтялиф тяригятляри, щуманист философлары, дщщнъяляри азымыш инсанлары ващид мяхряъя эятирмяк истайирди. Тясадци дейил ки, суфизмин тягдим етдийи камиллик етикетиндя тяригят мясяляси ъидди qouyulrду, уяни, kamillik **mərhləsi** üçün щярият, тяригят, мярифят вя щягигят **əsas götürüldü.**

Суфизмин тягдим етдийи бу *konsepsiya* бир нювц бцтцн динляри вя мязщябляри бирлящдирмяйя хидмят едирди. Бу концепсийанын яасыны мярифят вя щикмят тящкил едир. Бунунла суфиляр иддиа едирдиляр ки, яяр щярият, тяригят инсанлары камиллийя апарырса, бурада еля бир гябашят йохдур, тяки инсан мярифят вя щикмят сащиби олуб, щуманизми ядя рящбяр тутсун. Дини, ирги айрысечкиликдян узаг олсун.

Бцтцн бу садаладыьымыз тарихи, дини, фялсәфи щадисяляр ядябийятда да юз яксини тапырды. Дюврцн Фараби, Ибн Сина, Бящмянйар кими философлары щяйят, каинат, инсанлар барясиндя йени сюзляр дейирди. Поезийада ися Хяййам, **Sənai, Əttar, Nizami, Xaqani və s.** кими нящянә гялям сащибляри фяалийят эюстярирдиляр.

Гейд етдийимиз кими, ХЫ ясрдя **əksər ədəbi nümunələr** яряб **və** фарс дилляриндя йаранырды. Яряб дилиндя шерляр йазан İran- **Azərbaycan** шаирлярдян яряб тязкиряьиси **Ябул Щясян ял-Бахэяри «Думйат ял-гяср вя усрат ящл ял-яср»** (Ясрин шаирляри барядя гыса тясвирляр) мяьмуясиндя **bəhs edir.**

Müəllif kitabında onlarla İran şairinin adını çəkir. Onlar həm **ərəb**, həm də fars dilində şeirlər yazırdı.

ХЫ яср фарс поезијасында həm гящряманлыг мювзуларында **әсәрләр** yazılırdı, həm də Хяйһам kimi şairlərin timsalında **fəlsəfi** şeir inkişaf edirdi:

*Дцнһа юмрцмцздян кечян бир андыр,
Бейщун эюзцмцздян ахан пейкандыр,
Бящянням чякдийин бищудя дярддир,
Бянняяся хош кечян ращат замандыр.*

Хяйһамın belə məzmununda olan rübailəri dövrün **fəlsəfi** düşüncəsinə sağlam ruh gətirirdi.

Цмумийһятля, ХЫ ясрдя Йахын Шярг поезијасына бир тяряфдя зянэин шифащи халг ядьябийһатынын персонажлары, сцжетляри, эпизодлары эялирди, икинъи төрəfdən də дəрин dini-**fəlsəfi** düşüncə olan sufizm, irfani fikirlər, **vəhdəti-vüçud** konsepsiyası gəlirdi.

Фялсәфи дцнһаэюрщдя суфи мейлляри эщялянирди. Суфизмин мящур идеологларындан бири олан **Ябу Щякид ибн Мящяммяд Гязали (1059-1111)** суфизми тядрис вя тяблиь едирди. Гязали Шяргдя суфизмин баниляриндя сайылырды . Ял-Гязалиһа эюра, суфилярин йолу доггуз мярщялядя ибарятдир:

- 1) бядбяхтликляря дюзмяк;
- 2) эцнащлара эюра тьовбя;
- 3) илтифат ццн Аллаща миннятдар олмаг;
- 4) Аллащ хофу;
- 5) хилас олмаба цмид;
- 6) кюнцлцц йохсуллуг;
- 7) дцнһадан ял цзмяк;
- 8) юз ирадясиндя ял чякмяк;
- 9) Аллаща севэи .

Sufizmlə yanaşı, ədəbiyyatın bir qolu da qəhrəmanlıq dastanlarını yaratmaqla məşğul idi. Bu qolu biz Firdovsi ədəbi məktəbinin davamı kimi qiymətləndiririk. Həmin qolu **Əsədi Tusi, Fəxri Gürgani** kimi şairlər davam etdirirdi. Səlcuqların sarayı ilə əlaqəsi olan şairlərdən biri də Əbubəkr Zeynəddin İsmayı Vərraq Hərəvi Əzrəqidir.

Vərraq Hərəvi Əzrəqi

Nizami Əruzinin qeydlərində deyilir ki, Ə.Firdovsi Qəznədən qaçandan sonra Herata gəlir və orada İsmayıl Vərrağın dükanında işləyir və onun yanında qalır. Əruzi qeyd edir ki, Firdovsi onun yanında altı ay qalır və Sultan Mahmud Qəznəvinin əsgərləri Tusa qədər gəlib qayıtdılar. Bundan sonra Firdovsi də Heratdan gedir. Əzrəqi həmin İsmayıl Vərrağın oğludur. Onun atası dükanında kitab satarmış və Əzrəqi də kiçik yaşlarından kitaba marağ göstərir.

Əzrəqi dövrünün məşhur şeyxi Xacə Əbdüllah Ənsarinin yanında təhsil almışdır. Biz bu barədə məlumatı Əzrəqinin divanından alırıq. O, Səlcuqların Xorasandakı hakimi Əbülfəvaris Tüğanşah ibn Alp Arslan Səlcuqi ilə şəxsən tanış idi. Ona çoxlu şeirlər həsr etmişdir. Nizami Əruzi qeyd edir ki, Əzrəqinin nərdə oyununa dair yazdığı rübai onun xoşuna o qədər gəlmişdi ki, Toğanşah şəxsən onun alnından öpüb 500 dinarlıq zər hədiyyə vermişdir. Həmin rübai belədir:

*Şah şeş qoşa istəyib atarsa yeklər,
Elə fikirləşmə bu dəfə selər düşər,
Şahənşahın istədiyini o incə zərlər,
Şahın lap ayağlarına tullaya bilər.*¹⁹⁰

---

¹⁹⁰گر شاه دو شش خواشت و دو یک زخم افتاد
تا ظن نبری که کعبتین داد نداد
آن زخم که کرد رای شاهنشاه یاد
در خدمت شاه روی بر خاک نهاد

Əzrəqi, **həmçinin** Kirman hakimi **Əmiranşah ibn Qadir Səlcuqiyə** də şeirlər həsr etmişdir. Əzrəqi qəsidələrdən, rübailərdən başqa, həm də poemalar yazmışdır. “Sindibadnamə” nağıllarını o, nəzmə çəkmiş və poemasını da elə “**Sindibadnamə**” adlandırmışdır. Olsun ki, şair bu poemasını yazarkən ərəb mənbələrindən istifadə etmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə şair 1131 və ya 1132-ci ildə vəfat etmişdir, ancaq onun mədh etdiyi adamlar həmin illərdən sonra hakimiyyətdə olmuşlar. Ona görə də şairin ölüm tarixi XII əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Şairin müasiri olan Rəşidəddin Vətəvat onu “**Hədəyeg əl-səhər**” kitabında tənqid etmiş və təşbehləri düzgün seçməməsində günahlandırmışdır. Əslində isə Əzrəqi olduqca istedadlı şair olmuşdur.

*Ey büt, qəmliyəm eyləmə naşad,
Yaxşılıq et, pislə məni eyləmə yad.
Getdim dərdimlə olma buna şad,
Allahından qorx, eyləmə bidad.¹⁹¹*

Göründüyü kimi, şairin şeirləri həm zahirən, həm də lirik duyğuların ifadəsi baxımından əsrarəngizdir.

Əbdülmülk Müizzi Nişapuri

Səlcuqlar sarayı ilə bağlı olan şairlərdən biri də **Əmir-əl-şüəra əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əbdülmülk Müizzi Nişapuridir**. O, Xorasan şairlərindən olmuşdur. Atası Əbdülmülk Bürhani də şair olmuş və Alp Arslanı mədh etmiş və Məlikşahın hakimiyyətə gəldiyi ildə vəfat etmişdir. Atasının ölümündən sonra Müizzinin özünü Məlikşahın sarayına dəvət edirlər və ona “Müizzi”(əziz) təxəllüsünü də elə Məlikşah verir və onu Əmirəlsüəra (şairlərin əmiri) elan edir. Şair

---

¹⁹¹ناشاد مرا ای بت نوشاد مکن
نیکویی کن، مرا به بد یاد مکن
مرخصم مرا از غم من شاد مکن
از داد خدا بترس و بیداد مکن.

Məlikşahın ömrünün sonunadək ona xidmət etmişdir. Məlikşah vəfat edəndən sonra onun canişinlərinin xoşuna gəlmir və şair sarayı tərk edib Herata, Nişapura və İsfahana gedir. Bu şəhərlərdə Səlcuq hakimlərini mədh edir. Onun sultan Məlişaha, sultan Bərkəyaruqa, Məhəmməd Cahən Pələvana, Qızıl Arslana, Sultan Səncərə, Əmir Əbuşüca Həbəşiyə, eləcə də onların vəzirlərinə, Xorasan hakimi Səncər ibn Məlikşah Rəşidə, Xarəzmşahlara, hətta son Qəznəvi şahlarına yazdığı mədhlər var. Şair ömrünün son illərini məhz Məlikşah Rəşidin sarayında keçirmişdir.

Şairin ölümü barədə **Məhəmməd Ovfi “Lübab əlbab”** kitabında belə yazır: “Deyirlər onun vəfatına bu səbəb olmuşdur ki, bir gün sultan Səid çadırın yanında ox atırmış, Müizzü də çadırın yanında durubmuş. Qəfildən kaman sultanın əlindən çıxır və ox şairin sinəsinə taxılır. Şair elə həmin oxdan yara alıb yerə yıxılır və ölür”. Bu hadisəyə Sənai də şeirlərinin birində işarə edibdir: Allahın bir neçə əzizlərindən biri də Müizzü idi, fələkdən bir ox gəldi şahın kamanına onu apardı haqq dünyasına”.

Ancaq **şairin qeydlərindən** məlum olur ki, o aldığı yaradan dərhal ölmür və bir müddət xəstə olub müalicə alır. Ancaq şairi sağalda bilmirlər və yara ona çox əziyyət verir:

*Ey Allah, bəndənə oldu bu nədən,
Yəqin günahımdır ölürəm oxdan.
Canıma qəsd etmədi Allahım inan,
Şah qəsdən atmadı oxu kamandan.
Qəlbim acıdı bir dəfə dərdədən,
Bir ildir ağrıyır bu şirin bədən.
Hər şeyə səbəb əməldir, billah,
Allaha şükür, böyükdür Allah.¹⁹²*

من بنده بی گنه نشدم کشته رایگان
تیری که شه به قصد نینداخت از کمان
یکسال اگر زرد تنم بود ناتوان
فضل خدای دایم و فر خدایگان

¹⁹²منت خدای را که به فر خدایگان
منت خدای که به جانم نکرد فصد
یک چند اگر زرنج دلم بود دردمند
فرجام کار و عافیت خویش راسبب

Müizzinin mədh etdiyi **sonuncu** şəxs 1139-1142 ci illərdə Sultan Səncərin vəziri Moinələddin Müxtəsərəlmülk Əhməd olmuşdur. Onu *batinilər* qətlə yetirmişlər. Şeirlərindən də məlum olur ki, şair 1142-ci ildən sonra sağ olmamışdır. Olsun ki, Əmir Müizzi 1139-cu ildə vəfat etmişdir. Ancaq Hidayət şairin ölüm tarixini özünün “Məcmül-füsəha” kitabında 1163-cü il göstərir. Bizə elə gəlir ki, bu fikir səhvdir.

Müizzi, əsasən, qəzəllər və qəsidələr yazmışdır. Şairin dili öz dövrü üçün olduqca sadə və anlaşılandır. Şair fikirlərini elə sadə dillə ifadə edir ki, oxucu heç bir əlavə **məlumat** mənbəyi axtarmadan şeirin mənasını başa düşüb, şairin yüksək poetik düşüncəsinə valeh olur:

*Yalnız yarımın diyarında ayaq saxla, ey sariban,
Zar eyləyib ağlayım mən, bir ah çəkib zaman-zaman.
Ürəyimin qanıyla mən güllərini al qan edim,
Şəhlərini Ceyhun edim gözlərimin yaşıyla mən.*

*Yar üzündə cənnətləri hərtərəfli görürəm mən,
Onun sərvə qəddi mənə çəmən kimi gəlir inan.¹⁹³*

Onun şeirlərinin bədii xüsusiyyətlərindən biri də hikmətamiz fikirlərin çoxluğuudur.

*Əkən toxum bu gün elə olmalı ki,
Sabah onun barı bizə hasil olsun.*

*Allah əzmi, izni ilə, şükr eyləyin,
Bəndələrin muradı da, batil olsun.¹⁹⁴*

---

¹⁹³ای ساریان منزل مکن جز در دیار یار من
تا یک زمان زاری کنم بر ربع و اطلال و دمن
ربع از دلم پر خون کنم خاک دمن گلگون کنم
اطلال را جیحون کنم از آب چشم خویشتن
از روی یار خرگهی ایوان همی بینم تهی
وز قد آن سرو سهی خالی همی بینم چمن

Şairin ədəbi fəaliyyəti, **həmçinin** onunla diqqəti cəlb edir ki, vaxtilə Rudəki Samanilərin, Ünsürü Qəznəvilərin *məlik-əş-şüərəsi* olduğu kimi, o da Səlcuqlar sarayında *məlik-əş-şüərə* olmuş və ədəbi yaradıcılıq prosesinə istiqamət vermişdir. **Tatar şərqsünası Kırımskinin fikrincə Əmir Müizzü milliyyətə azərbaycanlı olmuşdur. Bu fakt diqqətlə araşdırılmalıdır.** Həqiqətən də, XII əsrdə İrənin Xorasan vilayətində azərbaycanlılar da yaşayırdı. Olsun ki, şair həmin azərbaycanlı ailələrinin birində anadan olmuş, **yaxud da** şairin ailəsi Azərbaycandan Xorasan vilayətinə köçmüşdür.

Əmirəşüərə Şihabəddin Əməğ Buxari

XII əsr İrəni ədəbiyyatının məşhur nümayəndələrindən biri də **Əmirəşüərə Şihabəddin Əməğ Buxaridir.** Orta Asiyanın Buxara şəhərində anadan olan Əməğ *xaqaniyyə* sultanlarından olan Al Əfrasiyabın sarayında şairlik etmiş və Xəzər xan ibn İbrahimin vaxtında məlikəş-şüərə olmuşdur. Buxara anadan olan şair sonra Səmərqəndə gedib Al-Əfrasiyabın sarayında xidmətə başlayır. Nizami Əruzi yazır ki, o, çox varlı adam olmuşdur və Əməğin çoxlu qulamaları, kənziləri, at ilxısı, evləri var idi. Şair yüz ilədək yaşamış və 1147-ci ildə vəfat etmişdir. Şairin şeirlərində Şəmsülmülk Nəsrin ibn İbrahim, onun qardaşı Xəzər xan ibn İbrahim, Əhməd xan ibn Xəzər xan, Sultan Səncər və onun bacısı oğlu Mahmud ibn Məhəmməd mədh olunur. Şairin şeirlərində məcazlər məharətlə istifadə olunmuşdur.

XI əsr Səlcuqlar dövrünün ədəbiyyatına siyasi mövzular **da** nüfuz edirdi. Həmin mövzuda yazılmış kamil əsərlərdən birinin müəllifi Səlcuqların baş vəziri Niazamülmülk idi.

---

¹⁹⁴ چنان باید که تخمی کاری امروز
که آن روزت همه نیکی دهد بر
به توفیق و به تایید الهی
مراد بندگان گردد میسر

Səlcuqlar vaxtında Babək hərəkatının davamı kimi, hələ də xilafətə qarşı vuruşan və sonra türk fütuhatına qaşı mübarizəyə qoşulub Sasni imperiyasını bərpa etməyə çalışan **İsmaililər** hərəkatı genişlənir və onların sıralarında bir çox şairlər də var idi. Həmin şairlərdən buiri Xacə Əbülheysəm bən Həsən Cürcanidir.

Xacə Əbülheysəm bən Həsən Cürcani

Onun ədəbi irsindən cəmi 88 beyt qalmışdır. Yaradıcılığından ismaili hərəkatının ideoloqlarından biri olan Naser Xosrov özünün “Came əl-hikmətin” (Hikmətlər toplusu) (جامع الحكمتين) kitabında söz açmışdır. Şair həm də Naser Xosrovun müəllimi olmuşdur. Onun **şairlərində** dərin fəlsəfi məzmun var:

*Bir odur ki, çoxdur, görünməz gözə,
Elə surətdir ki, hər yerdə çıxar üzə.
Ərzin bir, doqquzundan bəhrə nədir?
Ona keçmə doqquz da səkkizdə yenə.
Atalar yeddi, on iki dedilər ona niyə,
Xalq onda dayandı dördə necə?
Yarananlar üçdən çox olmadı nədən?
Sonsuz dünyamız bir zərrədir belə¹⁹⁵*

Nizamülmülk (1038-1092)

---

¹⁹⁵ یکبیت صورت هر نوع را و نیست گذار
چرا که هیئت هر صورتی بود بسیار
ز بهر چیست که جوهر یکی و نه عرضست
به ده نرفت و نه بر هشت کرد نیز قرار
چرا که آبا هفت و دوازده است به نام
وامهات به گفتار و اتفاق چهار
چرا که بخش موالید از سه بر نگشت
چه چیزکزیک مایه ست و پیشمار نگار ...

Səlcuqlar dövlətindən danışarkən, **imperiyanın görkəmli** nümayəndəsi, baş vəzi, eyni zamanda zəmanən görkəmli yazıçısı Əbu Əli əl-Həsən ibn Əli ibn İshaq ət-Tusi Nizam əl-Mülk haqqında danışmamaq olmaz. O, 10 aprel 1018-ci ildə Tus (İndiki Məşhəd) şəhərinin 40 kilometrliyində yerləşən Radekan adlı məntəqədə anadan olmuşdur. Onun atası həmin məntəqədə vergi toplayan olmuşdur. Səlcuqların Dəndanakana döyüşündən sonra onun atası ailəsi ilə birlikdə Tusu tərk etməli olur.

Əbu Əli böyüyəndə Qəznəvilərin məmurlarından olur və atası kimi idarə işlərinə baxırdı. 1043-cü ildə o, Qəznəviləri tərk edib Səlcuqların yanına gedir. Səlcuq əmirilərindən biri olan Çağrı-bəyin yanında dəbir (katib) işləyir. 1053-cü ildə həmin əmir Mərvə gedir və orada Nizam əl-Mülkü Səlcuqların hökmdarı Alp-Arslana öz vəziri kimi təqdim edir. Elə həmin vaxtlar vəzir Əbu Əli Əhməd ibn Şadan vəfat edir və Nizam əl-Mülk onun yerinə Səlcuqların baş vəziri təyin edilir. Ona “Nizam əl-Mülk” fəxri adı verilir. Həmin vaxt Səlcuqlar yalnız hərbi işlərə rəhbərlik edir və bütün daxili, xarici işləri Nizam əl-Mülkə həvalə edirlər. **Buna görə də Nizam əl-Mülkə həm “Qivaməddin” və “Rədi əmir əl-möminin” fəxri adı, həm də “atabəy” rütbəsi verilmişdi.**

Nizamülmülk qələm əhli idi və onun yazdığı “Siyasətnamə” kitabı həmin dövr dövlətçilik ənənələrinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, Nizami Gəncəvi kimi şair “Sultan Səncər və qarı” hekayəsinin mövzusunı məhz həmin kitabdan götürmüşdür. Səlcuq imperiyasının idarə olunması: vergilərin verilməsi, əyalətlərin idarəsi, xarici siyasətin qurulması və s. ona aid idi. **Nizamülmülk baş vəzir kimi təhsilə də ciddi fikir verirdi.** Onun təşəbbüsü ilə Bağdadda 1067-ci ildə “Nizamiyyə” mədrəsəsi təsis edilib, həmin məktəbə Şərqi ən qabaqcıl adamları çalışıb. Təsadüfi deyil ki, Şərqi məşhur mütəfəkkirlərinin əksəriyyəti bu məktəbin məzunlarıdır. Eləcə də onun rəhbərliyi ilə, 1074-cü ildə yeni təqvim işləndi və həmin təqvimlə ölkənin iş ahəngi təşkil edildi. **Bu** təqvim dünyada ən dəqiq təqvimlər sırasına daxildir.

Nizamülmülk ölkənin idarə olunmasında mühüm işlər görür. Məhz onun ciddi işlərindən sonra ölkədəki aclıq aradan qaldırılır. Bu

barədə **Nasir Xosrov** “**Səfərnamə**” də yazır ki, 1047-ci ildə aclıqdan əhali əziyyət çəkirdisə, 1067-ci ildə artıq həmin çətinliklərdən əsər-əlamət yox idi.

Nizamülmülkün saray şairlərinə də münasibəti pis olub. Onların təriflərinə o qədər də əhəmiyyət verməmiş və onları mükafatlandırılmamışdır. Belə ki, həmin dövrdə məliküştüərə olan Əmir Müizzü yazır ki, Nizamülmülk şairlərə əhəmiyyət vermirdi, yalnız alimləri, din xadimlərini və sufi şeyxlərini himayə edirdi. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, **Baxərzi** “**Dumyat əl-əsr**” **təzkirəsində** kifayət qədər şairlərin adını çəkir ki, onlar Nizamülmülkə şeirlər həsr etmişlər.

Nizamülmülkün daxili siyasətində əhalini narazı salan hallar da yaranırdı. Məsələn, 1080-ci ildə onun ən yaxın adamlarından biri edam edilir və buna Nizamülmülk mane ola bilmir. Eləcə də 1081-ci ildə ölkə daxilində özbaşınalıq edən erməni drujinaları ləğv edilir. **Nizamülmülk onlardan şəxsi məqsədləri üçün istifadə edirdi.**

Nizamülmülk nə qədər çalışırsa da, bu fərmanın qarşısını ala bilmir. Eləcə də onun vaxtında 1080 – cı illərdə anti-türk əhvali-ruhiyyəli *ismaililər* hərəkatı genişlənir. Onlar fəallaşır, hətta Qəzvin yaxınlığında olan Ələmut qalasını ələ keçirirlər. Onlara rəhbərlik edən Həsən Səbbah özünün terror fəaliyyəti günü-gündən genişləndirir. Hətta bəzi rəvayətlərə görə, Həsən Səbbahın özü Nizamülmülkün uşaqlıq dostlarından olmuşdur. Bir müddət Səlcuqlar sarayında xəzinə işlərinə baxan Həsən Səbbah Nizamülmülkün əlindən qaçır terrora başlamışdır. Guya Həsən Səbbah çox namuslu adam olmuşdur və Nizamülmülkün xəzinədən şəxsi məqsədləri üçün istifadə etdiyi vəsaiti Sultana demək istəmişdir. Əhvalatdan xəbər tutan Nizamülmülk adamlarına tapşırır ki, onun oxuyacağı məruzənin vərəqlərinin qarışdırınlar. O, yaxşı bilirdi ki, Sultanın iclaslarda çox danışanların sözlərinə qulaq asmağa hövsələsi çatmır. Ona görə də iddiasını faktlarla sübut etməyə çalışan Həsən Səbbah lazımı qeydləri vərəqlərin arasından axtarana qədər Sultan hövsələdən çıxır və Nizamülmülkün ifşası baş tutmur. Bu hadisədən sonra Həsən Səbbah saraydan qaçır ismaili hərəkatına qoşulur.

Nizamülmülkün ən qəddar düşmənlərindən biri də Sultan Məlikşahın arvadı Tərkan-xatın və Sultanın vəzirlərindən biri olan Təcəlmülk idi. Nizamülmülk çalışdı Məlikşahdan sonra taxta onun oğlu Bərkıyaruk çıxsın. Tərkan-xatın isə istəyirdi ki, onun oğlu Mahmud taxta çıxsın. Buna görə də Nizamülmükdən xoşu gəlmirdi. Tərkan-xatının söyləri nəticəsində Nizamülmülk 1092-ci ildə vəzirlikdən uzaqlaşdırıldı. **Həmin** ilin 14 oktyabrında onu Həsən Səbbahın göndərdiyi terrorçu öldürür.

Bir mütəfəkkir kimi, Nizamülmülkün yazdığı “Siyasətnamə” təkcə ədəbi nöqtəyi-nəzərdən deyil, həm də siyasi baxımdan olduqca əhəmiyyətli əsərdir. Kitabda Nizamülmülk dövlət idarəçiliyinin əsas prinsiplərini şərh edir. Deyir ki, hər bir rəhbərin idarəetmədə əsas vəzifəsi günahkarı cəzalandırmaq, yaxşını isə mükafatlandırmaqdır. Bu prinsip pozularsa, dövlət tənəzzülə uğrayar.

Eləcə də müəllif “Siyasətnamə”sində Səlcuq sultanlarının həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı əhvalatlar verir. Məsələn, Nizami Gəncəvinin qələmə aldığı “Sultan Səncər və qarı” əhvalatı kitabda belə şərh edilir. *Bir kimsəsiz qarının evini əlindən alıb pulunu vermirlər. O da ümidini Sultana bağlayıb saraya gedir. Ancaq Sultanı görməyin imkansız olduğunu eşidib çox məyus olur. Ona yazdığı gələn mühafizəçilər qarıya məsləhət güürürlər ki, ova çıxarkən Sultanın dayanacağı yerin yaxınlığındakı kolların arasında gizlənsin. Elə ki, Sultan həmin yerdə dayandı, cəld kolların içindən çıxıb dərdini desin. Qarı belə də edir və Sultana öz dərdini deyir. Məsələni araşdırmaq üçün Sultan gecələrin birində təğyiri-libas olub şəhərə gedir və həmin qarətçilərin əməllərini hərtərəfli öyrənir. Sabahısı gün fərman verib qarətçiləri cəzalandırır və qarının haqqını özünə qaytarır.*

Nizami Gəncəvinin də diqqətini məhz bu ədalət cəlb etmiş və özünün hekayəsində bir daha həmin əhvalatı danışıbmışdır.

51 fəsildən ibarət “Siyasətnamə” kitabında cəmiyyətin demək olar ki, bütün problemlərinə toxunulur və idarəetmədə onların hökmən nəzərə alınması diqqətə çatdırılır. Bu əsər, sözün həqiqi mənasında, ölkəni idarə edən şahlar üçün təlimatdır. Müəllif cəmiyyətin elə incə mətləblərinə toxunur ki, onlara diqqət ölkənin tərəqqisinə və hakimiyyətin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Nizamülmülk belə iddia etmir ki, siyasi rejim dəyişməlidir, sosialist və ya islam inqilabları olmalıdır ki, sosial ədalət qələbə çalsın. Onun təcrübəsində bir fakt xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: ölkəni bacarıqlı adam idarə etməli və həmin adam “Siyasətnamə”də göstərilən məsələlərə diqqət yetirməlidir.

Nizamülmülkün bu əsəri idarəetmənin təcrübi bazasına əsaslanır. Müəllif şahın diqqətini cəmiyyətin hansı məsələlərinə yönəldir: əhalinin vəziyyətinə, şahların məsuliyyətinə, onların ədalətinə, vəzirlərə və qulalara nəzarətə, qazilərin nəzarətdə saxlanılmasına, dini işlərin nəzarətdə saxlanılmasına, casuslar vasitəsilə məlumatlar əldə etməyə, əmrlər verilərkən sərxoş olmamağa, məmurların işlərinə nəzarətə, şahların alimlərlə, ağıllı adamlarla məsləhətləşmələrinə, ölkədə ərzaq ehtiyatı yaratmağa, güclü qoşun saxlamağa, müəyyən günlərdə şikayətçilərin qəbuluna, şahların məslisi düzgün təşkil etməsinə və həmin məclislərə kimlərin dəvət edilməsinə, əyanların və rəiyyətin dolanışığına diqqət etməyə, yaxşılardan mükafatlandırılmasına və pislərin cəzalandırılmasına, cəza növlərinə, iş yerləri yaratmağa və işsizliyi aradan qaldırmağa, layiqli adamların dövlət işlərində vəzifələrini böyütməyə və pislərin vəzifəsini aşağı salmağa, ordu komandirlərin rütbələrinin artırılmasına, dövlətə qarşı bədnəzər olanları tapmağa, xəzinəni doldurmaq və xəzinə pulundan istifadə etmək qaydalarına, idarəçilik işlərində düzgün qərarlar qəbul etməyə, ölkənin gəlirinə və xərclərinə nəzarətə və s.

Bütün bunlar müasir dövrümüzdə belə dövlət idarəçiliyində qəbul edilmiş adi normadır. Demək olar ki, bütün dünya dövlətləri həmin təlimatı əldə rəhbər tutur. Bu mənada deyə bilərik ki, dövlət idarəçiliyinin nəzəriyyəsinə ilk dəfə dünyada Nizamülmülk Səlcuq sultanlarının təcrübəsi əsasında yaratmışdır.

Əlbəttə, bütün bunlar politologiya və sosiologiya elminin tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq ədəbi baxımdan da Nizamülmülkün “Siyasətnamə”si olduqca qiymətlidir. Müəllif fikirlərini əsaslandırmaq üçün rəvayətlər, şahidi olduğu hadisələr danışır. Bu da XI əsr ədəbi düşüncənin yeni metodologiyası idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, XI əsrdən etibarən maarifçilik Şərq ədəbiyyatında güclənməyə başladı. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün ədəbi yaradıcılıqda da yeni metodologiya yaradıldı. Bu meto-

dologiyanın əsasını qoyanlardan biri də Nizamülmülk idi. Yəni, nəzəri fikirlər söyləmək və həmin nəzəri fikirləri yaddaşlarda bərkətmək üçün müvafiq hadisə, rəvayət, hədis danışmaq. Təsadüfi deyil ki, Nizami Gəncəvi də XII əsrdə özünün “Sirlər xəzinəsi” poemasında həmin metodologiyadan istifadə etmişdir. Əvvəl problem *məqalatda* nəzəri şəkildə qoyulur, sonra dastan danışılır.

Beləliklə, Nizamülmülkü XI əsr İran ədəbiyyatının novator yazıçısı da adlandıra bilərik.

Xələf Nişapuri

XI əsr İran ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Əbu İshaq İbrahim bən Mənsur bən Xələf Nişapuridir. O, “**Qisasül-anbiya**” (Müqəddəslər haqqında rəvayətlər) (قصص الانبياء) kitabı ilə məşhurdur. Xələf Nişapuri uzun müddət toplamış və onları kitab şəklinə salmışdır. Kitaba peyğəmbərin həyatı, Quran qissələri daxildir. Bəzi rəvayətlər təsadüfi adamların dilindən toplandığına **görə** bir çox tədqiqatçılar onları ciddi qəbul etmir və peyğəmbərlərin həyatı ilə o qədər də əlaqədar olmadığını söyləyirlər. Ancaq bizi maraqlandıran XI əsr fars nəsrinin nadir nümunəsidir. Fars yazılı nitqinin formalaşmasında Əbu İshak kimi ravilərin rolu çox olmuşdur.

Məzmun etibarilə, kitaba daxil edilən rəvayətlərin böyük əhəmiyyəti var. Həmin hədislərdən məlum olur ki, peyğəmbər hansı çətinliklərlə öz dinini yaratmış, onun yolunda hansı əzablardan keçmişdir. Kitaba daxil olan rəvayətlərin mündəricatı belədir:

Adəm əleyhüssəlamın doğulması hadisəsi;

Şisil Nəbi əleyhüssəlamın rəvayəti;

Hud əleyhüssəlamın rəvayəti;

Saleh əleyhüssəlamın rəvayəti;

Lut peyğəmbər əleyhüssəlamın rəvayəti;

Yuşə bən Nun əleyhüssəlamın rəvayəti;

Şəib əleyhüssəlamın rəvayəti;

Yunis əleyhüssəlamın rəvayəti;

Əyyub əleyhüssəlamın rəvayəti;

Loğman Həkim əleyhüssəlamın rəvayəti;
Xızır və İlyas əleyhüssəlamın rəvayəti və s.

Türkdilli xalqların folklorunda da geniş yayılmış Xızır və İlyas əfsanələri Əbu İshaqın kitabında belə verilmişdir:

Deyirlər, İlyas və Xızır quraqlıq yerə getsə, o yerdə yaşıllıq olar. Onların hər ikisi çox elmi olublar və bütün elmləri biliblər. Hər ikisi qiyamətədək yaşayacaqlar, çünki dirilik suyu içmişlər. Xızır həmişə səhralarda olur, İlyas isə dənizlərin arasında gəzir. Kim yolunu azarsa, dərhal onlara kömək edirlər. Onlar həmişə İsgəndər Zülqərnin çəkdiyi səddə gedib orada ibadət edirlər. Qiyamətədək onların işi budur.

Rəvayətdə deyilir: Tanrı hər ikisini bütpərəstlərin içində göndərmişdir ki, onları Allah yoluna dəvət etsin. Onlara başa salsınlar ki, təkallahlıq düz yoldur, onu qəbul etsinlər və başa salsınlar ki, bütəldən onlara fayda olmaz.

İlyas Harunun oğlu idi. Həmin qəbilə Musanın dininə sitayiş edirdi və İlyas onları şəriət yoluna dəvət edir. Onlar bir vilayətə gəlirlər və həmin vilayətin hakimi on iki adamın peyğəmbərliyini qəbul etmişdi və bu iki nəfər də gələndə hansı yolu seçəcəyini bilmir. Onda İlyasla, Xəzər deyirlər ki, möcüzə göstərək, kim qalib gəlsə, onun dinini qəbul et. Hakim razı olur və deyir ki, mənim sevimli qızımı dirildin. İlyas və Xəzər qızı dirildir və qız atasını bir Allahın yoluna dəvət edir.

Digər on iki peyğəmbər isə dediklərin yerinə yetirə bilmirlər. Xalq onlardan yağış yağmasını istəmişdir. Onlar isə yağışı yağdıra bilmirlər. Vilayətdə quraqlıq başlayır və əhali aclıq çəkir. Onlar məcbur qalib Xızırın və İlyasın yanına gedib onları vilayətə dəvət edirlər və vilayətdə bolluq olur.

Bu kimi rəvayətlər kitabın əsrarəngizliyini artırır. XI əsr fars dilinin qrammatik qaydalarına uyğun yazılan bu kitab indi də özünün elmi-ədəbi şöhrətini saxlamaqdadır. Məhz həmin rəvayətləri müxtəlif mərasimlərdə təkrar-təkrar ravilər tərəfindən söylənilir və əhali həmin rəvayətlərə maraqla qulaq asır.

Əbu İshaq bu kitabı ilə XI əsr fars nəsrini daha da zənginləşdirmişdir.

İbn Bəlxi (.- 1016)

İbn Bəlxi XI əsr fars nəsrinin görkəmli nümayəndələrindəndir. O, əsrin birinci yarısı – Sultan Məhəmməd Səlcuqi Mustafanın vaxtında Xorasandan getmiş və Şərqi mədəniyyət mərkəzləri olan şəhərlərdə yaşayıb dövrünün elmlərini dərinlən öyrənmişdir. Xüsusilə, tarixi elminə marağı böyük olmuşdur. Belə ki, yazıçı İran tarixini Kəyumərsdən başlayaraq dərinlən öyrənib “Farsnamə” adlı kitab yazmışdır. Müəllif bu kitabını yazarkən Həmzə ibn Əl Hüseynin və Məhəmməd ibn Cəririn tarix kitablarından geniş istifadə etmişdir.

İbn Bəlxi ərəblərədək olan İran şahlarını dörd sülaləyə bölmüşdür:

1. Pişdadyan;
2. Kəyanlar;
3. Əşqanyanlar;
4. Sasanilər.

İbn Bəlxi, **həmçinin** İsgəndər dövründəki İran tarixinə nəzər salmış və İsgəndərin canişinlərindən bəhs etmişdir. İsgəndərdən sonrakı İran tarixinə dair deyilmiş rəvayətləri toplayıb yeni tarix yazmağa cəhd etmişdir, nədənsə bu işi başa çatdırmamışdır. Sasanilər, Ravilərə qədər və İsgəndər dövründən sonra hakimiyyətdə olan Sülukilərdən bəhs etməmiş və həmin dövrdə baş verən tarixi hadisələrin üstündən sükutla keçmişdir.

İbn Bəlxi sülalələrdən danışarkən onların hər birindən ayrıca bəhs etmiş, İran əhalisinin sayını, ərəblərədək olan milli tərkibini göstərmiş, ölkənin gəlirlərini demişdir. Müəllifin “Farsnamə” kitabını nə vaxt yazması barədə dəqiq məlumatımız yoxdur. Çox güman ki, İbn Bəlxi onu ölümündən əvvəl, ömrünün son illərində yazmışdır. Çünki kitabın sonunda Xorasan hakimi Xumartəkinin adını çəkir. Onun dövrü isə 1003 - 1016-cı illərə təsadüf edir. Olsun ki, İbn Bəlxi “Farsnamə”sini də həmin illərdə yazmışdır.

Kitabın dili olduqca sadə və mətnində orfoqrafik səhv yoxdur. Adətən, kitabların üzü köçürülərkən çox səhvlər buraxılır. Bu kitabda isə belə səhvlərə təsadüf olunmur. Bu fakt bir daha sübut edir ki, İbn Bəlxinin əsəri istifadəçiləri tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, yazıçının yazılı nitqində ərəb sözlərinə az təsadüf edilməsi göstərir ki, o, ana dilinə yüksək qayğı ilə yanaşmışdır.

Əbülməali Nəsrullah (... - 1063)

Əbülməali Nəsrullah ibn Məhəmməd ibn Əbdülhəmid Münşi XI əsr yazıçılarından biridir. Çox təəssüflər olsun ki, yazıçının həyatı barədə əlimizdə məlumat yoxdur. Çox güman ki, o, Qəznədə anadan olmuşdur və Qəznəvilərin sarayında yazıb yaratmışdır. Gənc yaşlarında nə işlə məşğul olması barədə məlumat yoxdur. Yazıçının həyatı barədə təkcə bir fakt mənbələrdə qalmışdır. Onun barəsində danışan Məhəmməd Oufi qeyd edir ki, “cavan yaşlarında Qəznə ziyalıları ilə eys-ışrət keçirirdi”. Həmin mənbədən aydın olur ki, yazıçı Bəhramşah Qəznəvinin (1016-1052) vaxtında sarayda məmur olmuşdur. Xosrovşahın (1052-1060) vaxtında artıq şahın müəllimi olmuş və ona dünyəvi elmləri öyrətmişdi.

Xosrovşahdan sonra da Nəsrullah sarayda qalmışdır. Hətta Xosrovmülkün (1060-1067) vaxtında vəzir olmuşdur. Sonra bizə məlum olmayan səbəblərdən ona həsəd apararaq Nəsrullahı şahın gözündən salmış və şahın ona qəzəbi tutmuşdur. Mənbələr yazır ki, yazıçı əvvəl həbs edilir və sonra edam edilir. Çox güman ki, yazıçını 1063-cü ildə edam etmişlər. Hər halda bu tarix də dəqiq deyil, çünki yazıçı Qəznəvilərin süqutundan əvvəl edam olunmuşdur.

Onun tərcüməçi kimi ən böyük işi “Kəlilə və Dimnə” əfsanəsini tərcümə etməsidir. Bu əfsanəni yazıçı Abdulla ibn Müqtəfinin ərəb dilindəki tərcüməsindən fars dilinə çevirmişdir. Kitabı Bəhramşaha ithaf etmişdir. Çox güman ki, yazıçı bu tərcüməni 1020 - 1052-ci illər arasında etmişdir. Çünki əsərdə Məsud Sədin şerhlərindən nümunələr var.

Kitab XI əsr fars tərcüməsinin bariz nümunəsidir. Bu tərcümə barədə hətta XIII salnaməçisi Məhəmməd Oufi bəhs etmiş və

tərcüməçi Nəsrullah barədə belə demişdir: “Fars ədəbiyyatında indiyədək “Kəlilə və Dimnə” kimi tərcümə olmamışdır”.

Həqiqətən də, “Kəlilə və Dimnə” XI əsr fars nəsrinin nadir nümunəsidir. Kitabın dili olduqca sadə və XI əsr fars danışq dilinin nadir nümunəsidir. **Ona görə də** uzun müddət kitab mədrəsələrdə dərslik kimi istifadə olunmuşdur. “Kəlilə və Dimnə” əfsanəsinin məzmunu da diqqəti cəlb edir. Orada olan ibrətamiz rəvayətlər, didaktik hekayələr əsrlər boyu gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır. Kitaba maraq o dərəcədə güclü olmuşdur ki, hətta Ənvar Səhili (Hüseyn Vaiz Kaşifi), Əyyar Daneş (Əbülfəzl Əlami) kimi tərcüməçilər əfsanəyə maraq göstərüb sonra yenidən əfsanəni ərəb dilindən tərcümə etmişlər. Bununla belə, Əbülməali Nəsrullahın tərcüməsi **heç vaxt dəyərini** itirməmiş və dəfələrlə onun tərcüməsi əsasında təkrar-təkrar çap edilmişdir.

Kitabı Nəsrullahın tərcüməsi əsasında Azərbaycan dilinə Rəhim Sultanov **da** tərcümə edərək təkrar-təkrar çap etmişdir.

Ünsürülməali Keykavus (1021 - 1096)

Əmir Ünsürülməali Keykavus bən İsgəndər bən Qabus bən Vəşmgir bən Ziyar XI əsr yazıçılarındanır. O, Mərdavic Ziyari tərəfindən əsası qoyulmuş Ziyarilər(928-1045) sülaləsinin son nümayəndəsi olmuşdur. Ziyarilər Xəzərin sahillərində dövlət yaratmış və özlərini Sasanilərin varisi elan edib Bağdadı ələ keçirmək fikrində olmuşlar. Keykavus anadan olanda həmin sülalənin nümayəndəsi Mənuçöhr hakimiyyətdə idi. Onun arvadı Sultan Mahmud Qəznəvinin doğma qızı idi. Mənuçöhr 1029-cu ildə ölür və yerinə Ənuşirəvan Şərəfülməali keçir. O, ölkəsini Keykavusun atası və doğma qardaşı İsgəndərlə birlikdə idarə edirdi. 1041-ci ildə məhz onun himayədarlığı ilə Keykavus Qəznəyə gedir və Sultan sarayında nədimlik edir. Ziyarilər Mənuşöhrü bən Qabus və Əlidən sonra, yəni Səlcuq türklərinin İrani ələ keçirməsindən sonra öz müstəqilliklərini itirib yerli əyanlara çevirmişlər. Buna səbəb 1030-cu ildə Sultan Mahmud Qəznəvinin ölümü və hakimiyyətə Sultan Məsudun keçməsi olur. Sultan Məsud heç də Ziyarilərlə qohumluq əlaqələrinə əhəmiyyət vermir və onlara qarşı

hücuma keçib, Ziyarilərin Təbəristan və Gürgan adlı ərazilərini ələ keçirirlər, ancaq tam qələbə qazana bilməyib geri qayıdır. 1037-ci ildə isə Səlcuqlar Sultan Məsudun ordularını dağıdıb Nişapuru ələ keçirib rəsmi olaraq öz dövlətlərini yaradırlar. **Həmin** ildən etibarən, Ziyarilərin də xanədanı Səlcuqların tabeliyinə keçir.

Ziyarilər əsasən Təbəristan əyalətində hakim idilər. Onların hakimiyyətdə olduğu illərdə məşhur İbn Sina, Əbu Reyhan Biruni, məşhur tarixçi-filoloq Səlib Nişapuri (961-1038), Xosrovi, Qumri Gürgani onların sarayları ilə bağlı olmuşlar. Yazıçının yazdığı məşhur “Qabusnamə” kitabından məlum olur ki, atası İsgəndər güclü hakimlərdən olmuşdur. Keykavus onu həmişə keçmişin möhtəşəm əmiri kimi xatırlamışdır. **Keykavus da Gürgan**, Təbəristan ərazilərində dövlət yaratmışdır. Ancaq həmin dövlət çox zəif idi. O, səkkiz il Qəznəvi Sultanlarının himayəsində olmuş, bir neçə il Oğuzların arasında yaşamış, sonra Hindistana getmiş, hətta Rum sərhədlərinə belə, səyahət etmişdir.

Keykavus hətta bir neçə il Azərbaycanda olmuşdur. Şəddadi hakimi Əmir Əbülşəvar Şavəvər bən Fəzlin (1020-1057) yanında bir neçə il yaşamışdır. Keykavus sonra həcc ziyarətinə getmişdir.

Bütün bunlardan məlum olur ki, Keykavus ölkədən kənara gedərək dünyanı gəzmiş və geniş elmi, coğrafi, dini, siyasi biliklər qazanıb, geniş təcrübə əldə etmişdir. Yazıçının “Qabusnamə” kitabından məlum olur ki, Səlcuqlar onun əlindən bütün xanədanını almışdır.

“Təbəristan tarixi” kitabının müəllifi İbn İsfəndiyar yazıçının ölüm tarixini 1083-cü il göstərir. XV əsr tarixçisi Zəhirəddin isə Keykavusun ölüm tarixinin 1068-ci il olduğunu yazır. Rzaqulu xan Hidayət isə 1070-ci il yazır. Ancaq bu tarix “Qabusnamə” kitabının yazılma tarixi ilə düz gəlmir. Belə ki, həmin kitabın yazılma tarixi 1082 -1083-cü illər göstərilir.

Keykavusun Gilanşah adlı bir oğlu var idi. Elə “Qabusnamə” kitabını da yazıçı onun üçün yazmışdır. İbn **İsfəndiyar** “**Təbəristan tarixi**” kitabında yazır: “Onun oğlu Gilanşah vilayəti idarə edirdi, ancaq onun mülkünü Səlcuqlar əllərindən almışlar. Sultan Toğrul

Gürqan yolu ilə Təbəristanı gələndə onu özünə vəkil etdi və vergi yığmağı ona tapşırıdı”

Yazıcının “Qabusnamə” kitabından məlum olur ki, çox savadlı, dünyagörmüş adam olub. Qeyd etdiyimiz kimi, Keykavus Yaxın Şərqi bir neçə əyalətlərini gəzmiş, Hindistanda olmuş, getdikləri yerlərin mədəniyyəti, elmi ilə tanış olmuşdur. Dövrünün bütün elmlərini dərinlən öyrənmişdi. Bunlar yazdığı kitabda da özünü göstərir. Keykavus kitabı oğlu üçün yazmışdır və fikirləşirdi ki, vəfatından sonra oğlu vilayəti idarə edə bilməz və öz nüfuzdan düşər. Buna görə də şəxsən onun üçün bir öyüdnamə kitabı yazır. Bununla belə kitabda elə mövzular var ki, onlar tək-cə bir oğlana deyil, cəmiyyətin bütün üzvlərinə aiddir.

“Qabusnamə”ni bir çox şərqişünaslar “Nəsihətnamə” və ya “Pəndnamə” də adlandırılar. Kitabı dilimizə tərcümə edən R. Sultanov yazır ki, əslində kitabın heç bir adı olmamışdır, sonralar “Qabusnamə” adlandırmışlar və burada Qabus adı altında müəllifin babasını deyil, məhz özünü nəzərə almışlar”. R. Sultanov bu fikrini onunla əsaslandırır ki, vaxtilə hakimiyyətdə olan Qabus olduqca qəddar olmuşdur. Tarixdə özünün qəddarlığı ilə ad çıxarmış həmin adama qarşı rəiyyət qiyam qaldırıb öldürülmüşdür.

Keykavusun əlimizdə olan yeganə kitabı “Qabusnamə”dir. Bu kitab demək olar ki, dünyanın əksər dillərinə tərcümə edilmişdir. Qırx dörd fəsildən və müqəddimədən ibarət kitabın məzmununa aşağıdakı mövzular daxildir:

- Allahın dərk yolu; (Müəllifə görə, ikiləşən nə varsa, o, Allahın əlaməti deyil və hər şeyi yaradan tək Allahdır);
- Peyğəmbərin yaranması; (Allah, peyğəmbərlə göndərdi ki, onlar ruzi yeməyi və ruzi verənə şükür etməyi insanlara öyrətsin);
- Nemət sahiblərinə minnətdarlıq: (istəyirsənsə, qulun sənə itaət etsin, sən də ağana itaət et);
- İmkan daxilində itaət; (Allah varlılar və seçilmişlər üçün iki dini vəzifə də təyin etmişdir: bunlardan biri həcc, digəri isə zəkatdır. Kimin imkanı varsa onu icra etməlidir)
- Valideynə hörmət; (Sənin yolunda ölümə belə getməyə hazır olan valideyindir).

- Təvazökarlıq və elmlə olmaq; (ədalətli ol ki, ədalət görəsən; xoş de ki, xoş eşidəsən. Səninlə höcətləşənə susmaqla cavab ver, bu ən yaxşı cavabdır).

- Natiqlik məharəti; (insan anlamığı və söz deməyi bacarmalıdır).

- Nuşirəvan Adilin nəsihətlərini xatırlama; (Özünə rəva bilməyəni başqasına da rəva bilmə. Üstün olmaq istəyirsənsə, çörək verən ol. Başqalarının qədrini bil ki, sənin də qədrini bilsinlər. Ən böyük sərvət gözütoxluluqdur. Qəlbini sındırmaq istəmirsənsə, nadanla höcətləşmə. Ən yaxşı olmaq istəyirsənsə, ən çox xalqa xeyir verən ol. Dilinin uzunluğunu istəyirsənsə, əlini gödək et).

- Qocalıq və cavanlıq qayğıları; (Süst yox, diribaş cavan ol, bəlalər süstlükdən gəlir).

- Özünü idarə və yemək qaydaları; (İşində nizam-intizam, qayda-qanun yarat).

- Şərab içmək qaydaları; (Bütün yemək və içməklərin qayda-qanunu var, onlara riayət et).

- Qonaqlıq və müsafirlik şərtləri; (Qədirbilən adamları qonaq et, hər yoldan keçəni qonaq sayıb yuxarı başa keçirmə).

- Zarafat, nərd, şahmat və onların şərtləri; (Bacardıqca şit zarafatlardan qaç və əndazədən çıxma).

- Eşqbazlıq qaydaları; (Zərif təbiətlilər aşıq olur. Aşıqlıq bəlalı bir işdir, xüsusilə, yoxsulluqda)

- Kef çəkmə qaydaları; (Sərxoş olanda kefə dalma ziyanı çoxdur).

- Hamama getmək qaydaları; (Hamama tox getməyin ziyanı var).

- Yuxu və istirahət qaydası; (Çox yatmaq bədəni süstləşdirir).

- Ovçuluq qaydaları; (Hər gün ova getmək olmaz).

- Çövkən oyunu qaydası; (Çox vaxt çovqan oynamağı özünə adət etmə, bu ziyanlıdır).

- Döyüş qaydaları; (Döyüşdə özünü itirmə və qorxma).

- Varlanmaq qaydası; (Yaxşı üsulla dövlət yığ və qənaətcil ol).

- Əmanət qaydaları; (Əmanət götürdünsə, ona xəyanət etmə).

- Qul alveri qaydaları; (Qul alanda onun zahiri, batini cəhətlərini nəzərə al).

- Ev və torpaq almaq qaydası; (Nə alırsansa, bolluqda al, nə satırsansa, qıtlıqda sat, onda udarsan).

- At almaq qaydası; (Atını və paltarını yaxşı saxla ki, sənə şöhrət gətirsin).

- Evlənmək qaydası; (Arvadı malına görə yox, mərifətinə görə al).

- Övlad tərbiyəsi qaydaları; (Övlada valideynin borcu yaxşı ad qoymaq və yaşı tərbiyə vermək, elm öyrətməkdir).

- Dost seçmək qaydaları; (Mərd adamla dost ol, bədə dostlarından uzaq ol).

- Düşməndən ehtiyatlı olmaq; (Çalış düşmənin olmasın, **əgər olarsa**, işlərindən ağah ol ki, sənə zərər vura bilməsin).

- Cəza və əfv qaydaları; (Nahaq cəza vermə və qəzəbli vaxt qərar qəbul etmə).

- Peşə öyrənmək və fəqihlik; (Hər peşənin öz qayda-qanunu var, onlara yiyələn).

- Ticarət haqqında; (Ticarətin əsasını ağıl təşkil edir. Artıq tamah insanı məhv edər).

- Tibb elmləri haqqında; (Həkim olsan bil ki, bədəndə təbii və qeyri-təbii şeylər var. Təbii olanlar sağlamlığa, qeyri-təbiiilər isə xəstəliyə rəvac verir).

- Astronomiya və həndəsə elmi; (Astronom olmaq istəsən riyaziyyatı bil. Bir şeyi əvvəldən demək istəsən, astronomik hərəkətləri dərinədən bil).

- Şairlik haqqında; **Keykavus bu fəsildə poetik düşüncələrini ifadə edir** və məsləhət bilir ki, şairlər yazarkən sadə dildə yazsınlar, çünki onların yazdıqları sadə xalq üçündür. İkincisi onlar poetik kateqoriyalardan məharətlə istifadə etsinlər. Bu da **şeyrin** təsirli çıxmasına səbəb olur. Sonra XI əsr poetikasında işlədilən bədii təsvir və ifadə vasitələrinin adlarını çəkir. Bunlar belədir: *səhli-mümtənedil* (baxımından sadə məna baxımından dərin), *mücanis*(*cinas sözlər*), *mütəşabih* (*oxşar sözlər*), *müzdəvəc*(*cüt sözlər*), *müccəzzə*(*qafiyəli sözlər*), *müvəssəl*(*birinci misranın sonunda*

*fikri yarımçıq qoyub, ikinci misrada tamamlamaq), mütəbiq(antonim sözlər), müstəar(istiarələr), müvazənə(həmahəng sözlər), müləvvən(bir neçə vəzndə oxunan **şeir**), müqəttə(ərəb əlifbasında birləşməyən hərflərlə yazılan **şeir**), mütəzad(təzadlar), mükərrər(təkrir), müzmər(məcəzi mənalər), müstəvi(əvvəldən və axırdan eyni cür oxunan **şeir**), müxəllə(xoşa gəlməyən vəzndə olan **şeir**), muşakil (eyni şəkili sözlər, omoqramlar), mürəddəf (rədifli **şeir**), müsəlsəl(səc və ya bəhri-təvil), müvəşşəh(misraların ilk hərflərini şaquli oxuyanda məna verən **şeir**), müstəhil (zahirən mənasız, əslində dərin məna ifadə edən **şeir**), zülqəfiyəteyn(misrada iki qəfiyə olan **şeir**), rəcəz(öz-özünü tərifləmə), məqlub(tərsinə oxuyanda məna verən söz). Sonra Keykavus fars **şeirində** işlənən əruzun bəhrlərini göstərir. Qeyd edir ki, fars əruzunda on yeddi dairə var. Ərəb əruzunda isə on yeddi dairənin 53 əruz və 82 zərb olduğunu qeyd edir. Şairlik qarşısında duran əsas problemlərdən danışaraq onların riyakarlıqdan uzaq olub realist olmalarını məsləhət bilir.*

- Musiqişünaslıq haqqında; (Çalğıçı xoştəbiət və şəxsiyyət olmalı və həmişə təmiz geyinməlidir).

- Şaha xidmət qaydaları; (Şahın mərhəmətindən qorx).

- Nədimlik qaydaları; (Nədim savadlı və yaraşlıq olmalıdır).

- Katiblik qaydaları; (Katib olanın xətti yaraşlıq olmalıdır).

- Vəzirlik haqqında; (Hesabda, rəftarda dəqiq və mahir olan vəzir ola bilər).

- Komandırlik qaydaları; (Zəhmli ol və döyüş qaydalarını bil).

- Şahlığın qaydaları və şərtləri; (Hər işində ağılla hərəkət et).

- Kəndçilik və başqa peşə sahibləri haqqında; (Hər şeyi vaxtında ək və vaxtında biç).

- Cavanlıq etmə qaydaları. (Ağıllı, düz və əsil şəxsiyyət ol).

Keykavus həm də şair olmuşdur. Onun ayrıca divanı olmasa da, “Qabusnamə” kitabında ara-sıra öz **şeir**lərini də vermişdir. Məsələn, kasıb adamın həcc ziyarətinə getməyinin vacib olmadığına işarə edərək şair yazır:

Yar məni çağırmaıyb, yer vermirsə eyvanda,

“Yoxsulsan gəlmə” – deyib, xar edirsə hər yanda,
Onda təqsir görməyin, bax, o böyük Allah da
Öz evinə çağırır, insan yoxsul olanda.

Satirik məzmunlu bu kimi **şeyrlərində** Keykavus poetik tələblərə ciddi riayət etmişdir. Özünün “Qabusnamə” kitabında da, qeyd etdiyi kimi, **şeyrləri** riyakarlıqdan, boş məddahlıqdan uzaq, olduqca səmimi duyğuların ifadəsidir. Bu mənada, Keykavusu XI əsr fars nəsrinin müdriki adlandırma bilərik. Məhz onun yaratdığı ədəbi məktəb inkişaf edərək, sonra Sədi Şirazi kimi dahiləri yetişdirmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Keykavusun “Qabusnamə” kitabı şərqşünas alim Rəhim Sultanov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və dəfələrlə müxtəlif nəşriyyatlar tərəfindən çap olunmuşdur.

Naser Xosrov Bəlxı Qubadiyani (1004-1088)

Həyatı. Naser Xosrov ibn Hares Qubadiyani Bəlxı Məruzı XI əsr farsdilli ədəbiyyatda böyük mütəfəkkir, yazıçı, şair və səyyah kimi tanınmışdır. O, 1004-cü ildə Bəlxın Qubadyan kəndində anadan olmuşdur. Əsərlərindən məlum olur ki, hələ gənc yaşlarından Naser Xosrov dövrünün qabaqcıl elmlərini dərinədən mənimsəmiş, ərəb dilini, tibbi, riyaziyyatı, fəlsəfəni dərinədən öyrənmiş, musiqiyə həvəs göstərmişdir.

Naser Xosrov gənc yaşlarından İranda geniş yayılmış ismailiyə hərəkatına qoşulur. Bu hərəkatın tərəfdarları elmə, sənətə yüksək qiymət verirdilər. Hətta **M.F. Axundov** “**Kəmalüddövlə məktubları**”nda onların elmə olan yüksək qayğısından bəhs etmişdir. Bu hərəkatın fəallarından olan Naser

Xosrov da 43 yaşınadək məktəbdə işləmiş, sonra bir müddət sarayda maliyyə işlərinə baxmışdır. O, rəhbərlik etdiyi məktəbdə gənc nəslin tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Belə ki, onun əxlaq-nəsihətamiz əsərləri gənc nəslin yeni ruhda tərbiyəsinə xidmət etmişdir.

İsmailiyyə hərəkatının başlanmasını tarixçilər belə izah edirlər: hələ İmam Cəfər Sadiqin vaxtında onun İsmayıl adlı oğlu var idi. İsmayıl atası sağ ikən vəfat edir. İmam Cəfəri Sadiq özünün Musa adlı başqa bir oğluna imamlığı təhvil verir. Ancaq bir qrup insan bu seçimlə razı olmadı və onlar İsmayıla öz sədaqətlərini elan etdilər. Onlar iddia edirdi ki, İsmayıl öləndən sonra imamət onun oğlu Məhəmmədə keçməlidir. Halbuki İsmayıl öləndə oğlu Məhəmmədin cəmi yeddi yaşı var idi. Həmin qrupun bəzi üzvləri, hətta belə iddia edirdilər ki, İsmayıl, ümumiyyətlə, ölməmiş və haradasa gizlənilir.

Elə həmin vaxtlardan müsəlmanlar arasına ayrışdırılış düşür. Həmin hərəkat az vaxtda böyük ərazidə yayıldı. Onların bir qrupu İranda, başqa qrupu Ərəbistanda, şimali Afrikada yayıldı. İranda onların nümayəndələrindən ən məşhurları **Əbu Hatəm Razi, Meymən Disan Əhvazi, Məhəmməd ibn Əhməd Nəsfı** və Naser Xosrov idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu hərəkatın üzvləri elmə, maarifə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onlar əsərlərində məntiqdən, fəlsəfədən, hikmətlərdən bəhs edirdilər. İlk vaxtlar adi dini hərəkat olan ismaili hərəkatı, sonra hərbi-siyasi qüvvəyə çevrildi. Səlcuqlar vaxtında onun sıralarında Həsən Səbbah kimi terrorçular var idi. Səlcuqlar onlara qarşı açıq müharibələr başlamışdır. Təsadüfi deyil ki, Səlcuqların baş vəziri Nizamülmülkü də onlar qətlə yetirmişlər. Hətta dünyada terror tarixinin əsasını onlar qoymuşlar.

Həmin hərəkatın liderlərindən biri də elə Naser Xosrov idi və şairin əsərləri həmin hərəkatın ideologiyasına xidmət edirdi.

Yaşlı vaxtlarında şairin dünyagörüşü dəyişir və dövlət işlərindən uzaqlaşır, şərab içməyi atıb Mərvə tərki edir və həccə gedir. 1052-ci ildən etibarən o, səfərə çıxır və “Səfərnəmə”sini yazır. Onun səfəri yeddi il çəkir. Bu illərdə o, bütün İranı, Azərbaycanı gəzir. Azərbaycana gəlib Təbrizdə Qətran Təbrizi ilə tanış olur: “Mənə

dedilər bu şəhərdə (Təbrizdə - S. İ.)... zəlzələ olmuş şəhərin bir hissəsi dağılmış, digər hissəsinə isə zərər dəyməmişdir. deyirdilər ki, zəlzələ zamanı 40.000 adam həlak olmuşdur. Təbrizdə Qətran adlı şairlə görüşdüm. Güzəl şeir oxuyurdu. Lakin fars dilini yaxşı bilmirdi. Yanıma gəldi. Məncik və Dəqiqnin divanlarını gətirib mənim üçün oxudu. Ona çətin olan hər bir sözü məndən soruşdu. Mən izah etdim. O, izahları yazdı. **Sonra şeirlərini** mənə oxudu. Təbrizdən çıxdıq, Mərənd yolu ilə və Əmir Vəhsudanın qoşununun müşayəti ilə Xoya gəldik”.

Sonra Naser Xosrov Şama, Kiçik Asiyaya, Misirə, Sudana və s. yerlərə gedir. Şair üç il Misirdə yaşayır. Elə orada olanda Misirin xəlifəsi Fatimi tərəfindən Xorasanın *hüccətül-cəzirəsi* təyin edilir.

*Deyirsən hüccətəm, yoluma gəlmirsən,
Quru qamışları ayib kəmərimə bağlarsan.*¹⁹⁶

Elə həmin vaxtlardan etibarən, onu bir daha *fatimilər* və *ismaililər* hərəkatının ideologiyası düşündürür və şair yenidən hərəkatın məqsədini təbliğ etməyə başlayır. İrana şair bu məqsədlə qayıtmışdı. İsmaili hərəkatına qoşulan şair şiəliyi təbliğ etdiyinə görə əhalisi sünnilər olan Bəlxə qayıda bilmirdi. **Ona görə də** Bədəxşana gedir. Ömrünün axırınadək Bədəxşanda yaşayıb ismaililərin ideyalarını yayır və 1088-ci ildə orada vəfat edir.

Yaradıcılığı. Naser Xosrov dövrünün qabaqcıl şairi və yazıçısı idi. Onun ədəbi irsinə yazdığı divan, “Rövşənyainamə” və “Səadət-namə” əsərləri daxildir. Şairin divanı on bir min beytdən çoxdur. Divanında daha çox əxlaqi-nəsihətamiz mövzulara müraciət etmiş, hikmətləri, dini məsəlləri poeziyaya gətirmişdir. Eləcə də şairin lirik şeirləri də var. Həmin şeirlərdə gözəlin tərif, məhəbbətin tərənnümü verilir. Naser Xosrov həm də dövrün hakimlərini mədh etmişdir. Ümumiyyətlə, Naser Xosrovun şeirləri olduqca lirik və sənətkarlıq baxımından kamildir. Hansı mövzudan yazırsa, yazsın, şair həmişə

¹⁹⁶ گوی که حجتی تو و نایی به راه من
از نال خشک خیره چه بندی کمر مرا

şeyrdə sadəliyə üstünlük vermiş və çalışmışdır ki, adi insanlar belə onu oxuyanda zövq alsınlar:

*Məndən Xorasana salam ver, külək,
Məni aqillər avam saymasın gərək.*

*Onlardan xəbərlər sən gətir mənə,
Halımı onlara tez çatdır görək.¹⁹⁷*

Şairin “Rövşənyainamə” poeması bir sıra bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatında **özünüdərək** çağırış motivləri həmişə güclü olmuşdur. Məhz bu çağırışlar sayəsində sonra hürufizm kimi dini təriqətlər meydana gəlmiş və həmin təriqətin böyük nümayəndəsi İmadəddin Nəsimi poeziyasında özünüdərək başlıca fəlsəfi motiv kimi poeziyaya daxil olmuşdur. Naser Xosrovun poeziyasında həmin çağırış belə səslənir:

*Özünü dərk elə, mənliyi tanı,
Anla özündəki yaxşı-yamanı.
Bilsən, nə hikmət var canında,
Başın uca olar elin yanında.
Özünü anlayan hər şeyi bilər,
Çirkin əməlləri qəlbindən silər.
Özün öz gücündən şəkkə düşənsən,
Özünü dərk etsən – Allah da sənənsən.
Sənə yeddi ulduz, doqquz göy kölə,
Könül aləminə şagirdsən hələ.
Şadlıq nemətilə həyat ver cana,
Bənzəmə şəhvətdə vəhşi heyvana.
İşrətə, yuxuya vermə hər anı,*

---

¹⁹⁷ سلام کن زمن ای باد مر خراسان را
مراهل فضل و خرد را نه عام و نادان را
خبر بیاور از ایشان به من چو داده به وی
ز حال من به حقیقت خبر مرایشان را.

*Dolaş səyyah kimi, könül, dünyanı.
 Yeməyə, yatmağa heyvan can atar,
 Bilikli insana söylə, kim batar?
 Oyan bu qəflətdən, yatmısan, nə qəm,
 Özünü seyrə dal, aləmsən, aləm.
 Yönəlt varlığına öz düşüncəni, -
 Dünya zindanına kim salıb səni.
 Qəfəsi sındırıb tap öz yerini,
 Sındır Azər kimi, öz bütlərini.
 Belə yaranmısan, hər işdə, əfsus,
 Var səndə qəflətə səriştə əfsus!
 İblis heyrətdədir, mələk qulluqda,
 Günəşi qucubdur fələk qulluqda.
 İsanı dünyada kim korusayıb!?
 Haruna lüt-üryan demək ayıbdır!
 Xəzinə üstündə bir əjdaha var,
 Öldür əjdahanı, əzabdan qurtar.
 Əjdaha zəhmindən bağırını yarsan,
 Zəngin xəzinəyə həsrət qalarsan.
 Evində - xəzinə, özün – lüt-üryan,
 Hər çarə səndədir, qəlbinsə büryan.
 Dünyadan xəbərsiz yatırsan hələ,
 Tilsimlə xəzinə gələrmə ələ?!
 Tez sındır tilsimi, götür xəznəni,
 Əzabdan, zillətdən qurtarsın səni.¹⁹⁸*

¹⁹⁸ Naser Xosrovun şeirlərini Abbasəli Sarovlu tərcümə etmişdir.

ز خود هم نیک و هم بد را بدانی
 پس آنکه سر فراز انجمن شو
 چو دانستی زهر بد رسته باشی
 خدا بینی اگر خود را بینی
 تو شاگرد تنی، حیفی تمام است.
 اگر جویای آن خرم نعیمی
 چو سپاهان یکی در خود سفر کن
 به معلومات، جان تو قایم

¹⁹⁸بدان خود را که گر خود را بدانی
 شناسائی وجود خویشتن شو
 چو خود دانی همه دانسته باشی
 ندانی قدر خود زیرا چینی
 ترانه چرخ و هفت اختر غلام است
 مشو پایند لذات بهمی
 چو مردان باش و ترک خواب و خود کن
 که باشد خواب و خود کار بهایم

Şair poeziyasında elə əxlaqi-nəsihətamiz məsələlər toxunmuşdur ki, onlar bütün bəşəriyyəti tarix boyu düşündürmüşdür. Məsələn, ustad təliminə dair şair belə deyir:

*Ariflər – səadət, iqbal gətirər,
Nadanın xeyri də zərər gətirər.
Alimin söhbəti bütün dünyadan,
Yavan çörəyə dəyməz yüz nadan.
Biliklə doludur alim kəlamı,
Şirin söhbətindən həzz alır hamı.
Yoldaşın özündən arifsə əgər,
Səni də özü tək alim eyləyər.
Nəyi bilməyirsən, yiyələn ona,
Öyrənmək ar deyil insan oğluna.
Ustad təlimindən şagird şad olar,
Vaxt gələr özü də bir ustad olar*

Şeirdən məlum olur ki, insanı arif adamlar hidayət edərsə, onun həyatı da mənalı olar, düşüncələri də xeyirxahlıq üstündə köklənər və insanın taleyi uğurlu olar. Xəstə düşüncələrdən uzaq olub, sağlam həyat tərzi yaşamaq üçün ariflərdən həyat dərsləri almaq lazımdır.

ببین خود را که چیزی بس شگفتی
در این زندان چنین بهر چرایی
چو ابراهیم آزر بت شکن شو
دریغ آید که مهمل در گذاری
ملک در خدمت در بان، دریغ است
خطا باشد که قارون عور باشد
بکش آن آزدها، فارغ شو از رنج
رنج بیکران بی بهره باشی.
ترا مرهم بدست است و تو دلریش
طلسم آرایس و از گنج غافل
بکش رنجی و از خود رنج بردار

یکی بیدار شو تا پند خفتی
تفکر کن، ببین تا از کجایی
قفس بشکن به برج خویشتن شو
تو زین سان آفریده بهرکاری
ملک فرمانبر شیطان، دریغ است
چرا باید که عیسی کور باشد
تو داری ازدهایی برسر گنج
و گر قوتش دهی بد زهره باشی
تورا در خانه گنج است و تو درویش
تو در خوابی کجا افتی به منزل
سبک بشکن طلسم و گنج بردار

Şair bir çox əxlaqi keyfiyyətlər barədə ciddi mühakimələr aparıb, **öz** fikirlərini bildirmişdir. Məsələn, tamah haqqında belə mühakimə yürüdür:

*Tamaha uydunsa, - qandallanmışan,
Sanma, düz yola sən yollanmışan.
Hərslilik zəlillik gətirər sənə,
Əlacsız qalarsan dərdə-qüссənə.
Tamah əldən alar şöhrəti-şanı,
Açgözlük gözlərdən salar insanı.
Saraldıb-soldurar tamah vərdişi,
Nəfsini öldürsən, kişisən, kişi!
Üz versə çətinlik, ağır ehtiyac,
Döz ki, keçib gedər axır ehtiyac.
Dönmə hər küləkdən əsən söyüdə,
Bəzə ay-gün kimi yeri, göyü də.*

Şair başqa bir şeirində pislikdən, yaxşılıqdan belə bəhs edir:

*Pisliyə, əzaba qıymağa nə var?!
Yaxşılıq görməyin məşəqqət olar.
Eləyə bilməsən çarə bir dərdə,
Dərddiyə dərd verib, dönmə namərdə.
Kasıbın qəlbinə soxma nizəni,
Çalış, saymasınlar bir cəllad səni.
İnsansan, insantək yaşa hər zaman,
Burax iblisliyi, İnsan ol, İnsan.*

Şair şeirlərində insana əskiklik gətirən, onu həyatda zəlil edən əxlaqi keyfiyyətləri sadalayır və insanları həmin keyfiyyətlərdən uzaq olmağa səsləyir:

*Hərslilik, açgözlük, tamah, simiclik,
Şəhvət, hiyləgərlik, xəyanət, biclik.
Paxıllıq, dargözlük, təkəbbür, qürur,*

*Əngəldir, hər işdə bir ziyan vurur.
Onlardan uzaqlaş, başqa dost ara,
Arxalan şöhrətli, şanlı dostlara.
Bunlar comərdlikdir, onlar bədxahlıq,
Eylə öz könlünün mülkünə şahlıq.
Xeyirxah dostların yetiş dadına,
Bədxahlar ləkədir təmiz adına.
Ən böyük İnsansan olsan belə sən,
Belə deyilsənsə, divsən elə sən.*

Şair başqa bir şeirində biliyi, işgüzarlığı belə alqışlayır:

*Hikmətlə, biliklə, comərdliklə sən,
Hər iki dünyada şahsan, hakimsən.
İş səni yetirər vara, qazanca,
İşsiz, qazancın da gedər asanca.*

Nasir Xosrovun elə əxlaqi-nəsihətəməz fikirləri var ki, biz həmin fikirlərə sonra Nizami Gəncəvinin, Sədi Şirazinin əsərlərində rast gəlirik. Məsələn:

*Qəfəs – gülüstandır comərdlər ilə,
Gülüstan – qəfəsdür namərdlər ilə.
Pis dostu, qardaşa arxalanma sən,
Onlardan yaxşıdır ağıllı düşmən.*

“Ağıllı düşmən nədan dostdan yaxşıdır” fikri Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ndəki “Yaralı uşaq” hekayəsində və Sədinin isə “Meşəbəyi və ayı” hekayəsində də söylənilir.

Nasir Xosrov şeirlərində sənətkarlar barəsində də **fikirlərini söyləmişdir:**

*Varmı sənətkardan daha bəxtiyar,
Əlin qazancından ləzzətli nə var?!
Gündüzlər işinə bağlıdır canı,*

*Gecələr evinin – şahı, sultanı.
 Qazancı nədirsə onu da yeyər,
 Sanma işləməkdən yoruldum deyər.
 Töhfə - qazancıdır övladlarına,
 Qısqanmaz malını dostu, yarına,
 Gecənin qoynunda qayğısız yatar,
 Səhər açılanda işə can atar,
 Qulluq, itaətdən deyil narazı,
 Xaliq də razıdır, məxluq da razı.
 Əzab-əziyyəti gəlməz arına,
 Güvənər zəhmətin halal varına,
 Başu göylərdədir getsə də hara,
 Şahlar da möhtacdır sənətkarlara.*

Şairin bu fikirləri bütün zamanlar üçün olduqca aktualdır. Belə ki, işinin ustası olan adam bütün ömrü boyu maddi tələbatını ödəyir və heç vaxt başqasına möhtac olmur.

Ümumiyyətlə, şairin bütün şeirləri həyata vəsiqə alan insanları təlimatlandırma xarakteri daşıyır. Necə ki, adi bir fəhlə tikintidə işə başlamazdan qabaq təlimatlandırılır və ona təhlükəsizlik qaydaları izah edilir, eləcə də Naser Xosrov bu dünyada qonaq olanları təlimatlandırır və onlara yaşamağın qaydalarını başa salır. Onun söylədikləri insanlarda saf əxlaqi keyfiyyət yaradır və insan sağlam düşünsə, kamil xarakter, xoş xasiyyət olub şərəfli tale yaşayır. Bildiyimiz kimi, insanın taleyini onun xasiyyəti müəyyənləşdirir. Ona görə də, Naser Xosrov insanlarda kamil xarakter və xoş xasiyyət görmək istəyirdi.

Şairin ən məşhur şeirləri bunlardır: “Çəyirtkənin kədəri”, “Aldanmış şəhidlər”, “Saymamazlıq”, “Ağıllıların əzabı”, “Bülbülün sirri”, “Ağlın sənədi”, “Ürəyi yananın hədiyyəsi”, “Bağın siması”, “Yaxşının sərmayəsi”, “Şirin nemət”, “Dünyanın nifrəti”, “Natamam həcc”, “Gecəsi olmayan sürü”, “Etibarsız”, “Nəticəsiz qışqırıq”, “Sınmış əhd”.

Şairin “Rövşənayinamə” sinə daxil olan ən məşhur məqalətlər bunlardır: “Susmağın faydası”. “Özünü dərk et”, “Əbədi şadlıq”, “Keçənlər və keçmiş”.

“Səadətnamə”yə daxil olan məqalələr bunlardır: “Deyilməmiş söz”, “Ürəyin hörməti”, “Yolçuların yolu”, “Övladların mənəbəi”.

Adlarından da göründüyü kimi, şair həmin məqalələrində olduqca ciddi əxlaqı problemlərə toxunur və onlara dair öz fikirlərini bildirir.

Ümumiyyətlə, ismaili hərəkatının iştirakçılara maariflənməyə, əxlaqın saflığına xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Təsadüfi deyil ki, ismaili əmiri Nasirin sifarişi ilə məşhur Nəsrəddin Tusi, o vaxt Şərqdə məşhur olan Əbu Əli Misgəvehin “Ət-təharə” kitabını fars dilinə tərcümə edir və tərcüməyə bir çox əlavələr edərək adını “Əxlaqi-Nasiri” qoyur. Elə bu kitab da həyata vəsiqə almış hər bir bəşər övladını təlimatlandırmaq məqsədi daşıyır.

Naser Xosrovun “Səfərnəmə”si də həm ədəbiyyat nümunəsi, həm də tarixi-etnoqrafiya baxımından olduqca əhəmiyyətli əsərdir. Əsər Tahir Məhərrəmov tərəfindən dilimizə tərcümə edilib, 1997-ci ildə “Elm” nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Şairin bir çox əsərlərinin adı təzkirələrdə çəkilir (məsələn, “İksiri-əzəm”, “Qanuni-əzəm”, “Dəlili-mütəhəyyerin”, “Kənzül-həqayiq” və s.), ancaq həmin əsərlər zəmanəmizə gəlib çatmamışdır.

Ümumiyyətlə, Naser özünün 24 minlik şeirlər divanı, “Səadət-namə” və “Rövşənayinamə” adlı fəlsəfi-didaktik poemaları ilə, “Vəchi-din”, “Zad ül-müsafirin”, “Came ül-hikməteyn”, “Qüzariş və Rəhaiş” adlı elmi traktatları, “Səfərnəmə”si ilə XI əsr İran ədəbiyyatını daha da zənginləşdirmiş və ona yeni məzmun gətirmişdir.

Ясяди Туси

Ябу Мянсур ибн Ящмяд ял-Ясяди Туси 1005-1010-ъу илляр арасында Иранын Тус шящяриндя анадан олмушдур. Онун атасы Ящмяд дя дюрврцнцн танынмыш шаирляриндян

олмушдур. Шаирин щяйаты барядя ялимиздя kifayət qədər мялумат йохдур. Онун ясярляри барясиндя тязкиряләр мцяййян мялумат вермиш, ancaq həyatından danışmamışlar. Nəmdullah Qəzvini «Тарихи гозиде» kitabında онун барясиндя сятти мялумат vermişdir. Дювлятшаш Сямрягянди дя шаир барядя зиддийятли мялуматлар верир: эуйа Султан Мащмуд Гязняви «Шашнамя»ни йазмаг цццн илк дяфя Ясядини щцзуруна дявят етмиш, анъаг Ясяди юзццн гоъа олдуьуну билдириб бу ишин шаэирди Фирдовсийя верилмясини тьяклиф етмишдир. Сонра Дювлятшаш гейд едир ки, Фирдовси «Шашнамя»ни ишляйрякян хястялянир, артыг юзццн чох гоъалдыьыны эюрцб ишинин йарымчыг галаъаьындан горхур. О, ясярин Ясяди тьяряфиндя давам етдирилмясини хащиш едир вя Ясяди дя бир эцндя яряблярин Ирана щцъумуну тясвир едян дюрд мин бейт «Шашнамя»йя ялавя едир. Göründüyü kimi, bunların heç biri həqiqətə uyğun deyil.

Дювлятшаш Сямрягяндинин вердийи мялумата ясасланан бязи тядгигатлар, о ъцмлядян, Э.Ете беля бир fikir иряли сцрцр ки, тарихдя ики Ясяди олмушдур. Биринъиси Султан Мащмудун мцасири Ящмяд ибн Мянсур Ясяди, щансы ки, ялимиздя олан беш мцназирянин мцяллифидир вя кичик Ясяди Яли ибн Ящмяд «Эяршаспнамя» вя «Лъцяти-форс»ын¹ вя «Фармакологийя»нын мцяллифи.

Э.Етенин бу ъящдини Дювлятшашцын тарихи нцфузуну горумаг кими гиймятляндирмяк олар. Анъаг фактлар сцбут едир ки, тарихдя бир Ясяди олмушдур. Шаирин йарадыгылыьы иля баьлы зиддийятлярдян бири дя бу иди ки, бир сыра алимяләр «Фармалогийя» адлы ясярин дя онун шяхси ясяри олдуьуну суйляйирдиляр. Анъаг сонра Вена китабханасында щямин ясярин ялязмасы тапылды вя орада йазылмышдыр ки, Мцвяффыг Щератын бу ясяринин цццнц 447 (1055-56)-ьы илдя Яли ибн Ящмяд ял Ясяди ят-Туси адлы шаир кючцрмщдцр.

¹ Шаир лъцятиндя Гятран Тябризинин адыны чякмишдир. Гятран да онун kimi, «Ət-təfasiğ» adlı lüğət йазмышдыр.

Еля щямин вахт «Эяршаспнамя»нин дя ялйазмасы тапылды вя орада да мцяллиф адына Яли ибн Ящмяд ял-Ясяди ят-Туси йазмышды вя ясяри **bitirdiyi** вахт 458 (1065-66)-ъы или эюстярмишдир.

Бцтцн бунлар эюстярир ки, Етенин фикирляри иля разылашмаг олмаз, ццнки шаир ясярляриндя Султан Мащмудун да адыны чякир, яээр ики Ясяди олсайды, онда щяр икиси Султан Мащмудун адыны чякмязди.

Сонра би мясяляляря даир дягиг тядгигат иши апаран К.И.Чайкин сцбут едир ки, цмумийятля, Ясяди Тусинин адыни чякдийи адамлар ХЫ ясрин икинъи йарысында щяйатда олмушлар . Бу барядя Бертелс йазыр: “Ясяди щаггында бцтцн ясярляри юйрянняндян сонра бу нятиъйя эялмяк олар ки, щеч вахт ики Ясяди олмайыб. Бюйцк вя кичик Ясядийя аид едилян бцтцн ясярлярин мцяллифи бир адамдыр. Онун ады Ябу Мянсур Яли ибн Ящмяддир **və** 1010-ъу иллярдя Тусда анадан олуб (неъя ки, Фирдовси). О, Мащмудун сарайында ола билмязди. Онун поезийада щющряти ня вахт башлайыб, биз буну билмирик. Щцбщясиз, она илк щющряти эятирян йаздыъы мцназиряляр олмушдур”.

Шаирин щяйаты барядя Е.Браун *özünün* «Иран ядябийяты тарихи» китабында олдугъа ъцзи мялумат вар. Шаир барясиндя Мящяммяд Овфинин вя Низами Ярузинин китабларында, цмумийятля, мялумат йохдур, бахмайараг ки, бунлар илк тязкирячилардир.

Шаирин мцназиряляриндя мялум олур ки, о, эянь икян вятяни Тусу тярк етмишдир. Буна сябяб ХЫ ясрин 30-ъу илляриндя Хорасанда башламыш гураглыг олмушдур. Тарихи мянбеляр дя мялумат *verir ki*, 40-ъы иллярдя давам едян гураглыг ящалинин яксярийятини Нишапуру, Хорасаны тярк етмяйя мяъбур етмишдир.

Ясяди дя Хорасаны тярк едиб Ряввадилярин щакими Ябу Няср Мямларын йанына эетмиш, сонра мцназиряляриндя мялум олур ки, Эистанда Ибн Ибращим адлы бир щакимин йанында олмушдур.

Ахыр ки, о, Нахчывана эялиб чыхыр. О вахт Нахчываны Ябу Дцляф Дярйани адлы бир няфяр идаря едирди. Анъаг Ясяди бурада юмрцнцн ахырынадяк галмыр. Онун Нахчывана эялиши вя Нахчыван щакими Ябу Дцляф Дярйани тяряфиндян «Эяршаспнамя» ясярини йазмаг сифаришинин олмасы 1063-ъц иля тясадцф едир. Шаир ясяр цяриндя цч ил ишляйир. Бу иллярдя о, эюрцнцр, Азярбайъанын (о вахт Арранын) бир чох йерлярини эязир, ясяри цчн халг арасында йайылмыш яфсаняляр, рывайятляр топлайыр. Ясяр цяриндя 1066-ъы **иледяк** ишляйиб, 145 **fəsildən** вя 9 мин бейтдян ибарят дастаны баша чатдырыр.

Олсун ки, шаир Нахчыван щакиминин сифаришини йериня йетириб щядийясини аландан сонра ораны тярк едяряк Анийя тяряф Щцъа ял-Дювля Минцчихру-ибн-Шявурунун йанына эетмишдир. Онун Анийя эялиши 1072-ъи иля тясадцф едир. Бу мялумат бизя онун «Ох вя йайын дейишмяси» мцназирясиндя мялум олур.

1066-ъы илдян сонра, йяни «Эяршаспнамя»ни гуртарандан сонра Мцвяффяг Щератинин «Фармалозийа» ясяринин ццнц кючцрмяси бизя айдын дейил. (Бу ясярин ялязмасы Вена китабханасында сахланыр). Йа Ясяди катиб ишлямишдир, йахуд да бу елмя мараг эюстярмишдир. Анъаг ясярляриндя бу елмя мараг щисс олунмур.

Ясяди радикал анти-яряб мювгейиндя дайанан щцубилярин тяряфдары, онларын идеологларындан бири иди. Бу шаирин ХЫ ясрдя исламы гябул **етмямәси**, кючяри щяйат кечирян **ailələrin** арасында олмасы иля изащ едилир. Эюрцнцр, шаир щямин дястялярин ичярисиндя юлкялярини эязмиш, йени инсанлар **эюрцб бяшяри** идеяларыны иряли сцрмщдцр. Онун йаздыъы «Ярябля гьямин дейишмяси» мцназирясиндя дя бу эюрцнцр.

Шаир щям дя «Лцъяти-форс»ы йазмышдыр. Бу лцъяти йазмаъы она шаир Ярдяшир ибн Дейлямсипяр ял-Щяъми хащиш этмишдир. Бу иши **эюрмяк** щардаса щцуби идеяларынын щяйата кечирилмяси истяйиндя иряли эялирди. О, лцъятиндя

тямиз дяри сюзлярини вермайя чалышмыш вя бу мягсядя гядим Сасани поезийасыны эениш мўталия етмшдир. Ясядинин лцьяти барядя Бертесл йазыр: “Ясядинин луьяти олдугъа гиймятлидир. О, гядим дяри **дили** сахланылмыш йезаия лцьятдир, хцесулия, бурада верилмиш поетик ситатлар, сюзлярин ишлянмясиня даир нцмуняляр мисилсиз ящямиййятя маликдир”.

Ясяди Туси дьуврцнцн бир сыра щакимлярия ясярляр щяср етмишдир. Онлары тарихдян тапмаг чятиндир. Садяъя олараг, тарихчиляр тьярфиндян гейдя алынмадыьындан тарихя дцщмямишляр. Аньаг бязиляри «Ох вя низя» мцназирясиндя ады чякилян Шяддади Щцъа ял-Дьовля Минцчихру ибн Шавур 1072-ъи илдян Анидя щаким олмушдур. Еляъя дя щямин мцназирядя ады чякилян Ябу Тьяфяр Мящяммяд Нуханын амили (щакими) олмушдур. ХЫ ясрдя Нуха Туш щящяринин бир щиссяси иди, о бири щиссяси ися Тябаран адланырды. Аньаг «Эяршаспнамя»дя адыны чякдийи бир сыра тарихи шяхсиййятлярин щаггынды ялимиздя еля бир мялумат йохдур.

Бунунла беля, шаирин Нахчыван щакими Ябу Дцляфи вясф етмяси тарихи бахышдан чох ящямиййятлидир:

*Ябу Дуляф дцнйада ъясур şahdır,
Арран ъащандары, dini də pakdır.
Göylərə çatır onun şöhrəti,
Ибращим нейьямбярdir нясабəti.
Onun sяхавяti olduca çoxdur,
Оьлу Мир Мащмуда чатан yoxdur.
Онун гардашы пак доьулмуш ай,
НапI Ибращим ибн Сяфярə bir tay.¹*

جهاندار آرانى پاك دين
ز تخم براهيم بيغمبرست
نه فرزند چون مير محمود او
براهيم بن صفريافر و داد

1ملک ابودولف شهریار زمین
بزرگی که با آسمان همپوشست
نه کسی را بود فری وجود او
برادرش چون ماه آن پاکزاد

Шаир **Əbu Duləfini** Арранын шаками адландырыр. Бу факт юзц ХЫ яср Нахчыван сийаси, ьоьрафи, тарихи мювгейини тьяин етмяйя имкан верир. Айдын мясялядир ки, Азярбайьанын Араздан шимала тяряф олан щиссяси Арран, ьянуб щиссяси ися Азярбайьан адланмышдыр. Бу факт Ясядинин йазыларында да тядсиг едилир.

Гейд етдийимиз кими, Ясяди щцуби идеяларынын гяти тяряфдары иди. Ancaq мцназирияриндян **bir şey də** мялум олур ки, о, sonra islami **qəbul** edib, шия мязщябиня аид олмушдур. **Belə ki, şair münazirələrində** шия мцгяддясяринин адыны щюрмятля чякмишдир.

Шаирин юлцм тарихи барядя тязкиряляр еля бир мялумат вермир. Мцназирияриндян мялум олур ки, 1070-ьи иллярдя чох гоьа **olub**. Щямин ифадяляря суюкьянряк гейд етмяк олар ки, Ясяди Тусинин юлцмц 1072-ьи иля тядсадцф едир. Шаирин мязарынын да щарада олмасы индийдяк мялум дейил. **Vəzi məlumatlara görə, o, Təbrizdə dəfn edilmişdir.**

Мцназирияри. Йахын Шярг ядябиййатында бу **şeyir növbü** чохдан олса да Ясяди Тусинин поезийасында **bu janr özünün** йцксяк сявиййасынə **çatmışdır.**

Г.Ете мцназирияри Авропа ядябиййатында тенсярля ейниляшдирир. Адятян, мцназирияляр ики тяряфин мцбашиссяси цстцндя гурулур. Мцбашиссяляр заманы тяряфлярин шяр бири мцвафиг дялиллярля юзцнц юйцб, рягибиндян цстцн олдуьуну сцбута чатдырмаьа ьящд едир. Бу мягсядя рягибинин **pöqsanlarını** сайыр, юзцнцн цстцн сящятлярини шиширдир.

Фарс поезийасында Цнсцир вя башга шаирляр мцназирияни гясидя вя мясъяви формасында йазмышлар. Бунлар буюцк ясярлярин ичярисиндя мцстягил **şeyir** кими эюрцнцр. **Əлиндя,** мязмун вя мяна етибария поемаларын тяркибиндя мцназирияляр итщяф олунан шяхсин мядщи иля битир. Буну Ясяди Тусинин мцназирияриндя дя эюрцрцк.

Мцназириярин тарихи Шярг ядябиййатында **ЫЫЫ-ЫВ** ясрдян эютцрцлцр. Бизим поезийамызда мцназириянин ян йахшы

нцмунялярини М.Фцзули йаратмышдыр. Онун «Сющбятцл ясмар», «Бянэц бадя», «Сящщят вя Мязяз» кими ясярляри мящщурдур. Туркдилли поезийада юзбязк шаири Ящмядинин «Чалыы алятляринин бящси» шеири уахşı münazirə hesab edilir. **Qədim türk ədəbiyyatında da münazirə janrına rast gəlirik. Həmin münazirələrin personajları varlı və kasıb, ağa və nöködür.**

Əsədi Tusinin мцназирияри исə бунлардыр:

1. Эъя вя Эцндцзцн бящси
2. Йерля Эюйцн бящси
3. Низя вя Охун бящси
4. Кябр вя Мцсялманын бящси
5. Яряб вя Яъямин бящси

Adlarından məlum olur ki, **həmin münazirələrdə** mübahisə hansı mövzuda olur.

Гейд етмяк лазымдыр ки, Ясяди Тусидян яввял фарс поези-йасында мцназирия йазана раст эялмирик, анъаг Яршядиляр дюврцндя йаранмыш («Асурик аъаы») поемасында мцназириянин примитив формасыны эюрцрцк. Бу поемада Кечи иля Палма аъаы арасында дейишмя верилир. Бу мянада Ясяди Тусини фарс поезийасында мцназириянин баниси адландырмаг олар.

Шаирин щяйатынын бязи мягамларыны айдынлащдырмаг цчцн мцназириярин буюцк ящямиййяти вар. Беля ки, «Ох вя Низянин бящси» мцназириясиндя шерин йазылма тарихини вя кимя итщяф етдийини эюстярир, еляъя дя «Яряб вя Яъямин бящси» мцназириясиндя Туси Нукан бюлэясинин щакими Ябу Ёяфяр Мящяммядин адыны чякир, щямчинин шаир мцназирияриндя юзцнцн «Эярщаспнамя»си барядя дя данышыр. Бцтцн бунларын олдугъа буюцк elmi ящямиййяти вар. Биринъи нювбядя мцназириярля «Эярщаспнамя» ясяринин башга мцяллифляря мянсуб олмасы иддиасы рядд олунуг вя сцбут олунуг ки, щяр икисинин мцяллифи ейнидир. Щятта щяр икисиндя паралел олан бейтляря belə раст эялирик. Мясялян, «Эярщаспнамя»дя:

*Шибяц мядяниundән, simuzərdән,
Поладдан, фирузядән, эюцярдян¹*

Мцназирялярдя:

*Шибяц мядяни, фирузя мядяни биздяdir bilsən,
Сим,зяр, gohər Бядяхшан даьы hətən.²*

«Эяршаспнамя»дя:

*Гүняш taxtI-taca дциöрся əvvəl,
Ня олsun, о, тьякья сянинчци дейил³*

Мцназирялярдя:

*Гүняш bizə дцишур, сонра da сизя,
Щяр эци Хорасандан boylanır bizə⁴*

Bu paralel misralar bir daha sübut edir ki, münazirələr və “Gər-şaspnamə” ереуеяы bir insanın təxəyyülünün **məhsuludur**.

Гейд етдийимиз кими, мцназиряляр мязмун етибария мцбашисядян ибарятдир. Ясяди **də mübahisə səhnələri** qurmaqla **həyatda** mövcud olan йахшыны **və** писи эюстярмишдир. Диггятля фикир версяк, Ясяди мцназиряляринин персонажлары цмумилияшмиш песронажлардыр: Эеья-Эцндцз, Йер-Эюй, Низя-Ох, Кябр-Мцсялман, Яряб-Яъям. Бу персонажлагып щяр **биринин** dünyada юз йери вар. **Няйаты onlarsız** тьясыввцр етмяк олмаз. Анъяг Ясяди поезийасынын гайяси башгадыр: щяйатын бир qütübünü башгасындан цтци тутмаг олмаз. Онда щяйатын щармонийасы позулар. Ясяди персонажларын нитгиня, щярякятлярия, фяалийятиня, характериня йени рянэляр веряряк

1. ز پولا د و پيروزه و از گهر.
كان زر و سيم و گهر و كوه بدخشان
چه باشد نه تنها خور از بهر تست
هر روز نخستين چو خور آيد ز خراسان

1. ز. كان شبه وزكه سيم و زر
2. كان شبه و معدون پيروزه بر ماست
3. اگر خور بر اين بودم تاج و تخت
4. بر ما فكنده نور پس آنكه بشما بر

дюрцндя мювъуд олан сийаси, идеоложи концепсийасыны вер-
мая чалышмышдыр. Бу мянада шаирин «Кябр вя Мцсялман
бяпси», «Ярябля Яъямин бяпси» мцназиряляри хцуси
ящямийят кясб едир. Бу мцназирялярдя ортауа атлан идеялар
шаирин «Эяршаспнамя»синдя дя юз яксини тапмышдыр.

Бу мцназирялярдя щям дя ХЫ ясрдя баш верян тарихи щад-
дисяляр, мцсялманлашма просеси, бу проседян иряли эялян бир
сыра **problemlər** юз яксини тапыр. «Кябр вя Мцсялманын
бяпси»ндя йерли кябрилярля islami гябул етмиш адам арасында
мцбашися эедир. Кябрдя лап гядимдян атящпярятстлийя ситайищ
едир, инди дя Иранда вя Щиндистанда онлар галыб. «Зенд-
Авеста»ны мцгяддяс китаб сайан тайфалардыр. Шаир
муназирясиндя бир тяряфдя юз етигадында мющкям
даيانмыш кябрляри тярифляйир, икинъи тяряфдя дя мцсял-
манчылыьын йениликлярини ортайа чыхарыр.

Бу мцназиряси эюстярир ки, Ясяди мцсялман дцнйасынын
йаратдыьы буюцк ясярляри охумуш, хилафятин буюцк
дайагларыны йахшы билмышдыр.

«Яряб вя Яъямин бяпси» мцназирясинин идеяси бирбаша
щцбиликля баьлыдыр. Билдийимиз кими, бу идеяларын ян
мащир ифадячиси Фирдовси иди. Онун «Щашнамя»си
бцтновлцкдя бу идеяйа хидмят едир. Ясяди ися Фирдовси
мяктябинин нцмайяндяси кими, щямин идеялары «Яряб вя
Яъям» мцназирясиндя гоймушдур.

«Яъям» термини алтында чохлаьы йалныз фарслары
нязрдя тутур, анъаг бу беля дейил. Щяля ВЪЫ-ВЪЫЫ ясрдя
хилафятин сарайларында йашайан щцубилийи йайан Исмайыл
ибн Йясар да юзцнц яъям щесаб едирди. Бахмайараг ки, о, тцтк
иди. *Ümumiyyətə, erkən orta əsrlərdə İran, Türkiyə, Azərbaycan, Qrta Asiya bölgəsində yaşayan xalqları ərəblər bəzən “əcəm” adlandırır.*

О ки галды, Ясяди Тусинин милли мянсубийятиня, о,
тямиз фарс, тямиз щия, тямиз иранлы иди. Онун поезийасында
Иран эенищ бир ъографи яразидир вя орада йашайан бцтцн

инсанлар милли мянсубиййятиндя асылы олмайараг ягьмдирляр. О, Нахчыванда олдуьу иллярдя дя бу торпаглары гядим Арранын дилбяр эушыси сайыр, йерли халглары ягьм щесаь едирди.

«Ярябля Ягьмин бящси» мцназирясиндя шаир олдуьгъа гьидди мясяляляр гойур вя онларын бядии-сийаси-елми-психоложи щалыны верир. Цмумиййятля, Ясяди мцназиряляри фарс поезийасында ян йахшы нцмунядир.

Йахын Шярг ядябиййатында мцназирялярдя сьощбят дщшяндя бирингьи ньовбядя Ясяди Туси йада дщщр. Ясяди Тусинин бу жанрда эюстярдийи сьаняткарлыгы щеч кяс эюстяря билмямищдир. Бу илк ньовбядя сечилмищ мьовзуларын актуаллыгьындан иряли эялся дя, шаирин йцксяк бядии фикирляри дя бьуйцк ящямиййят кясб едир. Беля ки, шаир персонажлары мцгайися едиб, онларын мцбащисясини тьащкил едяркян инья мягамлары беля йаддан чыхармыр вя **tərəflərin** бцтцн чаларларыны тьасвир едир.

Бунун юзц бир йарадыгьылыг методудур. Бядии йарадыгьылыгда мцгайися методу ян чох ищлянян методдур. Мягъазларын бцтцн ньовляри мящз мцгайисядя иряли эялир. Мцгайися **етмякля**, щям фикирлярдя айдынлыг йараныр, щям дя персонажларын бцтцн характерик хцсусиййятляри юзцнц бцрузя верир.

Бу хцсусиййятляр Ясядинин мцназиряляриндя юзцнц даща айдын эюстярир. Ясяди Тусини фарсдилли поезийада **həm** гящряманлыг дастанларын, щям дя мцназирялярин бьуйцк устады адландыра билярик.

Бир нечя кялмя Тусинин «Лцгъате-форси»си барядя демяк лап йериня дцщярди. Bu lügət – izahlı, ensiklopedik lügətlər siyahısına daxildir. Belə ki, **müəllif lügətdə sözlərin mənasını verir, tarixi şəxsiyyətlər barədə məlumat verir.** Шаир «Лцгъате-форси»ни Нахчыванда икян йазмышдыр. Ясяр цзяриндя хцсуси тядгигат иши апаран филолозийа елмляри намизяди Ъ.Садыгова «Лцгъате-фарси»дя чохлу тцрк сьюзляринин олмасыны эюстярир.

Шаир «Лцъяте-форси»синдя буюцк Азярбайъан шаири Гятран Тябризинин адыны чякир. Онун да тяртиб етдийи лцъятдян данышыр.

«**Эяршаспнамя**» **eröpeyası**. Гейд етдийимиз кими, Ясяди Тусинин «Эяршаспнамя»си доггуз мин бейтдян, 145 башлыгдан ибарятдир. Беля нящянэ епопейа 1063-ъц илдя Нахчыванын щакими Ябу Дцляфин сифариши иля цч ил ярзиндя, Нахчыванда- Арранда йазылмышдыр. Тясяввцр етсаяк ки, ХЫ ясрдя беля нящянэ ясяри йазмаг цчцн щансы ядяби имканлар лазым иди, **bunu anlamaq çətin deyil, çünki** Азярбайъан щямин дюврдя мщщцм мядянийят мяркъязляриндя иди. Шаир ясяр цзяриндя цч ил ишляйир. Чох эцман ки, Ясяди материаллар топламаг цчцн мцяййян мянбялярдя, ящалинин йадында галмыш шифащи халг ядябийятындан истифадя етмишдир. Чцнки шаирин ясяри Нахчыван ъамаатынын, зийальларынын, щакимляринин зювгцяня уйьун олмалы иди. Бунун цчцн дя Ясяди щюкмян Арран самаатынын йаддашында галмыш фолклор нцмунялярини дя ясярина дахил етмиşdir.

Ясярин **məzmunu** эюстярир ки, бурада гядим Азярбайъанын шифащи халг ядябийятында йайылмыш мифик образларын, гящряман сурятлярин, гящряманлыг дастанларымыза мяхсус сцжет вя эпизодларын яламятляри var. Йери эялмищкян, гейд едаяк ки, «Дядя Горгуд» бойларындакы бязи эпизод вя сцжетляр бу ясярдя **də** var. Яяяр Азярбайъан халгындакы дастанйаратма янянясини, методуну ясас эютцрсяк, онда асанлыгла тьяин едя билярик ки, «Эяршаспнамя»дяки бир сыра щадисяляр сонралар «Короблу» дастанларында тякrap олунур.

Бу мянада «Эяршаспнамя» ясяринин юйрянилмяси чох ваьибдир. Бу бизя эяляъякдя дя Азярбайъан яразисиндя йаранмыш гящряманлыг дастанларынын цмуми идея истигамятлярини тьяин етмяйя имкан верир. Ясяр мифик дцщцнъя иля мцасир дцщцнъянин вящдят щалында бирляшмяси иди. Ясяди бу ясяри иля Йахын Шярг ядябийятында

гящряманлыг мювзусуна сон гойду. Йазылы ядыбиййатда артыг роман жанры дяб дцщдц.

Ясядинин **поемасы** романтик ядыбиййата уәни **məzmun verdi**.

Туси ясярини Йахын Шярг ядыби яняняляриня уйьун олараг, Аллащын ады, Мящяммядин тяриффи, исламын тяблиьы, дцнйанын йаранмасы иля башлайыр. Ясярин 12 башлыгы эириш характери дашыйыр. **Sonuncu, уәни** 145-ы башлыг цмумиляшмя-йекун фясли кими верилиг **və** ясярин йазылма, битмя тарихи эюстярилир. Щямин гейдляр ясаян, шаир ясярин цзяриндя цц ил ишлямиш, 1066-ы илдя битирмишдир.

Ясярин эириш щиссясиндя сющбят ислам пейьямбяриндя, исламын тярифиндя эется **də**, мязмуну тамам башгадыр. Дцнйанын тярифиндя сонра Ясяди эюйлярин тясвирини верир, эея иля эцндцзцн мцбаризясиндя данышыр. Беля сящняляр Авестанын гядим гатларында вар. Орада Титра иля гураглыг диви Апоши арасында мцбаризяляр тясвир едилир.

Ясярин бу бюлмясини нязря алыб дейя билирик ки, «Эяршаспнамя» щям дя гядим Йахын Шярг фолклорунун яламятлярини юзцндя якс етдирир.

Шаир щямин щиссялярдя дюрд цнсцрцн дя тярифини верир (су, од, торпаг, кцяк). Бунлар лап гядимдян новруз байрамлары иля бярабяр бу эцнцмцзя эялиб чатмыш мифик яламятлярдир. Ясяди эиришиндя эюйцн вя йерин тясфиринэ эениш йер айырмышдыр.

Сонра инсанлыьын башлангыьында, инсанын щяйатында тутдуу шяряфли **mövqədən** данышыр.

Бизим цццн 9-у башлыг хцсуси ящямиййят кясб едир. Бу щис-сядя шаир ясяри йазмасынын сябябини ачыглайыр. Нахчыван щакими Ябу Дцляфи тяриф едир. Исламда мцгядяс сайылан пейьямбярлярин адыны чякир: Мящяммяд, Исмайыл, Ибращим. Нахчыванда юз мурадына чатдыьыны билдирир.

Layıqlı iş gəzib hey fikirləşdim,

Adımı tarixlərə necə yazım mən.
 Bəlkə hakim olum, ya dinə arxa,
 Bəlkə şah yanında adi bir darğa.
 Məhəmməd adildir, sahibi-hünər,
 Atası İsmayıl Həsi dərdimi bilər.
 Allahpərəst, müdrik, bilik axtaran,
 Səbrli, əli açıq, qəlbi geniş insan.
 Onun qardaşındır böyük İbrahim,
 Əsli, nəcabəti, dünyaya hakim.
 Hamıdan üstündür, yeri şah yanı,
 Onun bayraqları tutub cahanı.
 Bir dəfə məclisdə yanında oldum,
 Mənə hörmət etdi hər iki hakim.
 Yaxşı adlardan söhbəti saldı,
 Köhnə dastanları əlinə aldı.
 Fikrini bildirdi olub keçənə,
 Elə o yerdəcə söz düşdü belə;
 Dedi:- Firdovsi Tusi ağıllı olub,
 Ondən dastanlar yadigar qalıb.
 “Şahnamə” silə bəzəndi dünya,
 Dastanda oldu sanki bir xülya.
 Sən ona yerli, özün də şair,
 Söz mülkündə olduqca mahir.
 Köhnə bir dastan dilə gətir sən,
 Bir yeni dastanı bizə yetir sən.
 Elə bir dastan bizlərə söylə,
 Onu bilməyib bir kimsə hələ.
 İşdən xəbərdar olmasın kimsə,
 Yalnız Arran şahı yazsın tarixə.
 Sən Naxçıvana gələndən bəri,
 Şahın sayəsinə bəxtin gətirdi.¹⁹⁹

که نامم شود زو بیگیتی بلند ...
 گر انمایه دستور شاه زمین

199 یکی کاری جستم همی ارجمند
 مهی بد سر داد و بنیاد دین

Bu beytlərdən məlum olur ki, saray əyanlarından olan Məhəmməd ibn İsmayıl Həsi və onun qardaşı İbrahim şairi öz evinə dəvət edir. Onlar məclisdə ədəbiyyatdan söhbət edirlər. Firdovsidən, onun yazdığı “Şahnamə”dən **söhbət** düşür. Çox güman ki, həmin anda qardaşlar Əsədiyə məsləhət bilirlər ki, şaha bir dastan ithaf etsin və o da Firdovsi kimi şöhrətlənib tarixə düşsün. Şairə xatırladırlar ki, şah səni Naxçıvanda yaxşı qarşılamiş, onun hesabına bəxtin gətirmişdir.

Sonrakı beytlərdən bu aydın görünür. Belə ki, şair Rəvvadi hökmdarı Əbu Duləfi tərifləyir:

*Ərmən hökmdarı, iranlıya arxa,
Ərəbin ayıdır, Şeybanilərə tac²⁰⁰*

Йалныз бундан сонра Ясяди дастанына башлайыб, биринъи фясилдя Эяршаспын гящряманлыбындан, гьсарятиндян данышыр. О, Эяршаспы йаддашларда эениш из салмыш Рцстямля мцгайися едир. Бу сящняляри дя поемада дахили

سمعیل حصی مرو را پدر
زمین حلم و دریا دل و راد دست...
گزین جهان گرد مهتر نژاد...
گذشته درفش مهیشان ز ماه
مرا هر دو مهتر نشانددن پیش
بسی دفتر باستان خوانده شد
پس آنکه گشادند بند سخن
بدادست داد سخنهای نغز
بدان نامه نام نکو خواستست
هم اندر سخن چابک اندیشه ای
بشعر آر خرم یکی داستان...
بمانی که هرگز نگرده نمان...
جز از شاه ارانی شهریار...
بدین شاه شد بخت پیرت جوان
مه تازیان، تاج شیبانیان

محمد مه جود و چرخ هنر
ردی دانش آرای یزدان پرست
برادرش و الا براهیم راد
ز هر کس فزون جاهشان نزد شاه
بیگماز یکروز نزدیک خویش
بسی یاد نام نکو رانده شد
ز هر گونه رایبی فکندن بن
که فردوسی طوسی پاک مغز
بشهنامه گیتی بیار استست
تو همشهری او را و هم پیشه ای
بدان همراه از نامه باستان
تو زین داستان گنجی اندر جهان
ز کس یاد این گنج بر دل میار
که تا جایگه یافتی نخچوان
شاه ارمن و پشت ایرانیان²⁰⁰

мцназирия щесаб етмяк олар. Цму-миййятля, мцгайися етмәк Ясяди поезийасы цчцн характерик *xüsusiyyət*dir.

Шаир мцрабяятля гейд едир ки, ня вахтадяк Рцстямин гящ-ряманльыындан данышмаг олар. Яэяр онун дующшлярини Эяршаспын дующшляри иля мцгайися етсаяк, Рцстямин йалныз ады эюрцняр. О, щямин Рцстямдир ки, див ону эютцрцб булудларадяк галдырды вя чая атды. О, щямин Рцстямдир ки, Нцман *gözlərin tutdu*, Мазандаранда *məğlub oldu*, Исфяндийар ону зяифлятди, Сющраб ону йыхды, Эяршаспа ися щеч кяс галиб эяля билмяди. Щиндистанда, Румда, Чиндя Рцстямин едя билмядийини Эяршасп етди. Сонра шаир гейд едир ки, Фирдовси нядяняся ясяриндя Эяршаспа бизаня галмышдыр:

*Фирдовси nədənsə deməmiş ondan,
Сян özün başla onun ardından.
Тусдан ики şair söylədi буну,
Nə deyilməyibsə söylədim onu.*²⁰¹

Шаир эюстярир ки, Фирдовси Эяршаспла ялагядар щадисялярин цстцндян сцкутла кечмиш вя онун тарихдя йерини эениш ишыгландырмамышдыр. Бяс Эяршаспын барясиндя ялимиздя ня *məlumat* вар, Фирдовсийя ондан ня мялум иди? Тарихдя «Эяршасп», «Виштасп» кими *tanınan Midiya hökmdarı olmuşdur*. *Məhz onun vaxtında Zərdüşt himayə edilmiş və “Avesta” kitabı yazılmışdır.*

Ясядинин yaratdığı *Gərşasp* obrazının prototipinin *məhz həmin adam olmasını söyləmək çətindir*. Çünki «Эяршаспнамя»дя бирбаша онун тарихи фяалиййятдян данышлмыр, садяъя олараг, онун шаггында халг арасында мювьуд олан яфсаня гялямя алыыр.

Яфсаняляр еля олурду ки, мцяййян бир гящряманынын адына баьланыр, аньаг онун щяйатындан, фяалиййятиндян

تو با گفته خویش گردانش جفت
چنان شد نگوئی تو باشد فسوس

²⁰¹ اگر زانکه فردوسی اینرا نگفت
دو گویا چنین خواست تا شد ز طوس

щямин дастанда щеч ня олмур. Мясляян, Азырбайъан шифащи халг ядэбиййатында Шаш Исмайыл Хятаинин адына баъланмыш «Шаш Исмайыл» дастаны вар. Ашыглар дастаны юзляри уйдуруб, шаш Исмайыл Хятаинин шяряфиня «Шаш Исмайыл» дастаны адландырмышлар. «Корюлу» дастанларынын Бабякин адына баъландыъыны гейд едянляр вар.

Ейни fikirləri «Эяршаспнамя»йя дэ аид едя билярик. Тарихдяки Виштаспла «Эяршаспнамя»дяки Эяршасп арасында чох фярг вар. Садяъя олараг, дастан онун адына баъланмышды. Бунунла беля, еля сцжет вя эпизодлар вар ки, тарихи Эяршаспын талеи иля цст-цстя дцщцр.

Onu da unutmaq olmaz ki, belə bir əfsanə Əbül müid Bəlxinin “Şahnamə”sində də olub. Həmin “Şahnamə” həm də “Gərşasp kitabı” və ya “Gərşasp xəbəri” adı ilə də məşhur olmuşdur. Həmin kirab Sistan hakiminin kitabxanasında olub. Bəlxі onu nəsrлə yazmışdır. Əsədinin poeması isə nəzmlə yazılmışdır. Belə fərz etmək olar ki, Əsədi məhz həmin mənbədən istifadə etməklə «Эяршаспнамя» əsərini yazmışdır. Bu faktı “Məcməül-təvarix” əsərinin müəllifi Rəşidəddin də qeyd edir.

Ясяди эиришдян сонра Эяршаспын нясли барядя данышмаъа башлайыр. Дейир ки, Зющщак щакимиййятя эяляндя бцтцн йерляря адамлар эюндярди ки, Ъямшиди тапыб онун щцзуруна эятирсинляр. Тахт-таъдан узаглашдырылмыш Ъямшид шаш мцхтялиф йерлярдя эизлянирди. Шящярляри, вилайятляри эязиб, эизлянян Ъямшид ахыр Забилистана эялиб чатыр. Бу юлкяни Щурянэ адлы бир шаш идаря едирди вя онун 17 йашлы бир гызы вар иди. Онун эюзяллийи бцтцн дцнйайа йа-йылмышды. Шаш елчилярин щамысына рядд ъаваб вериб яря эетмяйи гызын юзцня тапшырмыш, кимя цряйи йатарса, она яря verəcəyini söyləmişdi.

Гызын Кабулдан олан бир дайяси вар иди. Дайя демишди ки, онун тярбийя етдийи гыз дцнйа шющрятли бир пящлявана гисмят олаъаг. Пайызда Забилистана Ъямшид эялир вя гызы баъда эюрцр. Ясяди бурада пайызын эениш тясвирини верир. Кəniz хябяр verir ки, бир эюзял облан эялиб сыъынаъаг вя цц

пийаля шяраб истяйир. Шащын гызы шярабы özü апарыр. Şərabı alıb içən Cəmşid ondan hansı nəslin nümayəndəsi olmasını soruşur.

Шащын гызы Ђямшидин суалына җаваб вермайиб ону бабына дявят едир. Qız qonağın görkəmindən hiss edir ki, şüürətlə ailyəndir. Она хисуси хидмят edib гаршысына шяраб гойур. Ђямшид дейир ки, шярабла ещтийатлы олмаг лазымдыр.

Сонра Ясяди тясвир едир ки, Зющшак Ђямшидин шяклини бцтцн вилайятляря эондярмишди. Шащын гызы да онун шяклини эюрмцшдц. Она эоря дя киминля таныш олдуьуну билирди. Бу эпизодда Ясяди бир гярибля лющвя тясвир едир. Ики гуш будагда юпщщр. Гыз Ђямшидя ону эюстяриб утаныр вя оху götürüb гушлардан шансынын юлцрмясинини soruşur. Cəmşid bunu amansızlıq hesab edir. Qız niyyət edib quşları nişan alıq və deyir ki, оху hədəfə dəyərsə istədiyi adama əgə gedəcəkdir. Атылан ох гушун ганадыны дешир.

Бу вахт дайя эялир. Гыз дайядян ипьяк раҗанпн эятирилмясини хащиш едир. Дайя ипьяк раҗанпн эятирир, орада Ђямшидин şəkli чякилмишдир. Ђямшид şəklini эюрцб пярт олур. Шащын гызы бцтцн хидмятчиляри даьыдыб юз дайяси иля Ђямшидин йанында тьякбятяк оланда она юз цряйини ачыр. Deyir ki, çoxdan bəri Cəmşidə vurulub. Ђямшид дя юзцнц тьягдим едиб, adının heç də Cəmşid olmadığını söyləyir:

*Mənə Cəmşid deyib çağırma belə,
Mən dağlı Mahanam, onu bilsənə.*²⁰²

Шащын гызы билдирир ки, она чохдан вурулуб, истяйир ки, бирликдя олсунлар, евлянсинляр вя оьланларп олсун. Ђямшид дейир ки, атан мяним ким олдуьуму бился Зющшакя тяслим едэр. Гыз анд ичир ки, бу сиррп ачмаз. **Sonda Ђямшид щягиги адыны она дейир.** Ясяди эюстярир ки, о эцн Щуд пейьямбярин эцнц иди, она эоря дя щямин эцн никащ баьланды.

Ъямшидля падшащын гызы арасындакы никащ эизли галыр. Бир мцддят Ђямшид арвадынын щимаиясиндя йашайыр. Сарайда эюрцнмяйян гызындан шащ щцбщялянир вя Гяндящардан олан кянизини ъасуслуг цццн эюндярир. Щяр шейи юйрянян шащ истяйир ки, Ђямшиди Зющщака тяслим етсин. Падшащын гызы дейир ки, бу, буюцк рцсвайчылыг ола биляр. Гызынын сюзцнц ешидян шащ фикриндян дюнцб Ђямшидля таныш олур. Тезликля онларын бир оьлу олур, адыны Тур гойурлар. Забилистан шащы ону да оьлу кими сеvir. Ođlan bõyũyũb 15 йашында иэид рәhləvan олур.

Ђямшидин юзцня сыьынаъаг тапмасы барядя шайияляр эет-эедя йайылыр. Зющщакын гязябиндян горхан шащ кцрякяни Ђямшидя эизлянмясини мяслящят билир. Ђямшид яввял Щиндистана, орадан да Чиня эедир. Чиндя ону яля кечирилиб Зющщака тящвил вериглъг. Зющщак Ђямшиди вящшиъясиня ики уегъ парчалайыр. Арвады бу хябяр ишидиб юзцнц юлдцрцр. Бу вахт оьлу Турун Шидасп адлы ювлады олур. Шидаспын ися сонра Тавуруг адлы оьлу олур.

Туси эюстярир ки, Турун оьлу Шидасп Кабула щцъум етмяк истяйир. Тавург атасындан хащиш едир ки, ону да юзц иля эютцрцсн. Узун мцбащисядян сонра Тавург атасыны разы салыб dõyũşę gedir. Dõyũşdę o, Кабул пящляваны Сяряндя габил эялир.

Сонра Тавургун оьлу олур, адыны Шащ гойурлар, онун да оьлунун ады Ясрят олур. Ясрят буюццр, онун да оьлу олур, адыны Эяршасп гойурлар. Ясяди бцтцн бу сящняляри ютяри тясвир едиб, ахыр ки, поемасынын баш гящряманы Эяршаспын тарихия эялиб чатыр.

Ясяди Эяршаспын бцтцн няслини садалайандан сонра ясас щиссяйя кечиб Эяршаспын ящвалатыны наьыл етмяйяси dastançılıq әnәnәsi idi. Шаир Эяршаспы гейри-ади инсан кими тясвир едир. Беля тясвирляр адятян наьылларда олур. Онун бир эцнц бир айа бярабяр иди, бир айы бир иля бярабяр иди, о, щямишя йемяк йох, дующш ахтарырды, дайянин дюшлярини арайыб сцд яммяк явзяиня шир вя асланлары ахтарырды. 14

йашына чатанда артыг ясл пящляван иди. Бир дяфяйя 6 литр шыраб ичирди, отуз адамла дующщб галиб эялирди. Онун цаггында шайияляр бцтцн дцнйайа йайылды вя щамы Ясрят шащдан горхмаъа башлады. Чцнки онун бея эцълц оьлу вар иди.

Онун хябяри Зющщака чатыр. О гярара эялир ки, Ясрята баш чякиб Эяршаспа бахсын. Зющщак эялиб Эяршаспы эюрядян сонра ондан горхур вя истяйир ки, Эяршаспы арадан эютцрсцн. Она эюря дя Эяршаспы Шикавянд даьында яждаща иля дующщя эюндярир. Эяршасп буна разы олур.

Ясяди Эяршаспын яждаща иля дующщцнц эениш тясвир едир. Эяршасп яждащайа галиб эяляндян сонра юзц ццн йени байраг чякдирир:

*Яждаща юлдцртәyi, шурдәki gücü,
Bайраğın təsvirinə o saldı düzü.
Bуyrağın altında qara әjdәha,
Ondan yuxarıda şir, baxır aya.*²⁰³

Чох гярибядир ки, бея тясвирляр тарихдя тцрк дювлятляринин дя байраьында олмушдур.

Сонракы сящнялярдя Ясяди артыг Эяршаспы пешякар пящляван – ъанэавяр кими тясвир едир. Ясяди данышыр ки, Щиндистанда Махараъ адлы бир шащ вар иди. Онун гощуму Башу Чейлан адасыны идаря едирди. Башу Махараъы дия тутур ки, Зющщака гаршы цйан етсин, Махараъ имтина едяндя юзц Зющщака гаршы цйан галдырыр. Буну биян Зющщак katibi чаьырыб Ясрята мяктуб йаздырыр. Мяктубда дейилир ки, Ясрят Башуя гаршы дующщ ццн Эяршаспы эюндярсин.

Ясрят оьлуна бязи мяслящятляр вериб дующщя эюндярир. Эяршасп мин дующщцц эютцрцб йола дцщцр. Зющщак она 300 мин дующщцц тьяклиф едир. Эяршасп яввял юзцнцн сечмя

درفش چنان ساخت کز هر دو بود
زیر شیر زرین و بر سرش ماه

²⁰³ از آن کاردها کشت و شیر نمود
به زیر درفش آزدهای سیاه

дүйцшчцляриндян башга орду эютцрмяк истямир. Анъаг сонра 12 мин дүйцшчц эютцрмаяя разы олур. Орду эями иля Щиндистана эедир. Махараъ ону йахшы гаршылайыб, пщляван йçün бьюцк шянлик тяшкил етмяк истяйир. Анъаг Эяршасп бундан имтина едиб söylәyir ki, mән әләncәyә уох, döyüşmәyә gәlmişәм.

Ййлянья йериня Эяршасп ятраф районларда горху йарадан ширлярин овуну тяшкил едир. Дүйцшдян габаг Башуяа мяктуб эюндяриб, Махараъа табе олмаы тяклиф едир. Мяктубу алан Башу гязбяляниб мяктубу тяръцмя едянин башыны вурдурур, елчилари дүйцр. Сонра бцтляря анд ичир ки, Гяршаспы юлдцряъяк.

Анъаг дүйцш вахты Башунун гошунлары гачыр. Башу фикирляшир ки, мялюбийятинин сябяби ордунsunun низаминин дцз olmamasıdır. Цч эцндыан сонра йени низамла дүйцшя уenidәn башлайыр. Бу дяфя дя мялюб олур. Онда гярара эялир ки, рцшвятля Эяршаспы яля алсын. Эяршаспын йанына атлы эюндяриб чохла зинятляр вя гызыны тяклиф едир. Эяршасп бундан гязбяляниб атлыны говур вя Махараъа билдирир ки, онун щийлясиня уймаq olmaz: «Севимли достлдан аьаъ зярбяси йемяк, гяддар дцшмянля юпцшмякдян йахшыдыр».

Башу истяйир ки, ъани эюндяриб Эяршаспа суи-гяд етсин, анъаг бу баш тутмур. Ардыгыл дүйцшлярдя Башунун бцтцн дүйцшчцляри дармадаъын олур. Ортада тякъя щцндцр бойлу бир зянъи галыр. Зянъи Башуяа дейир ки, мяктуб йазыб ону Эяршаспын йанына эюндярсин, мяктубу охуйанда юлдцрцъц зярбя ендириб, ону юлдцрсцн. Эяршасп щийляни баша дцшцб зянъинин ялини сыхыр, аьрыдан о, шушуну итирир. Эяршасп дейир ки, яээр ону Башу иля эюрцшдцрся, зянъини азад еяр. Беляликля, зянъинин кюмяклийи иля Башуну йатдыъы йердя тутуб, ял-голуну баълайыб Махараъа тящвил верирляр. Махараъ ону зиндана салыр.

Бир сыра башга манеяляри дя арадан галдырандан сонра Эяршасп Махараъла Серепдипя (Чейлана) эедир. Орада Дишу даъына галхырлар.

Ясяди тясвир едир ки, бу даъа вахтиля Адым ъяннятдян гову-ланда дцшмцшдц. Орада Эяршасп бир гоъа брящмянля растлашыр. Онунла сющбят едир. Ясяди бу сющбятдя бир сыра фялсяфи мювзулара тохунур. Бу мягамын олдугъа буюцк тарихи-ядяби-фялсяфи ящямийяты вар.

Щиндистанын дцнйайа эюстярдийи мюъцзялярдян бири дя фялсяфи идеялардыр. Мящз она эюря Ясяди Эяршаспын брящмян-философла сющбятини поемасына дахил етмишдир. Юзц дя онларын арасындакы диалог чох гярибля олур. Эяршасп бгяһмяня тапмаъалар дейир, философ да онлары тапыр. Бунунла Ясяди эюстярир ки, Щиндистан философлары ян абыллы философлардыр.

Сонра Махараъла Эяршасп эямилярдя сйащяты чыхыб Щиндистанын бир сыра адаларыны эязирляр. Щинд океанындакы щямин адаларда гярибля шейляр эюрцрляр: минерал чешмяляр, гярибля оъаглар, гызыл тозлар вя с. Адаларын бириндя мябядя эирирляр. Бурада йуху иля хястяляри саъалдырлар. Орада димдийиндя мин дешик олан гуш вар вя мцхтялиф эър охуйур. Гушун мин йашы оlanda юзцнц йандырыр вя онун кцлцндян башга гуш йараныр.

Адаларын бириндя онлар гярибля бир балыг эюрцрляр. Онун бейниндян рий чыхарырлар. Махараъ дейир ки, бу балинадыр, бцтюв бир эямини уда биляр.

Сонра онлар шашын эямиси иля буюцк аъаганадлар олан адайа дцщцрляр. Онлар гошуна щцъум едиб отуз няфяр дюйщщцнц юлдцрцрляр. Щямин юлкядя гойундан буюцк гарышгалар эюрцрляр.

Башга адада *вак-вак* аъаълары битир. Мейвяляри инсан башына охшайыр. Кцляк ясяндя инсан кими гышгырырлар. Эцндцзляр щямин аъаъларын мейвяляри туюкцлцр вя онлары дяниздян чыхан шейванлар йейир. Бу адада инсанларын бир эюзц, бир йанаъы, бир яли, бир айаъы вар. Анъаг онлар ъейрандан да ити гачырлар.

Сонра онлар *фулгушларла* растлашыр. Онлар адам йейир. Тцкляри узундур, гулаглары фил гулаъы кимидир. Филгушларын

дабындан цэюзлц бир киши чыхыр. О, гярибья бир ьаду суюляйир. Габагларындан бир гапы ачылыр вя ичяридя мюьцзяли даь эюрцнцр. Баьда дцнйанын илк аьаьлары вар. О аьаьларын бир мейвясини йейян бир щяфтя аьмыр. Баьда бир сарай вар. Сарайын салонундан табут асылмышдыр. Табутда бир нечя йазы вар. Йазыларын бириндя эюстярилир ки, Сийамяк 1160 ил йашамышдыр.

Onlar gəlib Vəndab dağına çatırlar. Bəndab dağında bəyicə bir gəfəl əyürçlər. Gəfəla gəyar pilləkənlər var və həmin pilləkənlərin üstündə atlı heykəli var. Həmin atlı əlindəki qılınca fırladır və heç kəs yaxına gedə bilmir. Əyüşəsp yəm edir ki, pilləkənlərin altını gasynlar. Yəsərlər pilləkənlərin dibini gasyrlar, altından dərən güyü çyыр. Güyünün dibində fырланан çарх var. Çархын зянъири pilləkənin cətcndəki atlıya bağlanıb. Зянъири сындырырлар, çарх фырланыр вя гыфыл ачылыр. Ичяридян Нушянэ оғлу Тящмурысин гябри тапылыр.

Онлар щяр тяряфи эязяндян сонра Щиндистана гайыдырлар. Махараь ямр верир ки, бцтцн Щиндистаны Эяршаспа эюстярсинляр. Бу эязинтидя Ясяди мцхтялиф бцтлярин тясиврини верир.

Эюрцндцйц кими, Ясяди бцтцн бунлары тясвир етмякля бир тяряфдян шифащи халг ядьябийатынын metodologiyasından istifadə etmiş, икинъи тяряфдян дя юзцнцн фантазийасыны вермишдир. Бу фантазийалар дцнйа иътимаиййятиня «Щолливудун сьяащяти», «Синдибаднамя» ясярляриндян йахшы мялумдур. Аньаг Ясядинин фантазийасы щямин набылларла мцгайисядя çох фярглянир вя бурада орижиналлыг çохдур.

Беля тясвирляр dövrün bədii yaradıcılıq üslubundan, охуьу аудиторийасынын марабындан иряли эялирди. Орта ясрлярдя гейри-ади щадисяляр danışıb инсанлары щейрятляндирмяк хüsusi мящарят щесаб едилирди. Ясяди дя бу мянада юзцнцн гцдрятли сяняткар олдуьуну сцбут edirdi.

Еля бцтлярдян дя данышаркян Ясяди çохлу яфсаняляр, рьявайятляр данышыр. Бу тясвирлярдя щяхси фантазийа аздыр.

Эюрцнцр Ясяди данышдыгларыны йа ешитмиш, йа да «Яъаиб ял-щинд» ясяриндян охумушду. ХЫ ясрдя бу ясяр чох məşhur иди.

Сяфярдян гайыдандан сонра Эяршасп Зющцакын йанына эедир вя ондан хащиш едир ки, атасынын йанына гайытмасына изн версин. Зющцак она мяслящят билир ки, тезликля евлянсин. Атасы она чох адамларын гызыны тьяклиф едир, анъаг щеч бирини бйайнмир. О гярага гэлыр ки, дцнйаны эязиб юзцня qiz тапсын. Атасы буна разылыг верир вя чохлу мяслящятляр верир. Мяслящятляр ичиндя бири хцсуси мараг добурур:

*İstəsən soymasın səni bir nəfər,
Oğru san hamını hər kəsdən həzər.*²⁰⁴

Цмумийятля, Ясяди йери эяляндя, олдугъа ящямийятгли, мцдрик мяслящятляр верир. Бу да эюстярир ки, шаир ясярини юмрцнцн ян мцдрик дюврляриндя гялямя алмышды.

Яввял Эяршасп Сурийайа эедир. Ону йалныз бир тцрк хидмятчиси мцшайят едир. Onlar бир дяфя чмянликдя эюрцрляр ки, шир ов далынъа гачыр. Эяршасп шири юлдцрцр, ову да юзц тутуб шишя чякир. Бу вахт онлара ики атлы йахынлашыр. Эяршасп atlılardan щарадан эялдиклярини сорушур. Мялум олур ки, онлардан бири Хявярдян, бири Румдан эялир. Эяршасп сорушур ки, юлкяляриндя щансы мяюцляря эюрмяк олар. Румлу дейир ки, юлкясинин шашынын олдугъа эюзял гызы вар. Анъаг щярт гойублар ки, ким сарайдакы буюцк щяъмли йайы чякся, гызы она верьякляр. Бу, Эяршаспын хошуна эялир вя о, Рума йола дцщцр.

Йолда гулдурлар тяряфиндя тамам сойулмуш карвана раст эялирляр. Эяршасп гулдурларын далына дцщцр, онлары дюйцб карванын малларыны эери алыр. Карван сащибляриндя бири миннятдарлыг мягсядиля хащиш едир ки, Эяршасп Румда оларкян онун евиндя йашасын. Эяршасп бу тьяклифи гябул едир вя Румда оларкян карван сащибинин евиндя галыр.

Онун евиня падшашын гызынын дайяси **дә** эялиб-эедир. Дайя Эяршасп шаггында гыза, гыз шаггында ися Эяршаспа данышыр. Падшашын гызы дайянин сюзляри иля Эяршаспа гийаби сурятдя вурулур. Истяйир ки, ону эюрсцн. Онлар баьда эюрцщрляр. Бир-бирлярия ашиг олулар. Эяршасп вязирин йанына эедиб йайы чякяъяйини билдирир. Она хябярдарлыг едирляр ки, йайы чякя билмяйянлярин башыны вурулар. Эяршасп щеч нядяр горхмадан иряли чыхыб йайы чякиб йериндян гопарыр вя сындырыр. Бунлары эюрян шаш гызыны Эяршаспа вермяйя разы олу, анъаг вахт истяйир. Эяршасп буна разы олмур вя дейир ки, «алма аьаьда эюзял олса да, дяриляндя даша чох ятир верир».

Эяршасп евлянир, **арвадыны** да эютцрцб евиня гайыдыр. Той мярасиминдя сонра Зярянъя шящярини тикмяйя башлайыр. Бу вахт Кабул шашы юлцр, онун оьлу Ясрятя верэи вермякдя имтина едир. Мцщарибя башлайыр вя Ясрятин гошунлары галиб эяля билмир. Ясрят оьлуну кюмяйя чаьырыр. Эяршасп ики йцз адамла атасынцн кюмяйинэ тялясир. Йолда кяндлярин бириндя бир няфяр брящмян она цч мяслящят верир: шяраб ичмя, яээр ону Кабул шашын гызы belə эятирярся, ону дявят едян гадынын отаьына эирмямяли, цццнъцсц дя шящяр alınan dan sonra qala divarları tikilsin ki, səhranın küləyi onu toza basmasın.

Эяршасп кабуллуларла дующшя эириб онлара галиб эялир. Дующшдя сонра Субашас мябядиня эедир. Ешидир ки, бурада бир гыз вар, пул алыб ора эялянляри яйляндирир. Бу адятин индийдяк Щиндистанда галмасыны Ясяди гейд едир. Эяршасп сонра Кабул шящяриня щцъум едиб ораны дармадаьын едир, шашы юлдцрцр. Бир гадын ону юз евиня дявят едир. Эяршасп брящмянин сюзцнц хатырлайыб юз йериня ону истямяйян сяркярдялярдян бирини эюндярир. Евин дящлизиндя сяркярдянин башына дяйирман дащы салырлар. Эяршасп еви сачиби иля бирликдя йандырыр.

Кабул шашын сарайында Эяршаспа шашын гызы бир пийаля шяраб эятирир. О, брящмянин мяслящятини йада салыб

дейир: «Бу шярабы мяним саълыьыма ич». Гыз горхудан аьаппаг олур, шярабы ичиб юлцр. Эяршасп Кабул шащын аилясини тамам гырыр, шащын тахтына юз йахынларындан бирини ййляшдирир.

Бу щадисядян сонра Ясяди нювбяти фясилдя тамамиля мяслящятляр верир. Ясрятин дилиндян верилян мяслящятлярдя дейилир ки, шащы дюрд шей йыха биляр: юзцнц итирмя, чылынлыг, хясислик, тянбяллик. Сонра бир сыра гяддарлыглар да юйрядиб дейир ки, яэяр ордуда бирбаша, йа эизли сурятдя сянинля дщшмянчилик едян варса, онлары щийля иля арадан эютцр.

Сонра мяслящят билир ки, кечмиш шашцлардан ибрят эютцрцн. Кимдян сяня чохла сюзляг данышырларса, демяли, о, лайигли адамдыр, ццнки мейвяси олан аьаьа даш чох атарлар. Чох гярибядир ки, Ясядинин бу щикмятляри йерли халг дщщцнъясиндян иряли эялирди. Шяргин ян щикмятли дейимляриндя щямишя бу кейфиййятляр, мцдрик фикирляр эениш шярщ едилмишдир.

Сонра Ясяди йенидян щадисяляря кечир. Эяршаспын Систан шящярини тикмясини нягл едир. Шящяр тикмяк, йол чакмяк, кюрцц салмаг Йахын Шярг менталитетиндя ян йахшы иш сайылмышдыр. Ясядинин роemasindakı бу мотивляр щямин менталитетдян иряли эялирди. Поеманын сонракы эпизоду «Şащнамя»дян эялмя эпизоддур. Фирдовси эюстярир ки, Рцстям о гядяр аьыр иди ки, атла эедяндя ат дизядяк торпаьа батырды. Ейни эпизод бурада да верилир. Ясяди эюстярир ки, Эяршасп о гядяр аьырлашмышды ки, атлар ону апара билмирди, о йалныз филлярля һяркят едирди. Филляр дя анъаг ики мил эедя билирди.

Эяршаспын гцдрятинин артдыьыны эюрэп Зющщак горхуйа дщщр. Ёстяйир ону еля бир пящляванла цзляшдирсин ки, щямин пящляванын ялиндя юлсцн. Bu mæqsədlə ону горхулу див Минщирацла дюйщя эюндярир.

Beləliklə, Gərşasr Эирман сящрасындан кечиб Танъайа эедир. Щямин йерлярин щакими дейир ки, онларын бир

щяфтялик йолларынын цстцндя Лакита адасы вар. Орада 200 мин дюйщщц йашайыр. Онларын щамысы бцтпярэстдир. Опларла дюйщмяк мцмкцн дейил, чцнки онларын йашадыьы даь магнитдир. Щаким дейир ки, эяр дямирлярэ сарымсаг сцртэяниз, магнит онлары дартмаз. Onlar belə də edirlər.

Бир сыра маъяралардан сонра Эяршасп щямин адайа йахынлашыр. Эюрцр ки, бiг адам дайаныб ялиндя пагса йеллядир. О адам Яндялусдан олан Мухтардыр (щакимдир). Онун эямисини бура фыртына атмышдыр. Горхулу див онун ики йцз мцшайятчисини йемишдир. Тякъя о саь галмышдыр. Дюйщщцляр Эяршаспы ващимяли дивля дюйщщдьян чякиндирмяк истяйирляр. Анъяг о щеч нядян горхмадан дюйщщя ъан атыр. Дивля растлашанда Эяршасп онун башыны охла дешир, о гядяр дюйцр ки, див һүсуну итирир. Онда Эяршасп дивин дишини чыхарыб, юзцнц дя эямийя сцрцуйб атир.

Йахын адаларын бириндяки дюйщщлярдян сонра о, ясэярляри иля Кяйравана эедир. Оранын шащы Эяршаспа мяктуб эюндяриб ону горхутмаг истяйир. Гязяблянян Эяршасп мяктубу эятирянин дилини чыхарыр, саггалыны гырхдырыр. Биринъи дюйщщдя Кяйраван дюйщщцляри мяьлуб олур. Онларын эсiг дцщмцш мцшайиятчиляринин бурнуу, гулабыны кясиб шащын йанына эюндярирляр. Эяршасп онлара галиб эялир, Кяйраван шащы мящв едилир.

Эери гайыдаркян Эяршасп еля бир щящярэ эялир ki, орада мисдян, дямир вя бронзадан диряк галдырылмышдыр. Диряйин цстцндя лювщя вурулуб вя лювщядя йазылыб: «Он дяфя отуз ил йашайан шащ чохлу гызыл топламышды, онлары бу диряйин алтынды эизлятмишдир».

Гызыллары газыб чыхарырлар. Эяршасп ямр едир ki, гызыллардан он манатлыг sikkələr дцзялтсинляр. Sikkənin бир ццндя Ђямшидин, икинъи ццндя онун яксини версинляр.

Зющщакын йанына эялян Эяршасп эсiг дцщмцш диви она вериб евиня гайыдыр. Бу вахт Эяршаспын атасы Ясрят 285 йашында вяфат едир. Еляъя дя Эяршаспын гардашы Щцрянэ

юлцр вя онун Няриман адлы оьлу галыр. Эяршасп ону оьуллуьа эютцрцр.

Сонра Ясяди сьойляйир кi, Зющцакын артыг 1000 йашы тамам олур. Фяридун ону Дямавянд даьында гандаллайыр. Фяридун юзцня пайтахт Амулу сечир. Ясяди гысаьа Эавянин дя адыны чякир. Эюстярир кi, Фяридун ону дьойцща эюндярир.

Фяридун ямр верир кi, Эяршасп Няриманла бирликдя сарайа эялсин. Парад нцмайишиндян сонра Фяридун ону Туранла мцщарибяйя эюндярир. Биз бурада Ясядинин «Туран» термини алтында няйи нязрдя тутдьюунун шащиди олуруг вя бир ньовц Туранын о вахт нязрдя тутулан ььбрафи мьовгейини эюрцрцк.

Эяршасп Чача эедир (о вахт Сямяргянд беля адланьырды). Сипиьабдан (бязи мянбьярдя Исфиьаб – индики Исфашан) кечиб Имак чайына чатыр. Оранын щакими Йягар-хагандыр. О, щямишя Зющцакла дцщмянчилик едирди. Бу хаган юз гардашы оьлу Тагинташла мцщарибя едирди. О, Фяридуна табе олмаьа разы олмушду, бир щяртля кi, Эяршасп она мцбаризясиндя кюмяк етсин. Тагинташын гошунлары *тогузгузовлардан* тяшкил едилмишдир. Няриман онун цтцня щцьум едир вя Тагинташы эsir алыр.

Чиня йцрцщляр башлайыр. Ясяди бу йцрцщдя дя мцхтялиф мььцзялярдян даньшыр. О ьцмлядян, «daş йаьышындан» даньшыр. Гярибядир кi, щямин дашлар йалныз юз йериндя фяалийят эюстярир, башга юлкьярдя фунскийаларыны итирир. Йолда онлара башга бир щадися дя црьаш олур. Йолларына учан тцлкцляр чыхыр. Онларын тцкляри одда йанмыр. Sonra онлар мцхтялиф яьайиб щейванлар олан мешяйя gəlib çıxırlar.

Пящлэвянлар Чин пайтахтына чатыь тьактуб эюндярирляр. Ancaq Фагфур щяр ьцр разылыгдан имтина едир. Дьойцщ олур вя Фагфураны яля кечирирляр. Онда Фагфур 800 миллионлуг гошун топлайыр. Гьюрцнцр, Ясяди Чиндя чохмилйонлу ящалинин йашадыьыны артыг билирмиш.

Фуганшуря щящяриндя пящляванлар гызыл хоруз эюрцрляр. Хоруз фьрланыь мцхтялиф мащнылар охуйур.

Фагфур юз гошунуну чайын кянарына дцзр. Миньяъимляр дующщ мясляят билмирляр. Дейирляр кi, Фагфурун гошунундан бир няфяр чайы кечся, о, дующщдя удусаьагдiр. Эеьа бир тцрк юз дястяси иля Чин ордусундан айрылыб чайы кечир. Буну билян Фагфур горхуб Чцндан шыщяриня гачыр. Орада әsир дцщщр.

Няриман Фяридуна гялябя барядя хябяри, әлә кеçirilән гянимяти вя ясирляри апарыр. Сонра Фяридун Няриманы Бялх щакиминин гызы иля евляндирир. Бу низашдан Сам (Рцстямин атасы) добулур.

Бавянин оьлу Губад щяр шейдян наразыдыр. О, беля щесаб едир кi, атасы Зющщакы девирмяк цццн чох иш эюрцб. Аньаг бцтцн щядиййяляр, щюрмят Эяршаспа чатмышдыр. Бу хябяри билян Фяридун сарайда гябул вахты буюцк нитг суюляйир. Щясяд щиссини писляйир: «сюз йарасы, низя йарасындан писдир, чцнки о инсаньын рущуну дешир» дейир. Сонра Эяршаспы тярифляйир. Дейир кi, Эяршасп шащ няслиндяндир, сянин няслин ися Исфашанын дямирчи няслиндя.

Эюрцндцщ кими, Ясяди **дцнйаэюрцщщндя** ъямиййятдяки иьтимаи тябягяляря, инсанларын дини, ирги, нясли-няъабятиня хцсуси ящямиййят верирди. **Onun yмякчи инсанлара йцксяк qiyмәt verdiyini дәqiq deyә bilmәrik.** Аньаг онун вясф етдийи адамлары фяргляндиряндя эюрцрцк кi, шащ няслиня рябяти буюцк олуб. Бахмайараг кi, онун юзц зящмяткеш аилядян олмущду. *Әsәdi başqa cür yaza da bilmәzdi, çünkü mövzunu işlәмәyi ona Rәvvadi hökmdarı sifariş vermişdi. Şahı pislәyib, zәhmәtkeş adamları tәriflәмәk sifarişçini tәhqir etmәk kimi qәbul edilәrdi.*

Губадын сюзлярини щярщ едяндян сонра Фяридун ону баьышлайыр. Фирдовсинин гяляминдя ися Губад тамам башга тярздя верилмищдир Бир гядяр дя дягиг десяк, Фирдовсинин тясвириндя Губад демократиуа *tәrfдarı olan* адамдыр. Ясядидя ися ъямиййят демократик ганунлардан узаг, *әsilzadәlәрin hökmran olduьu сәмиууәтдир.*

Ясяди сонра башга бир мятлябя кечир. Эяршасп Тяньада оlanda юз щярби гянимятлярини орада сахламышды. Анъаг шащын нявяси щямин гянимяти гайтармаг истямирди. Бу эпизодларын тясвириндя Ясяди гярибья бир ифадя ишлядир:

*Peuğambər İbrahimdi o zaman,
Ona Zərdüşt adı vermiş asiman*²⁰⁵

Эюрцндщйц кими, шаир Ибраһим пейьямбярля Зярдщштц ейниляшдириб мцсялман, йящуди вэ христиан пейьямбяриня aid оланları һәм дә Зярдщштцн адына чыхыр. Мащийят етибария бурада еля бир буюцк гябащят йохдур. **Ибращим пейьямбяр дя, Zərdüşt дә бцтпярястлийя гаршы мцбаризя апармыш.** Онларын һяр икисинин тарихдя ролу ейни олуб. Эюрцнцр, Ясяди бу нюгтейи-нязярдян онлары бирляшдириб, бир шяхсийят алтынды вермищдир.

Сонракы сящнялярдя Эяршаспын 800 йашы олмасына бахмайараг, яввялки кими, гочаг вя иэиддир. Тянса шащынын цстцня щцъум чякир. Шащ гачыр, ордусу даьылыр, щящяри тамам йандырырлар. Сящярисе эцн туфан галхыб шащын эямисини сачиля атыр. Шащы Эяршаспын ямри иля юлдцрцрляр. Шящяри йенидян тикиб башгасыны ора шащ тьяин едирляр. Бу фясилдя вар-дювлятин дцнйада галмамасындан, пис тьящятляриндян данышыр:

*Deyirsən övlada saxlayım mən var
Qəm yemə sənsiz də ona çatan var.*²⁰⁶

Сяфяриндян эери гайыдан Эяршасп сящрада бир гяср эюрцр. Гясрин диварындан пиллякянляр эедир, пиллякянлярин цстцндя инсанын аьаьдан йонулмуш щякли вар. Щякилдя insan

---

بدش نام زردشت از آسمان
میر غم که چیزی بود بی تو نیز

²⁰⁵ پیمبر یراهیم بود آنزمان
²⁰⁶ نهم گونی از بهر فرزند چیز

heyvanların şamıyını oxu ilya yoldırcıb. Əyrişasp oxu ilya onu vurur, gapı arxasında azyndan od pıscıryan dıyır şırı yurc. Şırın altynda neftly dolu ıyanan guyu var. Gıyrdı Yıspıya (İdrıs peıyambır) peıyambırın mımıosu saxlanılır.

Əyrişaspyın 833 ıaşı olanda o xıyalyanıır. **Yulcm mıgamyıny şıss edıb goşum-yırybasıny başıyna ıybyb valı Nıyımány tıyın edır.** Bu vaht onun ruşu çıxyr, əyü garalıyır, ıaıyş ıaıyır. Şamı matyam libası **əyınır.** Mınlyrly atın guıruyunu kıyılıyır, ıyşyrları atıylar. Bayırları byıyb, Əyrişaspyın byıyadıny eıvana vıdalashmag cıcn goıyular. Sam va Nıyımán vıda nıtııı **şuylyırlər.** Onu dıfn edırlyr. Sonra Samı Fıyırıdunun ıanıyna aparıylar. Fıyırıdun Samı yucny sıykyrdı edır. Axıyınby beıtylrdı poemányın gurtarılması tarıxı əystyılır:

*Bu böyük dastan beləcə bitdi,
Uğurlu olsun, bununla yetdi.
Hicrətdən bir dövr keçdi belə,
Oldu dörd yüz əlli səkkiz elə.²⁰⁷*

Şyamın tarıx 458-dır. Bu tarıxı mılad tarıxıny çevıryan-
dı 1066-by ıl alınıyır.

Beılyıkly, Yıyadınyın Naıçyvanda cı ılə ıazdyby bu ny-
şyanə eıpeıya bızyı ny verır? Bu sualla ylagıdar bızyı yıyırın su-
rytlar alıyını, sıjet va kımpozısyıyasyıny, mıvzusunu va ıdeıyasyıny nyzyrdyan keçıryak...

Bızyı alımlıyır Yıyadınyın «Əyrişaspyıny»sını şyrc edıyryk əystyarmışlyar kı, yıyır Fırdivsınıın «Şaşpyıny»sını kylyyadı goımag mıgıyadıly ıazylmıyşdy. Şytta beıly fıkyırlar dy var kı, onun cımıyıyıtly, Fırdivsıdyın xosu əylmıyımış, beşınby mcnazyrsındı Ybymın dacı şayırlıyın sırasındı

به پیروزی و روز نیکست اختری
شده چارصد سال و پنجاه و هشت

²⁰⁷ شد این داستان بزرگ اسپری
ز هجرت به دور سپهری که گشت

Фирдовсинин адыны чякмямишдир. Бѳтѳн бунлар шяхси фикирлярдир, Ясядинин мѳназирысиндя Фирдовсинин адыны чякмямясинин сябябини Г.Ете онунла изаѳ едир кѳ, мѳназириязылан вахт Фирдовси щяля мяшщур дейилди. Бу фикирля **разылашмаг** олар.

Ясяд «Шашнамя»ни охумушдур. Чѳнки бир сыра башлыглар Фирдовсинин епопейасындакы башлыглары иля уйьун эялир. Еляъя дя Ясядинин поемасында Фирдовсинин вя онун «Шашнамя»синин адыны чякмяси, бязи образлар барядя мѳщакимя йѳрѳтмяси эюстярир кѳ, ѳair «Шашнамя»ни дяриндя мѳталия етмишдир. Юз поемасыны йазаркян чалышмыш кѳ, щадисяляри бир гядяр фяргли версин. Бир сюзля, Ясяди гаршысына беля бир мягсяд гоймушду: Фирдовсидян даща эѳълѳ поэма йазмаѳ..

Буна наил ола билбѳми? Е. Бертелс бу барядя мѳщакимя йѳрѳдѳб гейд етмишдир кѳ, Ясяди она верилян сифариши лазымынъа йериня йетирия билмяди вя нятигядя, шаирликдян буюѳк ад чыхара билмяйиб, ади хяттата чеврилмишдир. Бу фикирля разылашмаг чятиндир. Шаир щеч дя щяйатындан, талейиндян щикайят етмямишдир. Тякъя бир йердя шаир гейд едир кѳ, «мяним кющнялмиш хошбяхтлиийим». Бу фикри дя шаирин гоъалыбы иля изаѳ етмяк олар. Шаир юзѳ дя поемасы ilə fəxr etmişdir.

Ясядинин иряли сѳрдѳйѳ ясас идея бир гядяр долашыг характер дашыйыр. Шаир бир тяряфдян ядаляти, мярщямяти тяблиь едирся (бу хѳсусиля Эяршаспын дивляри, яждащаны, горхунъ гѳввяляри мящв етмясиндя, инсанларын щяйатыны хилас етмясиндя эюрѳнѳр), икинъи тяряфдян дя, Зющщакын щакимиййяти, шяхси мянфяяти наминя инсанлары гырмасы, щящярляри даьытмасы анлашылмазлыг йарадыр. **Ющщяманыны щющрятляндирмяк ѳѳн Ясяди щяр ѳѳр рянэлярдян истифадя едир**, онун эѳънѳ, горхмазлыбыны нягл едир. Тяяссѳф кѳ, бѳтѳн бунлар щеч ня вермир. Ясядинин Эяршаспы инсафсыз бир машындыр, онун буюѳк даьыдыгъы эѳъѳ вар. О даьытмагдан,

юлдцрмякдян щязз алыр. Онун бцтцн йцрцщляри Зющцакын ишьалларына, йахуд да шяхси гняимятиня хидмят едир. Фирдовсинин гящряманы – Рцстям, йалныз бир дяфя Сяйавушун далынъа эедяндя гяддарлыг едир. Эяршасп ися вящшидир, сон дяряъя гяддардыр.

Бертелсин дедиклярия ону ялава едя билярик ki, шаир ясяри сифариш ясасында йазмышды. Сифариш верян шяхс дя иърачынын гаршысына ъидди шяртляр гойур. Эюрцнцр, Ябу Дцляфин сифариши тягрибян беля олмушдур: еъазкар сящняляр чох олсун, шаща сюзсцз итаят, абылаэялмяз гцввянин нцмайиши, шащларын щакимийятинин мцтляглии вя с.

Шаир дя верилмиш тяляблярдян кянара чыхмайыб. Ясярин бязи ъящятляри бизим зювгцмцзц охшамайа да биляр, бязи сящняляр, персонажларын характери бизи гязябляндиря биляр, анъаг бир сянят ясяри кими, мифик тяфяккцрцн ифадяси кими «Эяршаспнамя» чох ящямийятлидир.

Биз Эяршасп сурятини яввялдян ахырадяк вящши инсан кими эюрмцрцк. О, Зющцакын гейри-гануни тапшырыгларыны да йериня йетирмир. Бертелсин дедийи кими, «ишьалчылыг» тядбирляри дя щяйата кечирмир. О йалныз юлкянин ярази бцтнцвлцц ъцн, сепарат, экстремист *qüvvələrə qarşı mübarizə* арагг. Онун Щиндистан сяфяри дя, Кабул сяфяри дя баш вермиш иътишашлары йатырмаг мягсяди дашыйыр. Тякъя бир дяфя, Фяридцн ону Туранла мцщарибяйя эюндярир. Бу сяфяр дя Туран шащынын тякиди иля олур.

Эяршасп щямишя *qəddar* дейил. Карван сащибляринин гулдурлар тяряфиндян сойулдуьуну эюряндя ядаляти бярпа етмяк ъцн о, карван сащиблярия кюмяк едир. Гулдурлары дабылыб малларыны эери алыр. Яждащаны юлдцрцб ъамааты тящлцкядян гуртарыр. Диви юлдцрцб эямийя гойур, эятириб Зющцака тящвил вериб, юлкя ящалисини горхудан горуйур.

Эяршасп тякъя бир дяфя гняимят ццн дующщр. О да эманят гойуб эетдийи гняимятя хяйанят етдийиня эюря Тяньяйя эялир вя гняимятлярини эери алыб, щящяри йенидян тикир.

Эюрцндцйц кими, ХЫ яспдә Ясядинин тсяввцрцндяки «йахшылық», «ядалят» meyarları, дюврцмцзцн meyarlarından фярглянир. Эюзяллик, мярщямят, бйюцкццк, гящряманлыг барядя естетик эюрцшлярдя елә бир фярг йохдур. Бу мянада Эяршасп мцсбят сурятдир, анъаг мцяллиф ону идеаллашдырмамышдыр. Бир гядяр дя дягиг десяк, образа обйектив йанашыб ону гцсурлары иля бирликдя ъанландырмышдыр.

Эяршасп щям дя фядакар ашигдир. О, юз севэилисиня дюйцщцб, гящряманлыг эюстярмякля чатмышдыр. Рум шащынын бцтцн щяртлярини йериня йетириб гызыны алмышдыр. Бу мянада ону садиг, вяфалы ашыг дя щесаб етмяк олар.

Эяршасп юз аилясини чох севян, атасынын, гардашынын, гардашы оьлунун гейдиня галан гайъыкеш бир инсандыр. Ешидяндя ki, Кабул атасынын табелийиндян чыхыб, гошун чякиб ону мцдафия едир. Гардашы оьлу Няриманы оьуллуьа эютцрцб онун гайъысына галыр, юзцндян сонра ону васвалі тьяин едир.

О щям дя вятянпярвярдир. Ня едирся юз халгы, юз юлкяси, милляти, дювляти ццн едир. О, юз дювлятинин рящбяриня дя щямищя щюрмят едир вя онун сюзцндян, ямриндян щеч вахт чыхмыр. Бу мянада о ясл халг гящряманыдыр.

Бу яфсанядя Йахын Щярг ядябиййатынын дастан йаратма яняняляри нязря чарпыр. Йахын Щяргдя вя Орта Асийада йаранмыш гящряманлыг дастанларында: «Китаби – Дядя Горгуд» бойларында, «Коробьлу» дастанларында, «Алпаныш», «Манас», щяттта славйанларын «Йгор полку шаггында дастан»да, фарсларын яксяр гящряманлыг дастанларында, хцсусиля «Систан тарихи» ясяриндя бу яняняйя раст эялирик.

Ясярин идеясы шаирин vətənpərvərliyindən irəli gəlirdi: о, халгына гящряманлыг, ъасарят, мцбаризлик арзулауырди. Ясядинин поемасынла milli айрысечкилик йохдур. Дюйцшляр milli мцнагищя зямининдя баш вермир, йалныз дювлятчилик характери дашыйыр. Бу мянада ясярин бейнялмилял руцда йазылдыьыны гейд етмяк олар.

Ясярин сцжети вя композисийасы тараqlı qurulub. Демяк олар кі, щяр бир башлыг, Гяршаспын щяр бир йцрцщц мцстягил сцжет вя композисийайа маликдир. Ядяби форма бахымындан ясяр сйашятнамяляри хатырладыр. Эпизодларын мцхтялифлийи, ясрарянэизлийи, щадисялярин гейри-адилийи; мюьцзяляр, ьязкар гцввяляр, яшйалар сцжетя хцсуси ащянэ верир, она сон дяръя йцксяк ялванлыг эятирир.

Щадисяляр еля дцццлцб кі, охуьу ясяри ахырадяк охумаиа билмир. Хцсусиля, гейри-ади, гярибя сящнялярля шаир охуьуну эащ щейрятляндирир, эащ горхудур, эащ да фантастик дцщцнъяляря қәғқ едир. **Бу кейфийятляриня эюря** ясяр щямишя охунаглы олмушдур. Ясяди Тусинин “Gərşasnamə”si гящряманлыг дастанларындан sevgi romantikasına кечидин бир мярщялясидир. О, роман жанрына yenі məzmun verəgək юзцндян сонракы шаирляря йарадыгьылыг истигамяти вермишди. Онун бу мяктябини Фяхри Горгани инкишаф етдирмишдир.

Фяхряддин Эцрэани

Шаирин щяйаты барядя демяк олар кі, ялимиздя щеч бир мялумат йохдур. Дюврцмцзядяк эялиб чатмыш роeması **«Вис вя Рамин»**дян вя Щаьы Хялифянин библиографик сорьусундан мялум олур кі, о, Сяльуглар sülaləsinin ясасыны гоян Султан Ябуталиб Тоьрул бйин (1040-1063) сарайында мямур вя шаир олмушдур. Мящяммяд Офи юзцнцн «Лццбаб ял-Ялбаб» тязкирясиндя Фяхряддин Эцрэанинин yaradıcılığından bəhs etmiş вя бир **щейрини** нцмуня вермишдир.

*Çox şeirlər yazıb oxudum zaman-zaman,
Siqqətülmülk Şəhriyara oxudum haman.
Tər budaqları qoydum xidmətinə onun,
O budaqlar tez qurudu, barsız oldu onun.*

*Şeir davası etdi, o, bilmirdi nədir şeir,
 Hələ nadanlığından edirdi bir iftixar.
 Onun tək inək adam eşitmədin əsla mən,
 Ona dövlət verəndə səhv etmiş zaman.
 Belə xam xəyallarla kəsildi ümid, heyf,
 Şeirim bu yollarda zay oldu çox təəssüf.²⁰⁸*

Бу **şeirdən** мялум олур ки, Эцрэанинин чохлу әсәрләри олмушду. Бир дя мялум олур ки, **şeirdən** başı çıxmayan Сиққятцлмцлк Шящрийар адлы биринин хидмятиндя икян щямин шерляри йазмышдыр. Минорски В.Ф. гейд едир ки, Шящрийар адлы adam Эцрэанинин вахтында Бявяндиляр сцлалясинин сяркярдяляриндя бири иди вя Хязяр дянизинин даблыг щиссясини идаря едирди. Щямин *sahələr də* о вахт Эцрэан адланырды. Шердян дя мялум олуртм ки, шаир йерли щакимлярин сарайында икян мцнагищяйя гатылыр. Олсун ки, буна эюра Эцрэан вилайятини тярк едиб, Сяльугларын сарайына эетмищдир. Чох тьяссцфляр олсун ки, бу *barədə əlimizdə geniş məlumat yoxdur*.

Шаир щаггында мцяййян мялуматы «Вис вя Рамин» поемасы веря биляр. **Она эюра дя** поеманын дяриндян тьящлили щям шаир щаггында мцяййян мялумат алмаба, щям дя ясярин бядии дяйярини тьяин етмяйя имкан верир. Гейд едяк ки, поэма истедадлы щяргщнас алим вә шаир Аббасяли Саровлу тяр-

---

²⁰⁸بسیار ضرر گفتم و خواندم به روزگار
 یک یک به جهد بر ثقه الملک شهریار
 شاخ تر از امید بکشتم به خدمتش
 آن شاخ خشک گشت و نیاورد هیچ بار
 دعوای شعر کرد و ندانست شاعری
 وانگاه کرد نیز به نادانی افتخار
 زو گاوتر ندیدم و نشنیدم آدمی
 در دولتی عجب غلتی کرد روزگار
 امید من دریغ بدان خام قلنجان
 اشعار من دریغ بدان روسپری تبار

финдян Азырбайъан дилиня тяръцмя едилмиш вь 1974-ъц илдя Азырбайъан Дювлят Няшрийъаты тяръфиндян сар олунмушдур. Тяръцмя олдугъа йцксяк сьвиййядя олдуьуна эюря поеманын бу вариантындан истифадя етмьйи мягсядяуйьун hesab etdik.

Гейд етдийимиз кими, поэма шаггында мянбяляр мцяййян мялумат вермишляр. Фяхряддин Эцрэанинин адыны чькмишляр. Бу мялуматлар бязян зиддийятлидир. Дювлятшаш Сямьргянди, Аббасгулуаьа Бакыханов, Микайыл Рьафили беля эцман етмишляр ki, “Вис вь Рамин”, цмумийятля, Фяхряддин Эцрэанийя aid дейил, ону Низами Эянъьави йазмышдыр. Анъаг бунларын фикри fəgziyüə характер дашыйыр. Гюрцнцр, Дювлятшаш, цмумийятля, ясяри охумамыш, садьяъа олараг, кимин дилиндянся ешитмишдир. Поеманын Низамийя мяхсус dil хüsusiyyətləri бу фикри демьяя имкан вермишдир. А.Бакыханов да Дювлятшаша истинадян фикрини демишдир. Мящяммяд Оуфи дя, ХЫЫ ясрин тязкиряси “Мцъмяил ял-тяварих” дя, ХЫ яср тязкирячиси Мирхан да поеманын мцяллифини дцз эюстярмишдир. ХВЫ ясрдя Няваинин “Мьяъалис ol-няфаис” ясярини фарс дилиня тяръцмя едян Шаш Мящяммяд Гязвѐни дя Фяхряддин Эцрэанини йахшы таньмыш вə onun поемасыны унудулмуш яфсаня щесаб етмишлэг. ХВЫ ясрдя тцрк шаири Лямаи дя “Вис вь Рамин” мьвзусунда поэма йазмыш, анъаг бу мьвзуда Фяхряддин Эцрэанинин дя ясяри олмасыны гейд етмишдир. Эюрцнцр, садьяъа олараг, онун ялийазмасына раст эялмьйиб. Фяхряддин дя поеманын явьялиндя гейд едир ki, мьвзу халг арасында эениш йайылмышдыр.

ХЫЫ ясрдя Фяхряддинин поемасы Эцрьцстанда эениш йайылмышды. Сагис Тмогвени адлы бир шаир ону эцрьц дилиня тяръцмя етмишдир. Щятта Шота Руставелинин «Пялянэ дьариси эеймиш пящляван» ясяринин дə бунун тясири иля йазидьыны суйляйянляр вар (Беля фикир суйлямшляр ki, эуйа бьуйцк эцрьц шаири Шота Руставели «Пялянэ дьариси эеймиш пящляван»ы она гəгə yazmışdır ki, эцрсц феодаллары арасында «Вис вь Рамин» поемасы йайылмасын).

Поёманын «эбядсиз» олмасы барядя фикри ХЫВ ясрдя Цбейдя Зяканы суйлямишдир: خانوم که قصه ويس و رامين خواند مستوری («Вис вя Рамин»и охуйан гадындан етибар эюзлямя») توقع مداريد

Фяхряддин Эцрэанинин «Вис вя Рамин» поемасынын илк ялязмасы 1850-ъи илдя А.Шпринээр тяряфиндя Щиндистанда тапылмышдыр. О, 1864-1865-ъи илляр Алманийада Шяргшцнаслыа aid журналларында поема барядя мялумат вермишдир. Поёманын орижиналыни шяргшцнас алим Щассоу-Лис Кялкцттядя «Bibliotheca India» серийасында чап етдирмишдир. Бу чап барядя юзцнцн тянгиди фикирлярини К.Граф билдирмиш вя ясярин тянгиди мятнини щазырламаг истяйян К.Г.Зелемана Кялкцття чапынын гцсурларыны демишдир. **Təəsüf ki**, К.Г.Зелеман поёманын тянгиди мятнини щазырлайыб чап етдирмяди. Онун тянгиди мятнини Кялкцття чапы ясасында М.Монави щазырлайыб, 1937-ъи илдя Тешранда няшр етдирмишдир.

Поема 1914-ъц илдя О.Уордрон тяряфиндя эцрцц дилиндян инэилис дилиня тярццмя едилмишдир. 1938-ъи илдя ися Б.Т.Руденко поёманы эцрцц дилиндян рус дилиня тярццмя етмишдир. Рус тярццмясиндя поемайа Щ.М.Дйаковун тярццмя етдийи **шеирляр** дя ялавя олунмушдур. Поема цзяриндя тядгигат иши апаран Щ.Г.Марр инамла гейд етмишдир ki, ясяр ХЫЫ ясрдя эениш йайылмыш вя щятта эцрцц шаири Шота Руставели онунла рясян таныш олмушдур.

1872-ъи илдя “Essays and Studien” мягальяляр топлусунда Г.Етенин мягальяси дярь едилмишдир. Мягальядя Г.Ете “Вис вя Рамин” яфсанясинин сцжетини орта ясрлөрдө Гярби Авропада *məşhur olan* “Tristane вя Isolde” яфсаняси иля мцгайися етмишдир. Бу гянаятя эялмишдир ki, щяр ики яфсанянин сцжетиндя чох йахынлыг вар.

Сонра Р.Ченкер бу мювзуда хцсуси тядгигат иши апарды. О, сцбут етди ki, щяр ики яфсаня бир гайнагдан эялир. Щятта щямин гайнаы Р.Ченкер “про Тристан” адландырды. Яслиндя бунун еля бир елми эсасы йох иди. Эениш дискуссияа *yaratdı* вя “Тристан вя Исолд” адлы мягальяляр топлусу бурахдылар.

Бурада да ялябиййатшцнас-марристляр мясяляйя Весаловски методу иля йанашыб, полеонтоложи йозмалара ясасланага, олдугъа гярибя фикирляр иряли сцрдцляр.

Марристлярин Весаловски методу халглары лап гядимдя ващид тайфа бирлийиня истинад едир. Щятта бу фикря бясяр ъямиййятинин полеонтоложийа дюрццц дя ялавя едяндя щягигятян дя елми чярчивяйя сььмайан гярибя фикирляр ортайа чыхыр.

Бизя йахшы мялумдур кi, алманлар да юз кюклярини гядим фарс-тцрк тайфаларындан олан арийалара баьлайырлар. Щитлерин дя sinmiş хач эерби гядим арийа – атяшпярестлярин символу иди. Щятта бу барядя indi дя Иранда атяшпярестлийя ситайиш едян кябрилягiн баш качини Шашзадя Ростан Яньиман демишдир: “Фашистляр бизим символу оьурламыш, биаьыр етмишляр. Лакин биз онлардан ял чякмяйяьяйик”. Хачын вахтиля мящз атяшпярестляря мянсуь олдуьуну Низами дя демишдир.

*Атяшпярест юнцндя хача дюнмяк йарашмаз
Хятиь кими галынъа юйцнмякдя кар ашмаз.*

Бу барядя эениш тядгигат апаран Б.Шяфизадя йазыр: “Хач сонрадан башга динляря ня щякилдя кечся дя, илкин олага зярдцштлщйцн рямзи олмушдур. Юзц дя эцняш дюрванынын якс етдилийи хас”. Бу фикри христиан мянбьялари дя тясдиг едир. Мцййян едилмишдир кi, хач одун вя эцняшин рямзи кими христианлыьа гядярки динлярдя сьядя рямзи кими танынмышдыр.

Мящз беля fikirleri əldə silah edən marriistляр “Вис вя Рамин” иля “Тристан вя Исолд” яфсаньярини ейниляшдирмишдир. Поеманын тядгиги иля Р.Р.Штакелберг дя мяшьул олмушдур. Онун бу барядя “Фарс епосу “Вис вя Рамин” барядя бир нечя сьюз» адлы мягальяси чоь мараглыдыр. Мягальядя Р.Р.Штакелберг епосун мязмунуну эениш щярщ едир вя К.Графын фикриня зидд олага эюстярир кi, ясярин олдугъа

йцксяк бядии даяйри вар. Епос гядим иранлыларын мяшяти барядя мцфяссял мялумат верир вя исламагядярки Шярг щяйат тязрини эюстярир.

Р.Р.Штакелбергин бу фикриня 1936-ы илдя Данимарка алими А.А.Кристенсен гяти олагаг етираз едиб билдирди кi, “бу ясярин юзцнямахсус хцсусийяти вар. Бурада тарих айдынлашмыр вя тарих дейил, епопейя башдан-айаа уйдурмадыр”. А.Кристансен юзцнцн “Гядим Иран яняняляриндя шашцларын ямяллярин” тядгигат ишиндя бу фикирлярини эениш изащ етди. А.Кристансенин фикирляриня В.Ф.Минорски гяти етиразыны билдирди. Гейд етди кi, А.Кристансенин фикирляриндя мцяййян гядяр щягигят олса да, ясяр вахт, заман чярчивясиндя кянарда гала билмяз. Р.Ф. Минорски сцбут етмяйя салышды кi, Эцрэани ясяри иля гядим Парфийя яфсанясини дирилтмишдир, неъя кi, Фирдовси “Шашцнамя”си иля гядим Әһәмәни вә Сасани рывайятлярини, Ясяди Туси “Эяршасцнамя”си иля гядим Мидийя яфсанялярини дирилтмишдир.

Епопейя шаггында ъидди елми мцлащизялярини А.Крымски юзцнцн “Иран тарихи, онун ядябийяты вя дярвиш тясяфццц” адлы тядгигат ишиндя вермишдир

Ясярин тядгиги иля эцрџ алими И.А.Орбели дә мяшьул олмушдур. **О, мярузяляриндя** гейд етмишдир кi, “Вис вя Рамин” дя феодал щяйатына, феодал гясрляриня “базар адамларынын”, “щящяр ятрафы адамларын” мцнасибятини эюрццк.

Тясадцфи дейил кi, буюцк сюз устады **Низами дя “Хосров вя Ширин”** роemasında Gүргани тясириндя хилас ола билмямищ, щяттта бязи сящнялярини тязрар етмяйи лазым билмишдир.

Фяхряддин Gүрганинин “Вис вя Рамин” поемасы фарс-табик ядябийяты тарихинин кечид дюрцндя йаранмышдыр. Ондан сонра “Шашцнамя” типли гящряманлыг поемалар кющня янянялярдя аз ад олду, тамамя йени йолла эетди. **Она эюря дя** Фяхряддин Gүрганинин yeni dövr әdәbi yaradıcılığında romantizmin yeni məzmununda ifadəsinin banisi hesab edә bilәrik.

Епосун тядгигиндя И.С.Бразинскинин дя хцуси хидмятляри вардыр. Еляъя дя Б.Г.Гафуров бир сыра тядгигатлар апармышдыр.

Иран алимляриндян Садиг Щидайт, Мцътяба Минови, Бядицззаман Фирузанфяр, Рзадая Шяфяг, Зябиулла Сяфа, Мящяммяд Тьяфяр Мящъуб шаирин ядыби ирсини юйрянмишлэг.

Азырбайъан алимляриндян Р.Азадя, М.Ряфили, А.Саровлу епосун тядгиги иля мяшьул олмушлар. А.Саровлу поема барядя йазыр: “Вис вя Рамин” дахили мязмунундакы иътимаи фикирлярин тясир эцьця, феодаи мцщитинин кяскин сатира иля ифшасына эюрю орта яср Шярг интибашынын гиймятли бядии салнамяляриндяндир. Мцхтялиф ъанлы образлар васитясиля бир тяряфдян бяшяри ешги, бу ешг уьрунда мцбаризлийи, ядаляти, инсан эюзяллийини тяряннцм едир, диэяр тяряфдян ися худпясяндлийя, шющрятпярястлийя вя рязалятя гаршы чыхыр. Ясяри щяйяъансыз охумаг мцмкцн дейил”.

Щягигятян дя, А.Саровлунун фикрини Азырбайъан ядыбийятщцнаслыьында поеманын юйрянилмяси сащясиндя уьурлу тядгигат кими гиймятляндирмяк олар. А.Саровлу Азырбайъанда бу мющтящям ясярин йахындан танынмасы цццн дя чох иш эюрмцш: ону тярьцмя едиб, чап етдирмишдир. Поемайя йаздыьы юн сюздэ “Вис вя Рамин” роemasini мящябьят вя эюзяллик абидяси adlandırmışdır. Мин ил бундан яввял йаранмыш бу абидя туфанлары, зцлмятлярин гойнундан чыхараг рянэини, язямятини сахламышдыр. Бир-бирини явяз едян нясиллярин зювгцнц охшамышдыр. Мювзусу Азырбайъанла да баьлы олан бу дастан bizim için də хүсуси әһәмiyyət кәsb edir:

*Ящсян щцдрятиня, бюйцк сяняткар,
Мин алгыш охудум сана дилимдя.
Ъан атдым, ъан гойдум щяр сюзцн цстя,
Сюзцндян од алыб йана дилим дя
Эюзяллик дийары Азырбайъанда,*

Даныш халгым иля апа дилимдя.

Беляликля, мювзусу щям дя Азярбайъанла баълы олан бу мющтящям епопейа бизя ня верир?

Фяхряддин поеманын яввялиндя шащын зийарятини бясвир едиб йазыр:

*Щяр йердя мяълисдя эюзяллярдя вар
Эялмиш сяркярдяляр, эялмиш хаганлар,
Бюйцкляр бурдадыр Азярбайъандан,
Иран торпаындан, Рейдян, Эцрээндан,
Бурдадыр елчиси Кушцистанын да,
Хорасан, Исфащан, Децистанын да,
Бурдадыр Ярдябил елчиси Бяцрам,
Эушыси – Дейлями, Шапурлу Ряцман.*

Эюрцндцйц кими, шаир бурада Йахын Шяргин айдын ъографийасыны вериб Азярбайъанын, Ярдябилин адыны чякир.

Фяхряддин Эцрээни *sonrakı beytlerində* пящлявилярдян, онларын дилинин **анлашылмазлыындан** данышыр:

*Бу сюзля цз тутан эюрдцм султаны;
“Вис вя Рамин” севэи дастаны
Эюзялдир сюйляйир бякя дя щамы,
Севир бу дастаны юлкядя щамы».
Дедим кi, эюзялдир, щягигятдир бу,
Алты мцдрик алим топلامыш ону,
Беля эюзял дастан щарада вардыр.
Ятирли эцлияндир, бир илк бащардыр.
Пящляви дилиндя йазылмыш амма,
Щяр сюз охуйана эялир мцямма.
Бу дилдя щяр şeуi охуйа билмяз.
Мянаны фикрийля щеч дуйа билмяз.*

Бу бейтлярдян мялум олур ki, ХЫ ясрдя дил факторун şeirdə ъидди проблем кими дурмурду. Шаиря дастан гялямя алмабы мяслящят билян **валиси Ябцлфят шаш туркдилли иди**. Анъаг şairdən бцтцн Йахын Шяргдя йахшы анлашылан бир дилдя дастанын йазылмасыны хащиш едир. Эцрзани дя яфсаняни пящяви дилиндян йени дяри дилиня чевириб йени рянэлярля вермиşdir.

Бу факт ики мятлябя айдынлыг эятирир: биринъиси одур ki, Сяльугларын тяляб етдийи йени дил артыг кющня фарс аристократийасынын дили дейилди, икинъиси, эюрцнцр, **шаир дя пящяви дилини билмирмиш**. Сяльуглар ццн дя дил мясяляси ciddi мясяля дейилди.

Фяхряддин Эцрзани поемасынын эиришиндя Сяльуг султанларынын щярби йцрцщляри, фяалийятлярини эениш ишыгландырыр: “Йараданын тярифи” бюлмясиндя, “Мящяммяд пейъямбярин тярифи” бюлмясиндя, “Султан Ябуталиб Тоърул бйин тярифи”, “Ъянаб Ябунясир ибн Мянсур ибн Мящяммядин тярифи”, “Султанын Исфашан щящярини алмасы”, “Сярдар Ябцлфят Мцзяффярин тярифи”, “Султанын Исфашандан эетмяси” bölməsində, “Дастан мцяллифинин сярэцзяшти” бюлмясиндя Сяльугларын бцтцн йцрцщ вя фяалийятлярини ишыгландырмышdır.

“Вис вя Рамин” поемасынын тящлили чох фикирлярля айдынлыг эятирир. Елягя дя ХЫ яср дил айрысечкилийиня:

*Мяндян яввял йазмыш нечя сяняткар,
Зящмятля ахыдыб алын тярини,
Фарсъа сынамышлар щцнярлярини
Гатышмыш лящгяляр, dillər, инсанлар
Беля топламышлар дастаны онлар.*

Бу мисралардан айдын олур ki, ХЫ ясрдя Йахын Шяргдя чох dillər бир-бириня гагışmışdır. Онларын арасындан сяльугларын сечиб ищлятдийи дилі дя фарс дили адланырмыш. Еля Сяльугларын баш вязири Низамулмцлк дя бир вязир кими

дјари дилинин ішләнмәсинә чалышырды. ХЫ яср Азјрбайған шаири Қятран Тјабризи дјә юзцнц бу дилин ачары сайырды: *Яэяр мян дцнһа шаирлярина цјасјад апарсайдым, онда дјари шеринин гапысыны шаирлярин цзцнә ачмаз идим.*

Gürgani sonraki beytlərində hadisələrini coğrafiyasını göstərir:

*Бу елдјә йаьыны сусдурду дейя,
Зяфјар байраьыйла йолланды Рейя.
Сјаркјардјә эюндјарди нечя дийара,
Гой дейим о йерляр щарадыр, щара.
Бириси Микрандыр, о бири Эирэан,
Бириси Мосулдур, бириси Хузан.
Бириси Кирмандыр, бириси Шираз,
Бириси Шццитјардир, бири дјә Яцвас.
Аррана, Ярмяня елчи эюндјарди,
Гумдакы шадлыьы йаса дјундјарди.*

Бу мисралардан мялум олур кј, шаир 1054-55-ьи илдјә Сяльугларын Азјрбайғаны яля кечирмясини вя Тјабриз щакими Рјаввадиляр дјовлятинин башчысы Вящсуданы асылы вязиййтдјә салмасынын шащиди олмущду. О щям дјә сяльугларын Тјабриздјан сонра Азјрбайғанын щимал щиссясини (Араз чайындан бу тјаряфи) Арран яразисини – Эянъядјә Шјаддади щюкмдарларынын, султан Тоьрулун санищинләрини эюрмщщдир.

Шаир поемасы иля тарихи щадисялярә айдынлыг эјтирдийи кими, ХЫ яср ядјәби йарадыьылыг просесини дјә айдынлащдырыр:

*Мянасыз тјасвирдјан дарыхыр цряк,
Шердјә гафийя, вязн олсун эярјак.
Мяна да мязмун да эюзјал оlanda
Ялдјан-яля эязар ясјар щјар йанда.
Vəzn ilə гафийя ясјари бязар.
Бу щирин яфсаня диллярдјә эязар.*

Эюрцндцйц кими, ХЫ ясрдя поезийа артыг о дяржяйя чатмышдыр кi, артыг сидди тялябляр гаршыя гойулуруду: гафийя, вязн, мяна, мязмун эюзяллийи. Бунлар сяняткарлыбын ясас шяртляриндян сайылырды.

Шаир эириш веряндян сонра ясас щиссяйя кечиб щяркятляри тясвир едир. Дейир кi, мцдрик гоьалардан юйрянмишям шющрятли бир шащ эюзял мяьлис тяшкил етмишди. Эцрэани юлкянин адыны чякмядян бирбаша набылларда олдуьу кими, шашлардан башлайыр. Сонра мяьлисдя бцтцн Йахын Шярг юлкяляринин адыны чякмяси вя бириньи олараг Азярбайъанын вя Иранын адыны хцсуси олараг демяси эюстярир кi, мцяллиф bu bölgələrdə çox olmuşdur.

Мцяллиф эиришдя йазылы мянбяляр барясиндя мялумат веряндян сонра ясас щиссяйя кеçиб гейд едир кi, Мярв шящяриндя Мюбид шащ var idi. О, бир эцн тяшкил етдийи мяьлиси юлкясинин эп эюзял гадынларыны да дявят етмишди. Мяьлисдя Шящру адлы эюзял гадын да иштирак едирди. Шащын ондан хошу эялир вя истяйир кi, она евлянсин. Анъаг Шящру дейир: “Мян сяня неъя яря эяля билярям кi, артыг ярдйям вя обланларым вар. Онлардан бири дя пящляван Вирудур”. Онда шащ Мюбид дейир кi, юзцн эяля билмирсянся, гызыны вер. Шящру дейир, гыз доьмамышам, бундан сонра гызым оларса, сяня верярам:

*Чин ипййи цстя йаздылар беля
“Яэяр Шящру ханым доьарса бир гыз
Эяряк шащянишащын олсун о йалныз”*

Бу ящди-пеймандан чох кечир. Бахмайараг кi, Шящрунун яри Гарун артыг гоьа иди, анъаг онларын бир гызы олур, адыны да Вис гойурлар. Кюрпани дайяйя вериб Хузана эюндярирляр. Дайя гызла бирликдя Мюбид шащын гардашы Рамини дя тярбийя едир. Ушаглыгдан Висля Рамин бир йердя буюйцб бир-бирини сеvirляр.

Эцнляр кечир, Вис буюйцр. Дайя Шящруйа мяктуб йазыг кi, гызыныз артыг буюймш, анъаг ону йада салмырсыныз.

Мюбид шаш Рамини тез эютрцр, Вис ися бир мцддят дя дайяси иля галыр. Сонра Шящру да Виси эютрцр вя гызын талейини щялл етмяк мясяляси ортайа чыхыр. Шящру чохдан бяри Мюбид шашла баъладыбы ящди-пеймана ящямийят вермир. Фикирляшир кi, артыг гоъалмышдыр. Вися юз йашына уйбун яр ахтарырлар. Шящру гярара эялир кi, онун ццн йезаня мцнасиб яр гардашы Виру ола биляр.

Бу мясялянин юзц артыг нечя ясрлярдир мцбащисяйя сябб олуб. Бязи мянбяляря эюря, атящпярястлярдя щягигятян дя беля адят олуб, она Авестада “Хвойстволос”, сонра сасани ядьябийя-тында “хветуклассих” демишляр. Бу адятин мювъудлуьуну индия атящпяряст олан парслар инкар едирляр. Онлар иддиа едир кi, “хвойстволос” щеч дя йахын гошумлар арасында евлянмяк адяти демяк дейил. Бязи этнографлар исә бу фикрин исламын эялмяси иля фягищляр тяряфиндян ортайа атылдыбыны deyir. Onlar iddia edirlər ki, bunu etməkdə fəqihlərin fikri insanlary şəmin dindən iйряндириб, ислама ъалб етмәк olub.

Бәзи алимляр гейд едир кi, щягигятян дя, беля адят олмушдур. Мидийа дювлятинин башына Кир эяляндя о мяъбур етди кi, вязирляри юз доьмалары иля евлянсинляр. О вахтдан бу щярякяти ганунилящдирмяк ццн атящпярястлярин мцгяддяс китабы «Авеста»йа да салынды. Бу адятляря етираз едиб атящпярястликдян цз дюндяриб, ону гябул етмяйянляр ися о вахтдан туранлы щесаб едилди вя Иранын дцщмяни кими гялямя верилди. Яввялдя гейд етдийимиз кими, атящпярястлийи гябул етмяйянляри туранлы адландырмаг Гумилйовун да китабында, гядим мянбяляря дә эюстярилир.

Məhz bu сящняляря эюря епопейа сонралар эцьлц тянгида мяруз галмыш вя ону охумаь ява билмямишляр.

Анъаг атящпярястляр арасында йахын гошумлар арасында евлянмяни башга ър дя йозанлар вар. Хосровун оьлу Шурийя аналыбы Шириня вурулур. Ана иля оьулун евлянмяси бцтцн

динлярдя гадаьандыр. Йахуд Сяйавушун анализыы оьлуна вурулур. Йахуд гядим semit тайфаларынип “Йусиф вя Зцлейха” яфсанясиндя Зцлейха яринин оьуллауьа эютцрдцйц Йусифя вурулур (бязи вариантларда Йусиф Мисри – Язизинин гулу йох, оьуллауьу олур). Беля вязиййтлярдя щадисяляр адятян фаьия иля битир. Бу вязиййтлярин фаьия йаратмамасы цццн олсун кi, атяшпрястляр “хвойстволос” адятини фикирляшмишляр. Nəmin adətə gögə ган гоцумлары олмайан йахынлар евяня биляр.

С.П.Толстойев юзццц “Гядим Харязм” китабында бу мясяляйя тохунуб “Хвейтволос”у ибтидаи иьма гурулушунун илк инсан иьмаларына aid етмишдир. Аньаг Йахын Шяргдя ибтидаи иьма гурулушу, башга йерлярдя чох-чох габаг гуртармышды. Яэяр е.я. ЫХ ясрдян етибарян йени динляр йаранмыш, е.я. ВYI-V ясрдя 12 мин иняк дярисиндя, шерля йазылмыш “Авеста” adli дини китаб вардыса, бунун юзц эюстярир кi, атяшпрястлярдя ибтидаи иьма дюврццц адятляри ола билмязди. Цццки щямин дюврдя чох халгларын дини, мядяниййяти щяля формалашмамашды вя онлар вящши щалда йашайырдылар. Аньаг атяшпрястлийя, Зярдцшт пейьямбяря беля адятляри aid етмяк щеч бир елми тяфяккцря ясасланмыр.

Еля Фяхри Гүргани дя ясяриндя Висля Вируну – баьыгардашы евяндирмир. Бир эпизодда буну вермякля бир даща бу мясяляйя гайытмыр вя Висля Мюбид, Висля Рамин хяттини инкишаф етдирир.

Елə бу мювзуда ясяр йазан башга мцяллифляр дя щадисяляри бу аспектдя гойсалар да, финалы башга ъцр вермишляр. **Ъ.Ъаббарлы “Гыз галасы” поемасында да бу мясяляни гойур.** Буэццкц инсанларын естетик эюрцщцндя, яхлаги дццняэюрцщцндя беля шейляр варварлыг кими гябул олунур.

Дедикдяримизя йекун вурараг, deyə bilərik ki, Йахын Шярг менталитетиндя беля адятин олмасы щеч бир елми анализ, мянтигя сььмыр. Бу ъямиййтдя мювьуд «инкары инкар гануна» уььун олараг кечмиши ещтирасла инкар етмяк истяйиндя дьбан бир уйдурмадыр.

Беляликля, Вируйа Виси алмаг яряфясиндя Мюбид шашдан гардашы Зярд васитясиля Шящруйа мяктуб эялир вя о, мяктубда бабладьы ящд-пейманы хатырладыр.

Мяктуба ъавабы Вис юзу верир вя билдирир кі, Мярв адятлярина эюря гызлар юзляри яр сечирляр. Артыг онун тойу тьяин едилиб, истяйир кі, ъавана эетсин, няинки госайа. Бурада биз Виси юз щцгуг вя мянафейини горуйан, бу ишдя шашдан беля чякинмяйян, мярд, ъясарятли шяргли гызы кімі эюрцрцк:

*Анъаг сюзлярими Мюбидя апар:
Сянин тья аьылсыз сюйля щарда вар?
Хейли мцддят олар, хейли дя заман,
Бизя наданлыьын яйандыр, яйан.
Зярряъа кямалын олсайды беля.
Бу ъыр данышыглар эялмязди дила
Эяряк ъаван гызы сян сечинъа йар,
Мязар ахтарардын, юзцня мязар.*

Зярд Мюбидин йанына гайыдыб щяр шейи она данышыр. Мюбид гязябляниб мцщарибъа йолу иля юз адахлысыны алаъаьыны сюйляйир. Гошун эюндяриб Виру иля мцщарибъа башлайыр. Мцщарибъа Висин атасы Гарун щялак олур. Онунла бярабяр 20 няфяр пящляван да щялак олур. Галиб эяля билмяйян Мюбид Дямавянддян кечиб Исафашана эедир. Виру юз гялябясини елан едир. Бу вахт Мюбид шашцын елчиси эялир вя Мюбидин мяктубуну эятирир. Шаш мяктубунда Вися билдирир кі, мцгавимят эюстярмясин, юз талейиндян гача билмяйъак. Вис йеня дя гязябляниб гоъа шаш щаггында ешитмяк беля истямир.

Мясяляни беля эюрян Мюбид гардашлары иля мясящятляшир. Рамин, цмумийятля, гяти аддымлар атмаьы мясящят билмир вя дейир кі, Висин атасы Гаруну юлдцряндян сонра иши эцъля щялл етмяк мягсядяуйьун дейил. Анъаг Мюбид шаш юз истяйиндян ял чякмир. Онда гардашы Зярд мясящят билир кі, мясяляни башга йолла щялл етсинляр. Шящруйа пул вяд вермяк

лазымдыр. Онда Мюбид шаш Шящруйа мяктуб йазыб билдирир кi, оьлуну “сипящсалар” едяъяк, юзцнц дя буюцк ханым елан едяъяк вя Кущистанда биринъи adam олабаг. Мяктубла бярабяр чохла щядийяляр эюндярир. Бцтцн бунларын мцгабилиндя Шящру гызыны она вермаяя разы олур. Мюбид шаш эьикмяд-дян Виси эютцрцб Мярвя апарыр. Дюйщддян гайыдан Виру мясяляни беля эюрцб щярайтля barışır.

Виси Мярвя апаранда кцляк пярдяни атыр вя Рамин ону эюрцр. Висин эюзяллийи Рамини еля валещ едир кi, о, щушуну итириб атдан дщщр. Йанында эедянляр еля билирляр кi, хястяляниб. Бурада шаир Раминин ешгя дщщмясини хцсуси мящарятля тясвир етмищдир.

*Ашиг гялби йанар иллярля одда,
Фягат хябяр тутмаз йахын да, йад да.*

Мярвдя шашы вя онун эянь адахлысыны тятянляи гаршылайырлар. Анбаг Вис кядяр ичиндядир. Мюбидя яря эетмяк онун црайиндян дейил. Дайяси она кюмяк етмяк истяйир. Она юйцд-нясищят верир кi, тавансан, щяйатын сяня вердикляринд-дян бящрялян. Анбаг Висин кюнлц йеня ачылмыр. Дайяси ону бязяйиб сарай гадынлары иля цнсийяитини йарадыр. Бу да кюмяк етмир. Мюбид шашын Вися тохунмамасы цццн дайя тьаду щазырлайыр. Галай иля мися дямир гарыщдырыб дюйцр, сонра да апарыб чайда басдырыр. Дейир кi, бир илядяк тьадунун вахты вар. Бир илдян сонра онун тьасири итъяк. Беляликля, тьадунун сайясиндя Мюбидин кишилик эцъц итир. Вис бакиря галыр.

Бу вахт мцяллий йенидян Вис иля Раминин мцнасибятляриня гайыдыр. Рамин баьда эязиб дярдени бцлбцля дейир. Тьащадцфян баьда дайя иля растлащыр. Дайя Раминин дярденин чарясини юйряндя ону сакитлящдирмяк истяйир. Рамин дайяйя дейир кi, сян бизи буюцтдцн, тьарбийя етдин, indi мяня кюмяк ет, дярдими Вися чатдыр.

Дайя Вися щяр шейи данышанда яввял Вис етираз едир. Сонра дайя ону йола эятирир. Дейир кі, юмрц гям, кядяр ичря кечирмяк олмаз, щяйатдан ляззят алмаг лазымдыр. Вися эюря биринин арвады олуб башгасы иля эюрцшмяк эцнашдыр. Анъаг дайя ону дилия тутуб йола эятирир.

*Щяйатда щцняри олан щяр ъаван,
Кейфиндян, зювгцндян галмаз щеч заман,
Щцряси бир шейя кюнцл баълайыр,
Эцнцн хош кечирир, ъошуб чаълайыр.
Ешитди дайядян кюнтюй сюзляри,
Дюзряк вермядик бир ъаваб она,
Эюз йашы тюкцлдц эцл йанаъына,
Утаньб башыны ашаъы салды,
Дил ъавабсыз, додаг эцлщисцз галды.
Башыны галдырыб динди нящайят,
Исмьатдир, абырдыр щяйата зиньят.
Ня дейиб ясэря Хосров бу сюзля
“Абырсыз адамдан ня десян эюзля”.*

Бу сюзляриндян сонра Рамин дайяси иля Вися чатдырыр кі, яэяр онунла эюрцшмяся юзцнц юлдцряъяк. Эцнащы да Висин бойнунда галаъаг. Сонра Вис бир гядяр йумшалыр. Дайя билдирир кі, зийафят вахты Раминя бахыб эюзяллийини эюрсцн. Зийафятдя Раминин эюзяллийини эюрян Вис она вурулур. Анъаг юз щиссялрини эизлядир. Дауэ һэг шейи баша дцщцр. Истяйир ъялд Раминя хябяр версин, хябяри ешидяндя Рамин дайясини гызыла, эцмщя тутмаг истяйир, анъаг дайя разы олмур.

Цряйиндя Раминя мящяббяти олмасына бахмайараг, Вис онунла эюрцшмякдян имтина едир. Истяйир кі, пак галыб ъяння дцщсцн. Онда дайя билдирир кі, яэяр мян сяня лазым дейилямся, вятянимя – Мащабата гайыдырам. Вис йалварыр кі, гярибликдя ону тьяк гоймасын. Дайя онунла галмаъа бир щяртля gazılaşır кі, Раминля эюрцшсцн. Вис разылыг верир вя хащис

едир эюрцщц еля тяшкил етсинләр кi, Мюбид шаш ондан хябяр тутмасын. Бу вахт шаш Эцрэана, Рейя, Савяйя вя Кушцистана ся-фяря чыхыр. Шярайтдян истифадя едян дайя Рамини баба Висин йанына эятирир. Эюрцщдян Вис бярк наращат олур. Юзщц рцсвай олмуш щесаб едир, фикирляшир кi, Рамин һяр шейи даньша биляр. Онда щяр икиси бир-бириня етибарлы олабагларына and ичирляр. Атяшпярят кими онлар эщняша, планетляря цз тутуб андларынын гяти олдуьуну билдирирляр.

Гейд етмяк лазымдыр кi, бу еризод сонра ьидди тянгидя мяруз галмышдыр. Гадынлары дия тутуб йолдан чыхармаг Йахын Шярг яхлагына уйьун щярякят дейилди. Гящряманларын тямиз севэиси йалан вя хйанят цщщндя гурулмаамалыдыр. Неья кi, Йусиф щямишя Зцлейханын хйанятини рядд етмишди, Лейли яря эедяндя сонра Мяьнун она “сян Лейли дейилсян” дейиб, ондан гачмышды. Беля дастанлар щярглиярин яхлагы, етик эюрцщлярини формалашдырмышдыр. Цбейдя Зяканi да буну ясас тутуб ясярин гадынлар тяряфиндян охунмасыны ейиб саймышды. Бялкя она эюря дя Йахын Шяргдя “Вис вя Рамин” поемасы эениш йайылмамышдыр. Буну олдугьа аз сайда галмыш яйязмалар да сцбут едир.

Бу фикирляря ялавя олараг, ону да гейд етмялийик кi, щяр бир поемайа сонралар нязиряляр йазылмыш, аньаг Шярг ядябийятында буна нязиря йазилмамышдыр. Тякья тцрк йазычысы Лямаи нясрля ону башга вариантда гялямя алмышды.

Беляликля, Вис вя Рамин and ичиб бир-бирляриня эцл верирляр. Бу сящнядян дя онларын ашигания щяйяты, илк севэили арасындакы тасэга башлайыр. Онлар бирликдя яр-арвад кими йашайырлар.

Бу вахт Мюбид шашдан Раминя мяктуб эялир. О ямр едир кi, Виси дя эютцрцб Кушцистана эялсин. О, Виси дя эютцрцб Мюбидин йанына эедир.

*Шащянишац Мюбидля Рамин дюрд щяфтя
Бязян овда олду, бязян дя кефдя*

*Сонра да истяди этсин Муъана
Дяниздя ов етмяк хош иди она.*

Бу тясвирлярдя эюрцнцр кi, Эцрэани Азярбайъан шаггында йа ешитмиш, йа да Сяльугларла бирликдя бу йерлярдя олмушду. Чцнки бцтцн Муъан бойу Хязяр дянизинин балыглары инди дя дцнйада мяшщурдур.

Бир ай кечир. Рамин ова этмяк истяйир. Сящяр тездян Висля Мюбид йатанда дайя сакитъя отаъа эирир вя Виси оуадиг кi, ова эедян Раминя ахырынъы дяфя бахсын. Анъаг Мюбид шаш йатмамышды вэ һэг шейи баша дцщр. **О** щирсляниб дайяни вя Виси суйцр, сонра Вируну чаъырыр кi, онлары ъязаландырсын. Виру аъзындан чыханы Вися вя Раминя дейир.

Билмирям дцимцсян торуна неъя?

Вермисян кюнлцнц сян она неъя?

Ъянняти унутма, абрыны атма,

Налайиг ши эюрцб, эцнаща батма.

Бу ъыр гардашына, анайа еля,

Нийя лякя вурдун сян билэ-бия?

Йалныз адi галыб яъдадымызын,

Ону батырмасын сучу бир гызын.

Рам олуб иблисин гойнунда йатма,

Бу ики дцнйаны Раминя сатма.

Виру эюрцр кi, Вися ня ъяннят, ня дцнйа лазым дейил – Раминдян башга. Онда баъысындан ял чякиб, онун ишиня гарышмыр. Сящяр Мюбид шаш Раминля човган ойуну ойнайыр. Вис онлара архадан бахыб, Раминин мящарятини эюрцб аълайыр. Дайя аъламаъын сябъабини сорушанда дейир кi, сябъаби одур. **О**, беля етмясяйди, рцсвайчылыг да олмазды.

Мюбидля Вис Хорасана гайытдылар. Бир эцн Мярвдя Мюбид шаш юз шящяринин эюзяллийи иля юйцнйяндя Вис щисс едир кi, бу ъансыыхыг шящярдя ону сахлайан йезаня гцввя Раминин мящябъятидир. Мюбид Висин бу барядя ачыг данышма-

сындан ширслянир. Виси суйцр кi, йягин анасы Шящру йс ушаыны бир кишидян доьмайыб. Ямр едир кi, Вис тяъили Мярвдян зетсин. Вис дя севиньяк щяр шейи шаща гайтарыб Мащабада эедир. Рамин бундан бярк кядярлянир. О, Мюбидя кабыз йазыб хащиш едир кi, мян алты ай хястяляндим, indi иъазя вер Эцрэана, Сарийя ова эедим. Мюбид иши баша дцщр. Аньяг бир щяртля иъазя верир кi, Висля говушмасынлар. Говушарларса икисини дя юлдцряъяк. Мяслящят билир кi, юзцня Кущистандан гыз тапсын. Рамин and ичир кi, Мящабада эедиб Висля эюрцшмяйяъяк. Аньяг сабащысы эцн бцтцн вядлярини, андларыны унудуб Висин йанына эедир.

Вис анасынын евиндя гямли щяйат кечирир. Рамин эялир. Бцтцн гямлярини унудуб алты ай бир йердя щян йашайырлар. Онларын **барясиндя уаулан** шайияляр Мюбидя чатыр. О, гоъа анасынын йанына эедиб ону тягсирляндирир. Дейир кi, сян мяня ня пис гардаш доьмусан. Мэп ону юлдцряъяйям. Анасы ону сакитлящдириб дейир кi, тахтынын валисини юлдцрмясин, ону ращат бурахсын вя **башга арвад алсын.**

Мюбид Вируйа елчи эюндяриб, Виси йанында сахладьы цццн ону тягсирляндирир вя цццня гошун чякир. Мюбидин гошуну йериндян тярпянмямиш Вирудан мяктуб эялир. Мяктубда билдирир кi, Виси сян говмусан, мян эятирмямишям. Мюбидин гочаглыьынын да пуч олдуьуну суйляйир. Онда Мюбид щач йумшалыр вя гярара эялир кi, Вирунун йанына дьойщмяйя йох, гонаг зетсин. Сонра да Виру онун йанына бир иллийя гонаг эялсин. Виру бунларла разылащыр. Мюбид щач эедиб Виси йенидян Мярвя гайтарыр. Дейир кi, Раминдян ютрц алты ау Мащабада отурмусан. Вис дя ъавабында дейир кi, Рамин эццн Виру иля овда кечирирди. Онлар ясл дост олмушлар.

Мюбид тяляб едир кi, Вис атяшэащда качинляр гаршысында юз эцнащсызлыьыны сцбут естин. Одун ичиндян кечиб саь чыхса, демяли, эцнащы йохдур. Атяшэащда од йананда Вис оддан горхуб Раминля бирликдя эизлянирляр. Ахшам баьбанын евиндя эизляниб, сщяр Рейя йола дцщрляр. Рейдя онлар Ра-

минин досту Бящрузун йанында галыб бир мцддят хошбяхт, шад йашайырлар.

Мюбид юлкяни идаря етмяйи гардашы Зярдя тапшырыб, юзц арвадыны ахтармаа эедир. Бир мямлякятдян башгасына эедиб юз талейиня аыйыр вя алайыр. Гоа вахтында гяриб йерлярдян Мярвя гайыдыр. Мцяллик бурада Мюбидин доьмаларындан данышыр. Мюбид вя Рамин доьма гардашдылар. Зярд ися онлара ана айры гардашдыр.

Рамин хялвяти анасына мяктуб эюндярир вя билдирир ki, ондан нарашат олмасын, вязиййяти йахшыдыр, Мюбид юляндя o, евя гайыдааг. Мюбид анасынын йанына эялиб аламаа башлайыр. Анасы дейир: and iç ki, онлары баьышлайаагсан. Мюбид and ичир, анасы Раминя мяктуб йазыб, Мярвя эялмясини хащиш едир.

Висля Рамин гайыданда онлары тятянляли гаршылайырлар. Мюбид сярхош олур. Вис хащиш едир ki, щамыны, дайясини дя баьышласын. Ахшам йатанда Мюбид Вися дейир ki, сиз мяним йанымда да юзцнццц сахлайа билмирсиниз вя щямищя данышырсыныз.

Висин гоаьа йазыьы эялир вя ону Раминдян чох севдийини дейир. Бу сющбят эедяркян Рамин evin дамында отурмущдур. Дей (йанвар) айынын олмасына бахмайараг, Рамин ешгин аловундан сойуу щисс етмирди вя талейиндян щикайят едирди. Вис сяси ешидир вя дайяни эюндярир ki, эедиб онун Рамин олуб-олмамасыны юйрянсин. Дайя йохлайыб гайыдыр вя щягигтян дя дамда Раминин отурдуууну дейир. Онда дайядян хащиш едир ki, öz йериня йатагда узансын, юзц ися Раминин йанына эедир. Вис дама, Раминин йанына галханда гарын йаьмасы кясилир, ай ишыьы düşür. Бу вахт Мюбид йухудан ойаныр вя эюрцр ki, йатаьында башга адамдыр, гышгырмаа başlayır. Вис онун сясини ешидиб, гаранлыгда сялд йеря ениб дайясини йатагдан галдырыб юзц узаныр. Бир аздан Мюбиди данлауг ki, сян щямищя мяни юзцндян инъидирсян. Мюбид цзр истяйир, еля фикляшир ki, сярхош олдуьундан она беля эялибдир.

Бу вахт Рум гейсяри Мюбидля дуюцшы эирир. Гоъа шаш дуюцшы gedærkæn Рамини евдя гоймаг истямир. О, Виси евдя баълы гапы архасында гойуб, Рамини дя юзц иля эютцрцр. Яшкювти-Диван галасына гойдуъу Виси Зярд горумалыдыр. Гясря бир айлыг йемяк гойулур, ачары да Зярдя olur. Мюбид фикирляшир ki, о гайыдана kimi Вис гясрдян кянара чыха билмяз.

Рамин гям дярясына батыр. Айрылыг шаггында машнылар охуйур. Йцрцш вахты о еля хястялянир ki, ону хяррякдя апармаг мяъбуриййятиндя галырлар. Раминин абыр вязиййятини эюрянляр Мюбидя дейирляр ki, бу вязиййятдя о, дуюцшы билмяйяъяк, ону сахламаг лазымдыр. Еля ki, Рамини бурахырлар, о, хястялийини унудуб, бирбаша Мярвя гачыр. Висин йерини юйряниб гясря эялир. Пяньярядян ичяри ох атыр. Гадынлар чин ипаяиндян узун ип дцзялдиб саллайырлар. Рамин щямин ипля гясря галхыр. Севэилиляр цццн идеал щяраит йараныр, онлар 9 ай бир йердя олурлар.

Бу вахт Мюбид Рум гейсяри цзяриндя гялябя чалыб эери гайыдыр:

*Мюбид галыб чыхмыш сяфярдя даща,
Онундур гялябя, зяфяр дя даща
Арраны, Ираны вираня гойду,
Гейсярдян баъ алыб, варыны сойду.*

Бурада шаир щадисялярин ахарында щям дя юлкялярин гоърафийасыны дцзэцн верир. Щягигятян дя, индики мцстягил Азярбайъан яразиси о вахт Арран адланырды.

Мюбид гайыданда хаган гызы Зярянэиз Рамин барядя она хябяр верир. Щяря бир тяряфдя Мюбиди гызышдырыр:

*Кими деди: «Даим йолда, издяйик,
Эряк Рамин эцдяк, Виси изляйяк?»
Кити да суюляди: «Дюьрүсу будур», -*

Шаща йцз гейсрядян Вис горхулудур».

Бу сюзлярдян гязяблянян шащ Яшкювти-Диван галасына эедир. Габабына Зярд чыхыр. Сцбут етмяйя чалышыр кi, ьадуэяр йалан дейир, юзц гясри горумушдур. Мющцрц чыхарырлар, чохдан ачылмамыш гапыны ачырлар. Дайя сяси ешидиб Висин йанына эедир. Рамин ипак парчалардан дцзяддилмиш ипля галадан дцщцб мешядя эизлянир. Мюбид ичяри эирир. Виси юзцнц итирмиш щалда эюрцр. Ипак парчадан ипи эюрцб щяр шейи баша дцщцр. Виси тахтайа баьлайыб, гяддарьасына дюйцр. Дайяни дя onunla дюйцр. Гадынлары галайа гойуб, эюзятчини dэyиřirlэр. Йолда етдийиндян пешман олур. Фикирляшир кi, эярк арвады иля беля ряфтар етмяййиди.

Шящруйа хябяр чатыр кi, Мюбид Виси юлдцрцб. Шящру гызынын юлцмцня чох аьлайыр. О, бирбаша Мюбидин йанына эедиб, шивян гопарыр. Мюбид ону сакитляшдириб дейир кi, Виси юлдцрмяйиб вя щеч вахт беля етмяз. О, гардашы Зярдя дейир кi, эцнащкар арвадыны эятирсин, Рамини дя баьышлайыр.

Мюбид бу вахт Зябiлистана этмяли олур. О, сарайы баьлайыб пняьряряря дямир тор вурур, ачары даййя верир. Рамини дя юзц иля эютцрцр. Аньаг Рамин йолда онларын ялиндян чыхыб гачыр. Баьа эялиб сарайа йол ахтарыр. Вис эюрцр кi, о, баьда неьа эязир, дайясиня йалварыр кi, ону ичяри ьағırsın. Дайя разы олмауыб deуir кi, шаща сюз вериб. Онда Вис ипля сарайын пняьрярсиндян баьа дцщцр. Онун палтары тамам ьырылыб, айаглары гандыр, аньаг о, баьда гачыб Рамини ахтарыр. Бу вахт ай чыхыб ишыг салыр. Вис севэилисини тапыр. Аьаьын дибиндя Рамини бярк йатмыш щалда тапыр, онлар йенидян бир йердя олурлар.

Мюбид биляндя кi, Рамин гачыб, йенидян сарайа гайыдыр. Дайя она гясри эюстярир. Онун цстцндя мющцрляря тохунулмайыб. Аньаг Вис сарайда йохдур. Беля олдугда, о, дайяни еля дюйцр кi, о, шушуну итирир. Ньюкряляри чаьырыб ямр едир кi,

мяшяллары йандырыб бааы ахтарсынлар. Вис узагдан эюрцр кi, онлары ахтарырлар. Раминя дейир кi, гачыб эизлянсин.

Мюбид гызы баада бярк йатмыш шалда тапыр. Айааы иля Виси вуруб ойадыр вя адамлары эюндярир кi, Рамини тапсынлар. Ня гядяр ахтарсарлар да Рамини тапмырлар. Щирсиндян арвадыны юлдцрмяк истяйян шащы Зярд сахлайыр. Дейир кi, онун эцнащы йохдур, бурада тьяк йатыбдыр. Шащ сакитляшир, сачларындан бир гядяр кясир. Сорушанда кi, неся бааа дцщмцсян, Вис дейир кi, тьяк галыб дарыхды, мялейкяляр Аллаща дуа етмяк цццн ону абааын алтына эятирдиляр. Садылювщ Мюбид онун сюзляриня инаныр.

Йазда – хордад айындан сонра ордибешишт эцнц эяляндя Мюбид баада буюцк мяълис тьяшкил едир, мяълися Шящру иля Вируну да чабырыр. Мяълися озан щцндцр абаа шаггында мащны охуйур. Мащныда Мюбид шащын башына эялян рцсвайчылыглар якс олундуьундан бярк гязяблянир. Гяфилдян дуруб Раминин боаызындан йапышыб хяньярля башыны кясмяк истяйир:

*Зящярли хяньяри тутду ялиндя
«Юзцн тьяк алчагмыш щяр ямялин дя,
Эял and ич эцнящя, and ич айа сян.
Вис цццн гялмязсян бу сарайа сян.
Сохмусан башыты мяним сян йеря,
Саларсан башымы бядяндян йеря».*

Бу сящнядя биз исламагядярки Йахын Щярг халгларынын инань йерини дя эюрцрцк. “Анд ич эцнящя, and ич айа сян” - дямякля, Мюбид шащ дюврццнцн эп мцгяддясярини билдирир. Чиндя сахланылмыш “Вейшу” салнамяляриня эюря, тцрклярин ашааыдакы айинляри вар иди:

1. Эцнъыхан юлкясиня ещтирам яламяти олараг ханын игамятэащына Шярг тьярфдян дахил олурдулар.
2. Яададларын маъарасына гурбан кясирдиляр.

3. Айн бешинъи бядринин орта декадасында шамыны бир йеря йыыб гурбан кясирдиляр.

Чин “Чейшу” салнамясиндя ися дейилир кi, тцрклярдя “эцняш култу», яьдадлар култу, “Сяма руцу” култу, даь култу вар иди.

Бцтцн бунларла бярабяр, эцняш култу иля од култуну да бир-бири иля ейниляшдирянляр вар. Ф.Ратселин Мяркязи Асийадакы од култунун зярдцштлцкля ялагясиндян данышыр. Л.Гумилйов isə bu фикирлярин гяти ялейщиня чыхараг гейд едир кi, «Иранда од дини ситайиш обйекти, *туркйурт* тайфаларында ися *маэийа* васитяси иди, яслиндя онларын арасында щеч бир охшарлыг мцшащидя олунмур».

Бу kimi мцбащисяли фикирляря мящз Эцрэанинин «Вис вя Рамин» епопейасы айдынлыг эятирир. Поеманын бу сящнясиндяки «эцняшя», «айа» ситайиш култу эюстярир кi, тцркляр кими иранлылар да айа, эцняшя ситайиш едирдиляр вя гядим дювр дини култлары milli сящядляря парчаламаьа еля бир ещтийах йохдур. Зярдцшт пейьямбяр дя Авестасыны йарадыб эцьлц бир дин мейдана эятиряндя бцтцн тайфа вя миллятлярин айинлярини аращдырмищ, щансында сямяряли бир шей варса, йени диня дахил етмищдир.

Одур кi, зярдцштлцйцн вариси тякъя иранлылар дейил, Йахын Щярг вя Орта Асийада йашайан бцтцн халглардыр. Биз гейд етдик кi, Эцрэанинин епопейасы бир сыра мцбадиляси мясяляляря айдынлыг эятирир. Беля мцбащисяли мясялялярдян бири дя Фирдовсинин щягигятян дя «Йусиф вя Зцлейха» поемасыны йазыб-йазмамасыдыр. Ялимиздя олан «Йусиф вя Зцлейха» дастанынын Фирдовсийя aid олмадыьыны сйляйянляр она истинад едир кi, X ясрдя бу яфсаня Йахын Щяргдя мялум дейилди. Эцрэани XY ясрин орталарында йаздыьы бу поемада дейир:

*Йусиф тяк гуйуйа дцщцб галанда,
Иса кими айа, гйпə о уьаланда.*

Демяли, X-XYI ясрлярдя артыг Гуран айяляри Йахын Шяргдя эениш йайылмышдыр.

Qeyd etdik ki, няля саманиляр дюрврдндя Бялх тяряфиндя дя “Vis və Ramin” mövzusu нясрля гялямя алынмышдыр. Belə ki, «Йусиф вя Зцлейха» яфсаняси иля «Вис вя Рамин» яфсаняси арасында чохла охшарлыглар вар. Эюрцнцр, Эцрэани о яфсаня иля таныш имиш. Шац сарайында мящяббят интригалары, шащын гоьалыьы мотиви, ашигин ьаванлыьынын, эюзяллийинин мяшуг тяряфиндя ицксяк гиймятляндирилмяси, шащзадянин гясрдя сахланмасы, гысганьлыг, ащйq-сащйq сящняляр вя с. Бцтцн бунлар щям дя «Йусиф вя Зцлейха» яфсанясиндя эялмя мотивлярдир.

Беяликля, Мюбид шащын гязябиня гаршы Рамин беяля дейир:

*Анд ичди вцгарлы Рамин бир даща –
Айа, ол эцнящя, гадир Аллаща,
Бу дцнйа нядир ки, о дцнйада да,
Бащанын ещгини вермирям бада.
Алям дейир эцня сяьдяэащытдыр,
Йарын эцл ьамалы гибляэащымдыр.
Йар щирин ьанымда чарпан цряйим,
Бан иля цряйи кит айыرار, кит?.*

Бу сюзляри дейиб Рамин Мюбид шащы айагларындан вуруб йеря салыр. Сон дяряья сярхош олан Мюбид еля орада да йатыр. Сонракы эпизод Йахын Шярг ядябиййатында чох эениш йайылмыш йарадыьылыг цслубудур.

Раминин йанын Хорасанда Бещгуй адлы мащир мцняьым эялиб она щикмятдян, црфандан дярс дейир. О, Раминя баша чальыр ки, юзцнц тящлцкяйя атмасын, сян эяляьйин шащысан. Она чохла юйцд верир. Сонра Мюбид дя арвады Вися юйцд-нясищят верир:

Дюнярсян сарайда сян мялаикяйя,

*Защирдя шащянишащ оллам юлкяйя,
Шащлыгдан гуруъа ад галар мяндя,
Сян юзцн оларсан фярман веряндя.*

Мюбид хашиш едир кi, Вис ону адлатмасын. Вис билдирир кi, бундан сонра дяйишяъяк вя она йалан данышмайаъаг. Рамин бу сющбяти ешидиб Мюбиддян хашиш едир ону Машабада сяркярдя эюндярсин. Мюбид шащ разылашыб Рейи, Эърканы, Кушцистаны она вериб, гардашыны щямин йерлярин шащы едир. Рамин Висля худащафизляшмяйя эялир. Рамин тахтда отуранда Вис щирсляниб ону говур:

*Сюйляди: «Отурма йериндя шащын,
Эяда шащ тахтына эялмясин йахын.
Бу фикри башындан атасан эяряк,
Шащын тахтына чатасан эяряк.
Чох нащаг эялмясян, нащаг сян бура,
Йохса див щюкмцйля эялмясян бура?»
Рамин саймайараг Виси, тяхтини,
Дурду гынайараг гара бяхтини
Деди: «Диванясян, йох арын, кюнцл,
Ойнайыр сянинля юз йарын, кюнцл.
Няляр чякмямясян Висин ешгиндя,
Йаьдырды цстцня нифрят дя, кин дя».*

Севэилиляр арасында мцбашися башлайыр. Онлар бир-бирини етибарсызлыгда эцнащландырырлар. Онлар баъа чы-хырлар. Вис йалварыр кi, Гураба зетмясин. Орада башгасына вурула биляр. Рамин сюз верир кi, щямишя она садиг олаъаг. Бу **vædlə** дя онлар худащафизляширляр. Шаир бурада уахşı тяшбищ ищлятмищдир:

*Дцщмянимя пис эцн ня диляйим, ня?
Гой дцщисцн дцщмяним Висин эцнця.*

*Тоздан бирцмцидц щяр йан булуда,
Раминин эюз йашы ахан булуда.*

Орижиналда ися ахырынъы бейт белядир:

*Щава онларын ащындан ъящянням олду,
Торпаг эюз йащындан гайнар дянизэ döndü.*

Рамин шаш олдуьу бюлэяуя - Гураба эедир. Гурабда ону йахшы гаршылайырлар. Рамин Гурабда 80 гызын ичиндя Эцл адлы бир гыза ашиг олур. Эцл она йахынлашыб гусаглайыр. Рамин Эцлцн ким олдуьуну вя никащ гиймятини сорушур. Эцл юз адыны чякир:

*Атам Ряфидадыр, анамса Эювщяр,
Апат тямиз гадын, атам изид яр.
Ъанэавяр гардашым – мяшщур щяр йанда,
Йенилмяз изиддир Азярбайъанда.*

Бу мисраларда айдын олур кi, Эцрэани гящряманыны Азярбайъана эятирмиш вя Азярбайъан гызы Эцлц дя Вися рягиб ола билиъяк бир эюзял кими тясвир етмишдир. Щяля бура эял-мяздян габаг Вис она демишдир кi, Гураба эетмя, орадакы эюзялляр мяни унутдурар.

Бурада тарихи бир мягам вя Азярбайъанла, туранлыларла, тцрклярля баьлы бир мятляб айдынлашыр. Гядим вя орта яср-лярдя эп эюзял гызлар мяскяни Азярбайъан, Туран сайылырды. Фирдовсинин дя гящряманларынын аналары бу йерлярдяндир: Сющрабын, Сяйавушун, Хосгювун анасы туранлы, тцрк иди. Низами дя эп эюзял Щирини, Нцщабяни бурадан эютцрцр. Низамийдяк олан бу яняняляри Эцрэани йашатмыш вя Эцлцн симасында Азярбайъанын эюзялини тясвир етмишдир. Рамин яээр Виси тьяк эюрцб севмищся, Сцлц 80 гызын ичиндян севмищди.

Эцл юзцнц тягдим едяндян сонра Рамини дя таныдыьыны, Вися ашыг олдуьуну дейир. Рамин еля бурада она ашиг олдуьуну билдирир вя ябяди олараг она садиг олаьаьына and ичир.

Тянтяняли той тяшкил олунур. Тойдан сонра ова эдирляр, сонра човган ойнайырлар. Рамин Вися мяктуб йазыр кi, сянсиз мяним эцнцм хош кечир. Эюзял арвадым вар, хошбяхт йашайырам. Мяктуб Мюбидин ялиня дцщр. О, мяктубу Вися эюстярир. Вис юзцнц еля эюстярир кi, буна чох шаддыр, ичиндя ися дяриндя гыганир. Дайяси ону сакитляшдириб дейир кi, Эцл дя ону тезликля бездирьяк. Аньяг щеч дя Виси там сакитляшдирияк мцмкцн олмур. О гярага эялир кi, дайя Гураба эетсин. Рамин Гурабда дайяни эюряндя ясябляшир. Ону данлайыб говур.

*«Гайыт, чатдыр Вися сян бу сюзляри,
Щяр шейдян артыгдыр гадына яри.
Йарадан верибдир йахшы яр сян,
Вар-дювлят, ъащ-ьялал, симузяр сян,
Бяхтийар оларсан севсян ярини.
Эятирмя йадына юзэялярини.
Шащ бир сярвяр олсун, мян гардаш сян,
Тале йар, дцнйа гул, гараваш сян,
Йаша бу дцнйада тямиз ад иля
Сонра да ябяди бир щяйат иля».
Тярк едиб дайяни эерийя дцндц,
Чюл, сящра дайящип зиндана дцндц.*

Вис кядярдян хястялянир. О, дябири Мцщэцназы чаьырыб, Раминя мяктуб йаздырыр. Мяктубда Вис Раминя юз андыны хатырладыр. Вяфасызлыьын ахыры пис олаьаьыны она дейир. Ону севэисиня сядагятли олмаьа чаьырыр. Вис Раминя tez-tez мяктуб йазыр. Шаир о мяктублары хцсуси мящарятля Висин дилиндян деуыр.

Бу мцддятдя артыг Рамин Гцлдяндя дойур вя Вис йадына дцщр. Ряфида онун шикайятини ешидиб гызына данышыр.

Дейир кі, ағы абаъдан ширин мейвя эюзлямя, ону шякря гатсан да, йеня дя абысы эетмяз.

Рамин гярара эялир кі, Гурабдан гачсын. Гурабдан эедяркян Висин эюндярдийи атлы иля растлашыр. Ону эери гюндяриб Вися чатдырыр кі, мян эялирям. Няшайят, о, сарайа эялиб чыхыр. Вис дайясиндян хашиш едир кі, Мюбиди йатырсын. Рамин пянъяряйя йахынлашанда Вис ону йанына бурахмыр вя ондан инъидийини билдирир. Рамин щирсляниб эедир. Вис дюзмыйиб онун ардынъа сойуг щавада гачыр. İndi də Рамин наз едиб ону эцнашландырыр. Эцълц туфан галхыб Раминин йолуну кясир. О, эери гайыдыб Висля барышыр. Онлар бир ай бир йердя олурлар, гоъа Мюбид буну анламыр.

Бир айдан сонра о, Мюбидин эюзцня эюрцнцр вя йаландан дейир кі, indi эялибдир. Шаш она Мярвдя галмаъа иъазя верир. Цч ай кечир. Мювбид ова чыхыр. Рамин сарайда галмаг истяйир, анъаг шаш гоймур. Вис чох наращат олур. Дайя дейир кі, хязиняни яля кечирсин. Рамини чатьырсын, Мюбиди щакимийятдян девирсин, юз севэилисини шаш елан етсин. Дайя дейир кі, йалныз бу йолла даими тящлцкядян гуртармаг олар.

Вис бу барядя Раминя йазыр. О да 40 няфяр мцщайиятчи иля Мярвя эялир. Эеъя онлар гадын палтары эейиб, хязиняни яля кечирирляр. Бу щадисядя Рамин Зярди юлдцрцр. Мюбидин бцтцн сярвятини дявяляря йцкляйиб Дейлямя гачырлар. Орада Рамин гошун топлайыр.

Зярдин юлцмцнц билян Мюбид йцрцщя чыхыр. О, Амула тьярф щярякят едир. Чай кянарында дцщярэя салыб истиращят едир. Сящяр мешядян бир вящши донуз чыхыр. Щцъум едиб Мюбидин атыны йаралайыр. Шаш атдан йеря дцщцр, галхмаъа имкан тапмамыш вящши щейванлар ону парчалайыр. Рамин гардашынын юлцмцндян бярк кядярлянир. Ону юмрц бойу алдатмасындан пешиман олур.

Вис гоъа яриндян бирдяфялик гуртардыъы цчцн севинир. Тахта чыхан Рамин юлкяни ядалятля идаря едир. Vislə evlənir.

Юлкя эцн-эцндян чичяклянир. О, 130 ил йашады вя онун 83 илини тахтда отурду. Онун ики оьлу олду: Ёямшид вя Хуршид. Вис юляндя Рамин юз йериня оьлу Хуршиди тахта яйляшдирир. Юзц цч ил Висин мягбярсяи йанында мцгядяс оду сахлайыр. Сонра Рамин дя дцнйасыны дйишир.

*Гойдулар Рамини Вис йатан йеря,
Ашигляр гошайды, тядки мягбяря.
Ябяди говушду о пак руцлара,
Бецишитин баьында гуьду йар-йары.*

Бундан сонра шаир Ыярг поетик эпэпэсинэ уйьун олараг дцнйаны лянятляйир:

*Дцнйа мурдардыр щяр заман, щяр ан,
О, вящши гапландыр, биз ащу-ьейран.*

Эцрэани никбин рущда поемасынй битирйр вэ ясяринин тамамланмасы барядя эениш изащ верир.

Бир сыра щяргщцнас алимляр, о ъцмлядян, Щ.Ете гейд едир кй, “Вис вя Рамин” поемасы иля гящряманлыг эпосу йазмаг яняняси итир. Артыг эпик ясярлярдя даща чох севэи маьярлары эениш йер тутур.

Ümumiyyətə, dastan yazmaq эпэпэсини Фирдовси башламышды. О, эпоейасында севэи маьяраларына аз йер вермиш. Ясяди Тусинин эпоейасында бу мейл бир гядяр артыр. Фяхряддин Эцрэани дя ися артыг севэи маьяралары максимум щяддя чатыр. Щятта поемада севэи иля ялагядар о гядяр тясвирляр, мяктублар верилйр кй, onlarda һәм дэ епистолайр жанрын нцмунялярини эюрцрцк.

Поеманы дяриндян тящлил едян щяргщцнас алимляр бир сыра мягамлары ортайа чыхармышлар. Ясяря тарихи аспектдян йанашан В.Ф.Минорски гейд едир кй, ясяр парфийа ирсиндян, щюкмранлыьындан галан буюцк абидадир. О, эцман едир кй,

Мюбид-Маникан сюзц Яфрасийаб Маниянинин гызлары барясиндя олан яфсаняляря аиддир. Анъаг бу fikri ясас эютцрмяк олмаз. Бу fikrə гяти етираз едян Бертелс йазыр: “Бу концепсийа иля разылашмаг олмаз. Ващид нятигъяйя эялмяк цццн бцццн хцсусиййятляри нязря алмаг лазымдыр. Рявайят тамам гядимляря апарыб чыхарыр. Мювзу еля ишлянмишдир ki, бу гядим парфийа мцяллифляри тяряфдян ишляня билмязди”.

Фяхряддин Эцрэани гядим парфийа рявайятини йени məzmunda гялямя алмышдыр. Ясярин гящряманлары пящляванлар, кющня аристократ аялялярдир. Ясяр яслиндя дюйцщ сящнялярия эюря “Эяршаспнамя”ни хатырладыр. Анъаг Эцрэани ясярдя даща чох Вис вя Рамин образлары цзяриндя дайанмыш, онларын мящяббят маъяраларына олдугъа эениш йер вермишдир. Онун тясвириндя щятта еротика эцьлццр. Бу мянада ясяри италийан йазычысы Баккачовун “Декамерон”у, Шяргин “Мин бир эеъя” набыллары иля мцгайися етмяк олар. Ясяри охудугъа биз Эцрэани йарадыгылыг методунун Низами йарадыгылыг методуна неъя тясир етдийини эюрцрцк. Епосун чохлу сящняляри Низаминин “Хосров вя Ширин” дяки, “Йедди эюзял” дяки, “Исэяндярнамя” дяки эпизодларла бир сясляшир. Бу фактын юзц эюстярир ki, Эцрэани йарадыгылыгы Йахын Шярг ядябиййатына эцьлц тясир эюстярмишдиг.

Мюбид шащ сцряти: Поемада бу сурят олдугъа гярибя бир təzadə верилмишдир. Шярг *ədəbiyyatında* бу типдя икинъи сурятя раст эялмирик. Охуъу бир тяряфдян аыйыр ki, гоъа киши нявяси йашында бир гызы эцьля, пулла юзцня арвад едиб, икинъи тяряфдян щисс едир ki, Висдян башга щеч бир гадыны сева билмайян гоъа неъя дя аыр мяняви сарсынтыллара мяруз галыр. Фактики олагаг о, щяряфсиз бир щяйят йашайыр. Шащ олмасына бахмайараг, о, бу щяряфсизлийя гаршы мцбаризя апара билмир. Чцнки она хяйанят едян адам чох севдийи арвады вя, ювлaды кими буюцтдцйц доъма гардашыдыр. О, щеч нядян кечя билмир: ня гардашындан, ня дя севилисиндян. Дцнйаа щаким олмасына бахмайараг язаб чякир.

Биз бир тяряфдян щяр шейя гадир, дюйцшлярдя щямишя галиб эялян гцдрятли шащы, икинъи тяряфдян дя севэинин ясири олуб язаб чякян йязыг бир гоъаны эюрцрцк. Щяр йердян яли цзцлян гоъа лап ушаг кими эедиб анасына гардашындан шикайят едир. Анъаг щеч кяс она кюмяк едя билмир. Аллащ ону тахта галдырмышса, вцсал тахтындан, севэи ляззятиндян ися ябяди олараг салмышды.

Шаир Мюбид шащын симасында һәм дэ исламагядяр сарай щяйатынын проблемлярини эюстярмишдир.

Вис суряти: Бу сурятин характери чох рязэарянэ, щяртяряфлидир. Онун характериндя сямими гялбля севян Шяргин Лейлисини дя, ещтирасла севиб яриня хяйанятдя щазыр олан Зцлейханы, севиб, анъаг кам алмаъа имканы аз олан Ширини эюрцрцк. Епосун илк сящифяляриндя биз Виси олдугъа мяърур, мцгядяс щислярля йашайан бир гыз кими эюрцрцк. О, юзцндян чох гоъа Мюбид шаща яря вериляндя дя ляйагятини алчалтмыр. Раминля севэи маъяраларына этмир, ябяди дцнйа цчцн йашайыр. Анъаг дайясинин тясири иля дяйишиб йаваш-йаваш хяйанятя, йалана адят етмиш бир гадына чеврилир. Ахырда биз ону гяддар бир гадын кими эюрцрцк. Мящз онун тящрики иля хязиня оьурланыр, Рамин юз гардашы Зярди юлдцрцр. Мюбид онун шылтаглыьына щямишя дюздцйц щалда хяйанятдян безиб, вящши щейванларын пянъясиндя щялак олур.

Гярибядир, шаир Мюбиди санки садялийиня эюря вящши щейванлара ует едир. Вис ися мярифятля юлцб, мярифятля дяфн едилир, мягбярясиндя мцгядяс од йаныр.

Рамин суряти: Ясяри илк дяфя ялиня алан щяхс йягин кi, Шярг менталитетиня уйбун олараг Рамини Мяънуна, Фярщада, Йусифя, Вяргайа бянзядир. Анъаг охуйандан сонра Йусифя мяхсус паклыьы, йцксяк яхлагы, Мяънуна мяхсус садиглийи, Фярщада мяхсус гящряманлыьы, Вяргайа мяхсус фядакарлыьы эюрмцр. О сеvir, анъаг севэисиня хяйанят йолу иля чатыр. Онун мящяббатындя сямимийятдян чох ещтирас вар. Ещтираслары гаршысында аьиздир, онун ясиридир. Дюьма гардашынын, щимайячисинин арвадыны сеvir, бу йолда щяр эър йалан вядляр

верир, сахта андлар ичир. Вися олан мящяббяти она щяр шейи унутдуруп. Щятта эюзял Эцлцн дя мящяббяти она Виси унутду-ра билмир. О, Висин йолунда щятта гардашы Зярди өлдцрцр. Мюбидин хязинясини сойур. Анъаг ахырда биз ону ядалятли щюкмдар, садиг ашиг кими эюрцрцрк. Бцтцн варлыбы Вися олан мящяббяти иля баблы олдуьундан Вис юляндян сонра бцтцн тахтыны оьлуна тапшырыб, цч ил севэилисинин мягбяр-синдя мцгяддяс одун йанында отуруб, ахырда юлцб Висля мяг-бярдя дя бирляшир. Ашиг ики олса да “мягбяря бир олур”.

Ясярдя башга сурятляр дя апарыгы сурят кими верилир. Щадисялярин ялагялөndirilməsində həmin surətləг мцщцм рол ой-найырлар. Бу мянада дайя образы ясас сурятдир. Мящз онун сайясиндя ики севэили вцсала чатыр. Биз ону эащ щийляэяр, ьа-дуэяр, эащ да мешрибан дайя кими эюрцрцрк. Онун цццн щяйат-да бир мягсяд вар: тярбийя етдийи Вис вя Раминин истяклярини щяйата кечирмяк. Bu məqsədinə də nail olur. O həm də müdrik qadındır, уери эяляндя дяйярли мяслящятляр вериб, qəhrəmanları тящлцкядян горуйур.

Ясярдя биз Зярди мешрибан гардаш, Ҷящруну мешрибан, гайыкеш ана кими эюрцрцрк. Виру изид бир ьанэавярдир, Эцл севмяйи, севилмяйи баъаран бир гыздыр.

Гейд етдийимиз кими, епопея Азярбайъанын гядим щяйаты иля дя баблы олдуьуна эюря бизим цццн буюцк ящямийят кясб едир. Шаир Азярбайъан щяйатыны, ьоьрафийасыны йахшы билдийиндян йери эяляндя бу барядя ширин-ширин данышыр. Шаирин бядии йарадыгылыг методу сонралар бизим шаирляр цццн дя бир нцмуня олмущдур. Хягани, Низами, Явщяди, Сули Фягищ, Щягири, Мустафа Зярир кими шаирляр онун тяьрцбясиндян истифадя етмищляр. Фарс ядябийяатында ися шаирин бядии методундан Ямир Хосров Дящляви, Ябдцррящман Сами кими шаирляр истифадя етмищляр.

Фарс-таъик ядябийяаты тарихиндя Фяхряддин Эцрэанинин щягици йерини Бертелс беля эюстярир: “Фяхряддин Эцрэанинин

“Вис вя Рамин” поемасы фарс-таъик ядъбиййатында кечид дюврцндя мейдана эълмишдир, ондан сонра “Шашнамя”йя бязяр гящряманлыг эпослары артыг йаранмады. Романтик поемалар кечмиш янянялярин тясириндян азад олуб тамам башга йола дцщдц. **Она эюря дя** бу поеманы йараданн – Фяхряддин Эцрэанинин, щягигятян дя, фарс-таъик ядъбиййаты тарихиндя йери олдугъа йцксякдир”.

Дейлианляря буну ялавя edə bilərik ki, Фяхряддин няинки фарс-таъик ядъбиййатына, щятта башга Йахын Шярг халгларынын ядъбиййатына эцълц тясир эюстярмишди. Тясадцфи дейил ki, орта яср Шярг шаирляри онун йери дцщяндя адыны чякмиш, “Вис вя Рамин” поемасындан бязи сцжетляри, эпизодлары, сящняляри юз ясярлярия салмышлар. Анъаг Бертелсин бир фикри иля разылашмаг олмаз: **“Бу ясярля гящряманлыг эпосу битди”**. Бу беля дейил. Фирдовсинин “Шашнамя”синдян вя Ясядинин “Эяршаспнамя”синдян сонра гящряманлыг эпослары Фяхри Эцрэанинин гялями иля романларла бирляшди, уени ядъби мяктяб Низами сяняткарлыбы иля йцксяк сявиййяйя чатды. Артыг Низаминин Искяндяри щям гящряман, щям *Daranın qızı Rövşənəyi sevən* ашиг, щям дя мцдриг философдур.

Beləliklə, ədəbi yaradıcılıqda epos, roman, lirika, fəlsəfi döşüncə bir əsərdə birləşmişdir. Bunların şərhi birli-ayrı-ayrı хятляр цзя инкишаф етсə дə, Низами kimi sənətkarların гяляминдя һəм дə бирləşмиш вя бир-бирини тамамлайыб ясрарянэиз форма йаратмышдир. Бу мяктябин ясасыны Фяхри *Gürgəni* гоймушса, Низами ону йцксяк зирвяйя чатдырмышдыр.

Юмяр Хяйям
(1048-1131)

Хягамын adı mənbelərdə Гийас-яд-Дин Ябу-л-Фятщ Юмьр ибн Ибрашимдир. Онун тьявллцд тарихини бязи tədqıqatçılar 1048-ыи ил, бязилари ися 1040-ыи ил göstərir. “Хяййам” тьяхллцсццц şair атасынын сянтиндян эютцрмщдцр. О, Нишапурда чадырчы аилясиндя анадан олмушдур. ХЫ ясрдя Нишапур Хорасанын елми-ядяби мяркъязляриндян бири иди. Шаирин атасы шыщяр ящалисинин орта тьябгясиня мянсуб иди. **Буна эюря дя** оьлуна тьясцил вермайя имканы olmuşdur.

Хяййам Нишапурда мяшщур рущани вя алим Нясир-яд-Дин Шейх Мящяммяд Мянсурун шаэирди олмушдур. **Бу алим Сянаі Qəznəvi кими dahi шаирə də дярс вермишдир.**

Хяййам hələ savan ikən дюрвцрццц ясас елмлярини: рийазиййаты, физиканы, ъьбрафийяны, астрономийяны, илациййаты, яряб вя фарс ядябиййатыны дяриндян юйрянмишдир.

Шаир яряб дилини йахшы билмиш вя тьясцил мцддятиндя бу дилдя олан надир фялсѣфи ясярляри охумушдур. Щцбщясиз, Хэууамын фялсѣфи дцнйаэюрцщцццн формалашмасында бу ясярляр буюцк рол ойнамышдыр. Билийя ъан атмаг, юйрянмайя алудя олмаг шаирин щяля эянъ йашларында психолозийясында юзцня йер ачмышдыр. О йашадыгъа, щяйяты мцшашидя етдикъя цстц ачылтамаш сирлярин нэ qədər çox olduğunu düşünmüşdür və onda həmin sirlərin açılmasına böyük maraq olmuşdur.

Хяййам эянълийинин мцяййян дюрвцрццц Бялхдя, сонра Сямьргянддя кечирмишдир. Бу вахтлардан о, юзцццн кичик трактатларыны йазмаба башламышдыр. Сонра Хяййам “Рийазиййатын чятин мясяляляри”, “Евклидин китабынын йекунунда олан чятинликлярин щялли щагда” трактатларыны йазмышдыр. Бу дюрвдя онун ады буюцк алим кими Сямьргянддян кянарда да мяшщур олур. Ону Бухара ямиринин шашзадяси Щясян Шямс ял-Мцлк (1068-1078) сарайа дявят едир. Сонра 1974-ыц илдя Сялгугиялярин султаны Мялик шашын вязири Низам ял-Мцлкцн дявяти иля Исфашана – шаш сарайына эялир. Султан Мялик шаш ону юзцццн йахын адамы едир.

Хяййам сарайда щям щякимлик едир, щям дя бир алим кими фяалийят эюстярир. Elə həmin dövrədə artıq məşhur olan şair-riyaziyyatçı Xəyuam “Гыса физика”, “Варлыг шаггында”, “Варлыг вя зярурат” шаггында трактатларыны йазыр.

Низамцл-Мцлк вя Мялик шащ елми ишини давам етдирмяк цццн она щяр ъцр щяраит йарадыр. Мялик шащын эюстяриши иля Хяййам алимляря бирликдя “Бялали-тягвимини” йарадыр.

Бу дюврдя Хяййам щям дя Ибн-Синанын ясярлярини охуйурду. Низамцл-Мцлкцн вя Мялик шащын дюврцндя Хяййамын вязиййяти йахшы иди. О щятта зяманя цццн горхулу олан фикирлярини – хцсусия, дин fəlsəfəsi ялейщиня олан фикирлярини демаяя ъясарят едирди.

Elə həmin vaxtlar intrigalar nятигьясиндя Низамцл-Мцлк сарайы тярк едир. Ейни заманда исмаилилярин башчысы Щясян Сяббаш ямирлийя гаршы қиуam qaldırır. 1092-ъи ил октябрын 17-дя Низамцл-Мцлк өлдирцлцг. Тезликля Мялик шащ да гяфildян вяфат едир. Онларын юлцмцндян сонра Хяййамын сарайда нцфузу азалиг. Бу вахт азаъыг да олса сарайда она Низамцл-Мцлкцн оьлу Фяхр-ял-Мцлк кюмяк едирди. Хяййам “Зилкцллийятил-вцъуд” ясярини она щяср етмишдир.

Ябцл-Щясян Бейщягинин йаздыьына эюря Хяййамын сарайдан тамамия узаглашмасына ашаьыдакы щадися сябь олмушдур:

“Бир эцн Мялик шащын оьлу Сяньяр хястялянир. Хяййам ону мцаиния едиб вязиййятинин аьыр олдуьуну сюйлямишдир. Бу мцаинядян бярк гязьбянян Султан Сяньяр саьаландан сонра Хяййама нифрят етди. Беля олдугда Хяййам сарайы тярк етмяк гяraryна эялир”. О, сарайы тярк едиб вятяни Нишапура эялир вя юмрццн сон илярини бурада кечирир. Хяййам Нишапурда мцяллимлик етмиш, мядрясдя дярс демишдир.

Щаким даирялярин кюмяйиндя мящрум оландан сонра Хяййамын вязиййяти писляшмишдир. О, дцщмянляри тяряфиндян тящ-гирляря, бющтанлара мяруз галмышдыр. Рущанилэр ону кафир адландырыб, азад фикирлиликдя

тягсирляндиригдиляр. Бяля şəraitdə йашамаг Хяййамда мцшитиня, зяманясиня гарши нифрэт йаратмиşдыр.

Рущаниляр бу дюврдя Хяййама гаршы гяти тядбирляр эюрмяйя башламышлар. Хяййам бу щцбумлардан хилас олмаг цццн гоъа вахтында һяъз ziyarətinə эетмяйя мяъбур олмушдур.

Хәууам өмрццц ахыр иллярини тьяк йашамышдыр. Йар Ящмяд Тябризи 1462-ъи илдя йаздыбы “Тярабхана” ясяриндя эюстярир ки, Хяййам евли олмадыбындан юляндян сонра онун ушаглары галтамышдыр. **Ансақ о, бир нечя буюцк алим йетишдирмишдир.** О, щямишы китабы юзцццн ян йахшы досту саймышдыр. Юлцмцццн сон эцццдя беля ялиндя Ён-Синанын “Ялх-шифа” китабы олмушдур.

Низами Ярузи Сямяргянди Хяййамын юлцмц цагда аша-быдакы ящвалаты данышыр: “1112-ъи илдя мян тьсадцфян Хяййамын сющбатындян бу сюзляри ешитдим: “Мяним гябрим еля йердя олаъаг ки, орада аъаьлар илдя ики дяфя чичякляняъяк вя лячяклярини гябримя сряъякдир”. Мян 1135-ъи илдя Нишапура эяляндя Хяййамын гябрини зийарят етдим. Onun qəbrı meyvə baýyna çykylymyş şaşaryn lap ýanynda idi. Yryk we armud aýaýlarynyň budaýlary şaşaryn cecendýan onun gýbrini sallanmyşdy. Gýbrin cec çykyk lyaçyklary iýa tamamlya yurcmlmşdc. Mýn bunlary eýrýndý mýjallimin sýzlyrini hatyrlaýyb aýladym”.

Хяййамын гябри инди дя Нишапугдадыр, онун баш дашында юлццц tarix: 1122-ъи ил йазылмышдыр.

Хяййам dövrünün böyük şairi, astronomu, filosofu, riyaziyyatçısı və şairi idi. Onun elmə dair aşağıdakı əsərləri məlumdur:

1. “Бябр мисалларынын сцбуту цаггында рисаля”
2. “Evklidin китабынын чятинликляринин щярщи цаггында рисаля”
3. “Варлыг вя зярурят цаггында рисаля”
4. “Мцдрклик юлчццц”
5. “Цч суала ъаваб”
6. “Цмуми елмин мювзусу цаггында аьын зийасы”
7. “Мювъудлуг цаггында рисаля”

8. “Мювъудатын цмумилийи шаггында рисаля”
9. “Новрузнамя”
10. “Зиџи-Мяликшащи”.

Хяйямын фялсяфяйя аид ясярляри һәм дә рцбаиляринин тәһасини ачмаба кюмяк едир.

Хяйяам мянтиг сащясиндя дя Ибн-Сина кими Аристотелин давамчысы олмушдур. Мясялян: мцмкцн олан вя щягигят шаггында **Хяйяам “Мювъудатын цмумилийи шаггында рисаля”синдя йазыр:** “Билмяк лазымдыр ки, инсанын тсяжввур етдийи щяр шей зярурятдяң, мцмкцнлцк вя гейри-мцмкцнлцкдяң кянара чыхмыр. Зярурят одур ки, фяалийят эюстярмяйя билмяз, мювъуд олмалыдыр. Мцмкцнлцк – йяни мювъуд олмайа да биляр. Қейри-мцмкцнлцк - мювъуд ола билмяз”. Зярури варлыг Хяйяам цццн Аллащдыр. Бцтцн башга шейлярся ещтимал варлыгдыр. Зярури варлыг Хяйяама эюря, бцтцн сябяблярин сябябидир вя сонунбу сябябдир. Ясяри сонунда философ Аллащы баша дцщмяйя ъан атанлары дюрд йеря бюлцр вя бунларда цстцнлцйц суфиляря верир.

Хяйяамын дягиг елмлярә аид ясярляри дя мцщцм елми problemләгә щяср олунмушдур.

Бцтцн бунларла йанашы, онун дцңйәэюрцщцңц тьякъя елми ясярляри иля тьяин етмяк олмаз. Онун фялсяфи вя иътимаи бахышлары даща чох рцбаиляриндя ифадя олунмушдур.

Хяйяамын ня вахтдан поезийаа мейл етмяси мялум дейил. Рцбаилярин сайыңдан эюрцңцр ки, о, ара-сыра şeір йазармыш. Щцбщясиз, Хяйяам рцбаилярини дярин фялсяфи дцщцңьяляря гапандыбы анларда йашмышдыр. Онун рцбаиляринин чохунда дини фанатизм ифша олунур. Беяя ки, о, дцңйанын сирри цагда мцщящидялярини елми ясярляриндя вермякдяң чякинтәмишдир. Ву чох горхулу иди. Рцбаилярдя isә динин тяңгидини вермяк горхулу дейилдир. Чцңки чятин анда онун мцяллифи олмагдан имтина edib сцфиляр тьяряфиндяң йазылдыбыны söylәмәк мүmkün idi.

Ömər Хяййам дцнйа әдәбиyyatında рцбаи устасы кими танынмышдыр. Буна сябяб пцбаилярдякі үйкәк сяняткарлыг, фялсяфи фикирдыр.

1804-ъц илдян бу эцнядяк Хяййам йарадыгылыгы иля мяшьул олан Авропа тядгигатчылары аз иш эюрмямишляр. Анъаг онлар ьидди сящвя йол веряряк шаири яййаш, лагейд вя идеалсыз бир инсан кими сягиййяляндирмишляр. Ву да онларын Хяййамы дцзэцн баша дцшмямяляриндян иряли эялмишдир. Артыг Хяййам шаггында йени тядгигатлар бу фикирляри арадан галдырыр. Инди эюзляримиз гаршысында Хяййамын щягиги мювгейи ачыг-айдын эюрцнцр. Artıq hamıya uaxşı məlumdur ki, Хяййамын йашадыгы dövt – ХЫ ясрин сонлары, ХЫЫ ясрин башланьыг дюврц, яряб вя ислам истиласы иля мяһв олан гядим Иран мядяниййятинин вя йунан-яряб елми цзяриндя гурулан йени Иран мядяниййятинин ренессанс дюврцдцр. Рудяки, Фирдовси, Цнсцри, Мянучющри кими şeір дцщаларыни йарадан бу ренессанс ХЫ вя ХЫЫ ясрлярдя Хяййам, Хагани, Sənai, Əttar кими нящянэляри доьурмуш, Сяди, Руми вя Щафизля юз тарихи missiyasını давам етдирмишдир.

Хяййам шаггында Садыг Щидайят йазыр: “Хяййам фялсяфяси щеч вахт тязялийини итирмяйьякдир. Чцнки щяьмья кичик, дярин мяналы бу шерляр мцхтялиф дюврлярдя инсанлары дцщцндүрян, мцщцм фялсяфи мясяляляри özündə ehtiva edir. Зоракылыгла инсана ашыланан фикирлярэ, инсанлар цчцн щялл олунмамыш сирлярэ айдынлиқ гөтирир. Хяййамин гүбailəri рущи ищэянъялярин ifadəsidir. Онун фяряадлары бящяриййятин дярдляринин, изтирабларынын, цмид вя nicatlarının иникасыдыр. Хяййам чалышыр ки, асан бир дилля чятинликляри, мцяммалары, мяьщуллары анлашылан формада щялл етсин. О, истешзалы эцлщля фялсяфи вя дини мясяляляри ачыб, онлагин аьыллы щялл йолуну эюстярир”.

Хяййам рцбаиляри инсанın азад düşüncəsinin bariz nümunəsidir. Рцбаиляри охудугъа эюрцрцк ки, инсан щансы изтираблардан, щансы чятинликлярдән, хураfat sıxıntılarından гуртармаьа ьан атыр. Хяййам юз феодал зяманясини сейр

етдикъя цряйи аьрыйырды, инсанларын хурافات, mövhumat ичиндя чырпындыqlагыны эюрдцкъя дящятя эялир, онларын хиласы шаггында дцщцнцрцд. О, dövrünədək olan tale йолларынип дцзэцн олмадыьыны иряли сцряряк, юзц инсанлары сядятя апарабьаг уени йолу göstərirdi. О, зяманясинин ян мцгяддяс щесаб едилян ещкам вя ягидялярия ял атыб, щамысынын sörətlə inkışaf edən cəmiyyətin tələblərinə cavab vermədiyini söyləyirdi. Шаир дюврцнцн инсанларынын ня гядяр фанатик, елмдян, дцщцнъядян узаг олдуларыны дцщцдцкъя даща да qəzəblənyrdy. Онларла бирэя ъямиййятин хошбяхтлиий цццн чалышмабын гейри-мцмкцнлцйцнц деуирди. Шаир щятта зяманя ящли иля дост олмабын чятин олдуьуну суюляйирди.

*Az dost yaxşıdır indiki vaxtda,
Az adamlarla ünsiyyət saxla,
Dost sandığın zəmanə əhli,
Ağilla baxarsan düşməndir əsla.*²⁰⁹

Беляликля, шаири щямишя ъямиййятин гуртулуш йолу дцщцндцрцрцд, лакин о, йолу тапа билмирди:

*Onlar ki, fəzilət, ədəb dedilər,
Aqillər içində sahibi-əfkar idilər,
Tapmadılar nicat, bu nadanlıqdan,
Əfsanələr deyib, yatıb getdilər.*²¹⁰

آن به که در این زمانه کم گیری دوست
با اهل زمانه صحبت از دور نکوست
آن کس که به زندگی ترا تکیه بر اوست
چو چشم خرد باز کنی دشمنت اوست
آنانکه محیط فضل و آداب شدند²¹⁰
در جمع کمال شمع اصحاب شدند
ره زین شب تاریک نبردند بروز
گفتند افسانه ای و در خواب شدند

Феодал ыямийятинин *nadanlıđına* бундан абыр зярбя ола билмязди. Бу зярбя Хяййам *hünəri idi*. Шаир чох вахт ыямийятдә баш верян щадисяляри “фялякля” баылайырды.

*Allah tək qüdrətim olarsa inan,
Fələyi ortadan ataram haman,
Yerində elə bir dünya quraram,
Yaşayar insanlar azadə, asan.*²¹¹

Ömər Хяййам щяйат чятинликлярини, зяманя зцлмцнц, феодал дюврцнцн щаким идеолоэийасында, onun дини ещкамлардан *siyasi məqsədlərlə istifadəsində* эюрцр, бящярийятин изтирабларына црякдян йанырды. Хяййам зяманясинин иьтимаи ядалятсизлийиня, дини фанатизминя гаршы чох амансыз иди. О, алын щаким олмадыы мцщити ифша едирди:

*Kamala can atırsa yanılır insan,
Südcün öküzü sağırlar inan,
Aqıldənsə dövrdə əbləh olmalı,
Ağıl yox, göyərti olur satılan.*²¹²

Зяманядя абыллы адама йер йохдур. Наданларын, зцлмкарларын ялиндя ыямийят язилир, торпаыа нащяг ганлар ахыр. Яэяр “булуд су явязиня торпаыдан щямин ганлары чякся, гюйдян инсан қаны йаыар”. Фяляйин зцлмцнцн щцдуду йохдур:

Fələyin işləri ədlə ölçülsə əgər,

211 گر بر فلکم دست بدی چون یزدان
برداشتمی من این فلک را ز میان
وز نو فلکی دگر چنان ساختمی
کازاده به کام دل رسیدی آسان
212 آنانکه به کار عقل در میکوشند
بیهوده بود که گاو نرمی دوشند
آن به که لباس ایلهی در پوشند
کامروز به عقل تره میفروشند

*Onun əhvalına hamı ah çəkər,
Dünyadakı işlər insafla olsa,
Fəzilət əhli küsərmə məgər?!²¹³*

Шаиря эюря, шяйатдакы шадлыбын, кядярин сябьябкары фялякдир. Яэяр о истяся, “гязя лювщясиня” шадлыг йазыб, зцлмляри йох едяр: Шаири йалныз инсан сядяяти дцщцндцрцр: бэс бу дцщцнъяляри шяйата кечирмяк олар? Зяманядя бцтцн гцввяляр сядят арзусу иля йашайан инсанларын ялейщияндир. Еля бир гцдрят йохдур ки, бу гцввя гаршысында щаким олуб, инсан сядяятини йаратсын, йер ццндя зцлмц ядалятсизлийи бирдяфялик арадан галдырсын. Бу дцщцнъя гаршысында шаир аьиз галыб “фяляйя”, “Аллащя” мцраьият едирди:

*Tələh yazısına qarışsam inan,
Dərhal muradıma baxaran haman,
Kədəri dünyadan əsla kəsərəm,
Çərxi-fələk olar tamam şadiman.²¹⁴*

Бу дцнйанын ня дябдябьяляри, ня алтун сарайлары, ня дя чохлу пулу инсана хошбяхтлик эятирир. Хошбяхт о, адамдыр ки, сядя шяйат тярзи кечирир:

*Zəmanədə xəşbəxtdir azad yaşayan,
Allahın verdiyin qənimət sayan,
Verilən ömrü qənimət bilib,*

²¹³ گر کار فلک بعدل سنجیده بدی
احوال فلک جمله پسند بده بدی
در عدل بدی بکارها در گردون
کی خاطر اهل فضل رنجیده بدی
²¹⁴ گر دست به لوحه قضا داشتمی
بر میل و مراد خویش بنگاشتمی
غمرا ز جهان یکسره بر داشتمی
وز شادی سر به چرخ افراشتمی

*Həm azad, sadə, həm sərxoş olan.*²¹⁵

Хәууама гөрә, сады, аза қане олма инсан цццн хошбяхт-ликдир. Анъаг “ҫяляк” инсаны беҫа йашамаба гойурму? Зяманяды беҫа йашайыш цццн шыраит вармы?

*Fələyin etdiyi olur qəm, kədər,
Birini öldürür, başqasını sevər,
Gəlməyənlər bilsəydi nələr çəkirik,
Dünyaya gəlməkdən əsla yan keçər.*²¹⁶

Бу кими рцбаиляр göstərir ki, Хәууам olduqca humanist şair olmuş və onu bütün bəşəriyyətin xoşbəxtliyi düşündürmüşdür. О, юз ясинин оьлу иди və zəmanəsinin prizmasından dünyaya baxırdı və ясинин ziddiyyətli, keşməkeşli gerçəkliklərindən gələcəyə baxırdı. Sanki gələcəkdə yarana biləcək insan konsepsiyasına, xoşbəxtlik meyarlarına, insan hüquqlarına modern istiqamət verirdi.

Хяйһамин rübailərində də həmin dövrdə yaşamış başqa şairlərin yaradıcılığında olduğu kimi суфизм meylləri var. О, hətta elmi əsərlərində belə, bu barədə danışımdır. Şair “Филкцллийатил-вцъуд” ясяриндя суфилярдян данышараг йазыр: “Ону бил ки, Аллащы тямиз вя цлвц варлыг кими дярк едянляр дюрд йеря бюлцнцр: биринъи – мцттякяллимиляр, ікинъи - философ вя алимляр, Öçcнъц – исмаилиляр və дюрдцнъц – суфиляр. Онлар дярракя вя фикирляшмя йолу иля йох, анъаг яхлаги камилликля,

---

خوش آنکه در این زمانه آزاد بزیست²¹⁵

خرسند بهر چش کی خدا داده بزیست

وین یکدم عمر را غنیمت بشمرد

آزاده و با ساده و با باد بزیست

افلاک که جز غم نفزایند دگر²¹⁶

بنهند یکمی تا بر بایند دگر

نا آمدگان اگر بدانند که ما

از دهر چه میکشیم نایند دگر

рущу тябиятин вя ысми чиркинликляриндян тямизлямяк йолу иля Аллащы дярк етмяйя чалышырлар. Субстрансийа тямизляняндя, сурят щягигятян дя нур кими олуб мялякляря бязяйир. Бу йол бцтцн йоллардан йахшыдыр. Неъя ки, мяня айдындыр, Аллащ йанында бундан йахшы камиллик ола билмяз, бунда инсан цццн щеч бир гадабанлыг, йахуд да пярдя йохдур. Тябиятин чиркинликляриндян инсанда вар, яэяр бунлар арадан галдырылса щягигят олар вя инсан олдуъу кими дя эюрцнүр. Кцдллі мяхлугатын Аллащы – она дуалар, сядяляр олсун – буну буйурмушдур: сизин щяйатынызын эцнляриндя Аллащын няфяси вар, сиз ону дярк етмялисиниз”.

Беяликля, шаир-философ Хяйям суфилярдян данымыш вя онлары йцксяк гиймятляндирмишдир. О, рцбаилериндя дя суфилярдян, онларын идеяларындан данышмышдыр:

*Saqi, canımız gedərsə əldən,
Damla tək dənizə qayıdar həmə,ən,
Cahil sufilər də dərissqal qab tək,
Mey içsə ağıllı olacaq inan!*²¹⁷

Bu kimi rübailərində şair sufilərin özlərini də bir neçə qrupa bölür və onlar arasındakı ağıllı sufiləri göstərir.

Хяйям рцбаилеринин бязисиндя суфи məzmunu göclödör. Шаири суфизmindən danışанлар мящз бу рцбаилердян чыхыш едирляр. Onun sufizmindən yazan alimlərdən Гавинди Тиртханы, франсыз алим вя тяръцмячи Ж.В.Николаны, Sultanov qardaşlarını эюстярмяк олар. Ж.В.Никола йазыр: “Хəyyamın poeziyasında ilahi **elementlər** adi elementlərdən çoxdur. Onda ilahi **düşüncələr** güclüdür və buna görə də onu mistik şair, filosof, eyni zamanda

---

²¹⁷ ساقی دل من زدست اگر خواهد برفت
دریاست کجا ز خود بدر خواهد رفت
صوفی که چو ظرف تنگ پر از جهل است
یک جرعه اگر خورد به سر خواهد رفت

skeptik və fanatik, bir sözlə, başqa şairlər kimi sufi şair hesab etmək olar”

Анъаг еля рцбаиляр вар ки, бу фикирлярин тядигини чятинляшдирир:

*Cəmşid mülkündən xoşdur şərab badəsi,
Məryəm yeməyindən yaxşı meyin sadəsi,
Səhərlər sərxoşkən sinədən çəkilən ahlər,
Yaxşıdır, nəinki, Ədhəm, Səid nəğməsi.*²¹⁸

Ябу-Сяид Муханан (867-1049) вя Ибрашим Ядшям (вьфат етмиш 776-783) мяшщур суфи шейхлярдир. Онларын дини нямяляри мцгядяс щимн вь дуалар сайылыр. Ансақ, онларын нямяляринин мцгядяслиийиня Хяййамын мцнасибяти башгадыр. Шаир “сящярляр сярхош синядян чякилян ащы” онларын нямяляриндян йцксяк тутур.

Хяййамын суфизmindən ХЫЫП яср тарихчиси Ял-Кцфти юзцнцн “Мцдрцкцк тарихи” ясяриндя йазыр: “Ömər Хəууам Xorasan imamlarından olmuş və zəmanəsinin alimi idi. O, Yunan elmini inkişaf etdirmiş və Vahid Allahın dəkində ruhu təmizlənməni əsas yol hesab etmişdir. Bu işdə Yunan qaydalarına üstünlük vermişdir. Sonralar sufilər də onun konsepiyasını qəbul etmişlər”.

Rus alimi Vladimir Derjavin də Хəууамın sufizmindən бəhs etmiş və göstərmişdir ki, onun poeziyasındakı дəрин фикirlər şairin sufizmindən irəli гəlmişdir.

М.С.Султанов Хяййамын суфизmindян сющбят ачараг йазыр: “Бязи Авропа шяргщцнаслары Хяййамын гяляминин

---

²¹⁸ خشت سر خم ز ملک جم خوشتر
یک جرعه می از غذای مریم خوشتر
آه سحری ز سینه مست خراب
از ناله بو سعید و ادهم خوشتر

мящсулу олмайан рцбаилярдян чыхыш едяряк сящвян ону суфи шаир адландырмышлар. Щалбуки Хяййам бцтцн динляри инкар етдийи цццн ислам дини дахилиндя йаранмыш бцтцн тяригятляря дя йабанчы иди”.

Хәyyəməşünas alim Osmanov isə bu fikirdədir ki, Хәyyəmə sufizmdən dövrün eybəcərliklərini ifşa etmək üçün istifadə etmiş, ancaq özü dindən uzaq olmuşdur. Bu fikirləri söyləyənlər Хәyyəmənin bu məzmunlu şeirlərinə **istinad** edirlər:

*Yaxşılıqla məşhurluq heç ləzzət vermir,
Ar gəlir, fəlak də insana əziyyət vermir,
Yaxşıdır şərab ilə məsti – xumarlıq,
Zahidlik şohrəti həzz, izzət vermir.*

Хяййам щансы мөвqedән чыхыш едирдися etsin, истяр суфилик, истяр кафирлик, истяр сярхошлуг – онун мясляки щямишы бир олмушдур: інсанлара хошбяхтлиийи тапмагда кюмяк етмяк, халгын башына бялалар эятирян mövhumatçıları ифша етмяк. Бу мягсяд цццн Şair щятта юз шяхси сядятиндя бяля ял чякмишдир. Тарихчилярин суюлядийи кими, о, аиля гурмамыш, анъаг юзцндян сонра юз мяслякиндя олан шаэирдлярини юз ювлady кими тярбийя едиб, щяйата вермишдир. Хяййамын Şərq ədəbiyyatı тарихдя ойнадыьы рол böyükdür.

Хяййамын рцбаиляри ясрляр кечдикъя даща чох дилляря тярьцмя едилир, даща чох охунур, севилир, прястиş olunur. Хяййам прястишкарлары арасында ня дини мянсубийят, ня милли мящдудийят вардиг. О, бцтцн инсанлар цццн доьма олан бяшяри шаирдир. Хяййам дйщасы щямишы язямяти иля фанатизмля амансыз мцбаризядя олмушдур. Бу мцбаризянин аз qala min иллик тарихи варса да, щяля дя юз аловларыны сундцрмямиш вя давам етмякядир.

Хяййамын эялдийи мцсбят нятиья будур: ня язял вар, ня ахирят, реал варлыг бу эцндцр, бу алямдир, бу дцнйадыр. Ömrцн

шян чаьлары эяньлик илляридир. Инсан эяряк бу иллярин гядрини билсин. О, инсанлары бу дцнйадан ляззят алмаьа вя шад олмаьа дявят етмишдир. Хяййам рцбаиляринин ян ъанлы, ян гцввятли məzmunu da budur. İnsanları ахирятя дейил, бу дцнйайа, бу дцнйанын шадлыьына дявят едян Хяййам эюстярик ки, онун заманында дцнйа, ъямийят hələ ягл цстцндя гурулмадыьындан, щяйаты шян йашамақ имканы да azdır. Mövcud Şərait щяр ъпр щяйат нящясини буховлайыб мящв едир, инсанларын цмидлярини баги дцнйайа баьлайыр:

*Deyirlər gözəldir hurilə cənnət,
Məncə meydən başqa qalanı qələt,
Bu nağdı sən götür nisyədən əl çək,
Təbil səsi də xoşdur uzaqdan fəqət.*²¹⁹

Хяййама эюря, ягля сььмайан пя варса щеч бири щягигят дейил. Дин хадимляринин о дцнйа щагда уйдурдуглары ъяннят, ъящянням яфсаняси дя аьласыџмайан уйдурмадыр. Bunlar авам ъамаатын башыны алдадыб цмидлярини һечя баьламақдыр, insansa “нисйя” dəlincə qaçmamalıdır. Шаир дюнйа-дюнйа бу фикирлярин йалан олдуьуну дейир və инсанларын бу фикирлэрдян узаг олмаларыны истяйирди:

*Gül verəndə onun tər-təzəsin ver,
Şərabı da verəndə əndazəsin ver,
Qəsrdə huri, cənnət, cəhənnəm nə?
Uzaq ol, onlardan avazəsin ver!*²²⁰

گویند کسان بهشت با حور خوش است²¹⁹
من میگویم که آب انگور خوش است
این نقد بگر و دست از آن نسیه بدار
کاوازه دهل شنیدن از دور خوش است
در دهر چو آواز گل تازه دهند²²⁰
فرمای بتا که می باندازه دهند
از حور و قصور وز بهشت و دوزخ
فارغ بنشین که آن هر آوتزه دهند

Эюрцндцйц кими, шаир бу дцнйа, онун эюзялликлярини, немятлярини алгышлайыб, о дцнйанын яфсаняляриня инантатаа чяырыр.

Шаир юзцнцн елми ясярляриндя идеалист алимдир. *Özü də namaz qılıb, oruc tutmuş, həcc ziyarətində getmişdir.* Onun *istəyi* heç də Allahın inkarı deyildi, əksinə, o, sağlam dini əqidəyə hörmət edirdi və insanları buna səsləyirdi.

Хяйямын йарадыгылыыында гаршысына гойдууу мягсядлярдян бири инсанлара ömüri хош кечирмяйи вя мадди немятлярдян истифадя етмяйин цстцнлййцнц баша салмагдыр. Онун истяр елми ясярляриндя, истярся дя рцбаиляриндя bu məsələ гойулмушдур:

*Üzmə özünü dünya qəmindən,
Qəm yemə dünyadan hər an gedəndən,
Gözəllər zülfütək hər yana əsmə,
Ömrü bada vermə, zövq al badədən.*²²¹

Шаир “бадясиз” юмрц “пуч” сайыр. Беля мязмуна малик рцбаиляр шяля ХЫХ ясрдя тядгигатчылар арасында бюйцк мцбашисяйя сябяб олмушдур. Бир чоху ону щедонист-эпикцрцц кими гялямя вермишдир. Нятта Фитсьералдын тярьцмясиндя олан рцбаилярдян йалныз шяраба аид оланлар сечилиб дяфялярля чап едилмишдир.

Бязиляри іся беля иддиа едирдиляр ки, Хяйяам ясил мцсялман, суфи олмушдур вя щеч вахт шяраб ичмямишдир. “Шяраб” вя “мяшугя” сюзц дя щягиги мянада дейил. Бу сюзляр суфи-мистик мязмун дашыйыр. Бу фикирдя оланлардан ян

---

²²¹ تن در غم روزگار بیداد مده
جان راز غم گذشتگان یاد مده
دل چون سر زلف یار بر باد مده
بی باده مباش و عمر برباد مده

мяшщуру щинд алими Свами Говинда Тиртхадыр. О иддиа едир ки, Хяййам “шыраб” мяфщуму алтында мистик шейляр нязрдя тутур. Onun fikrincə, şərabın bir neçə mənası var, мясялян: кядяр шырабы, варлыг шырабы, рущ шырабы, щяйат шырабы, Аллащы дярк етмяк шырабы вя с.

Аньяг бу иддиалар щягигятя охшамыр. Чцнки щяйаты щяззин, щисси ляззятин тяблиьи щцбщясиз шаирин фялсяфи бахышларындан чох, йашайыш тярзиндян, яћвали-рущиййясиндян сцццлцрдц. Беля эцман етмяк олмаз ки, Хяййам щяйаты тяърцбянин тясири олмадан баша döşmüsdür. Şair дедиклярини сынагдан кечирмямиш, дуймамыш олсайды рцбаиляриндя ичкинин ляззятиндян бу гядяр инъялийиня гядяр даныша билмязди.

Хяййам “шырабы”, “мяшугяни” тяриф етмякля динин ещкамларына гаршы чыхырды, щязз алмаьа, ляззят апармаьа чаьырмагла ахирят щагда шыряятин эюстяришлярини тящгир едирди. Ancaq saraylarda, xərabətlərdə şərab içilirdi və içildiyinə görə də ona aid bir mədəni kodeks olmalı idi. Həmin şərab içmə mədəniyyətini məhz Xəyyam diktə edirdi:

*Mey içsən əgər, gözlə, ağıldan çaşma,
Cahillik edib içkidə həddən aşma,
İstərsən əgər halalın olsun badə,
Kimsəni incitmə, qudurma, coşma.*

Хяййам рцбаиляриндя дюня-дюня шыраб ичмяк, щяйаты хош кечирмяк мювзусуна гайытмыш вя фикрини мцхтялиф вариантларда вермишдир.

Бу суалын ъавабыны Хяййам тякъя рцбаиляриндя йох, щям дя елми ясярляриндя вермишдир. О, “Новрузнамя” ясяриндя, “Шырабын файдасы щаггында сюз” бящсиндя йазыр: “Тибб алимяри Гален, Сократ вя Щиппограт, ЯбуэлиСина, Мящяммяди-Зякярыййя, Бахтиша вя Сабитя Кура демишляр ки, инсан организми цццн шырабдан файдалысы йохдур, хүсүсилә,

сцзцлмщ, цага цзцм шярабы. О, кядяри апарыр, црайи шадландырыр, гаты йемяйин шязмини сцрятляндирир, йа-наглары гызардыр, дярини тязяляйир вя аьардыр, йаддашы итиляйир, хясиси элиачыг едир, горхагы ьясарятли едир вя хястяликляри азалдыр. Шяраб ичянляр шямишы саьлам олурлар, гыздырма хястялийи, шигялярля йаранан хястяликляр онларда тьсадцф щалларда олур. Бязи узагэюрянляр шярабы ьясарятли адамын сынаг дашы адландырмышлар. Буюцк адамлар ону кядяри силаьн, кядяри шянлийя чевирян адландырыр. Беш гядящ шяраб ичян юзцндя олан бцтцн йахшы вя пис ьящятляри бцрузя верир. О, таныщ олмайаны дост едир. Достлуьу, мешрибанлыьы артырыр, ейни заманда достлары бир йердя отуртдуруп. Шяраб хошдур, чцнки дцнйада олан бцтцн йемякляри; йаьлы, ширин, тцрш вя с. уейиб дойандан сонра йемяк олмур, яьяр чох йесян, тябиятин писляшяр; аньаг шярабы ичдикьа ичирсян. Инсан ондан доймур вя инсанын тябияти цццн пис дейил, она эюря дя шяраб ичкилярин шачьыдыр”.

Хяййамын шяраба олан мцнасиьяти бу сюзляриндя там айдынлашыр. Рцбаиляриндя ися бу фикирляр мцхтялиф формаларда тььяссцмцнц тапмышдыр.

Шаир “шяраб ичмяйи” тяблиь етмякля ону демяк истямирди ки, ичиб сярхош olub юзцнц тамам унутмаг лазымдыр:

*Qış fəslİ ötüb gedir, bahar fəslİ gəlir,
Bunlarla həyat keçir, ömür də gödəlir,
Mey iç, yemə qəm-qüssə, demişdir alim,
Qəm-qüssə zəhərdir, məlhəmi meydir.*

Эюрцндцйц кими, шаир ичкинин qəm-qüssəni qovmasından danışır. Шяраб олан йердя мяьлис гызышар, инсан юзцндян асылы олмайараг чох ичиб юзцндян чыхар. Бяс онда неья олсун? Хяййам рцбаиляриндя бу суала да ьаваб верир:

*Şərab içəndə bir ağıllı insanla iç,
Ya da al yanaqlı bir cananla iç,*

*Çox içmə, səs salıb həy-küy etmə,
Az-az iç, hərdən iç, eyhamla iç.*²²²

Шяраб ичмяк абыллы тязрэдя олмалыдыр, она олан шярислик инсаны нцфуздан салар, рязил бир инсана чевирыр. Она эюря дя аз ичмяк вя абыллы адамларда ичмяк лазымдыр. Хәууага gögə, şərab içməyin mədəniyyəti belə olmalıdır.

Шяраб шям дя инсан мянявиййатыны сафлашдырыр. Бу барядя elmi ясяриндя олдуьу кими Хәууам рцбаилариндя дя данышмышдыр:

*Mən mey içirəm sərxoşluq etmirəm,
Şərab içəndə heç də şuluq etmirəm,
Bilirsən içməkdə məqsədim nədir?
Sənin kimi, xüdbinliyə qulluq etmirəm.*²²³

Хяййам шямишя инсаны хошбяхтлийя апараьаг йоллар щагда дцщцнмщш, ону тапыб инсанлара эюстярмяк истяйирди. Бу ишдя онун эялдийи нятигья будур: тарих вя инсан шяйяты язяли вя сону билинмяйян, башланьыгьсыз вя сонсуз бир шярякятдян ибарятдир. Инсан ня добулмасынын мянасыны, ня дя юмрцнцн мягсядини анлайыр. “Бу дцнйа щеч кяся ядяби галмайаьаг. Эедирляр, эедягьякляр вя йеня дя эялиб эедягьякляр”. Дцн्यान Тямшидин кейфиня хидмят едян сарай, бу эцн ацуларын

---

222 گر باده خوری تو با خردمندان خور
یا با بشری لاله رخ خندان خور
بسیار مخور ورد مکن فاش مساز
اندک خور و گاهگه خور و پنهان خور
223 من باده خورم و لیکن پستی نکنم
الا به قدح دراز دستی نکنم
دائی غرضم زمی پرستی چه بود
تا من چو تو خویشتن پرستی نکنم.

балаладыбы, тцлкцлярин арам тутдууу йеря чеврилмишдир. Сабаш ня олаъабыны билмирик. Хяййам *bu qənaətə gəlir ki, hər bir şəxs öz zəmanəsinin qayğıları ilə yaşamalılı, onun problemlərini həll etməli, dcnñанын мадди немятляриндян истифады етмякля, юмрцнц хош кечириб, хошбяхт йашамалыдыр.*

Вахмайарақ ки, Хяййамын рцбаиляринин яксяриййяти динин тянгидиня, шырабып тярифиня аиддир, анъаг бу рцбаилярин мязмунундан бир идея да добуур: бу дцнñада биликли ол, йалан ешқамлара инаныб юмрцнц пуч етмя, абыллы ол, щяйатын немятляриндян истифады едиб эцнлярини хош кечир.

Шаир конкрет олараг биликдян, елмдян данышанда, онун сонсуз олуб бир инсан тяфяккцрцня сьмадыбыны суюляйир:

*Heç vaxt mənim aqlım elmdəm məhrum olmayıb,
Elmin sirləri mənim üçün naməlum olmayıb,
Yetmiş iki il gecə-gündüz oturub fikirləşdim,
Məlum oldu ki, çox şey mənə məlum olmayıb.*²²⁴

Рцбаидя шаир дюврцнцн елмлярини йахшы мянимсямясини, еляъя дя фикирляшиб кящфляр етмясини билдирир. Бунунла беля, она еля эялир ки, щяйатда мялум олмайан, юйрянилмяйян чох шейляр вар. Бу щягигятян дя белядир; елм инкишаф етдикъя чох сирлярин айдын олматасы мейдана чыхыр. Шаир башга бир рцбаисиндя етдийи кящфляри щамысыны дейя билмямясиндян шикайятлянир:

*Dəftərimizdə olan dünya sirrindən,
Baş açmaq olmur, keçmir əqldən,
Bu zaman əhliində alimlər azdır,*

---

²²⁴ هرگز دل من ز علم محروم نشد
کم متدد ز اسار که معلوم نشد
هفتاد و دو سال فکر کردم شب و روز
معلوم شد که هیچ معلوم نشد

*Ki, xəbər versin ağla gələndən.*²²⁵

Бу кими рцбаиляриндян эюрцнцр ки, Хяййамын инсанлара дейъяйи сирляр чох иди, анъаг буна имкан тапмырды, çünkü zəmanə əhlində onu başa düşə biləcək alimlər azdır.

Хəууамын бəзи рүбailəri əхлақи-нəсihətəмiz хarakter daşıyır:

*Xəsisdən, çörəyi diz üstə olanlardan qaç,
Milçək tək yeməyə qonanlardan qaç,
Bir çörəki iki günə ye, minnət götürmə,
Ürək qanını ye, nisyə nadanlardan qaç.*²²⁶

Беля рцбаиляри иля Хяййам инсанлары билиуə, мənəvi сағлığа, камиллиуə səsləyir.

Хяййам рцбаиляри тьякъя дярин фялсяфи мязмунуна эюря йох, щятта орижинал гурулуш композисийасына вя юзцнмяхсус целубуна эюря фярглянир. Бу целуб щям дя Хяййама мяхсус рцбаилярин тьяин олунмасында буюцк рол ойнайыр. Рцбаилярин гурулушуна аид хцсусийятлярдян бири йыьъамлыгдыр. Вашга шаирляр Хяййам кими дярин мязмуну, айдын образы rübaidə йерляшдиря билмямишдир. Хяййам сənətkarlığı башга шаирляринкиндян кяскин сурятдя фярглянир.

Хяййам шеирин qısalığıнда фикрин ифадясини мящдудлашдырмыр. Рцбаинин щяр сятри юзцндя биткин бир фялсяфи фикир ифадя едир. Башга шаирлярдя ися фялсяфи

اسرار جهان چنان که در دفتر ماست²²⁵

گفتن نتوان که آن و بال سر ماست

چون نیست در این مردم دانا اهل

نتوان گفتن هر آنچه در خاطر ماست

تا چند کنی خدمت دونان و خسان²²⁶

جان بر سر هر طعمه منه چ.ن مگسان

نانی بدو روز خور مکش منت کس

خون دل خور خونی به از نان کسان

фикир биринъи вя икинъи мисрада верилмир, цццнъц вя дюрдцнъц мисралар **isə** анъаг мянтиги нятигъа верилир. Хяйяамын рцбаиляриндя ися мянтиги нятигъа илə фялсяфи фикир паралел верилир. Бязян фикир метофора илə верилир. Хяйяамын бязи рцбаиляри тьякъа лирик йох, щям дя щекайя **характери** дашыйыр, onlarda ciddi suallar və problemlər qoyulur və oxucunu bu barədə düşünməyə vadar edir:

*Sadələvh könlümdən mən cana gəldim,
Cəfakeş canımdan fəğana gəldim,
Mənsiz də dünyanın işi keçərmiş,
Əcəba, nə üçün cahana gəldim?*

Цслужи ьящятдян Хяйяам рцбаиляри бир нечя йеря бюлцнцр: щяр bir група aid olan rübailərini юзцнямяхсус спесифик хүсүсийүэтлери var. Хяйяам рцбаиляриня мяхсус цмуми цслуж тез-тез фигурларын тьяссцмцндян истифадя едилмясидир. Онун яксяр рцбаиляриндя “кузя”, “щяраб”, “торпаг”, “mey”, “axirət”. “cənnət”, “cəhənnəm” вя с. кими сюзляр ишлянир. Бу сюзлярля шайр йцксяк fəlsəfi fikirləri хүсүси məharətlə ifadə etmişdir.

Хяйяам щям дя мцхтялиф тясвир васитяляриндя, амонимлярдя, антонимлярдя истифадя едиб. Рцбаилярдя мязмуна табе олунмуш сяс тьякрарлары, аллитерасийалар, ассонаслар нязря чарпыр. Хяйяам щямищя формал хцсүсийятлярдя гачыр. Беля оlanda гурулуш мязмунун ачылмасына кюмяк едир.

Хяйяам рядифлярдя даща чох истифадя етмищдир. Рядиф гафийлярдя истифадя етмяк Хяйяама имкан вермищдир ки, вурьуну ясас фикри ифадя едян сюзцн, йахуд сюз бирлящмясинин ццццня эятирсин вя мянаны гцввятли версин.

Хяйяам рцбаиляриндя даща чох фолклор поезийасында ишляннян гафийлярдя истифадя олунмущдур. Бу да шайрин şifahi халг **ədəbiyyatına** олан йахынлыгыны эюстярир. Онун oxunaqlı olmasının səbəblərindən biri də budur.

Хяййам рцбаиляриндя тез-тез дцнйанын фанилийиндян, юмрцн тез гуртармасындан, Иранын гядим шашларындан, онларын мцлкцндян даньшылыр. Бу юзлцйцндя мцсбят шалдыр. Чцнки Хяййамын шцйят фялсяфяси мянтиги нюгтейинязрдян ики ясас мясяля цзяриндя гурулмушдур: шцйят “лязятинин” тяблиьы, щяр андан “лязят” алмаг вә щяйатын мянасыны anlamaq. Хяййамын рцбаиляринин əsas motivləri щяраб ичмяк *mədəniyyətini təbliğ etməkdir, eləcə də şair rübailərində insanları bütün əozялликляри юзцндя тяъяссцм етдирян тябияти, həyatı sevməyə dəvət* edir.

Ябцл Нәсян Хярегани (979-1034)

Шейх Ябцлщцсейн Хярегани 979-ъу илдя Иранын Шящруд вилайятинин Хяреган кяндиңдя анадан олуб. Чох эцман ки, 1034-ъц илдя щямин кянддя дя фяват етмишдир. Щяля ушаг вахтларындан дини елмяря, фялсяфи фикирляря щявяси олан Хярегани сонрадан бу елми дяриндян юйрянмиш вя юзцнцн фялсяфи тялимини йарадараг шейхлик мягамына чатмышдыр. Онун йаратдыьы дини мяктяб узун илляр дини айрысечкилийә, ирги айрысечкилийә гаршы *mübarizə aparmış* вя дини-фялсяфи *sahədə* инсанлары бирляшдирмәуә *çalışmışdır*. Онун суфи-фялсяфи фикирляриня даир суюлядикляри фикирляр бу эцн дя юз ящямийятини итирмямишдир. Хяреганинин фялсяфи фикирляри щямишя бящяри фикирляря, щуманизмя хидмят етдийиндян гядирбиян бящярийят дя ону щямишя йашатмышдыр. Беля ки, онун 1979-ъу илдя мин иллик уубилейи ЙУНЕСКО хятти иля бцтцн дцнйада гейд олунмушдур.

Чох тяяссцфляр олсун ки, Хяреганинин фялсяфи ирсини Азярбайъанда дяриндян юйрянмямишляр. Бахмайараг ки, Хяреганинин фялсяфи фикирляри бизим философларын, классик шаирляримизин бядии-фялсяфи дщщнъясиня тясир

эюстярмишдир. Онун барясиндя йалныз мярщум З.Мяммядов бир гядяр мялумат вермишдир.

Хяреганинин буюцк философ олмасы барядя фикирляр щяля саьльыында сяслянирди. Мясялян *Хаья Абдуллаш Янсари* дейирди ки, “мян эизли бир хязиняйям Шейх Ябцлщцсейн ися онун ачарыдыр”. Хяреганинин мцасири олан *Ябусяид Ябцлхейр* дяфялярля ону эюрмцш вя онун барясиндя бу сюзляри демишдир: “Мян гуру идим, пцхтяляшмямишдим, еля ки, Хярегани иля эюрцщдцм, эювщяр олдум”.

Султан Мащмуд Гязняви шяхсян онун зийарятиня эедиб. Рывайятлярдя дейилир ки, **Султан** Хярегана эедяндя елчи эюндярир вя дейир ки, “шейхя хябяр вер, буюцк султанымыз сянин зийарятиня Гязнядян эялир, яяр шейх имтина етя онда дейярсян *اطيعواالله و اطيعواالرسول و اولى الامرمنكم*”. (“Аллаща, пейэямбярля вя *emirlərinizə* итаят един”). Аньаг хябярляри ешидян Хярегани султанын эялмясиндян чох шад олур вя щямин ифадяни демяйя лцзум галмыр. Султан онунла чох сющбят едиб, мяслящятляр алыр. Бу ящвалатлар Хяреганинин “Нур ял-олум” китабынын 10-ьу фяслиндя юз яксини тапмышдыр.

Тарихдян йахшы мялумдур ки, мящщур Ябу Яли Сина, Насир Хосров, Гяшири онун мцриди олмушдур. Мящщур суфи шаирляри олан Фяридяддин Яттар вя Ёялаляддин Руми онун мяняви-ирфани мцридяри олмушдур. Ондан эениш бящрялянян щямин суфи шаирляр дяфялярдя Хяреганинин адыны ясярляриндя чякмишляр.

О, Шяргдя мящщур Байязид Бистаминин давамчысы иди. Мянбялярдя гейд олунур ки, Байязид Бистами щяр ил Хярегана эялярмиш. О йерлярин абу-щявасы онун чох хошуна эялярмиш. Мцридяри она щямищя суал верярмишляр: “Йа шейх, биз бу-рада щеч ятир щисс етмирик”? Байязид дя ьаваб верярмиш ки, “бу йерлярдян йар ятри эялир”. О щадисялярдян йцз ил сонра о торпагдан Ябцлщцсейн Хярегани кими бащы чыхмышдыр.

Хярегани зяманясиндя ирфани фикирлярин буюцк ифадя-чиси иди. Бир сыра ислам фягищляри дейир ки, ирфани фикир-

ляр етигадын вя иманын ясасыдыр. Мящз ирфан ысмин вя мянвиййатын камиллийиня хидмат едир. Бу мянада Хяреганини ирфани фикирляри ислам дининин дярки цццн буюцк ящамиййят кясб едир.

Хяреганинин ирфани фикирлярдя эютцрдцц истигамяти сонра башга суфи философлар давам етдирмищляр. Мясялян, о камиллящярк илащи мяртябйя галхмаьын мярщялялялярини беля эюстярир: щейбят, мящяббят, мцщащидя.

Щейбят мярщялясиндя дейилир ki, Аллащ щяр шейи диваня йарадыб. Мящяббят мярщялясиндя дейилир ki, Аллащ щяр шейи мяст йарадыб. Мцщащидя мярщялясиндя дейилир ki, илащи aləm фанидир.

Хяреганинин суфи идеяларында инсанын юз няфси иля мцбаризяси хцсуси йер тутур. Онун фялсяфясиндя инсан 40 йашында камиллик зирвясиня чатыр. Щямин камиллик зирвясиня юз няфсинля мцбарizədir. Бу гырх илин он илиндя дили дцзлщйя алыщдырмаг лазымдыр. Он илдя дя ялляр дцзлщйя алыщмалыдыр. Он иля эюзляр вя он иля ися цряк дцзлщйя алыщмалыдыр. Йалныз бундан сонра камилликдя даныщмаг олар.

Хяреганийя эюря, инсанлыьын эп буюцк хястялийи няфсдир. Онун дярманя да бирдир: о дярман Хяреганинин эюстярдийи щямин мярщялялярдир. Щямин мярщялялярля рущун тярбийясидир. Хярегани гейд едир ki, бу хястялик саьаландан сонра гяфлят арадан эедир вя инсан камиллящмя просеси кечир. Камиллящмя просесини ися Хярегани беля тйин етмищдир:

Биринъи мярщяля – тялябдир. О дейир: Алямдя щяр шей азаддыр, тяляб едян Одур(Allahdır).

Икинъи – ещгдир. Ещг бир атящдир, бу йолун йолчусунун гялбиндя йаныр. Ещг мящуг йолунда йаныр. Хяреганинин ещг фялсяфясини сонра Яттар, Руми, Щафиз давам етдирмищдир.

Цццнъц – мярифятдир. Хярегани илащи варлыгла говушманя мярифятдя эюрцр. Бир эцн Шейхдян сорущурлар “иманын, мярифятин йери щарадыр”? О ьаваб верир ki, “сян онларын рянэини мяня де, мян сяня йерини эюстярим”. Рявайятдя дейи-

лир кі, тяляблярдян бири кцндя аьлайырмыш. Хярегани она бахыб дейир: “Яэяр Аллашы аьылла тапмаг истяйирсянся, Оу сяня елм веряр, яэяр иманла тапмаг истяйирсянся ращатлыг веряр, яэяр мярифятля тапмаг истяйирсянся сяня чохлу дярд веряр”. Хяреганийя эюря, мярифят ящли даща чох дярдя дцчар олур.

Дюрдцнъц – тощиддир. Тощид илащи варлыьа говушма мягамы демякдир. Вящдяти-вцъуд фялсяфи концепсийасынын ясасыны тяшкил едян бу идея Хяреганини дилиндя белядир: “Гийамят эцнц мян демяйяьйям алим олмушам, йа защид, йа да абид. Мян дейяьйям: Сян ващидсян вя мян щямин ващиддяням”.

Алтынъы мярщяля – щейрятдир. Йяни бу мягамда арифлярин гялбиндя эязинти кечир, онларын бейниндя бу фикирляр долашыр. Ви пәчат артыг Аллащын рясулларынын мягамыдыр. Пейьямбяр дуаларында щямишы дейярмиш: “Ей Аллащ мяндя юзцня олан щейранлыьы артыр”! Хярегани дейир: “Аллащын ишляриня щейран галмышам, бу cismın ичиндя неъя йерляшмишям, мяни бу ишдян щали един”!

Йеддинъиси – фягирликдир. Бу мярщяля Хяреганийя эюря, еля мярщялядир кі, суфи юзцнцн йохлуьуну фикирляшир вя фярз едир кі, онда оланларын щамысы Аллащдандыр вя она апарандыр.

Сяккизинъи, ахырынъы мярщяля – фяна вя бягадыр. Хярегани бу мярщяляни Аллаща говушма мярщяляси щесаб едир. **Ашиг** мяшугуна говушараг сифятиндя онун яламятлярини ифадя вя тяъялля едир. Шейх дейир: “Илащи мян Сяндян айрылыб сяня гайыданам. Мяндя олан ня варса сяниндир. Сян ябядисян, Сяндян айрылмыш “мян” бир эцн олмайаьаг”.

Хярегани суфилярин яхлаги кейфийятляриндя дя эениш данышмышдыр. О щесаб едир кі, суфинин гялбиндя кинкцдурят, пахыллыг, дцнйапярястлик, худпясяндлик, щясяд олмамалыдыр. Хярегани щятта суфи яхлагы иля диндар яхлагыны мцгайися етмищдир. “Абидлярин иши намаз гылыб, оруь тутма-

гдыр, мцридлярин иши ися цряклярдян бялалары узаглашдырмагдыр”.

Бир сыра мянбяляр онун барясиндя мялумат вермишляр. Щятта аиляси barədə мцхтялиф мялуматлар верирляр. Мясялян, “Ял- ойма” адлы бир мянбя онун арвадынын аьыдил олдуьуну гейд едир. Веля бир рывайят дя суйляйир кi, эцнлярин бириндя Ибн Сина ону эюрмаяя эялир. Арвадындан сорушур кi, Шейх щарададыр? О да ьаваб верир кi, о зындыг-мязщяби нейняйирсян, о щеч арвадынын фикрини чякмир. Ибн Сина ахтарыб ону сящрада тапыр. Хяреганини ширin üstündə эюряндя щейрятляниб сорушур: bu nə щалятдир? Шейх ьаваб верир кi, биз еля бир арвадын йцкцнц чякя билмирикся, шир бизим йцкцмццц неья чякя биляр?

Хярегани чох шуманист şair олмушдур. Онун эюзцндя бцтцн инсанлар бир олмушдур. Ясярляринин бириндя дейир кi, “яяр Тцркцстандан Шамадяк биринин бармаьына тикан батса, демяли, мяним бармаьыма батыб. Щямчинин Тцркцстандан Шамадяк kim ахсьйа-ахсьйа эется, о, мяням, яяр биринин гялбиндя дярд-гям варса, о, мяним дярдимдир” bu kimi фикирляри иля Хəreqani али мягама чатыр. О дейир: “Каш кi, бцтцн бящяриййятин щесабыны мяндən soruşdular kі, гийамятдя щеч кяс щесаб вермясин”.

Хярегани юзцнцн фялсяфи ясярляриндя арифлийин дя мейарларыны эюстярмишдир. О дейир: “Ариф о адамдыр кi, юзцнцн бцтцн варльыы иля Аллаща баьланыр. Билиг кi, онун айагларынын, ялляринин щярякяти, няфяс чякмяси Аллащын щюкмц иля олур. Онун щюкмц олмадан щяйятдя щеч ня баш вермир”.

Хярегани дярин фялсяфи фикирляри иля дини фикирляря, дини фялсяфяйя тьякан вермишдир. Онун ибадяти дя тьямннасыз олмушдур. О гейд едир кi, мян бещитт хатириня, ьящянням горхусу иля ибадят етмирям вя Аллащыма олан дярин мящябьятдя ибадятьля мяшьул олурам. Хяреганийя эюря,

мярифят Аллаш йолунда йанмаг, чятинликляря гатланмаг, Аллаша олан атяшин мящяббятдир.

Бцтцн бунлары излядикъя belə гянаятя эялирик кi, суфизм инсанларда эп хейирхаш дуйбулары ойдан бир фялсяфи ъярайандыр. Бу фялсяфя инсанларда еля цлви дуйбулар уагадiк кi, башга фялсяфялярин буна эцц чатмаз. Инсанларын мянявиййатыны t̄emizl̄em̄ak, onlarda ūlvi keyfiyȳetl̄eḡ тярбийя етмяк, çirkin кейфиййятлярдян тямизлямяк, хейирхашлыьа меуl̄i artırmaq суфи фялсяфясинин ясас гайясидир. Киндян кин доьур, мящяббятд̄ep̄ мящяббят. Суфиляр инсанлара мящяббяти девиз едирди.

Суфи фялсяфи фикриня эюря, ешг, мящяббят инсанын эп б̄ōȳīk̄ дахили енержисидир. О енержидян мягсядйюнлц истифадя едилмялидир. Инсан юз мещри-мящяббятини дцнйа малына сатырса, ахырда **peşman** олур. Яэяр щяр щансы бир фярди инсан севирся, ахирда **peşman** олур. Йалныз Аллаша олан атяшин мящяббят даим инсана зювг верир вя щятта юлцмя галиб эялир. Мящрумиййятлярдя беля, инсанда никбин ящвалирущиййя йарадыр. Суфиляр инсанлары мящз буна сясляйир.

Хяреганийя эюря инсан дцнйаа нагис эялир. Нагислийи ися онун тамашы вя няфсидир. Няфсиня гаршы “ьищад едян” ахырда галиб эялир. Онун фикринъя, камиллийя йол да няфсля мцбариз̄ed̄ep̄ кечир.

Хяреганинин дюврцмцзядяк эялиб чатмыш эп санбаллы ясяри “Нур ял-олум” дур (Елмл̄егин нуру) ясяридир. Бу ясяр узун ясрляр бойу суфи фялсяфи фикринин формалашмасында вя истигамятлянмясиндя мщцм рол ойнамышдыр. Бу китаб он фясилдян ибарятдир вя суфи тямиминин инъя мятляблярини юзцндя якс етидир. Китабын фясилляриндя ашаьыдакы мясялялярдян сющбят эедир:

1-ьи фясилдя: Суааллар вя ъаваблар. Бу фясилдя мцрид, мцршид, суфи вя с. тясяляляр гойулуур вя онларын изашы верилир.

2-ьи фясилдя: Вяз вя мясящятляр.

3-ъц фясил: Мящяммяд пейэямбярин дилиндян ешидил-миш сюзляр барясиндя.

4-ъц фясил: Аллащын она мярщямяти,

5-ъи фясил: “Нур ял-олум” китабынын дуалары.

6-ъя фясил:Наращатлыглар.

7-ъи фясил: Вәднийабәтлик.

8-ъи фясил: Гящряманлыг.

9-ъу фясил: Щекайтляр

10-ъу фясил: Рящмятлик Шейх Ябцлщясян Хяреганинин щяйаты.

Бу китабда Хяреганин щяйатындан ящвалатлар верилмякля йанашы щям дя фялсфясинин ясас истигамятляри юз яксини тап-мышдыр. **О, дярин** фялсфяфи фикирлярини ифадя етмиш вя эяляжяк суфи фялсфясиня истигамят вермищдир: *Ъаванмярдлярин*²²⁷ *кядяри щеч ъряя ики дцнйанын ишиня aid дейил. Бу иш ондан ибарятдир ki, онлар истяйир кядярлярини фяхрля арадан галдырсынлар, амма баъармырлар. Деди: Бу инсанлар сящярдян ахшама йолу ахтарырлар. Ким нәyi istәyirsә, ону да таныр.*

Хәреқанин рүбailәри дә өзүнүн мәзмуни илә диqqәти cәlb edir. Onlar мәзмун etibarilә, sufi fәlsәfәsini ifadә etsә дә, dil sadәliyi, petik forma baxımından diqqәti cәlb edir:

*Göz lazımdır ki, o, dostu görәk,
Görmәyәndә isә daim qәm çәkәk,
Bizә göz lazımdır dәrk olsun fәlәk,
Göz onu görmürsә nәyimә gәрәk.*²²⁸

Sufi әdәbiyyatında sözlәrin sәtraltı mәnaları olduđu kimi, burada da Хәреқани ilk baxşda adi “dost” barәsindә danışır. Әslindә isә söhbәt Allahla olan munislikdән, dostluqdan gedir. Bu dövrdә şairlәрin sufizmә meylini zamanın tәlәbi kimi qiymәtlәndirәnlәр var.

²²⁷ Cәvanmәrd - әrәbcә *fütüvvә* demәkdir və ilk sufi təşkilatlarını yaradanları belә adlandırdılar. Şәhәrlәrdә sәнәtkar tәqәsindән olна һәмин adamlar xüsusi geyim formalarına və silah növlәrinә malik idilәр.

بی دیدنش از گریه نیاساید چشم
گر دوست نه بیند به چه کار آید چشم.

²²⁸ آن دوست که دیدنش بیاراید چشم
ما را ز برای دیدنش باید چشم

X-XII əsrlərdə arası kəsilməyən qanlı müharibələr, sonra isə XIII əsrdə Monqolların amansız yürüşləri ziyalıları düşünməyə və baş verən hadisələrin fəlsəfəsini dərk etməyə məcbur edirdi. Xəreqani kimi zəmanənin böyük mütfəkkirləri: **şeyx Əbu Əbdürrəhman əs-Sülami** (.-1021) onun tələbəsi **Əbülqasım əl-Kuşayri (986-1074)**, **şeyx Əbu Səid Meyxensi (967-1049)**, **Ənsari(1006-1049)**, **Əhmədi Cəm (1049-1142)**, **Fəridəddin Əttar (1119-1220)** sufi təliminin nəzəri əsaslarını yaradırdılar.

Хасə Abdulla Янсари (1006-1088)

Шейхцл-ислам Хасə Ябу Исмайыл Абдуллащ Ибн Мянсур Мящяммяд Янсари fiqh elmində məşhur fəqih Əhməd ibn Hənbəlin davamçılarından olsa da sonra мяшщур Хяреганиндən və şeyx Əbusəid Əbülхейрдən dərs almış вя Əfqan суфи фялсяфи дцщцнъясинин инкишафында хцсуси хидмятляри олмушдур. Онун гябри Щератда индийдяк зийарятэащдыр. Янсари яввял щядисляр топлайыб язбярлямиш, сонра юзц дя щядисляр йазмагла мяшьул олмушдур. О **дцщүнмщдцр** кi, дини щягигятляри дярк етмяк цццн тьякъя щядисляр йазыб язбярлямяк кифайят дейил, фикирляри дярк етмяк цццн мцяллия дя ещтийаь вар.

Бу мягсядя Хяреганинин йанына эедир. Хярегани иля olan илк танышлыьыны Янсари сонралар беля хатырлайыр: “Ябдцллащ сящрада йашайырды, она ъанлы су лазым иди, онда Щясян Хяреганини тапды вя дойунъя су ичди. О судан ня Ябдцллаща, ня дя Хяреганийя галды. Янсаринин пири чох эизлидир вя онун ачары йалныз Хяреганинин ялиндядир”. Бу фикир Мящяммяд пейгямбярин Щязрят Яли барясиндя дедийи сюзлярля цет-цетя дцщцр: “мяним елмим бир щящярдир, онун гапысы Ялидир”.

Янсаринин исламда щянбяли тяригятинин нцмайяндяси олдуьуна эоря тязийгляр мяруз галмышдыр. Bununla belə, o heç də bir təriqətin ideoloqu olmamışdır. Şair-filosof юз тялиминдя мистика иля ортодоксал дини тялими бирлящдирмяйя чалышмышдыр. О һәм дэ **şeyrlər yazır və şeyrlərində də fəlsəfi**

fikirlərini ifadə edirdi. Bu mənada, Янсаринин шеирляри чохдан бярй тядгигатчыларың диггятини ъялб етмишдир.

Онун ярябъя йаздыбы “Тябгягят яс-суфиййяту Solləmi”(Süləmi sufilərinin тәриқәтләри) әсәри сонра Caminin “Nəfəhətül-üns”(Ünsiyyətin тәрәвәти) әсәриндә әсас мәнбә олмушдур. Хәреқани һәм дә Qurana тәфсирләр yazmış və һәмин шәрһләр islam дүньясында чох мәшһурдур. Бу чшәрһләр һәтта мәшһур folosof Әбүлфәзл Мейбәдинин “Кәшфүл-әсрар”(Sirlərin ачılıшы) və “Eddətül-әбрар”(Müqəddəslər kitabı) әсәрләриндә әisa qaыnaq sayılır. Eləcəдә onun “Minacatnamə”, “Nəsihətlər”, “Zübdətül-arifin” (Ariflərdən seçmələr), “Kənzül-salikin” (Saliklərin incisi), “Qələndərnəmə”, “Məhəbbətnamə”, “Yeddi hasar”, “Qəlb və can”, “Vardat”, “Allahnamə” вя “Мяназил яс-саирин” (Әбәдиләрин мәнзили) адлы китаблары суфи ядйбиййатының надир нцмуняриндяндир. Бу китаблар узун мцддят суфиуанә фикирлярин истигамятлянмясиня ъидди тясир әюстярмишдир.

Onun şeirləri özünün poetik məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bir şair kimi, Ənsari sadə xalq dilində yazmağa üstünlük verirdi:

*Badəsiz, camsız da səndən məst olmuşam mən,
Sənin ovçun olmuşam danəsiz, tələsiz bilsən,
Kəbədən, bütxanadan istərəm səni hər an,
Sənsiz nə bütxanə, nə Kəbə, nə din, nə iman.*²²⁹

Yaxud da başqa bir rübaisində şair olduqca sadə dillə sufizmin dərin fəlsəfi mühakimələrini ifadə edir:

*Özünü dartmaq eybdir insana,
Yekəxanalıq yaraşmaz sana,
Gözlərin giləsi ibrətdir bilsən,
Hər şeyi görür özündən başqa.*²³⁰

صيد توام از دانه و دام آزادم
ور نه من ازین هر دو مقام آزادم

²²⁹ مست توام از باده و جام آزادم
مقصود من از کعبه و بتخانه توئی

Göründüyü **kimi**, şair olduqca sadə formadan, sadə müqayisələrlə dərin hikməti ifadə edir.

Sufi ədəbiyyatının bu metodu ədəbiyyatda mənanı dərinləşdir-məklə bərabər, həm də onun sadəliyini, xəlqiliyin artırmışdır. Sufi ədəbi məktəbinin böyük namyəndələrindən biri kimi, Ənsarinin də fars təsəvvüf ədəbiyyatının inkişafında rolu böyükdür. Məhz onun ədəbi, elmi əsərləri bir çox sufi mətləblərinə aydınlıq gətirir.

Qivami Razi (...- 1162)

Şərəfəlsüərə Əmir Bədirəddin Qivami Xəbbaz Razi XII əsr fars şeirinin görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun adında olan “Xəbbaz” sözü onunla əlaqədardır ki, şair çörək bişirib satmaqla məşğul olmuşdur. Şair şeirlərində də peşəsi barədə danışmışdır:

*Şairlər içində çörəkçiymiş Qivami,
Mənim də çörəyimdən olmaz dünyada.*

*Şad ol, Qivami, yoxdur aləmdə tayın,
Çörək axtaranda düşürsən yada.*

*Ey Qivami, inci axtarsanda sözlünə,
Ondan qabaq fikrin olmuş dükanda.*

*Müştərin olanda bəh-bəh dedin sən,
Səndən əbədi qaldı dükan da, nan da.*²³¹

از جمله خلق بر گزیدن خود را
دیدن همه کس را و نه دیدن خود را.

²³⁰ عیب است بزرگ بر کشیدن خود را
از مردمک دیده ببايد آموخت
²³¹ الا قوامی از شعرا نانبا که بود گم است
نان چنين که من پز م اندر جهان کم است
شادمان باش ای قوامی کز همه عالم تویی
نانبای کاو ز نان جوید همی نام آوری
ای قوامی زین سخنها کان گوهر گشته ای

Təəssüflər olsun ki, təzkirələrdə onun həyatı barədə məlumat yoxdur. Bu mənada XII əsr Azərbaycan şairi Qivami Mütərrizi ilə onu bəzən səhv salırlar. Halbuki, Azərbaycan şairi barədə təzkirələr müəyyən məlumat vermiş və hətta, qeyd etmişlər ki, Qivami Mütərrizi Gəncədə yaşamış və Nizami Gəncəvinin qohumlarından olmuşdur. Qivami Razi isə səlcuq sultanlarından olan Qivamələddin Toğrulun məddahlarından olmuş və uzun müddət Rey vilayətində yaşamışdır. Şair təxəllüsünü də Səlcuq sultanının adından götürmüşdür. Onun mədh etdiyi III Toğrul 1131-ci ildən etibarən hakimiyyətdə olmuş və Qivamələddin Dərqəzini də həmin illərdə ona vəzirlik etmişdir. Şair onların məddahı olmuş və təqribən 1162-ci ildə vəfat etmişdir.

Şairin ədəbi irsindən üç min beyt qalmışdır. Onun divanına daxil olan şeirlərin əksəriyyəti qəsidələr olsa da, məhəbbət mövzusunda incə qəzəlləri, təcibəndləri də var. Razinin lirikası özünün bir çox xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, onun təsvir etdiyi eşq özünün fəlsəfi mahiyyəti ilə fərqlənir:

*Eşq qoşun çəkib, mühasirəyə aldı məni,
Bunu istədi ellər dildən-dilə saldı məni.*

*Eşq əlindən ellərin dilinə düşdüm,
Bəla birdən gəlib yamanca çaldı məni.²³²*

Cəmaləddin İsfahani (.- 1192)

گر چه کارت پیش از این بودست دکان داشتن
بخ بخ آن کو مشتری باشد چو تو خباز را
کز تو خواهد جاودان هم نان و هم نان داشتن
لشگر کشید عشق و مرا در میان گرفت²³²
خواهند مردمانم ازین در زبان گرفت
اندر زبان خلق فتادم ز دست عشق
تابایدم بلا به در این و آن گرفت

Cəmaləddin Məhəmməd ibn Əbdülrəzzaq İsfahani XII əsr fars şeirində məşhur qəsidə ustalarından hesab olunur. Şair bərəsində Məhəmməd Oufi, Lütfəli bəy Azər **təzkirələrində** məlumat vermişlər. Məhəmməd Oufi yazır ki, şairin sənəti zərgərlik olmuşdur.

Özünün qeydlərindən məlumdur ki, o, nəqşibəndi təriqətinin nümayəndələrindən olmuşdur:

*İki fəsil bulud da, yel də olur mənim tək,
Bu nəqşibənd yazında, o zərgər payızında.*²³³

Cəmaləddin ömrünün çox hissəsini İsfahanda yaşasa da, bir müddət Azərbaycanda və Mazandaranda da yaşamışdır. Şairin oğlu Kəmaləddin İsmayıl da məşhur şair olmuşdur. O, 1192-ci ildə vəfat etmişdir.

İsfahani şeirlərində Qızıl Arslanı, Toğrulı, Şəmsəddin Eldəgizi mədh etmişdir. Şairin şeirləri olduqca rəvandır. Çətin ərəb sözlərinə, anlaşılması çətin olan fikirlərə rast gəlirik.

Divanına daxil olan şeirlər janr baxımından qəsidələrdən, qəzəllərdən, tərəcibənd və təkibəndlərdən, qitələrdən, rübailərdən, hekayələrdən ibarətdir. Şeirlərində satirik gülüş üstünlük təşkil edir. Eləcə də onun şerlərində müdrik sözlər, hikmətli ifadələr çoxdur. Məhz Cəmaləddin İsfahaninin bu səpkidə əsərlərindən sonra Sədi Şirazi kimi dahinin əsərləri gəlir. Sanki, Sədi öz əsərləri ilə Cəmaləddinin başladığı bu üslubu daha da qüvvətləndirmişdir. Şairin yaradıcılığına Sənai Qəznəvinin təsiri aydın görünür:

*Heç kəs dünyada bir şey aparmaz,
Dünyada İsgəndər, Harun da olsa.*

*Dünyada gördüyün hər nə vardısı,,
Bir gün qalmayacaq o da dünyada!*²³⁴

²³³ تا چو من باشند ابر و باد دایم در دو فصل

در بیع این نقشیبندی، در خزان آن زرگری

²³⁴ آدمی ز اینجا نخواهد برد هیچ

گر سکندر گردد و قارون شود

در جهان دیدی که چون آمد نخست

Ябу Щямид Ял-Гязали (1058-1112)

Hüccətülislam ябу Щямид Мящяммяд ибн Мящяммяд әл-Гязали Tusı 1058-ғы илдя Хорасан вилайятинин Тус шящяриндя анадан олмушдур. Onun atası da dövrünün mötəbər adamlarından olmuşdur və toxuculuqla məşğul olduğundan ona “Qəzali” təxəllüsü vermişlər. Elə Əbu Məhəmməd də **təxəllüsünü** atasının peşəsindən götürmüşdür. Atası ona və qardaşı Əhmədə yaxşı təhsil vermişdir. Dövrün böyük alimlərindən olan Əbu Hamid Əhməd ibn Radkani onlara dini elmləri və ədəbiyyatı öyrətmiş və onların hər ikisi böyük mütəfəkkir olmuşlar. Ушаглыг иллярини Тусда və Сүрцанда кечирян Гязали сонра Нишапура эетмиш və böyük mütəfəkkir, fəqih İmam әл-Нормин әбул-Мәали Сувәнидән шафеи тәриқәтинин әсас еhkamlарини, һәндәсә, кәлам, фәлсәфә еlmlәрини öyrənmiş və az bir vaxtda yazdığı şerhlərlə məşhur olmuşdur.

Həmin dövrdə Qəzali heç də sufizmə meyl etmirdi və *aşəri* dini icmasının tərkibində fəaliyyət göstərirdi. Müəllimi Əmülməali Сувәни 1085-ғы илдя vəfat edir və həmin il ону Сялтуғларин вязири Низам ял-Мцлк тәşkil etdiyi Nizamiyyə mədrəsəsinə двяят етмишдир. Qəzali Bağdadda yerləşən həmin mədrəsədə səkkiz il dərş demişdir.

Qəzali 35 yaşında olanda artıq təzkirələr, dini dualar, münazirələr yazıb dərş deyirdi. Elə həmin yaşlarında İbn Sinanın fəlsəfi kitablarını oxuyur və fəlsəfəyə böyük maraq göstərir.

Онун мящсулдар фялсяфи арашдырмалары sarayda fəaliyyət göstərdiyi vaxta тясадцф едир. Щямин илляр артыг Баьдадда Сялтуғларын ачдыьы Низамийя мядрясяси там фяалийят эюстяридди və бцтцн Шярг цццн ихтисаслы елми кадрлар щазырлайырды. Низам ял-Мцлк 1091-ғы илдя она щямин мядрясянин фялсяфя кафедрасыны тапшырыр. Гязали

дюрд ил щямин кафедрайа рящбярлик етмиш сонра гардашы Ящмядя вермишдир. Юзц бцтцн вахтыны елми ишляря щясп етмишдир. Ыдиди арашдырмалар апаран алим сыйащят етмяк фикриня дцщцр вя дцнйаэюрцщцнц артырмаг мягсяди иля о вахт Шяргин мцщцм мядянийят мяркъязляри olan şəhərlərə səyahət edir.

1095-ыи илдя Qəzali Nizamiyyə mədrəsəsi ilə əlaqələrini tamam kəsir və başqa işlərlə məşğul olur. Nəmin vaxtlarda Qəzalinin sufizmə meyli artır. Səlcuq Sultanı Bərkyarukun siyasətini bəyənməyən Qəzali Suriyaya gedib, 1097-ci ildə Мяккяни ziyarət edir. Щяъъ зийарятиндян сонра Гязали суфи щяйат тязри кечириб Шяргин мцхтялиф щящярлярини эязир. Дямяшгдя, Йерусялимдя, Исэяндяриййядя олуб щямин щящярлярин китабханаларында ишляйир. Мящз щямин иллярдя (1095-1105-ыи иллярдя) **мяшщур дюрдьилдлик** “Илащийят елминин дирчялиши” вэ уа “Kimyayi-səadət” адлы китабларыны йазыр. Бу китабларда о, суфизмин mövcud fəlsəfəsini ортоксал ислам фялсяфяси иля бирляшдириб ислам дини фялсяфясини даща да дяринляшдириг.

Онун ясас **мягсяди** ясасыны йунан елми мяктябиндян эютцрмщ инкишаф етмякдя олан елми дцнйаэюрцщля дин арасында йаранмыш гаршыдурманы арадан галдырмаг иди. Бу сыйащят вахты о суфилярля растлашыр вя онларын фялсяфи дцнйаэюрцщ иля таныш олур. Суфизми дяриндян тящлил едян Гязали беля гярара эялир ки, мящз бу фялсяфи концепсийа динля-елм арасында зиддийяти арадан галдыра биляр.

1105-ыи илдя Сяльугларын Ираны идаря едян нцмайяндяси артыг дйишмишди. Низамцлмцлк дя артыг чохдан гятля йетирилмишдир. Ираны идаря едян Фяхг ял-Мцлк дя Низамцлмцлкцн оьлу иди вя Гязалийя хцсуси щюрмяти вар иди. О тяляб едир ки, Гязали йенидян Nizamiyyə мядрясясиня гайыдыб тядрисля мяшьул олсун. Гязали мяктябя гайыдыб алты ил дя тядрисля мяшьул олур. Сонра yenidən mədrəsəni tərک edib Хорасана gedir вэ Тусда суфилэрин шейхи олур. Анъаг bu işdə çox

çalışmaq ona niasib olmur. Böyük mütəfəkkir doyma şiaşyari Tuseda 1112-şy il dekabır айынын 19-да вяфат едир.

Гязалинин ян мәşhur ясяри дюрдбьилдли “Иһйа цлцм яд-дин»” (Илашиййат елминин дирчялиши) ясяридир. Бу китабы Гязали bнир qədəg sadələşdirərək şyam дя фарс дилиндя йазмышдыр. Фарс дилиндя онун ады “Кимйайи-сяадят” дир, бязян она “Чащар китаб” да дейирляр. Онун 1087-1097-сi illər arasında – уəni on ilə yazdığı бу китаб ислам фялсяфясинин инкишафында бьуйцк рол ойнамышдыр. Дцнйа исламшцнаслары да Гязалинин бу китиабларыны йцксяк гиймятляндирмишляр. Шяргшцнас алим И.Щолдсиер йазмышдыр ки, “Мящяммяддян сонра пейьямбяр олсайды, щямин адам Гязали оларды”.

Kitab on fəsildən ibarətdir:

1. Nəfsin pəhrizkarlığı və qorunması;
2. Mədə ehtiyacı və cini şəhvətin əlacı;
3. Söz və dilin bəlasının əlacı;
4. Qəzəb, kin və həsəd duyğusunun əlacı;
5. Dünya sevgisinin əlacı;
6. Mal-dövlət hərisliyi və paxıllığın əlacı;
7. Var dövlət və şöhrətpərəstliyin əlacı;
8. İbadətdə riya və nifaqın əlacı;
9. Təkəbbürün və qürrənin əlacı;
10. Qəflət, azgınlıq və lovğalığın əlacı.

Bu fəsillərdə müəllif hər bir insanı düşündürən ciddi məsələlər aydınlıq gətirir və islam fəlsəfəsi kontekstində müxtəlif növ mənəvi-psixologi-məntiqi prinsiplərin sirrini açır. Əsərin fars dilində tərtibini və tənqidi mətnini İran alimləri Əhməd Aram və Hüseyin Cəm vermişdir. Həmin tənqidi mətn əsasında kitabı Azərbaycan dilinə şərqşünas alim Nəsim Göyüşov tərcümə etmiş və xeyriyyəçi İsa Nəcəfov 2012-ci ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatında çap etdirmişdir.

Başqa bir əsəri isə “Məktublar” məcmuəsidir. Buna mənbələrdə bəzən “Fəzail əl nam min rəsail-hüccətülislam” adı ilə də rast gəlirik. Kitaba şairin öz qohumlarına, məşhur adamlara, sultanlara, din xadimlərinə yazdığı məktublar daxildir. Həmin məktublarda

filosofun dərin elmi-fəlsəfi-dini-sufiyanə fikirləri ifadə olunmuşdur. Onun poeziyası və nəsrī fars ədəbiyyatının nadir nümunəsidir. Ərəb dilində yazdığı əsərlərindən fərqli olaraq fars dilindəki nəsrī XI-XII əsr fars danışq dilinin bariz nümunəsidir. Fars dilində yazdığı nəsr əsərləri dil sadəliyinə görə diqqəti cəlb edir. Şairin fars dilində olan divanının poetik dili dövrünün şairləri ilə həmahəng səslənir.

Qəzali 1090-cı ildə “Nəsihəttül-moluk” kitabını fars dilində yazmışdır. Kitab şəxsən Sultan Səncər üçün yazılmışdır. Kitabın məzmunu dini hikmətlərdən ibarətdir. Qəzalinin məqsədi dövrünün hökmdarlarına nəsihət vermək olmuşdur. Kitab ərəb və türk dillərinə tərcümə edilmişdir.

Гязали гейд едир ки, дин фялсяфяси о гядяр схематикдир ки, бунунла дини тяфяккцрцн инкафы мцмкцн дейил. О, беля фикирляширди ки, суфизм инсанларда шям дини дуйбулары дяринляширди, шям дя елми-дини тяфяккцрц инкишаф етдирир. Онун фялсяфи дцщцнъяляриндян данышан Е.Бертелс йазыр: “ О, суфизмдян эялян бир сыра мистик элементляри эютцрцб, щисслярин, ешгин элементлярини ъанландырди. Демяк олар ки, бу експеримент мцвяфпягийятли олду вя ондан сонра яксяр мütəfəkkirləг онун йолуну давам етдирди”.

Мящз Гязалинин зянэин концепсийасындан сонра суфизмя мараг артыр вя нятигядя, Шярг поезийасынын ъанына еля щопур ки, ясрляр бойу шаирляр бу тясирдян узаглаша билмигляр.

Гязалинин фялсяфи ирсиня aid олан ясрляр бунлардыр:

“Мящябят, севинъ вя разылыг щаггында китаб”,

“Ешитмя вя екстаза щаггында китаб”,

“Гязябин, нифрятин вя щясядин боьулмасы щаггында”,

“Хяслиийин вя йахынларынын малына щясядин боьулмасы щаггында”,

“Илащийят елминин дирсялиши”.

Гязалинин биринъи китабы бу сюзлярля башлайыр: “Билик щаггында китаб”. Бу бящсдя Гязали Мящяммяд пейгямбярин елм щаггында дедийи “Елми, щятта Чиндя ахтарын” сюзлярини девиз кими гябул едир вя билдирир ки, билийя ъан атма щяр бир мцсялманын мцгяддяс вязифясидир.

Сюзлярини бея башламасы вя ислами мянбяляр ясасында елми биликляри тяблиь етмяси сонралар бѳтѳн ШЯргдя иьтимаи рьяя эѳълѳ тясир эюстярмишдир вя ондан сонра ислам фялсяфясиндян данышан алимляр вя фягищляр бу истигамятдя фикирлярини дяринляшдирмишляр.

Гязалини мѳдрѳк фикирляри узун ясрлярдир инсанларын дѳщнъясини формалашдырыр. Онлардан бир нечясини демяк лап йериня дѳщярди:

“Ешг дяркѳтмянин нятиъясидир. Инсан йалныз билдийини сефир. Она эюря дя дашлар сева билмир, йалныз ѳанлылар севамяйя гадирдир”.

“Инсан юзѳнѳ севадийини инкар етими, щятта ону да инкар етмир кѳ, башгасыны юзѳ ѳѳн сефир”;

“Щяр бир ѳанлынын биринъи севаиси юзѳнѳ олур”;

“Инсан юз ювадыны юзѳндян дя чох она эюря сефир кѳ, ювады онун юлѳмѳндян сонра щяйатда галаѳаг щиссясидир. Бу истяк юзѳнѳ севамякдян иряли эялир”;

“Аиля, нясил, мал, мѳлк инсанын камиллийини тамамлайан амиллярдир. Инсанын мяищятини тамамлама мейли севаи обьектидир”;

“Бѳтѳн ѳрякляр она хейирхащ оланлары сефир, бядхащ оланлары сефир”;

“ѳмид – инсанын севадийини эюзлямясидир”;

“Инсанлар чох шейдян чякинирляр, ѳѳнѳки онлар щаггында щѳч ня билмирляр”;

“Камилляшмя юз “мянини” йох едиб, варлѳгындан кѳчмядир”;

“Шѳѳщя – щягигятя апаран йолдур. Ким щѳѳщялянмиря, щѳч ня эюрмѳр, эюрмяйянся, баша дѳщмѳр, баша дѳщмяйянся, кор галыр вя азыр”;

“Бир саатлыг ядалят йѳз илик ибадятя бярабярдир”;

“Башгасына мющтаѳ олмайан ѳн варлы адамдыр”.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qəzal həm də şair idi və dərin məzmunlu şeirlər yazırdı:

Heç kəs talehdən qaça bilmədi,

Kimsə taleh sirrini açə bilmədi,
Dünyanın sirrindən hərə söz dedi,
Onlar da qədərdən qaça bilmədi.²³⁵

İmadi (.-1186).

XII əsr fars-tacik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də **İmadidir (.-1186)**. Şairin anadan olduğu tarix bəzədə əlimizdə məlumat yoxdur. Əldə olan mənbələr əsasında demək olar ki, şair Reydə, Qəznədə, Mazandəranda və İraqi-Əcəmdə yaşayıb-yaratmışdır. İmadinin şeirləri özünün yüksək poetik məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

*Ürək dedi: əz canını, kömək mənəm, kömək mənəm,
Dəmir insan varsa əgər, demək, mənəm, demək mənəm.
Düşmən olub nurlu fələk, qılınc çəkib yaxar günəş,
Pəncərəmdən gözü qanlı yağı kimi baxar günəş.
Söz daşını göyə atdım fələklərə çatsın dedim,
Göyün büllur sarayını şüşə kimi çiliklədim.
Kinli rüzgar işığını tez söndürdü çırağın da,
Qibtəsindən yağ qoymadı günəş onun çırağında.
Deyirsən ki, danışmayım, susum, dözüüm dərdədən yansam,
Mən haqlıyam, zülmə görə dalğa kimi dalğalansam.
Ürəyimin şüşəsi tək qubar tutmuş ayna varmı?
Sözlə cila verilməsə, qəlb aynası parlayarmı?*

²³⁵ کس را پس پرده قضا راه نشد
وز سر قدر هیچکس آگاه نشد
هر کس ز سر قیلس چیزی گفتند
معلوم نگشت و قصه ک. تاه نشد

*Fələk mənə əbədilik bir guşəyə, küncə atdı,
Korluğuyula baş apararı, şahə qalxarı bədöy atdı.
Mən – biliyin ağ tərlandı, uçmaq üçün coşur qanıı,
Bu dünyada şah qəsridir yalnız yuvam, aşıyanıı.²³⁶*

Ənvəri Əbivərđi (..-1187)

XII əsr fars poeziyasında qəsidə janrının böyük ustadı Ənvəri Əbivərđidir. Əbivərđi dövrünü bir çox elmlərini, o cümlədən, fəlsəfəni, nücumu, riyaziyyatı mükəmməl bilmişdir. Şair bir müddət Sultan Səncərin sarayında xidmət etmiş və sonra sarayı tərək edib sərbəst həyat tərzi keçirmişdir. Şairin dövrümüzədək iki divanı gəlib çatmışdır. Onun şeirlərində əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər güclüdür:

*Son yavan tikəni götür təkndən,
Götürmə kimsənin minnətini sən.
Toxgözlü özündə acgözlük duymaz,
Həris adam kimi tamaha uymaz.
Qazanc çoxaldıqca gözün doyacaq?
Hərislik evini viran qoyacaq.
Aləmin varsa da bir can mülkündə,
Sən ki, aləmsizsən caharı mülkündə.
Varsa da birinin azacıq varı,
Yaxşılıq sayılar payladıqları.
Elə adam var ki, əl açarı deyil,
Əliaçıqlıqdan heç qaçarı deyil,
Səxavəti hədsiz, gözü toxdu, tox.
Vüqarda, mənlikdə tayı yoxdur, yox.*

²³⁶ Şeiri Abbasəli Sarovlu tərcümə etdmişdir.

Şairin bu kimi əxlaqi-nəsihətamiz şeirləri İran şeirinin nadir incilərindəndir. Şair insanda üç əxlaqi keyfiyyəti əsas tutur:

*Kim ki, bu üç şeyə sahib olmayıb,
Beyninə kamalın nuru dolmayıb.
Qoy sayım nələrdir, dinlə bir anlıq:
Cömərdlik, doğruluq, nəcib insanlıq!*²³⁷

Ənvərinin təmsilləri də diqqəti cəlb edir. Həmin təmsillərdə elə ibrətamiz fikirlər söylənilir ki, indinin özündə belə, həmin təmsillər olduqca məşhurdur:

*Bir tülkü təntidi, udqundu, əsdi,
Başqa tülkü gördü o təngnəfəsdi.
Dedi: - Səni qovan, söylə, kim olub?
Dedi: - Ulaqlara qurd hakim olub!
Dedi: - Qorxmaq niyə, ulaqsan məgər?
Dedi: - Olmasam da mən ulaq əgər,
İnsan tək bunları bir duyan hanı!?
Ulaqla tülküyə fərq qoyan hanı?
Qorxuram məni də ulaq sayalar,
Tutub eşşək kimi, tez çullayalar.
Eşşəyi tülküdən ayırmayanlar,
Eşşəkdir, nə qanar, nə də ki, anlar!?*

Şairin qəzəlləri bir sıra bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, həmin qəzəllərdə lirika güclüdür:

*Bu canım çatdı sona, cananə çatmır əlim,
Dərdim həddən aşıb, dərmana çatmır əlim.*

Qəmindən asi düşdüm, iman da çıxdı yoxa,

---

²³⁷ Şerləri Abbasəli Sarovlu tərcümə etmişdir

Eşqinlə kafir oldum, imana çatmır əlim.

*Sonsuzdur vüsəl yolu, bir yana çıxan deyil,
Dözməyə yox taqətim, gümana çatmır əlim.*

*Kimim var yardan əziz, o da ki, məndən uzaq,
Şikarım saymır məni, kamana çatmır əlim.*

*Deyir ki utanırsan, yetişməzsən vüsəla,
Əlimi üzüb mənim, bir yana çatmır əlim.*

*Eşqimin sultanıdır qəlbimi əsir edən,
Məhəbbət əsiriyəm, sultana çatmır əlim.*

Eyni poetik nümunəyə biz şairin rübailərində də rast gəlirik:

*Qəlb sənindir, onu yada vermərəm mən,
Həyatımdır, müftə bada vermərəm mən,
Yüz can qurban ürəyimin arzusuna,
Sevən qəlbi yüz cana da vermərəm mən.*

Ənvəri Əbivərdir özünün möhtəşəm əsərləri ilə XII əsr fars şeirində görkəmli yer tutur. Onun sənətkarlığı təkcə poetik ifadələrdə deyil, həm də dərin mənalarda, məntiqi fikirlərdə özünü göstərir.

Zəhir Faryabi

Zəhirələddin Əbülfəzl Tahir ibn Məhəmməd Faryabi XII əsr məşhur Bəlx şairlərindən olmuşdur. Şair Bəlx yaxınlığındakı Faryab adlanan yerdə anadan olmuşdur. Faryab Ceyhun çayından qərbə Bəlxin altı kilometrliyində yerləşir və Xorasan əyalətinə aiddir. Şairin cavanlığı həmin Faryabda keçmişdir. Elə ilk təhsilini də Zəhir Faryabi orada almışdır. Onun ilk şeirləri Xorasan hakimi Toğanşah ibn Müəyyəd Ayabə həsr edilmişdir.

Şair təqribən 1186-cı ildə Xorasanı tərk edib İsfahana getmiş və orada yerli hakim Sədrəddin Xocəndinin xidmətində olmuşdur. Bir müddət İsfahanda qalandan sonra Mazandarana və Azərbaycana gedib orada Mazandaran hakimi Al Bavəndiyə, İsfəhbod Ərdəşirə və son İraq Səlcuq sultanlarından olan Toğrul ibn Arslana və Azərbaycan Atabəylərindən olan Qızıl Arslana şeirlər həsr etmişdir. Onun həm də Atabəy Məhəmməd Cahan ibn Eldəgizə həsr etdiyi şeirlər var.

Mənbələr yazır ki, şair ömrünün son illərində Təbrizdə yaşamış, elmlə məşğul olmuşdur və 1201-ci ildə elə Təbrizdə də vəfat edib Sürxan qəbristanlığında dəfn edilmişdir. Şairin məqbərəsi indiyədək saxlanılmışdır.

Faryabi dövrünün məşhur qəsidə və qəzəl deyəni olmuşdur. Onun şeirlərinin Ənvərinin şeirlərindən güclü olduğunu qeyd edirlər. Halbuki, şair fars şeirində Ənvərinin yaratdığı ədəbi məktəbin nümayəndəsi olmuşdur.

Şairin şeirləri Ənvərinin şeirləri kimi çox sadə və mənalıdır. Onun hər mısrasında dərin məna gizlənir. Faryabi şeirlərində rədif qafiyələrdən məharətlə istifadə etmişdir. Bir şair kimi, Faryabinin poeziyasında qəzəllər üstünlük təşkil edir və qeyd etdiyimiz kimi, onun qəzəlləri Ənvəri səpkində yazılmışdır. Sonra fars ədəbiyyatında bu səpki Sədi kimi dahilər davam etdirmişlər. Şairin şeirləri ilk dəfə Tehranda nəstəliq xətti ilə çap olunmuş və onun divanına daxil olan şeirlərin bir qisminə Şəms Təbəsi adı çəkilmişdir, eləcə də Səfəvilər dövründə yaşamış Zəhir İsfahaninin şeirləri onun adına çap edilmişdir. Divanı çap edən Şəmsin kim olduğunu bilməmiş və elə bilmişdir ki, Faryabinin təxəllüslərindən biridir. Ancaq sonra həmin şeirlərə aydınlıq gətirilmiş, Şəmsin və Zəhir İsfahaninin şeirləri divandan çıxarılmışdır.

Şairin əlimizdə olan şeirləri bir çox fərdi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

*Mənə qəm öldürür, qəm verən agah deyil,
Qəlbim qan oldu, dildar ondan agah deyil,
Dərdimi kimə deyim ömür puç olub keçdi,*

*Yarın üzünün həsrətindəyəm, nədən agah deyil!?*²³⁸

---

²³⁸ غم کشت مرا و غمگسار آگه نیست
 دل خون شد و دلدار ز کار آگه نیست
 این با که توان گفت که عمرم بگذشت
 در حسرت روی یار و یار آگه نیست.

Cəbəli

Bədiəlzaman Əbdülvase ibn Əbdülcəmə Gürcüstani Cəbəli ələvilərdən idi. O, Gürcüstanda anadan olmuşdur. Əsərlərindən məlum olur ki, Cəbəli dövrünün elmlərini dərinlən bilmiş. Bir şair kimi, dövrün hakimləri onu yüksək qiymətləndirmişdir. Onun Qur, Səlcuq və Mahmudi sultanlarına həsr etdiyi şeirlər var. Şair 1160-cı ildə vəfat etmişdir. Cəbəli əksər şeirlərini 1087-ci ildə Xarəzmi işğal edən Toğrul Təkin ibn Məhəmmədə həsr etmişdir, eləcə də Qəznəvi sultanlarından Bəhramşah ibn Məsuda şeirlər həsr etmişdir. Məlumatə görə, Cəbəli onun yanında dörd il xidmət etmişdir. Sultan Səncər Qəzvinə hücum edib Bəhram şahı xilas edəndən sonra Cəbəli də səlcuqların sarayına gəlmiş və bir müddət onların saraylarında şairlik etmişdir. Şair Kirman hakimi Arslanşaha da şeirlər həsr etmişdir.

Cəbəlinin şeirləri ilə XII əsr fars şeirinə yeni ahəng gəlmişdir. Məhəmməd Oufi qeyd edir ki, heç kəs onun kimi şeir deyə bilmirdi. Cəbəli ərəb dilini də yaxşı bildiyindən bu dildə də şeirlər yazmışdır. Fars dilində yazdığı şeirlər yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

*Əziyyətsiz kim qurubsa işlər,
Yığıdığı xəznəni ilanlar çalar,
Düşmənsiz kim axtararsa yar,
Tapdığı olacaq, əlbəttə ki, xar.*²³⁹

Cəbəli Qəznəvilər sarayı ilə bağlı olan son şairlər qrupuna aiddir. XII əsrin sonlarında artıq Qəznəvi dövləti tam süquta uğrayır və həmin sülalənin adına artıq sonrakı şairlərin əsərlərində rast gəlmirik.

با هر گنجی گزنده ماری باشد
با هر وردی خنده خاری باشد.

بی رنج کرا ساخته کاری باشد²³⁹
بی خصم کرا گزیده یاری باشد

Cövhəri

Zəhiridən sonra nəsr əsərlərinə olan maraq daha da artmağa başlayır. Görkəmli yazıçısı və şair olan Zərgər Həmidəddin Cövhəri Buxari də bu ədəbi məktəbin nümayəndəsi idi. Cövhərinin həyatı barədə məlumat yoxdur. Dövlətşah Səmərqəndi məlumat verir ki, o, Əsirəddin Əxsikətinin müasiri olub. Əsirəddin isə Atabəylər sarayında şairlik edib və Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani ilə ədəbi əlaqələr saxlamış, Nizami Gəncəvinin vəfatı ilə əlaqədar mərsiyə yazmışdır. Dövlətşah Səmərqəndi qeyd edir ki, Cövhəri vaxtilə Xarəzmşah Atsız tərəfindən öldürülmüş Ədib Sabirin oğludur. Həmin məlumata əsaslanaraq belə iddia edə bilərik ki, Cövhərinin anadan olduğu tarix XII əsrin 20-30-cu illərinə təsadüf edir.

Cövhəri Buxarada anadan olmuş və o vaxt elm, mədəniyyət mərkəzi olan İraqda təhsil almışdır. Cövhəri Səlcuqların taxtında cəmi iki həftə taxtda əyləşən Süleyman şahın məddəhi olmuşdur. Sonra isə Arslan ibn Toğrulun (1161-1176) sarayında fəaliyyət göstərmişdir.

Cövhərinin ədəbi irsindən cəmi iki qəsidə qalmışdır. Bütün mənbələr məlumat verir ki, Cövhəri “Məhsəti və Əmir Əhməd” romanının müəllifidir. Həmin əsər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Həmin abidədə söhbət Pur-Xətibi ilə müğənni Məhsəti arasındakı məhəbbətdən bəhs olunur. *Дастанда эюстярилир ки, бир фягищин гызы олур, адыны Мяцсяти гоѳур. Фягищ гызынын эяляъяк талейини юйрянмяк ццн мцняъымин ѳанына эедир. Мцняъым билдирир ки, гызыныз халгын севимлисѳ олабаг, анбаг ахырда хярабятя эедяъяк. Фягищ гызыны охутдурур, она мусиѳи тәһсѳли verir. Шящяр ящли ону тяня эедир ки, фягищин гызы мцтриб олмамалы вя мусигидян узаг олмалыдыр. Фягищ ися ѳаваб верир ки, онун ахыры хярабят олдуьундан мян она мусигини, муьамы юйрятмяк мяъбуриййятиндя qaldım. Fikirlәşirәт ki, хярабятдя бунлар онун карына эяляъяк.*

Фягищ юлир, артыг Мяцсятинин Хоъяндидя галмасы мцмкцн олмур вя о, анасы иля Эянгъяйя эялиб Хярабят кцъясиндя ев тутур. Бир мцддят Эянгъядя йашайандан сонра юз фярасяти иля шящярдя шющярят газаныр.

Дастанда дейилир ки, Аллац она эюзяллик, мялацятли сяс вя йахшы шеир йазмаг габилыййяти вермишди. Мяцсяти бу имканларындан истифадя едиб эениш шющярят газаныр вя онун шющяряти Эянгъя шащына чатыр. Шац ону сарайына дявят едир. Охудуьу рцбаиляр шащын хошуна эялир.

Бир эцн Эянгъя шащы дейир: “Щансы шаир сабац мяълися эеъикся цч буйнуз шяраб ичяъяк”. Тясадицфян Мяцсяти эеъишир вя о ики буйнуз шярабы ичир. Ццццъццц ичяндя йахшы рцбаи дейир вя щямин рцбаи шащын чох хошуна эялир. Тяшяккцр цццн ялиндяки буйнузу она баъышлайыр.

Сонра дастанда Эянгъя Хятибинин оьлундан данышылыр вя дейилир ки, онун ювлады олмурмуш. Ахырда нязир-нийаздан сонра бир оьлу олур. Адыны Ямир Яцмяд гойурлар. О бюйцйцб 19 йашына чатыр. Бир эцн йухуда она бута верилир. Йухусундакы эюзяли эюрмяк цццн бяцаня ахтарыр вя атасындан хащми едир кi, она Эянгъя шящярини эюстярсин. Атасы 400 миридя ону шящярдя эязмяйя эюндярир вя Ямир Яцмяд эялиб Мяцсятинин хярабятиня чыхыр. *О, хәрәбәтә girib Mәһsәtini görü.* Онлар бир-бирлярини эюрцб ашиг олурлар.

Мяцсятидян айрылыб евя эялян Ямир Яцмядин щалы писляшир вя о рцбаи дейиб аьламаьа башлайыр. Атасы эюряндя кi, оьлу Гуран охумаг явязиня рцбаи дейир, ону хястяханайа апарыр. Щяким ондан дярдини сорушанда Ямир Яцмяд дярдини рцбаи иля билдирир. Щяким хястялийин ешг олдуьуну анлайыр вә би дярдин дярманя олмадыьыны билдирир.

Хятиб дя оьлунун башына эяляни ещидиб билдирир кi, шящяр газысынын гызыны она алачаг. Ямир Яцмяд буна разы олмур вя атасы щирсляниб щцърядян чыханда, о да байыра чыхыб бир-баша хярабятя - Мяцсятинин йанына гачыр.

Мяцсятинин анасы онлары бир йердя эюрцр вя билдирир кi, бу севдадан онларын башына бяла эяля биляр. Хащми едир кi,

ону йола салсынлар. Ямир билдирир кi, Мяцсятинин хатириня ханяэащы да, мядрясяни дя тярк етмяйя щазырдыр. Онда Мяцсяти Әтир Әһтәди сынамаг ицин шяраб верир вя Ямир шярабы ищиб риндляр арасында отурур.

Бу хябяр шящяр хятибиня çatanda о шащдан оьлуна тязя вермяйи хащши едир. Сонра юзц оьлуну тязаландырыр вя ону гаранлыг евя салыб бурахмыр. Миридляр онун евдян чыхмасына имкан вермирляр. Цч эцндян сонра атасы ону бурахыр вя Ямир йенидян хярабятя – Мяцсятининин йанына эедир. Онларын мящяббятти barədə söhbätләр бцтцн Эянъяйя йайылыр.

Онлар ял-яля вериб газынын йанына эедирляр кi, кябинлярини кясдириб яр-арвад олсунлар. Ангааг гази онларын кябинин кясмир вя юзцнц дин кешишчиси кими эюстярир. Онлар йенидян хярабятя гайыдырлар вя ейш-ширятля мяшьул олурлар. Шярабы ичиб гуртарырлар. Мяцсяти Ямир Яцмяди шяраб далынгаа эюндярир. Пулу олмайан Ямир бир рцбаи демякля шярабчыдан шяраб алыб эятирир вя йеня дя шярабы ичиб гуртарырлар. Мяцсяти ону йеня дя шяраб далынгаа эюндярир. Бу дяфя башынын чалмасыны вериб шяраб алыр. Ангааг миридляр йолда онун кузясини сындырыб шярабыны даьыдырлар. Мяцсяти йеня дя ону шяраб далынгаа эюндярир. Миридляр бу хябяр Ямирин атасына чатдырырлар вя о миридляр Ямирин далынгаа эюндярир.

Миридлярля этмяк истямяйян Ямир хащши едир кi, онлар чалмасынын вя шярабынын пулуну версинляр. Онда миридлярля гошулуб эедяр. Миридляр беля дя едиб ону атасынын йанына апарырлар. Ямир ялиндя шяраб атасынын габаьына эедир. Бурада рцбащлярля онларын диалогу бащлайыр. Мяълися гази дя эялир. Онлар Ямири данлайырлар. Ямир шярт гойур кi, ону дявяйя гойуб ялини баьласынлар, щара апарса ора эедягяк. Дявя ону хярабятя апарыр. Ямир дявяни сатыб гызыл әшулар аlib онлары Мяцсятинин айаглары алтына сяпир. Бу мянзярдяндя гази вя хятиб щейран галыр.

Евиндя щирсли-щирсли отуран Хятибин йанына гардашы Пир Осман эялир вя сюз верир кi, Ямир Яцмяди хярабятдяндя эятиряр. Ямир ямисиня дя шяраб ичиздирир вя бир каьыза рцбаи

йазыб атасына эюндярир. Хятиб бу рѳбаини алыб ясябляшир вя адат эюндярир кѳ, эеѳиб гардашыны хярабятдян эятирсин. Ханяэащда отуран Хятиб эюрѳр кѳ, гардашыны сярхош щалда эятирирляр. Хятиб ону данламаъа башлайыр вя дейир кѳ, бу щярякят опип-саггалына йарашмыр.

Сонракы сящнядя Мящсяти иля Ямир Ящмядин шащмат ойнамасы вя мусиги чалыб шянлянмяляри тясвир олунур. Дастанда щям дя Мящсятинин шащ сарайында шащмат ойнамасы тясвир едилир.

Сонра мѳхтялиѳ эпизодлар верилир. Ямир ямисиндян хябяр билмяк щѳн эедир вя Мящсятини дя шащын щѳзуруна чавырырлар. Сарайда онун щющбяти шащла дѳз эялмир вя о, Мящсятини юкѳз дярисиня бѳкѳб зиндана атдырыр. Бу хябяр Мящсятинин анасына вя Ямир Ящмядя чатыр. Онлар чох мяйус олурлар. Алты эѳн щябсдя галан шаиряни зиндандан бурахырлар. Шащ она Ямир Ящмядя олмаъы гадаъан едир.

Бу ящвалатдан сонра Мящсяти вя Ямир Ящмяд гярара эялирляр кѳ, Эянъя щящяриндян гачыб кянар йердя ращат йашасынлар. Беяликля, ахшам икян Мящясти щящярдян гачыб Зянъандан кечяряк Бялхя эедир. Онун далынъа ики эѳн сонра Ямир Ящмяд дя Бялхя йола дѳщѳр. Бялхдя Хорасан шаирляри онлары йахшы гаршылайырлар. Сѳфря ачылыр вя Мящсяти бир тапмаъа рѳбаиси дейир вя билдирѳр кѳ, тапмаъанын ѳавабы тапылмайынъа сѳфря немятляриня ял вурулмасын. Щеч кяс ону тапа билмир би вахт Ямир Ящмяд эялиб тапмаъанын ѳавабыны дейир вя сѳфря башында йейиб-ичмя башлайыр.

Онлар евляниб бир мѳддят гѳрбятдя йашайырлар. Сонра Мийанядян кечмякля йенидян Эянъяйя гайыдырлар. Тювбя еѳиб хошбяхт йашайырлар. Онларын ики оълан ушаъы олур. Атасынын юлѳмѳндян сонра Ямир Ящмяд 12 ил Эянъянин хятиби олур, Мящсяти яринин юлѳмѳндян сонра о гядяр аълайыр кѳ, эюзляри тутулур. Ики ил йашайыб о да дѳнйасыны дяйишир. Дастан бу сонлугла битир.

Gözəl nəsr nümunəsi olan bu əsərdə işlədilən bütün rübailər Məhsəti xanım Gəncəvinin yaradıcılığından götürülmüşdür. Mən-

bələr göstərir ki, Səlcuqların Arranda olan hökmdarları rübailəri çox sevirmiş. Elə bu marağı nəzərə alan **Cövhəri** yazdığı əsərə rübailər salmışdır. Belə fikirlər də var ki, həmin rübailərin hamısı Məhsəti xanıma aid deyil, onlar arasında Ömər Xəyyamın və Xaqani Şirvaninin də rübailəri var. Ancaq bu fakt hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Rübailərin əksəriyyətinin Məhsətiyə aid olması elmi faktdır. İndi əlimizdə Azərbaycan dilində olan Məhsəti rübailərinin hamısı həmin əsərdən götürülüb tərcümə edilmişdir. Bu mənada Cövhərinin Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında da xidmətləri çox böyükdür. Məhz onun sayəsində Məhsəti xanımın rübailəri saxlanılmışdır. **Bu mənbə Xətiboğlu adlı başqa bir Gəncə şairinin də adını çəkir.** Həmin şüirin ədəbi irsindən yalnız bir beyt Sənai Qəznəvinin divanında qalmışdır:

*Bu vəzndə söylədi Gəncə balası Pur-Xətib,
“Nobahar gəldi, ey gözəl, nar gülü badəsi hamı?”*

Bu mənada, Cövhərinin ədəbi irsi bütün Şərq ədəbiyyatını əhatə edir və onun əhəmiyyəti vahid Şərq ədəbiyyatı kontekstində götürülməlidir.

Фярияддин Яттар (1150-1230)

Fəridəddin Яттар 1150-ъи илдя Нишапурда Султан Сяньярин юлкяни идаря етдийи вахт, аптекчи аиялясиндя анадан олмушдур. Ъаван вахтларында Яттар Шяргин бир чох шящярляринə сяйащят етмишдир. Щятта Мисирдя, Щиндистанда олмушдур. Сяйащятдян сонра Фярияддин Нишапура гайыдыб атасындан галма аптекдя ишляйirmiш. Онун тяхяллщцц “Яттар” да “аптекчи-farмощевт”, “кимйачы”, “югман” сюзцндяндир. Дярман сатышы иля мящюул олмасына бахмайараг, суфи фялясяфясиня мараг эюстярмиш вя юзцнцн мящшур **“Йедди дяря”** концепсийасыны йаратмышдыр.

О, фялясяфи ясярляринин яксяриййятини аптекдя йазырмыш. Щятта мянбяляр гейд едир кi, мщщтяриляр бязян нювбяйя дуруб онун дярин дщщцнъялярдя айрылмасыны эюзляйярмишляр. Яттар шийямязщяб олмамышдыр. **«Мюьцзянин йаранмасы»** адлы поемасынын Щязрят Ялийя щяср етдийиня эюря, онун мал-дювлятини ялиндян алыб, юзцнц Нишапурдан говублар. Яттар щеч вахт щаким даирялари ясярляриндя тянгид етмямишдир. Бунунла беля, гоъа вахтларында шаир евсиз-ешиксиз галмышдыр. 1230-ъу илдя монголларын басгыны вахты ясярлярдя бири ону гятля йетирмишдир.

Яттарын поетик ирси чох зянэиндир. Шаирын юзц билдир кi, ядыби ирси 202060 бейтдян ибарятдир. Щямчинин шаир эюстяр кi, онун 40 китабы вар. Щямин ясярляриндя бизя мялум **оланлар** бунлардыр: **“Ъювщяр яз зат”** (Əcdadın cövhəri), **“Мязщяр ял-яъаиб”** (Möcüzələrin əlaməti), **“Вүслəтнамя”**, **“Мянтигүт-тейр”** (Quşların dili), **“Ясрарнамя”**, **“Илащинамя”**, **“Мцсибятнамя”**, **“Бцлбцлнамя”**, **“Цштцрнамя”** (Dəvənamə), **“Тяъкирят ял-ювлия”** (Müqəddəslərin şərhi), **“Хяййатнамя”**, **“Мераънамя”**, **“Мухтарнамя”** вя **“Ъэващирнамя”**. Онун лирик-фялясяфи шеирлярдән ibarət диваны чох мящшурдур. Беля рявайят едирляр кi, Ъялаляддин Руми алты йашында оlanda Фя-

ридыддинля эюрцшмшчш вь шаир она “Ясрарнамя” китабыны щя-диййя вермишдир. Шаирин бядии-фялсѣфи дщщцнъясиня сонра щямин китаб тясир эюстярмишдир. “Ясрарнамя” китабындан башга, Яттарын “Нясищятнамя”, “Мянтигцл-тейр”, “Бцлбцлнамя” вь с. эсярляри чох мяшщурдур.

Фяридыддинин “Бцлбцлнамя” ясяри суфи ядыбийятынын надир нцмунясидир. Аллегорик ясяр олмасына бахмайараг персонажлар эцндялик щяйатдан эютцрцлмшчш вь иътимаи проблемлярля, мяняви тякамцл вь мяняви камилляшмя иля баьлыдыр. Цмуми сцжет белядир: эцля вурьун олан бцлбцллярля башга гушлар наращат едир вь онлар да Сцлейманын йанына шикайятя эедирляр. Бцтцн ъанлыларын шашы олан Сцлейман онлары динляйир, анъаг шикайятлярини дярщал гябул едиб, башга гушлары ъязаландырмыр. Билдирир кi, кимин неъя олмасыны биз тьяйин едир вь биз рьва билирик.

Сцжетин бу формада гурулмасы инсаньын вь ъямийятин идарясиндя илаци ирадянин щаким олмасыны ифадя едир. Башга суфиляр кими, Яттар да бцтцн йахшылыгларын вь писликлярин Аллащын ирадяси иля баш вердийини гябул едир. “Нарашат дцнйада инсан ращат йашайа билмяз”(Сянаи), девизини ясас тутан Яттар да наращат гушлара щяйат эерчякликлярини анладыр. Китабда верилян щадисьялар ашаьыдакы башлыгла верилир:

- 1.Эириш.
- 2.Гушлар Сцлейманын йанына эялир.
- 3.Сцлейман Щацини бцлбцллярин далынъа эюндярир.
- 4.Бцлбцллярин вь Сцллярин видалашмасы.
- 5.Щацин Вцлбцля хябяр эятирир.
- 6.Щекайятляр.
- 7.Бцлбцлцн Щациня ъавабы.
- 8.Щацин Вцлбцлц оьурлайыр.
- 9.Бцлбцл сьаба йелини атлы иля эцлляря эюндярир.
- 10.Сьаба йели баьа эялир.
- 11.Бцлбцл Сцлейманын сарайына эялир.
- 12.Бцлбцля Сцлейманын ъавабы.
- 13.Щарут вь Марут рьвайяти.
- 14.Бцлбцл Сцлеймана ъаваб верир.
- 15.Щекайят.
- 16.Сцлейман гушлары гынайыр.
- 17.Сичан вь Ришик щаггьнда щекайят.
- 18.Сичанын Ришиья шикайяти.
- 19.Пишийин Сичана ъавабы.
- 20.Гушлар Сцлейманын сарайында

топлашырлар. 21.Бцлбцлцн ғавабы. 22.Бцлбцлцн Симурья ғавабы. 23.Бцлбцлцн Ҷашина ғавабы. 24.Бцлбцлцн Тутугушуйа ғавабы. 25.Бцлбцлцн Товуза ғавабы. 26.Бцлбцлцн Ҷалаьана ғавабы. 27.Бцлбцлцн Ҷанापипийя ғавабы. 28.Шанापипийин Вцлбцля ғавабы.

Башлыгларын адларындан да эюрцндцйц кими, Ятгар поезийанын мцназиря методундан истифадя етмякля еля сящняляр йаратмышдыр ki, щямин сящняляр щяйат щягигятляринин, irfani fikirləri, вящдяти-вцъуд фялсяфи концепсийасыны баша дцшмяйя кюмяк едир. Ҷairin “Məntiqüt-teyr” əsəri də bu səpkidə yazılmışdır.

Ятгарын ясярляри ичярисиндя вящдяти-вцъуд фялсяфи концепсийасыны sadə tərzdə ифадя едянлярдян бири дә “Хяйятнамя” дир. Ясярдяки башлыглар онун нядян бящс етдийини вя щансы мятлябляря баш вурулдуьуну да эюстярир. Ясярин 1-3-ьц башлыглары башланьыьдан ибарятдир. 4-ьц фясил аьыла ситайищдян бящс олунур. 5-ьи фясилдя Йусифин щябсхана щяйатындан. 6-ьы фясилдя щекайят данышылыр вя ахмаглыьын анаданэялмя олдуьу иддиа олунур. 7-ьи фясилдя елмя ситайищдян бящс олунур. 8-ьи фясилдя ибрытамиз щядис данышылыр. 9-ьу фясилдя мцлайимлийин тярифи verilir. 10-ьу фяслдя бу фикри тясдиг етмяк цццн мцвафиг рявайят данышылыр. 11-ьи фясилдя щцкр етмяйин эюзяллийи тяриф олунур:

*Yeyəndən sonra şükür əbədir,
Həmdin kəlamın söyləsən bəsdir.
Şükür odur ki, başda dəstar yox.
Şükür edirsən ki, azar-bezar yox!*²⁴⁰

زحمت بر زبان آید کلامی
تو گوی شکر کم آزار سر نیست

²⁴⁰نه شکر است آنکه چون خوردی طعامی
که شکر آنست کر دستار سر نیست

Бу кімі щикмятли фикирдян сонра 12-џи фясилдя бир щядис данышылыр. Щябсханада бир душтаг Аллаща гаршы нашцкцр олур, сонра бядяниндя аьрылар башлайыр вя ятрафындакы язабкешляри эюрцб юзцня щцкр дейир.

13-џц фясилдя Яттар уенә дә щядис данышыб гейд едир кі, буну **мцршидиндя** ешитмишдир. Щекайятин мязмуну беләдир кі, Румда бир варлы таьирин гызы щеч вахт эцлмцр. Варлы щяр шейини итиряндян сонра гыз эцлцр вя сябябини беля изащ едир кі, биз варлы оlanda Аллащын џязасындан горхурдуг. İndi касыбыг вя бешишт бизя мцкафат эюрцнцр.

14-џц фясилдян сябрин цстцнлцйцндян данышылыр вя Яттар сябрин юзцнцн категорийаларыны эюстярир:

- 1) бядбяхтлик гаршысында сябр;
- 2) итаятдя вя хейирхаш ишлярдя сябр;
- 3) сящвляр бурахмамаг ццнн сябр етмя.

Бу фикирлярини сцбут етмяк ццнн шаир 15-џи фясилдя бир щекайят данышыр.

16-џы фясилдя шаир пейьямбярлярдян данышыр вя онун ардынъа 17-џи фясилдя бир щекайят верир. Щекайятин мязмуну белядир: *бир гоъа Султан Мащмуда мейвя апарыр. Мейвяни султан уеуіб дейир кі, “гоъаны эютирцн”.* Мямурлар онун сюзцнц дцз баша дцймийиб гоъаны зиндана атырлар вя сонра султан бундан хябяр тутанда бярк тьяссцф щисси кечирир вя гоъаны хязиняйя бурахыр. Гоъа да хязинядян балта эютирцб аьаьы кясир.

18-џи фясилдя шаир щясядин мязяммятиндян данышыр вя 19-џу фясилдя уенә дә bir гəvayət данышыр: *Бир дярвиш шаща щямшиш мяслящят вериб щядиййя алыгмыш.* Буна пахыллыг едян гоншусу истяйир ону шащын эюзцндян салсын. Дярвишя сарымсаг йедириб шаща дейир кі, дярвиш сянин гийбятини едир вя хяъалятиндян щямшиш цзцнц йана чевирир. Дярвишин сарымсаг йедийиня эоря цзцнц кянара чевирмясини шащ баша дцшмцр вя бир мяктуб верир кі, щящяр кянарынгдакы гулама апарсын. Мяктубда йазыр кі, ону эятиряни дярщал юлдирцн.

Йолда ону щямин гоншусу эюрцр вя мяктубу алыб апарыр кі, щядиййя она чатсын. Гулам мяктубу охуйуб ону юлдцрцр.

20-џи фясилдя Яттар хясислийи тянгид едиб 21-џи фясилдя бея бир щекайят данышыр: *Иса пейџямбярин вахтында ики џаван бир-бириня вурулуб евлянирляр. Гызын бир яли йох имиш вя о, Аллаща йалварыб голуну бярна едир. Онлар йемяк йейяндя бир дярвишин сяси эялир вя гыз истяйир она йемяк версин, яри vına tane olur. Гыз еля билир кі, яри хясисдир. Әри arvadının qabağını kəsir və дейир кі, она чохлу йемяк вер, əlindəkilər azdır. Гыз бахыр кі, дярвиш онун кечмиш яридир. Бир дярфя дярвишя тойуг вердийи ццн вя тойуьун ичиндя цзйцн олмасыны билмядийи ццн яри онун голуну кясиб евдян говмушду. Бу щадисяни яриня данышанда о дейир кі, щямин касыб мян идим вя щямин цзк тәнә вар-дювлят эятирди.*

22-џи фясилдя тамашкарлыг тянгид олунур вя 23-џц фясилдя бея щекайя данышыр: *Бир таьыр газыйа баьлы габда гызыл пул яманят верир. Он илдян сонра ону эери истяйир. Баьлы габы ачанда эюрцр кі, гызыл пулларынын йериня mis пуллар гойулуб. Шаща щикайят едир вя шащ да хцсуси мящарятля баьлы габы ачаны џязаландырыр.*

24-џц фясилдя шаир тьякяббцрдян данышыб, 25-џи фясилдя мцвафиг щекайят данышыр. Щекайя ики алимин тьякяббцрцндын бящс едир. Шащ онлары тьякяббцря эюра џязаландырыр.

*Dünyada xar olmaq istəməsən sən,
Başqası xar etmə, çəkin, get hətən.*²⁴¹

Яттар тьякяббцрцн юзцнц дя бир нечя тәгһәләуә бюлцр: 1. алимлярин тьякяббцрц, 2. аскетизм, 3. варлы олмаг, 4. ясл-няьабят, 5. эць вя гала, 6. эюзяллик, 7. гощум ягряба вя

²⁴¹ اگر خواهی نگردی در جهان خواری مکن خواری ب مردم هیچ زنهار

ювладларла гцррялянмяк. Яттар суюлядийи бцтцн бу мәрһәләләгә уйьун рьявайятләг данішр.

Фарседилли ядыбийһатда суфи фикринин инкишафында Яттарын ролу мисилсиздир. Онын мяшщур «**Мянтигцт-тейр**»(**Гушларын дилин**) ясяри суфи фялсяфясинин инкишафында буюцк рол ойнамышдыр. Ясярдя верилмиш щекайяляр вя гушларын щягигятя чатмаг мягсядия йола дщмяляри вя ахтардыгларыны тапаркян гаршылащдыглары чятинликляр ади бир суфинин кечдийи тьякамцл йолунун ифадясидир. Бу әсәрин Азәрбаысан әдәбиятына да тәсирини нәзәрә аларақ onun мәзмунун vermәk мәqsәdәуyğun olardı: Әttar orta әsr әdәbi әnәnәlәrinә uyğun olaraq poemasını minacat, nәt, meracnamә ilә baщlayыр. Quranın vә peyğәmbәrin tәrifindән, müvafiq һәdislәrdән sonra щair әsas hissәyә keçir. Hüd-hüd (щanapipik) quşunu tәriflәyib әsas qәhrәmanları tәqdim edir. Hәmin qәhrәmanlar 12 quщdur: Hüd-hüd, Tutuquşu, Kәklik, Щahin, Turac, Bülbül, Tovuzquşu, Qırqovul, Qumru, Ququ quşu, Qartal, Qızılquş. Qızılquщdan baщqa Әttar һәр bir quşun adını bir peyğәmbәrlә yanaщı çәkir.

Quşların xasiyyәtini щәrh edәndән sonra müәllif әhvalatı danıщır. Bir yerә toplaщan quşlar vәziyyәtlәrin çәtinliyindән щikayәtlәnir vә özlәrinә bir щah seçmәyin vacibliyini söylәyirlәр. Hüd-hüd söylәyir ki, quşların padщahı olan Simurqu tapmaq lazımdır. Sonra Simurqu necә tapmaqdan danıщıb qeyd edir ki, Simurq gecә yarısı Çin üzәrindән uçarkән bir lәlәyi dүщür. Bütүн dүnya bu lәlәyin nuru ilә iщıqlanır.

Hüd-hüddün söhbәti quşları vәcdә gәtirir vә onlar dәrhal Simurqun dәrgahına getmәyә tәlәsirlәр. Elә ki, Hüd-hüd bu yoldakı çәtinliklәrdән danıщır, quşlar bәhanәlәр gәtirib getmәkdән imtina edirlәр. Щair bu epizodları xüsusi sәнәtkarlıqla tәsvir edir vә insanların xasiyyәtlәrindәki müxtәlifliyi müvafiq hekayәlәrlә әsaslandırır.

Ümidlәri üzülән 10 quş Hüd-hüddән xahiщ edir ki, Simurqla olan әlaqәlәrindән danıщsın. Hüd-hüd deyir ki, dүnyanın özü Simurqun kölgәsidir, һәqiqi varlıq isә Simurqun özüdür vә bunu dәrk edәnlәр dүщüncәnin tәrbiyәsindә һәqiqәt mәрһәlәsinә daxil olur. Görün-

düyü kimi, əsərin əsas ideyası sufilərin fəlsəfi konsepsiyasının şərhini verməkdir.

Bunu eşidən quşlar yenidən Simurqa tərəf getmək həvəsinə düşürlər və Hüd-hüddən ona çatmağın yolunu soruşurlar. Hüd-hüd deyir ki, ona çatmaq istəyən öz “mən”indən keçməli, bütün varlığı ilə ona can atmalıdır. Bunu etmək üçünsə gərək aşıq olasan, çünki eşq dünyanın əsasıdır.

Bu məqamda şair “Şeyx Sənan” rəvayətini danışır. Bu rəvayətin Azərbaycan ədəbiyyatına ciddi təsirini də nəzərə alaraq, onun məzmunu ilə tanış olmaq yerinə düşərdi: Şeyx Sənan adlı birisi ömrünün əlli ilini dini işlərə həsr etmişdir. O, Kəbə və onun ətrafında fəaliyyət göstərir və öz dini təriqətinin fəlsəfi mahiyyətini müridlərinə öyrədir. Onu təriqət *piri* və islam dinin şeyxi adlandırırlar. Dörd yüz müridi olan şeyx bir neçə gün dalbadal yuxuda görür ki, Kəbədən Rum elinə gedib orada bir bütə sitayiş edir. Şeyx yuxusunu müridlərinə danışır və qərara gəlir ki, Rum elinə yollanıb yuxusunun gerçəkliyini anlasın.

Beləliklə, Şeyx müridləri ilə Rum elinə gedir və orada bütün ölkəni gəzir. Bir gün onlar yaraşlıqlı bir tərsea(xrisian) qızı ilə rastlaşırlar. Şeyx Sənan qızı görcək ona aşıq olur və anlayır ki, axtardığı odur. Qıza olan **məhəbbəti** Şeyxin həyatının mənasıdır. Şeyx belə qərara gəlir ki, tərsea qızının hüzurunda olmalı və onun iradəsinə tabe olub istəklərini yerinə yetirməlidir. Tərsea qızı Şeyxin eşqini sınamaq üçün ondan dörd şey tələb edir:

*Səcdə et büt qarşısında, yandır Qurani,
Şərab iç, at bir yana dinini, imanını.*²⁴²

Eyni zamanda Şeyxdən tələb edir ki, kəbin pulu kimi dörd il donuz otarsın. Məşuqun istəyini özü üçün qanun sayan aşıq islamiyyətdə şeyx olmasına baxmayaraq, donuz otarmağa başlayır. Şeyx müridlərinin geri dönməsini istəyir və onlar Kəbəyə qayıdırlar. Müridlər Məkkəyə çatanda orada qalmış müridlərdən biri hamısını

məzəmmət edib onları xəyanətkar adlandırır. Onun tənəsindən sonra müridlər yenidən Ruma – şeyxlərinin ardınca qayıdır. Onlar qırx gün yeyib-içmədən Allaha dua edirlər.

Onların duaları qəbul olunur və sadıq müridin gözünə Məhəmməd peyğəmbər görünür. Peyğəmbər ona deyir ki, Haqq ilə onların şeyxləri arasındakı küdurət götürülmüş, şeyxin günahı təmizlənmiş, tövbəsi qəbul olunmuşdur.

Müridlər şeyxlərinin donuz otardığı yerə gedirlər və görürlər ki, şeyx artıq kafirlikdən əl çəkmişdir. Onlar şeyxlərinə bildirirlər ki, günahları Allah dərğahında bağışlanmışdır. Bunu eşidəndən sonra Şeyx Sənan *xirqəsini*(sufi paltarını) geyib müridləri ilə Hicaza gedir.

Şeyx müridləri ilə yola düşəndən sonra tərşa qızı yuxuda görür ki, yanına bir Günəş enir və tövsiyə edir ki, şeyxin dinini qəbul etsin. Yuxudan kal duran tərşa qızı şeyxin ardınca qaçır. Onun bu hərəkəti Şeyxə əyan olur və qərara gəlir ki, qızı tapsın. Onlar geri qayıdırlar və yolda tərşa qızını ayaqyalın, başıaçıq, saralıb-solmuş, taqətdən düşüb yolda uzanan vəziyyətdə tapırlar.

Özünə gələn qız Şeyxin ayaqlarına düşüb ondan bağışlanmasını istəyir, xahiş edir ki, islamı ona başa salsın. Şeyx Sənan ona islamı başa salır. Tərşa qızı islama inam gətirib onu qəbul edir və həmin andaca dünyasını dəyişir:

*Məcazlar dəryasında o bir damla idi,
Həqiqət dəryasına doğru hicrət eylədi.*²⁴³

Bu rəvayət quşların xoşuna gəlir və onlar yola çıxmağa həvəslənirlər. Añcaq onlara bu yolda bələdçi lazımdır. Onlar püşk atırlar və püşk Hüd-hüd quşuna düşür.

Beləliklə, çətin səfər başlayır. Onlar boş səhraya üz tuturlar. Səhranın sonsuzluğu quşları qorxudur və onlar Hüd-hüdə müraciət edirlər. Hüd-hüd cavab verir ki, səhra şah sarayının qapısıdır və bu yerdə şair məşhur sufi ideoloqu Bayəzid Bistaminin səhrada olan gecə gəzintisində aid bir hekayəsini danışır.

Yolun çətinliyin başa düşən quşlar Hüd-hüdə müxtəlif suallar verir. Şair həmin suallara da geniş yer ayırır və özünün fəlsəfi fikirlərini şərh edir. Hər sualın nəzəri cavabından sonra Əttar bir hədis və ya rəvayət danışır. 22-ci sualda quşlar yolu necə qət edəcəklərini soruşurlar. Əttar bu sualın cavabında yeddi vadini - salikin yolunda yeddi mərhələni şərh edir.

Həmin vadilərin də təhlükələri var. Birinci vadinin təhlükəsindən xilas olmaq üçün salik hər şeyi unudub yalnız ali məqsədi düşünməlidir. İkinci vadi “eşq” vadisi adlanır və bu mərhələdə dərin mühakimə lazım gəlir. Üçüncü vadi “mərifət” vadisidir. Bu mərhələdə salik Allahın nurunu dərk edir və qəlbini onun atəşi ilə doldurur. Dördüncü vadi “istiğna” adlanır və bütün şübhələr arxada qalır. Beşinci vadi “tövhid” adlanır və bu mərhələdə Allahın qüdrəti dərk edilir. Altıncı vadi “heyrət” mərhələsidir. Salik artıq Allahın böyüklüyündən heyrət edir və özünü də onun bir zərrəsi olduğunu dərk edir.

Bu mərhələni Əttar məharətlə təsvir edir və göstərir ki, bu məqamda vaxt anlayışı yoxdur. Salik bu mərhələdə özünü unudub yalnız ali varlıq haqqında düşünür. Nəhayət, şair sonuncu – yeddinci vadini, *fəna-illah* mərhələsini təsvir edir. Bu mərhələdə fərdi “mən” ilahi “mən”də əriyir. Beləliklə, axırıncı mərhələdə salik vücudi-küllə qovuşub kəsərdən (natamamalıqdan) tama, kamilliyə keçir.

Bu mərhələlər o qədər çətinidir ki, quşların hamısı bu yolu qət edə bilmir və bir qismi ölür. Yolun çətinliyinə dözən quşlar Hüd-hüdün başçılığı ilə yollarına davam edirlər. Onlar uzun illər yol gedirlər. Hüd-hüdün dalınca yüz minlərlə quş getsə də, “fəna” vadisinə yalnız otuz quş çatır. Həmin quşlar da pis vəziyyətdə gəlib çatırlar: onların qanadları qırılmış, tükləri tökülmüş, əksəriyyəti əldən düşmüş haldadır. Zahirən belə görünən quşlar daxilən paklanma prosesi keçmiş, artıq bütün sınaqlardan çıxıb həqiqətin son mərhələsinə çatmışlar.

Baxmayaraq ki, onlar son məqama çatmışlar, yenə də Simurqu bəşəri gözlə görə bilmirlər. Onların qarşısında günəş-güzgüsü var və quşlar onun vasitəsilə Simurqu dərk edə bilirlər. Həmin güzgüyə baxarkən quşlar güzgüdə özlərini görürlər. Təkamül yolu keçmiş

həmin 30 quş tam şəkildə paklanaraq kamillik zirvəsini fəth etmişlər və Simurqun varlığında ərimişlər. Vücudi-cüzz artıq vücudi- küllə qovuşaraq vəhdəti-vücuda yaratmışdır:

*Onlar axır məhv olub əridi tamam,
Kölgə nura qərq olub itdi, vəssalam.*²⁴⁴

Beləliklə, Əttar sufi fəlsəfəsində ruhun *kəsrət* (natamam) aləmindən vəhdət (tam) aləminə doğru təkamülünü izah etmiş, *seyr və süluk* yolunda salikin qarşılaşdığı çətinlikləri göstərmişdir.

Simurqun hüzuruna çatan quşlar şikayət edəndə, o qəzəblənir. Bildirir ki, bizim hər şeydən xəbərimiz var, kim nəyə layıqdırsa, onu da veririk. Yaradanın yarananlardan bixəbərliliyini düşünmək nadanlıqdır. Biz bu səhnələrdə tamam başqa bir fəlsəfi mühakimənin də şahidi oluruq. Bu fəlsəfənin məntiqi nəticəsi odur ki, Allah bəndələri arasında ayrışdırma etmir və bəndəsi əməli ilə nəyi qazanıbsa, onun mükafatını da verir.

Vəziyyəti pis olan quşların xoş güzəranının açarı onların özlərindədir. Onlar öz əkdiklərini biçmişlər. Allah müftəxorları himayə etmir, o, çalışanın qoluna qüvvət verir. Ona görə də bəndələr öz fəallıqları ilə öz güzəranlarını yaxşılaşdırmağa bilirlər. Kənardan heç kəs onlara xoş güzəran verə bilməz. Bu, Allahın buyruğu deyil. Allahın buyruğu budur: səndən hərəkət, məndən bərəkət! Zəhmətə alışan məqsədə çatır, acizlər isə minlərlə quş kimi ömür yollarında heç nəyə nail olmadan məhv olub gedir. Allah prinsipial, inadkar adamları sevir. Fəallıq ömürdür, süstlüksə ölüm. Əttar fəlsəfəsinin məntiqi nəticəsi budur: narahat dünyamızda rahatlıq axtarmaq nadanlıqdır, xoşbəxtlik çətinliklərə qatlaşmaq və onlara qalib gələrkən alınan ləzzətdir, keçirilən fərəhdir.

Əttarın “**İlahinamə**” əsəri də irfani fikirlərlə dolu, dərin məzmunlu əsərdir. İbrətamiz hekayələrdən ibarət əsərdə müxtəlif insanların taleyində İlahi həqiqətlərin şərhini verir. “Oduncu və Sultan mahmud”, “Həvva və Xənnas”, “Məsihlə dünyanın söhbəti”,

“Ruhların cisimlərinin yaradılmasından əvvəlki hekayəti”, “Mömin qadının hekayəti” və hekayələrdən gərgin həyatı mübarizədən sonra insanların səadətə qovuşması təsvir edilir. Ümumiyyətlə, Əttarın fəlsəfi düşüncəsində insan nəyinsə naminə həyata vəsiqə almış və onun muradına çatması üçün qarşısında bir çox maneələr olur. Həmin maneələr dəf ediləndən sonra insan xoşbəxtlik hissini dərinəndən dərk edir, onu yaşayır. Əttarın həmin əsərindən bəzi hekayələri görkəmli ədəbiyyatşünas alim Nəzakət Məmmədova tərcümə edib “Hikmət” yurnalının 2006-cı il 8-ci sayında çap etdirmişdir. Eləcə də şairin “Təzkirətül-övliya” əsərini geniş şərhərlə çapa hazırlamış və bu əsəri fil. elm. namizədi Aygün Əlizadə xüsusi tədqiqat müvzusu kimi seçmişdir. Nəzakət xanım, eyni zamanda, “Əttar və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazır. Şəhla Abdullayeva isə həm şairin yaradıcılığından, həm də “Şeyx Sənan” mənzum hekayəsinin Azərbaycan ədəbiyyatında izlərini təfəsilatı ilə tədqiq etmişdir.

Şairin ədəbi irsindən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında professor Möhsün Nağısoylu da bəhs etmişdir. O, Əhmədi Təbrizinin (XV əsr) tərcüməsində olan “Əisrarnamə”ni transletrasiya edim, geniş şərhərlə 2012-ci ildə çap etdirmişdir.

Яттарын мидрик фикирляри суфи фялсефи дцщцнъясини формалашдырмагда буюцк рол ойнамышдыр. Онлардан бир нечасини demək yerinə düşər:

“Ешгин эцъц иля чятинликляри дяф етмяк олар”,

“Нифрят газанмаг истямирсянся, башгаларына да нифрят етмя”,

“Ахмабы щеч няйя алышдырмаг олмур”,

“Щеч кяся щясяд апарма, щяр кяс няйя лайигдирся, она да наил олур”,

“Вцтцн каинат мяндя эизляниб, мян дя онда, олсун ки, бцтцн дцнйянын инъиси мяндядир”,

“Юзцнц таны, бцтцн итирдиклярини тапарсан”,

“Суфиляр бир неча ьр олур: Аллаща йалваранлар, билийя ьан атанлар, мящябьяти байраг едянляр, Аллащын вящдятини

гябул едянляр, бу кейфийятлярдян ашабы оланлар, бир дя няйя хидмят етдийини билмяйянляр”,

“Мютядилликдян böyük сярвят йохдур”,

“Дцщцнмядян данышанлар, сонра юзлярини инкар етмяк мяъбурийятиндя галыр”.

Яттар дейир:

Су дяниздя һәмйә судур,

Ня етсян дя, о, йеня одур.

Дярдсизләгін бир тощиди вар,

Мцхтялифләг bir yerdə olar.

Аллащдан башга ьщ-ьялал:

-Yox, kamil yanında özgə hal.

Вящдят бу мәтләбә sübutdur axı,

Вящдятин мянасы onun varlığı.²⁴⁵

“Мящябьят бцтцн цряклярин хястялийи олса да, онсуз чьтинликляри щялл етмяк мцмкцн дейил”,

“Хейрийячилик пулдан вя вязифядян дя цстцн олан вар-дьювлятдир”,

“Сян щеч ня итирмямясян, ону ахтарма, сян дцщцндцклярин йохдур, варлыьына ямин олдуьундан даныш – о, сянин юзцнсян. Юзцнц дяриндян таны”,

“Гянаятчиликдян буюцк вар дьювлят йохдур”,

“Аьыллылар мяня тапе олмасайдылар, мярифьтсизляр мяним ялимдя мум кими оларды”,

“Яэяр яйани оланы ахтарырсанса, о, эизли олаьаг, сирри ахтарырсанса, сяня айдын олаьаг, яэяр щяр икисини бирликдя ахтарырсанса, онда щяр икисини тапарсан”,

ور کئی در سبوهمان آب است

حصر نوع وجود در یک رد

نیست موجود نزد اهل کمال

معنی وحدت وجود این است

245 آب در بحر بیکران آب است.

هست توحید مردم بیدرد

لیک غیر خدای جز و جلال

وحدت خاصه شهود این است

“Инамсызлыгдан, диндян, хейирхашцыг вя писликдян, елмдян узаглашмақ истәсән, онларын архасында olan чох мярщяляляри кеҗмәк сәнин үчүн çәтин olarsa, онлара вагиф олуб камилляшмяк сәнин үчүн чятиндирсә, onda сян мящяббятин биринъи пиллясиня can at və ona çat, onda сянә айдын олар кi, мящяббятдян башга, щяр шей дүnyaда мювщуматдыр”.

Rәşidәddin Vәtvat

Әmir İmam Rәşidәddin Sәәdәlmүлк Mәhәmmәd ibn Mәhәmmәd ibn Әbdүlcәlil Ömәri хacә Rәşid Vәtvat әslән хәlifә Әbdүllah Ömәr ibn Әl-Xәttabın nәslindәndir. **Şair Bәlxдә anadan olmuşdur.** Nizamiyyә мәдрәsәsində imam Әbu Sәid Hәrәvidән dәrs almışdır. Tәhsilini bitirәndән sonra Vәtvat Xarәzmә getmişdir. O vaxt Xarәzmin hakimi Әbүlmüzәffәр Әlaldövlә Atsızы ibn Qүtbәlәddin Mәhәmmәd Xarәzmşahın yanında işә düzәlmış və ömrünün sonunadәk Xarәzmşahların sarayında işlәmişdir. Xüsusilә, Xarәzmşahlardan Atsızын onun şeirlәrindән çox xoşu gәlirdi və hәmişә Vәtvatı mәclislәrinә dәvәt edirdi.

Şair özü boydan balaca olduğundan ona bәdәncә kiçik olan “Vәtvat”(yarasa) quşunun adını tәxәllüs vermışlər. Hәtta bu barәdә Dövlәtşah Sәmәrqәndinin qeydi dә var. O yazır ki, bir gün Atsızын mәclisində *münazirәlәrdән* söhbәt düşür və ciddi mübahisә yaranır. Mәclisdә Vәtvat da katib kimi qabağında mürәkkәb qapı oturub dinlәyirmış, ancaq öz fikrini bildirmirmış. Bu vaxt Atsız zarafatla onun kiçik bәdәninә işarә edәрәk deyir ki, o mürәkkәb qabını götürün, görәk, arxasında kim gizlәнib. Zarafatı başa düşән Vәtvat ayağa durub deyir: cüssә kiçikdir, qәlb genişdir.

1147-ci ildә Sultan Sәncәр Xarәzmә hücum etdi ki, Atsızы aradan götürsün. Minlәrlә atlı ilә iki ay Xarәzmi mühasirәdә saxladı. Hәmin yürüşдә Әnvәri Sultan Sәncәрin yanında olmuş və bu şeiri yazmışdır:

*Ey dünyanın şahı sənədir hesab,
Dünya dövlətini, aqibətini tap.
Bu gün bir həmlə ilə min cərgə düz,
Sabah Xarəzmi, yüz min atı çap.²⁴⁶*

Ənvərinin təsvir etdiyi həmin min cərgənin birində də Vətvat durmuşdu. Vətvat da Ənvərinin bu rübaisinə qarşı belə bir cavab beyti işlətməmişdir:

*Sənin düşmənin Rüstəmi-Qord olsa belə,
Sənin min cərgəndən bir ulaq aparmaz, bilə.²⁴⁷*

Bu kimi cavablarından əsəbiləşən Sultan Səncər deyir ki, əgər Vətvatı ələ keçirəmsə onun əzalarını yeddi yerə parçalayacağam. Doğrudan da, Xarəzm ələ keçiriləndən sonra Vətvat bir müddət qaçıb gizlənir. Başa düşür ki, sultanın xəfiyyələri bir gün onu ələ keçirəcəklər, ona görə də könüllü olaraq Sultan Səncərin katibi Müntəcibələddin Bədii adlı adamın evinə pənah aparır. O, da hər gün səhər sultanın yanına işə gedirmiş. Bir gün münasib vəziyyət yaranır və sultana zarafatla deyir ki, vətvat quşu çox balacadır, onu yeddi yerə necə parçalayacaqsınız. Bəlkə iki şaqqa edəsiniz. Sultanın bu söhbətdən xoşu gəlir və Vətvatı bağışlayır.

Vətvat 1150-ci ilədək Atsızın yanında xidmət edir və sonra Məhəmməd ibn Arslan Xarəzmzadə Səncərin yanında xidmətə başlayır. Bunu eşidən Atsız əsəbiləşir və şairi öz sarayından qovur. Vətvat onun könlünü almaq və özünü təmizə çıxarmaq üçün Atsızla çoxlu şeirlər həsr edir. Ürəyi yumşalan Atsız onu bağışlayır və əvvəlki vəzifəsinə bərpa edir.

²⁴⁶ ای شاه همه ملک زمین حسب تراست

وز دولت و اقبال جهان کسب تراست

امروز به یک حمله هزار سف بگیر

فردا خوارزم و صد هزار اسب تراست

²⁴⁷ گر خصم تو ای شاه بود رستم گرد

یک خر ز هزار سف تو نتواند برد

Atsız 1155-ci ildə vəfat edir. Vətvat Atsızdan sonra hakimiyyə-tə gələn İl Arslanın və Təkeş ibn İl Arslanın da yanında işləyir. Şair 1180-ci ildə vəfat etmişdir.

Vətvat zəmanəsinin məşhur alimləri və ədəbi nümayəndələri ilə tanış idi. Məsələn, Qəttar Məruzi, Carullah Məxşəri, Xaqani Şirvani, Ədib Sabir onun yaxın dostlarından idi.

Vətvatın divanından başqa nəsr əsərləri də zəmanəmizə gəlib çatmışdır. O, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair qiymətli elmi kitablar yazmışdır. Vətvatın “Hədayeğ əl-səhr” kitabı bəlağət elminə aiddir. Bu kitab dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilib dəfələrlə çap olunmuşdur. **Eləcə də** Vətvatın elm aləmi üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan aşağıdakı kitabları var:

1. Həzrət Əlinin kəlamlarının fars dilinə tərcüməsi. Bu kitab “Yüz kəlmə” adı ilə məşhurdur;

2. Əbu Bəkrin kəlamları, Ömər ibn əl-Xəttabın kəlamları, Osman ibn Üffanın kəlamları. Bu kitablar ərəbcə yazılmış və 1897-ci ildə Misirdə çap olunmuşdur.

3. Əruz haqqında kitabında Vəttav fars şeirində işlənən 16 bəhrədən söz açır.

Vətvat zəmanəsinin böyük alimi və şairi idi. Yaqut Həməvi özünün “Məcmül-ədəba” kitabında onu XII əsrin dahilərindən hesab edir və qeyd edir ki, o həm şair və alim kimi çox məşhur idi.

Vətvatın böyük kitabxanası olmuşdur və kitab müəliə etməyi, alimlərlə mübahisə etməyi xoşlayan adam olmuşdur. Hətta özünün dini etiqadına görə bəzi filosoflarla rəqabətdə idi. O, Yunan alimlərinin əsərlərini çox oxuyarmış və onların fikirlərində şəriətə zidd olanları bəyənməmiş.

Vətvat həm fars, həm də ərəb dilində yazırdı. Yaqut Həməvi yazır ki, Vətvat ərəb dilini o qədər dərindən bilirdi ki, şeirin bir beytini fars dilində deyirdisə, həmin ahəngi pozmadan ikinci beyti ərəb dilində sözbəsöz söyləyirdi. Yaqut Həməvi, bununla belə, şairin ərəb dilində yazdığı şeirlərin zəif olduğunu söyləyir və deyir ki, Vətvatın ərəb dilində nəsi şeirlərindən üstündür.

Vətvatın divanı tam şəkildə zəmanəmizə gəlib çatmış və dəfələrlə çap olunmuşdur. Onun şeirlərində sənətkarlıq xüsusiyyətləri

çox güclüdür. Vətvat şeirin həm ahənginə, həm də mənasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Poetikanı yaxşı bildiyindən müvafiq tələblərə ciddi riayət etmişdir:

*Sənə pislik öyrədən nəsihətçi,
Düşməndir o, nəsihətçi deyil.
Xəzinə, ağır zəhmət, dərvişlik,
Aləmdə nə varsa keçər bidədlil.*

*Sənə bir səhifəlik yaxşı kəlamlar,
Yüz qat gövhərdən yaxşıdır, bil.*²⁴⁸

Göründüyü ki, şair şeirlərində həm mənaya, həm də söz seçiminə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Ümumiyyətlə, Vətvat şeirlərində hikmət dərinidir. O çalışmışdır ki, şeiri oxuyanlar həm də həyatın mənasını dərk edə bilsinlər:

*Fələyin işidir dünyada nə var,
Ədalətli, ağıllı olmuş şəhriyar.*

*Dərdə qatlaşan sözü keçər oldu,
Zamanı insanlar yaradır, ey yar.*

*Yaxşı ad uğrunda çalışmaq fəndi,
Şahlardan bizə qalmış yadigar.*

*Dünya düzəlişin o kəsdən um ki,
Kim nəfsin qoruyub, olub iqtidar.*²⁴⁹

نیست ناصح که عدو بترست
هر چه در عالمست در گنرست
بهتر از صد خزانه گهرست
چو با عدل و دانش بود شهریار
زمام خلایق نهد کردگار
که آن ماند از خسروان یادگار
که بر نفس خود نیستش اقتدار

²⁴⁸ ناصحی کان ترا بد آموزد
گنج و رنج توانگر و درویش
یک صحیفه ز نام نیک ترا
²⁴⁹ همه کار گیتی بود بر قرار
هر آنکس که در دست فرمان او
همان به که کوشد به نام نکو
تو اصلاح گیتی از آن کس مجوی

Göründüyü kimi, Vətətin həm poeziyası əsrarəngizdir, həm də onun bir alim kimi əsərləri elmi baxımdan aktualdır. Buna görə də Vətəti XII əsr Əfqanıstan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. **O** təkcə dəri dilinin poetikasını zənginləşdirməmiş, həm də Şərq şeirinin poetik məziyyətlərini elmi-nəzəri cəhətdən şərh edib bütün dünyaya tanıtdırmışdır.

Ədib Sabir Termezi

Şihabəddin Şərəf-ol-Ədəba Sabir ibn İsmayıl Termezi klassik Əfqan ədəbiyyatında Ədib Sabir kimi məşhurdur. **O**, əslən Termezdən idi və şairliyə də həmin şəhərdə başlamışdır. Ancaq şair sonra Mərvdə, Bəlxədə və Xarəzmdə yaşayıb yaratmışdır. Ədib Sabir Sultan Səncərin sarayında fəaliyyət göstərmişdir. Sabir sonra başqa sultanların da saraylarında şairlik etmişdir.

Məlum olduğu kimi, Sultan Səncər ilə Xarəzmşah Atsız arasında münaqişə var idi. Ədib Sabir də həmin hadisələrin şahidi idi. Belə ki, Sultan Səncər elçi kimi Ədib Sabiri Xarəzmşah Atsızın yanına göndərir. Sabir bir neçə gün Xarəzmdə qalır. Bu vaxt Atsız iki muzdur tutur və onlara tapşırır ki, gedib Sultanı öldürsünlər. İş elə gətirir ki, bu işdən Ədib Sabir də xəbər tutur və dərhal kağıza həmin iki nəfərin əlamətlərini yazıb bir qadınla Mərvə göndərir. Elə ki, Sultan məktubu alır, dərhal göstəriş verir ki, həmin iki nəfəri tapsınlar. Sultanın xəfiyyəçiləri iki nəfəri xərəbətdə tapırlar və öldürülər. Bundan xəbər tutan Atsız qəzəblənib Ədib Sabiri Ceyhun çayına atır.

Olsun ki, bu hadisə 1147-ci ildə olmuşdur. Bəzi mənbələrdə isə şairin ölüm tarixini 1151-ci il göstərilir.

Ədib Sabirin əksər şeirləri Sultan Səncərə ithaf edilmişdir, eləcə də Xarəzmdə olanda həm də Xarəzmşah Atsızla mədhlər yazmışdır. Şairin divanını tam şəkildə zamanəmizə gəlib çatmamışdır. Əlimizdə olan şeirləri özünün sadəliyi, axıcılığı ilə fərqlənir. Ədib Sabirin poeziyası həm özündən əvvəlki ədəbi məktəblərin da-

vamı idi, həm də XII əsr poeziyasında yeni ədəbi məktəb idi. Belə ki, onun Məhsəti xanım Gəncəvi ilə şəxsən tanış olması məlumdur. Hətta belə bir məlumat var ki, onunla bərabər Sultan Səncərin sarayında Məhsəti xanım da şairlik etmişdir.

Şairin divanına əsasən qəsidələr, qəzəllər və rübailər daxildir. Şairin rübailərindən Məhsəti xanımın rübailərinin abu-həvası duyulur:

*Mənə dünyanın gərđişi dərman,
Üzü dünyada ayımdır inan
Eşq yolunda məşəldir hər an:
Səhər dualarım, vüsalı yarın.*²⁵⁰

*Fərağından necəyəm soruşma onu,
Qəmdən yanır canım soruşma sonu,
Gözdən yaşlar tökdüm soruşma suyu,
Deyirsən bu nə hal, soruşma bunu.*²⁵¹

Kəmaləddin İsmayıl

Xəllaqəlməana Kəmaləddin İsmayıl ibn Cəmaləddin Məhəmməd ibn Əbdülrəzzaq İsfahani Səlcuqlar dövrünün son qəsidə yazan şairi olmuşdur. Ondən sonra monqolların basqını ilə Səlcuq imperiyası dağılmış və bu sülalənin himayəsində olan şairlər də dağılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Kəmaləddin məşhur şair Əbdülrəzzaqın dörd oğlundan biridir. Ona “Xəllaqəlməani”(mənalər yaradan) ləqə-

---

چون گردش آسمان نکو خواه منست²⁵⁰
دیم رخ او که بر زمین ماه منست
وصلش که به راه عشق همراه منست
تأثیر دعاهاى سحرگاه منست
چندان ز فراق در زیانم که میرس²⁵¹
چندان ز غمت بسوخت جانم که میرس
چندان بگریست دیدگانم که میرس
گفتی که چگونه ای چنانم که میرس

bini də atası vermişdir. Dövlətşah Səmərqəndinin fikrincə, bu ləqəbi atası ona şeirdə dəqiqliyi sevdiiyinə görə vermişdir.

Kəmaləddin də atası kimi İsfahan hakimlərini mədh etmişdir. Onun Mazandaran hakimi Hüsəməddin Ərdəşirşah Bavəndiyə ithaf etdiyi şeirlər zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Şairin Xarəzmşah Cəlaləddinə həsr etdiyi şeirlər də əlimizdə var.

Kəmaləddin öz gözləri ilə monqolların vəhşi hücumlarını, onların törətdikləri faciələri görmüşdür. Onun 1235-ci ildə yazdığı şeirdə monqolların İsfahanda törətdikləri vəhşiliklər öz əksini tapmışdır:

*Adam qalmadı vətəni üçün ağlasın,
Xalq faciəsinə qara yaylıq bağlasın.
Dey ayında yüzlərlə insanlar öldü,
Bundan ağır dərd yox, qəlbi dağlasın.*²⁵²

Şairi də 1237-ci ildə monqollar qətlə yetirmişlər.

Kəmaləddin də atası kimi, şeirdə mənaya xüsusi əhəmiyyət vermiş və sadə sözlərlə dərin mənalar ifadə etməyə çalışmışdır.

*Rüzgarın gözlərində nəm olmalı,
Yaxud onun səbri ilə qəm olmalı,
Ya qəm mayası - ömür kəm olmalı,
Ya da ömür qəmlə həmdəm olmalı.*²⁵³

* * *

کس نیست که تا بر وطن خود گرید
بر حال تباہ کردم بد گرید

دی بر مرده بی دو صد شیون بود
امروز یکی نیست که بر صد گرید

در دیده روزگار نم بایستی²⁵³

یا مایه غم چو عمر کم بایستس

یا با غم او صبر بهم بایستی
یا عمر به اندازه غم بایستی

Yaxın Şərqdə Səlcuqların və Qəznəvilərin süqutu ilə, **tamamilə**, yeni siyasi abu-həva yarandı və ədəbiyyat da, **tamamilə**, yeni istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Yaxın Şərqdə artıq monqolların hakimiyyəti başladı və onlar özləri ilə yeni mədəniyyət gətirmədilər, sadəcə olaraq, yerli mədəniyyəti yeni məzmununda inkişaf etdirdilər.

Şəmsəddin Məhəmməd Dəqayıqi-Mərvəzi

Şəmsəddin Mərvəzi XII əsr İran tərcümə ədəbiyyatının böyük nümayəndələrindən olmuşdur. Onun pəhləvi dilindən tərcümə etdiyi “Bəxtiyarnamə” adlı kitabı özündə nağıllar silsiləsini ehtiva edir. Yazıcının yaddaşlarda təzələdiyi bu kitab sonra Yaxın Şərq ədəbiyyatından ən oxunaqlı kitablardan olmuşdur. Geniş oxucu marağını nəzərə alan XII əsr fars şairi Pənahi həmin nağılları nəzmə çəkmişdir.

XVI əsrdə belə öz populyarlığını itirməyən həmin kitab başqa bir fars şairi tərəfindən yenidən nəzmə çəkilmişdir. Şəmsəddinin pəhləvi dilindən tərcümə etdiyi bu abidə əsrlər boyu ədəbi ictimaiyyətin maraq dairəsində olmuşdur. Belə ki, XVI əsrdə əfsanəni Azərbaycan şairi Fədai Təbrizi dilimizə tərcümə edib nəzmə çəkmişdir. Kitab 1828-ci ildə A. Suxaşvili tərəfindən gürcü dilinə tərcümə edilmişdir.

Kitab Avropa şərqşünaslarının diqqətini daha əvvəl cəlb etmiş və onu Ser Uelson 1801-ci ildə ingilis dilinə, 1805-ci ildə Leskale fransız dilinə, 1926-cı ildə isə Kazimirski rus dilinə tərcümə edərək çap etdirmişdir. 1932-ci ildə rus şərqşünası E. Bertelsin məsləhəti ilə fars alimi Vəhid Dəsigərdi tərəfindən İranda yenidən bu əsər çap olunmuşdur. Həmin əsər əsasında Fədai tərəfindən dilimizə edilmiş tərcümə bir neçə dəfə Təbrizdə daş mətbəəsində çap olunmuş və sonra Qulam Məmmədli tərəfindən əski əlifbadan transletrasiya edilərək 1957-ci ildə Bakıda ilk dəfə nəşr edilmişdir. Ancaq əlyazma naqis olduğundan Q. Məmmədli mətnə olmayan epizodları fars dilində olan variantlar əsasında tərcümə edərək bərpa etmişdir.

Bütün bu faktlar göstərir ki, XII əsrdə Şəmsəddin Dəqayıqi tərəfindən ədəbiyyata gətirilən “Bəxtiyarnamə” adlı nağıllar silsiləsi

özünün poetik məziyyətləri ilə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Əfsanənin məzmunu həmişə düşündürücü olmuş və oxucularda maraq oyatmışdır. Həqiqətən də, Şərqdə geniş yayılmış “Min bir gecə”, “Sindibadnamə”, “Tutinamə” kimi nağıllar sırasında “Bəxtiyarnamə” nağıllar silsiləsinin öz yeri var.

Məhəmməd Oufi “Lübabül-əlbab” təzkirəsində Məhəmməd Dəqayıqi haqqında məlumat verir və qeyd edir ki, tərcüməçi “Bəxtiyarnamə”dəki nağılları “Sindibadnamə” kitabından götürmüşdür. Ancaq bu heç də həqiqətə uyğun gəlmir. Kitaba daxil olan nağıllar olsun ki, müəyyən qədər “Sindibadnamə”dəki nağıllardan bəzisinin süjeti ilə uyğun gəlir, ancaq nağıllar heç də həmin kitabdən götürülməmişdir. Kitaba daxil olan nağılların bəzində elə süjetlər var ki, onlar Qurandan və İncildən bizə məlum olan “Yusif əfsanəsi”ni xatırladır. Ancaq bu heç də “Yusif və Züleyxa” əfsanəsinin təkrarı deyildir.

İkinci tərəfdən də Şəmsəddinin “Bəxtiyarnamə”si X-XII əsrdə mövcud olmuş Samani səpkinin poetik tələbləri əsasında yazılmışdır; yəni əsas personajlar cəmiyyətin əsilzadələri və onların başlarına gələn hadisələrdir. Yazıçı pəhləvi dilindəki pafosu saxlamış və özündən yeni əlavələr etməmişdir.

Kitabın qısa məzmununu belədir:

Əcəm şahı Azadbəxt ordusunun sərdarı olan Əmirin qızı Gülcəmələ vurulur və onunla ailə qurur. Ancaq saraydakı on vəzir buna paxıllıq edib Şahla Əmirin arasını vurub, onları bir-birlərinə düşmən edirlər. Əmir qiyam qaldırır şahı öldürmək istəyir, ancaq vəziyyətdən tez xəbər tutan şah sevimli arvadı Gülcəməllə sarayın gizli qapısından çıxıb Kirmana qaçır.

Hamilə olan Gülcəmələ yolda bir oğlan doğur və onlar uşağı bulağın başında qoyub, qorxunc düşməndən canlarını qurtarmaq üçün yollarına davam edirlər. Kirmanda onlar yaxşı qarşılanırlar. Azadbəxt Kirman hakiminin ordusu ilə qayıdıb taxtını geri alır və qiyançıları cəzalandırır.

Bulaq başında şahın xüsusi xələtində qoyulan uşağı isə Ziyad adlı bir yolkəsən quldur götürüb adını Xudadad qoyur və doğma övladı kimi böyüdüüb igid oğlan edir. Günlərin birində karvana

basqın edərkən Ziyadın quldur dəstəsi məğlub olur və özü də ağır yaralanır. Öz doğma oğlu kimi böyütdüyü Xudadad atasının yanına qaçır və onu ölümdən xilas edir. Ancaq dəstə əsir düşür və onları Azadbəxt şahın yanına aparırlar. Şah onları öldürmür və bu işdən əl çəkmələrini tövsiyə edir və hamısı qaçaqçılıqdan uzaq olacaqlarına söz verib faydalı işlərlə məşğul olmağa başlayırlar. Onların arasında Xudadaddan şahın çox xoşu gəlir və onu sarayda saxlayıb adını Bəxtiyar qoyur. Çox keçmir ki, Bəxtiyar öz mərifəti ilə saraydakıların hörmətini qazanır və şah onun vəzifəsini böyüdür. Yenə də saraydakı on vəzir Bəxtiyara həsəd aparır və onu şahın gözündən salmağa çalışırlar.

Bir gün eyş-işrət məclisi olur və hamı kimi Bəxtiyar da çoxlu şərab içib sərxoş olur. Sərxoşluqdan öz otağını tapa bilmir və səhv edib şahın yataq otağına girir və orada yatır. Şah içəri girəndə yatağında Bəxtiyarı görüb əsəbiləşir və onu cəzalandırmaq istəyir. Onun hansı cəzaya layiq olduğunu vəzirlərindən soruşur.

Əsərin nağıllar silsiləsi də bundan sonra başlayır. Bəxtiyara qarşı kinli olan vəzirlər fürsətdən istifadə edib ona ən ağır cəzanın verilməsini məsləhət bilirlər. Şah da onların kinli sözlərindən qəzəblənərək Bəxtiyara ən ağır cəza vermək istəyir, ancaq hər dəfə Bəxtiyar özünü müdafiə etmək üçün maraqlı nağıl danışib edam hökmünün icrasını bir qədər də gecikdirir. Oxucu həmin anlarda həm ölüm -dirim arasında qalan Bəxtiyarın nigarançılığını çəkir, həm də atanın oğulu nə vaxt tanıyacağı məqamını gözləyir.

Əfsanənin drammatizmi də bundadır; oxucu bilir ki, Bəxtiyar uzun illərdən bəri Azadbəxt şahın həsrətində olduğu oğludur və həyəcan içində həqiqətin tezliklə üzə çıxacağını gözləyir. Ancaq bədxah qüvvələr olan on vəzir ciddi cəhdlə şahı öz doğma oğlunu öldürməyə təhrik edir.

Həyəcanlı anlar davam edir. Faciəli anlar yaşayan Bəxtiyar imkanı çatan bütün vasitələrdən istifadə edir. Əsrarəngiz nağılları ilə, həmin nağılların məzmununda olan hikmətamiz deyimlərlə şahı niyyətindən çəkindirmək, özünü bu faciədən xilas etmək istəyir. Hər dəfə ibrətamiz bir nağıl söyləməklə şah insafa gəlir. Ancaq yenə də bədxah vəzirlərdən biri gəlib şahı yenidən qızıqsındırır və onu edam

hökmü verməyə sövq edir. Şah da vəzirlərinin sözlərinə uyur və fikrinin qəti olduğunu, namusunu ləkələndiyini söyləyir. Qərara gəlir ki, Bəxtiyarı edam etsin. Şahın qəzəbindən xilas olmaq istəyən Bəxtiyar daha da maraqlı nağıl danışib onun qəzəbini söndürməyə çalışır.

Birinci nağılda varlanmaq istəyən tacirin aqibətindən bəhs edir. Çoxlu taxıl alıb anbara vuran tacir gözləyir ki, qıtlıq olsun və taxılı baha qiymətə satıb varlansın, ancaq əksinə olur. Bolluq olur və onun taxılı qiymətdən düşür, tacir də iflasa uğrayır. Əlindən pulu çıxan tacir səyahət gedib başqa şəhərdə bir bağbanın yanında işləyir. Bağban biləndə ki, toplanan məhsulların bir qismini tacir oğurlamışdır, onu işdən qovur. Dənizdə dalğıcılara rast gələn tacir onlardan qiymətli incilər alır. Ancaq həmin inciləri də oğrular əlindən alıb özünü də döyürlər. Ağzında gizlədib saxladığı iki incini sonra sərrafa verəndə, sərraf ona böhtan atır və deyir ki, əlindəki qiymətli inciləri oğurlamışdır. Şah onu edam edəndə dalğıcılar gəlib həqiqəti söyləyir və taciri xilas edirlər. Tacirin günahsız olduğunu görən şah onu xəzinədar edir. Ancaq bir gün dəmir qapının açarı əyilir və açarı düzəltmək üçün divara söykəyib, vurur. Bu vaxt divardan şahın hərəmxanasına dəşik açılır və bunu əyanlardan biri görüb şaha xəbər verir. Şah qəzəblənib onun gözlərinə mil çəkir. Tamahkar tacir həyatda uğursuz olur.

İkinci nağılda isə müəllif tamahı bütün, hesabında pak olan tacirin uğurlu taleyindən bəhs edir. Bu nağıl özünün drammatizmi ilə də diqqəti cəlb edir. Xacə Həsən bazarın övladı olmur və o, xeyriyyəçilik işləri görür. Bu işlərini Allah bəyənib ona bir oğlan övladı verir. Növbəti ticarət səfərində məmləkət hakiminin xoşuna və onu öz ölkəsinin vəziri edir. Xacə Həsən evindən uzaq düşür və ailəsi ilə əlaqəsini yalnız məktubla saxlayır. Arvadı məktubda yazır ki, bizim ikinci oğlumuz oldu, ancaq onun ulduz falı yaxşı deyil. Baxıcı deyib ki, oğlanlarımız dəryada bata bilərlər.

Xacə Həsən bundan narahat olur və şahdan evlərinə baş çəkmək üçün icazə istəyir. Ancaq şah buna razı olmur. Bu vaxt arvadına məktub yazır ki, uşaqlarını da götürüb yanına gəlsin. Arvadı uşaqları da götürüb ərinin yanına gedir və onların yolu

dəryadan keçir. Bu vaxt quldurlar uşaqların əlində olan pullarını alıb özlərini dənizə atırlar.

Şah həmişə Xacənin qəmgin olduğunu görüb, ondan dərdini soruşur və o, uşaqlarından nigaran olduğunu söyləyir. Bu dəfə şah rəhm edib ona evinə getməyə icazə verir. Ailəsini görmək üçün yola çıxan Xacə yolda arvadına rast gəlir. Uşaqlarının itdiyini biləndə pərişan olur.

Oğlanlar dənizə atılarda təsadüfən suda olan ağaclara rast gəlirlər və onlardan yapışıb xilas olurlar. Kiçik oğlanı dəniz quldurları sudan çıxarıb qul kimi satır, böyük oğlan isə sahilə çıxır və orada ov edən yerli şah ona rast gəlir. Oğlan ilk baxışdan şahın xoşuna gəlir və onu özünün baş vəzir təyin edir. Çox keçmir, şah ölür və onun yerinə ölkənin baş vəziri keçir. Bundan sonra müəllif Xacə Həsəndən danışır. O, oğlunu axtarmağa gedir və dənizçilərdən oğlanlarının ölüsünü və dirisini görmələrini soruşur. Ancaq heç kəs ona bir xəbər verə bilmir. Gəmilərin birində bir gənc oğlan onun çox xoşuna gəlir və ona elə qanı qaynayır ki, kim olduğunu soruşur. Dəniz quldurları onun qul olduğunu və satıldığını deyirlər. Xacə onu qul kimi alıb evə gələndə arvadı oğlunu görüb boynuna sarılır və oğlanlarının tapıldığını söyləyir. Bazırğan biləndə ki, aldığı qul onun doğma oğludur, çox sevinir.

Xacə oğluna ticarəti öyrədir və al-ver etmək üçün ona çoxlu pul verib başqa ölkəyə göndərir. Onun özü də bilmədən qardaşının şah olduğu ölkəyə gəlib çıxır. İllər keçmişdir, qardaşların hər ikisi böyümüş və bir-birlərini tanımırlar. Onlar qarşılaşanda bir-birlərinə qanı qaynayır və dost olurlar. Bir gün kef məclisindən sonra şah kefli olub yatağa yıxılır və yatır. Kiçik qardaş da qılıncı çəkib onun başı üstündə durur ki, kimsədən xətər dəyməsin. Bu vaxt sarayın paxılları ona şər atıb deyirlər ki, guya o, şahı öldürmək istəyirdi.

Bundan qəzəblənən şah onu zindana atır və dostunun etirafına inanmır. Ancaq edam hökmü icra olanadək başqa hadisələr baş verir və ölkəyə basqın olur, şahın başı döyüzlərə qarışır. Hadisədən xəbəri qasid Xacəyə çatdırır və Xacə dərhal həmin məmləkətə gəlib şaha bir məktub yazır və məktubda oğlanlarının necə suya atıldığından və uzun illər ayrı düşmələrindən danışır. Xahiş edir ki, onun günahının

qarşılığını pulla ödəsin və oğlunu bu ölkədən aparsın. Məktubu oxuyan şah hər şeyi anlayır və bilir ki, öldürmək istədiyi doğma qardaşı, məktubu yazan da doğma atasıdır. Onlar bir-birlərini tapıb şad yaşayırlar. Müəllif onların timsalında xeyirxah duyğuların qələbəsini tərənnüm edir.

Üçüncü nağılda müəllif Sabir adlı adamın səbr etməklə, Yusif peyğəmbər kimi necə taxt-taca çatmasından danışır. **Dördüncü** nağıl isə Behzad adlı Şirvan şahzadəsinin səbirsizlik üzündən necə zəlil olmasından və **beşinci** nağıl Dadbın adlı zalım şahın və Karidan adlı fitnəkar vəzirin aqibətindən bəhs edilir. Zalım şah Dadbın vəziri Rüzibəxtin qızına aşiq olur. Vəzir Ruzibəxt qızına bu xəbəri verəndə şahın sevgisinə razı olmur və bildirir ki, mən dindar bir qız, şah isə ailəli bir şahdır. Bizim ailə qurmağımız faydalı deyil. Qızının rədd cavabından qəzəblənən şah Rüzibəxti öldürür və qızını özünə arvad edir. Ancaq qıza zalım vəzir Karidan da aşiq olur. Şah səfərdə olanda qıza öz eşqini bildirir və rədd cavabı alanda ona qəzəbi tutub şər atır. Şaha yalandan deyir ki, gıya, atasının qisasını almaq üçün yeməyinə zəhər qatmaq istəyir. Şah da buna inanıb vəzirlərin məsləhəti ilə onu quraqlıq bir səhraya atdırır. Səhrada ibadətlə məşğul olan qızın qarşısına başqa bir ölkənin şahlı çıxır və ona aşiq olur. Onlar evlənilər, ancaq qızın üzü gülmür. Səbəbini öyrənən şah Dadbının ölkəsinə hücum edib şahı və zalım vəzir Karidani əsir alıb edam edir. Ədalət öz yerini tutur.

Altıncı nağılda Bəxtazima adlı bir qafil sultan haqqındadır. Bəxtazim vaxtını eyş-işrətlə keçirir və onun ölkəsini başqa şahlar gəlib işğal edir. Ona yaxşı münasibət bəsləyən qonşu ölkənin şahı qoşun verir, ancaq yenə də ölkəsini azad edə bilmir. Nəhayət, başa düşür ki, dünyada hər şey Allahın əlindədir. İnsan gərək şahlığa layiq olsun ki, Allah onu şah taxtına layiq bilsin. O tövbə edib itaət edir və şah olmağa layiq olandan sonra Allah ona yenidən şahlıq taxtını qismət edir.

Yeddinci nağılda müəllif qeyri-adi süjet xəttindən istifadə edir. Behgərd adlı bir şah ova çıxanda qulamlardan birinin ova atdığı ox ona dəyib, şahı yaralayır. Qəzəblənən şah istəyir onu edam etsin. Ancaq qulamın yalvarışına baxıb rəhm edir. Hadisələrin sonrakı

inkişafından məlum olur ki, həmin qulam bir vəzirin oğludur. Sadəcə olaraq, ölkəsindən ona görə qaçmışdır ki, həyatı təhlükədə imiş. Həmin ölkənin şahı çox qəddar olur və vəzirlər tədbir görüb onu aradan qaldırır və həmin qulamın atasını şah elan edirlər. Atasını onu bütün dünyada axtarır və tacirlərdən biri təsadüfən onu tapır və atasına qovuşdurur. Atasını qocaldığından şahlıq taxtını ona verir. İş elə gətirir ki, Behgərd şah növbəti dəfə ova çıxanda tufan olur və o, yolu azıb, həmin ölkəyə gəlir. Karvansarayda dincələrkən bir dükkanda oğurluq olur və oğrunu axtaranlar şahı oğru bilib zindana atırlar. Zindanda mənəvi sarsıntılar keçirən şah bilmir nə etsin. Bir dəfə zindanın pəncərəsinə bir göyərçin qonur və şah əhd edir ki, əgər daş atıb onu vura bilsə, onda azad olmasına ümid edəcək, daş göyərçinə dəyməsə, intihar edəcək.

O, daşı göyərçinə atır, ancaq daş quşa dəymir və həmin vaxt ova çıxan şaha dəyir. Şah qəzəblənib həmin adamın dərhal edam olunmasını tələb edir. Behgərdi zindandan çıxarıb şahın hüzuruna gətirirlər. O, şahın qarşısında aman diləyib deyir ki, özü də şahdır və təsadüfən azaraq bu ölkəyə gəlib. Şah olanda onun da başına belə bir hadisə gəlmişdir və o, həmin vaxt ox atan qulamı bağışlamışdır. Şah bu hadisəni eşidəndə qarşısındakı adamı tanıyır və vaxtilə həmin ox atan qulamın özü olduğunu söyləyir. Onlar səmimi görüşürlər və şah Behgərd şaha kömək edir. Müəllif bu kimi süjetli nağılları ilə şahları ədalətli olmağa çağırır.

Səkkizinci nağıl özünü orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Butəmam adlı bir ağıllı adamın çoxlu mal-dövləti olur və **o istəyir ki**, müdrik bir şahın ölkəsində yaşasın. Ona deyirlər ki, İlanşah adlı bir hökmdar var və çox ədalətlidir. Butəmam həmin şahın hüzuruna gedir və şah onu yaxşı qarşılayıb sarayında yüksək məqama çatdırır. Ancaq saray əyanları ona paxıllıq edib xidmətçilər vasitəsilə ona şər atırlar. Guya xidmətçilər onun hərəmə baxdığını, naməhrəm işlərlə məşğul olmasını görüblər. İlanşah əyanların və xidmətçilərin sözüə inanıb Butəmamı edam edir. Ancaq günlərin birində təsadüfən xidmətçilərin söhbətini eşidir. Onlar aralarında Butəmam necə şər atmalarını danışır. Həqiqəti öyrənən şah bu böhtanda rolu olan üç vəzirləri edam edir və Butəmam şər atan qadın isə özünü

öldürür. Müəllif bununla saray mühitindəki intriqları və şahın sayıqlığını əsas ideya kimi irəli sürür. Sayıqsızlıq üzündən insanın vicdan əzablarına düşər ola biləcəyini söyləyir.

Doqquzuncu nağılda övladı olmayan bir Misir şahından bəhs olunur. Şah qərara gəlir ki, yeni arvad alsın və ondan övladı olsun. Ona Rum qeysərinin qızını məsləhət bilirlər. Şah belə də edir və Rum qeysərinə məktub yazır. Ancaq Rum qeysəri cavabında bildirir ki, biz xristian, sizsə müsəlmansınız. Əgər islamı atıb xristianlığı qəbul etsən qızımı sənə verərəm. Bu motiv hələ çoxdan Şərq ədəbiyyatında “Şeyx Sənan” əfsanəsi ilə var idi. Ancaq nağılda problemin qoyuluşu “Şeyx Sənan” dastanındakı kimi həll edilmir, əksinə olur. Cavabdan qəzəblənən şah Ruma hücum edib, qeysəri məğlub edir və onu müsəlman edib qızını alır. Ancaq müəllif bu yerdə başqa bir rəvayət danışır. Deyir ki, şahın bir qohumu var idi və qızını ona vermişdi. Ancaq şah bu nikahdan peşman olur və qızının bir günlük nikahından sonra geri alır. Ancaq qız hamilə qalır və bir oğlu olur. Dayənin də həmin vaxt bir qızı olur. Ancaq qız öldüyündən, oğlanı öz övladı kimi böyüdür. Oğlanı hamı dayənin oğlu bilirlər, anası da bu sirri heç kəsə açmır.

Qeysərin qızı Misirə gəlin gedəndə dayə də onunla gedib sarayda qalır. Günlərin bir günündə Misir şahı zövcəsinə deyir ki, bizim xidmətimizdə ola biləcək bir oğlan lazımdır. Məsləhət bilirlər ki, dayənin oğlunu gətirsinlər. Qızın məsləhəti ilə həmin oğlanı saraya gətirilər. Şahın ondan çox xoşu gəlir və yemək gətirmək işlərini ona tapşırır. Bir gün ana oğlunu tək görür və onu qucaqlayıb ürəkdən öpür. Bu vaxt onları saraydakı xacə görür. Qız bu işdən çox qorxur və bilir ki, xacə gördüyünü şahə çatdırsa, şah onu edam edəcək. **Ona görə də** xacəni qabaqlayan qız şahın yanına gedib, oğlana böhtan atır və ondan tələb edir ki, oğlanı edam etsin. Şahın yanına gətirilən oğlan qorxudan əsir və şahə deyir ki, mənim günahım yoxdur. Hadisənin necə olduğunu xacə də gördü və o, həqiqəti söyləyər. Xacə gəlib həqiqəti deyir və qız şahın gözündən düşür. Bu əhvalat bütün xalq arasında yayılır. Eyni motivə biz “Yusif və Züleyxa” əfsanəsində də rast gəlirik. Yusifi zinakarlığa vadar etmək istəyən Züleyxa istəyinə çatmayanda, ona böhtan atır və Misir

xatınları arasında rüsvay olur. Yusifin günahsız olduğunu körpə uşaq sübut edirdisə, burada xacə onu sübut edir. Yusif Züleyxa oğulluğa götürülmüş idisə, buradakı oğlan qızın doğma oğludur və ana doğma oğluna şər atır. Biz ana ilə balanın bir-birlərinə düşmən kəsildiyini görürük. Ana ərini təhrik edir ki, doğma oğlunu öldürsün, tək onun adı bədnam olmasın. Oğul da hər vəchlə öz həyatını qurtarmağa və günahsız olduğunu sübut etməyə çalışır. Belə qarşıdurma qeyri-real görünsə də hadisələrin sonrakı inkişafı göstərir ki, taleyin sərt sınaqları, həm də gözlənilməz vəziyyət yaradır.

Xalq arasında bədnam olan qız günü-gündən əsəbiləşir və şahdan tələb edir ki, oğlanı edam etsin. Şah da onu dinləyib bir qulama tapşırır ki, cavanı aparıb öldürsün. Qulamın günahsız cavanı öldürməyə əli gəlmir və oğlanı gizli bir yerdə saxlayır. Bu hadisədən sonra qızın da könlü açılmır və oğluna şər atması ona vicdan əzabı verir. Onu dərddə görəndə dayə kədərini səbəbini soruşur. Xatın dərddə dayəyə deyəndə o, hadisələri elə qurur ki, şah həqiqəti öyrənir və arvadının günahsız olduğunu bilib əmələdən pəşman olur. Günahsız oğlanı öldürdüyü üçün vicdan əzabı çəkir. Bundan xəbər tutan qulam oğlanı gizləndən çıxarıb anasına gətirir və şah onu öz yerinə taxta çıxarır. Beləliklə, oğlan Yusifin taleyini yaşayan obraz kimi nəzərə çarpır.

Onuncu nağılda müəllif Çinü-Maçin şahının taleyindən bəhs edir. Geniş coğrafi ərazisi, zəngin sərvəti dövləti olan şahın ağır bir dərddə var. Onun oğlan varisi yoxdur. Nəzir-niyazdan, xeyriyyə işlərindən sonra onun bir oğlu dünyaya gəlir. Münəccim uşağın taleyinə baxır və deyir ki, yeddi yaşına çatanda atasını öldürəcək. Bundan qəmgin olan ata faciədən qurtarmaq üçün onu bir səhraya göndərir və onun üzərində daim nəzarət qoyur. İllər keçir və uşaq səhrada yeddi yaşına çatır və günlərin birində bir aslan dəvəni parçalamaq üçün qovur, bu vaxt uşaq dayəsi ilə dərin yarıqda gizlənilir. Tərslikdən dəvə də həmin yarıqda düşür və aslan dəvəni də, dayəni də parçalayır. Uşaq bir bucaqda gizlənilib yaxasını qurtarır. Ona nəzarət edənlər gəlib həmin dərinliyə baxıb sümüklər görürlər və elə bilirlər ki, uşağı aslan parçalayıb.

Ölümdən yaxasını qurtaran şahzadə dağın üstünə, təhlükəsiz bir yerə qalxır. Ona bir dəvə otaran rast gəlir və yaraşığına heyran qalıb, onu oğulluğa götürür. Uşaq igid bir oğlan olur və həmin yerdən keçən karvanlara basqın edir. Bundan xəbər tutan şah bir dəstə süvari ilə həmin yerə gəlib quldurları dağıdır. Bu vaxt oğlan şahı yaralayır və qoşun köməyə gəlib bütün qaçaqları tutur. Şahı yaralayan oğlanın əl-qolunu bağlayıb saraya gətirilər. Şah ondan kimliyini soruşur və oğlan deyir ki, dəvəçinin oğludur. Şah dəvəçini hüzuruna çağırır və doğrunu söyləməyi tələb edir. Dəvəçi hər şeyi açıb deyir və şah bilir ki, onu yaralayan elə doğma oğludur. Şah başa düşür ki, əcəldən qaçmaq olmaz, vaxtilə münəccimin də dediyi kimi, öz doğma oğlunun qılınıcı ilə ölməliymiş. Şah oğlunun üzündən öpüb, taxtına oğlunu oturdur və həyata vida edir. Müəllif nağılın sonunda insanın əcəl qaça bilməyəcəyini söyləyir və Allahdan uğurlu qismət istəyir. Bu nağılın bəzi motivləri qədim Azərbaycan ədəbiyyatındakı “Astiaq” əfsanəsini xatırladır. Həmin əfsanədə Astiaqa münəccim deyir ki, nəvəsi onu taxtdan salıb yerinə keçəcəkdir. Astiaq da əcəldən canını qurtarmaq üçün nəvəsini öldürmək qərarına gəlir, ancaq təsadüf nəticəsində nəvəsi sağ qalır və münəccimin dediyi kimi nəvəsi Keyxosrov babasını hakimiyyətdən devirib, taxta özü gəlir.

Şəmsəddin Mərvəzinin XII əsrdə Şərq ədəbiyyata qaytardığı bu əfsanə əsrlər boyu ədəbi yaradıcılıq prosesində olmuş və bu gün də oxucuların maraqla oxuduqları əsərlərdən hesab edilir. Şəmsəddin bu tərcüməsi ilə orta əsr fars yazı nitqini daha da zənginləşdirmiş, onun poetikasını gücləndirmişdir.

Həmidələddin Bəlxı

Qazı Həmidələddin Ömər ibn Mahmud Bəlxı XII əsr fars nəsrinin məşhur nümayəndələrindən olmuşdur. **Təəssüf ki**, onun anadan olduğu və ölüm tarixi bizə məlum deyil. Ancaq əsrlərinin məzmunundan aydın olur ki, yazıçı **XII əsrdə** Abbasilər sülaləsinin süqutundan sonra yaşamışdır. **Çünki** əsərlərindən həmin sülalənin

süqutundan bəhs olunur. Yazıçı Bəlx şəhərində qazılıq etdiyinə görə “Qazı” təxəllüsünü qazanmışdır. Onun haqqında İbn əl-Əsir, Məhəmməd Oufi, Nizami Əruzi kimi məşhur təzkiyəçilər bəhs etmişlər. Həmidələddinin əsərləri bunlardır:

1. مقالات - “Məqalələr”;
2. “Paklğa çağırın kitab” – وسیله العفاه الی اکفی الکفاه
3. “Böyük yaradana xoş gələnlər avazı” – حنین المستجیر الی حضرت المجیر
4. “İmam Rzani mədh dəftəri” – روضه الرضا فی مدح ابی الرضا
5. “Mədhıyyə mənalari açan müğənni qədəhləri” – قدح المغنی فی مدح المعنی
6. “Üç qardaş üçün dua” – الاستغاثه الی اخوان الثلثه
7. “Uca tacların gövhəri” – منیه الراجی فی جوهر التاجی
8. “Mərv səfərnəməsi” – سفرنامه مرو

Yazıçının “Mərv səfərnəməsi” əsəri barədə məlumatı Hidayət Məsnəvi özünün “Məcmül-füsəha” kitabında vermişdir. Onun ən məşhur əsəri olan “Məqamlar” kitabını təqribən 1155-ci ildə yazmışdır. Bəlxidən əvvəl bu mövzuda fars nəsrində Bədiüzzəman Həmədəni, Əbülqasim Həriri kimi klassiklər də əsər yazmışlar. Kitab 24 məqalədən və sonluqdan ibarətdir. Hətta Ənvəri kitab barəsində özünün **şeirində** qeydlər vermişdir:

Quranın, hədisi-Mustafanın susduğu nə var,
Həmidələddinin “Məqalar”ında aşkardır onlar.²⁵⁴

Həmidələddin Bəlx **şeir** də yazmışdır. Düzdür, bir şair kimi poetik irsindən nümunələr olduqca azdır, ancaq həmin nümunələrdən görünür ki, Bəlx **həmçinin** püxtələşmiş, dərin poetik təxəyyülə malik **bir** şair olmuşdur. Onun “Mərv səfərnəməsi” əsərindən bəzi beytləri Hidayət öz təzkiyəsində vermişdir:

Mərhəba, ey nəsimi - ənbərqanad,
Cənubdan, şimaldan olmuşsan şümşad.

²⁵⁴ هر سخن كان نيست قران يا حديث مصطفى
از مقامات حميدالدين شد اكنون ترهات

... Ey Mərvin zinəti, bəzəyi gözəl,
Aydın çarxı, bağıın sərvı səndədir əzəl.²⁵⁵

Həmidələddin Bəlxinin yazı üslubu da dövrünün yazıçılarından fərqlənir. İstər poeziyasında, istərsə də nəsrində sadə danışıq dilindən istifadə etmiş, çətin ərəb tərkiblərindən qaçmışdır.

Bədi Cuyəni

Atabəy Mıyəddülmülk Müntəcibələddin Bədi Cuyəninin anadan olduğu və vəfat etdiyi tarix bizə məlum deyil. Ancaq onun barəsində yazılardan məlum olur ki, Bədi məşhur Sultan Səncərin sarayında katib olmuşdur. Özünün və başqa mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Bədi ömrünün sonunadək Sultan Səncərin sarayında katiblik etmişdir. Cuyəni öz əli ilə yazdığı fərmanları, məktubları sonra tərtib edib kitab şəklinə salmış və onu **“Heyrətəməz kitablar”** (عتبه الكتبه) adlandırmışdır. Bu kitabdan başqa Məhəmməd Oufi həm də Bədi tərəfindən **“Qələmin sehri”** (رقيه القلم) və **“İbrətəməz kitablar”** (عبرات الكتبه) adlı əsərlərinin yazıldığını qeyd edir. Eləcə də, onun barəsində (مرزبان نامه) **“Mərzəbannamə”**(Sərhədçinamə) əsərinin müəllifi Səidələddin Vəravəyiti, Məhəmməd Oufi məlumat vermişdir. Yazıçının əsərləri uzun illər katiblik işində nümunə hesab edilmiş və onlardan forma kimi istifadə edilmişdir. Yazıçının həmin nümunələrindən istifadə edən bütün katiblər onun yazı üslubunu tərifləmiş və siyasi mətnlərin tərtibində böyük bacarığından danışmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bədi Cuyəni həm də şair idi və bəzi **şeyrləri** zəmanəmizə gəlib çatmışdır:

Onun kimi həyalı üz heç ola bilməz,
Onun kimi həyalı göz heç ola bilməz.

خرم و خوشتر از جنوب و شمال
چرخ را ماه و باغ را سروی

مرحبا ای نسیم عنبريال²⁵⁵
ای نگاری که زینت مروی

Mənim gözlərimdən axan qanlı yaş,
Heç kəsdə bircə an heç ola bilməz.

Eşqindən həmişə təlaşdayam mən,
Bu işdə bir daha naz heç ola bilməz.²⁵⁶

Bədi Cuyəni XII əsr fars ədəbiyyatının istedadlı nasiri və şairi olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan da aydın olur ki, XII əsr fars **şeirində** və nəsrində onun rolu böyükdür. Tərtib etdiyi kitablar həmişə sarayların katiblik işlərində bir vəsait kimi istifadə edilmişdir.

Bəhaləddin Bağdadi

Bəhaləddin Məhəmməd ibn Muyəd Bağdadi XII əsr ədəbi simalardan biridir. Onun həyatı barəsində mənbələr məlumat verəndə, xüsusilə, qeyd edirlər ki, yazıçı Xarəzmşah Ələddin Təkeşin(1141-1168) katiblərindən olmuşdur. Bəhaləddin dövrünün böyük yazıçılarından sayılır, belə ki, onun məktubları dövrün ən məşhur yazı nümunələri hesab edilir. Yazıçının anadan olduğu və ölüm tarixi məlum deyil. Ancaq nisbəsindən məlumdur ki, Bəhaləddin Bağdadda anadan olmuş və sonra Xərəzmdə yaşamışdır. Hidayət özünün “Məcməül-füsəha” təzkirəsində qeyd edir ki, o, məşhur Mücaləddin Bağdadinin qardaşı idi və 1150-ci ildə vəfat etmişdir. Ancaq bu heç də həqiqətə uyğun gəlmir. Çünki “Cahanşah” əsərinin müəllifi Atamülk Cuyəni 1187-ci ildə baş verən hadisələri təsvir edərkən onun da adını çəkir. Qeyd edir ki, “Ələddin Təkeş Xərəzmdən Xorasana gedəndə Məhəmməd Bəhaləddinlə

وزین پرتاب تر مویی نباشد
ز خونابه روان جویی نباشد
که عاشق بی تکاپویی نباشد

²⁵⁶ از این با آب تر رویی نباشد
چو چشم من به عالم هیچکس را
ز عشقت در تکاپویم تو دانی

görüşmüşdür”. **Ona görə də** yazıçının ölüm tarixi həmin ildən sonra olmalıdır.

Bağdadi təkcə **nəsrilə** deyil, həm də **şeyrləri** ilə məşhur idi. Onun barəsində Məhəmməd Oufi yazır: “ Bəhaləddinin nəsriləri təvəzül və ürəkəcan, nəzmi isə xoşavazlı, can yaxandır” . Onun barəsində Səədələddin Vəravərti də danışmış və yazıçını dövrün mahir sənətkarlarından hesab etmişdir. Bağdadinin **“Əlhəqq-əl-təvəssül əla əl-tərsel”** adlı məktublar məcmuəsi fars yazı nitqinin nadir nümunəsidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Bağdadi həm də istedadlı şair olmuşdur. **Təzkirəçi Məhəmməd Oufi “Lübabül-əlbab ” təzkirəsində onun şeyrlərindən bəzi nümunələr vermişdir:**

Eh, nələr söyləyim: uşaqlıq illəri, gənclik günləri,
Dövrün kədərili, təklük cəfasına qarışıb getdi.

Fələyin zülmündən baş götürüb hey qaçdım, bəli,
Qaçdıqca bələdan, dərdədən, dedilər hərcayi, dəli.

Müdrilər deyir: dərdə tab gətir, qaçma, dur, dayan,
Artıq nə can qalıb, nə də yanmağa onun atəşi.

Səndən fayda gəlməz, mənə dünyada əsla,
Sən də get, cavansan, **keçir** gənclik illəri.²⁵⁷

Göründüyü kimi, Bəhaləddin Bağdadinin **poeziyası öz pafosu** ilə diqqəti cəlb edir. Bir şair kimi Bağdadi poeziyanın sərt tələblərinə riayət etmiş və yaradıcılığında məcazlardan, poetik fiqurlardan məharətlə istifadə etmişdir. Onun **şeyrlərində** bənzətmələr, istiarələr, təşbehlər çoxdur.

گذشت در غم دوری و رنج تنهایی
شدم چو هرزه روان هر دری و هر جایی
نه دل پدید و نه جان, چون کنم شکیبایی؟
تو هم برو چو جوانی بشد, چه می پای!

²⁵⁷ دریغ روز جوانی و عهد برنایی
ز بس که گشتم از جور چرخ جای بجای
به رنج هجر خرد گویدم شکیبیا شو
چو نیست سودی ای زندگانی از تو مرا

Bəhaləddin Bağdadi nəsr və nəzmi ilə İran ədəbiyyatı tarixində xüsusi yeri olan mütəfəkkirlərdəndir.

Məhəmməd bən Münəvvər

Məhəmməd bən Münəvvər əbu Səid Meyhəni XII əsrin əvvəllərində Əfqanıstanın Herat şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası XI əsr İran təsəvvüf ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi Şeyx əbu Səidin (967-1049) məqbərəsində təriət uişləri ilə məşğul olmuşdur. Onun əmisi oğlu Cəmaləddin əbu Ruh Lütfullah da zəmanənin məşhur adamlarından olmuşdur və “Şeyximizin həyatı və yaradıcılığı” adlı kitab da yazmışdır.

Məhəmməd bən Münəvvər gənc yaşlarından sufizmi dərinədən öyrənmiş, ərəb dilini yaxşı öyrənmiş və məşhur şeyxlərin kitablarını mütaliə etmişdir. Onun barəsində mənbələrdə geniş məlumat yoxdur. Ara-sıra verilən qeydlərdən məlum olur ki, 1156-cı ildə əsirlikdən xilas olan Sultan Səncəri təbrik etmək üçün Sərəxs şeyxləri, qazi və imamlarla birlikdə Səlcuqların paytaxt şəhəri olan Mərvə getmiş və Sultanın qəbulunda olmuşdur.

Başqa bir qeyddə göstərilir ki, **o, məşhur “Əsrarüt-tövhid” əsərini yazarkən** döğmə şəhəri Meyhənədən çox uzaq idi. Bu da göstərir ki, Məhəmməd bən Münəvvər sufizmin tələblərinə uyğun olaraq. Həm də səyahət etmişdir.

Məhəmməd ibn Münəvvər əslində Əbu Səid bən Əbülxeyr Meyhənin qohumlarındanıdır. Bir yazıçı kimi onun **“Şeyx əbu Səidin kitablarında təkəllahlılığa dair sirlər”** (اسرار التوحيد في مقامات) (الشيخ ابي سعيد) kitabı çox məşhurdur. Kitabda rəvayətlər və olmuş hadisələr toplanmışdır. Bu kitab Qurilərin padşahı Əbülfəth Qiyasələddin bən Sama(...- 1120) təqdim edilmişdir.

Kitabında olduqca mühüm tarixi hadisələr də var. Belə ki, 1169-cu il Xorasan qırğınlarından sonra Əbülxeyrin ətrafında toplaşan müridlər də dağılır və həmin qanlı hadisələr bölgədə ciddi fəsadlar yaradır. Məhz həmin hadisələrdən sonra Məhəmməd bu kitabı yazır və toplanan rəvayətləri və tarixi hadisələri də tanıdığı adamların, Əbülxeyrin müridlərinin söhbətlərindən eşitmişdir.

Bu kitab əslində vaxtilə Lütfullah bən əbu Səid əbu Tahir bən Əbu Səid bən Əbülkeyr tərəfindən yazılmış **“Təkallahlıgın sirləri”** (اسرار التودید) kitabının davamıdır. Həmin kitab oğuzların hücumlarından əvvəl yazılmışdır. Məhəmməd isə eyniadlı kitabını Oğuzların 1169-cu ildə Xorasana hücumlarından sonra yazmışdır. Çünki hadisələrin şərhində pərakəndəlik var. Məhəmməd bu kitab üzərində iyirmi il, yəni 1191-ci ilədək işləmişdir.

Bu kitab fars nəsrinin nadir nümunələrindəndir. Kitabda fars yazı nitqinin əsas xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Belə ki, müəllif fars dilində mübaligə, bəlağət və fəsaḥəti yerində işləmişdir. Kitabda cümələrin sadə quruluşu və təmtəraqlı sözlərdən qaçma diqqəti cəlb edir. Rəvayətlər elə sadə dillə söylənilir ki, oxucu kitabdan qopa bilmir və rəvayəti axıradək oxumalı olur. Fars dilinin yazılı nitqinə mürəkkəbliyə gətirən ərəb sözləri və tərkibləri demək olar ki, azlıq təşkil edir.

Kitab üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil **“Şeyxin ilkin haləti”**, ikinci fəsil **“Həyatının orta dövrü”** və üçüncü fəsil **“Həyatının son dövu”** adlanır. İkinci fəsildə Əbülkeyrin deyimləri, onun **şeyrləri** verilmişdir. Ümumiyyətlə, kitabda 277-dək hekayə verilmişdir.

Kitabın müqəddiməsində müəllif öz zəmanəsindən bəhs etmişdir. Birinci və üçüncü fəsillərdə rəvayətlər, olmuş hadisələr öz əksini tapmışdır. Kitab XII əsr həqiqətlərinin, siyasi, ictimai hadisələrinin öyrənilməsi baxımından da diqqəti cəlb edir. Müəllif yazdığı əhvalatları, sanki bir jurnalist kimi araşdırır, qarşılaşdığı adamlardan, hadisələrin şahidi olan adamlardan müsahibələr alır.

Məhəmməd bən Münəvvərin nəsrinə XII əsrdə fars yazılı nitqinin inkişafında xüsusi mərhələdir. Onun nəsrində yeni poetik formalar, cümlə quruluşları, fikrin ifadə formaları var. O, XII əsr fars nəsrinin böyük nümayəndəsidir.

Səidəddin Vəraveyni

Səidəddin Vəraveyni fars ədəbiyyat tarixində həm istedadlı yazıçı, həm də mahir tərcüməçi kimi tanınmışdır. Məhz Vəraveyni ilk dəfə Təbəri dilindən fars dilinə məşhur **“Mərzbanamə”** əsərini

tərcümə etmişdir. O, “Kəlilə və Dimnə” əfsanəsinin təsiri ilə fars danışq dilində geniş yayılmış rəvayətləri, hikmətləri toplamış və həmin hadisələri aqillərin, quşların, divlərin, pərilərin, adi insanların dilindən demişdir.

Onun tərcümə etdiyi iki kitab əlimizdə var. Qeyd etdiyimiz “Mərzbanamə” kitabından başqa, onun “Ağıllar bağı”(روضه العقول) kitabı da var ki, bu kitab Kiçik Asiyadan – İndiki Türkiyə ərazisindən olan Məhəmməd bən Qazi Malatıyalının əsəridir. Müəllifin özü Rum səlcuqlarından olan Süleymanşah bən Qılıc Arslanın (1199-1221) sarayında katib olmuşdur. Vəraveysi onun kitabını 1209-cu ildə tərcümə etmişdir.

Yazıçının həyatı barədə əlimizdə geniş məlumat yoxdur. Təkcə “Mərzbanamə” kitabının müqəddiməsində məlum olur ki, nasir Azərbaycan Atabəylərindən olan Məhəmməd bən Özbəyin (1228-1232) vaxtında yaşamış və onun vəziri Molla Zaman Xacə Rəbibələddin Harunla dostluq münasibətləri olmuşdur. Rəbibələddin vəzirlikdən o vaxt uzaqlaşdırılır ki, Sultan Cəlaləddin Xarəzmşah Azərbaycan atabəyi olan Özbəyə qalib gəlir. Məhəmməd bən Əhməd Nəsevî özünün “**Cəlaləddin Münkəbirinin tərcümeyi-halı**” (سيره جلال الدين منكبىرىنى) kitabında qeyd edir ki, 1234-cü ildə o, sağ idi. Onun barəsində, hətta bu sözləri də deyir: “Vəraveyni çox bilikli, ziyalıları sevən adam idi”. Vəraveyni “Mərzbanamə”ni onun sifarişi ilə tərcümə etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, Vəraveynin Təbrizdə böyük kitabxanası var idi.

Vəraveyni bir müddət Təbrizdə yaşamışdır. Onun oğlu da zəmanəsinin tanınmış adamlarından olmuş və təbrizlilər ona böyük hörmət etmişlər. **Yaqut Həməvi “ Əcəm alimləri”** (معجم البلدان) kitabında belə bir ifadə işlətmişdir: “Vəraveyn – iki Vəraveyi deməkdir”. Onlar barəsində məlumat verərək demişdir ki, “Vəraveyn kiçik bir şəhərdir və Əhər yaxınlığında yerləşir”. XII - XIII əsrlərdə Əhər bölgənin mərkəzi və inkişaf etmiş mədəniyyət mərkəzi idi. Təsadüfi deyil ki, Nizami Gəncəvi özünün ən möhtəşəm poeması olan “İsgəndərnamə”ni Əhər hakimi Nüsrətəddin Piş Təkin ibn Məhəmmədə(1155-1210) ithaf etmişdir.

Vəraveyni “Mərzbannamə” əsərini nə vaxt tərcümə etməsi barədə yazmır. Çox güman ki, həmin kitabın tərcüməsi 1228-1242-ci illər arasında olmuşdur. Həmin illərdə Özbək bən Məhəmməd Eldəgiz və onun vəziri olan Rəbibələddin sağ olmuşdur. Atabəy Özbək 1228-1243-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Məhz həmin illərdə Vəraveysi “Mərzbannamə”ni tərcümə edib dövlət başçısına və onun vəzirinə təqdim etmişdir.

Olsun ki, onun oğlu da həmin illərdə anadan olmuşdur.

Vəraveynin tərcümə etdiyi “Mərzbannamə” kitabı 9 fəsildən, müqəddimədən və əlavədən ibarətdir. Kitabın ilkin variantında olan bəzi fəsillər və rəvayətlər tərcümədə ixtisara salınmışdır. Bu barədə **Vəraveyni də qeyd edərək deyir** ki, kitabdan lazım bilmədiklərini tərcümə etməmişdir. Kitabın dibaçəsində müəllif XII əsrin məşhur tərcüməçilərinin və yazıçılarının adlarını çəkib onlar barəsinə müəyyən məlumatlar verir. Nasir qeyd edir ki, bu kitabı İsfahanın Nizamiyyə mədrəsəsində oxuyanda tərtib etmişdir.

Müəllif həm də ərəb dilində yazan yazıçılar barədə məlumat verir. Tarixi hadisələri şərh edərkən İraq Səlcuqlarından, Orta Asiya atabəylərindən olan Xarəzmşahlarla Səlcuqların münaqişəsindən danışır.

Vəraveyni daha çox Azərbaycandan bəhs etmişdir. Vəzir Rəbibələddinin himayəsindən bəhs etmiş, onun böyük ziyalı olduğunu anlatmışdır. Müəllif kitabın sonunda yenidən Rəbibələddindən bəhs etmiş və qeyd edir ki, Təbrizdə olarkən məsciddə “ **Katiblər evi**” (دارالکتبی) kitabını tərtib etməyə başlamışdır.

Ancaq Vəraveynin əsas kitabı “Mərzbannamə”dir və yazıçı bu kitabında fars şerhinə məxsus bir çox bədii təsvir və ifadə vasitələrini nəsrə gətirmişdir. **Eləcə də** Vəraveyni kitabında çoxlu şairlərin **şeyrlərindən** misallar vermişdir. Onun tərcüməsi Bəhramşahın “Kəlilə və Dimnə”si ilə müqayisə edilə bilər. Müəllif ərəb-fars **şeyrinin** ən gözəl nümunələrini kitaba daxil etmiş və əsərin məzmununu dərinləşdirmişdir. Kitabın dili də diqqəti cəlb edir. Belə ki, yazıçının dili XII - XIII əsr fars danışq dilinin bariz nümunəsidir.

XIII əsrdə İran, Əfqanıstan və Tacikistanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr və ədəbiyyatın inkişafı

XIII əsrin əvvəllərində monqolların Yaxın Şərqi hücumları VII əsrdən etibarən, bu bölgədə hökm sürən siyasi-ictimai-fəlsəfi-ədəbi mühiti, tamamilə, dəyişdi. Bəzi tarixçilər (Naseri) iddia edirlər ki, monqolların islam ölkələrinə hücum etmək planı olmamışdır. Bu Xarəzmşah Atsızın inadı ucbatından olmuşdur. Tarixçilərin qeydlərindən məlum olur ki, Çingiz xan(1155-1227) istəyirdi varlı islam dövlətləri ilə ticarət əlaqələri qursun. Ancaq Çingiz xanın tacirlərini Otrara hakimi Qayerxan qətlə yetirir. Çingiz xan elçilər göndərüb dəymiş zərərin ödənilməsini Xarzmşahdan tələb edir, ancaq Xarəzmşah elçiləri də qətlə yetirir. Buna görə Çingiz xan əsəbiləşir və müsəlman dünyasını cəzalandırmaq qərarına gəlir. 1218-ci ildə Otrar bölgəsinə hücum edir və bölgənin hakimi vaxtilə Sasanilər

ərəblərin qabağından qaçdığı kimi, monqolların qabağından qaçır. Bölgəyə asanlıqla daxil olan Çingiz xanın qoşunları asanlıqla Ceyhun çayının sahilləri boyu bütün şəhərləri dağıdıb, əhalini qətlə yetirir. Sonra Buxaraya çatıb onu da yerlə-yeksan edir. Xorasana üz tutan Çingiz xan olmazın fəlakətlərini törədir və vilayəti yerlə yeksan edir. 1219-cu ildə Çingiz xan Səmərqəndi ələ keçirib darmadağın edir. Beş ay müqavimət göstərən Otran şəhəri də ələ keçirilib dağıdıldı. Sonra Xarəzm ələ keçirildi və qoşun Xorasanın başqa ərazilərinə tərəf hərəkət etdi. Xarəzmşah Məhəmməd 1218-ci ildə Absükun adasına qaçıb orada öldü. Onun ölümündən sonra Xorasanın başqa şəhərləri: Bəlx, Termez, Bamyan, Taxaristan, Mərv, Bihəqq, Tus, Nişapur, Herat ələ keçirilib dağıdıldı.

Xarəzmşah Məhəmmədin canişini Cəlaləddin Münküberni qoşun toplayıb Xarəzmə və oradan da Qəzvinə tərəf hərəkət etdi. Bu yürüşü vaxtı Çingiz xanın sərkərdəsi Qutuqunun ordusunu dağıtdı. Səna çayı yaxınlığında 1219-cu ildə Çingiz xanla üz-üzə gələn Cəlaləddin məğlub oldu. Cəlaləddin bir qrup dəstəsi ilə çaydan keçib qaçdı.

Çingiz xan 1220-ci ildə Ceyhun çayı kənarında qurultay çağırırdı. Həmin qurultayda onun oğlanları Cuci, Oqtay, Cığatay iştirak edirdi. Həmin qurultaydan sonra Cuci Qıpçaq səhrasına getdi və 1224-cü ildə orada öldü. Elə həmin il Çingiz xan da öldü. Çingiz xanın ölümündən sonra onun vəliəhdi Oktay hakimiyyətə gəldi və 1241-ci ilədək yaşadı. Ondən sonra hakimiyyətə Göyük xan gəldi və 1249-cu ilədək hakimiyyətdə oldu. Göyük xanın ölümündən sonra Monuqan hakimiyyətə gəlib 1276-cı ilədək hakimiyyətdə oldu. Bu müddətdə onlar demək olar ki, bütün Yaxın Şərqi: Kabulu, Sistanı, Təbəristanı, Gilanı, Aranı, Azərbaycanı, İraqı qəsb etdilər.

Yerli hakim olan Xarəzmşah Cəlaləddin Sənd çayını keçəndən sonra bir müddət Nəsrəddin Qəbaçə və Şəmsələddin Toxtamışla qarşı-qarşıya gəldi və sonra İrana qayıdıb Kirman və Fars vilayətində xəlifənin sərdarı Əlnasirlə birləşdi. 1228-ci ildə monqollarla İsfahan yaxınlığında üz-üzə gəldi, ancaq qardaşı Qiyasəddinin xəyanəti nəticəsində məğlub oldu. O, bir müddət Azərbaycan, Gürcüstan, İran

və Kürdüstanla müharibə etdi. Axırda Kürdüstan dağlarına qaçdı və orada kürdlər tərəfindən 1230-cu ildə qətlə yetirildi.

Monqol-tatar hücumları İran və Əfqanıstan ərazisində islami təfəkkürə zərbə vurdu, dinin siyasi həyatda oynadığı rolu ikinci plana keçirdi və insanlar artıq siyasi fəallıq göstərüb, cəmiyyətin idarəsinə ciddi əhəmiyyət verdilər. Həmin dövrün hadisələrini bir çox analitiklər Avropada XX əsr İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrlə müqayisə edirlər. Həmin vaxt bütün Avropa kilsələri bir araya gəlib vahid mövqə ortaya qoydular və elan etdilər ki, Allaha insanların ibadətindən çox, fəallığı lazımdır; əks halda hitlerlər, stalinlər hakimiyyətə gəlib xalqların qənimi olacaqlar. Həmin ildən etibarən Avropada kilsə birdəfəlik dövlətdən ayrılıb siyasi proseslərə müdaxilə etmədi.

Eyni proses Yaxın Şərqdə XIII əsrdə baş verdi. Bütperəst monqolların vəhşi hücumları öz dini ilə fəxr edib, onu yenilməz hesab edən müsəlmanları diz çökdürdü: məscidlərə, pirlərə, islam şəhidlərinin müqəddəs məzarlarına sığımb imdad diləyən müsəlmanlar, elə oradaca da vəhşicəsinə qılıncdan keçirilib, qanlarına qəltan edilirdi. Müqəddəslərinin bütperəst monqollar qarşısında aciz qaldığını görən müsəlmanlar öz inanclarında götür-qoy etmək məcburiyyətində qaldılar. Onları düşükləri dərin mənəvi böhrandan sufizm çıxardı və məşhur sufi şeyxləri Şərqdə ictimai-siyasi-fəlsəfi-ədəbi fikrin inkişafına yeni istiqamət verdilər.

Nə qədər paradoksal olsa da, deməli ki, XII əsr Şərqin sufi konsepsiyası XX əsrdə həm də Avropanın və Amerikanın karına gəldi və bütün dünyanı xilas etdi. XIII - XVI əsrlərdə yaşamış məşhur mütəfəkkirlərin (Nəsiminin, Ruminin, Şəms Təbrizinin, Caminin, Füzulinin, Saib Təbrizinin, Nəvainin və s.) əsərləri bütün dünyada Allahın və dünyanın dərkində açar rolunu oynadı və dünya öz siyasətini həmin alimlərin elmi-fəlsəfi müddəaları əsasında yaratdı. Nəticədə, Avropaya səyahət edən Rza Əfqani kimi islam ideoloqları sonra dedilər: “Mən Avropaya getdim, islam gördüm, ancaq müsəlman görmədim, Yaxın Şərqə gəldim müsəlman gördüm, ancaq islam görmədim!” Orta əsr islam dünyasının yaratdığı saf fəlsəfi-siyasi-ədəbi düşüncə xristian dünyası olan Avropa və

Amerikada həyata keçirildi və bəşəriyyət sürətli addımlarla həyatın bütün sahələrində misli görünməyən nailiyyətlər qazandı və sivilizasiyanın möhtəşəm mərhələsini yaratdı.

XIII əsrdən etibarən, Şərqdə yaranan yeni fəlsəfi-siyasi-ədəbi fikir hansı zərurətdən yarandı və dünya sivilizasiyasına təkan verdi? İlk öncə bu zərurət monqolların amansız hücumları və hər yerdə törətdikləri vəhşiliklərlə bağlı idi. Dünya tarixində XX əsrdə Hitlerin, Stalinin törətdikləri vəhşilikləri XIII əsrdə monqollar etmişlər. Monqol istilasının banisi Çingiz xanın hərbi taktikası da vahiməyə, qorxuya söykənirdi. O, həmişə öz əsgərlərinə tövsiyə edirdi ki, vəhşilikləri ilə düşmənlərində vahimə yaratsınlar; onda hərbi qələbələr də asan olar.

Monqolların ilk hücumlarında İranda bir çox şəhərlər yerlə-yeksan oldu. Həmin vaxt İranda baş verən vəhşiliklər nəticəsində ən mühüm elm, mədəniyyət ocaqları, məktəblər, mədrəsələr dağıdıldı. Bu barədə dövrün tarixçilərindən olan **İbn Xəldun** “**Ketab-əl-ərəb**” (كتاب العرب) və **Cuyəni** özünün “**Tarixi-cahanqoşayi**” (**Tarixi yaradanlar**) (تاریخی جهانگشای) əsərlərində məlumat vermişlər.

Monqolların hücumunu bəzi İran alimləri Uzaq Şərq ilə Yaxın Şərfin və ya Asiya ilə Avropanın müharibəsi kimi qələmə vermişlər. Bir çox tarixçilər və mütəfəkkirlər (məsələn, Cuyəni) belə fikirləşirdi ki, kafir-bütpərəstlərin islam dünyasına hücumları Allahın qəzəbi idi. Çünki bir qrup adam əlinə çoxlu sərvət yığıb xalq yolunda xərcləmir; ikinci səbəb isə müsəlmanların qəflət yuxusunda olması və onların elmə, təhsilə marağının olmamağıdır.

Monqol xanların ilk nümayəndələri, elə Çingiz xanın özü islam dininə o qədər də rəğbət bəsləmirdi. Xüsusilə, Bağdadda oturan xəlifə Mötəsimin cihad çağırışları onları qəzəbləndirmişdi. Ancaq sonra Hülakilər islama rəğbətlə yanaşdılar, hətta Qazan xan islamı qəbul etmişdi.

Monqolların islam dünyası üzərində qəti qələbəsi 1258-ci ilin fevral ayında Bağdadda son xəlifə Mötəsimin məğlub edilib öldürülməsi ilə olmuşdur. Bu qələbə islam ideologiyasına ciddi zərbə vursa da, böyük iqtisadi imkanlar açdı və Yaxın Şərq artıq asanlıqla Çinlə, Uzaq Şərqlə, Avropa dövlətləri ilə ticarət əlaqələri qurdu.

Dini baxışlarda isə qeyd etdiyimiz kimi, sufi fikirləri geniş yayılmağa başladı. Həmin dini-fəlsəfi düşüncə beş min il tarixi olan bütperəstlik dinin vəhdəti-vücut konsepsiyasından qaynaqlanırdı. Monqolların islam dünyası və qismən də xristian dünyası üzərində qələbəsi Asiya və Avropa qitəsində həm ticarətin genişlənməsinə, iqtisadiyyatın inkişafına, həm də dinlərin qarşılıqlı sintezinə zəmin yaratdı. Bütperəstliyin vəhdəti-vücut fəlsəfəsi antik dövrdən etibarən dünyada qloballaşma siyasətinin əsasını təşkil edir.

İran, Əfqanıstan, Tacikistan və Azərbaycan ərazilərində yeni dövlət yaradan Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan (1217-1265) yerli mədəniyyətə hörmətlə yanaşmışdır. O, 1255-ci ildə ismaililərin axıncı nümayəndəsi Xorşahı öz tərəfinə çəkdi və Səbbahiləri öz dövlət işlərinə cəlb etdi. İsmaili hərəkatına qoşulmuş ziyalıları, o cümlədən, Nəsrəddin Tusi kimi alimləri saraya gətirməklə Yaxın Şərqdə mədəniyyətin, elmin inkişafında xüsusi xidmətlər göstərmişlər. Bəzi tarixi qeydlərdə göstərilir ki, Hülakü xanın icazəsi ilə, hətta İsmaililərin zəngin kitabxanası Ələmüt qalasından gətirilib sarayda istifadə edilmişdir.

Hülakü xan 1258-ci ildə həm də VII əsrdən etibarən, mövcud olan xəlifəliyə son qoydu, belə ki, sonuncu xəlifə Mötəsimullahı və onun övladlarını öldürmüşdür. Onun övladlarından təkəcə Mübarəkşah qaçıb canını qurtara bilmiş və bir neçə il Misirdə formal olaraq xəlifəliyi davam etdirmişdir. Beləliklə, 525 ilədək mövcud olan Abbasilər sülaləsinə son qoyulmuşdur. Hülakü xan Bağdadın idarəsini əvvəl Muxəddin ibn Ələləqəmiyə və sonra Şəmsəddin Məhəmməd Cuyəniyə həvalə edir. 1262-ci ildən sonra Şəmsəddin vəzir olanda hakimliyi qardaşı Ətamülk Cuyəniyə tapşırır.

Hülakilər özlərinə paytaxt Cənubi Azərbaycanın Marağa şəhərini seçirlər. Elə həmin şəhərdə Nəsrəddin Tusiyə icazə verirlər rəsədxana tiksin. Məhz onun fərmanı ilə Təbrizdə məşhur Universitet olan Rəbi-Rəşidi yaradılmış və həmin Universitetdə dünyanın müxtəlif yerlərindən tələbələr təhsil alırdılar.

Hülakü xanın ölündən sonra hakimiyyətdə onun səkkiz övladı oldu. Ancaq axıncı hökmdar Əbu Səid Bahadır xanın vaxtında Hülakü dövləti zəiflədi və İran Ərazisində Ağqoyunlu və

Qaraqoyunlu Azərbaycan dövlətləri və sonra XVI əsrdən etibarən isə Səfəvilər dövləti meydana gəldi.

Bu dövrlərin ədəbiyyatı da zamanın güzgüsü kimi mövcud reallıqları əks etdirirdi.

Əli Ravəndi

Nəcməddin Əbubəkr Məhəmməd bən Əli Ravəndi XIII əsr fars nəsrinin böyük **nümayəndələrindəndir**. Onun **“Rahatlıq qaynağı, şadlıq nişanəsi”** (راحة الصدور و آية السرور) və ya **“Məşhur yer adları”** (اعلام الملك) əsrlər boyu Şərq ədəbiyyatına dair qiymətli mənbə hesab edilmişdir. **Kitab tarixi, ictimai, siyasi məzmunu ilə də diqqəti cəlb edir.**

Nəsrin özü Kaşan vilayətinin Ravənd adlı qəsəbəsindəndir. **Buna görə də** yazıçının nisbəsi “Ravəndi”dir. Yazıçı özü **haqqında** da “Rahət əl-sodur” kitabında məlumat vermişdir.

Kaşanda vəziyyət ağırlaşanda onun atası Əhməd bən Məhəmməd İsfahana getmiş və 1181-ci ilədək orada yaşamışdır. Onun atası da dövrünün tanınmış ziyalılarından və fəqihlərindən olmuşdur. Ravəndi ilk yaşlarından şəriət elminin incəliklərini atasından öyrənmiş və tədricən atası kimi elm aləmində məşhur adamlardan olmuşdur. Onun ilk tədqiqat işlərindən biri **“İraq şəhərlərinin əyanları”** adlanır. Bu kitabı Ravəndi on ilə yazmışdır.

Ravəndi elmdə ad çıxarandan sonra mühüm dövlət tədbirlərində iştirak etmişdir. 1198-ci ildə Sultan Toğrul bən Arslan onu sarayına aparmış və Sultanın katiblərindən olmuşdur. Sultanın yazdıqlarına o zər vururdu. Buna görə də o çoxlu sənətkarlara dərs demiş, onlara zər vurmağı, qızıl suyuna çəkməyi öyrətmişdir. 1211-ci ildə Toğrul bən Arslan qətlə yetirilir və Səlcuqlar İraqdan uzaqlaşdırılır. Elə həmin vaxtlar Ravəndi də Kişik Asiyaya gedir. Orada Qiyasəddin Keyxosrov bən Qılıc Arslanın (1237-1255) sarayında fəaliyyət göstərir. Elə həmin sarayda da vaxtilə yazmağa başladığı “Rahət əl-sodur” kitabını yazıb qurtarır. Kitabı təqribən 1210-cu ildə bitirmişdir.

Ravəndinin bu kitabında ədalətdən, insafdan bəhs olunur, ədəbi, tarixi hadisələr şərh edilir. Səlcuqlar dövlətinin tarixi Sultan Səncərin hakimiyyətinədək verilir. Toğrulun qətli, Xarəzmşahların qələbələri, İraqı fəth etmələri, İraq və Azərbaycanda olan Səlcuq dövlətlərinin tarixi barədə məlumat verilir.

Kitabın sonunda Ravəndi nədimlik, şahmat, şərab, atıcılıq yarışları, ovçuluq, qalibiyyət və məğlubiyyət haqqında danışır. Kitab həm də fars nəsrinin nadir nümunəsidir. Onun elə hissələri var ki, XII əsr ədəbi dilində, bəzi hissələr isə adi daşiq dilində yazılmışdır. Kitabın ən böyük dəyəri isə XII əsr şairləri barədə verilən məlumatlardır. Ravəndi həmin dövrün böyük mütəfəkkirləri, şairləri barədə məlumat verib, onların əsərlərindən nümunələr göstərmişdir.

Ravəndi də şair olmuşdur və kitabında özünə aid qəsidələrindən nümunələr vermişdir:

Sənin eşqin apardı can mülkünü, canan,
Sənin fərmanında durdu bu mülki-cahan.

Fələk şahid, şamın yaxası keçdi əlinə,
Minlərlə can aldın, apardın haman.

Sənin ayaqlarına başımı qoydum,
Qəmin məni kəməndə saldı yaman.

Ürəyim dərdindən az qala durur,
Pənahım olacaq Həzrəti-Sultan²⁵⁸

Ravəndi həm bədii irsi, həm də ədəbi-tənqidi görüşləri ilə İran ədəbiyyat tarixində ad qazanmışdır. Onun elmi fikirləri orta əsr Şərq ədəbi-tənqidi fikrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

جهان را در خط فرمان گرفته
هزاران خرده بردندان گرفته
مرا دست غمت دامان گرفته
پناه از حضرت سلطان گرفته

زهی عشق تو ملک جان گرفته²⁵⁸
زهی شمع رخت از شاهد چرخ
ترا شادی نهاده پای بر سر
دلم از بیم والی فراقت

Məhz onun qeydləri əsasında bir çox tarixi hadisələrə aydınlıq gətirilir və ədəbi prosesə qiymət verilir.

Naseh bən Zəfər

Əbülşərəf Naseh bən Zəfər Cülfazqani (Gülpayqani) XII əsrin sonları XIII əsrin əvvələrində yaşamış məşhur katiblərdəndir. O, İraq əmirilərindən olan İliq Bar bəyin və onun vəziri Əbülqasım Əli bən Hüseyinin katibi olmuşdur. Məhz onların sifarişi ilə Naseh ərəb dilində olan Məhəmməd bən Əbdülcabbar Ütbinin (...- 1048) “**Tarixi-Yəmini**” (تاریخ یمنی) kitabını fars dilinə tərcümə etmişdir. Yazıçı Reydən olmuşdur və X əsr İran zadəganlarından idi. O, Xorasan hakimi Al Simcurun və sonra Al Səbutəkinin yanında məmur olmuşdur. Elə “Tarixi-Yəmini” kitabını da onların sifarişi ilə ərəb dilində yazmışdır. Kitabda Səbutəkinin və onun oğlu Yəminoldövlə Mahmudun sultanlığı təsvir edilir. Elə Yəminoldövlənin şərəfinə kitabın adı da “Yəmin tarixi” qoyulmuşdur. Həmin kitabı Naseh XII əsrdə fars dilinə tərcümə etmişdir.

Naseh İraqdakı sarayda katiblik edirdi. Ərəb dilini kamil bilirdi və fars dilini də ana dili kimi dərindən öyrənmişdi. “Yəmini tarixi” kitabını o, 1224-cü ildə tərcümə etmişdir. Tərcümə edərkən vəzir Əbülqasımın məsləhəti ilə ədəbi dilin qaydalarına xüsusi əhəmiyyət verilmiş və olduqca səlis dillə nadir kitab yazmışdır. Bu kitab XIII əsr fars nəsrinin nadir nümunələrindən hesab edilir.

Əfzələddin Kirmani

Əfzələddin əbu Hamid Əhməd bən Hamid Kirmani də XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur yazıçılardandır. O, monqolların Yaxın şərqə hücumlarının canlı şahidi olmuşdur. Eləcə də Oğuzlar 1204-cü ildə Kermanı işğal edəndə Əfzələddin orada olmuşdur. Kirmani bir çox tarixi hadisələrin şahidi olmuş və Atabəy Fars Səəd bən Zəngi, Qütbələddin Mübariz Əmir Şəbankar, Sultan

Məhəmməd Xarəzmşahın Kirmanı işğal etmələrini gözləri ilə görmüş və sonra həmin işğallar vaxtı törədilən vəhşilikləri əsərlərində təsvir etmişdir.

Onun ilk kitabı Əqd əl-əli tərəfindən yazılmış “And” kitabına şərhdir. Həmin kitabında Kirmani həm də özü barədə məlumatlar vermişdir. Eləcə də Kirmanda Məhyələddin Toğrulşahdan (11672-1184) sonra baş verən hakimiyyət uğrunda siyasi çəkişmələr, Toğrulşahın oğlanları arasında olan ixtilaflar, vəzirlərin, hakimlərin fitnə-fəsadı geniş təsvir edilmişdir. Həmin hadisələrdən sonra Əfzələddin artıq Kirmanı tərk edir və Xorasana gedir. Xorasanda yazıçı beş il yaşayır. Sonra səhhəti pisləşir və həkimlərin məsləhəti ilə Kirmana qaydır. Yazıçıya Atabəy Yəzdin sarayına gəlməsini təklif edirlər, ancaq təklifi qəbul etmir. O, 1205-ci ildə bölgə hakimi Dinarın sarayına gedir. Elə həmin ildən etibarən “Tarixi şəxslərin müqavilələri” (عقد العلى للموقف الا على) kitabını yazıb hakimə təqdim edir.

Bu kitabda tarixi hadisələr: Əqd əl-Əli Ləlmüqüf Əla Əlinin səfərləri, ədəbiyyata aid qeydlər öz əksini tapmışdır. Kitab beş hissədən ibarətdir: birinci hissə Səlcuq dövlətlərinin son illərindəki Kirmanın siyasi durumundan bəhs edir. İkinci hissədə Oğuzların qələbəsi və Dinar şahın hökmranlığı təsvir edilir. Üçüncü hissədə Kirman hakiminin ədalətindən, hakimlərin əxlaqından bəhs olunur. Xüsusilə, tarixi hadisələr, hakimlərin fəaliyyəti ətraflı şərh edilir. Dördüncü hissədə Qivaməddin adlı vəzirdən bəhs olunur. Beşinci fəsildə yazıçı öz tərcümeyi-halını danışır.

Bu kitab tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi qədər ədəbi əhəmiyyət də kəsb edir. Kitabda XIII əsr fars nəsrinin bir çox xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Məhz belə kitabların sayəsində fars yazılı nitqi inkişaf edib təkmilləşmişdir.

Əfzələddin Kirmaninin başqa bir kitabının adı “Əfzəl tarixi”(Mükəmməl tarix) kitabıdır. Kitabda Kirmanda olan Səlcuq sultanlarının tarixi verilmişdir. Təsadüfi deyil ki, Həsən bən Şəhab bən Hüseyin Yəzdi “Cəmə-ət-təvarix”(Bəçəriyyət tarixi) kitabını yazarkən çox adları məhz bu kitabdən götürmüşdür. Eləcə də, Hafiz Əbrü özünün “Məcməül-təvarix” (Ümumi tarix) kitabını yazanda

həmin kitabda isnad etmişdir. Bu kitabda həm Kirmanın tarixi, həm də coğrafiyası öz əksini tapmışdır.

Müəllif Kirman vilayətinin tarixini lap islamiyyətdən əvvəl başlamış və müsəlmanların onu işğal etməsindən danışmış, sonra Səfar, Al İlyas, Qəznəvilər, Deyləm Al Buyə, Səlcuq Qavərdi vaxtında Kirmanın vəziyyətini şərh etmiş, Kirmanda baş verən iğtişəşləri göstərmiş, Səlcuqlar vaxtındakı əmin-amanlıqdan, Dinar şahlığının yaranmasından, Dinar şahın oğlanları olan Əcəmşah və Fərxşahdan geniş danışmışdır. Diqqəti cəlb edən başqa bir məqam da budur ki, Kirmani haqqında az məlumat olan Şəbankarələrin meydana gəlməsindən, Fars Atabəylərindən və sonra Xarəzmşahın əməllərindən geniş danışmışdır.

Kirman tarixindən bəhs edən başqa bir kitabı “Son zamanlarda Kirmanda baş verən müharibələr” (المصاف الى بدايع الازمان فى وقايع كرماني) adlanır. Bu kitabı Əfzələddin 1234-cü ildə yazmışdır. Həmin illər elə bir tarixi vaxta təsadüf edir ki, artıq Kirmanda Oğuzlar, Şəbankarələr, Fars Atabəyləri qalmamışdı. Bu ərazilər Xarəzmşahların tabeliyinə keçmişdir. Bu kitabın da yazı üslubu əvvəlki kitabların üslubu kimidir.

Əfzələddin Kirmani XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində fars yazılı nitqini inkişaf etdirən görkəmli yazıçı, tarixçi və katib olmuşdur.

Məhəmməd Oufi Buxari

Sədirələddin (və ya Nurələddin) Məhəmməd bən Məhəmməd Oufi Buxari XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur alimlərdən biridir. Bəzi məlumatlara görə, o, 1187-1193-cü illər arasında Buxarada anadan olmuş və 1251-1261-ci illər arasında 60 yaşında vəfat etmişdir. Oufi ilk təhsini də Buxarada almışdır. O, təhsilini başa vurandan sonra elmi məlumatlar toplamaq üçün səyahətə çıxıb Mavərənnəhr, Xorasan, Sistan, Hindistan, Səmərqənd, Xarəzm, Nişapur, Mərv, Herat, Qəznə və Dehlidə olaraq elmi məlumatlar toplatıb, yenidən Buxaraya qayıtmışdır. Buxarada olanda dövrünün məşhur mütəfəkkirləri İmam Bürhanülislam Tacəddin Ömər bən Məsudun, məşhur imamzadələrdən olan Eymətül

Bürhan və İmam Rükneləddin Məsud bən Məhəmmədin yanında işləmişdir.

Oufi Orta Asiyada hökmran olan Məhəmməd Xarəzmşahların son nümayəndələrinin dövrünədək Xarəzmdə qalmış və özünün qiymətli kitabları üçün kifayət qədər məlumatlar toplamışdır. Monqolların hücumları başlayanda Orta Asiyanı tərk edib Xorasana gedir və sonra Əfrasiyab mülkinin bütün ərazilərini gəzir. Axırda gəlib Nəsrəddin Qəbəcə (...- 1246) adlı oğuz hakiminin sarayında fəaliyyət göstərir. Oufi həmin hakimin yanında 1238-ci ildən 1246-cı ilədək olmuşdur. Elə həmin vaxt özünün məşhur kitabı olan “Lübabül-əlbab” (لباب الالباب) (Ağillların seçilmiş) kitabını yazıb vəzir Eynəlmülk Fəxrəddin təqdim etmişdir. O illərdə şahın sifarişilə “Rəvayətlər toplusu” (جوامع الحكايات) kitabını yazmağa başlayır.

1246-cı ildə Nəsrəddin Qəbəcə Dehlinin Quriyə sultanlarından olan Sultan Şəmsəddin Əltətmişə məğlub olur. Ağır işgəncələrdən qorxan Nəsrəddin Qəbəcə özünü Sənd çayına atır və orada boğulur. Onun ölümündən sonra şahın bütün əraziləri Şəmsəddinin əlinə keçir. O cümlədən, sarayda işləyənlər də Şəmsəddinin xidmətində olur. Məhəmməd Oufi də onun himayəsini qəbul edir. Vəzir Nizamülmülk Qivaməddin də Dehliyə gedib, orada fəaliyyət göstərir. Hələ Nəsrəddinin vaxtında başladığı “Rəvayətlər toplusu” kitabını bitirib, vəzir Qivaməddinə təqdim edir. Bu hadisə 1251-ci ilə təsadüf edir. Həmin ildən sonra Məhəmməd Oufinin barəsində heç bir məlumat yoxdur.

Məhəmməd Oufinin məşhur əsərlərindən biri “Rəvayətlər toplusu” adlanır. Bu kitabın adını bəzən “Rəvayətlərin təravəti” (لمايه ال روايت) kimi də verirlər. Kitabda tarixi və ədəbi hadisələr öz əksini tapmışdır. Kitab dörd cildəndən ibarətdir və hər cild 25 fəsildən ibarətdir. Bu kitabı yazarkən Oufi çoxlu tarixi və ədəbi qaynaqlardan istifadə etmişdir. Yaddaşlardan rəvayətləri, olmuş hadisələri toplayıb kitaba daxil etmişdir. Nəsr və nəzmlə yazılan bu mənbənin maraqlı rəvayətlərdən bir neçəsinin adını çəkmək lap yerinə düşərdi:

Həzrət Məhəmmədin hakimi.

Huşəng padşahi.

Təhmurəs padşahi.

Dəmirçi Gavə və Fəridun padşah.
Şapur və xəyanətkarın qızı.
Bəhram Gur.
Bəhram Gur və Raməşgəran.
Nuşirəvan və Əntakiyənin fəthi.
Xosrov Pərviz və rahib.
Alıcı və satıcı arasında mübahisə.
Baha satan qəssablar və Səmərqənd xanının tədbiri.
Çin padşahının mərhəməti.
Sultan Mahmud və aman diləyən kişi.
Xəlifənin sevimlisinin ayıqlığı.
Əmir İsmayıl Samaninin insafı.
Bəyənilmiş rəy.
Səbutəkinin ayıqlığı.
Səffin döyüşündə Ömər Vəasın hiyləsi.
Yaqub Lis və Rətbil.
İtizəkəllilik və hind vəzirinin tədbiri.

Bu kitabdan **Əmin Əhməd Razi “Həft iqlim”** təzkiyəsində, Münhac Sərac “Təbəqəti-nasəri”, Qəzvini “Əcayib əl-məxluqat”, Hinduşah “Təcarübül-sələf”, Həmdullah Mustofi “Tarixə-qozide”, “Nüzhətül-qürub” və başqa müəlliflər əsərlərini yazarkən mənbə kimi istifadə etmişlər.

Oufinin türk dilinə üç tərcümə kitabı da var. Onun fars dilindəki kitabları XIII əsr ədəbi dilinin qrammatik qaydalarına uyğun yazılmışdır. Kitablarda ədəbi dil də üslubi baxımdan öz dövrünün reallıqlarını əks etdirir. Müəllif yazılı nitqində çoxlu ərəb sözləri işlədir. Bu da həmin dövrdə ərəb terminlərinin ədəbiyyatşünaslıqda geniş istifadə olunmasından irəli gəlirdi.

Oufinin bizim üçün olduqca maraqlı kitablarından biri də “Lübabül-əlbab” kitabıdır. Kitabda XIII əsrədək fars dilində yazan şairlər haqqındadır. “Lübabül-əlbab” iki cilddən ibarətdir. Birinci cildə müəllifin dövrünədək yaşamış adi şairlər barədə məlumat verilir. İkinci cildə isə yalnız saray şairlərindən bəhs olunur. Müəllif Tahirilər dövründən başlayaraq Nəsrəddin Qəbacəyədək sarayda yaşayan və şahlara əsərlər həsr edən şairlər barəsində məlumat verir.

Hər iki cild XIII əsr fars ədəbi dilinin tələbləri əsasında yazılmış, müəllif bəhs etdiyi şairlərin doğum tarixi, ölüm tarixi və əsərləri barədə məlumat verir. Bu kitab fars dilində yazan şairlər barəsində ən qədim mənbə hesab edilir. Orada elə şairlərdən, onların divanından bəhs olunur ki, onlar barəsində artıq əlimizdə heç bir məlumat yoxdur və Monqol istilaları vaxtında onların divanı itmişdir. Yalnız Oufinin sayəsində həmin şairlər barəsində tarixdə məlumatlar qalmışdır.

Oufi həm də tərcümə ilə məşğul olmuşdur. O, Qazı Əbu Əli Möhsün bən Əli bən Məhəmməd bən Davud Əltənvuxinin (...1005) ərəbcə yazdığı kitabı “Əziyyətdən sonra fərəh” (ترجمه الفرج بعد الشده) adı ilə fars dilinə tərcümə etmişdir. Həmin kitabdan bəzi rəvayətləri yazdığı “Rəvayətlər toplusu” kitabına daxil etmişdir. Bu barədə Oufinin özü də məlumat vermişdir. Kitab Oufidən sonra həm də XIII əsrin ikinci yarısında Dühüestani Muəydi tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Məhəmməd Oufi həm farsdilli, həm də türkdilli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun kitabları orta əsr Şərq ədəbiyyatının dərinədən öyrənilməsi üçün ən yaxşı qaynaq hesab edilir.

Şəms Qeys

Şəmsələddin Məhəmməd bən Qeys Razi məşhur “Fars **şeyridə** əruzun meyarları” (ال معجم فى معايير اشعار ال عجم) kitabının müəllifidir. Şəms Qeysin həyatı barədə əlimizdə geniş məlumat yoxdur. Ancaq yazdığı kitabdakı bəzi qeydlərdən məlum olur ki, alim Rey şəhərində anadan olmuşdur. Bir müddət Xorasanda, Mavərənnəhrdə, Xarəzmdə yaşamış sonra Buxaraya getmiş və 1222 -1228-ci illərdə Buxarada yaşamışdır. Bəzi məlumatlara görə, alim 1235-ci ildə Mərvdə olmuşdur. Bu illərdə Xarəzmşah Bağdadı və bütün İraqı işğal etmək üçün hərəkət edir. Onun qoşunu Xorasandan keçib İraqa tərəf hərəkət edir. Həmin illərdə monqolların amansız hücumları

bütün Şərqi vahiməyə salmışdı. O cümlədən, Şəms Qeys də bir ziyalı kimi əhalinin düşəcəyi pis vəziyyətdən qorxurdu.

Qeydlərdən məlum olur ki, Şəms Qeys Xorasandan keçən Xarəzmşahın qoşununa qoşulur və İraqa gedir. 1238-ci ildə Sultan Məhəmməd Xarəzmşah monqol Səbutayın hücumlarına tab gətirmir və geri çəkilməli olur. Xarəzmşahla monqolların döyüşü İsfahan və Həmədan arasında olan Qəzvin qalasında olur. Şəms Qeys də həmin vaxt döyüşləri müşahidə edirdi. Həmin illərdə özü ilə götürdüyü “Əlmüəccəm” kitabı sıradan çıxır. Döyüşdə məğlub olan Xarəzmşah Təbəristana qaçır və onunla bərabər Şəms Qeys də olur. Şəms Qeys öz gözləri ilə monqolların qarətlərini, amansızlıqlarını, vəhşiliklərini müşahidə edirdi.

Məlumatlara görə, həmin vaxt Şəms Qeys monqollara əsir düşür və Reydəki Dejxeyman qalasında saxlanılır. Sonra əsirlikdən necə xilas olması barədə məlumat yoxdur.

Xarəzmşahın məğlubiyyətindən sonra Şəms Qeys 1244-cü ildə İraqdan Fars vilayətinə mühacirət edir. Orada Atabəy Səəd bən Zənginin (1210-1239) sarayında xidmət edir. Fars atabəyləri 1210 - 1249-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşlar və Fars vilayətini monqol vəhşiliklərindən xilas edə bilməmişlər. Atabəy ona ehtiram bəsləyirdi. Qeys beş il Atabəyin sarayında nədimlik etmişdir. 1249-cu ildə Atabəy vəfat edir və yerinə oğlu Əbubəkr keçir. O, Şəms Qeysi sarayda tutduğu vəzifəsində saxlayır.

Alimin həyatı barədə məlumatlar olduqca azdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, o, Cəlus Əbubəkr bən Səəddin vəfatından sonra bir neçə il yaşamışdır. Onun hökmdarlığı barədə kitabın dibaçəsində Şəms məlumat verir. Onun Bəhreyni, Ommanı, Kişi, Qətəri tutmasını deyir. Şəmsin qeydlərindən məlum olur ki, Fars körfəzi onun əlində olmuş və onun dövlət sərhədləri Bəsrə sularından Hind sahillərinədək geniş ərazini əhatə etmişdir.

Bu barədə Qazı Əhməd Qəffari də kitabında məlumat verərək göstərir ki, Əbubəkr 1249-cu ildə böyük əraziyə nəzarət edən hökmdar idi. Ancaq Həmdullah Qəzvininin “Tarixi-qozide”, Qazı Bizavinin “Nizam əl təvarix” və Əhməd bən Əbülkeyr Şirazinin “Şiraznamə” kitablarında bu hadisələr verilmir. Görünür, həmin

fəthlər az vaxtda olub və Şəms Qeys onların şahidi olmuşdur. Həmin hadisələrdən sonra Şəms Qeys barəsində heç bir məlumat yoxdur. Əgər fərz etsək ki, Fars atabəylərinin hakimiyyətinə 1249-cu ildə son qoyulmuşdur və Şəms Qeys həmin hadisədən sonra bir neçə il yaşamışdır, onda güman etmək olar ki, alim 1250-1255-ci illər arasında vəfat etmişdir.

Alim özünün məşhur “Əlmüəccəm” kitabını 1235-ci ildə Xorasan alimlərindən birinin xahişi ilə yazmağa başlamışdır. O, Xorasandan didərgin düşüb keşməkeşli hadisələrin axarına qatılandan sonra həmin işi yarımçıq qalmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, 1238-ci ildə Qəzvin qaləsindəki döyüş vaxtı onun bir hissəsi sıradan çıxmış, bir qismi itmişdir. Həmin vaxt bir kəndli kitabın bəzi hissələrini tapıb yenidən ona təqdim edir. O vaxt Fars vilayətinə gedən alim Atabəy Zənginin və onun oğlu Əbubəkri sarayında kitabını yazmağa davam edir. Təqribən, 1251-ci ildə kitabı bitirir.

Bu kitab ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aiddir. Kitabda ərəb şərinə gələn ərəz və qafiyənin fars şərinə təzahürü izah edilir. Kitab ərəb dilində yazılmışdır. Şəms Qeys onun 1251-ci ildə fars ziyalıların xahişi ilə fars dilinə tərcümə edir və yeni kitabın adını “Fars şərinə ərəzun meyarları” (ال معجم في معايير اشعار ال عجم) qoyur. Ərəb dilindəki variantını isə “Ərəb **şeyrində** qeyri-ərəb ünsürlər” (المعرب في معايير اشعار العرب) adlandırır.

“Əlmüəccəm” kitabı ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair XIII əsrdə yazılmış yeganə kitabdır. Kitab iki fəsildən ibarətdir: birinci fəsil ərəz elmindən, ikinci fəsil qafiyə və **şeyrin** poetikası haqqındadır. **Şeyrin** poetikasından danışarkən alim onun forma gözəlliyindən, üslubundan, yaradılma prosesindən, **şairin özündən, hətta ədəbiyyatda nəsr nümunələrindən belə, söz açır.** Alim qəsidənin, qəzəlin səciyyəvi xüsusiyyətlərini izah edir və bu janrda yazan şairlərin özləri barədə məlumat verir.

Kitabın başqa bir əhəmiyyəti budur ki, müəllif monqollardan əvvəl fars ədəbiyyatında olan şairlər, onların ədəbi irsindən nümunələr verib onları izah edir. Baxmayaraq ki, fars ədəbiyyatşünaslığı və ədəbiyyat nəzəriyyəsi bir elm kimi bir neçə əsr

təkamül prosesi keçmişdir, ancaq Qeysin bu kitabı hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Şəms Qeysin ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair başqa bir kitabı da olub. Həmin kitab “Əlkafi” (الكافي) adlanır. Həmin kitabda da ərəb-fars əruzundan, qafiyədən, fars əruzundan bəhs olunmuşdur, ancaq kitab indiyədək nəşr edilmədiyindən elm aləminə o qədər də yaxşı məlum deyil.

Şəms Qeysin ədəbi yaradıcılığı, elmi fəaliyyəti XIII əsr İran mədəniyyətinin nadir nümunəsidir. Onun elmi əsərləri indinin özündə belə, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid üçün elmi mənbə hesab edilir. Şəmsin elmi fikirləri İranda ədəbi tənqidi fikrin inkişafına təkan vermişdir.

Ziyaəddin Nəxşəbi (...- 1350)

Ziyaəddin XIII əsrin axırlarında indiki Özbəkistanın Nəxşəb (indiki Karşi) şəhərində anadan olmuşdur. Elə ilk təhsilini də Nəxşəbi həmin şəhərdə almış, sonra Hindistana köçüb Badaun şəhərində yaşamış və 1350-ci ildə həmin şəhərdə vəfat etmişdir. Həmin şəhərdə Hind elmini, ədəbiyyatı və Hindistan xalqlarının dillərini öyrənmiş, məşhur Əmir Xosrov Dəhləvinin müəllimi olmuşdur. **O da** məşhur Hind alimi Şihabəddin Badaunidən dərslər almışdır və öləndə onun qəbrinin yanında dəfn edilmişdir. Şihabəddin əsərlərində həmişə hakim dairələri pisləmişdir. **Buna görə də** dövlət nümayəndələrinin ona qarşı münasibəti pis olmuşdur. O, Şihabəddinin təsiri ilə məddahlıqdan əl çəkib, saray mühitindən uzaqlaşır. Maddi ehtiyac içində yaşayan Nəxşəbi xalq arasında yayılmış maraqlı rəvayətləri toplayır.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Nəxşəbi müxtəlif məzmunlu əsərlərin müəllifi olmuşdur. Onlardan biri Türkünistan şahzadəsi ilə Nüşabə arasında olan eşq macərası haqqında olan “Gülriz” dastanıdır. Başqa bir əsərinin adı “Cüziyyat və külliyyat” adlanır. Bu əsərdə dini, əxlaqi, tibbi məsələlər öz əksini tapmışdır. Qırx fəsildən ibarət olan bu əsərində müəllif bədən üzvlərindən hər birinin rolu və onlara ürcah olan xəstəliklərin əlacı göstərilir.

Nəşəbinin bu kimi maraqlı əsərləri olmasına baxmayaraq, “Tutinamə” kitabı ilə dünya şöhrəti qazanmışdır. Bu kitab XIV əsrin əvvəllərində İmad bən Məhəmməd ən-Nəri tərəfindən də “Cəvahir ül-əsmar”(İncilərin səmərəsi) adı ilə tərcümə edilmişdir. İmad tərcüməsində Əmir Müizzinin, Xaqaninin, Nizaminin, Ruminin, Sədinin şerlərindən nümunələr vermişdir. Ancaq tərcümə o qədər də uğurlu olmamışdır və hadisələrin ardıcılıq, nağıllara məxsus xüsusi poetik tələblər pozulmuşdur. Nəticədə, əlli iki nağıldan ibarət olan bu kitabı Nəxşəbi sanskrit dilindən fars dilinə yenidən tərcümə etməli olmuşdur. Ziyaəddin Nəxşəbi bu kitabı yüksək səviyyədə tərcümə edir. Bu bərdə kitabın müqəddiməsində müəllifin özü də məlumat verir. Kitabın sonunda Nəxşəbi tarix də göstərir və qeyd edir ki, tərcüməni 1330-cu illərdə bitirmişdir.

Kitabda qadınların hiylələri, kişilərin mərdliyi öz əksini tapmışdır. Şərqdə geniş yayılmış “1001 gecə” “Kəlilə və Dimnə”, “Sindibadnamə”, “Dəhnamə” və s. kimi nağıllar silsiləsi, burada da öz əksini tapır. Məhz həmin kitabların təsiri ilə XVII əsrdən etibarən, Azərbaycan ədəbiyyatında Fədainin “Bəxtiyarnamə”, Möhsün Nəsirinin “Quşların dili” kimi nağıllar silsiləsi meydana gəlmişdir.

“Tutinamə” kitabının ümumi məzmunu belədir ki, Meymun adlı bir gənc ticarət məqsədilə səfərə çıxır. Gedərkən bazardan bir danışan tutuquşu və sığırçın alır. Onları evində qoyur ki, tək qalan Xocəstə adlı arvadı darıxmasın. Arvadına tapşırır ki, başına bir iş gəlsə bu danışan quşlarla məsləhətləşsin. Əri səfərə çıxandan sonra evdə tək qalan Xocəstə bir müddət quşlarla həmsöhbət olur. Bir gün küçədən keçən bir oğlanı görüb, ona vurulur. Oğlan da bir baxışla ona aşıq olur və bir qarını Xocəstənin yanına göndərir ki, onu başdan çıxarıb yanına gətirsin. Qarı Xocəstənin yanına gedib, oğlanı tərifləyir və Xocəstə oğlanla görüşməyə razı olur.

Ancaq Xocəstə ərinin də məsləhətini unutmur və sığırçıdan bunun üçün məsləhət alır. Sığırçın ona məsləhət bilir ki, ərinə xəyanət etməsin. Sığırçının bu sözündən qəzəblənən Xocəstə onun başını üzür. Sonra tutuquşunu çağırır onunla məsləhətləşmək istəyir. Hadisənin gözləri ilə görən tutuquşu ağıllı hərəkət edir və Xocəstəni

xəyanətdən çəkındirmək üçün biri-birindən maraqlı nağıllar danışır. Həmin nağıllar o qədər maraqlı olur ki, Xocəstə cavana olan marağını itirir və oturub tutuquşunun nağıllarını dinləyir.

Hər dəfə Xocəstə evdən gedib cavanla görüşmək istəyəndə tutuquşu ona bir nağıl danışır, beləliklə əlli iki gün onun başını maraqlı nağıllarla qatır və əri Meymun səfərdən qayıdır. Beləliklə, Xocəstə ərinə xəyanət etməyə imkan tapmır.

Əlbəttə, kitabda nağılların bu minvalla verilməsi və tutuquşunun məharəti bədii priyomdur. Müəllif bunları məharətlə verməklə oxucuda marağı artırır və kitabı axıradək oxumağa vadar edir.

Kitaba daxil olan nağıllar özünün dərin məzmunu, nəsihətləri, hikmətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onların hamısı əxlaqi-nəsihətamiz xarakter daşıyır. Nəxşəbi yeri gələndə başqa şairlərin, elə öz şerlərindən olan şah beytləri də kitabda verib onun poetik məziyyətlərini artırır. Kitabda verilən nağılların hərəsi bir hikmətin ifadəsidir. Müəllif nağıl qəhrəmanlarının taleyində həyat həqiqətlərini söyləyir, insanları paklığa, sədaqətə dəvət edir. Nağılların adları da onların məzmununun ifadə edir:

“Təbəristan şahı və Xocənd əmrinin keşikçisi haqqında hekayət: küşikçi oğlunun padşah yolunda fəda olması və padşahın keşikçiyə etibarının artması”, Zərgər və dülgər hekayəti: qızıl bütənin gətirilməsi, zərgərin onları oğurlaması, dülgərin hiylə işlətməsi”, “Döyüşçü əsgər və onun pak arvadı”, “Dülgər, zərgər, zahid və dərzinin hekayəti”, “Şahlar şahı və qoca aşıqın hekayəti”, “Şahzadə və yeddi vəzir hekayəti: şahzadənin kəviz üzündən bəlaya düşməsi”, “Vəzir oğlu, rahib və onların arvadları: Tutinin danışması və arvadların ifşa olunması”, “Padşah oğlunun xeyir işi”, “Torpaq ələyən kişinin hekayəti: onun qiymətli daş tapması və həmin daşın oğurlanması”, “Səksən alimin hekayəti və onların musiqi aləti ilə təbiəti öyrənmələri”, “Musiqi elminin mənşəyi”, “Şir və pişik”, “Bənaris şahzadəsinin qəbahəti, onun arvadının lətafəti”, “Mənsur tacirin hekayəti”, “Zabul əmirzadəsinin hekayəti”, “Padşahın tovuz quşu”, “Zahidin qızı və onun üç əri haqqında hekayət”, “Şir və onun dörd vəziri”, “Əmir arvadı”, “Bəşirin hekayəti”, “Cəmas və onun

arvadı: kişi və qadının yaxşı, pis keyfiyyətləri”, “Şapurun hekayəsi”, “Toxucu, zəririn hekayəsi”, “Dulusçu hekayəsi”, “Meymunu özüinə müavin seçmiş şir və vaşaq hekayəsi”, “Qadın və onun uşaqları”, “Göy rəngli çaqqal”, “Xurşid və üç oğlan: Xurşidin öz gözəlliyinin bəlasına düşməsi”, “Üç vəzir”, “Brəhmən ilə şah qızının eşqbazlığı”, “Zavul şahzadəsi: padşahın və vəzirin ona aşiq olması”, “Sistan əmirzadəsi”, “Alaçəhrə, ağacdələn, arı, qurbağa və fil”, “Tacir və arvadı”, “Çin padşahı”, “Eşşəyin mahnı oxuması”, “Termezli tacir oğlunun əhvalatı”, “Padşah və ilan”, “Hind padşahı: oğlunun və qızının ona xəyanəti”, “Əmir və ilan”, “Ucəri padşahı”, “Dörd dostun alimdən məsləhət alması”, “Bağdadlı cavanın macərəsi”, “Padşah və üç əkinçi”, “Qəm bilməyən şah: onun Rum qeysərinin qızını döyüşlə alması”, “Bəhram şah, onun Xassə və Xülasə adlı iki vəziri”, “Zahid və onun arvadı: arvadın sərrafa aşiq olması, quşu öldürməsi və ehtirası xatirinə oğlunu öldürməsi”, “Əyləncəli nəsihətlərlə dolu kitabın tərifı”.

Kitabda biz Nəxşəbinin bir şair kimi istedadını görürük:

Elə bir vaxtdır ki, sayıqlıq itib,
 Aləmdə büsbütün ayıqlıq itib.
 Dünya əfsanədir, ayıl, ey yatan,
 Xoşbəxtlik görməmiş yuxuya batan.
 Ayıq-sayıqların qəmi də çoxdur.

Bir şair kimi onun poeziyasında orta əsrlər Şərq şerinin ümumi pafosu özünü büruzə verir. Belə ki, XIV əsrdə Yaxın Şərqdə əxlaqi-didaktik janrda əsərlər yazmaq ədəbi yaradıcılığın aparıcı üslublarından idi. “Tutinamə” kitabına daxil olan şer nümunələrindən də aydın görünür ki, Nəxşəbini bir şair və mütəfəkkir kimi gənc nəslin tərbiyəsi ciddi **düşündürmüş və şeirlərində** oxucularına nəsihətlər vermişdir. Vaxt haqqında danışıqda qeyd edir ki, “əldən buraxmayın hər dəqiqəni, geriyə dönməkçün fürsəti olmaz”; bilik haqqında danışarkən qeyd edir ki, “cəliz bir adamı bilik hamıdan yuxarı qaldırır”; söz haqqında danışıqda qeyd edir ki, “müdrüklər

əməlləri ilə dediklərini təsdiq etmişlər”. **Bir şair kimi** Nəxşəbi **şairlərində** bir çox əxlaqi keyfiyyətlər toxunmuş və üzünün ağıllı nəsihətlərini vermişdir. Həmin nəsihətlərdən bir neçəsini göstərmək yerinə düşər: “Bil, faydalar verən kərpiş yaxşıdır; işə yaramayan pis adamlardan”; “Xoşbəxtdir, düzlüklə yaşayan insan”; “Düzlüklə taparsan həqiqəti sən”; “Ağılsız adamlar azar yolunu, ağıllı adamlar çatar murada”; “Ürəklər bir olsa Qaf dağımı çevirər”; “Qənimət bilginən dostluğu hər an”; “Gözəlin üzündə ismətdən nurlu, göstərə bilməzsən başqa bir zinət”; “Hər şeyin sahibi olmaq istəyəm, axırda itirər əldə olnar”; “Ağıllı görülən işlər düz olar, o işin görünməz bir qəbahəti”; “Nəxşəbi, sirrini demə bir kəsə”; “Musiqi insana xöş həyat verir” və s.

Nəxşəbinin ədəbi irsindən bəhs edən Əkrəm Bağirov yazır: “Nəxşəbi “Tutinamə”sinin dili olduqca təmtəraqılı və mürəkkəb bədii ifadələrlə zəngindir. Nağıllarda iştirak edən surətlərin zahiri və batini təsviri, cazibədar təbiət mənzərələri, ayın, günəşin çıxması və batması çox rəngarəng ifadə və boyalarla qələmə alınmışdır ki, müəllifin belə sənətkarlıq qüdrətinə heyran qalmamaq olmur. Əlli iki gecədə söylənilən əhvalatlarda yeri gəldikdə işlədilən məzəli lətifələr, atalar sözləri və məsəllər, alleqorik rəvayətlər, xüsusilə mənalı didaktik şeir parçaları onun bədii dəyərini qata-qat artırır”

Kitab XIV əsr fars nəsrinin gözəl nümunəsidir. Məhz belə kitablarla fars yazılı nitqi daha da inkişaf etmiş və yeni çalarlar əxz etmişdir. Əsəri görkəmli alim Əkrəm Bağirov dilimizə tərcümə edib 1991-ci ildə çap etdirmişdir.

Siraci Səqzi

Siraci XIII əsr fars şerinin istedadlı nümayəndələrindən biridir. Onun barəsində əlimizdə geniş məlumat yoxdur. Mənbələr də onun şəxsiyyəti barədə dəqiq məlumat vermir. Bəzi qeydlərdən məlum olur ki, şair Bəlx seyidlərindən olmuşdur. Əsli isə Nişapurun Səqzabad mahalından idi. Ona görə də şairin nisbəsi Səqzidir. Sonra şair Mükrandə yaşamış və köçəri tayfalarla qonşu olması

barədə qeydlər etmişdir. Siraci fars, ərəb ədəbiyyatını yaxşı bilmiş, hikmət, nücum elmini dərinədən öyrənmişdir. O, bir müddət Dehli şəhərində yaşamışdır.

Şair XIII əsrin ilk məddah şairidir. O, dövrünün hakimlərini **şeyrlərində** mədh etmişdir. Onların sırasına Mükran hakimlərindən Sultan Tacəddin, onun qardaşı Nəsrəddin Əbülxəttab bən Xosrov bən Həsən və Xütbələddin Sultanşah bən Tacələddin Əbülmükəlim, Nəsrəddin Məhəmməd bən Şəmsələddin Eltutmuş daxildir.

Siraci əsasən qəsidələr yazmışdır. Həmin qəsidələr də mədhiyələrdən ibarətdir. **Əsərlərini Xorasan səbkində yazdığına görə də onu Xorasan ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən hesab etmək olar.** Onun divanından 6343 beyt zəmanəmizə gəlmişdir. Həmin **şeyrlərdən** 4500 beyt qəsidələrdir və onlar Mərkəzi Kitabxanada 6343ξ şifrəsi ilə saxlanılır. Təqiləddin Kaşi şairin qəsidələrindən 550 beyti öz təzkirəsində daxil etmişdir.

Siracinin poeziyası özünü bir çox bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə poetik dilin sadəliyi və poetik fiqurlardan məharətlə istifadə diqqəti cəlb edir. Elə **şeyrləri** var ki, onların dili qəlizdir, elə **şeyrləri** də var ki, çox sadədir. Əksər **şeyrlərində** Xaqani Şirvani poeziyasının təsiri hiss olunur.

Şairin **şeyrlərində** hadisələrin, əşyaların, təbiətin tərənnümü böyük ustalıqla verilir:

Bayram günüdür badələr dolsun həməni,
Büllər qədəhlərdə o maye ləldir əvvələn.

Orucluq mövsümü, rüzəxanlıq keçdi artıq,
Bayramdır: meyə, işrətə yer versin zaman.

Kimin kababa, meyə əli çatmırsa əgər,
Göz yaşını mey, ürəyin kabab sansın.²⁵⁹

---

²⁵⁹روز عیدست بکف بادہ ناب اولیتیر
در بلورین قدح آن لعل مذاپ اولیتیر
موسم روزہ و قاری و سحرخوان بگنشت

Nizam İsfahani

Məliküşşüəra Nizamələddin Mahmud Qəməri İsfahni də XIII əsrin məşhur şairlərindəndir. Təzkiyələrdə onun poeziyası haqqında kifayət qədər məlumat verilir. Şair özünə təxəllüs kimi “Nizam” sözünü götürmüşdür, ancaq “Qəməri” nisbəsi ilə də tanınmışdır. **Onun adını Şəmsələddin Məhəmmədin və Arqun xanın məddahı Qazi Nizamələddin İsfahani ilə qarışdırmaq olmaz.** Bunlar fərqli şairlərdir. Hərgah salnaməçi Qazi Nizamələddin Qəzvini bu iki şairi bir adam hesab etmiş və onların hər ikisinin irsindən bir şairin ədəbi irsi kimi söhbət açmışdır.

Nizam İsfahani əvvəl İsfahanda Al Xocəndinin məddahı olmuşdur, sonra monqolların yürüşü başlamış və şair Fars vilayətinə gedib Şirazda Sanəvinin iqamətgahında yaşamışdır. Orada Fars atabəylərindən Solqərini, Kirman əmirini və onun vəzirlərini mədh etmişdir.

Nizamələddin Xorasan ədəbi məktəbinin nümayəndələrindəndir. Onun divanının bir neçə nüsxəsi dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Şairin divanına qəsidələr, qitələr, rübailər daxildir. **Şeirlərinin** dili çox sadə və rəvandır:

Dedim: qəmini nə vaxt çəkim mən,
 Dedi: bu iş canını alacaq bilsən,
 Dedim: qorxuram, qəmindən öləm,
 Dedi: əlbət, son işin olacaq həmə. ²⁶⁰

جشن عیدست می و چنگ و ریاب اولیتیر
 هر کرا میل کباب و دل می نیست بیزم
 اشک چشمش چو می و دل چو کباب اولیتیر
 گفتم که غمت کی بکران انجامد ²⁶⁰
 گفتا چو ترا کار بجان انجامد
 گفتم ترسم که در غمت جان بدهم
 گفت آخر کار هم بدان انجامد

Əsir Əvmani (... - 1277)

Əsirələddin Abdulla Əvmani XIII əsrin birinci yarısı fars **şeyrinin** istedadlı nümayəndələrindəndir. Şair əslə Həmədan vilayəti Əvman kəndindədir. Onun nə vaxt anadan olması barədə əlimizdə məlumat yoxdur, ancaq XIII şairi Kəmaləddin İsmayıl İsfahani və Rəf Lənbani ilə dostluğu sübut edir ki, Əsir XIII əsr ziyalılarından olmuşdur. O, dövrünün qabaqcıl elmləri olan fəlsəfəni, astronomiyayı, tibbi, riyaziyyatı, ərəb-fars ədəbiyyatını yaxşı bilmişdir. Astronomiya və riyaziyyatı yaxşı bildiyindən bir çox təzkiyəçilər onu Nəsrəddin Tusinin şagirdi hesab etmişlər. Dövlətşah Səmərqəndi onun ərəbcə **şeyrlər** yazmasını qeyd edir.

Şair dövrünün hakimlərini, o cümlədən, axırıncı Azərbaycan atabəyi olan Özbək bən Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvani (1210-1225), Süleymanşah İvaini mədh etmişdir. Şair 1277-ci ildə vəfat etmişdir.

Onun **şeyrlərindən** Ənvərinin təsiri hiss edilir. Belə ki, Əsirin **şeyrlərində** sadəlik, səlislik və xüsusi ahəng var:

ای رخ خوب تو آراسته زیبایی
 پرتو حسن تو در چشم خرد بینایی
 تو مرا توشه جانی و جگرگوشه دل
 سزد ار بر چگر سوخته ام بخشایی
 نازنینا تو چو از خوبی خود بی خبری
 بشنو از من که تو چونی و مرا می شای
 من اگر دیگ خیال تو چنین خواهم پخت
 نکشد دیر که من زود شوم سودایی
 تو مرا چون نفسی وز پی آن می باشم
 زنده چندانکه برم می روی و می آیی²⁶¹

²⁶¹ Ey gözəl üzlü nə gözəl bəzənmişsən,
 Gəl sənənin hüsünü müdrik gözlər görsün.
 Sən mənim nəfəsim, ürəyimin qanısan,
 Yanan ciyərimə od vuran sənsən.

Keykavus Razi

Keykavus Keyxosrovun oğlanlarından olmuş və adları çoxdan unudulmuş zərdüşti şairlərindən sayılır. Onun ədəbi irsindən “Zərdüştnamə” adlı əsəri əlimizdə var. Həmin əsərdə XIII əsrdə yaşamış zərdüşti şairlərdən Zərdüş Bəhram Pəjdunun adı çəkilir. Bu fakt da sübut edir ki, Keykavus XIII əsr İran şairlərindəndir.

Şairin ədəbi irsindən əlimizdə olan “Zərdüştnamə”si mütəqarib bəhrində yazılmış dini əsərdir. Məsnəvi 1015 beytdən ibarətdir. Əsərdə Zərdüş peyğəmbərin həyatından, onun barəsində olan rəvayətlərdən, zərdüştilərin adətlərindən bəhs olunur.

Keykavusun həyatı barədə məlumat yoxdur. Şair mənzuməsində adı, atasının adı, yaşadığı vilayət, kitabı yazma səbəbi, kitabı yazarkən istifadə etdiyi mənbələri göstərir. Məlum olur ki, Keykavus qədin Zərdüş xanədanlarındanır. Onun həyatı Rey şəhərində keçib, elə mənzuməsini də Reydə möbidlərin dilindən yazmışdır. Əsərdəki hadisələr qədin dövrə aiddir, yəni Zərdüş Bəhram Pəhdo dövrünə. Bu mənada, Keykavus əslində Firdovsi ədəbi məktəbinin nümayəndəsidir. O da, Firdovsi kimi qədim fars hökmdarlarının hünərindən, onların dərin fəlsəfi mühakimələrində, dini düşüncəsindən bəhs edir. Şairin dili sadə olsa da, seçdiyi mövzu ilə əlaqədar qədin pəhləvi sözləri, zərdüşti dini terminləri də işlətmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu baxımdan, şairin leksikonunda ərəb sözləri olduqca azdır.

بیامد بزرتشت پاکیزه رای

Ey nazənin, sənin gözəlliyindən xəbərin yoxdur,
 Bil ki, sən ney kimi məni ağladırısan.
 Mən sənin xəyalınla qazan kimi qaynayıram,
 Çox çəkməz mən olaram sevdalı.
 Sən mənim nəfəsimdən, mən onu alıram,
 Sağam, nə qədər ki, sən gedib gəlirsən.

همان روز بهمن بامر خدای
 درخشنده از دور مانند هور
 بزرگت گفتا که بر گوی نام
 بدو گفت زرتشت کای نیک رای
 مرادم همه سوی فرمان اوست
 بجز راستی می نجوید دلم
 چو بشنید بهمن فرشته ازو
 که بر خیز تا پیش یزدان شوی
 همانگه زرتشت بر پای خاست
 بیوشیده یکدست جامه ز نور
 چه جویی ز دنیا په داری تو کام
 نجویم همی جز رضای خدای
 ازیرا که هر دو جهان ز آن اوست
 بگرد کژی می نپوید دلم
 سخنهای در خورد گفتا بدو
 هر آنچه مراد است ازو بشنوی
 چو بهمن نمودش بدو راه راست²⁶²

Mövlana Cəlaləddin Rumi (1197 - 1273)

Mövlana Cəlaləddin Məhəmməd bən Hüseyin bən Əhməd Xətibi Bəkrî Bəlxî Şərq ədəbiyyatında “Mövlanayi Rumi”, “Mövlana” və ya “Mollayi Rum” kimi tanınır. Rumi həm də, dünya təsəvvüf ədəbiyyatının məşhurlarından hesab edilir. Onun atası

²⁶² Bir pakizə mələk gəldi Zərdüştün yanına,
 Həmin gün peyğəmbər elçisi yanına.
 Huri kimi uzaqdan parlayırdı,
 Sanki nurdan bir paltar geymişdi,
 Zərdüştə dedi: adını söylə,
 Dünyada nə axtarırsan, arzun nədir?
 Zərdüşt ona dedi: ey xeyirxah mələk,
 Allah rızasından başqa bir şey axtarmıram.
 Muradın yalnız onun fərmanında olmaqdır.
 Çünki hər iki dünyanın sahibi odur,
 Ürəyim həqiqətdən başqa bir şey axtarmır,
 Ona baş əyməkdən başqa ürək nəşə istəmir.
 Elə ki, mələk bunları eşitdi,
 Ona bu sözləri söylədi:
 - Qalx, Tanrı yanında olacaqsan,
 Muradın nədir, Ondan biləcəksən.
 Dərhal Zərdüşt ayağa qalxdı,
 Həmin (peyğəmbər) olub düz yola düşdü.

Bəhaləddin Məhəmməd (1148-1233) Nəcmələddin Kübrinin müridlərindən olmuş və XII əsrin axırları, XIII əsrin əvvəllərində islam dünyasının böyük üləmalarından sayılmışdır. Elə ki, Sultan Məhəmməd Xarəzmşahla onun arasında münəqişə yaranır 1215-ci ildə yaxın adamları və ailəsi ilə İranın şərqindən keçərək Nişapur, Bağdad, Məkkə, Şam, Zəncan, Malatiya, Larend yolu ilə Kiçik Asiyaya mühacirət edir. Ələddin Keyqubad Səlcuqinin (1221-1239) dəvəti ilə Konyaya gəlib 1233-cü ildə vəfat edir.

Cəlaləddin Ruminin özü 1197-ci ildə Bəlx şəhərində doğulmuşdur. Atası köç edəndə onun beş-altı yaşı vardı. Deyilənlərə görə, onlar Nişapurdan keçəndə atası Fəridəddin Əttarla görüşür və Əttar ona özünün “Əsrarnamə” kitabını hədiyyə verir və deyir ki, “sənin bu övladın qiymətlidir, tezliklə onun nəfəsinin odu bütün aləmi yandırar”.

Sultanul Üləma öləndən sonra müridlərin xahişi ilə onların mürşidi Cəlaləddin olur və vaizlik edib, fitvalar verir. Ona batini elmləri, şəriəti, ədəb elmini atasının müridlərindən olan Bürhanəddin Termezi öyrətmişdi. Termezi Dəməşqdə və Hələbdə tanınmış alimlərdən hesab olunurdu. Rumi yeddi il səfərdə olur və dövrün irfani fikirlərini öyrənir. Bu işdə ona azərbaycanlı filosof Şəms Təbrizi yaxından kömək edir. Termezi 1230-cu ildə vəfat edəndən sonra Rumi 1234-cü ildə Şəms Təbrizi ilə görüşüb, onunla dostlaşır. Rumi irfani fikirlərdə Şəms Təbrizini özünün mürşidi kimi qəbul edir və ondan şəriət elmlərini, zikri, vəzi yeni öyrənir. Təbrizi, demək olar ki, Ruminin bütün dünyagörüşünü dəyişir və Kiçik Asiyada mövcud olan dini fəlsəfi düşüncənin dərinliklərini ona başa salır.

Şəmsələddin Məhəmməd bən Əli bən Mülkdad Şəms Təbrizi dövrünün məşhur şeyxlərindən idi. **O, dövrünün məşhur şeyxlərindən olan Rükneləddin Səcasi, Baba Kamil Cəndi, Əbubəkr Səlləbaf Təbrizidən dərs almışdı.** Şəms Təbrizinin elmi o qədər güclü idi ki, Rumi kimi bir dahini bütün dünyaya təqdim edir. Bir çox alimlər qeyd edir ki, Şəms Təbrizi ilə dostlaşandan sonra Rumi “dünyəvilikdən ürfaniliyə qədəm qoydu”. Onların dostluğu 1237-ci ilədək – yəni Şəms Təbrizinin ölümünədək davam edir.

Bəzi məlumatlara görə, Şəms Təbrizini 1237-ci ildə Ruminin oğlu Ələddin başqa müridlərlə birlikdə öldürmüşdür. Həmin ildə şairin 41 yaşı var idi. Mürşidinin faciəli şəkildə öldürülməsi Rumiyə pis təsir edir və bir neçə il tənha yaşayıb Şəms Təbrizinin xatirəsini yad edir. Sonra şair Dəməşqə səfər edib bir müddət yaşayandan sonra yenidən Konyaya qaydır. On il Şəms Təbrizini unuda bilmir və həmin xatirələrin ilgimində şair özünün məşhur “Şəms Təbrizi divanı”nı yaradır.

Sonra o, Səlahəddin Fəridun Koni ilə tanış olur. Səlahəddin 1248-ci ildə vəfat edir. Rumi onun ölümündən sonra Hüsəməddin Həsən bən Məhəmməd Çələbi(...-1284) ilə tanış olur. Çələbi ömrünün axırınadək Rumi ilə dostluq edir və Ruminin ölümündən sonra onun işlərini davam etdirir. Məhz onun təklifi ilə Mövlana Cəlaləddin özünün məşhur məsnəvisini yazmışdır.

Rumi bir şair kimi 1240-cı illərdən sonra məşhurlaşdı və onun yaratdığı irfani təlim, sonra inkişaf edərək Kişik Asiyada, İranda Moləviyyə adı ilə tanındı və bir təriqət kimi bu gün də tanınır. Şairə sağlığında dövrün hökmdarları hörmətlə yanaşmışlar. Hətta başqa dinin nümayəndələri belə, şairə hörmətlə yanaşmış, onun ideyalarına rəğbət bəsləyirdilər. Ruminin yaratdığı təriqətin məşhur nümayəndələrdən biri Məiyəddin Pərvanə(.. 1276) idi. O, Ruminin müasirlərindən idi və onunla həmişə görüşüb irfani fikirlərini onunla bölüşmüş. Şairin müasirlərindən Sədrəddin Quni, İraqi, Nəcmələddin Dayə, Qanei Tusi, Əllamə Qütbəddin Mahmud bən Məsud Şirazi, Qazi Siracəddin Urməvi şəxsən Rumi ilə görüşmüşlər.

Şair 1273-cü ildə vəfat etmişdir. Onun vəfatı Konyada xüsusi matəmə çevrilir, əhali qırx gün onu yas saxlayır. Şairi atasının türbəsində dəfn edirlər və indi də həmin yer ziyarətghədir. Rumi ortodoksal dini təriqətin nümayəndəsi idi və ona bütün dinlərin nümayəndələri hörmət edirdi.

Yaradıcılığı. Şairin ədəbi irsinə daxil olan ən məşhur əsəri 26000 beytdən ibarət olan **məsnəvisidir**. Əsər altı dəftərdən ibarət olub rəməl-müsəddəs bəhrində yazılmışdır. Şairin bu əsəri dünya mədəniyyəət xəzinəsinin nadir incilərindən hesab olunur. Əsərdə dərin

irfani, dini, fəlsəfi, əxlaqi məsələlər qoyulur. Ona müxtəlif alimlər şərhlər yazmışlar. Eləcə də Rinald Nikolson tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilib 1925-1940-cı illərdə dəfələrlə nəşr edilmişdir. İndi də şairin əsərləri Amerika kimi qabaqcıl ölkədə 1997-ci ilin statistikasına görə ən oxunaqlı hesab edilir.

Dünya mədəniyyət xəzinəsinin nadir incilərindən sayılan “Məsnəvi”nin əsas məzmununu aşağıdakı mövzular təşkil edir:

“*Neyin ayrılıqdan şikayəti*” – bu mövzu dərin sufi fəlsəfəsinin dərki üçün sadə bir bənzətmədir. Əslindən ayrılan neyin ağlamasını şair insanın da öz əslindən – vücuti-küldən ayrılması və ayrılıq dərki çəkməsi ilə əlaqələndirir. Bu motiv Azərbaycan poeziyasında M. Füzulinin divanında da müşayət olunur:

Naləndədir ney kimi avazeyi - eşqin bülənd,
Nalə tərkin qılmazam neytək kəsilsəm bəndü bənd.

Füzulinin bu beyti Ruminin ortaya atdığı mövzunun davamı və yığcam ifadəsidir.

Ruminin məsnəvidə toxunduğu başqa bir mövzu Allahın dərkidir. O, hər şeyin başlanğıcını Allahda görür və hər şeyin onun tərəfindən yaradıldığını iddia edir. Fikrini davam etdirən mütəfəkkir qeyd edir ki, hər kəs Haqqı bir sifətdə dərk edir. Bunu sübut etmək üçün Rumi fillə bağlı bir əhvalat danışır. Deyir ki, fili qaranlıq binaya saldılar və binaya daxil olan hər kəs ona əlini vurub bir əlamətini dedi. Filə əllərini vuranların hamısının fikrini bir yerdə toplayanda qaranlıqda olanın fil olduğu aydınlaşdı. Bu müqayisə ilə, Rumi bildirmək istəyir ki, Haqqı dərinədən dərk etmək üçün dünyada olan bütün biliklərə yiyələnmək lazımdır.

Peyğəmbərcəsinə söylənilmiş bu fikir sonra sivilizasiyanın əsas devizinə çevrildi və bu şüarlar divarlara vuruldu: “Oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq!”, “Əsil vətəndaş dünyanın bütün biliklərinə yiyələndir”. Əlbəttə, bu fikirlər islam müqəddəslərindən olan Həzrət Əlinin “Hər kəsin dəyəri onun elmi qədərdir” fikrindən qaynaqlanırdı.

Rumi fəlsəfəsində başqa bir deviz də var: həmişə Allahı axtar! Bu devizin mənası odur ki, yaşadığımız dünya batini aləmin iradəsi ilə idarə olunur. Allahı axtardıqca batini dünyanın iradəsini dərk

edəcəksən, onda yaşamaq da, yaratmaq da sənin üçün rahat olacaq. Elmin, texnikanın inkişafı ilə bir çox alimlər (ingilis alimi Stiven) iddia edir ki, dünyanı yalnız fiziki qanunlar idarə edir, həmin qanunlardan kənar qüvvə yoxdur. Başqa bir qrup alimlər (Eynşteyn) iddia edir ki, həmin fiziki qanunları Allah yaradıb və onların kəşfləri, sadəcə olaraq, dünyanın Allah tərəfindən necə idarə olunmasını dərk etməyə xidmət edir. Ruminin bu şüarı da sadəcə olaraq, Allahın iradəsini dərk etməyə çağırışdır: “dünyamızda gördüyümüz bütün gözəlliklər Allah dərgahının süzülərək bizlərə doğru gələnlerdir... sən onun xəzinəsində, əsil qaynağına sarı üzünü tut, onun kökünü axtar, əslini tap”²⁶³

Şair bu fikirlərini əsaslandırmaq üçün İbrahim Ədhəm həzrətlərinin öz taxt-tacını tərk edib getməsini, dəniz sahilində göstərdiyi kəraməti danışır. Sonda belə bir söz işlədir: sevgilimi (Allahı) gərək o qədər çox axtaram ki, ən sonda onu axtarmağın gərəyini anlayım. Şair həm də Allahın harada olması problemini öndmə gətirir və onun insanların qəlbində olduğunu söyləyir. Eyni zamanda, o qeyd edir ki, təkə ibadətlə Allahın rəğbətini qazanmaq olmaz, çürük toxum cücərmədiyini kimi, ürəyində Allah sevgisi olmayan insanın ibadətinin savabı olmaz. Rumiyə görə, İlahi varlıq elə bir qüvvədir ki, bütün canlılar ondan güc alır.

Allah sevgisindən bəhs edən mütəfəkkir arzuları, istəkləri insan üçün vacib hesab edir və onlara həqarət etməyi günah hesab edir. Eləcə də insanların günahları qarşısında onların aqlının əlindən alınmasını, qəlblərinin kor olmasını ciddi cəza kimi təqdim edir. Rumi Musa əleyhüssəlamın bir çobanla olan söhbətini danışır və qeyd edir ki, çobanın avam dualarından qəzəblənən Musa onu tənbeh edir. Bu tənbehin nəticəsində çoban Allahdan üz çevirib, başqa yola düşür. Belə hədisi danışmaqda Ruminin məqsədi odur ki, insanların etiqaadında əsas məsələ Allah sevgisidir. İbadət edərkən hansısa sözlərin işlədilməsi heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Şair söyləyir ki, ibadət etməkdə Allahın qazancı yoxdur, bu sadəcə olaraq, insanlarda xeyrxah duyğular yaradır.

²⁶³ “Məsnəvi”dən seçmələr. Bakı, 2007 səh. 33

Sonrakı bölmələrdə şair peyğəmbər əxlaqından, onların müqəddəs əxlaqi keyfiyyətlərindən bəhs edir. Rumi peyğəmbərlərin həyatından hədislər danışır və onların müqəddəs missiyalarını oxucusuna izah edir. Qurani-Kərimin möcüzəsindən bəhs edən mütəfəkkir onun böyük tərbiyəvi əhəmiyyətini, Allahı dərk etməkdə misilsiz rolunu açıqlayır.

Şair yazdığı məsnəvinin rolunu da açıqlayıb deyir ki, yazdığı əsər “uca Peyğəmbərimizin incilərlə, həqiqətlərlə, sirlərlə, bilgilərlə dolu mənə dənizində bir adadır”. Bir filosof kimi yazdığı əsərin elmi, dini üstünlüklərindən bəhs edən Rumi “ondan gerçək həzzi almaq üçün əvvəl iman sahibi olmaq, sonra onunla yaşamaq lazımdır. Əks halda, oradakılar oxuculara nağıl təsiri bağışlayar”²⁶⁴- deyir.

Məsnəvisinin sonrakı bəhsində insanlıqdan bəhs edən mütəfəkkir qeyd edir ki, ağıl şəhvətinə qalib gələnlər mələklərdən uca, şəhvəti ağıla qalib gələn isə heyvanlardan da alçaq adamdır. Rumi kiçik maddi ehtiraslarla yaşayan adamları ən rəzil insanlar, qəzəbini boğa bilməyənləri isə Allah dərgahında nə binəsib insan hesab edir. Rumi deyir ki, ruh insan bədəninin əsiri və bədənsə maddi ehtiyaclardan asılıdır. Belə olduqda, insan ruhunu saf saxlamaq üçün ilahiyyəti dərindən bilməlidir. Bədənin qida düşkünlüyü ruhun mənəvi qidası yolunda bir əngəldir. İnsan axırda bəcəklərə yem olacaq bədəni haqqında deyil, əbədi yaşayacaq ruhu haqqında düşünməlidir. Əsil insan nəfsinə hakim olmalıdır. Rumiyə görə “boş mədə - şeytanın zindanı”, “aclıq – dərmanların padşahıdır”.

“Məsnəvi”nin sonrakı bölümü dünya haqqında fəlsəfi düşüncələrdən ibarətdir. Rumiyə görə, insan daim təkamül prosesindədir: bir haldan başqa hala keçir; maddə olan insan maye halına keçir; ana bətnində bioloji varlıq kəsb edir, sonra insan kimi dünyaya gəlib on səkkiz il mənəvi keyfiyyətlər qazanıb normal insan olur, qırx yaşından sonra batini dünya üçün çalışır və özünü əbədi dünya üçün hazırlayır. Beləliklə, cismi varlıq maye, mayedən bioloji,

²⁶⁴ Yenə orada. səh. 70

biolojiddən mənəvi – ruhu varlığa çevrilir. Dialektikanın qanunları ilə desək: ibtidaidən aliyə, sadədən mürəkkəbə doğru daim inkişaf edir. İnsanın belə dinamik inkişaf missiyasından bəhs edən şair, bu missiyanın imtahan dövrü olduğunu qeyd edir: insanın yaxşılığı da, pislili də öz qarşısına çıxır. Şair deyir: “Allahdan başqa bu dünyada hər şey ölümə doğru gedir”, “Allah bütün sirləri bilir, yamanlıq edənlərin cəzasını verir”, “təmiz insanların bədənində təmiz ruh olur” və s.

Ümumiyyətlə, Rumi özünün məsnəvisində əsrlər boyu insanları düşündürən aşağıdakı ciddi problemlərə toxunmuş və həmin problemləri dərinlən şərh etmişdir:

- hər işin tamı olmasa da bir qarşılığı var;
- insanlıqda qüsur və eyib görmə;
- sən din yolunda irəlilədikcə içindəki şeytan səni çaşdıracaq;
- günah; nəfsin əsiri olma.
- tövbə; günahı dərk etmək.
- cənnət; insanın şad günü.
- cəhənnəm; cəhənnəm xislətini ibadətlə, yaxşı əməllə təmizləyin;
- iradə; bu günün işini sabaha qoyma;
- kədər; Allahın verdiklərinə şükrü olmasan, bəla səni hər yerdə haqlayar;
- səbr; çətinliklərə səbrlə qalib gəlmək olar;
- bəla; məhrumiyyət, bəla axmaqlıq ucbatından olur; əslində, hər bir düşmən, dostdur, çünki onu bizim bəd əməllərimiz yaradıb və düşməndən xilas olmaq üçün pisliliklərdən azad olmalıyıq;
- göz yaşı və ağlama; ağlamaq – ilahi bir lütfdür ki, insan onunla ürəyin boşaldır.
- dua; Allahın verdiklərinə görə minnətdarlıq.
- zikir; düşüncənin tərbiyəsi, sağlam düşüncənin məşqi.
- bilik; haqdan gəlməyən bilik insana yüküdür; biliklər çoxlu kitab oxumaqla əmələ gəlir; “sərxoş zənciyə qılınc vermək, adamlığı olmayana bilgi verməkdən yaxşıdır”;

- ağıl; ağıl namaz və orucdan üstündür, şəhvət sahibi ağıllı ola bilməz; ağılı öldürən dörd ünsür: şəhvət, tamah, dikbaşlıq, mənəbpərəstlik;

- nəfs; nəfsinə qalib gələn nə xoşbəxtdir;
- eşq; dünyada nə varsa hamısı eşqdir;
- dost - yoldaş; ağıllı düşmən, nadan dostdan yaxşıdır;
- öyüd; mənəm, mənə deyənlərə nəsihət təsir etməz;
- ömür; əbədi missiyanın bir halqasıdır.
- ölüm; ölüm yeni tərkibdə həyatın başlanğıcıdır.

Bu mövzular ətrafında Rumi geniş mühakimə yürüdür və həmin mövzularla bağlı problemləri dərinlən təhlil edir

Şairin ədəbi irsinə yaratdığı divan da daxildir. Həmin divanı bəzən “Divani-kəbir” və ya “Şəms Təbrizi qəzəlləri” və ya “Divani-Şəms” adlandırılır. Həmin qəzəllərdə şair təxəllüs kimi öz adını deyil, “Şəms Təbrizi” təxəllüsünü vermişdir. Bu divanın tənqidi mətnini ilk dəfə məşhur İran alimi Bədiüzzəman Foruzanfər hazırlayıb 1956-cı ildə və 1966-cı ildə nəşr etdirmişdir. Divana daxil olan rübailəri saymasaq, onda beytlərin sayı 36360-dır. Divana daxil olan bütün qəzəllərin məzmunu ürfani xarakter daşıyır.

Şairin ədəbi irsinə onun yazdığı rübailər silsiləsi də daxildir.

Şairin 3966 beytdən ibarət 1983 rübaisi var. Onların da tənqidi mətninin Foruzanfər hazırlayıb çar etdirmişdir. Həmin rübailərdən qırxı görkəmli Azərbaycan alimi Saleh Dostəliyev tərəfindən tərcümə edilib “Hikmət” jurnalının 2007-ci il 7-ci sayında çap etdirilmişdir:

Mənim zatım külli-dəniz olanda,
Hər zərrəmin üzü nurla dolanda,
Mən şam olub, ona görə yanaram,
Bir an olsun, omrüm eşqin yolunda.

Həyat qütbündə fırlan, o sənə bir nicətdir,
O sanki bir Kəbədir, sanki bir Ərəfatdır,
Nə üçün palçıq kimi sən yerə yapışmışan?
Bütün bərəkətlərin açarı hərəkətdir.

Ruminin nəsr əsərləri aşağıdakılardır:

"Münşəat"(Məktublar) - Mövlananın 147 məktubundan ibarət məcmuəsi İstanbulda doktor Firudin Nafiz tərəfindən çap edilmişdir.

"Fih ma-fih"(İçində içindəkidir)(فيه ما فيه) - Mövlananın oğlu Sultan Vələd və müridləri tərəfindən toplanmış əhvalatlardır. Şair həmin mətləbləri müridləri və dostları ilə olan söhbətlərində izah etmişdir. Bu da İranda Foruzanfər tərəfindən çap edilmişdir.

"Məcalisi-səbə"(Yeddi məclis) - Mövlananın yeddi məclisdə etdiyi vəzlər toplusudur. İlk dəfə Firudin Nafiz onu Türkiyənin İstanbul şəhərində çap etdirmişdir.

Mövlana Cəlaləddin Rumi mötəbər bir ailədə dünyaya gəlib, yeni elm və irfan zirvəsi yaratdı. Onun irfanı Şərqi fəlsəfi düşüncəsindən qaynaqlandı. Onun təfəkkürü zamanının biliklərini əhatə etdi, beləliklə, ali zehni səltənətə çatdı. Rumi öz daxili nurundan ilham alaraq şeir dedi; pak, ülvə hisslərdən yoğurulmuş, sənət təxəyyülü ilə dolu şeirləri bir çox fəlsəfi müəmmalara aydınlıq gətirdi.

Amansız dünyamızda insanların böyük əksəriyyəti əziyyət çəkir və onlar müxtəlif səbəblərdən; genetik xəstəliklərdən, qüdrət sahiblərinin təzyiqlərindən və başqa səbəblərdən pərişan və məyus olurlar. Naqis, nəzarətsiz, intizamsız dünyamızda qanlı-qadalı faciələr baş verir və bunlardan əziyyət çəkənlər bilmir kimə pənah aparsın. Onda Rumi yada düşür və insanlar onun fəlsəfəsində "mən"ə söykənərək özlərini Allahın zərrəsi sayır və həmin zərrəyə güvənir.

Bu dünyada pisliklərə qalib gələn, insanpərvər, humanist fikir sahibləri də mövcuddur ki, onlar insanların rahatlıq və xoşbəxtlik içində yaşamasına çalışırlar. Onlar insanları fəlakət girdabından xilas etmək üçün fəzilət şəhəri yarada bilərlər. Lakin sülh və dostluğun başlanğıcı olan hər hansı bir fikir maneələrə rast gəlir. Bəşər cəmiyyətində dostluq, qarşılıqlı yardım, sülh dəmir prinsiplərə söykənməlidir. Həmin prinsiplər bəşər tarixində Mövlanaya məxsusdur. Onun prinsipləri hər hansı ayrıseçkilyi kənara qoyub, yalnız Adəm övladını, insanlığı qəbul edir.

Rumi insanı məkandan məkansızlığa aparır, narahat dünyadan xilas dünyasına çatdırır; insanı fəlakətlərdən çıxarıb ümidvar edir, qəlbi fani dünyanın qəm və kədərindən azad olub, səmimiyyəyə doğru gedir, o, yalnız şadlıq, azadlıq haqqında düşünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, **Rumi əsərlərini şairlik məqsədi ilə yazmayıb, əksinə, günahkar fikirlərdən xilas olmaq**, ruhun əbədiyyəti naminə yazıb, maddi dünyanın puç düşüncələrindən azad olmaq üçün yazıb. Onun şeirləri təlatümlü ruhundan keçib, zövq-səfa tapıb, oxucusunda dərin təəssürat yaradır, onun qanına hopur, oxucu pis fikirlərdən xilas olub nicat tapır. Rumi hətta ölümə də biganədir; ölümü yeni həyat kimi qəbul edərək, onu bir növ ömrün dəyişməsi hesab edir.

Ruminin irfani lirik şeirlərində rənz və sirlər gizlənmişdir ki, onların əsil mənası hələ də axıradək açılmamışdır; ilahi eşq, cazibə, həvəs, şövq, nur əsərlərinin əsas mövzudur. Şeirlərində eşqin xüsusi mənası var. Hətta ölümün belə xüsusi mənası var. Şairə görə, ölüm yeni həyatın başlanğıcıdır və insanı haqqa, əbədiyyətə, ölməzliyə qovuşmasıdır.

Bizim üçün maraqlı olan Şəms Təbrizi ilə olan münasibətləridir. Bu barədə Ruminin divanında bəzi qeydlər var. həmin qeydlərdən nə aydın olur?... Sanki iki filosof qovuşaraq vahidə çevrilir, bir ruh iki bədəndə təcəllə edir:

*Təbrizin fəxri, gəl, ey Şəmsü haqqü can,
Mənim dediklərim sənə səsindir, inan!*²⁶⁵

Həmin görüşdən sonra sanki, Rumi Şəmsin səsi ilə danışmış və onun fikirlərini dilinə gətirmişdir. Burada biz Ruminin mənəviyyətcə paklığının şahidi oluruq. Şəmsdən eşitdiklərini, ondan öyrəndiklərini özünün bidiyi kimi də təqdim edə bilərdi... Ancaq o, Rumi idi və vicdanında peyğəmbərlik xisləti var idi, başqasının fikirlərini özününkü kimi qələmə verə bilməzdi. Əgər versəydi, indi Rumi gözümüzdə elə möhtəşəm olmazdı.

²⁶⁵مفخر تبریزیان! شمس حق و جان! بیبا! [دین! بگو]
بلکه صدای توست این همه گفتار من

Ruminin Şəms Təbrizi ilə olan münasibətlərindən danışan M. Məhəmmədi yazır: “Şəms Təbrizi kimi nadir şəxslə görüş, onun (C.Ruminin – N.K.) dünyaya və özünə baxışında yeni üfüqlər açdı, onu elmin quru və mübahisələrlə dolu dünyasından eşqin şövq və cazibə ilə dolu aləminə daxil etdi ... Haqqa qovuşma mərhələsinə ucaldı. Məhz bundan sonra Mövlananın nəhəng poetik istedadı üzə çıxdı... ilham bulağının gözü açıldı, o yanmağa (Şəmslə görüşünü o yanan çırağın yanmayan çırağa toxunub getməsi kimi səciyyələndirir) və **odlu-atəşli qəzəlləri ilə başqalarını** da yandırmağa, donuqluqdan, ölgünlükdən, qarşılıqlı soyuqluq və etimadsızlıqdan xilas etməyə, sevgiyə, səmimiyyətə və birliyə çağırmağa başladı”²⁶⁶

Rumi şerlərində dəfələrlə bu həqiqətləri etiraf edir:

Sənin görüşündən qalmışam heyran,

Sənin xəyallarınla, xəyalam, inan.

Fikrim, düşüncəm səninlədir bil,

Sözlərim sənindir, demişdin haman.²⁶⁷

Rumi Şəmslə ünsiyyətdən qabaq sınaqlar aləmində idi. Zaman keçdi fəqih oldu, üslubiyyəti, məntiqi, fəlsəfəni, kəlamı öyrəndi, təsəvvüfdən bəhrələndi, minbərə gedib, vaizlik etdi, mürşid oldu və müridlərə dərs verdi. Lakin Şəms onu başqa bir aləmə apardı, ona həyəcanı, şövqü, cazibəni, qəlbi dinləməyi öyrətdi, onu həqiqətdə hal aləminə çəkdi. Onda, **tamamilə**, yeni duyğular yaratdı. Onun Şəmslə görüşlərinin bir neçə mərhələsi var: birinci mərhələdə Mövlana hələ kamal sahibi deyildi, o, dərsə, məclisə, moizə etməyə, müridlərə dərs deməyə maraqlı göstərirdi. O, görüşün nəticəsini belə təsvir edir:

Sənin ağlın hanı? Sənə nə oldu, desən?

²⁶⁶ Məhəmmədi. M. Şəms və Mövlana. Bakı, 2011, s. 44-45

چون خیالی ز خیالات توام
گویى الفاظ و عبارات توام

²⁶⁷ .... من که حیران ز ملاقات توام
فکر و اندیشه‌ی من از دم توست

Ağlım qalmadı qəmdən, imtahandan.
Oldum ölkə zahidi, sahibi- minbər,
Taleh məni etdi aşıq, sənə əl çalan²⁶⁸.

- və ya

Məğrur səccadəneşindim, ancaq,
Küçədə uşaqlara oldum oyuncaq.
Mən zatən səhv idim, lakin -
Sənin sayəndə yetişdim yetkin²⁶⁹.

Mövlananın gözündə hər şey Şəms Təbrizi idi və onun simasında dünyanı dərk edirdi:

Qətrə sənsən, dəniz sənsən, lütf sənsən, qəhr sənsən,
Qənd sənsən, zəhər sənsən, artıq incitmə məni, nolar!

Günəş evi sənsən, Zöhrə ulduzunun məskəni sənsən,
Cənnət ümidi sənsən, mənəsə yol göstər, ey yar!

Dən sənsən, tor sənsən, badə sənin, qədəh sənin,
Bişmiş sənin, xam sənin, xam görüb etmə məni xar!²⁷⁰

Şəmsin fikirləri Mövlananı o qədər dəyişdirdi ki, o, dünyanı başqa bir prizmadan gördü, daxilə, dərinliyə vardı, nəhayət, təsəvvüfə, irfana yiyələndi və eşqin mahiyyətini dərk etdi. Ruminin

عقل نماند بنده را در غم و امتحان تو
کرد قضا دل مرا، عاشق و کفن زنان تو
بازیچه کودکان کویم کردی
تصحیح شوم چو تو بخوانی

عقل تو کو؟ چه شد تو را؟ (ترا)
زاهد کشوری بدم، صاحب منبری بدم
سجاده نشین باوقاری بودم²⁶⁹
من مصحف باظلم ولیکن

قطره تویی، بحر تویی، لطف تویی، قهر تویی²⁷⁰
قند تویی، زهر تویی، بیش میازار مرا
حجره خورشید تویی، خانه‌ی ناهید تویی
روضه‌ی امید تویی، راه ده ای یار مرا
دانه تویی، دام تویی، باده تویی، جام تویی
پخته تویی، خام تویی، خام بمگذار مرا

söz açdığı həmin eşq həyatın mənbəyi və mənşəyi idi.(Nizaminin təbirincə: Eşqsiz olsaydı xilqətin canı, dirilik tapmazdı bütün cahanı) Bu eşq varlığın təkanverici qüvvəsidir, həyatın cövhəri, başlanğıcı və onun məqsədidir. Həmin eşq “Şəms divanı”ndakı aşiqanə, irfani şeirləri meydana gətirdi. O eşq Allaha qovuşmağa səbəb və insan ruhunun paklanmasına vasitə oldu. O eşq uzaqgörən aqlın kamal yetkinliyi oldu. Rumi Şəms vasitəsilə belə bir eşqi kəşf etdi.

Rumi Şəmsin təsiri altına düşməklə, kamala, yetkinliyə çatdı, insanlığın ülvi xüsusiyyətlərinə yiyələndi. Belə ki, Ruminin sakit dəryası təlatümlü dəryaya çevrildi, o eşq nəhəng tufanlar yaratdı ki, onun nəticəsində şairin mənəviyyatında bir vulkan püskürdü:

Eşqsiz bir ömrü hesaba alma,
Eşqsiz həyata sən tamah salma!²⁷¹

Ruminin lüğətində “eşq” ifrat dərəcədə sevmək deməkdir. Sufilərin fikrincə, eşq bütün dünyanın əsasıdır. Təsəvvüfdə eşq salikin çətin vadidən keçməsidir. Bu yolda salik yeddi mərhələ keçəndən sonra Allaha qovuşur. Arıflərin hamısı bu fikirdədirlər ki, saf eşq aqlın püxtələşməsidir və ağıldan üstündür. Eşq bütün müəmmaların, sirlərin açarıdır. Bəzi sufilər eşqi Allaha qovuşmada bir “merac” hesab edir. Bəziləri isə belə hesab edirlər ki, Allahın məhəbbəti eşqlə ifadə olunur, bütün varlıq məhəbbətin üstündə bərqərarlıdır.

İrfani terminlər içində eşq qədər dərin mənası olan sözə rast gəlinmir. Onun leksikonunda “eşq” elə bir mənanı ifadə edir ki, onu başa düşmək üçün gərək insanda beş duyğudan əlavə qeyri-adi hissiyyat da olsun. Dünyanın varlığı mürəkkəb bir prosesdir, ancaq o öyrənilməli və dərk edilməlidir. İrfan məhz “eşq” vasitəsilə mövcudatı, bütün varlığı izah etməyə çalışır.

---

²⁷¹ عمر که بی عشق رفت هیچ حسابش مگیر
آب حیاتست عشق در دل و جانش پذیر

İrfani ədəbiyyatda eşq batini xarakter daşıyır və onun yeddi mərhələsi var. Salik qarşısındakı vadini keçmək istəyirsə eşqin yeddi mərhələsini qət etməlidir. Həmin mərhələlər belədir:

1. tələb vadisi;
2. eşq vadisi;
3. mərifət vadisi;
4. estəğna vadisi;
5. tohid vadisi;
6. heyrət vadisi;
7. fəqir və fəna vadisi.

Ruminin eşq fəlsəfəsinin mahiyyəti də budur. Şairə görə, Haqq-taalanı tanımaq üçün eşq yeganə vasitədir. Yalnız onun vasitəsilə həqiqətə çatmaq və dünyanın sirlərini anlamaq olar. Rumi belə fikirləşir ki, dünyanı dərk etmək üçün güclü məntiqi düşüncə, Allaha məhəbbət lazımdır. Eşqdən başqa, heç nə dünyanı dərk etməyə yaramır. Sözün həqiqi mənasında, şairin tərənnüm etdiyi “eşq” şəhvani duyğulardan yaranan bir hiss deyil, böyük Allaha olan məhəbbətdir. O, eşqi kamala doğru hərəkətverici qüvvəsi hesab edir. Eşqi gözəlliklərin və dünyanın başlanğıcı, əsas qüvvəsi, Haqqa çatmağın yeganə üsulu hesab edir. O deyir ki, eşq əbədiyyətdir, “iki cahən arasında vasitədir”.

Rumi deyir: eşq ağıldan üstündür. Çünki ağıl eşqin qarşısında bərabər gücə malik deyildir. Eşqin getdiyi yolu aqlın getməyə heyi yoxdur, o, həmin yerə getməkdə acizdir:

Ağıl deyir: - Altı cəhət son həddir, çıxmağa yol yox!
Eşq deyir: - Yol var, o yollardan keçmişəm birər-birər!

Ağıl bir bazar görüb tacirlik etdi dərhal,
Eşq o bazardan çox görüb durdu kənar!

Neçə pünhan Mənsurlar eşqə can verdilər,
Minbərləri tərək edib, hamısı asıldılar!

Dərdli aşıqlərin içində zövq var,

Qara qəlblı aqılın içində ancaq inkar!

Ağıl deyir: - Ayaq basma, hər tərəf tikan,

Eşq deyir: - O tikanlar sən kimi ağılda var!²⁷²

Bu fikrin dərin elmi mahiyyəti var. Belə ki, ağılın eşqdən üstünlüyü məsələsi dəfələrlə elmi mübahisələrə səbəb olmuşdur. **Belə ki, dahi Füzuli hesab edir ki, eşq də ağıldan yaranan bir duyğudur:** “Ey Füzuli, əqli tədbiridir ol (eşq-İ.S.), sanma ki, bir bünyadı var!” Ancaq Rumin bəhs etdiyi eşq insanın “altıncı duyğusu” ilə dərk edilən eşqdır. Yəni insanın dünyada yaşamasına səbəb ola biləcək yeganə enerji mənbəyi eşqdirsə, onda başqa keyfiyyətlər ikincidərəcəli hesab olunmalıdır. Deməli, ağılın özü də eşqin hərəkətverici qüvvəsi nəticəsində həyatda qazanılan keyfiyyətdir. Həmin keyfiyyət mahiyyət etibarilə, elmi biliklər sayəsində formalaşır. Elmi biliklərdə isə yanlışlıqlar, səhv variantlar çox olur. bu günkü elmi nailiyyətləri sabahın elmi kəşfləri inkar edir. bir növü, elm daim təkamül prosesi keçir və onun dikdə etdiyi həqiqət yolu yanlış da ola bilər. eşq isə Allahdan gələn bir enerjidir. Onun realizəsi də insana zövq verir, baxmayaraq ki, həmin realizə Həllac Mənsur kimi, bəzilərini dar ağacına aparır.

Rumiyə görə, eşqin dalğasında Mənsur kimi dar ağacına getmək, qaranlıq əqli fikirlərin sayəsində tikanlı dünyada yaşamaqdan yaxşıdır. (Nəsiminin dili ilə desək: “Gül bulunmaz bu

²⁷² عقل گوید: «شش جهت حدست و بیرون راه نیست»

عشق گوید: «راه هست و رفته‌ام من بارها»

عقل بازاری بدید و تاجری آغاز کرد

عشق دیدہ زان سوی بازار او بازارها

ای بسا منصور پنهان ، ز اعتماد جان عشق

ترک منبرها بگفته ، بر شده بر دارها

عاشقان دُر دکش را در درونه ذوقها

عاقلان تیره دل را در درون انکارها

عقل گوید : «پا منه کندر فنا جز خار نیست»

عشق گوید: «عقل را کندر توست آن خارها»

dikənli dünyanın bağında çün”. Əqlin qarşısındakı bazarlıqlar, eşqin qarşısındakı bazarlara bənzəmir. Allahın hikmətindən insan qəlbində hasil olan eşq dünyada qazanılan əqli biliklərdən qüdrətlidir. Ruminin bu beytlərindəki “əql” elmi biliklər toplusu kimi nəzərdə tutulmalıdır. Rumiyə görə, elmi cəhdlərin özü də eşqin qüdrəti sayəsində olur. **Ona görə də** şair deyir ki, hər şeyin başlanğıcı “eşqdır”. Həmin eşqin mənası isə çoxdur. **Elə beytlər var ki, orada eşq “həvəs”, “istək” mənasında işlənmiş, ancaq elə beytlər də var ki, orada eşq Yaradana olan sevginin ifadəsidir.**

Bu mənada Rumi başqa bir qəzəlinde eşqin yanında ağıl heyranlığı təsvir edir. Şair burada eşqi sadıq, düşüncəni isə yalançı sübh, eşqi təcəllə aynası, həsədi nöqsanlı ayna adlandırır.

Eşqin gələndə bəri düşüncə tamam susur,
Eşqin həqiqi sübh, düşüncə yalan ilğim.

Şair eşq və ağıl mövzusunda dərin mühakimələr dalır və belə nəticəyə gəlir ki:

Macərələrin çıxacağı ağıl olsa da,
Eşqdə əql, huş gəlməyir kara?

Eşqin tufanında ağıl bir milçək,
Onda ağıl belə baş tapmaz hətta!

Əhməddən ayağın üzdü Cəbrayıl,
Sidrətdən artıq gedərdi hara?

Dedi: - Yanaram, gələrsəm əgər,
O tərəf eşqdır, eşqdır əsla!²⁷³

کجا هوش و عقل از کجا بود ؟!
آنجا چه مجال عقلها بود ؟!
از سد ره سفر چو ماورا بود

عقلست چراغ ماجراها ²⁷³
در صرصر عشق عقل پشه ست
از احمد پا کشید جبریل

Ruminin lirik şeirləri, həmçinin əsrarəngiz poetik çalarları ifadə edir. Şair şeirdə irfani fikirləri elə məharətlə deyir ki, həmin fikirlər, sanki şeirin ritmi ilə oxucunun qəlbinə axaraq onu vəcdə gətirir:

*Ey yari-mən, ey yari-mən, ey yari-bizinhari mən!
Ey dilbərü dildari-mən, ey məhrəmi qəmxari-mən!*

*Ey dünyamızda qəmə, ey aylı gecəməzdə səhər,
Ey xətamıza sipər, ey əbri-şəkkərbəri-mən!*

*Xoş gəldin canıma, xoş gəldin dərmani-mən,
Ey dinü, ey imani-mən, ey bəhri-gövhərdari-mən!*

*Ey qaranlıq gecəyə məşəl, ey bikönüllərə silsilə,
Ey hər qafilin qıbləsi, ey qafili-salari-mən!*

Həm yolkəsən, həm rəhbər, həm Aysan, həm Müştəri,
Həm buna başçı, həm ona başçı, həm xəzinə, ona açari-mən.

Yusif peyğəmbər kimi gəlirsən ki, Müştəri istəyirəm,
Odlar yaxırsan Misir bazarın, yanır bazari-mən!

Həm Musa mənim Turumda, mənim əzabkeş İsam,
Həm nuri-nuri-nuri mən, həm Əhmədi-Muxtari-mən!²⁷⁴

كان سو همه عشق بُدو لا بود

گفتا که بسوزم ار بیایم

²⁷⁴ای یار من ، ای یار من ، ای یار بی زنهار من
ای دلبر و دلدار من، ای محرم و غمخوار من
ای در زمین ما را قمر ، ای نیمشب ما را سحر
ای در خطر ما را سپر ، ای ابر شگر بار من
خوش می روی در جان من، خوش می کنی درمان من
ای دین و ای ایمان من ، ای بحر گوهر دار من
ای شب روانرا مشعله ، ای بی دلانرا سلسله

Bütün bu nümunələr onu göstərir ki, Rumi lirikasında eşqin tərənnümü çox genişdir. Onun nitqindəki eşq – ilahi eşqdır. Bu eşq insanlarda xeyirxah duyğular, mərhəmət yaradır. Onu kamilləşdirir, insani keyfiyyətlərini artırıb, şeytani keyfiyyətlərini məhv edir. Əxlaqi cəhətdən yüksələn insan eşqin sayəsində ən ülvi varlıq dərəcəsinə - Allahın dərəcəsinə yaxınlaşır.

Rumidən əvvəl Şərqi islam fəlsəfəsi, kəlam, irfani düşüncə təkamül yolu keçmişdi. İrfani poeziyada Sənai və Əttar kimi qüdrətli şairlər yetişmişdi. İslam fəlsəfəsinə qədim Hind fəlsəfi konsepsiyası olan vəhdəti-vücudu İbn əl-Ərəbi gətirmişdi. O, Ruminin müasirlərindən idi. Rumi adı çəkilən həmin ariflərin fikirlərindən faydalanaraq, irfani fikirlərə elə bir təkan verdi ki, özü təsəvvüf və irfanda novator oldu, Şərqi ən böyük arifi ləqəbini aldı. O, dini-fəlsəfənin ən səmərəli fikirlərini sistemləşdirdi.

Şairin divanında vəhdəti-vücut fəlsəfi konsepsiyasının bir çox müddəalarını şərh etmişdir. Məsələn, şairə görə, ruh əsas substansiya, maddi varlıq isə onun təzahürüdür:

Yarandı cövhəri aləmi-əzhdə ruhun əsası,
Ruhun kölgəsidir ərzini ürəyi, külli varlığı!²⁷⁵

Rumi hesab edir ki, ruhun mənbəyi Allahdır və bütün ruhlar sonda ona qayıdır: «فنا في الله و سپس بقا بالله» (Əvvəl fənafillah, sonra bəqəbillah). Onun fikrincə, biz Allaha doğru gedirik, “Allahdan başqa heç bir şey yoxdur”. O, hər şeyi bilir, yəni “hər şey onda, o da

---

ای قبله‌ی هر قافله، ای قافله سالار من
هم رهزنی هم رهبری، هم ماهی و هم مشتری
هم این سری هم آن سری ، هم گنج و استظهار من
چون یوسف پیغامبری، آبی که خواهم مشتری
تا آتشی اندر زنی در مصر و در بازار من
هم موسیقی بر طور من ، عیسیء هر رنجور من
هم نور نور نور من ، هم احمد مختار من

²⁷⁵ پس بود دل جوهر و عالم عَرْض سایه دل چون بود دل را غرض

hər şeydədir”. Şair deyir: “ İki aləmdə yəzdandan başqa kimsə yoxdur”. Bu, İbn Ərəbinin söylədiyi vəhdəti-vücutdur. Rumi “vəhdəti-vücut” fəlsəfi konsepsiyasını ortodoksal islam nöqtəyi-nəzərindən izah edir.

İrfan əhli ağı son reallıq kimi qəbul etmədiyindən, Platonu “irfanın atası” adlandırmışlar. Lakin bir çoxlarının fikrincə, onu islam irfandan böyük zaman məsafəsi ayırır. Mövlana eşqdə platonikdir, lakin öz baxışlarını da ona əlavə etmişdir. Qeyd edildiyi kimi, onun fikirləri vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin təsdiqi idi.

Rumi mənəvi təkamülü qəbul etmişdir. Bununla bağlı çoxlu nəzəriyyələr vardır. O, qəzəllərində insan ağı, insanın özü, qəzavü-qədar, ixtiyar, düşüncənin və ruhun əbədiliyi (insanın təkamülü və şəxsiyyətin əbədiliyi) barədə bir çox mətləbləri açmışdır.

Onun “Məsnəvi”si “asimani kəlam”ın, “Şəms divanı” isə eşq və ibadətə mənəvi seyri idi. Mövlana islam maarifindən bəhrələnilib təsəvvüvdə yüksək məqama çatmışdı. Rumi “eşq” məzhəbini yaradanlardandır. Elə bir eşq ki, pakdır, bütün ilahi xüsusiyyətləri, mənəviyyəti özündə əks etdirir.

Rumi *qəzavü-qədar* və *faili-muxtar* məsələsində fatalistdir. O, “Məsnəviyi- mənəvi”sində misal gətirdiyi təmsilləri ilə insanın faili-muxtar olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Həqiqətdə fatalist olmasına baxmayaraq, bir növ insanı “ixtiyari düşüncə” və ya “ikinci ixtiyar” sahibi kimi qəbul etmişdir:

“Sabah o, bu olsun” heç demə,
Bu dəlili-ixtiyardır, bilsənə!²⁷⁶

Şair bəzi şeirlərində insanı faili-muxtar kimi təqdim etmir:

Onun əlində xəlbirəm,
Əlində hərlədir mənəi.

---

²⁷⁶ اینکه فردا آن کنم یا این کنم این دلیل اختیار است ای صنم

Xəlbir olmaqdır mənim işim,
Xəlbir hörmək işidir yəni²⁷⁷.

O deyir ki, hətta faili-muxtarlığı güman etməyi də bizə Allah bağışlamışdır.

Bəzən düşünürük ki, hər şey bizdəndir,
Bu da səndəndir, fikrin mayası sənsən²⁷⁸.

Rumi bu dünyanı qeyri-sabit, müvəqqəti saymış, hamının əslinə, ibtidasına qayıdacağına inanmışdır. O, ölümü yeni bir təvəllüd hesab etmiş və ölümü insanın Allaha qovuşması kimi qəbul etmişdir. Onun nəzərinə, ruh yoxa çıxmır, fani deyildir.

Anladım, ölüm - elə ömrün özüdür,
Bundan qurtuluş - əbədi bir həyatdır!²⁷⁹

O, ölümün özünə də hərbə-zorba gəlir:

مرگ اگر مرد است آید پیش من
تا کشم خوش در کنارش تنگ تنگ
من ازو جانی برم بی رنگ و بو
او ز من دلقی ستاند رنگ رنگ

Ölüm kişisə, çıxsın qarşıma,

---

²⁷⁷ غریبلم اندر دست او در دست میگرداندم
غریبیل کردن کار او غریبیل بودن کار من
²⁷⁸ گه گه گمان بریم که این جمله فعل ماست
این هم ز تست ، مایه‌ی پندار ما توئی

²⁷⁹ آز مودم مرگ من در زندگیست
چون رهم زین زندگی پابندگیست

Ondan feyz alım bərk-bərk!

Ondan can alım, iysiz, sədasız,
O məndən paltar rənk-rənk!

Cəlaləddinin irfani fikirləri din fəlsəfəsindən qaynaqlanır. Onun fikrincə, insanın mənəvi varlığı vəhdəti-vücut fəlsəfi konsepsiyası ilə izah edilməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, o, eşqin və ağılın ziddiyyətini göstərmiş, bu təzadı həqiqət məqamına çəkmişdir. Adi misallarla eşqin üstünlüyünü sübut edərək hər şeyi saf eşqdən bilmişdir.

Allahdan gələn eşq hər şeydir, hər şey ona məxsusdur, ondan qeyri heç bir şey yoxdur: “İki aləmdə yəzdandan başqa kimsə yox”. Hər bir “çoxluq” vəhdətə bağlıdır, “çoxluq”la “vəhdət” arasında dərin bir bağlılıq vardır. Vəhdəti-vücudu islam fəlsəfəsinə gətirən İbn əl-Ərəbinin fikirləri ilə Ruminin fikirləri bir-birini tamamlayır.

Nur Rumi **şeirində** xüsusi bir mənə kəsb edir. müqəddəs kitablarda da yazılmışdır ki, Allah asimanların və yerin nurudur. Şair şeirlərində həyatı və əbədiyyəti nurla bağlayır, həyatda hər şeyi nurla bitirir. Nur istəyirsən, nurani ol:

Asiman kimi nurla dol,
Bağ kimi yamyaşıl ol!²⁸⁰

Ruminin düşüncəsində nurani adamlarda ilahi keyfiyyətlər çox olur. İnsanlar ilahi keyfiyyətlər kəsb etdikcə nurani olurlar, onların sifətindən sanki nur yağır. İlahi keyfiyyətlərdən uzaqlaşanların isə üzündən zəhrimar yağır. İnsanların daxilində olan ilahi keyfiyyət istər-istəməz onlarda həmin sifətlərə qarşı bir nifrət yaradır. Nur üzlü insanlara rəğbət, onlarla ünsiyyətə can atma insanların daxilindəki ilahi zərrədən irəli gəlir:

---

²⁸⁰پر نور شو چون آسمان
سر سبز شو چون بوستان

Allah nurunun laməkanlığı,
Əzəli, əcəli, indisi hanı?

Əzəl sənsən, əcəl də sən,
Hər iki bir, bil olanı!²⁸¹

Rumiyə görə Haqq aşıqləri “eşqin nurundan” doğulmuşlar:

Ey eşq, cümlə şad sənənlə hər dəm,
Nurundan yarandı aşıqlər müdam!²⁸²

Rumiyə görə, bütün kainat Allahın təzahürüdür. Hər şey onun hökmündə olub Ona doğru hərəkət edir. **Mövlana şeirində** şəriət, təriqət mərhələsini keçib, ürəyini çirkinliklərdən təmizləməklə, daxili səfa ilə həqiqətin kəşfinə tərəf gedir. O, zahiri işlərə etinasızdır. O, bir salıq kimi yetkinliyə çatmış, öz fəziləti sayəsində zəmanəsinin elmlərinə yiyələnmişdir. O, irfan sahibi olan ən böyük arifdir.

İnsanın xilqəti barədə müsəlmanların səmavi kitabı olan Quranda deyilmişdir: «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» (Adəm gildən yaradılmış və Allah öz ruhundan onun bədəninə üfürmüşdür. Buna görə də Adəmin ruhu pak və ilahidir, Allah kimi əzəli və əbədidir) Ruh çox mühüm bir məsələdir, onun şərhindən insandan xüsusi məharət tələb edir. İnsan mənəviyyatında baş verən prosesləri izləmək, onları şərh etmək üçün sufizmin özünəməxsus mərasimləri, rəqsləri, musiqisi vardır. Məhz onların vasitəsilə insanın ruhunda

---

²⁸¹لامکانی که در آن نور خداست
ماضی و مستقبل و حالش کجاست
ماضی و مستقبلش نسبت به تست
هر دو یک چیزند و پنداری که دواست
²⁸²ای عشق، که جمله از تو شادند
وز نور تو عاشقان بزادند

ekstaz vəziyyəti yaradılır və mənəviyyatda baş verən dəyişikliklər izlənilir.

Cuşa gəlmiş insanın düşüncəsini xeyirxah və bədxah niyyətlərə istiqamətləndirmək olar. Bunun qarşısını almaq üçün Ruminin fəlsəfəsi konsepsiyasında insan ekstaz vəziyyətə çatmaqla ilahi duyğulara yiyələnməlidir ki, onun qəlbində saflaşma, çirkin ehtiraslardan təmizlənmə baş versin. Bütün bu prosesin özü də dərin fəlsəfi mühakimələr tələb edir. Həmin fəlsəfi mühakimələri Rumi özünün şerhlərində konseptual şəkildə vermişdir.

Ruminin dedikləri özündən əvvəlki sufi şairlərinin dediklərinin davamıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Rumidən əvvəl sufizmin elmi-fəlsəfi mahiyyətini İbn əl-Ərəbi, Sənai və Əttar kimi dahilər şərh etmişlər. Məsələn, İbn Ərəbi, ümumiyyətlə, insanı yer üzündə “naibül-həqq” hesab etmişdir. O, “Fütuhət-e məkiyyə”sində “insanül-kamil” barədə bir çox mətləblərə toxunmuşdur. İbn Ərəbinin şərhçilərindən və ardıcılardan olan Əzizəddin Nəsəfi (XIV əsr), Əbdülkərim Cili (1311-1367) də “Əl-insanül-kamil” adlı kitab yazmışlar. İbn Ərəbinin nəzərinə, bütün peyğəmbərlər kamil insandırlar, onların ən yüksək kamillik mərtəbəsində olanı isə Həzrəti-Məhəmməddir.

İbn Ərəbi deyir: “Kamil insan mövcuddur, aləm daim dostun mühafizəsindədir. Kamil insan peyğəmbərə aiddir. Sonra vəli, ondan sonra vəsi və ondan sonra kamil arif gəlir...” Amma Ruminin fikrincə, “formaca insan kiçik dünya, mənaca böyük aləmdir”. Məsnəvidə deyildiyi kimi:

Kiçik aləm surətində qalan sənsən,
Böyük aləm mənasında olan sənsən!²⁸³

Ruminin fikrincə, insanın zəti ilahi olmuş, ruhu Allahdan gəlmişdir. İnsan kamalı ilə özünün varlığını dərk edib güclü ola bilər. O, Quran mətninə istinad etməklə məsnəvisində bir çox mətləbləri

---

پس به صورت عالم أصغر تویی²⁸³
پس به معنی عالم اکبر تویی

açmışdır. Şair iddia edir ki, kamil insan o insandır ki, Allahla vəhdəti hiss edir, əməllərində Allahın iradəsini əsas götürür:

مرد خدا گنج بود در خراب	... مرد خدا شاه بود زیر دلخ
مرد خدا نیست ز نار و ز آب	مرد خدا نیست ز باد و ز خاک
مرد خدا بارد دُر بی حساب	مرد خدا بحر بود بی کران
مرد خدا نیست فقیه از کتاب	مرد خدا عالم از حق بود
مرد خدا را چه خطا و صواب	مرد خدا زان سوی کفرست و دین

Allah adamı dərviş paltarı altında şahdır,
 Allah adamı xarabalıqdakı xəzinədir.
 Allah adamı küləkdən, torpaqdan deyil.
 Allah adamı oddan, sudan deyildir,
 Allah adamı sahilsiz dənizdir,
 Allah adamı dürr saçır daim.
 Allah adamı Haqdan olan aləmdir.
 Allah adamı kitablı fəqih deyil.
 Allah adamı küfrdür, dindir.
 Allah adamı nə xəta, nə savabdır!

Beləliklə, insan Allahın adamıdır və öz düşüncə tərzinin pərvərişi və təkamülü ilə kamala çatıb kamil insan ola bilər. Ruminin fikrincə, insanın sifətləri Quranda gəlmiş ilahi sifətlər və kamil insanın təzahürüdür. **Buna görə də** Allahın əmri ilə mələklər ona səcdə etmişlər. Hər bir ruh öz həyatını Allahda başladığından Allah yanında əbədiyyət qazanır:

میان حرم سبحانی	ز کجا آمده ای می دانی؟
آن مقامات خوش روحانی؟	یاد کن هیچ بیادت آید
لاجرم حیره و سرگردانی	پس فراموش شدستنت آنها
این چه بیعت بدین ارزانی؟!	جان فروشی بیکی مشتت خاك
نی غلامی ، ملکی ، سلطانی	باز ده خاك و بدان قیمت خود

Haradan gəldiyini bilirsənmi?
 Sübhanın hərəmindəsən.

Xatırla, heç yadına düşürmə?
 Sənin o ruhani məqamların.
 Deməli, onları unutmuşsan,
 Ondən heyran, sərgərdənsən.
 Bir ovuc torpağa can satırsən,
 Bu necə də ucuz alverdir.
 Torpağı qaytar, qiymətini bil,
 Sən qul deyilsən, şahsən, sultənsən!

Bütün bu nümunələrdən aydın olur ki, Rumini olduqca aktual dini-fəlsəfi məsələlər düşündürmüş və o, həmin məsələlərə məntiqə uyğun şərhlər vermişdir. **Ona görə də** şairin şeirlərində dərin fəlsəfi mənə var. Ruminin dili də sadədir və sadə dillə dərin mənə ifadə edir.

Mövlananın lirikası bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. Onun dili lətif və incədir. Hiss və duyğular orada təlatümə gəlir, aşiqənə və arifənə məzmun ifadə edir, şairin söz seçimində yeni tərkiblər çoxdur. Həmin bədii ifadə vasitələrinin gücü ilə şair insana sevinc bəxş edir, onu düşündürür, fəlsəfi düşüncələrə qərqr edir, kədərləndirir və dünyanı, Allahı dərk etməyə kömək edir.

Onun poetikasında eşqin tərənnümü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə Şərq ədəbiyyatında eşqi tərənnüm edən poeziyaya Rumi səpkində yazılmış şer deyirlər. Dahi M. Füzuli də həmin səpkin görkəmli nümayəndələrindən idi.

Poeziyada obrazlı düşüncə ən mühüm məsələdir. Fars mənbələrində obrazlı düşüncəni bəzən “xəyalın surəti” kimi də təqdim edirlər. Terminlərin dəyişməsi heç də mənəni və mahiyyəti dəyişmir. Obrazlı düşüncə hiss və duyğuların xüsusi pafosla ifadəsi deməkdir. “Xəyal”, “obrazlılıq” bir çox şairlərin şeirində təsvir və “zehni xəritə” mənasında işlənmişdir.

İran ədəbiyyatında Rumini üslubuna görə İraq səbkinə aid edirlər. Tədqiqatçıların bəzisi Xorasan səbkinin aradan çıxmasını və İraq səbkinin meydana gəlməsini monqol hücumu ilə əlaqələndirir. Çünki XIII əsrin əvvəllərində monqolların Xorasana hücumu nəticəsində İranın iqtisadiyyatına, əkinçiliyinə, mədəniyyətinə ciddi

zərbə dəydi. Nəticədə, xalqın dincliyə, sabitliyə, əmniyyətə ehtiyacı yarandı. Həmin dövr monqolların vəhşiliyini bir çox mütəfəkkirlər qəzavü-qədər, alın yazısı hesab etdilər. Yazıçılar, ədiblər, alimlər yavaş-yavaş daxili aləmlərinə üz tutdular, puç dünyanı əldən buraxıb mənəvi və axirət məsələlərinə önəm verdilər. Bütün bunlar təsəvvüfün yayılmasına səbəb oldu, Xorasan sufilərinin üslubu gücləndi.

Şeirdə zahiri söz təmtərağı yavaş-yavaş zəiflədi, öz yerini irfana verdi. Çünki sufi şairlər mədhə layiq bir şəxs görmürdü, hətta Sədi bir qəsidəsində şahı mədh etmək yerinə ona nəsihət vermişdir.

Səlcuqilər dövründə İranda yayılmış irfan bu dövrdə özünün ən yüksək mərhələsinə çatdı. Əvvəlki sufianə düşüncələr qüvvətləndi, təsəvvüfə maraq hədsiz dərəcədə artdı. Şeirdə Sənai irfana bir qapı açdı və irfani şeir bu əsrdə sürətlə inkişaf etdi. Asimani məşuqə tədricən yer məşuqəsinin yerini tutdu. Təmtəraqlı söz və zahiri bərbəzək əlamətlərinin yerini mənə və daxili aləm məsələləri fəth etdi. Qəzəl janrında dərin mənalı irfani şeirlər yaranmağa başladı.

Bu dövrdə irfani ideyalara maraq artmışdı və Rumi XIII əsrdə ən böyük irfan şairi oldu. Beləliklə, şairlərin daxili dünyaya, sufiliyə, irfana üz tutmaları şeirdə İraq səbkini yaratdı. İraq səbkində yazan şairlər Mərkəzi İranda (Ərak, Şiraz, İsfahan, Kaşan və s.) yaşadıkları üçün bu səbk belə adlandırılmışdır. İraq səbkinin zirvəsi XII - XIII əsrlərdir. Fars şərinə İraq səbki hələ XVIII əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Şairlər bu səbk formalaşana qədər İraq və Hind səbkləri arasında ortağ xüsusiyyətlərə malik səbki-həqiqidə də yazırdılar. Ancaq o **səbkdə** yazan şairlərin **şeirləri** heç də XII – XIII əsr poeziyası qədər əsrarəngiz deyildi.

İraq səbkinin xüsusiyyətləri də diqqətəlayiqdir. Belə ki, o, dil baxımından Xorasan səbkinin çərçivəsini qorumaqla bərabər yeni xüsusiyyətlər qazanmışdır. Xalq dili ilə ünsiyyətdə olmuş, köhnə sözlərin yerinə xalq arasında işlənən ərəb sözlərini qəbul etmişdir. Dilçilik baxımından da dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, İraq səbkində olan şairlərin dilində yeni söz və ifadələrə, qədim Xorasan ləhcəsinin söz və tərkibləri vardı.

Fikir baxımından da İraq səbki səciyyəvidir. Orada irfani məsələlərə daha çox əhəmiyyət verilmişdir: eşqə sitayiş, mübaliğə, irfana rəvac verilməsi, qəmginlik, fəraq, qəzavü-qədər, zəiflik, məşuqun məqamının ucalığı, elmilik və s.

Ruminin əsərləri məna baxımından İraq səbkindən qaynaqlanmışdır. Amma ayrı-ayrı elementləri, dərin irfani mətləbləri, həyəcan, hal, cəzb, ilham məsələlərini nəzərə aldıqda onun fərdi üsluba malik olduğunu görürük. Onun şeirləri dil baxımından Xorasan şairlərinin üslubuna oxşayır. Bu da Mövlananın ana dilinə olan məhəbbətindən irəli gəlirdi. (Deyilənə görə, onun anası xorasanlı olmuşdur) Onun **şeyrinin** dili sadə və canlıdır. Məşhur şairlərə nisbətən poetik fiqurlardan az istifadə etmişdir. Əsərlərində türk, yunan sözlərinə də rast gəlinir. Onun şeirlərində yunan və türk sözlərinin işlənməsi musiqi və ritm baxımından xüsusi ahəng yaradır.

من کجا شعر از کجا ، لیکن به من در می دم
آن یکی ترکی که آید گویدم « **هی کیمسن** »

Mən hara, şeir hara, lakin bir pıçıldı,
Türkcə məndən soruşur: “**ey kimsən?**”

Mövlananın qəzəlləri qafiyə baxımından güclüdür. Onun əsərlərində daxili qafiyənin olması fərdi üslubundan irəli gəlir. Ondən əvvəl farsdilli poeziyada Xaqani Şirvani belə şeirlər yazmışdır. Onun poeziyasının başqa bir xüsusiyyəti isə şerdə musiqinin yaradılmasıdır. Şair sözləri məharətlə seçib **şeyrdə** elə yerləşdirmişdir ki, sözlərdəki hərflərin ahəngi xüsusi musiqi yaratmışdır:

خواجه بیا، خواجه بیا، خواجه دگر بار بیا
دفع مده ، دفع مده ، ای مه عیار بیا

Xacə gəl, xacə gəl, xacə yenə gəl,
Yox demə, yox demə, ey comərd gəl

بهار آمد ، بهار آمد ، بهار مشکبار آمد
 نگار آمد ، نگار آمد ، نگار بردبار آمد
 سماع آمد ، سماع آمد ، سماع بی صداع آمد
 وصال آمد، وصال آمد، وصال پایدار آمد

Bahar gəldi, bahar gəldi, müşk səpən bahar gəldi
 Nigar gəldi, nigar gəldi, dözümlü nigar gəldi.
 Səma gəldi, səma gəldi, baş ağrıtmayan səma gəldi,
 Vüsal gəldi, vüsal gəldi, daimi vüsal gəldi.

بیایید بیایید که گلزار دمیده‌ست
 بیایید بیایید که دلدار رسیده‌ست

Gəlin, gəlin ki, gülzar çiçəklənmişdir,
 Gəlin, gəlin ki, dildar gəlib çixmışdır.

بجز با روی خوبت عشق بازي
 حرامست و حرامست و حرامست
 بهر دم از زبان عشق بر ما
 سلامست و سلامست و سلامست

Sənin gözəl üzündən başqa eşqbazlıq etmək,
 Haramdır, haramdır, haramdır.
 Hər an eşqin dilindən mənə deyilən:
 Salamdır, salamdır, salamdır.

ای هوسهای دلم بیا بیا بیا بیا
 ای مراد و حاصلم بیا بیا بیا بیا
 از ره و منزل مگو ، دیگر مگو دیگر مگو
 ای تو راه و منزلم ، بیا بیا بیا بیا
 در ربودی از زمین یک مشت گل یک مشت گل
 در میان آن گلم بیا بیا بیا بیا

Ey qəlbimin həvəsləri, gəl, gəl, gəl, gəl
 Ey muradım və hasilim, gəl, gəl, gəl, gəl.

Yoldan və mənzildən demə, bir də demə, bir də demə!
 Sən mənim yolum və mənzilimsən, gəl, gəl, gəl, gəl.
 Söylə, yerdən bir ovuc torpaq, bir ovuc torpaq...
 O torpağın arasındayam, gəl, gəl, gəl, gəl.

این کیست این؟ این کیست این؟ هذا جنون العاشقین
 از آسمان خوشتر شده در نور او روی زمین

Bu, kimdir kim? Bu, kimdir kim? Aha aşıqlərin dəlisi
 Yer üzü onun nurunda asimandan da gözəl oldu.

بتازید ، بتازید که چالاک سوارید
 بنازید ، بنازید که خوبان جهانید
 خموشید ، خموشید ، خموشانه بنوشید
 بیوشید ، بیوشید ، شما گنج نهانید

Capın, qapın, siz çevik süvarisiz
 Naz edin, naz edin ki, dünya gözəlisiniz.
 Sakit olun, sakit olun, sakitcə için,
 Örtün, örtün, siz gizli xəzinəsiniz.

Rumi poeziyasının bədii xüsusiyyətlərindən biri də novatorluqdur. Şair ilk dəfə farsdilli poeziyada elə nadir **şeir** nümunələri yaratdı, poetik fiqurlardan, sözün sehrindən elə məharətlə istifadə etdi ki, ondan sonra gələnlər Rumi təsirindən xilas ola bilmədilər. Beləliklə, farsdilli poeziyada Rumi ədəbi məktəbi yarandı və 800 ildir bu ədəbi məktəb davam edir.

Onun qəzəllərində mövzu vəhdəti vardır. Bu da divan ədəbiyyatının poetik tələblərindən irəli gəlir. Belə ki, divana daxil olan **şeyrlər** bir-birlərini tamamlamalıdır. Başqa sözlə desək, divan mirvari bağıdır və ona daxil olan bütün **şeyrlər** bir-biri ilə bağlıdır. Ortadan bir **şeyrin** çıxması ilə sanki həmin mirvari bağı qırılır və mənə itir.

Onun şeirində eyham olduqca qüvvətlidir; Quran ayələrinə, dastanlara işarə İraq səbkinin başlıca tələblərindən idi və şair həmin

üslubdan məharətlə istifadə etmişdir. **Eləcə də** sözün ifadə tərzindəki səmimiyyət onun şeirinin özünəməxsus cəhətlərindəndir. Qeyd etməliyə ki, onun şeirləri səmimi, üslubi baxımdan kamildir

Rumi monqolların istilasını dövründə yaşayıb qanlı hadisələrin şahidi olmuşdur. XIII əsr elə bir dövr idi ki, qətlər, işgəncələr, insan başlarından minarə tikmək, zorakılıq, oğurluq, qarət, qətləmlər baş alıb gedirdi. Elə zamanə idi ki, zorakılıq və qanunsuzluq, ədalətsizlik hökm sürürdü, bəşər mədəniyyəti iflasa uğrayır və zəifləyirdi, elmin genişlənməsinə layiqincə diqqət yetirilmirdi. Belə bir keşməkeşli zamanədə peyğəmbəranə fikirlərə ehtiyac var idi. dövrün peyğəmbəri meydana çıxıb Şərq xalqlarını mənəvi tənəzzüldən xilas etməli idi. Həmin xilaskar Rumi oldu. O, Kiçik Asiyada - Konyada yaşasa da, bütün Şərqi taleyini düşünürdü.

Mövlananın dərin fikirlərini dərk edənlər onun səmavi kəlamına o dərəcədə vurğun olurdu. Qurandan gələn çoxlu işarələrə görə, Əbdürrəhman Cami kimi dahilər onun məsnəvisinə “fars Qurani” adı vermişlər.

Bu dünyada pisliklərə qalib gələn, insanpərvər, humanist, fikir sahibləri var. Onlar insanların rahatlıq və xoşbəxtlik içində yaşamasına çalışırlar, insanları fəlakət girdabından xilas etmək üçün fəzilət şəhəri yarada bilirlər. **Ona görə də** sülh və dostluğun başlanğıcı olan hər hansı bir fikir dərk edilməlidir. Bəşər cəmiyyətində dostluq, qarşılıqlı yardım, sülh dəmir prinsiplərə söykənməlidir. Həmin prinsiplər bəşər tarixində Rumiyə məxsusdur. Onun prinsipləri irqçiliyi, əqidə ixtilaflarını, dünyabaxışları, bir sözlə, hər şeyi kənara qoyur, yalnız insanlığı qəbul edir.

Ruminin **şeyri** insanı məkandan məkansızlığa aparır, narahat dünyadan xilas dünyasına çatdırır. Məyusluqdan çıxardığı və fəlakətlər arasına atdığı insan ümidvar olur, qəlbi fani dünyanın qəm və kədərindən azad olur, səmimiyyətə doğru gedir. İnsan yalnız şadlıq, azadlıq haqqında düşünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, o, ustalıq xatirinə yazmayıb, əksinə, günahkar fikirlərdən xilas olmaq, ruhun əbədiyyəti naminə yazıb, maddi dünyanın puç düşüncələrindən azad olmaq üçün yazıb. Onun

şeyrləri təlatümlü ruhdan keçib, zövq-səfa tapıb, oxucusunda dərin təəssürat yaradıb, onun qanına hopur, oxucu nadürüst, xain və pis fikirlərdən xilas olub, nicat tapır.

O, nurla qovuşan, məşuqu ilə bir olan aşıqdir, mənəm-mənəmlikdən uzaqlaşıb bir olur. Onun sözü insana ümid verir ki, insan özünü tapsın və sonra öz tanrısını tanısın, axirətə, ruha, onun əbədiliyinə inansın.

Ruminin insana sədaqəti və heyranlığı ondadır ki, şair-filosof hamının kamil insan olmasını, ilahiliyi təcəssüm etdirməsini istəyir. **Ona görə** kamalın təzahürü təkcə günəş məqamına malik olmaqla bağlı deyil, əksinə, eşq və məhəbbət kamillik zirvəsidir. Rumini layiqincə dərk edənlər bu məqama çatır. O, əqidə sahibi idi, özü vəcdə gəlir, hala çatır, ilham alaraq cəzbə, şövqə, səma halətinə düşərək şeir deyirdi. Hamı onu özündən üstün bilirdi. Hamı ondan kəramət görmüşdü. Amma şair özünü aşağı tutur, kamal təzahürü, “xəlifeyi-Allah” kimi qəbul edirdi.

Ruminin ədəbi irsi təksə farsdilli Şərq ədəbiyyatının deyil, vahid Şərq ədəbiyyatının və dünya ədəbiyyatının nadir incisidir.

Qanei Tusi

Məliküşşüəra Əmir Bəhaləddin Əhməd bən Mahmud Qanei Tusi fars dilində yazan Kişik Asiya (indiki Türkiyə ərazisi) şairlərindən olsa da, İranın Tus şəhərində anadan olmuşdur. Monqolların hücumunadək şair Xorasanda yaşamış və sonra vilayəti tərk etmişdir. Onun “Kəlilə və Dimnə” kitabının müqəddiməsindən və Əflakinin “Mənaqeb əl arifin” (مناقب العارفين) kitabından məlum olur ki, şair 1218-1219-cu illərdə Xarəzmşah qoşunlarının dağıdılması ilə əlaqədar pərakəndə düşmüş qoşun hissələri ilə birlikdə Hindistana getmişdir. Ancaq orada çox qalmamış, su yolu ilə Yəmənin Ədən və Səna, sonra Mədinə, Məkkə, Bağdad şəhərlərinə getmiş və sonda Kiçik Asiyaya qayıdıb Əlaəddin Keyqubad Səlcuqinin sarayında yaşamışdır.

Qanei əsərlərində dövrünün hökmdarları olan Qiyasəddin Keyxosrov Sanini(1234-1244), İzzəddin Keykavusu (1234-1246)

mədh etmişdir. Onun “Kəlilə və Dimnə” kitabının sonunda olan qeydlərindən məlum olur ki, şair 40 il Kiçik Asiya Səlcuqlarının sarayında olmuş və onları mədh etmişdir. Şairin həm də, “Səlcuqnamə” adlı məşhur əsəri var, çox təəssüflər olsun ki, həmin kitabdən az hissə əlimizdə var. **Şairin mədhiyyələrindən də nümunələr çox azdır.** Bəzi tarixi qeydlərdə göstərilir ki, “Səlcuqnamə”də beytlərin sayı 100 mindir. Ancaq onun bir qismi İbn Ləbibinin “Əlavəmə ələlaiyə” (الأوامر العلانية) kitabında saxlanmışdır. Həmin hissədə Ləbib, hətta Qaneinin adını çəkir. Olsun ki, Ləbib Kiçik Asiya hökmdarları olan I Qiyasəddin Keyxosrovun və ya Ələəddin Keyqubadın dövründə sarayda olmuşdur. Ləbib kitabında “Səlcuqnamə”nin qısa məzmununu vermişdir. Həmin hissədə Keyxosrov və Keyqubada aid olan beytlər öz əksini tapmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, Ləbibinin kitabında Atamülk Cuyənin “Cahanqoşay” (جهانگشای) kitabından da nümunələr var. Ancaq bu da təkzibolunmaz faktıdır ki, Ləbib kitabında Qaneinin “Səlcuqnamə”sindən Rum Səlcuqlarına aid olan min beyti vermişdir. **Qanei “Səlcuqnamə”sini mütəqarib bəhrində yazmışdır.**

Şair “Kəlilə və Dimnə” poemasını da mütəqarib bəhrində yazmışdır. Kitabda şahların əyaləti, onların şəxsi keyfiyyətləri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Şair əsərini Keykavus saniyə ithaf etmişdir. Poemanın sonunda şair qeyd edir ki, “Kəlilə və Dimnə” əfsanəsini nəzmə çəkərkən heç bir epizodu ixtisara salmamışdır. Bu poemanın əlyazması Britaniya muzeyində saxlanılır.

Şair poemasını 1264-cü ildə bitirmişdir. Poema 4500 beytdən ibarətdir. Şairin 1273-cü ildən sonrakı həyatı barədə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Çox güman ki, şair uzun ömür sürmüşdür. Çünki həmin 1264-cü ildə artıq şairin 75 yaşı var idi.

Qanei Tusinin **şeyrləri** özünün bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

که چیزی نباشد و رای خرد
خرد دستگیر و خرد رهنمای
خرد ره نماید سوی روشنی

بداند شناسند نیک و بد
خرد جانفروز و خرد دلگشای
خرد دور دارد ز کبر و منی

خرد راه جوید سوی کردگار
 خرد دارد آموزگار روان
 خرد داردت شاد و پیروزبخت
 مخالف نباشد مگر سوگوار
 خرد پیشوایست و روشن روان
 خردمند مردم توانا بود
 خرد بهره بخشید ز کام و امید
 خرد سر بر ارد بچرخ بلند
 جهان مر خرد را بود زیر دست
 خرد پیشواییست با فرهی .....²⁸⁴

خرد باز دارد ز ناخو کار
 اگر پیر باشد کسی ورجای
 خرد بر تو آسان کند کار سخت
 بجایی که باشد خرد با تو یار
 خرد پیر و فرتوت دارد جوان
 خرد رامش جان دانا بود
 خرد جاودان روی دارد سفید
 خرد یار خواهد دل هوشمند
 خرد دارد آگاهی از هر چه هست
 خرد پهلوانیست بازو قوی

Zərdüşt Bəhram Pəjdo

Zərdüşt Bəhram Elxanilər dövründə yaşamış zərdüştü şairlərindəndir. Onun atası Bəhram alim, həkim, musiqiçi, pəhləvi dilini bilən olmuş və Kirmanda yaşamışdır. **Zərdüşt də** astronomiya, riyaziyyat, dini, şəriəti dərinədən bilmişdir. O, gənc yaşlarından şairliyə meyl göstərmişdir. İslami dövrdə onun qələmindən sanballı

²⁸⁴ Yaxşını-pisi bilənlərə məlumdur ki, ağıl olmasa, heç nə olmaz, Ağıl can yandırır, ağıl şadlandırır, ağıl əlləri bağlayır, ağıl yol göstərir.

Ağıl insanı nifrətdən. ədavətdən uzaqlaşdırar, ağıl işığa doğru insanı aparar.

Ağıl insanı pis işdən qaytarar, ağıl Allaha aparar yolu axtarar.

İnsan cavan olsun, ya qoca, yenə də onun müəllimi ağıldır.

Ağıl sənin çətin işini asan edər, ağıl varsa, xoşbəxtsən, qalibsən.

Sən ağıl olsa, kədər səndən uzaq olar.

Qocanın, əldən düşənin ağıl varsa cavandır, ağıl işıqdır, gələcəyi göstərəndir.

Ağıl alimin canını ram edir, ağıllı insan güclü olur.

Ağıllının üzü daim ağ olur, ağıllı uğurlu olur, kam alır.

Ağıllı insanın qəlbi də ağıl istər, ağıllı həyatda yüksələr.

Ağıllı adamın hər şeydən xəbəri olur, dünya ağıllının əlinin içində olar.

Ağıllı bir pəhləvandır, qolları güclü olur, ağıl fərəh mənbəyidir...

əsərlər çıxmışdır. Onun atası Bəhram Pəjdə da şair idi və yaradıcılığından **yalnız** bir “Bahariyyə” qalmışdır.

Zərdüştin isə “Ərdavirafnamə”(ارداویرافنامه) adlı əsəri əlimizdə var. Bu əsər “Ərday Viraf”(اردای ویراف) kitabının fars dilinə tərcüməsidir. Bu kitabda Zərdüştin dinin müqəddəslərindən, Ərdaydan, Mərdisnandan, Ərdəşir Papəkin müasirlərindən , 40 min kahin içərisindən seçilmiş yeddi möbiddən, onların təlimindən, yəzdandan, mənəvi dünyanın sirlərindən, behiştədən, cəhənnəmdən bəhs olunur. Əsərdə xeyir, şər işlər şərh edilir. Ərday Viraf yer üzündə insan bədənində olanda onun ruhunun yeddi günlük meracı və həmin müddətdə gördüklərini yazması təsvir edilir.

Zərdüştilərin etiqadında “Ərday Virafnamək” bir meracnamədir. Həmin kitabda mənəvi aləmin sirləri şərh edilir. Həmin kitab hələ IX əsrdə mövcud olmuşdur və sonra bir çox Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir.

Zərdüştin mənzuməsi isə 1850 beytdən ibarətdir və həcəz-məsəddəs bəhrlərində yazılmışdır. Şair olsun ki, əsəri 1277-ci ildən etibarən yazmağa başlamışdır.

Zərdüştin Bəhramın ikinci əsərinin adı “Çəngərəngəhaçə”(چنگرنگهچاهه) adlanır. Bu kitab bəzən belə də adlanır “Hind alimi Çəngərəngəhaçenin Zərdüştlə bağlı rəvayətləri”(قصه چنگرنگهچاهه دانای) (هندی با زرتشت). Burada Zərdüştin Hind alimi ilə mübahisələri, həmin mübahisələrdə Zərdüştin haqlı olması, İranın qədim tarixi tərənnümü olunur.

Bu iki əsərdən başqa, Zərdüştin Bəhrama bir neçə başqa hekayəni də aid edirlər. Bu barədə Avropa alimi Fridrix Rozenberq tərcümə etdiyi “Zərdüştnamə”nin müqəddiməsində məlumat vermişdir.

Zərdüştin əsərləri məzmun etibarilə, dini təfəkkürlə bağlı olmasına baxmayaraq, **poetikası bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:**

که عالم گشته بود آنگه دمستان
که سرما را نبود آنگاه حدی
تو گفتی گشت گیتی جمله سنگین

شبی از جمله شبهای زمستان
بفصلی کافتاب آمد به جدی
جهان از یخ سراسر کوه سیمین

شده سیمین همه که ها و درها
 گه پیری رسیده بوستان را
 شگرفانش همه رنجور گشته²⁸⁵

بلورین گشته جمله دشت و صحرا
 گرفته ابر روی آسمان را
 عروسان از چمن ها دور گشته

Şairin bu **şeirində** təbiətin əsrarəngiz təsvirini görürük. Belə nümunələrdə Zərdüştin məharəti özünü büruzə verir.

Məcid Həmgər(1207-1267)

Xacə Məcidələddin bən Əhməd Həmgər XIII əsrin məşhur şairlərindəndir. O, 1207-ci ildə Yəzd şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini də Yəzddə alan və burada bir şair kimi tanınan Məcid Həmgər sonra Şiraza gedir. **Ona görə də** təzkirələrdə onun nisbəsi bəzən “Şirazi” və ya “Farsi” kimi verilir. **Şair də bir neçə** yerdə nisbəsini Parsi kimi vermişdir. Şirazda şair Sülqəri sülaləsinin xidmətində olmuşdur. Şair sarayın məliküşşüərası olmuşdur. Əbubəkr bən Səid, Səid bən Əbubəkr, Məhəmməd Səid bən Əbubəkr onun mədh etdiyi tarixi şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Həmin şahlar şairi çox sevmiş, sənətinə hörmət etmişlər. Şairin qeydlərindən məlum olur ki, sarayda yüksək vəzifə tutmuş və şahın baş müşaviri olmuşdur. Ancaq şairin həsəd aparaları da olmuş və Atabəy Əbubəkrin vaxtında altı ay həbsxanada olmuşdur. Onu şahın vəziri Xacə Fəxrəddin zindandan azad etmişdir. Sülqərilər sülaləsinin süqutundan sonra şair 1233-cü ildə Kirmana qayıdır. O vaxt Kirmanda Fərxatilər sülaləsi hakimiyyətdə idi və şair onların sarayında fəaliyyət göstərir. Ancaq çox az müddətdən sonra şair

²⁸⁵ Bir gün, qışın qaranlığında bütün aləm yuxuya dalmışdı,
 Elə ki, günəş çıxdı yenidən bolluğun həddi-hüdudu olmadı.
 Dünya buzdən, dağların qarından qurtardı, ağır vaxtlar keçdi.
 Bütün dəşti-səhra büllur oldu, al-əlvan geyindi bütün dərə-dag.
 Göylərdə göründü yenə buludlar, bar verdi bağ-bostan.
 Gəlinlər çəmənlikdə gəzdilər, füsunkarlıq yenidən dirildi.

yenidən Şiraza qayıdıb Xacə Şəmsəddin Məhəmmədin himayədarlığı ilə Cuyəninin divanında fəaliyyət göstərir.

Məcid Həmgər qəsidələrində elmə, sənətə yüksək qiymət verən Cuyəninə və onun oğlu Bəhaləddin Məhəmmədi mədh etmişdir. Monqol-tatarların hücumu ilə bu xanəgahın dağılmasından şair çox təəssüflənmişdir. Onun rübailərinin birində Xacə Şəmsəddin Məhəmmədin ölümü yanıqlı dillə verilir:

در رفتن شمس از شفق خون بچکید
مه چهره بکند و زهره گیسو ببرد
شب جامه سیاه کرد از این ماتم و صبح
برزد نفس سرد و گریبان بدرید²⁸⁶

Elm, ədəbiyyat ocağı olan xanədanın dağılmasından sonra şair Şirazi türk edib İsfahana gedir və ömrünün son illərini orada yaşayıb səfalət içində 1267-ci ildə vəfat edir.

Məcid Həmgər Xorasan ədəbi məktəbinin şairlərindəndir. Onun rübailərində, qəsidələrində, qəzəllərində həmin ədəbi məktəbə aid olan rəvanlıq, səlislik özünü göstərir. **Şeir**lərin məzmunu dərin olmaqla yanaşı, ictimai motivlər güclüdür. Şairin divanında hikmətlərə, fəlsəfi məzmunu, məcazlara xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Məcid Həmgərin ədəbi irsi təqribən üç min beytdir. Onun həm də nəsr əsərləri var. Şairin poeziyasına qiymət verən **təzkirəçi Bədir Cəcərmi** “**Munis əl-əhrrar**” (مونس الاحرار) kitabında onu “Münşi əl kəlam”(Kəlamlar yazan) adlandırmışdır. Məcid Həmgər həm də yaxşı xəttat olmuş və dövrünün tanınmış şəxslərinin əsərlərinin üzünü köçürmüşdür.

وقتی آنست که بلبل بگلستان آید
هر که عاشق بود از خانه بیستان آید
غنچه در پوست ننگد ز نشاط می و بزم
تا که از طرف گلستان بشیستان آید
گل ببزم همه کس عیش کند چون بت من
یا چو من بلبل بیچاره بافغان آید

²⁸⁶ Şəmsin ölümü ilə şafəq qan oldu, ay çöhrəsini örtüdü, Zöhrə başını yoldu,

Bu sübh matəmdən məscid tamam qara oldu, soyuq nəfəslər çəkildi yaxalar cırıldı.

راستی گل بوفا یار مرا می ماند
 که وصالش بیکی هفته بپایان آید
 بلبل خسته چو من از پس یک هفته وسال
 رنچ یکساله کشد چونکه ز هجران آید
 همه شب ناله کنم بر صفت لیلی و من
 ناله بلبل مست از طرب گل خیزد
 ناله بلبل و من هر دو بیکسان آید
 ناله من همه از سوز دل و جان آید²⁸⁷

Göründüyü kimi, şairin poetikası dövrünün estetik zövqünü bariz şəkildə büruzə verir. **Şairin rübailəri də bəlağəti və fəsaahəti ilə diqqəti cəlb edir:**

درد تو ز دل بداغ هجران نرود
 نقش تو ز پیش چشم آسان نرود
 تا دل باشد مهر تو در دل باشد
 تا جان نرود مهر تو از جان نرود²⁸⁸

Əraqi (1213- 1281)

²⁸⁷ Bülbülün gülüstana gəlmək vaxtıdır, aşiq olanlar evdən bağa gəlirlər.

Qönçə mey, məclisin şadlığından qabığına sığmır, gülüstan tərəfdən şəbistana gəlir.

Mənim bütüm kimi gül hamının məclisini şad edir, mənim kimi biçərə bülbül də fəğan edir.

Düzü vəfalı gül mənim yarım olaraq qalıb vüsali bir həftəlik də olsa başa vursun.

Bülbül də mənim kimi bir həftəlik vüsaldan sonra yorğundur, bir il əziyyət çəkəcək, çünki artıq hicran gəlir.

Gecələr nalə çəkirəm, Leylinin həsrəti ilə, mənim və bülbülün naləsi - hər ikisi kimsəsizlərin naləsi kimi gəlir.

Bülbülün naləsi gülün tərəvətindən aldığı məsləkdən qalxır, mənim naləm qəlbimin, canımın yanmasından yaranır.

²⁸⁸ Sənin dərdin hicran dağı vurulmuş qəlbədən getmir,

Sənin surətin gözümün qabağından asanlıqla getmir,

Nə qədər ki, ürəyimdə sənin məhəbbətin var.

Can çıxmayana qədər sənin də məhəbbətin candan çıxmayacaq.

Şeyx Fəxrəddin İbrahim bən Büzürğümhər bən Əbdülqafar Həmədəni Fərahani Əraqi XIII əsr İran təsəvvüf ədəbiyyatının böyük nümayəndələrindəndir. Mənbələrdə onun doğum tarixi barədə məlumat yoxdur. Bəzi fərziyə xarakteri daşıyan fikirlərdən məlum olur ki, şair 1212-ci ildə Ərak vilayətinin Komcan adlı kəndində anadan olmuşdur. Onların ailəsi elmə maraq göstərmişdir. Şairin ailəsinin kəraməti haqqında müxtəlif rəvayətlər var. Həmin ailənin müridləri, pirləri barədə yazanlar var. Şair on yeddi yaşında artıq Həmədənda məşhur olmuş və müəllimlik etmiş, onun müridləri dünyanın müxtəlif yerlərindən gəlmişdir və yazdığı qəzəlləri də dünyaya onlar yayırdılar.

Şair əvvəl Sənai, Əttar, Rumi kimi şairlərin yolunu davam etdirsə də, sonra mədrəsədən xanəgaha getmişdir. Onun fikirləri günü-gündən dəyişmiş və şair Hindistana səfər edib Şeyx Bəhaləddin Zəkəriyyə Moltaninin (1166-1267) yanında vaxtilə Sührəvərdi Moltanilərin təsis etdiyi xanəgaha gedir. Bəzi təzkirəçilər Əraqini birbaşa Şihabəddin Ömər Sührəvərdinin müridlərindən hesab etmişlər. Ancaq şairin yaşadığı illər bu fikirlə razılaşmağa imkan vermir. Əraqi vaxtilə Sührəvərdi tərəfindən yaradılmış və sonra Hindistanda şöbəsi açılan fəlsəfi məktəbin müridlərindən olmuş və Bəhaləddin Zəkəriyyədən dərs almışdır. Şair bir müddət Moltanda qalmış təsəvvüf elmini dərinlən öyrənmişdir. Elə oradan da dəniz yolu ilə Ruma gəlib Şeyx Sədrəddin Konyəvinin və Cəlaləddin Ruminin müridlərindən olub, onlardan dərs almışdır.

Sonra Rum Səlcuqlarının vəziri Məinələddin Pərvanənin dəvəti ilə Toqata (Konya ilə Sivas arasındadır) getmişdir. Toqatda 1376-cı ilədək xanəgahın şeyxi olmuşdur. Həmin ildə Pərvanə hakim Abaqanın fərmanı ilə edam edilmişdir. Onun ölümündən sonra Misirə və şama getmişdir. Şair 1281-ci ildə Dəməşqdə vəfat etmiş və qəbri Salehiyyə qəbiristanlığında İbn Əl Ərəbini məzarının arxasındadır. **Təəssüf** ki, indi onun qəbrindən əsər-əlamət qalmamışdır.

Şairin divanı təqribən beş min beytdir. Şair qəsidələr, tərkibəndlər, tərcibəndlər, qitələr, məsnəvilər yazmışdır. Şairin

divanı İranda Səid Nəfisi tərəfindən tərtib edilərək 1956-cı ildə çap olunmuşdur.

Onun 1063 beytdən ibarət olan “Aşiqnamə” kitabı qəzəl və məsnəvilər toplusudur. Onun 1280 -1283-cü illərdə qələmə aldığı “Dəhnamə”si də məşhurdur. Bu əsər on fəsildən ibarətdir və qəzəl, məsnəvi janrında yazılmışdır. Məzmunu isə irfani xarakter daşıyır. Əsər on fəsildən ibarət olduğuna görə elə “Dəhnamə” adlanır.

Əraqinin **digər** bir əsərinin adı “Ləmat”dır (لمعات). Əsər Konyada yazılmışdır. Həmin vaxt şair Sədrəddin Konyəvinin məclislərində iştirak edirdi və söhbətlərdən aldığı təəssüratı yazırdı. Əsəri yazarkən Əhməd Qəzalinin “Səvanəh əl-əşəq” (سوانح العشاق) traktatından təsirlənmişdir. Həmin illərdə Əraqi həm də “Müstəlhat” (مصطلحات) traktatını yazmışdır.

Şairin **şeyrlərində** irfani fikirlər öz əksini tapır. Söylənilən fikirlərin dərinliyini dərk etmək üçün təsəvvüf ədəbiyyatına məxsus terminləri, poetik fiqurları bilmək lazımdır.

ز چشم مست ساقی وام کردند	نخستین باده کاندِر جام کردند
شراب بیخودی در جام کردند	چو با خود یافتند اهل طرب را
شراب عاشقانش نام کردند	لب میگون جانان جام در داد
کمند زلف خوبان دام کردند	ز بهر صید دلهای جهانی
بهم کردند و عشقش نام کردند	بگیتی هر کجا درد دلی بود
عراقی را چرا بدنام کردند ²⁸⁹	... چو خود کردند راز خویشتن فاش

²⁸⁹ Cam içində olan yeganə badə,
 Saqinin məst gözlərindən bərc oldu.
 Elə ki, mütrübü özündə olanda tapdılar,
 Onda şərab öz-özünə cama süzüldü.
 Cananın mey söyləyən dodağı cama dəydi,
 Onun aşıqləri şərabə qurşandılar.
 Ovçunun şəfqətindən dünyəvi qəlblər,
 Gözəllərin zülfünün kəməndindəki tələyə düşdülər.
 Dünyanın hansı yerində ürək dərdi varsa,
 Hamısı qarışıq, onun eşqini ad etdilər.
 Özləri öz sirlərini aşkar etdilərə,

Şairin rübailərindəki lirizm dərin fəlsəfi məzmunu ilə müşayət olunur:

افصوص که ایام جوانی بگشت
تشنه بکنار جوی چندان خفتم

سرمایه عیش جاودانی بگذشت
کاز جوی من آب زندگانی بگشت²⁹⁰

Əraqi XIII əsr fars **şairinin** görkəmli nümayəndələrindəndir. Məhz bu kimi istedadlı şairlərin sayəsində əsrin istedadlı ədəbi mühiti formalaşdı və nəticədə, fars ədəbiyyatı dünya mədəniyyət tarixinə Sədi Şirazi kimi dahiləri verdi.

Sədi Şirazi(1184-1291)

Müşərrəf ibn Müsləhəddin Abdulla Sədi Şirazi 1184-cü ildə İranın qədim şəhərlərindən olan Şirazda anadan olmuşdur. Şair “Sədi” təxəllüsünü onun dövründə Şirazda hakim olan Atabəy Əbubəkr Səd ibn Zənginin adından götürmüşdür. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, böyük alim Qütbəddin Şirazi onun dayısı imiş və şairi həmişə himayə edərmiş. Hələ kiçik yaşlarında atası Müsləhəddini itirən şair həyatının ağır günlərini yaşayır. Onun “Gülüstən” və Bustan” əsərlərindən məlum olur ki, Sədi uzun müddət atasını unuda bilməmiş və onun xatirəsi ilə yaşamışdır.

İrana monqol hücumları başlayanda Sədi lap balaca idi. Həmin hücumların təhlükəsindən xilas olmaq üçün çox adamlar evlərini atıb təhlükəsiz yerlərə üz tuturdular. Sədi də gənc yaşlarında doğma vətəni olan Şirazi tərk edib İraqi-Ərəbə gedir. Bir müddət Bağdadda yaşayıb, məşhur “Nizamiyyə” mədrəsəsində təhsil alır. Ona həmin mədrəsənin Əbu İshaq Şirazi, Əbülfərəc Əbdürrəhman ibn Cözü,

---

Əraqini, niyə bədnam etdilər?

²⁹⁰ Əfsus ki, cavanlıq əyyamı keçdi,

Əbədi eyş-işrət sərmayəsi getdi,

Quyunun kənarında yanqu olub elə yatdım ki,

Mənim quymdan həyat suyu da getdi.

Şihabəddin Sührəvərdi kimi məşhur alimlər dərs demişdir. Ərəb dilini mükəmməl bilən Sədi gənc yaşlarında Şərqi məşhur alimlərinin əsərlərini dərindən mütaliə etmiş və **şeyrə**, sənətə böyük maraq göstərmişdir.

Orta əsrlərdə məşhur alimlər səyahət edər və dünyada gördüklərini, eşitdiklərini aqlın süzgəcindən keçirib, yeni fikir söyləyərdilər. Elə həmin adətdən də xalq arasında belə bir məsəl var: “çox gəzən çox bilər, çox yaşayan yox”. Sədi də gənc yaşlarından səyahətə çıxdı ki, dünyanı düzgün dərk etsin. O, bütün İrani, Kiçik Asiyanı (indiki Türkiyə ərazisini), Azərbaycanı, Həbəşistanı, Misiri, Suriyanı, Fələstini, Hindistanı gəzir.

Dəniz səyahətinə çıxıb Fars körfəzini, Ümman dənizini, Hind okeanını, Aralıq dənizini ticarət gəmiləri ilə gəzir. Elə buna görə də bəzi tədqiqatçılar Sədini həm də orta əsrin böyük səyyahlarından hesab edir. Onun səyahətləri maarifçilik xarakteri daşmışdır. Əyninə dəriş paltarı geyib səyahət edən şair sadə camaat üçün maraqlı şeyrlər oxumuş, insanlara xeyri, şəri başa salmışdır. Tarixi qeydlərdən məlum olur ki, şair sufi icmalarına qoşulmuş, müxtəlif şeyxlərlə tanış olmuş, elə anlar da olub ki, karvanlara qoşulub muzdlu xurma yığımında iştirak etmiş, su satmış, alimlərlə, kasıblarla, varlı adamlarla oturub durmuş və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin problemləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Gördüyü problemlərə bir mütəfəkkir gözü ilə baxan Sədi insan və həyat, insan və Allah faktorları barədə dərin düşüncələrə dalaraq Allahın iradəsini və insanın taleyini düzgün qiymətləndirə bilmişdir.

Onun həyatının dramatik dövrlərindən biri də xristianların səlib yürüşünü görməsidir. Avropalılar altıncı yürüşü uğurla nəticələndi və onlar Beytül-Müqəddəsi tutdular. 1228-1229-cu illərdə yəhudilər Şama (indiki Suriyaya) hücum etdilər. Elə həmin yürüşlər vaxtı Sədi yəhudilərlə birlikdə firənglərə (yəni avropalılara) əsir düşür. Onu yəhudilərlə birlikdə qul kimi torpaq işlərində işlədirlər. Təsədüfən köhnə tanışlarından olan Hələb rəisi onu görüb on dinar pul verərək şairi əsirklikdən xilas edir. Həmin rəis Sədini Hələbə aparıb yüz dinar da kəbinə verib qızını Sədiyə ərə verir, ancaq qadın acıdı olduğundan şair onun əlindən çıxıb qaçır.

Sədinin səlib yürüşlərinin canlı şahidi olması, hətta xristianlara əsir düşüb bəşəriyyəti vahid dünya kontekstində görməsi fəlsəfi düşüncələrinə yeni məzmun gətirmişdir. Səlib yürüşləri vaxtı əsir düşən Sədi təsadüfən sağ qalmışdır, elə bu təsadüf də onu dərin düşüncələrə qərq etmiş və gələcəkdə bütün dünyanı tərbiyələndirə biləcək “Gülüstan” və “Bustan” kimi əsərləri yazmağa sövq etmişdir.

Şair doğma vətəni – İranı, doğma şəhəri Şirazi çox sevirdi. Öz qeydlərində yazır ki, mən Bəsrədə, Bağdadda yaşamaq istərdim, ancaq Ruknabad suyu, Şiraz torpağı məni özünə çəkir. Uzun səyahətlərdən sonra, nəhayət, 70 yaşında 1257-ci ildə Sədi doğma şəhəri olan Şiraza qayıdır. Şirazda artıq monqol istilalarına son qoyulmuşdu və Şirazın hakimi Atabəy Əbubəkr Səd ibn Zəngi bacarıqlı hakim idi, monqollara bac-xərac verməklə vilayətini ağır məşəqqətlərdən qurtara bilmişdi, elə Sədiyə də münasibəti pis deyildi. Qeyd etdiyimiz kimi, şair təxəllüsünü də onun adından götürmüş və **məşhur “Gülüstan” əsərini** ona ithaf etmişdir.

Şirazda olarkən yerli hakimlər tərəfindən himayə olunmasına baxmayaraq, şair ömrünün son illərini guşəneşinlikdə keçirmişdir. Bir dəfə Həcc ziyarəti üçün Məkkəyə gedir və Təbriz yolu ilə qayıdır. Olsun ki, Təbrizdə olarkən Azərbaycan şairi Hümam Təbrizi ilə tanış olmuşdur. Bu səfərində İranda məşhur olan Ətamülk Cuyəninin qardaşı, şair Şəmsəddinlə də görüşür. Həcc ziyarətindən sonra da guşəneşin həyat tərzindən əl çəkmir. **Şirazın şimal-qərbindəki bir dağ ətəyinə çəkilərək məşhur qəzəllərini, qitələrini, rübailərini yazmışdır.** Hələ sağlığında böyük şöhrət qazanan şairin yanına müxtəlif vilayətlərdən ziyarətçilər gəlmiş, şair onların gətirdikləri hədiyyələri həmişə kasıblara paylayarmış. **Elə buna görə də** Allahın mərhəmətini qazanan Sədi uzun ömür sürmüş və yaşının 105 ilində - 1291-ci ildə könül xoşluğu ilə bu dünyadan getmişdir.

Ölümündən 30 il sonra onun əsərlərini Əli ibn Əhməd ibn Əbubəkr Bistun adlı bir ədəbiyyatşünas toplayıb divan şəklində salmış və ona ön sözü yazmışdır. Həmin divan 1791-ci ildə Hindistanın Kəlküttə şəhərində dəş basması ilə çap olunmuşdur. Həmin divanda Sədinin müxtəlif mövzularda yazdığı aşağıdakı əsərlər daxildir: “Rislat”, “Kərima” və məşhur “Gülüstan” və

“Bustan”, ərəbcə və farsca qəsidələri, mərsiyələri, müələmmələri (misraları ərəb-fars dilində), müsəlləsləri (üç dildə misraları), tərcibəndləri, qəzəlləri (şairin qəzəlləri dörd yerə bölünür və *təyyibat*, *bədaye*, *xəvatim*, *qəzəliyyati-qədim* adı ilə qruplaşdırılır), rübailəri, müfrədləri, *həzliyyatı* (zarafat xarakterli) və yeddi dildə yazdığı bir şeiri.

Şairin böyük sənətkar olmasını hələ sağlığında deyirdilər. Kiçik Asiyadan Hindistanadək geniş ərazidə şöhrət qazanan Sədinin lirik qəzəllərindən Əmir Xosrov Dəhləvi, Həsən Dəhləvi, Seyfəddin Məhəmməd Fərqani kimi şairlər bəhs edirdi. Onun şəxsən tanış olan, Azərbaycanda olanda görüşüb, şeir məclislərində iştirak edən Hümam Təbrizi təvazökarlıqla belə deyirdi:

Hümamın olsa da şeiri ürəkaçan, şirin,
Nə xeyri olmadı biçarə amma Şirazi.

Sədinin lirik şeirləri bir çox poetik məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. **Şairin poetikası əsrlərdən bəri formalaşmış fars şeirinin üslubundan qaynaqlanır.** Həmin nümunələrdəki lirizm isə Sədinin fərdi yaradıcılıq üslubu ilə bağlıdır:

Ey sariban, ahəstə get, arami-canımdır gedən,
Yar könlümü çəkmiş mənim, ruhi-rəvanımdır gedən.
Sən eylədin əfsun ilə pünhan qılım mən dərdimi,
Pünhan işim çıxdı üzə, seyr eylə, qanımdır gedən.
Qaldım belə zarü zəlil, biçarəyəm qəlbim əlil,
Düşdüm ol dilbərdən uzaq, asudə anımdır gedən.
Yox əhdinin bünyadı heç, bitməz onun bidadı heç,
Çıxmaz könlümdən yadı heç, ən xoş zəmanəmdir gedən.
Bir an dayan, ey sariban, qoyma gedə bu karivan,
Ol sərvə uynuşdur könül, sərvi-rəvanımdır gedən.
Bir dön geri, ey nazənin, göz məskənin olsun sənin,
Sənsiz bu sonsuz göylərə, ahu fəğanımdır gedən.
Sən tərək edəndə cismimi, insan açar öz hissini,
Yoxdur sözüm, görmüş gözüm, bu xəstə canımdır gedən.
Sədi, sənə layiq deyil, yardasn giley, ey bivəfa,
Gördüm mən ondan çox cəfa, səbrü təvanımdır gedən.

Belə lirik qəzəllərdə sevən qəlbın sarsıntıları elə məharətlə təsvir edilir ki, qəzəli dinləyən istər-istəməz kövrəlir. Dərin sevgi duyğuları yaşayan aşiqin həsrət dolu qəlbini olduqca adə dillə və adi bənzətmə, təbii boyalarla təsvir edi.

Şairin rübai və qitələrində də fikir o qədər obrazlı deyilir ki, oxucu şairin bədii zövqünə həsəd aparır:

Qulam o şəxsə ki, sevib bir nigar,

Ya canan eşqinə olub giriftar.

O kəs ki nə şiq, nə məşuqədir,

Ömür sürməyinin nə mənası var?!

Eləcə də şairin qitələrində dərin mənlarla, poetik obrazlar bir-birini məharətlə tamamalayır:

Sındırsa qəlbini bir nadan əgər,

Arif buna görə çəkməz qəm, kədər.

Daş zərli kasanı sındırsa əgər,

Daş artmaz, əskilməz o zər.

Şairin hər beytinin, hər mısrasının dərin mənası, hikməti var. Sədinin nəfəsindən doğan hər bir kəlmə dahi bir insanın mənəviyyatından, möhtəşəm zövqündən xəbər verir.

“Bustan” (1257) – didaktik poema olan əsər 4200 beytdən və on fəsildən ibarətdir. Sədi poemasını fars hakimi Əbu Bəkr ibn Səəd Zəngiyə ithaf etmişdir. Poemanı 700 beytini rus dilinə 1935-ci ildə Çaykin tərcümə etmişdir. Azərbaycan dilinə isə ilk dəfə 1912-ci ildə Seyid Zərgər adlı şair “Mizanül-ədalət” adı ilə tərcümə etmişdir. onun tərcüməsində yalnız poemanın dördüdə bir hissəsi öz əksini tapmışdır. Şair poemanın mütəqarib bəhrini saxlamış və çalışmışdır ki, poetik tərcümə orijinala son dərəcə yaxın olsun.

Seyid Zərgərdən sonra poemanı dilimizə Mirmehdi Seyidzadə 1958-ci ildə tərcümə edib Əkrəm Cəfərin redaktəsi ilə nəşr etdirmişdir. Poemanı tərcümə edənlər, adətən, 1890-cı ildə Hindistanın Bombay şəhərində çıxan nüsxəsindən və ya 1847-ci ildə Təbrizdəki nəşrindən istifadə edirlər. poemanın tənqidi mətnin hazırlanmasında Azərbaycan şərqşünası Rüstəm Əliyevin də xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Əxlaqi-nəsihətamiz sözlərdən ibarət olan kitab mündəricat və doqquz fəsildən ibarətdir. fəsillərdə aşağıdakı əxlaqi məsələlər qoyulur və müvafiq məsləhətlər verilir:

1. Ədalət və insaf haqqında; şair bu fəsildə iyirmiyədək hekayət danışır və lazımı öyüd-nəsihətlər verir.

2. Səxavət haqqında: fəslə daxil olan doqquzadək hekayətdə şair səxavətin fəzilətindən bəhs edir.

3. Eşq haqqında; bu fəsildə şair beş hekayət danışır və eşqin fəzilətini şərh edir.

4. Təvazökarlıq və sadəlik haqqında bəhs edən şair fikirlərini bir neçə hekayədə bildirir.

5. Təslim və itaətdən bəhs edən Sədi beş hekayət danışır və həmin hekayətlərdə itaətkarlığın fəziləti şərh edilir.

6. Qənaət haqqında fikirlərini Sədi bir neçə hekayədə ifadə edir.

7. Şair tərbiyə haqqında fikirlərə geniş yer verir və on dörd hekayət danışır.

8. Sağlamlıqdan bəhs edən şair altı hekayədə sağlamlığın fəzilətini şərh edir.

9. Qocalıq və tövbədən bəhs edən şair beşadək hekayədə ibrətamiz məsələlərdən bəhs edir.

Ümumiyyətlə, Sədinin bu məsnəvisi onun yaradıcılığında didaktika janrının ilk nümunəsi kimi, sonra yazdığı “Gülüstən” məsnəvisi üçün bir müqəddimə xarakteri daşmışdır. Bu kitabında qoyduğu əxlaqi-nəsihətamiz fikirlərini sonra inkişaf etdirən Sədi təkcə qoca Şərqi deyil, həm də bütün dünya didaktik fikrinin dahisi zirvəsinə qalxmışdır. Şairin əxlaqi-nəsihətamiz fikirləri dərin fəlsəfi düşüncələrdən, həyatı müşahidə qabiliyyətindən, hərtərəfli dünyagörüşdən doğurdu. **Buna görə də** onun nəsihətləri insanları yaddaşına tez həkk olur və fərdi həyatlarında müdrik qərarların qəbul edilməsinə səbəb olurdu.

“Gülüstən”(1258)- Şairin bu əsəri olduqca qiymətli əsərdir. Uzun əsrlər boyu kitab mədrəsələrdə dərslük kimi istifadə olunmuş və onun hikmətlərini yeniyetmələr öyrətmişlər. Kitabın ədəbi dəyəri o qədər böyükdür ki, dünyanın əksər dillərinə tərcümə edilmişdir. Şərq ədəbiyyatında da şairin bu kitabına xüsusi önəm verilmiş, Cami,

Qaani, Xafi kimi Şərqi məşhur mütəfəkkirləri ona nəzirə yazmışdır. Eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında Əhvədi Marağayi özünün “Cami-Cəm” əsərini, Nəsrəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri və S. Ə. Şirvani “Rəbiül-ətfal” kitablarını ona nəzirə yazmışlar.

Dünya Sülhü Müdafiə Şurasının qərarı ilə kitabın yazılmasının 700 illiyi bütün dünyada təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir. Buna səbəb kitabdakı yüksək humanizm və beynəlmilətçilikdir. Müqəddimə və səkkiz fəsildən ibarət olan kitabın elə birinci fəslə bu misralarla başlayır:

Bütün bəşəriyyət bir candır inan,
Onun ilk cövhəri birdir əzəldən.
Fələk dərdə salarsa əzadan birin,
Başqa əzalar da ağrıyaq yəqin.
Özgənin dərdinə əgər qalmasan
Yarəşmaz adına deyilsin insan.²⁹¹

Bu misralar Nyu-Yorkda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının giriş qapısında deviz kimi yazılmışdır. Sufizmin əsas mahiyyəti ifadə edən bu misralar əsrlər boyu Şərq mütəfəkkirlərinin həyat fəlsəfəsində bir deviz olmuşdur. Hətta XX əsrdə Azərbaycan mütəfəkkiri Abdulla Şaiq **şeyrlərində** bu fikri ifadə edirdi: “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyik”.

Sədinin “Gülüstən” kitabı Şərq divan ədəbiyyatının poetik tələblərinə uyğun olaraq Allahın adı ilə başlayıb, peyğəmbəri tərif edir və sonra müəllif atabəy Əbubəkr ibn Sədini tərif edir. Adətən, bunlardan sonra şairlər kitabın yazılma səbəbini şərh edirlər. Sədi də həmin poetik ənənəni pozmamış və kitabı dostunun xahişi ilə yazdığını söyləmişdir.

Kitabın birinci fəslə hökmdarların rəftarı haqqındadır. Bu fəsildə şair aşağıdakı hikmətləri müvafiq əhvalatlarla oxucularının yaddaşında bərkidir: sülh doğuran yalan, fitnə törədən doğrudan yaxşıdır; insanı xeyirxahlıq yaşadır; on dərviş bir kilimə sığınır, iki

که در آفرینش ز یک گوهرند
دیگر عضوها را نماند قرار
نشاید که نامت نهند آدمی

²⁹¹بنی آدم تعضای یکدیگرند
چو عضوی ببرد آورد روزگار
تو کز محنت دیگران بیغمی

hökmdar bir ölkəyə sığmır; bağda lalə bitər. Şoranda tikən; dövlət malda deyil, kamaldadır, ağıl yaşda deyil, başdadır; rəiyyətlə ədalətli olan şah bütün bələlərin qarşısını ala bilər; fəlakətə düşməyən sakitliyin qədrini bilməz; ilan ona görə çalır çobanı, qorxur çomaqla alar canını; və s. bu fəsildə bütün hikmətlər və həmin hikmətlərlə bağlı rəvayətlər şah-rəiyyət münasibətlərinə aiddir. Ümumi ideya budur ki, şahın ədaləti insanların əmin-amanlığı deməkdir. Şahın gücü onun ədalətindədir. ədalətsiz şah üçün tək-cə xarici düşmən yox. həm də öz rəiyyəti təhlükəlidir. Şair fikirlərini əsaslandırmaq üçün bu fəsildə 41 hekayət danışır.

Kitabın ikinci fəslə dərvişlərin əxlaqı haqqındadır. Bu fəsildə Sədi cəmiyyətin yoxsul təbəqəsinin əxlaqından bəhs etmişdir. **Şair uzun müddət dərvişlik həyatı yaşamış** və dünyanın bir çox yerlərində dərvişlərlə oturub-durmuş və onların həyatı ilə bağlı reallıqları qələmə almışdır. Şairin ümumi fikri budur ki, kasıblıq əqli prosesdir. Əxlaqı kamil insan həm də cəmiyyətdə nüfuz sahibi olur. Şair bu fəsildə 48 hekayət danışır cəmiyyətin yoxsul təbəqəsinin əxlaqı ilə bağlı ibrətamiz əhvalatlar danışır.

Üçüncü fəsildə Sədi qənaətin faydasından bəhs edir. Fikirlərini əsaslandırmaq üçün 30 hekayə danışır. Şairin hansı səbəbdən belə mövzuya müraciət etməsi kitabın özündən məlum olur. Səmaliyyət, qənaətçilik həmişə faydalı olmuşdur, israfçılıq isə həmişə kasıblığa yol açmışdır. Şairə görə, Şərq xalqlarının kasıblığına səbəb olan amillərdən biri də nemətlərin qədrini lazımınca bilməməklərindədir. Fəsildə tək-cə qənaətdən bəhs edilmir, həm də insanlara nəyin haram, nəyin halal olması başa salınır, bir parça çörək xatirinə namərdlərə möhtaclığın ar olması izah edilir və s. fəslin əsas pafosu buru ki, insan yaşamaq üçün yeyir, yemək üçün yaşamır. Yemək naminə yaşayıb, mübarizə aparənlər cahil insanlardır və onların tərzi-həyatı heyvanatın tərzi-həyatı ilə eynidir.

Susmağın faydası adlanan dördüncü fəsildə Sədi 14 hekayə danışır, eşqdən və cavanlıqdan bəhs edən beşinci fəsildə isə 20 hekayə danışır. Onların hər biri ibrətamiz əhvalatlardır.

Kitabın maraqlı fəsillərindən biri də zəiflik və qocalıqdan bəhs edən altıncı fəsildir. Bu fəsildə şair toxunduğu mövzu ilə bağlı cəmi

altı hekayə danışsa da, onların məzmunundan aydın olur ki, ömrünün ahıl vaxtında keçirdiyi hissləri qələmə almışdır.

19 hekayədən ibarət olan tərbiyənin təsiri haqqındakı yeddinci fəsildə şair ədəbli olmağın fəzilətini şərh edir, ədəbsizliyin fəsadlarını anladır. Şairə görə, ağılı və mərifəti olmayan adamı əsil insan hesab etmək düzgün deyil. kitabın axırıncı – səkkizinci fəslində söhbət qaydalarından bəhs olunur. Şair bu fəsildə çoxlu nəsihətlər verir: elm əqidəli olmaq üçündür, dünya malı yığmaq üçün deyil; oxuduğuna əməl etməyən kordur; ölkə ağıllı adamlarla çiçəklənər; şahın dostluğuna etibar yoxdur; sirrini başqasına demə, bir gün düşmən olar; zəif düşməyə də fürsət vermə; iki adam dinin və dövlətin düşmənidir – helim olmayan hakim, elmi olmayan alim; pis xasiyyət canın düşmənidir; tənqid olmasa islah olmaz; hər iş səbirlə düzələr; pislə oturan yaxşı olmaz; qismətin deyilsə əlin çatmayacaq, qismətindirə gəlib tapacaq və s.

Şair kitabın sonunda xeyir-dua verib yazdıqlarının bir yadigar olduğunu söyləyir. Sədinin “Gülüstən” kitabı bir çox poetik məziyyətləri ilə lap qədim vaxtlardan şərq ədəbiyyatında olan ənənələri davam etdirmişdir. Hələ X əsrdən etibarən, İran ədəbiyyatında geniş yayılmış forma və məzmun istifadə etmişdir. Kitab vaxtilə “Kəlilə və Dimnə ” əhvalatları ilə Hindistan ədəbiyyatından keçmə formanın davamıdır. Əsasən, didaktik hekayələrdən ibarət olan kitabda şairin əxlaqi-nəsihətamiz fikirləri öz əksini tapmışdır. Həmin fikirlər arxasında geniş həyat təcrübəsi, dərin düşüncə var. Əsərin bütün dünyada geniş yayılmasına səbəb böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmasıdır. Kitabdakı nəsihətlər, hikmətlər insanlarda sağlam düşüncəni formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Rəhimov S. Sədi yaradıcılığında “Gülüstən”. Bakı: Azərneşr, 1961
2. Sədi Şirazi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2009
3. Sədi Şirazi. Gülüstən, Bakı, 2006.
4. Sədi. Bustan. (tərcümə: M. Seyidzadə). Bakı, 1958

Seyf Fərqani (1270-1349)

Mövlana Seyfəddin əbu əl-Məhaməd Məhəmməd əl- Fərqani XIV əsr tacik ədəbiyyatın görkəmli sufi şairlərindəndir. O, heç vaxt dövrün şahlarını tərifləyib, onların saraylarında yaşamağı özünə rəva bilməmiş və Ağsəra (Türkiyənin cənubi-şərqində yerləşir, həmin ərazilər həmişə Kiçik Asiya adlanmışdır) adlı kiçik bir şəhərdə xanəgah təşkil edib sufi elmlərinin tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Onun barəsində salnamələrdə məlumat verilmir. Buna səbəb zəmanə hökmdarlarının sarayından uzaq olması idi. **Şair əsərlərində** qeyd edirdi ki, Kiçik Asiya monqolların və elxanilərin tapdağı altında əzilir. Bu fikirlər də zəmanə hökmdarlarının xoşuna gəlmirdi. Onun əsli Fərqanədən olduğu üçün həmişə Fərqanədə yaşamışdır. Şairin nə vaxt anadan olması haqqında əlimizdə məlumat yoxdur, ancaq əsərlərindəki bəzi qeydlərdən məlum olur ki, XIII əsrin ikinci yarısında anadan olmuşdur. Şair 1349-cu ildə səksək yaşında vəfat etmişdir. Deməli, doğum tarixi 1270-ci ilə təsadüf edir.

Dövrünün başqa şairləri ilə müqayisədə, Seyf Fərqani azadfikirli adam olmuşdur. Şair bir müddət Təbrizdə yaşamış, çox güman ki, Hümam Təbrizi ilə tanış olmuşdur. Çünki şairin Təbrizdə olduğu vaxtlar Hümam Təbrizi şəhərdə olduqca məşhur adamlardan idi.

Seyf Fərqaninin zəmanəmizə divanə gəlib çatmışdır. Onun divanında yüksək sənətkarlıqla yazılmış qəsidələr, qəzəllər, rübailər var. Divandakı beytlərin sayı təqribən 12 min beytdir. Şairin özü divanının tərtibi ilə məşğul olmuşdur. Bu barədə divanın dibaçəsində xüsusi qeydlər var. **Məzmun etibarilə, irfani olsa da, şairin poeziyasında özündən əvvəl yaşamış Rudəki, Xaqani, Kəmaləddin İsmayıl, Sədi, Hümam Təbrizi şeirinin təsiri his olunur.** Qeyd etdiyimiz kimi, şair qəsidələrinin heç birində dövrünün şahlarını tərif etməmişdir. Sadəcə olaraq kiçik bir **şeirində** belə qeyd var. Qəsidələrində rədif qafiyələrdən geniş istifadə etmişdir. Şairin barəsində təzkirələrdə geniş məlumat yoxdur, ancaq Məhəmməd bən

Əli Katib Əğsərayi kimi salnaməçilər də şairi sufi ədəbi məktəbinin böyük nümayəndəsi hesab etmişlər.

Şair XII əsr Xorasan sufi ədəbi məktəbinin nümayəndəsi idi. O, Səmərqənd vilayətinin Fərqanə vadisindən olsa da, Xorasan ədəbi məktəbinin nümayəndələri ilə yaxın idi. Belə ki, Xorasan ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığında olduğu kimi, onun da **şeyrlərində** ərəb-fars sözləri çoxdur. Bununla belə, şairin bütün şeyrlərini irfani **şeyrlər** hesab etmək olmaz. **Bir çox əsərlərində** zəmanəsinin ictimai problemlərindən bəhs edir, ədalətsizliyi tənqid edir.

Şair baxmayaraq ki, sünni məzhəbinin hənəfi icmasından olmuşdur, bununla belə, Kərbəla şəhidləri haqqında da mərsiyə yazmışdır. Ümumiyyətlə, şairin ədəbi irsi təkcə tacik şerinin şeyrinin XIV əsr nümunəsi olmaqla bərabər, həm də XIII-XIV əsr Azərbaycan-Türkiyə sufi-fəlsəfi fikrinin ifadəsidir. Həmin dövrdə Hümam Təbrizi, Şəms Təbrizi kimi Azərbaycan şairləri Kiçik Asiya fəlsəfi düşüncəsinin formalaşmasında xüsusi xidmətlər göstərirdilər.

Sənin adın dilimdən düşmür,
Sənin fikrin ürəyimdən, canımdan çıxmır.
Sənin vəslin mənim üçün əfsanə olsa da,
Bu əfsanə mənim dilimdən düşmür.
... Ey dost, illərlə dodaqlarını zikrini etdim,
Heç vaxt şirinliyin ağzımdan getməmiş.²⁹²

Əmir Xosrov Dəhləvi (1253 - 1325)

Əmir Xosrov Dəhləvinin əcdadı Orta Asiyadandır, ancaq Hindistanda anadan olmuşdur. Şairin ailəsinin Hindistana getməsi və orada məskən salması XII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində Orta Asiyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlıdır. Monqol hücumları Şərqi siyasi həyatında bir çaxnaşma yaratdı. Monqolların

واندیشه تو از دل و جانم نمی رود
الا بدین حدیث زبانم نمی رود
هرگز حلاوتش ز دهانم نمی رود

²⁹²وقتی و مام تو ز زبانم نمی رود
گرچه حدیث وصل تو کاری نه حد ماست
ذکر لب تو کرده ام ای دوست سالها

qanlı hücumlarından xilas olmaq istəyən Orta Asiya əhalisi nisbətən sakin yerlər olan Hindistana üz tutdular. Həmin dövrdə Hindistan ərazisində hələ də Qəznəvilər sülaləsinin son nümayəndələri qalmışdı və onların mədəniyyətə marağı tarixdə məlumdur. İltutmuş(1211-1236), onun qızı Raziyə(1236-1240), oğlanları Myuizəddin Bəhram (1240-1242), Əlaəddin Məsud (1242-1246) və Nəsrəddin Mahmudun (1246-1265) vaxtında Hindistanda idarəçilik türk ənənələri ilə aparılan qüdrətli türk dövləti var idi. Nəsrəddinin ölümündən sonra varisi olmadığından hakimiyyətə gələn Qiyasəddin Balban (1265-1287) türk idarəçiliyindən imtina edərək fars idarəçilik metoduna keçib, dövlət dili kimi fars dilini götürür. Onun dövründə Hindistan ərazisində dövlət gücləndi və ölkə monqol yürüşlərindən xilas ola bildi.

Balbanın ölümündən sonra hakimiyyətə kiçik oğlu Keyqubad (1287-1290) keçdi. O, çox zəif iradəli bir adam idi və tədricən Hindistan ərazisində dövlət də zəifləməyə başladı. Bu vəziyyətdən istifadə edən türk *qulamilər* sülaləsi hakimiyyəti ələ alır və taxta Cəlaləddin Firuz (1290-1296) gəlir. Onun dövründə də iğtişaşlar olur və Cəlaləddinin doğmaca qardaşı oğlu Əlaəddin onu öldürür hakimiyyətə gəlir. 1296-1316-cı illərdə hakimiyyətdə olan Əlaəddini bir çox siyasi tədbirlər həyata keçirir. Hətta ölkədə yeni din yaratmaq fikrinə düşürlər. Ancaq Əlaəddin öləndən sonra saray daxili münaqişələr başlayır. Taxta Əlaəddinin kiçik oğlu Sultan Mübarək (1316-1320) çıxır. Onun vaxtında bir çox qanunlar dəyişir, ölkənin idarəçiliyi zəifləyir. Bundan istifadə edən əyanlar qiyam qaldırın Mübarəki öldürür və taxta Qazi Məlik çıxarırlar. Taxta çıxan Qazi məlik Hindistanda Toğluqilər sülaləsinin əsasını qoyur və özünü Qiyasəddin Toğrul şah (1320-1325) elan edir. **O, Hindistan ərazisində o qədər də məşhur olmayan Qarun türklərindən idi.** Onun dövründə Hindistanda türk dövləti möhkəmlənir. **Şah, təsadüfən,** Dehlidə fil yarışına tamaşa edərkən ölür. Belə ki, oturduğu pavilyon fil zərbəsindən uçur və şah uçuqlar altında qalıb ölür. Taxta onun oğlu Cauna çıxır.

Əmir Xosrov Dəhləvi məhz belə bir zamanədə yaşayıb yaratmışdır.

Təzkirə yazarlardan Dövlətşah Səmərqəndi, Lütvəli bəy Azər, Rzaqulu xan Hidayət, Şəmsəddin Sami, Şibli Nemani və tədqiqatçı Rzazadə Şəfəq, M. Bakoyev və hesab edir ki, şairin atası Mahmud Keşdəndir, Əmin Əhməd Razi, Qulaməli xan Azad, Məhəmməd Qasım Hinduşah, Şeyqani Şəhriyari və başqaları isə hesab edir ki, Dəhləvi Əfqanıstanın Bəlx şəhərindəndir, Şibli Neman onun Qəznədən olduğunu söyləyir. **Bir fakt dəqiq məlumdur ki, şairin atası XIII əsrin sonlarında Hindistana köçmüşdür. Mahmud Laçın qəbiləsinin başçısı olmuşdur. O, Dehli sultanlığının himayəsinə keçib hindlilərlə və monqollarla döyüşdə Dehli sultanlığına kömək etmişdir, xüsusi xidmətlərinə görə isə İltutmuş ona əmir rütbəsi vermişdir.** Mahmud sultanın yaxın əyanlarından olan İmadülmülkün qızı ilə evlənmişdir. **Beləliklə,** Mahmud saraya daha yaxın olur. 1261-ci ildə Allahabad yaxınlığında monqollarla döyüşdə həlak olmuşdur. Onun üç oğlu vardı: İzzəddin Əlişah, Hüsəməddin Əhməd və Yəminəddin Əbülhəsən. Məhz, Yəminəddin Əbülhəsən sonra Əmir Xosrov Dəhləvi kimi tanınır.

Təəssüf ki, şairin nə vaxt və harada anadan olması barədə mənbələrdə məlumat verilmir. Əsərlərindəki qeydlərdən məlum olur ki, 1253-cü ildə anadan olmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edir ki, şair Hindistanın Petyali qəsəbəsində anadan olmuşdur. Bu məntəqənin adı, **həmçinin** Möminabad kimi **də** qeydə alınmışdır. Şibli Neman onun Dehlidə, başqa mənbələr hətta onun Kabul yaxınlığındakı Qurbənd qəsəbəsində anadan olduğunu söyləyir.

Şair səkkiz yaşında olanda atası vəfat edir və onun ana babası İmadülmülk tərbiyə edir. **Şairin qələmə aldığı** “Uşaqlıq töhfəsi” divanında uşaqlıq dövrü barədə məlumat verir. **Həmin** qeydlərdən məlum olur ki, Əmir Xosrov kiçik yaşlarından elmə maraq göstərmiş və fars dilini dərinləndirən öyrənmişdir. Həmin qeydlərdən aydın olur ki, Hindistanda məşhur xəttat olan Sədəddin Məhəmməd və məşhur **şair** bilicisi Xacə İzzəddin onun müəllimlərindən olmuşdur.

Şairin qeydlərindən məlum olur ki, Şərqi məşhur şairlərinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdur. Şair əsərlərində Kəmal İsfahani, Ənvəri, Zəhuir Faryabi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, Sənai Qəznəvi, Məcd (Həmgər), Xəyyam,

Seyid Həsən, Rəziəddin Nişapuri, Əmir Müizzi, Məsud Səəd Səlman, Sədi Şirazi və başqa şairlərin adını çəkir. Ədəbi irsinin təhlili göstərir ki, həmin şairlər Əmir Xosrovun poetik düşüncəsinə güclü təsir etmişdir.

Əmir Xosrov çox az vaxtda bir şair kimi diqqəti cəlb edir və 1273-cü ildə 20 yaşda ikən saraya dəvət edilmişdir. Şair iki il Moltanda Kişluxan Cahcunun, sonra Dehli sultanı Qiyasəddin Balbənin yanında şairlik etmişdir. Sonra Balbənin böyük oğlu Moltan hökmdarı Məhəmməd Sultan onu öz sarayına aparmışdır. Əmir Xosrov beş il Moltan sultanının sarayında şairlik etmişdir. Məhəmməd Sultan monqollarla döyüşdə həlak olur və Əmir Xosrov sağirdi Əmir Həsənlə (1253-1327) birlikdə monqollara əsir düşür.

Əsirlikdən qurtarandan sonra şair Petyaliyə, anasının yanına qayıdır. Qiyasəddinin hökmdarlığı dövründə Əmir Xosrov iki il Oudda Hatəm xanın yanında qalır. Sonra onu Müizəddin Keyqubad sarayına aparır. Şair onun sarayında üç il şairlik edir. **E**lə əsərlərindən də məlum olur ki, şairi ilk dəfə Dehli hakimi Müizəddin Keyqubad himayə etmişdir. **H**əmin qeydlərdən məlum olur ki, Əmir Xosrovu himayə edənlər kiçik bölgələrin hakimləri olmuşdur.

Keyqubadın ölümündən sonra Əmir Xosrov əvvəl Xələcilər sülaləsinin hökmdarı Cəlaləddin Firuz şahın, sonra isə Sultan Əlaəddin yanında şairlik etmişdir. **B**ir sıra qeydlərdən məlum olur ki, şair sonra həm də Qütbəddin Mübarək şahın sarayında şairlik etmişdir. Məhz Qütbəddin Mübarək şah ona “Əmir” rütbəsi vermişdir.

1320-ci ildə Hindistanda hakimiyyətə Toğluqilər sülaləsi gəlir. Əmir Xosrov bu sülalənin iki hökmdarının sarayında şairlik etmişdir: biri Qiyasəddin Toğluğun və onun oğlu Məhəmməd Toğluğun (1325-1351). Şair həmin hökmdarların sarayında şairlik edib, hər ay məvacib almışdır. “Xəzaneyi-amirə” təzkirəsinin müəllifi Qulaməli xan Azad göstərir ki, şair Əlaəddin Xələcinin oğlu Sultan Qütbəddinin adına “Doqquz göy” dastanını yazmış və Sultan da ona bir fil ağırlığında qızıl vermişdir.

Şairin əsərlərindən ailəsi barədə bəzi məlumatlar aydın olur. Belə ki, Əmir Xosrov özünün “Mətləüyl-ənvar” məsnəvisini qızı

Məsturəyə, “Həşt-beheşt” poemasını başqa bir qızı Əfifəyə, “Şirin və Xosrov” poemasını Məsud adlı oğluna, “Məcnun və Leyli” poemasını başqa bir oğlu Eynəddin Xızra, “Ayineyi-İsgəndəri” poemasını isə Rükəddin adlı oğluna ithaf etmişdir. Şair özünün “Düvəlrani və Xızrxan” dastanında Eynəddin Mübarək adlı oğlunun adını çəkir. “Müntəxəbüt-təvarix” təzkirəsinin müəllifi Bədəni şairin həm də Məlik Əhməd adlı oğlunun adını çəkib qeyd edir ki, o, Firuz şah Toğluqun dövründə məşhur alim və şairlərdən olmuşdur. Rus şərqşünası A.A. Starikov qeyd edir ki, XVII əsrdə yaşamış Fətullah adlı şair Əmir Xosrovun nəslindən olmuşdur.

Mənbələrdə şairin anasının hindli olduğu göstərilir. Ancaq şairin “Məcnun və Leyli” poemasından məlum olur ki, anasının adı Dövlətnaz olub, ancaq bu ad hindli adı deyil, əsil müsəlman adıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, şairin atası Mahmud İltutmuş şahın yaxın əyanlarından olan İmadülmülkün qızı ilə evlənmişdir. İmadülmülkün adı türkcə yazılmış “Hindistan tarixi”ndə Teymur xan kimi göstərilir. Bu da şairin anasının hansı millət mənsub olduğunu aydın şəkildə göstərir. Şair hind və urdu dillərini də dərindən bilib bu dillərdə əsərlər yazmışdır.

Məşhur şair Əbdürrəhman Cami, təzkirəçilər Dövlətşah Səmərqəndi və Rzaqulu xan Hidayət qeyd edir ki, Əmir Xosrov məşhur Sədi Şirazi ilə görüşmüşdür. Ancaq bu barədə şairin əsərlərində heç bir qeyd yoxdur, ancaq Sədinin adı Əmir Xosrovun əsərlərində çəkilir.

Şairin dostlarından biri “Tarixi-Firuzşahan” kitabının müəllifi məşhur tarixçi Ziyaəddin Bərənin olmuşdur. Məlumdur ki, Bərənin kitabında səkkiz Dehli sultanının tarixi verilmiş və türk sülalələrinin Hindistan həyatı geniş işıqlandırılmışdır. Tarixçinin həmin kitabında Əmir Xosrovun həyatı ilə bağlı bəzi qeydlər var. Belə ki, Bərənin hansısa hadisədən bəhs edəndə belə ifadə işlədir: “Əmir Xosrovdan eşitmişəm ki...”

Məlum olduğu kimi, Hindistanda müxtəlif dinlər, təriqətlər var. Xüsusilə, sufizm kimi dərin fəlsəfi düşüncə məhz bu ölkədə yaranmışdır. Hindistanın dünya mədəniyyətinə verdiyi vəhdəti-vücut fəlsəfi düşüncəsi sufizmin əsasını təşkil edir. buna görə də, həmin

ölkədə yaşayıb, sufizmin dərin sirlərini bilməmək ağlasığmazdır. Elə Əmir Xosrov də gənc yaşlarında Hindistanda məşhur olan mürşid şeyx Nizaməddin Övliyanın şagirdi olmuşdur. Şair ömrünün axırınadək mürşidinə sadıq olmuşdur. Şairin əsərlərində Şeyx Nizaməddin Övliyanın adı hörmətlə çəkilir. Hətta Əmir Xosrovun şeyxlə olan münasibətlərinə dair rəvayətlər də var. **Rəvayətlərin** biri budur ki, Əmir Xosrov ona yaxşı **şeyr** həsr edir, şeyr şeyxin xoşuna gəlir və deyir ki, məndən bir hədiyyə dilə. Əmir Xosrov deyir ki, hədiyyəniz o ola bilər ki, mənim şerlərimə bərəkət əta edəsiniz. Onda Şeyx deyir ki, çarpayımın altındakı su kasasını götür və iç, qalan suyu da başına tök. Əmir Xosrov belə də edir və **şeyrlərinə** xeyir-bərəkət gəlir.

Başqa bir rəvayətdə deyilir ki, Şeyx vəsiyyət edir ki, qəbrini Əmir Xosrovun qəbri ilə yanaşı etsinlər. **Dövlətşah Səmərqəndi** kitabında yazır ki, Şeyx ölərkən demişdir: “Ümidvaram ki, qiyamət günü məni bu türkün (Əmir Xosrovun - İ.S.) yanar sinəsinə bağışlayarlar”. **Dövlətşah Səmərqəndi** onu da yazır ki, Əmir Xosrovun sufizmə meyli ömrünün sonlarında güclənir. O, var-dövlətini Şeyxin ayaqları altına atıb tərki-dünya olur və mürşidinin ölümündən altı ay sonra dünyasını dəyişir.

Bu məlumatlar o qədər də həqiqətə uyğun deyil. **Şair** ömrünün son illərini Qiyasəddin Tuğluqun(1320-1325) və Məhəmməd Tuğluqun (1325-1351) sarayında yaşayıb və 1325-ci il sentyabar ayının 27-sində vəfat etmişdir. Onu sevimli mürşidi Şeyx Nizaməddin Övliyanın qəbrinin yanında dəfn edirlər. Şairin qəbir daşı üzərində yazılmış **şeyr** də bu tarixi təsdiq edir. Təzkiyəçi Əmin Əhməd Razi yazır ki, bu **şeyri** şairin dostu Həsən Dəhləvi yazmışdır. M. Bakoyevin fikrincə qəbir daşı üzərində olan həmin beytləri Molla Şəhabəddin Müəmmayi yazmışdır. Şairin məzarını sonralar Sultan Baburun əmirlərindən olan Mehdi Xacə təmir etdirmişdir.

Yaradıcılığı. Əmir Xosrov Dəhləvinin zəngin ədəbi irsi urdu, hind və fars dillərində zəmanəmizə gəlib çatmışdır. **O da** olduqca zəhmətkeş şair olmuş və müxtəlif mövzularda əsərlər yazmışdır. Təzkiyəçilər onun 500 minədək beytdən ibarət ədəbi irsinin olduğunu söyləyirlər. Əmir Xosrov təkcə şair deyildi, həm də tarixçi, ədəbiyyat

nəzəriyyəçisi və musiqiçi idi. Ə. Cami qeyd edir ki, Əmir Xosrovun 99 əsəri var. Onun təkcə lirik şeirlərdən ibarət beş divanı vardır. Həmin divanları yaşının dövrlərinə uyğun olaraq adlandırmışdır:

1. “Uşaqlıq töhfəsi”;
2. “Ömrün ortası”;
3. “Kamalın başlanğıcı”;
4. “Təmiz qalıq”;
5. “Kamalın sonu”.

Həmin divanlarda şairin uşaqlıq illərdən qocalıq illərindəki yazdığı lirik şeirlər: qəsidələr, qəzəllər, rübailər, qitələr, tərcibəndlər və s. –dən ibarətdir. Şairin qəsidələri dövrünün hökmdarlarına, ailə üzvlərinə, tanınmış adamlara, dostlarına həsr edilmişdir. Qəzəlləri isə **təravəti ilə** farsdilli poeziyanın nadir nümunəsi hesab edilir. Hətta bəzi məlumatlara görə, fars ədəbiyyatında qəzəl janrının böyük ustadı Hafız Şirazi (...1389) onun epik əsərlərinin üzünü köçürmüş, hətta qəzəllərindən birinə nəzirə də yazmışdır. Əlişir Nəvai (1441-1501) isə onu farsdilli poeziyada qəzəlin üç ustadından biri hesab edir. Şairin qəzəlləri fars ədəbiyyatında Sədi Şirazinin qəzəlləri kimi, olduqca lirik və həzindir. Qəzəlin əsas personajları olan sevən və sevilən arasındakı münasibət Sədinin qəzəllərində olduğu kimi loyol xarakter daşıyır; eşq yolunda aşiq bəlalər çəkir, ancaq bu onu usandırmır, əksinə, onu daha da qüvvətli edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əmir Xosrov Azərbaycan şairlərindən Xaqani Şirvanin, Nizami Gəncəvinin və Mücirəddin Beyləqaninin pərəstişkarlarından olmuşdur. O, Xaqaninin qəsidələrinə nəzirə yazmış, Nizami məktəbinin davamçısı kimi xəmsə yazmaq ənənəsini davam etdirmişdir. Şairin **şeirlərini** dilimə ilk dəfə görkəmli şərqşünas A. Sarovlu tərcümə edib 1977-ci ildə nəşr etdirdiyi “İnci xəzinəsi” toplusunda vermişdir. Həmin topluda verilən **“Oğluma nəsihət” şeiri həm dərin məzmunu, həm də poetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:**

Gənclik ehtirası kükrəyən zaman,
Qəlbini, hissini cilovla haman.
Oxşama şəhvətdə itə, qabana,
Oxşa şikar qovan qızmış aslana.

Qoca yetkinli göstər gənclikdə,
 Şöhrəti, hünəri sevir gənclik də.
 Səni haqlayanda bir gün qocalıq.
 Müdrük qocalar tək qazan ucalıq...
 Yaxşı olmaq üçün özün də düz ol,
 Həmişə işində, sözündə düz ol...
 Minnətsiz açılın hamıya süfrən,
 Minnətli süfrəyə əl uzatma sən...
 Özgə şərabiylə islatma bıǵı,
 Qanlı göz yaşıdır bu mey, açıǵı...

Eləcə də A. Sarovlunun tərcüməsində qitələr və rübailər də poetik məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

Gül, lalə gülüstan edib hər yanı,
 Yoxdur dalğalanan bayrağın sanı,
 O qədər udub ki, insanı torpaq,
 Güllərə hopubdur bəşərin qanı.

Göründüyü kimi, rübaidə şair mübaliğədən məharətlə istifadə etməklə dövr edən həyatın fəlsəfi mənasını vermişdir.

Şairin epik əsərləri də özünün məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Onun 1298-1301-ci illərdə Nizami Gəncəvinin poemalarına yazdığı nəzirələrdə süjetləri dəyişmiş və rəvayətlərə yeni məzmun vermişdir. Nizaminin xəmsəsi ilə müqayisədə onun həcmi 1,5 dəfə az – yəni, 18 min beytdir. Əmir Xosrovun xəmsəsinə daxil olan poemaların ardıcılığı belədir:

1. مطلع الانوار “Nurların mənşəyi” Şair bu poemanı Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə nəzirə olaraq yazmışdır. Şairin öz qeydlərindən məlum olur ki, 3300 beytlik bu poemanı iki həftəyə yazmışdır.

2. “Şirin və Xosrov” poemasını Nizaminin “Xosrov və Şirin”inə nəzirə olaraq yazmışdır. Bu poema A. Sarovlu tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilib 1973-cü ildə çap olunmuşdur. Şair poemanı 1299-cu ilin aprel aylarında qələmə almışdır.

3. “Məcnun və Leyli” poemasını isə Nizaminin “Leyli və Məcnun”una nəzirə yazmış.

4. “İsgəndərin aynası” poemasını isə Nizaminin “İsgəndərnamə” epopeyasına nəzirə olaraq yazmışdır.

5. “Səkkiz behişt” poemasını isə Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərinə nəzirə olaraq yazmışdır.

Adlarından da məlum olduğu kimi, Əmir Xosrovun poemalarının adları və onların ardıcılığı Nizaminin poemalarından fərqlənir. Bu da nəzirəçilik ənənəsində yenilik idi, çünki ustad saydığı Nizaminin əsərlərini eynilə təkrar etsəydi, bunun mənası olmazdı və oxucular üçün də təkrar olduğuna görə maraqsız olardı. Bununla belə, həmin əsərlər nəzirə olaraq, Nizaminin poemalarının bir çox bədii xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Şair əfsanələrin ideyasını və mövzusunun saxlamaqla, onlara yeni çalarlar əlavə etməyə çalışmış, ancaq yenə də Nizaminin təsirindən xilas ola bilməmiş və demişdir:

Nizami hər sözü demiş birinci,
Qoymamış cilasız qalsın bir inci.
Nitqin laçın kimi, az olsun gərək,
Sərçətək çox ötmə cıkgildəyərek.

Olsun ki, şair Nizami ədəbi məktəbinin yaşaması naminə onun qələmindən çıxan əsərlərə nəzirə yazmışdır. Bu fikir onun beytlərindən də aydın olur:

“Beş xəzinə” kəşf edib Gəncə elində,
Xosrov gövhər gəzir tişə əlində.
Çatdı şirin sözlü dastanım sona,
Dastanlar içində yer olar ona.
Ağıl əhsən desə, - bir iftixardır:
“Nizami, nə gözəl şagirdin vardır”
Əvvəl sübh üzündən duvaq açıldı,
“Mətləül-ənvar”ın nuru saçıldı.
Şərbətdən şirindir dadı dastanın,
“Şirin və Xosrov”dur adı dastanın.
Tükənməz xəzinədir sinəm də hələ,
Üç dəfinə yatır sinəmdə hələ.

Bu beytlərdən məlum olur ki, şair ustad saydığı Nizaminin şöhrətini artırmaq üçün onun xəmsəsinə nəzirə yazdığı əvvəldən

planlaşdırmışdır. İnamla deyə bilərik ki, bir “şagird” kimi Əmir Xosrov böyük Nizami qarşısında öz borcunu yerinə yetirir və bütün poemalarına nəzirə yazaraq onun şöhrətini bir daha artırmışdır. Orta əsrlərdə əsərlərinə nəzirələr yazılan şairlərin şəxsiyyəti və sənəti yüksək qiymətləndirilirdi. Əmir Xosrov da çalışırdı ki, vurğunu olduğu Nizami Gəncəvi də adı dillər əzbəri olan şairlərdən olsun.

Biz şairin beş poemasının məzmunu, ideyası, surətlər aləmi və sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə geniş söhbət açmağa lüzum görmürük. **Çünki** həmin əsərlərin poetikası Nizaminin əsərlərinə yaxın olduğundan bu mühakimələr artıq olardı.

Əmir Xosrovun orijinal mövzularda yazdığı əsərlər də var, onlar aşağıdakılardır:

1. **قران السعدين** “**Qiranüs-sədeyn**” (“İKİ xoşbəxt (planetin) birləşməsi”) adlı əsərini şair 1289-cu ildə qələmə almış və onun qələmindən çıxan ilk epik əsərdir. Poemada Dehli sultanı Müiziddin Keyqubadla atası Benqal padşahı Sultan Nəsirəddin Buğra xan arasında olan ədavətdən, onlar arasında olan döyüşlərdən və sonda barışmalarından bəhs olunur.

2. **مفتاح الفتوح** “**Miftahül-fütuh**” (“Fəthlərin açarı”) adlı dastanı şair 1291-ci ildə qələmə almış və əsərdə şairi himayə edən sultan Cəlaləddin Firuz şahın hökmdarlığının ilk ili təsvir edilir.

3. **دولرانی و خزر خان عشقیه** “**Devəlrani və Xızır xan**” və ya **عشقیه** “**Eşqiyyə**” adlı poemasını 1316-cı ildə qələmə almış və əsərdə Sultan Əlaəddinin oğlu Xızır xanla Qucərat vilayətinin hakimi Karnın qızı – hindu gözəli Devaldi arasında baş verən eşq macərəsindən bəhs olunur.

4. **نه سپهر** “**Noh sepehr**” (“Doqquz göy”) adlı əsərini şair 1318-ci ildə yazmış və məsnəvidə şair Qütbəddin mübarək şahın hökmdarlığının ilk dövrlərini, onun Talanqı bölgəsini işğal etməsini, covqan oyununda və ovda göstərdiyi məharəti, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin vəziyyətini, ölkənin idarə olunma qaydalarını təsvir etmişdir.

5. **تغلقنامه** “**Toğloqnamə**” adlı əsərini 1320-ci ildə yazmışdır. Əsərdə Dehli sultanı Nəsirəddin Xosrovşahla vilayət

hökmdarlarından olan Qazı Məlik Toğrul arasında gedən döyüşlərdən və Toğrul şahın qalib gəlib hakimiyyəti ələ almasından bəhs edilir.

Əmir Xosrov Dəhləvinin bu beş poemasını “tarixi poemalar” adlandıranlar səhv etmirlər. Həqiqətən də, bu poemalarda real tarixi şəxslərin həyatı, fəaliyyəti, macəraları təsvir edilir. **Bu poemalar Hindistan tarixinə də aydınlıq gətirir** və tarixçilər XIV –XV əsrlərdə Hindistanda baş verən hadisələri izləyə bilirlər. Həmin poemaların təhkiyəsində də bir tarixçi nəzəri var. qeyd etdiyimiz kimi, Əmir Xosrov həm də tarixçi idi. **O**, poemalardakı hadisələri olduğu kimi təsvir edir və onlara yeni məzmun verib saxtalaşdırmır. Bu mənada həmin əsərləri Şərq **şeirində** realizmin nümunələri **kimi də** hesab edə bilərik.

Bu poemalarından başqa, tədqiqatçı alim İbn-Yusif Şirazi qeyd edir ki, Əmir Xosrovun urdu dilində yazdığı **جواهر خسروی** “Şahanə cəvahirilər” adlı məcmuəsi var və həmin məcmuədə şairin **لالی عمان** “**Ümman mirvariləri**” adlı mənzuməsi verilmişdir. O həmçinin qeyd edir ki, Əmir Xosrovun **اشک و آه** “**Göz yaşı və ah**” adlı məsnəvisi var və həmin məsnəvi Asəfiyyə kitabxanasında saxlanılır.

Əmir Xosrov Dəhləvinin elmi nəsr. Poeziyada yüksək sənətkarlıq göstərən Əmir Xosrov həm də görkəmli nasir, elm xadimi, tarixçi idi. Onun elmi nəsr əsərləri aşağıdakılardır:

1. **خزائن الفتوح** (“Fəthlərin xəzinəsi”). Əmir Xosrov bu əsəri 1311-ci ildə yazıb qurtarmışdır. Bəzi mənbələrdə bu əsərin adı **تاریخ عالی** (“Əlai tarixi”) kimi də göstərilir. Əsərdə Sultan Əlaəddinin və onun böyük naibi Məlik Qafurun apardığı döyüşləri və şəxsən özünün şahidi olduğu hadisələri təsvir etmişdir.

2. **اعجاز خسروی** (“Şahanə söz sənəti”). Bu əsər kimi bunu Əmir Xosrov 1313-cü ildə yazıb tamamlamışdır və əsər beş məqalədən ibarətdir. bunu bəzən beş cildlik kitab da adlandırırlar, ancaq həcminə görə onun kitab adlandırmaq düzgün olmazdı. Əsərdə poetika məsələləri təhlil edilir. Həmin təhlillərdən aydın olur ki, müəllif həm də poetikanın sirlərini bilən savadlı alimdir.

3. **افضل الفوائد** (“Faydaların ümdəsi”). İrfani məzmun kəsb edən bu əsərdə sufizmin nəzəri aspektləri şərh edilir. Əmir Xosrov o vaxt irfan elmində məşhur olan Nizaməddin Övliyanın xütbələrini bu əsərində şərh etmişdir.

Əmir Xosrovun başqa elmi əsərləri barədə Dövlətşah Səmərqəndi özünü “Təzkirətüş-şüəra”sında məlumat verir. **O** qeyd edir ki, Əmir Xosrovun **منافب هند** (“Hindistanın tərif”) və **تاریخ دهلی** (“Dehlinin tarixi”) adlı əsərləri də var. **Təəssüf ki**, həmin əsərlər əlimizdə yoxdur.

Əmir Xosrovun elmi nəsrinə dair başqa bir mənbə İbn Yusif Şirazidir. O yazır ki, Əmir Xosrovun **رساله در موسیقی** (“Musiqi haqda traktat”) və **قانون استیفا** (“Maliyyə qanunu”) kimi əsərləri var. həmin əsərlərdən məlum olur ki, Əmir **Xosrov, eyni zamanda, mahir** bir musiqiçi və maliyyə işlərini dərinlən bilən iqtisadçı-alim olmuşdur. Şairin musiqiçi olması barədə Dövlətşah Səmərqəndi, Qulam Sərvəri özünün “Xəzinətül-Asəfiyyə” kitabında, Şibli Neman “Şerül-əcəm” təzkirəsində məlumat vermişdir. Hətta Hindistanın məşhur dövlət xadimi Cəvahərləl Nehru özünün “Hindistanın kəşfi” kitabında məlumat vermişdir. C. Nehru qeyd edir ki, Əmir Xosrov 600 il bundan qabaq Hindistanın musiqisinə yeniliklər gətirmiş və onun yazdığı nəğmələr artıq altı əsrdir ki, Hind xalqının dilində əzbərdir. Ən maraqlısı budur ki, Əmir Xosrov öz nəğmələrini Hind danışq dilində yazdığından sadə hindlilərin dilində indiyədək əzbər olmuşdur. Bəzi məlumatlara görə, Hindistanın məşhur musiqi aləti olan setarı da Əmir Xosrov Dəhləvi kəşf etmişdir.

Mənbələrdən aydın olur ki, şair həm də savadlı filoloq olmuş və **خالق پاری** adlı ərəb-fars lüğətinə həm də Hind dilini əlavə etmişdir.

Ümumiyyətlə, Əmir Xosrov Dəhləvi haqqında bəhs edənlərin əksəriyyəti şairin adını Nizami Gəncəvinin adı ilə paralel çəkib, onların yaradıcılığı ilə Hindistandan tutmuş bütün müsəlman dünyasında ədəbi zövqün formalaşmasını qeyd etmişlər. Onun ədəbi irsinin tədqiqi ilə Azərbaycanda görkəmli şərqşünas T. Məhərrəmov məşğul olmuş və onun yazdığı “Əmir Xosrov Dəhləvinin “Məcnun

və leyli” poeması” adlı elmi monoqrafiyada şairin həm də dövrü. Həyatı və yaradıcılığı barədə geniş məlumat vermişdir. Şairin əsərlərinin tənqidi mətnin hazırlanmasında da T. Məhərrəmovun xidmətləri çoxdur.

Əsərlərinin tərcüməsi ilə görkəmli şərqşünas alim və şair A. Sarovlu məşğul olmuşdur. Onun tərcüməsində Azərbaycan oxucuları şairin “Şirin və Xosrov” poeması ilə tanış olmuşlar. A. Sarovlu həmin poemanı 1973-cü ildə geniş formada yazdığı ön sözü ilə çap etdirmişdir. Kitaba yazdığı ön sözündə A. Sarovlu Əmir Xosrovun yaradıcılığına səyahət etmiş və onun sənətkarlığının əsas xüsusiyyətlərini şərh etmişdir.

Dünya şərqşünaslığında isə onun barəsində bəhs etməyən elə bir alimə rast gəlmək olmur. **Eləcə də** İran, Əfqanıstan, Pakistan və Hindistan filologiyasında dəhləvişünaslar məktəbi meydana gəlmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Məhərrəmov T. Əmir Xosrov Dəhləvinin “Məcnun və Leyli” poeması. Bakı, Elm, 1970.
2. Əmir Xosrov Dəhləvi. Şirin və Xosrov (tərcümə: A. Sarovlu), Bakı, Azərnəşr, 1973.
3. İnci xəzinəsi. (*toplu, tərtib və tərcümə: A. Sarovlu*). Bakı, Gənclik, 1977.
4. Kazımov M. Farsdilli ədəbiyyatın yeddi əsri. Bakı, Nafta-press, 2012

Sirac Qumri

Mövlana Siracəldin Qumri XIII əsrin əvvəllərində yaşamış şairlərdəndir. baxmayaraq ki, mənbələrdə onun adı çox çəkilir, bununla belə şairin həyat və yaradıcılığı barədə əlimizdə geniş məlumat yoxdur. “Qumri” şairin təxəllüsüdür. Bu barədə şairin özünün də qeydləri var. Onun doğum tarixi və haradan olması

barədə də mübahisələr var. Azər Beqdeli hesab edir ki, şair Mazandarandandır. Cavanlıq vaxtları təhsil almaq məqsədi ilə Mazandarani tərk edib bir müddət Reydə, olsun ki həm də Xorasanda olmuş. Belə ehtimal edə bilərik ki, sonra Mavəronnəhrə - Xarəzmə getmişdir. Çünki şair imam Fəxr Razinin şagirdi olmuşdur. Şair Kəmaləddin İsmayılın, Rəfi Ləbanin, Seyfəddin Baxərzinin müasiri olmuşdur. Bəzi təzkirə yazanlar, o cümlədən, Dövlətşah Səmərqəndi, Əmin Əhməd Razi şairin şəcərəsini Siracəddin Səkközi və başqa bir XII-XIV əsr şairi olan Siracəddinlə qarışdırır.

Sirac Qumri əsərlərində Kəmaləddin İsmayılı, Seyfəddin Baxərzini və zəmanəsinin bir neçə şahlarını, əmirilərini mədh etmişdir. Onun **şeyrlərində** Hüsəməldövlə Ərdəşir bən Kinxar Bavəndinin, Qiyasəlddin Pirşah bən Məhəmməd Xarəzmşahın, Cəlaləddin Xarəzmşahın qardaşının adları çəkilir.

Qumri həm də həcvlər, zarafatlar yazmışdır. Übeyd Zakani özünün əsərlərində onun bir çox zarafatlarını və lətifələrini vermişdir. Şairin həyatının son dövrü barədə əlimizdə heç bir məlumatımız yoxdur, **ancaq şeyrlərinin** birində qocalığının ağır vaxtlarından söz açmışdır.

Şair XIV əsr fars **şeyrinin** böyük nümayəndələrindəndir. Onun yaradıcılığında Ənvərinin və Xaqanın poeziyasının təsiri özünü göstərir. Şairin özü də bunu etiraf edir. Sələfləri kimi, Sirac Qumrinin poeziyasında qəsidənin xüsusi ifadə tərzini özünü büruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şair əsərlərini ərəb dilində də yazmışdır. Onun ərəb dilində yazdığı **şeyrlərdə** də yüksək sənətkarlıq var. Həcmi on üç min beyt olan ədəbi irsinə yüksək səviyyədə yazdığı qəsidələr, qəzəllər, qitələr, “Karnamə” məsnəvisi, tərəcibəndlər, rübailər və müsəmmətlər daxildir. Onun divanındakı həcvlər və zarafatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. həmin əsərləri XIV əsr **şeyrində** realizmin nadir nümunəsi hesab edə bilərik. Çünki zarafatlar və həcvlər konkret tarixi şəxslərin və hadisələrin təsviridir. Şairin “Karnamə” poeması tamamilə dostları və tanışları ilə olan zarafatlardan, istəmədiyi adamlara yazdığı həcvlərdən ibarətdir. Çox güman ki, şair bu əsərini Sənai Qəznəvinin “Karnameyi-Bəlx”

poemasının təsiri ilə yazmışdır. Onun yaradıcılığında qəsidə janrı yüksək səviyyədədir. Həmin qəsidələr məzmun etibarilə, mədhiyələrdən ibarət olsa da, tohid, təhqiq, moizə də yüksək səviyyədə yazılmışdır.

Şairin poeziyası bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə onun **şeyrlərində** sadəlik var. Sözləri elə ardıcılıqla verilir ki, **şeyri** oxuyanlar asanlıqla onu yadda saxlayır:

Bu gün elə gündəyəm ki, kədərim yoxdur,
Ayaqlar altında əzilən qəlb kağızım yoxdur.
Əzab süfrəsindəki kabab və şərab,
Ürəyimin, ciyərimin qanıdır yalnız.
Başımın dərdi mənim sevdamin başı altına qalxıb,
Nə yaxşı ki, bu gün başım yerində deyil.
Dedin ki, “Haradasan?” – bilmirəm haradayam,
Sənin eşqindən məstəm, özümdən xəbərim yoxdur.
Səninlə olanda dodaq, göz eşqindən dəm vurur,
Qəm dəryasında quruluğum, yaşlığım yoxdur²⁹³

Ümumiyyətlə, Sirac Qumrinin poeziyasını XIII əsr fars ədəbiyyatının parlaq səhifələrindən adlandıra bilərik.

Sultan Vələd (1225-1313)

Sultan vələdin tam şəkildə adı belədir: Bəhaləddin Məhəmməd bən Cəlaləddin Məhəmməd bən Bəhaləddin Məhəmməd. Şair adını, sadəcə olaraq, həmişə Sultan Vələd kimi yazmışdır. “Vələd” onun təxəllüsüdür. O, 1225-ci ildə Larendədə anadan olmuş və Cəlaləddin Ruminin Gövhər Xatun adlı qadınından olan övladıdır. Bir çox qeydlərdən məlum olur ki, Rumi bu oğlunu çox sevmişdir. Sultan

برگ دل زیر و زیر خویش ندارم.
جز خون دل و جز چگر خویش ندارم
نیکست که امروز سر خویش ندارم
کز مستی عشقت خبر خویش ندارم
پروای غم خشک و تر خویش ندارم.

²⁹³امروز چنانم که غم خویش ندارم
بر مایده رنج کبابی و شرابی
درد سر من زیر سر سودایی من خاست
گفتی که کجایی و ندانم که کجایم
با تو ز لب و دیده چه گویم که ز عشقت

Vələd hələ gənc ikən atasının yanında fiqh elmini öyrənmişdir. Sonra atasının və böyük qardaşı Əlaəddin Məhəmmədin himayəsi ilə Dəməşqə təhsilini davam etdirmək üçün getmişdir. Təhsilini bitirib Konyaya qayıdandan sonra yalnız atasının yanında onun müridləri ilə birlikdə olmuşdur.

Ruminin vəfat edəndə onun əlli yaşı var idi. Baxmayaraq ki, Mövlananın varisi Hüsam Çələbi israr edirdi ki, atasının yerinə keçsin, ancaq bu təklifi qəbul etmədi. 13273-cü ildə Hüsaməddin Çələbi vəfat edir, yalnız ondan sonra atasını əvəz etməyə başlayır. Beləliklə, otuz il atasının təriqətini davam etdirir. Onun rəhbərliyi dövründə moləvi təriqəti daha da inkişaf edir. Şair 1313-cü ildə Konyada vəfat etmişdir. onun atasının yanında dəfn edirlər. Onun vəfatından sonra təriqətin başına oğlu Cəlaləddin Fəridun keçmişdir. Onun təxəllüsü “Amiri-Arif” idi.

Sultan Vələdin ədəbi irsindən əlimizdə nəsr və nəzmlə yazdığı əsərlər var. Onun divanında yazdığı qəsidələr, qəzəllər və rübailər var. Divan 12719 beytdən ibarətdir. Əsərləri məzmun etibarilə, Ruminin poetik düşüncəsinin davamıdır. Bununla belə, atasının **şeyrlərindən** fərqli cəhətlər də var. Onun xəfif bəhrində yazdığı “Vələdnamə” adlı bir məsnəvisi də var. Bu məsnəvidə irfani fikirlər və Quran ayələrinin təfsiri verilmişdir. Məsnəvidə Ruminin, Bəhaləddin Müəhəqqiqin, Şəms Təbrizinin, Sələhəddin Zərkubun, Hüsaməddin Çələbinin fikirləri şərh edilir, şair öz fikirlərinə də geniş yer verir. Bundan başqa, şairin iki məsnəvisi də var. Həmin məsnəvilərdə də şair irfani fikirlərlə yanaşı, əcdad məsələlərindən geniş bəhs etmişdir.

Şairin lirikası bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə sadə dillə dərin mətləblərin verilməsi:

Bizim məstliyimiz üçün şəraba ehtiyac yoxdur.

Məclisimizə ney varsa, müğənni, cəng, rübab lazım deyil,

Müğənnisiz, şahidsiz, meysiz və saqisiz,

Bütün sutkanı biz məstik xərəbətdə.²⁹⁴

نی مجلس ما را طرب از چنگ و رباب
هر شام و سحر فتاده مستیم و خراب

²⁹⁴ حاجت نبود مستی ما را بشراب
بی مطرب و بی شاهد و بی ساغر و می

Nizzari Qohestani (1251- 1321)

Həkim Səidələddin bən Şəmsələddin Məhəmməd Nizzari Bircəndi Qohestani XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəlində yaşamış İran şairlərindəndir. O, “Həkim” ləqəbini sağlığında qazanmışdır. Bəzi təzkiyəçilər səhvən onun adını “Nəimələddin” və ya “Nəsimələddin”, atasının adını isə Cəmaləddin yazırlar. Şair **şeyrlərinin** hamısında təxəllüs kimi “Nizzari” adını çəkir. Bu onun təxəllüsü deyil, soy adıdır. Mənbələrdə isə deyilir ki, şair olduqca arıq adam olduğundan “Nizzari” təxəllüsü seçmişdir – bu səhv fikirdir. Onun Səidələddin adlı oğlu da olmuşdur. Elə oğlunun da ləqəbi Nezzari olmuşdur. Şair Al Kerət şahlarının sarayında yüksək vəzifə sahibi olmuşdur. Şair onların adına **şeyrlər** yazmışdır. Mənbələr qeyd edir ki, şair ismaili hərəkatına meyilli olmuş, hətta “Nizzari” təxəllüsünü də ismaililərdən olan Əlmustafələddinin və ya Əlmostənsərbullahın adındakı “Nizzari” təxəllüsündən götürmüşdür.

Nizzari 1251-ci ildə anadan olmuşdur. Həmin illərdə İrani monqollardan olan Hülakilər idarə edirdi. Hülakilər vaxtında isə ismaili hərəkatı yox idi, ancaq atasının o hərəkata rəğbəti nəticəsində şairin adında Nizzari adı hələ də qalmışdı. onun atası Şəmsələddin Məhəmməd ismaililərin tərəfdarı, ziyalı adam idi və övladına da lazımı tərbiyəni vermişdi. Nizzari gənc yaşlarında Qohestanda ibtidai təhsil almış və ədəbiyyata xüsusi meyl göstərmişdir. Sonra şair səyahətə çıxıb İsfahanda, Təbrizdə, Arranda (Azərbaycanda), Gürcüstanda, Ermənistanda, Bakıda, Ərdəbildə, Əbhərdə olmuşdur. İki il səyahətdən sonra vətəni Qohestana qayıtmışdır.

İsfahanda olarkən divan sahibi Xacə Şəmsələddinlə dostlaşmış, divanda işləmişdir. **Divanda xidmətlərində yüksək məqama çatan şair sonra nədənsə qovulmuş və əmlakı müsadirə olunmuşdur.** Ondən sonra əkinçiliyi özünə peşə seçmişdir. Şairin vəfatı 1321-ci ilə təsadüf edir. Şairin qəbri Bircənd şəhərindədir.

Şair divan sahiblərindən başqa Sistan və Xorasan vilayətlərinin hakimlərinə də, qeyd etdiyimiz kimi, Kerət şahlarına **şeyrlər** həsr

etmişdir. Nizzarinin əlimizdə olan divanında qəsidlər, qəzəllər, tərkibəndlər, tərcibəndlər, qitələr və məsnəvilər var. Məsnəvilərindən “Dəsturnamə”, “Ədəbnamə” mütəqarib bəhrində yazılmışdır, “Səfərnəmə” rəməl bəhrində, “Əzhər və Məzhər” poeması isə həcəz bəhrində yazılmışdır. Onun “Gecə və Gündüz” münazirəsi də çox məşhurdur. **Eləcə də** şairin məktubları zəmanəmizə gəlib çatmışdır.

Nizzari zəmanəsinin istedadlı şairlərindən olmuşdur. Onun **şeyrlərində** Xaqanın, Sədinin təsiri hiss olunur. Hafiz onun bir heçə qəzəlinə cavab yazmışdır.

Biz eşqin kafəriyik, müsəlmanlar başqadır,
Biz zəif məmuruq, Süleyman tamam başqadır.
Biz qırmızı üzlü çırıq paltar istəyənik,
Bazarda ipək satanlar başqadır.²⁹⁵

***

Eşq dərgahından mənə pay düşsə,
Elə iş görərəm ki, pərdələr də cırılar,
Pərhiz saxlayan səccadəni elə ovsunlayaram ki,
Paltarında min zünnar düşər.²⁹⁶

Əmir Hüseyni (1242-1318)

Əmir Fəxrəlsəadət Seyid Rükneləddin Hüseyn bən Aləm bən Həsən Hüseyni Qouri Hərəvi ədəbiyyat tarixində **Əmir Hüseyni** və ya **Hüseyni Sadat** kimi tanınmışdır. O, XIII-XIV əsr əfqan **şeyrinin** və nəsrinin istedadlı nümayəndələrindəndir. Əmir Hüseyni 1242-ci ildə Qur vilayətinin Qəzeyv şəhərində anadan olmuşdur. Ancaq ömrünün əksər hissəsini Heratda keçirmişdir. Elə buna görə də şairin adında Hərəvi nisbəsi var.

مامور ضعيفيم سليمان دگر ست
بازارچه قصب فروشان دگر ست
کاری بکنم که پردعه از کار افتد
کز هر تلارش هزار زنار افتد

²⁹⁵ ما کافر عشقیم مسلمان دگر ست
از مارخ زرد و جامه پاره طلب
²⁹⁶ پر درگه عشق گر مرا بار افتد
سجاده پرهیز چنان افشانم

Hüseyni gənc yaşlarında yüksək təhsil görmüşdür. Sonra təsəvvüfə meyli edən şair onun dərin mətləblərini mənimsəyir. Ə. Cami onun “zahiri və batini elmlərin alimi” hesab etmişdir. O, əvvəl şeyx Bəhaləddin Zəkəriyyəti multayinin və sonra onun oğlu Sədrəddin Arif Multayinin yanında mürid olmuşdur. Şeyx Bəhaləddin Zəkəriyyə onə məşhur Azərbaycan filosofu Şeyxəlməşayex Şihabəddin Sührəvərdinin fəlsəfəsini öyrətmişdir. **Əmir Hüseyni Moltanda təhsilini bitirəndən sonra doğma şəhəri Herata qayıtmışdır.** Heratda uzun müddət maarifçiliklə məşğul olan şair 1318-cu ildə vəfat etmişdir. Onu məşhur Göhendiz qəbiristanlığında dəfn etmişlər.

Şairin ədəbi irsindən çoxlu sayda nəsr və nəzm nümunəli qalmışdır. İrfan aləmində onun “زادالمسافرين” (Müsafirlər) məsnəvisi çox məşhurdur. 1250 beytdən ibarət olan bu məsnəvi səkkiz məqalətdən ibarətdir. Əsərdə cəhd, Tələb, həqq, irşad, eşq və s. kimi irfani mövzulardan bəhs olunur. İrfani mövzuda yazdığı başqa bir məsnəvisinin adı “كنز الرموز” “Kənzəl-ərrumuz”dur. 950 beytdən ibarət olan bu məsnəvi Şihabəddin Şührəvərdinin həyatı və fəlsəfəsi haqqındadır. **Eləcə də** bir filosof kimi Bəhaləddin Zəkəriyyənin elm, təhid, qəlb, ruh, əql və sş haqqında dediyi fəlsəfi mühakimələr əsərdə öz əksini tapmışdır. 1200 beytdən ibarət olan “Sinamə” (Otuznamə) həcəz bəhrində yazılmışdır. Bu məsnəvi Şərq ədəbiyyatındaki dəhnamələri xatırladır. Mövzusu eşq olan əsərdə aşıqla məşuq arasındakı münasibətlər irfani mühakimələrlə təsvir edilir. Əsərdə Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının təsiri özünü göstərir. Bundan başqa elm aləminə şairin irfani məzmununda yazdığı başqa bir “Pənc gənc” (Beş xəzinə) adlı məsnəvisi, qəsidələr məcmuəsi və divanı məlumdur. Divanında qəsidələri, qəzəlləri, tərkibənd və tərcibəndləri, qitələri, rübailəri toplanmışdır. Divanında olan beytlərin sayı təqribən 1500 olar.

Hüseynin poeziyası olduqca sadə dildə yazılmışdır. Baxmayaraq ki, **şeyrləri** mənə etibarilə irfani məzmun kəsb edir, bununla belə şair **şeyrlərində** dil sadəliyini qoruyub saxlayır və deyəcəyi dərin fəlsəfi fikirləri olduqca sadə ifadələrlə oxucusuna çatdırır. Azərbaycan filosofu Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”

əsərində Əmir Hüseyninin təsəvvüfdə qaldırdığı « هـ فده سوال منظوم» “On yeddi mənzum sual”a cavab var.

Ədhəmin köhnə bir kilsəyə yolu düşdü,
 Bir rahib gördü, səsi ona tanış gəldi,
 Onu imtahan edib, dedi ey sərgəştə,
 Bu nədir, belə yerləri məskən etmişən,
 Niyə bu köhnə kilsəni məskən edirsən,
 Əyin başını, yeməyini haradan alırsan,
 Rahib dedi, bu söhbəti etmək mənim üçün xatadır.
 Bunları Allahdan soruş, belə ruzunu Allah verir.
 Bəndələr onun əmrinə tabedir,
 Geyimi, yeyimi onlara Allah verir.
 Bu dünyünü aç, əgər onu sən bağlamışsansa,
 Ondan nəyi bilsən, o sənin təvəkkülündür.
 Yol gedirsən, hər gülün yüz tikanı var,
 Allahı qınamaq yaxşı olmaz,
 Bəndə ol, başına nə gəlsə rədd etmə,
 Təkcə, təriqətinin izn verdiklərini et. (“Kənzəl -ərrumuz”

Əmir Hüseyninin nəsrinə də diqqəti cəlb edir. O, dövrünün alimlərindən idi və fars dilinin elmi üslubunu inkişaf etdirirdi. Onun 28 fəsildən ibarət olan “Nüzhətül-rəvah” (نزهة الارواح) irfani mövzuda yazılmışdır. Bir alim kimi yazdığı başqa bir kitabın adı “Ruhül-rəvan və sərətəlmüstəqim və tərəbül-məcəles” (روح الا روح و صراط المستقيم و (طرب المجالس) adlanır. Bu kitabda da irfani problemlərin şərhə verilir. Kitabın poetikası da diqqəti cəlb edir. Belə ki, nasir poetik dilində səccdən istifadə etmiş və həm qafiyə sözlərin cümlələrdə işlənməsi, onun ifadə tərzinə xüsusi ahəng vermişdir.

Əlaəldövlə Simnani (1250-1335)

Şeyx Əbulməkarim Rükneləddin Əlaəldövlə Əhməd bən Məhəmməd bən Əhməd Biyabaneki Simnani XIV əsr İran sufi ədəbiyyatının böyük nümayəndələrindəndir. Onun əslən Sənddən olsa da, Simnanda mülkləri olmuşdur. Elxanilər vaxtında isə divanda işləmişdir. Şairin atasının və əmisinin Məlik rütbəsi olmuşdur.

Onun atası Məlik Şərəfəddin Məhəmməd 1287-ci ildə Arxun xanın əmri ilə Bağdadın məliyi təyin edilmişdir. Ancaq Qazan xanın vaxtında 1295-cı ildə qətlə yetirilmişdir. Əlaldövlə 1250-ci ildə anadan olmuşdur. Onun anası Elxanilər dövründə məşhur alim və qazı Rükneləddin Sayının bacısı idi. Əlaldövlə də onun yanında dövlət işlərini öyrənəndən sonra fəqihliyi və hədis elmini dərinləndirən bilmişdir. Mənbələrdə göstərilir ki, Əlaəldövlə əvvəl divanda işləmişdir. 1284-cü il Arxun xanın səfərlərində Əlaəldövlə də onunla olmuşdur. Bu səfərdə xanın ona münasibəti dəyişmiş və şairi dövlət işlərindən uzaqlaşdırmışlar.

Arxun xanın dövlət işlərindən uzaqlaşan şair Simnana gəlmiş və elə həmin vaxtlardan Əlaəldövlə alimlik edib kasıb həyat tərzini keçirmişdir. O, Simnanda hədis elmindən, fiqhdən dərs demişdir. Sufi həyat tərzini yaşayan şair atasından qalmış qulam və kəməzləri azad edib bütün mülkünü dini qurumlara vermişdir. O, Simnanda vaxtilə şeyx Səkkak Simnani tərəfindən təsis edilmiş Səkkakilərin xanəqahını təmir edir. Orada bir “اربعينات” “Ərbəinat” yaradır.

Əlaldövlə 1286-cı ildə Bağdada şeyx Nurəddin Əbdürrəhman Esfərayinin yanına gedir. Bir müddət onun yanında qalandan sonra Məkkəyə həcc ziyarətinə gedir. Həcdən qayıdıandan sonra Bağdada şeyx Nurəddinin yanında qalır. Onun yaratdığı xanəqahda sufizmin incəliklərini öyrənir. Sülukilər dövründə 1300-cü ilədək Əlaəldövlənin xanəqahı məşhur idi və Şeyx Nəcməddin Kübri kimiləri bu xanəqahla əlaqədar idi. Kəmaləddin Əbdürrəzaq kaşani yazır ki, onun xanəqahı 1319-cu illərədək fəaliyyət göstərmişdir. Yalnız 1319-cu ildən sonra Əlaldövlə səyahətə gedir və Qüdsdə, Şamda olur.

Əlaldövlə Elcaytu xanın (1302-1315) vaxtında Elxanilər dövləti ilə olan əlaqələrini kəsir. Elə həmin vaxtlardan etibarən, Azərbaycanın məşhur filosoflarından və Şah İsmayıl Xətəninin siyasi sələflərindən olan Şeyx Səfiəddin Ərdəbili, Əllamə Həli, Sultən Məhəmməd Xudabəndi ilə tanış olur. Hər halda 1360-cı illərdə Elxanilər dövləti ilə əlaqələrini tamamilə kəsən Şeyx Simnanda Səkkakiyə xanəqahının mürsədi olub sufizmdə məşhurlaşır. O qədər məşhurlaşır ki, zamanın hökmdarları belə, onunla hesablaşırdılar.

Şair ömrünün son illərini Simnanda özü təsis etdiyi xanəgahda-Sifiabadda keçirir. 1335-ci ildə vəfat etmişdir. Əlaldövlə ömrünün sonunadək müridlərinə dərs verib, şeirlər yazmışdır.

Əlaəldövlənin sufizmidə fəlsəfi konsepsiyası tamam başqa idi və o, vəhdəti-vücut fəlsəfəsini, Əl Ərəbinin konsepsiyasını rədd edirdi və daha çox dini ayinlərin icrasına üstünlük verirdi. **Elə ona görə də** Əlaldövlə daha çox Şeyx Kəmaləddin Əbdürrəzzaq Kaşinin fars dilində yazdığı əsərlərə üstünlük verirdi. Bir müddət onun Sufiabaddakı xanəgahında Sülukilər dövrünün məşhur şairlərindən olan Xacə Kirmani olmuşdur. Onun yetişdirdiyi məşhur adamlardan bunların adını çəkə bilərik: Əxi əli misri, Əxi Məghəmməd Dehqan, Əbülbərekət Təqiləddin Əli Simnani.

Əlaəldövlənin ədəbi irsinin toplanması ilə Xacə Kirmani məşğul olmuşdur. Ölümündən iki ay sonra onun toplanıb tərtib edilmiş divanı indi Parisin Milli Kitabxanasında saxlanılır. Onun divanında qəsidələri, nəsihtləri, tədqiqatları, irfani fikirləri, həmd, nəət, qəzəllər, rübailər toplanmışdır. Həmin **şeirlərin** əksəriyyəti irfani məzmunudur. **Eləcə də** dövrünün bəzi şəxslərinə aid **şeirlər** yazmışdır. Bir çox **şeirlərində** tarix göstərilmişdir. Bu da şairin ədəbi irsinin və ömür yolunun izlənilməsinə imkan verir. **Şair şeirlərində** təxəllüsünü gah “Əlaəldövlə”, gah Əlaldövlə”, gah da “Əla” yazmışdır. Ümumiyyətlə, onun yaradıcılığı XIV əsr İran təsəvvüf ədəbiyyatının gözəl nümunəsidir.

İtaət üçün yüz ev abad etsən,

Kiminsə xətrini xoş etməkdən üstün deyil.

Əgər birisini könüllü bəndə etsən,

Bu min nəfəri bəndəlikdən azad etməkdən yaxşıdır.²⁹⁷

Simnaninin nəsrinə də İran ədəbiyyat tarixində xüsusi yer tutur.

Onun nəsrə yazdığı əsərlər bunlardır:

“Seyrəlbəl fi ətvar süluki-əhli-əlhal” (سیر البال فی اطوار سلوک اهل)
(الحال);

“Sələvatül əl aşiqin” (سلوة العاشقين);

زان به نبود که خاطری شاد کنی
به ز آنکه هزار بنده آزاد کنی

²⁹⁷ صد خانه اگر بطاعت آباد کنی
گر بنده کنی بلطف آزادی را

“Əl-ürvətül-laəhl əl-xəlvətü-əlcilvət” (العروة لاهل الخلوّة و الجلوّة);

“Mətləül-nəğt və məcməül-ləğt” (مطلع النقط و مجمع اللقط) -ərəb dilində;

“Məşərə əbvab əl-qüds və mərətə əshabül-üns dər kəlam və ürfan” (مشارع ابواب القدس و مراتع اصحاب الانس در كلام و عرفان) - ərəb dilində;

“Münazir əl-məxazerül-nazir əlhazir” (مناظر المحاضر للناظر) (الحاضر) - ərəb dilində;

“Fütuhati-məkiyyətün İbn əl- Ərəbi” (فتوحات مكية ابن العربي) - ərəb dilində.

Müəllifin ərəb dilində yazdığı əsərlərdə, əsasən, şərhlər verilmişdir. Farsca nəsrində isə elmi mətləblər şərh edilir.

Həsən Dəhləvi (1251-1337)

Əmir Nəcməddin Həsən bən Əla Səcri (Hindistanın Sədisi) XIV əsrdə Hindistanda yaşamış və fars dilində yazıb yaradan şairlərdəndir. o, Əmir Xosrov Dəhləvinin müasiri və dostu olmuşdur. Bəzən mənbələrdə onun adı “Səcri” əvəzinə “Səncəri” kimi də qeyd olunur. Onun adındakı “Səcri” göstərir ki, şairin əsli İranın Sistan vilayətindən olmuşdur. “Səncəri” ifadəsi də adi nisbədir və şairin Səncardan olmasına işarədir. Şair **şeyrlərində** “Həsən” təxəllüsündən istifadə etmişdir. Təzkirələrdən və özünün qəsidələrindən aydın olur ki, şairin doğulduğu yer Dehli şəhəridir. Şair, təqribən, 1251-ci ildə anadan olmuşdur.

Şeyrlərindəki bir sıra qeydlərdən məlum olur ki, şair hənəfilərdən olmuş və Şeyx Nizaməddindən dərs almışdır. Şairin təhsil illəri Hindistanda Şəmsiyyə və Bələbaniyyə sülalələrinin dövrünə təsadüf edir. Elə həmin vaxtlar monqolların hücumu nəticəsində alimlərin, din xadimlərinin, sufilərin, şairlərin əksəriyyəti İrandan. Əfqanıstan və Tacikistandan Hindistana mühacirət etmişlər. onların sayəsində Hindistanda fars dili yayılmışdır. XIV əsrin əvvəllərində Hindistanın şimalında Məyiəddin Həsən Səcri, Qütbəddin Bəxtiyar Kaki Ovşi, Şeyx Nizaməddin Övliya, Qazı Məhiyyəddin Kaşani, Siracəddin Səcri, Rəfiəddin

Kazruni və s. kimi məşhur adamlar yaşayırdı. **Həmin** mühitdə Əmir Həsən və Əmir Xosrov Dəhləvi kimi dahi şairlər yetişmişdir.

Şeyx Nizaməddin Övliyanın yazılarında Əmir Xosrovla, Əmir Həsənin dostluğundan bəhs olunur. **Əmir Həsən Dəhləvi Nizaməddin Övliyadan dərslər almış** və sufizmi dərindən öyrənmişdir. Əmir Həsən şeyxin yanında təqribən 1290-cı illərdə təhsil almışdır. Elə həmin illərdən də Əmir Xosrovla Əmir Həsənin dostluğu başlamışdır.

Əmir Həsən hələ Əmir Xosrovla tanış olmamışdan çox əvvəl sarayda xidmət edirdi. Onlar tanış olandan sonra tez-tez görüşüb söhbət etmişlər. Moltanda Məlik Məhəmməd Qanın sarayında Qiyasəddin Bəlbənin oğlu, Əmir Həsən şahzadənin katibi kimi, Əmir Xosrov da kitab yazan alim kimi bir yerdə işləmişlər.

Əmir Həsən divanında Məlikməhəmməd bən Qiyasəddini, Əlaəddin Məhəmmədşah Xələcini, onların canişinləri olan; Ömərşahi, Mübarəkşahi, Xosrovşahi, **eləcə də** Toğluq şahı və onun övladı olan Məhəmməd şahı mədh etmişdir. Əmir Həsən Dəhləvi təqribən 1337-ci ildə vəfat etmişdir. Onu Dövlətabad yanında “Həsənşir” adə ilə məşhur olan yerdə dəfn etmişlər.

Mövlana Ziya Bərəni 1356-cı ildə yazdığı “Tarixi-Firuzşah” kitabında Əmir Xosrovu və əmir Həsəni özünün dostlarından hesab edir. Eləcə də əmir Xosrovun və Əmir Həsənin ədəbi irsindən bəhs edir. mövlana eyid Məhəmməd **Mübarək Ələvi “Seyrül-övliya”** (سير الاوليا) kitabında Həsəndən və onun tərcümeyi-halından danışmışdır. Şair bərəsində Hamid bən Fəzlullahın “Seyrül-arifin” (سير العارفين) və Caminin “Nəfəhat əl-üns” (نفحات الانس) kitabında, **eləcə də** “Tarixi-Fereşte” kitabında Əmir Həsəndən bəhs olunmuşdur.

Şairin doqquz min beytdən çox olan divanı var. **Həmin** divanda şairin qəsidələri, qəzəlləri, tərəcibəndləri, tərkiyəndlər, rübailəri və məsnəviləri toplanmışdır. Adətən, mədhiyələr qəsidə janrında yazılmasına baxmayaraq, şairin bəzi mədhiyələri məsnəvi janrında və olduqca qısa formada yazılmışdır. **Eləcə də** onun məsnəvilərindəki qısa hekayələrdə tarixi hadisələr, kimlərinə anadan nə vaxt olması ilə əlaqədardır. Onun məsnəvilərindən birinin adı “Eşqnamə” adlanır. Bu poema 606 beytdən ibarətdir. adından da

göründüyü kimi, əsərin mövzusu eşqdir. Poemada onun təsvir etdiyi eşq başqalarından onunla fərqlənir ki, şair Hindistan kişilərinin qadınlara olan məhəbbəti və qadınların da onlara itaətindən bəhs edir. Eşq hind fəlsəfəsində bir məzhəb hesab edilir. Şair məhz həmin məzhəbin daşıyıcıları olan aşiq və məşuqu, onlar arasında olan alovlu eşqi tərənnüm etmişdir.

Əmir Həsən XIV əsrdə Əmir Xosrov Dəhləvidən sonra Hindistanda yaşamış ən böyük farsdilli şairdir. O, qəzəl janrının böyük ustadı hesab olunur. Qəzəllərinin hamısında məzmun olduqca dəqiq, kəlmələr olduqca sadədir. Buna görə də ona “Hindistanın Sədisi” deyirlər.

Onun nəsrə yazdığı “Qəvaid-əl-fəvad” (فوائد الفواد) kitabı, Şeyx nizaməddin Övliyanın həyatı barədə qeydləri, **eləcə də** Şeyxin adından dediyi hekayələri var.

Səndən başqa üfüqlərdə başqa yar yoxdur,
Sənin qəmindən şəfalı qəmi yoxdur.
Ətək gül, göz yaşı lalə, kirpik sanki bulud,
Bizim eşqimizin havası bahar havasından kəm deyil,
Bir gün yolunun torpağına üz qoydum səni görüm,
Gecə keçməmiş ürəyimə tikanlar batdı.
Düşündüm; sənin vüsəl budağından mənə də bar düşər,
Bu vaxt sənin qarından səs gəldi ki, bar yoxdur.
Dedin: get, başqasının kuyində dur,
Bizim əhddə belə durmaq yoxdur.
Arzularımın eyvanının asimana apararam,
Lakin ömür binası o qədər də möhkəm deyil.
Sənin nazın çox olur, yoxsa Həsənin naləsi,
Bunların hər ikisini ad etmişəm, say-hesabı yoxdur.²⁹⁸

مشفق تر غم تو دگر غمگسار نیست
ما را هوای عشق کم از نوبهار نیست
شب نگزد که بر دلم این خار خار نیست
آوازی از در تو بر آمد که بار نیست.
در عهدنامه من و تو این قرار نیست
لیکن بنای عمر چنین استوار نیست
این هر دو را که نام گرفتیم شمار نیست

²⁹⁸مارا بجز تو در همه آفاق یار نیست
دامن چو گل سرشک چو لاله مژه چو ابر
روزی بدیده چیم خاک ره ترا
گفتم ز شاخ وصل تو باری بمارسد
گفتی برو بکوی دگر کس قرار گیر
تا آسمان بر آورم ایوان آرزو
ناز تو بیش باشد یا ناله حسن

Bəder Çaçı (...-1351)

Fəxrəlzəman Bəderəddin Məhəmməd Çaçı İran ədəbiyyatının XIV əsr şairlərindən olsa da, Hindistanda geniş şöhrət qazanmışdır. Onun əsərləri uzun müddət İranda yayılmamışdır. Şairin ədəbi irsi İran ictimaiyyətinə məlum deyildi. Şair Orta Asiyanın Sır-Dərya çayı sahillərində yerləşən Çaç bölgəsinin Bənəkət qəsəbəsində anadan olmuşdur. Onun gənclik illəri, təhsili barədə əlimizdə məlumat yoxdur. Təzkirələr onun şəxsiyyəti tarixdə Bəder Caceri ilə məşhur olan adamın şəxsiyyəti ilə bəzən səhv salırlar. Elə ona görə də şairi Cuyəni divanın sahibi olan Şəmsəddinin məddahı və Məcid Həmgərinin şagirdi hesab edirlər.

Mənbələrdən aydın olur ki, şair gənc yaşlarında Hindistana getmiş və Əmir Toğloğinin sarayında fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə, Əbülməhəmed Məhəmmədşah bən Toğloğinin vaxtında daha fəal olmuşdur. Ona “Bəder” ləqəbi, sonra isə “Bəderəddin” adı və “Fəxrəlzəman” təxəllüsü elə həmin dövrdə hörmət sahibi kimi verilmişdir. Bəder Çaçı bir müddət Məhəmməd bən Toğloğün sarayında fəaliyyət göstərəndən sonra, olsun ki Məhəmmədşahın vaxtında da hörmətli şairlərdən olmuşdur. Şair 1344-cü ildə yazdığı qitələrinin birində qeyd edir ki, Toğolgi şahlarından başqa heç kəsi mədh etməmişdir. **Bu** mənada onun vəfat etdiyi tarix 1351-ci ilə təsadüf edir.

Bəder Çaçının divanında əsasən qəsidələr və qitələr var. **O**nun qəsidələrində Toğolgi şahları mədh edilir. Həmin qəsidələrin yazı üslubu Ənvərinin, Xaqani Şirvanın üslubu ilə eynidir. Şairin leksikonun çoxlu elmi sözlər var. **B**ədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi təşbehlərdən, məzaclardan geniş istifadə olunmuşdur. Bir sözlə, şairin bədii yaradıcılığına XII əsr şairləri güclü təsir göstərmişdir.

Onun divanı tam şəkildə zəmanəmizə **qədər** gəlib çatmamışdır. İran Məclisinin kitabxanasında saxlanılan nüsxədə onun divanı 2100 beytdir. Ancaq Parisdə saxlanılan divanında beytlərin sayı 1500-dür. Bədrəddin Kaşi özünün “Xülasətül-əşar” (خلاصه الأشعار) təzkirəsində qeyd edir ki, şairin divanı beş yüz beytdən yuxarıdır. Şairin divanı

1344-cü ildə tərtib edilmişdir. Bu barədə qitələrinə müəyyən qeydlər var.

Onun **şeyrlərinin** yüksək estetikası hər beytdən, hər misradan hiss olunur:

Sənin adın belə gələndə dillərə şəkər düşür,
 Sənin ətrindən canlar gülşəninə od düşər.
 Sənin yadına savaşı düşərsə,
 Onda yüzlərlə qütb qisası qalxıb göydən tökülər.
 Sənin məhəbbət badəndən günəş elə məst oldu ki,
 Artıq xəbəri yoxdur qarısı, tavanı düşür.
 Bəhram sənin verdiyin paydan o qədər yorğundur ki, hər gecə,
 Onun çöhrəsinə ciyərin qanı gəlir.
 Vüsalını görmək təşnəsi olmayan qəlb,
 Şübhə yoxdur ki, o, cəhənnəm odunun şöləsinə düşmüşdür.
 Sənin eşqindən yanmayan can,
 Ülkər planetindən də altda olan torpaqdır.
 Diqqəti ayın, günəşin vərəqində olanlar,
 Heç vaxt sənin eşqinə düşənlərdən olmazlar.
 Yanan sinədən səhər tezdən bir nəfəs çəkirsənsə,
 Heç vaxt yuxu gəlməz, eşqin atəşinə düşərsən.
 Səhər oxuyan quşlar kimi, səhərlər oxuyuram,
 Sanki vəcdin atəşi qanadıma, lələyimə düşmüşdür.
 İrfanda ələ gələn qapı açarı,
 Altı üzvlü tarımın kökdən düşməsindən çoxdur.
 Surun zəlzələsi olan günün fikrini çəkmə,
 Onda bu günbəzlər uçar, o qızıl kərpiclər düşər.

Əmin Bəlyani (.- 1344)

Şeyxülislam Əminələddin Məhəmməd bən Zirəddin Əli bən Ziyaəddin və ya İmaməddin məsud bən Nəcməddin Məhəmməd bən Əli bən Əhməd bən Ömər bən İsmayıl bən Əbu Əli Əldəqaq Bəlyani Kazeruni İran ədəbiyyat tarixində “Əmin Bəlyani” kimi məşhurdur. O, XIV əsr sufi şürlərdən olmuşdur. “Bəlyani” nisbəsi bildirir ki, şair

Kazrunilərin Bəlyani nəslindəndir. Onlardan elm aləminə Şeyxülislam Əminəddin Məhəmməd məlumdur, o, mürşidiyyə-kazruniyyə təriqətinin imamı olmuşdur. Bu təriqətin başçısı Əbu İshaq Kazruni olmuşdur. Onun yaratdığı təriqətin adı “mürşidiyyə” və ya “kazruniyyə”, yaxud belə də adlanır: “mürşidiyyəyikazruniyyə”. Bu təriqətin daşıyıcılarını “mürşidi” adlandırmışlar.

Bəlyaninin nəslindən olan Şeyx Əbu Əli Dəqqaq Nişapuri sufizmdə məşhur adamlardan olmuşdur. Xüsusilə, mürşidiyyə təriqətinin yayılmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. Onun davamçıları şeyxin adını daşımışlar.

Şeyx Əminəddin Fars vilayətində öz əsrinin məşhur sufilərindən idi. Onların fəlsəfi baxışları Xacə Kirmani, Hafiz Şirazi kimi şairlərin dünyagörüşünə ciddi təsir göstərmişdir. Əminəddin ilk təhsilini atasından, xüsusilə, əmisi Şeyx Əvhəddin Abdulladan, kazruniyyə sufilərindən şeyxlərindən almışdır. Əvhəddin Abdulla vəfat edəndə baxmayaraq ki, onun qardaşı Zirəddin Əli sağ idi, bununla belə, əmisi vəsiyyəət etmişdi ki, öləndən sonra yerinə keçsin. Əminəddin mürşidiyyə təriqətinin silsilə şeyxlərindən biri olmuş və onun vaxtından Əbu İshaq Kazerunun dini-fəlsəfi fikirləri daha dərinədən tədris edilmişdir. Şairin ərəb və fars dillərində yazdığı qəsidələrdə bu aydın hiss olunur. Belə ki, həmin qəsidələrin bəzisi Şeyx Əbu İshaqın adından yazılıb. Məhz adda olan həmin təkrarlar fransız alimi Beluşəni çaşdırmışdır. Nəticədə, Paris Milli Kitabxanasında saxlanılan fars dilindəki əlyazma nüsxələrini şərh edərkən yazır ki, Şeyx mürşid ilə, Şeyx Əbu İshaq şairin müasirlərindən olmuş və onları mədh etmişdir.

Əbülabbas Əhməd bən Əbülxeyr Zərkub Şirazi “Şiraznamə” kitabında Əminəddinin müridlərindən bəhs etmişdir. Həmin müridlər siyahısında o dövrdə poeziyası ilə məşhur olan Məhəmməd bən Əli bən Məsud da var. Eləcə də “Ferdövse-əlmürşidiyyə-fi əsrar əssədiyyə” (فردوس المرشديه فى اسرار الصمديه) kitabın müəllifi Mahmud bən Osman da Əminəddinin sadıq müridlərindən olmuşdur. Osman ömrünün sonunadək Əminəddinin xidmətində olmuşdur. O həm də “Cəvahir-əl-miniyyə” (جواهر الامينيّه) adlı kitab da yazmışdır. Həmin kitabda təriqətin fəlsəfi konsepsiyası şərh edilir. Osman sonra bu

təriqətin fəlsəfi baxışlarının qısa xülasəsini verən “*Məftah əlhədayə və məsbah əl-ənayə*” (مفتاح الهدايه و مصباح العنايه) kitabını da yazmışdır. Bu kitabın bir nüsxəsi Türkiyənin Əsəd Əfəndi kitabxanasında saxlanılır. **Eləcə də Şeyx Əminəddinin “*Bədayət-ələzzakerin*” (بدايه الذاكرين) kitabını yazmışdır.** Bu kitab təriqət daşıyıcıları üçün təlimatlardan ibarətdir.

Əminəddin Bəlyanın müasirləri sırasında Xacu Kirmani, Übeyd Zakani, Xacə Şirazi, Hafız Şirazi var. Şair əmisi öləndən sonra 1281-ci ildən 1344-cü ilədək təriqətin başında olmuş və onu idarə etmişdir. Kazerunda indiyədək “Şeyx Mürşid” adı ilə binalar: məscid, xəstəxana, ibadət evi, hovuz və s. var. **Əminəddin 1352-ci** ildə övliya xanəgahı kimi öz təriqətini tədris etmək üçün Kazrunun şimal tərəfindən, dağların ətəyində bina tikdirmişdir. Elə şairin ömrünün son illəri də orada keçmişdir. 1344-cü ildə vəfat edən Əminəddinin qəbri də elə oradadır.

Şeyx Əminəddin istedadlı irfan alimlərindən, şeyxlərindən və şairlərindən olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, şairin **şeyrlərindən** ibarət divanın nadir nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır və həmin divanda şairin qəsidələri, qəzəlləri, müələmmələri, tərcibənd və tərkibəndləri, məsnəviləri toplanmışdır. Həmin əsərlər ərəb və fars dillərində yazılmışdır. Beytlərin sayı təqribən üç min beyt olar. Şairin qəsidələri irfani məzmunudur. Ancaq qəzəlləri irfani məzmununda olmaqla bərabər, həm də real təbii cizgilərlə zəngindir. Həmin qəzəllərin dili sadə, məzmunu ürəkaçandır:

Eşqin adı var, ancaq onu göstərəni görmədi,
 Hər iki dünyada eşq simurğunun yuvasını görəni görmədi.
 Eşqin qarası bəsdir ki, Şərq-Qərb onu başa düşsün.
 Heç bir yerdə karvanın əlamətini görəni yox.
 Eşq şahinin divarı üçün canım getdi,
 Onun bəlasından bir dənə də yemək yox.
 Sərgəştələr eşq vadisini tələb etdilər,
 Can verdilər, ancaq ondan bir əsər-əlamət yox.
 Eşqin harayı ilə bu boz çərxi-fələk də,
 Yüz qərinələr keçdi, onu görmədi.
 Eşq bədəsinin avaraları intizar çəkməkdən,

Ürəkləri kabab oldu, heç biri də kam almadı.
 Ürəyin şahsüvarısı hər iki dünyada,
 Ömrünü çaparaq keçirdi, ucundan, qulağından bir şey görmədi.
 Eşqdən könül bir kam almadı, murada çatmadı,
 Canım o eşqin bıçağında nə xilas oldu, nə aman tapdı.
 Ey vay, kainatda nur eşqdəndir,
 Ancaq onun zühur etməsini heç kim açıqca görmədi.
 Könül istədi gizlicə eşqin paltarın tixsin,
 İynə sındı, sapın ucunu görmədi.
 Bədbəxtlikdəndir bu hekayə; bizim bəxti coşan könlümüz,
 Zamanın əlacsız zülmündən başqa bir şey görmədi.

Xacu Kirmani (1290-1353)

Kəmaləddin Əbu Əta Mahmud bən Əli bən Mahmud Mürşidi Kirmani XIV əsr İran ədəbiyyatının dahi şairlərindəndir. Onun adındakı “Mürşidi” təxəllüsü göstərir ki, şair mürşidiyyə təriqətinin, yəni Şeyx Əbu İshaq Kazerununun davamçılarındanır. Bəzi təzkirə yazanlar ona “**şeyrin** xurma vurarı”, “məna yaradan”, “fəzilət mülki” kimi adlar vermişlər. Şairin təxəllüsü bütün şeirlərində “Xacu” kimi verilir, bu da “Xacə” sözünün əzizləmə formasıdır. **Şeyrin də** qeyd etdiyi kimi, 1290-cı ildə Kirmanda anadan olmuşdur.

Onun uşaqlıq illəri də Kirmanda keçmişdir. Sonra şair uzun səyahətə çıxıb Hicaza, Şama, Beytülmuqəddəsə, İraqi-əcəmə və İraqi-ərəbə, Misrə, Fars körfəsi sahillərindəki ölkələr səyahət etmişdir. Bu səfərlərində o, tədqiqatlar aparmış, bilmədiklərini öyrənmiş və **şeyrlər** yazmışdır. Xacu bir müddət Bağdadda yaşamış və həmin şəhərdə 1332-ci ildə Sultan əbu Sədin və vəzir Qiyasəddin **Məhəmmədin şərəfinə “Humay və Humayun”** poemasını yazmışdır. Şair 1339-cu ildə Bağdaddan İrana qayıtmalı olur. Çünki həmin il Əbu Səid Baharxan qətlə yetirilir, bir müddətdən sonra qiyamçılar

tərəfindən Qiyasəddin Məhəmməd də öldürülür. Şairin özünün də yazdığı kimi:

از آن خواجو ازین منزل سفر کرد   که سلطانیه بی سلطان نخواهد

Xacu bu mənzildən ona görə getdi ki,

Sultanlıq sultansız olmur.

Bağdadı tərk edən şair İranın İsfahan şəhərinə gəlir. Bir müddət orada qalandan sonra, Kirmana və Fars vilayətinə qayıdıb yerli hakim İncü Əlinin sarayında yaşamışdır, baxmayaraq ki, onun rəqibi Əmir Mübarizəddini mədh etmişdir. Elə şahın razılığı ilə şair Şeyx Əbu İshaqın xanəqahına gedir. Bir müddət burada əmin-amanlıqda qalır. Elə həmin illərdə ailə qurur və Mücirəddin əbu Əli Səid adlı oğlu dünyaya gəlir. Şair oğlu barəsində 1365-ci ildə yazdığı “Kamalnamə” poemasında danışmışdır. Şair zəmanəsinin mötəbər insanları olan Şeyx əbu İshaq Kazerunini, Seyfəddin Baxərzini mədh etmişdir.

Eləcə də Əminəddin Bəlyani, Şeyx Ələldövlə Simnani kimi irfan əhli, şahlardan Sultan əbu Səid Bahadır, Arpaqun, Şeyx Həsən İlkani, Cəlaləddinşah Məsud İncü, şah Şeyx əbu İshaq İncü, vəzirlərdən Qiyasəddin Məhəmməd, Əmir Mübarizəddinin vəsiri Tacəddin Əhməd bən Əli İraqi, Xacə Bahəddin Mahmud Yəzdi, Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Sayın onun müsahiblərindən idi. Xüsusilə, zəmanənin məşhur adamları olan Şeyxülislam Əminəddin Bəlyani və Şeyx Ələldövlə Simnani ona qayğı göstərirdi.

O bir müddət şeyx Ələldövlənin xanəqahında olmuşdur. Bununla belə, onun divanındakı fəlsəfi fikirlər mürşidiyyə təriqətinin irəli sürdüyü ideyalardır. Şairin özü də Şeyx Əminəddin Bəlyanın ardıcılardan olmuşdur.

Şairin müasirlərindən ən məşhuru Hafizdir. Şirazda olanda o, Hafizlə dostlaşıb, onunla fikir mübadiləsi etmişdir. Hafiz onun **şeyrlərini** oxumuş və divanında onlardan çox iqtibaslar etmişdir. **Ona görə də** deyirlər ki, **دارد غزل حافظ طرز سخن خواجو** - Hafizin qəzəllərində Xacu poeziyasının tərzi var.

Xacə Kirmani 1353-cü ildə vəfat etmişdir. Onun qəbri Şiraz şəhərindəki Allahəkbər keçidindəki qəbiristanlığında, Quran darvazasının yanındadır.

Şair İran ədəbiyyatında məhsuldar klassiklərdən olmuşdur. O lap cavanlıq illərindən başlayaraq ömrünün sonunadək maraqlı əsərlər yazmışdır. Onun ədəbi irsi 40 min beytdən çoxdur. Şair hələ Tacəddin Əhmədin himayəsində olanda **şeyrlərinin** tərtibatı ilə məşğul olmuş və əsərlərini toplu halında nizamlamışdır. **Ədibin divanı** iki qismə ayrılır: “Kamilliyyin sənəti” (صنایع الکمال) və “Gözəlliyyin yenilikləri” (بدایع الجمال). Hər iki hissə qəsidələrdən, qəzəllərdən, qitələrdən, tərçibənd və tərkiyəndlərdən, məsnəvi və rübailərdən ibarətdir. **Şairin** qəsidələrinin əksəriyyəti din xadimlərinin mədhinə həsr olunub. Şairin məsnəvilərində isə Firdovsinin və Nizami Gəncəvinin üslubu özünü göstərir. Belə ki, Nizami Gəncəvidən sonra Əmir Xosrov Dəhləvi və sonra Xacu Kirmani xəmsə yaratmışdır. Şairin məsnəviləri aşağıdakılardır:

- **“Samnamə”** əruzun mütəqarib bəhrində yazılmışdır. Bu bəhrədə vaxtilə, **Firdovsi** **“Şahnamə”** epopeyasını yazmışdır. Əsərdə Firdovsinin təsiri aydın görünür, belə ki, poemada Firdovsinin əsas qəhrəman obrazlarından olan Rüstəmin babası Samın və Nərimanın igidliyindən bəhs olunur. Poema 14500 beytdir. Xacu əsəri Əbülfəth Məcidəddin Mahmuda ithaf etmişdir.

- **“Humay və Humayun”** poemasını da şair mütəqarib bəhrində yazmış və əsərdə Şam hakiminin oğlu Humayla Çin fəqfurunun qızı Humayun arasında olan məhəbbət təsvir olunur. Şair 4407 beytdən ibarət olan bu aşiqanə poemanı 1332-ci ildə yazıb, onu Şəmsəddin Sayına və onun oğlu Ümidilmülk Rükəddinə ithaf etmişdir.

- **“Gül və Növrüz”** poemasının mövzusu da aşiqanə mövzudur. Burada Xorasan şahının oğlu Novruzla Rum şahının qızı Gül arasında olan məhəbbət macərəsi təsvir edilir. Xacu poemanı 1342-ci ildə həcəz-müsəddəs bəhrlərində yazmışdır. Poema 5302 beytdən ibarətdir. xacu bu poemasını Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasına nəzirə olaraq yazmışdır. Əsər Tacəddin Əhməd İraqi və mürşidiyyə təriqətinin yaradıcısı Əbu İshaq Kazeruniyə həsr edilmişdir.

- **“Rözətül-əнвар”** (روضه الانوار) 1343-cü ildə yazılmış və Şəmsəddin Mahmud Sainə ithaf edilmişdir. Səri bəhrində olan bu

əsər Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinə nəzirə olaraq, yazılmışdır. **Didaktik məzmun daşıyan əsərdə şairin fərdi irfani fikirləri də öz əksini tapmışdır.**

- **“Kamalnamə”** 1849 beytdən ibarətdir və 1343-cü ildə yazılmışdır. Əsərin əvvəlində Şeyx əbu İshaq Kazerunun və sonunda isə Şiraz hakimi Əbu İshaq İncunun adı çəkilir. Görünür, şair məsnəvisini onlara ithaf etmişdir. İrfani məzmununda olan əsər 123 fəsildən ibarətdir. **Əsərdə verilən əhvalatlarda tarixi hadisələr də öz əksini tapır. Eləcə də** sufi ideoloqları olan İbrahim Ədhəmin, Bəşir Xafinin, adi dini ideoloq olan Həsən Bəsrinin, antik Yunan filosofu Aristotelin fəlsəfi fikirləri təfsir olunur və tarixdə xidmətləri olan Sultan Mahmud Qəznəvi kimi hökmdarların əməli fəaliyyətindən bəhs edilir.

- **“Gövhərnəmə”** (گوهرنامه) 1344-cü ildə həcəz bəhrində yazılmış, 1022 beytdən ibarətdir. Əsər Əmir Mübarizəddin Məhəmməd bən əl-Müzəffərə və onun vəziri Bəhaləddin Mahmuda ithaf olunmuşdur. Əsərdə məşhur Səlcuq vəziri Nizamülmülkün nəsil şəcərəsindən bəhs olunur.

Eləcə də şairin **“Qəlblərin açarı”** (مقتايح القلوب) adlı **şeyrlər** toplusu var. Bu toplunu şairin özü 1347-ci ildə tərtib etmişdir.

Bunlardan başqa şairin nəsrə yazdığı **“Səhra haqqında risalə”** (رساله البادية) adlı risaləsi də vardır. Əsəri Xacu 1348-ci ildə yazmışdır. Bu əsərdə şairin həcc ziyarəti təsvir edilir. Bundan başqa, şairin nəsrə yazdığı münazirələri (iki əks keyfiyyətli predmetin mübahisəsindən bəhs edən ədəbi janr) vardır. Onlardan birinin adı **“Risaley-i-səbül-məsani”**dir (رساله سبع المثاني) – Quranın birinci surəsi belə adlanır. Risalədə Qılıncla Qələmin mübahisəsi verilir. Sonrakı risalədə isə Günəşlə Buludun mübahisəsi verilmişdir. Vaxtilə Əsədi Tusi tərəfindən münazirənin nadir nümunələri yaradılmışdır və uzun müddət bu janra marağ göstərənlər olmamışdır. Nəhayət, XIV əsrdə İran ədəbiyyatında Xacu Kirmani həmin janrda yeni əsərlər yazmışdır.

Xacu Kirmani zəmanəsinin istedadlı alimi idi. O, nücum, fəlsəfə, natiqlik, dilçilik elmlərini dərinlən bilirdi. Bir şair kimi

əsərlərində erkən orta əsr şairlərinin poetik ənənəsini davam etdirirdi. Onun **şeyrlərində** Sənainin, Xaqaninin, Zəhirinin təsiri aydın görünür. Məsnəvilərində isə Nizami Gəncəvinin poetik üslubunu saxlamışdır. **Eləcə də** sonrakı dövr şairlərindən olan Sədi Şirazinin poeziyası onun yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. Sədinin **şeyrlərində** olduğu kimi, Xacunun da poeziyasında mənə ilə forma bir-birini tamamlayır. Hətta irfani-hikmətamiz fikirlər belə, aşiqanə boyalarla verilir. Xacu **şeyrlərində** rədif qafiyələrdən geniş istifadə etmişdir. Onun elə qafiyələri və rədifləri var ki, sanki onları Sədinin **şeyrlərindən** götürmüşdür.

Onun qəsidələrinin bir qismi vəz, tohid, nət, minacatdan ibarətdir. Bir çox qəsidələrində isə din xadimləri mədh olunur. Onun Nizami Gəncəvinin üslubunda yazılmış saqınamələri də var.

Qanla dolu ürəyimin qanından ciyərim qan oldu,
Bədbəxtliyim bu qanlı ürəyə bağlıdır.
Ürəyin ucbatından pərdədən kənara düşdüm,
Sağlamlıq pərdəsindən bu ürək xaric olmuşdur.²⁹⁹

Rüken Sayın (...- 1362)

Rükn Sayın Hərəvi XIV əsr Əfqanıstan ədəbiyyatında qəsidə və qəzəl janrında gözəl əsərlər yazan şairlərdəndir. **O, “Rükn” və ya “Rüken sayın” təxəllüsü ilə şeyrlər yazmışdır.** Ümumi qaydalara görə, şairin “Rünnələddin” adı, “Sayınələddin” isə atasının adı olmuşdur. Şair XIV əsrdə Əfqanıstanın Herat şəhərindən anadan olmuşdur. Əbu Səid Bahadır xanın (...-1335) xanın yaratdığı dövlətin vəziri Xacə Qiyasələddin Məhəmmədin yanında xidmət etmişdir. Qiyasəddin şairə yüksək qayğı göstərmiş və maddi cəhətdən lazımınca təmin etmişdir. Şair də 1335-ci ilədək, yəni vəzir qətlə yetirilənədək onun xidmətində olmuşdur. Həmin qətlə əlaqədar şair yanıqlı bir mərsiyə də yazmışdır.

پیوسته چو بخت من نگوون باد این دل
کز پرده عاقبت برون باد این دل

²⁹⁹خون شد جگرم ز دل که خون باد این دل
از دست دل از پرده برون افتادم

Dövlətin başçısı Bahadır xanın və onun vəziri Qiyasəddinin qətlindən sonra şair Əfqanıstanı tərk etmiş və Azərbaycana gəlmişdir. 1335-ci ildən Elxanilər sülaləsindən olan Toğa Teymur xanın xidmətində olmuşdur. Elxanilərin Xorasan və Astrabad hakimləri ilə döyüşlərində iştirak etmişdir. Elxanilərin ona qarşı dərin hörməti olmuşdur. Ancaq sonra onun işində nöqsanlar tapılmış və Dövlətşah Səmərqəndinin yazdığına görə, şair bir müddət Toğa Teymurun zindanında yatmışdır.

Şair zindandan azad olandan sonra 1340-cı ildə Fars vilayətinə gedib orada Əmir Cəlaləddin Məsudşah İncu və Əmir Pir Hüseyn Çuçanini mədh etmişdir, ancaq Şirazda Şeyx Əbu İshaqın dövründə şairin vəziyyəti pisləşir. Şair məcbur qalıb şəhəri tərk edir. Bu dəfə Kirmana üz tutan şair orada Əmir Mübarizəddin Məhəmmədin (1318-1365) xidmətində olur. Həmin dövrdə şair çoxlu qəsidələr yazmışdır. 1366-cı ildən etibarən, Rükən Sayın Cəlaləddin şah Şücanın (1357-1383) yanında xidmət edib onu mədh etmişdir. Şair 1362-ci ildə vəfat etmişdir.

Şairin divanı 4428 beytdən çoxdur. Onun divanında yüksək sənətkarlıqla yazılmış qəsidələr, qitələr, qəzəllər, rübailər və məsnəvilər var. Şairin yazdığı həcəz bəhrində yazdığı “Təhfətül-əşşaq” (تحفه العشاق) poeması dəhnamə kimi çox məşhurdur və Əvhədinin “Məntiqül əşşaq” (منطق العشاق) adlı dəhnaməsinə nəzirə olaraq yazmışdır. Bu əsərdə aşıqla məşuq arasında olan sevgi, həsrət, ehtiyac, sirlər təsvir edilir. Dəhnamələrdə, adətən, sözlər aşıqın və məşuqun dillərindən deyilir və onların dərin məhəbbəti lirik notlarla tərənnüm olunur. Şair bu poemasını 1350-ci ildə qələmə almışdır.

Şairin qəsidələrində, adətən, dövrünün şahları, əmirləri, vəzirləri mədh olunur. Onun qəsidə yaradıcılığında Ənvərinin, Zəhirinin, Əsirəddin Əxsikətinin təsiri hiss olunur. Qəzəllərində isə daha çox Sədi və Hafiz üslubu özünü göstərir. Şairin qəsidələri XIV əsr farsdilli ədəbiyyatda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin qəsidələrdə real tarixi şəxslər tərənnüm olunsa da, başqa təsvirlər də geniş yer tutur. Onun şeirlərində rədif qafiyələrdən geniş istifadə olunmuş və çətin ərəb sözləri azlıq təşkil edir. Bu da Əfqanıstan

həyatı ilə bağlı idi. Əfqanıstanda indiyədək fars dilinin təmizliyi qorunub saxlanılmışdır. Baxmayaraq ki, sonradan İran ərazisində fars dilinə çoxlu ərəb sözləri nüfuz etmiş, xüsusilə, XX əsrdə fars dilindəki türk sözləri çıxarılmışdır. Ancaq Əfqanıstanda hələ də türk mənşəli sözlər işlənməkdə davam edir. Şairin poeziyası göstərir ki, XIV əsr fars dili hansı səviyyədə olmuş və onun poetik imkanları hansı aspektdən inkişaf etmişdir.

Saqi, meysiz, məşuqsuz bir an da bizə vermə,
Mənim meysiz, məşuqsuz anım yoxdur.
O şadlıq mayesindən məni xilas etməyin,
Mən onun dərdi-sərindən əmələ gəlmişəm.³⁰⁰

İbn Yəmin (...-1367)

Əmir Fəxrəddin Mahmud bən Əmir Yəminəddin Toğrayi Ləstufi Bihəqqi Fəryoməddi XIV əsrdə İbn Yəmin təxəllüsü ilə yazıb yaradan görkəmli İran şairlərindəndir. Onun atası türk olmuş və dövrünün qabaqcıl ziyalılarından sayılmışdır. O, Məhəmməd Xudabəndin (1290-1306) vaxtında Fəryoməd qəsəbəsində mülk almış və orada yaşamışdır. İbn Yəmin də elə həmin qəsəbədə anadan olmuşdur. Lap gənclik illərində şairlərin əhatəsində böyüyən İbn Yəmin atası kimi sonra şah fərmanlarının redaktəsi ilə məşğul olmuşdur. Elə buna görə də ona “Toğrani” ləqəbi də vermişlər. İbn Yəmin şah fərmanlarının redaktə etmə işlərinə Xorasan vəziri Ələddin Məhəmməd Fəryomədin (.- 1340) vaxtında baxmışdır.

Şairin uşaqlıq illəri Xorasanda keçmişdir. Cavan vaxtlarında şair Təbrizə gedib vəzir Qiyasəddin Məhəmməd bən Rəşidəddin Fəzlullahın yanında işləmişdir. **Bildiyimiz kimi**, Fəzlullah Rəşidəddin məşhur “Came-ət-təvarix” kitabını yazmış və həmin kitabda oğuznamələrdən geniş bəhs edib, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti haqqında məlumat vermişdir. Məhz onun məlumatları əsasında 2000-

که مرا بی می و معشوق دمی نیست قرار
که بجان آمدم از درد سر و رنج خمار

³⁰⁰ساقیا یک نفسم بی می و معشوق مدار
در ده آن مایه شادی ز خودم باز رهان

ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik tarixi beynəlxalq səviyyədə təntənəli surətdə qeyd edilmişdir. Fəzlullah dövrünün qabaqcıl ziyalı idi və Azərbaycanın məşhur ziyalılarını öz ətrafında toplamışdır. İbn Yəmin ona mədhiyələr yazmışdır. Şairin bir qitəsindən məlum olur ki, o, Sultan Qiyasəddin Məhəmməddən xahiş edir ki, vətəninə qayıtmağa icazə versin. Şairin başqa bir qitəsindən məlum olur ki, o, bir müddət İranın qərbində - İraqi Əcəmdə qalmış və sonra Xorasana qayıtmışdır. Xorasana qayıdan İbn Yəmin vaxtının çoxunu doğma qəsəbəsi olan Fəryoməddə keçirmişdir. Baxmayaraq ki, o, qəsəbədə yaşayırdı, bununla belə, dövrünün hökmdarları və vəzirləri ilə əlaqələr saxlayıb, onlara **şeyrlər** həsr edirdi.

Onun mədh etdiyi adamlardan bunların adlarını çəkə bilərik: Toğa Teymurxan (1335-1352) Məlik Məzəddin Əbülhüseyn Məhəmməd bən Qiyasəddin Kerət (1331- 1338), Xacə əli Sərdari (1348-1352), Pəhləvan Həsən Damğani Sərdari (1360-1364), Xacə Nəcmələddin Əli Müəyyəd Sərdari (1364-1386). Şair Xorasanda olanda yerli hakimlərin Elxani hökmdarlarının çəkişmələrinin şahidi olmuş, Teymurun Xorasa hücumunu görmüşdür. Həmin müharibələrdə onun özü də iştirak etmişdir.

Belə rəvayət edirlər ki, 1342-ci ildə Məlik Məzəddin Hüseyn Kerət ilə Xacə Vəcihəddin Məsud Sərdari Zavədə (indiki Heydər Türbəsinə) döyüş olmuşdur. Döyüşdə məğlub olan Xacə Vəcihəddin Məsud qaçmışdır. Həmin məğlubiyyət vaxtı İbn Yəminin divanı da qarət olunub Əmirin mühafizəsi ilə Yəğməyə aparılmışdır. Tarixçi Xandəmirin dediyinə görə, İbn Yəmin də həmin döyüşdə olmuşdur. Onun qeydlərinə görə, şair Herat qoşununa əsir düşür və onu Məlikin yanına aparırlar. Məlik onu yanına götürür və şair həmin dövrdə Məlik Məzəddin Hüseynin şərəfinə **şeyrlər** yazır. həmin vaxtlarda şairin tam şəkildə tərtib etdiyi divan itir. **Şair də nə qədər axtarsa da, divanı tapa bilmir.** Bundan sonra şair bəzi şeyrlərini oradan - buradan tapıb bərpa edir və çoxunu **isə** yenidən yazmalı olur. Beləliklə, İbn Yəmin yeni bir divan yaratmalı olur.

İndi əlimizdə şairin həmin **divanı** var və onu İbn Yəminin özü tərtib etmişdir. Hətta şair tərtib etdiyi tarixi də göstərmişdir. Həmin tarixdən məlum olur ki, İbn Yəmin divanının 1352-ci ildə tamamlamışdır. Bu divan 1516-cı ildə yenidən tərtib olunmuşdur. **Bu** divanda iki məktub da var və həmin məktublar sonralar çap olunmuşdur. Məktublardan başqa, şairin yazdığı qəsidələr, qəzəllər, tərkibəndlər, qitələr, rübailər, məsnəvilər də bu divanda toplanmışdır. Divan, **təqribən**, 15 min beytdir. **Şeirlərin** hamısı Xorasan səbkində yazılmış və dili olduqca sadə, xalq danışıq dilinə yaxındır. Şairin qitələri əsrarəngliyi ilə dövrünün poeziyasında fərqlənir. **Bu** mənada İbn Yəmini XIV əsrdə fars dilində ən yaxşı qitə yazan şair də adlandıra bilərik. Şairin qəsidə və məsnəviləri də diqqəti cəlb edir. **Qəsidə və məsnəvilərində** gözəl bədii təsvirlər olmaqla yanaşı, həm də dərin məna var. **Xüsusilə**, onun “Parlaq məclis” (مجلس افروز) məsnəvisi çox məşhurdur. Xəfif bəhrində yazılmış bu poemada dərin irfani fikirlər öz əksini tapmışdır. Şairin başqa bir məsnəvisi də var. həcəz bəhrində yazdığı həmin məsnəviyə şair ad verməmişdir. O da dərin irfani fikirləri ifadə edir.

Şair ömrünün son illərini Səbzvarda və Fəryoməddə keçirmişdir. **Şairi görünlərin** qeydlərindən məlum olur ki, o, olduqca sadə, mömin, əkinçiliklə məşğul olan kəndli, əxlaqi dəyərlər üstünlük verən bir insan olmuşdur. Onun böyük sənətkarlıqla yazdığı qitələrində də bu hiss olunur. Şair 1367-ci ildə vəfat etmişdir. **Çox** güman ki, şairin atası azərbaycanlı olmuşdur. Çünki, Xorasan şiəliyinin məskəni olduğu üçün, bu bölgədə şiə məzhəbinin daşıyıcıları məzhəbinin daşıyıcıları gəlirdi. Şairin bir müddət Azərbaycana gəlməsi və Təbrizdə yaşaması azərbaycanlı olması ilə əlaqədar idi. **Təəssüf** ki, şairin azərbaycanca **şeirlərinə** rast gəlmirik. Olsun ki, Azərbaycanda olarkən ana dilində şeirlər yazmışdır, **ancaq** qeyd etdiyimiz kimi, sağlığında ikən divanı itmiş və **şeirlərinin çoxu** tələf olmuşdur.

Məsciddə bir nədanla söhbət etdim,
Çünki, qiymətli idi, bədəni qızmar deyildi.
Nadanla söhbətimdə də dedim,

- Özünü güclü sanırsansa, dərdin yoxdur.
 İkinci, bunu da bil ki, ölkədəki şahın...
 Əlindəki xəncər qan tökəndir, ürəyi yumşaq deyil.
 Bundan başqa üçüncünü də deyirəm ki,
 Cavanlıq edən qocada abır olmaz.³⁰¹

Übeyd Zakani (1270-1370)

Xacə Nizaməddin Übeydulla Zakani Qəzvini XIV əsrdə “Übeyd” təxəllüsü ilə yazıb yaradan məşhur Əfqanıstan şairi və yazıçısıdır. O, 1270-ci ildə Əfqanıstanın Qəzvin vilayətindəki Zakan kəndində anadan olmuşdur. XIII əsrdə Zakanilər məşhur idi və onların əsli Bəni Xəface adlı ərəb qəbiləsindəndir. Məşhur tarixçi Həmdullah Mustovfi şairin müasiri olmuş və onun barəsində bəzi məlumatlar vermişdir. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, Übeyd zakani dövrürü istedadlı yazıçısı və şairidir. **Eyni zamanda** Həmdulla Mustovfi Qəzvini şairin haqqında danışarkən belə bir kəlmə işlədir: “əzəmət-sahibi”. Bu ifadədən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Übeyd Zakani dövlət işlərində yüksək vəzifə sahibi olmuşdur.

Şairin gənclik illəri döğma şəhəri Qəzvində keçmişdir. Olsun ki, Übeyd ilk təhsilini də Qəzvində almış və sonra dövlət işlərinə cəlb edilmişdir. Qəzvin XII əsrdə məşhur mədəniyyət mərkəzlərindən idi və tarixdə xüsusi ad qoymuş Qəznəvi türk dövlətinin paytaxtı olmuşdur. XII əsrdə Qəznəvilərin xeyli zəifləməsinə baxmayaraq, şəhər hələ də öz tarixi əhəmiyyətini özündə saxlayırdı.

Bir müddət Qəzvində dövlət işində işləyən Übeyd sonra hansısa səbəbdən işdən çıxmış və şəhəri tərk etmişdir. XII əsrdə artıq Qəznəvi dövlətinin paytaxtı Əfqanıstandan uzaqlaşdırılır və indiki Pakistan ərazisində kiçik bir ərazidə qalır. Olsun ki, Qəznəvilər

زیرا که گران باشد و تن گرم ندارد
 خویشی که توانگر شد و آزرم ندارد
 با خنجر خونریز دل نرم ندارد
 پیری که جوانی کند و شرم ندارد

³⁰¹ چون جامه چرمین شرم صحبت نادان
 از صحبت نادان بترت نیز بگویم
 زین هر دو بتر دان تو شهی را که در اقلیم
 زیر هر سه بتر نیز بگویم که چه باشد

sülaləsinin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq Qəzvində dövlət obyektləri də bağlanmış və şair şəhəri tərk etməli olmuşdur.

Şair təqribən 1327-ci ildə Qəzvindən Bağdada gəlir və burada ərəb dilində “Nadir misallar” (نوادير الامثال) əsərini yazıb Sultan Əbu Səidin(1317-1335) vəziri Əlaəddin Məhəmmədə təqdim edir. Bir müddət Bağdadda yaşayan şair maddi sıxıntı içində qalır və məcbur qalıb 1345-ci ildə Şiraza – Şeyx Əbu İshaq İncunun (1343-1356) sarayına gedib şaha və onun maarifpərvər vəziri olan Rükəddin Ümidül-Mülkə mədhiyələr yazır. Şair on ildən çox onların xidmətində olur və **həmin vaxt məşhur məsnəvisi** “Aşiqnamə”ni (عشاق نامه) Şeyx Ənu İshaqa ithaf edir.

1354-cü ildə Əbu İshaq İncu öldürüləndən sonra şair onun qatili Əmir Mübarizəddin Məhəmməd Müzəffərini(1314-1358) mədh etmir. Çünki onu qaniçən, qəddar bir hökmdar kimi tanıyırdı. Ona görə də Şirazi tərk edən şair əvvəl Qəznəyə, sonra isə yenidən Bağdada və Təbrizə gedir. Həmin vaxtlar İraqi-ərəbdə və Azərbaycanda Sultan Üveys Cəlairi (1356-1374) hakim idi. **Şair** həmin dövrdə Sultan Üveysin şəninə bir neçə qəsidə və bir qitə yazır. Sultan Üveysin sarayında məlikşüərə olan Azərbaycan şairi Salman Savəci ilə yaxından tanış olur.

Bu vaxt Şirazda Əmir Mübarizəddin oğlu Şah Şuca (1364-1384) tərəfindən devrilir və oğlanları onun gözlərini kor edirlər. Ancaq qardaşı Mahmudla münafişədə 1365-ci ildə məğlub olan Şuca Kirmana qaçır. Bunu bilən Übeyd Zakani Sultan Üveysin sarayını tərk edib Kirmana - Şah Şucanın sarayına gedir. Şah Şucanın şairlərə, yazıçılara, alimlərə böyük hörməti var idi. Übeyd ona bir neçə mədhiyyə yazır. 1367-ci ildə Şah Şuca qardaşı Mahmuda qalib gəlib Şirazi ələ keçirəndə şair onunla birlikdə getmiş və ömrünün sonunadək sarayda şairlik etmişdir. **Mənbələrin** verdiyi məlumata görə, Übeyd Zakani yüz il yaşamış və 1370-ci ildə Şirazda vəfat etmişdir.

Übeyd Zakanı həm şair, həm də yazıçı idi. Onun ədəbi irsi məzmun etibarilə, böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif tarixi şəxslərə həsr etdiyi şeirlər müəyyən tarixi hadisələrə aydınlıq

gətirir. Şairin 3500 beytdən ibarət olan divanında yazdığı qəsidələr, qəzəllər, tərkibəndlər, tərcibəndlər, qitələr, məsnəvi və rübailər var. həmin əsərlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri budur ki, şair divan ədəbiyyatında satiradan geniş istifadə etmişdir. Əsərlərindəki tənqidi fikirlər XIV əsr farsdilli **şeyrdə** yenilik idi. Hadisələrin fantastikəsinə təsviri və ictimai-siyasi hadisələrə qarşı biganəlik divan **şeyrinin** ümumi pafosunu təşkil edirdi. Übeyd yaradıcılığında isə tənqidin güclülüyü, həm də poeziyada realizmin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Baxmayaraq ki, şair böyük Hafizlə eyni vaxtda yaşamışdır, ancaq onların arasındakı münasibət barədə heç bir tarixi mənbə yoxdur, sanki bir-birlərini tanımamışlar. Buna görə də şairin poeziyasında daha çox Sədinin, Sənai Qəznəvinin, Ənvərinin təsiri hiss olunur. məsnəvilərində isə Nizami Gəncəvinin və başqa klassiklərin təsiri hiss olunur.

Şairin 1369-cu ildə epik janrda yazdığı “Aşiqnamə” poeması ənənəvi dəhnamələri xatırladır və burada sevənlərin bir-birlərinə olan sevgi duyğuları ifadə olunur. 700 beytdən ibarət olan əsəri şair iki həftəyə müsəddəs bəhrində yazmışdır. Əsərdə müəllif aşıqların məktublaşmasını, onların görüşməsinə, ayrılıq həsrətini çəkmələrini, yuxularını və s. xüsusi məharətlə təsvir edir. Poemada şair ara-sıra qəzəllər vermişdir. **Lakin həmin qəzəllərin bir neçəsi şairin qəzəlləri deyil;** məsələn, onlardan ikisi Hümam Təbrizinin, bir neçə beyt Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasından təxmis kimi vermişdir.

Epik janrda yazdığı ikinci əsəri “Sıçan və Pişik” (موش و گربه) adlanır. Bu əsər uzun müddət İran ədəbiyyatında məşhur olan, hətta dərsliklərə belə salınan əsərlərdəndir. **Hətta** həmin əsərin bəzi beytləri indiyədək iranlıların dilində zərbi-məsəl kimi istifadə olunur. adi bir təmsil olan bu əsərin həm də dərin tarixi əhəmiyyəti var. **Belə** ki, şair faktiki olaraq, əsərdə Əbu İshaq İnsu ilə Kirman hakimi Mübarizəddin Məhəmməd Müzəffəri arasında olan müharibəni təsvir etmişdir. 90 beytdən ibarət olan və xəlif bəhrində yazılan bu əsərdə Sıçanların onları yeyən Pişiklərə qarşı üsyanı təsvir edilir. Fars

səhrasında baş verən müharibədə əvvəl Siçanlar qalib gəlir, sonra isə Pişiklər güc toplayıb siçanlara qalib gəlirlər.

Onun epik **şeyrləri** sırasına Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvisi”ndəki hekayələrin birinə yazdığı nəzirəni də əlavə edə bilərik. Bu hekayədə söhbət Musa və Şəbandan gedir. Hekayə belə adlanır: “Tur dağındakı daşyonanın nökrəliyi” (سنگتراش کوه طور) (بعبید). Bu əsərin Übeyd Zakaniyə aid olmasına bəzi alimlər tənqidi yanaşır. Hesab edirlər ki, onu Übeyd yazmamışdır. Ancaq əsərin tekstoloji təhlili göstərir ki, əsəri Übeyd Zakani yazmışdır. Hekayənin ideyası və məzmunu da onun yaradıcılıq əzmini ifadə edir.

Şairin bədii nəsrinə də səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, onun nəsrinə daxil olan “Bürç fərnəməsi” (فالنامه برج) **hekayəsi yumoru** ilə diqqəti cəlb edir. Tibet üsulu ilə aparılan fallardan bəhs edən yazıçı, hər faldan sonra bir rübəi deyir. Bu üslubun özü də diqqəti cəlb edir. Tibet fəlsəfi düşüncəsinin İran ədəbiyyatına gətirilməsi və onun tarixi reallıqlarla uzlaşdırılması farsdilli ədəbiyyatda yeni idi. Baxmayaraq ki, hələ XII əsrdə Tibetlə bağlı motivlər Nizami Gəncəvi yaradıcılığından bir xətt kimi keçirdi. Eləcə də onun “Vəhşilər və quşların fərnəməsi ” (فالنامه وحوش و طیور) əsəri eyni üslubla yazılmış və burada artıq 60 rübəi verilmişdir. Rübəilər vasitəsilə proqnozlar vermək, gələcəkdə baş verəcək hadisələri söyləmək ənənəsi sonra Avropa ədəbiyyatına keçmiş və Nostradamus özünün rübəiləri ilə bütün bəşəriyyətin gələcəyinə dair proqnozlarını rübəilərində vermişdir.

Bir yazıçı kimi Übeyd Zakanın nəsr əsərlərini aşağıdakı ardıcılıqla vermək olar:

“Bürç fərnəməsi ” – qeyd etdiyimiz kimi ənənəvi proqnoz xarakteri daşıyır.

“Vəhşilərin və quşların fərnəməsi ” – bu əsərdə də hadisələrin proqnozlaşdırılması əsas motivdir.

“Nadir misallar” - ərəbcə yazılmış kitabda zərbi-məsəllər və atalar sözləri verilmişdir.

“Yüz nəsihət”(صد پند) – 1349-cu ildə yazılmış kitabda satirik-didaktik məzmun üstünlük təşkil edir və dövrün ictimai təbəqələri olan ruhanilər, qazılar və zadəganların riyakarlığı tənqid atəşinə tutulur.

“Təriflər” (تعريفات) kitabında zəmanəsində mövcud olan ictimai təbəqələrdən, mövcud olan adətlərdən bəhs edir. Bu kitabın davamı kimi, Zakani sonra “Tərifati- Molla Dopiyazə” (تعريفات ملادوپيازه) kitabını yazmışdır.

“Əyanların əxlaqı” (اخلاق اشراف) – 1340-cı ildə yazılmış əsərdə yeddi fəsildən ibarətdir və keçmişdə istifadə olunan təlim-tədrislə yanaşı fəaliyyətdə olan təlim metodlarından bəhs olunur. Yazıçı kitabın adını Nəsrəddin Tusinin “Osafül-əl-əşraf” (اوصاف الاشرف) kitabından götürmüşdür. Demək olar ki, kitabdakı əksər mətləblər Nəsrəddin Tusinin qoyduğu problemlərin qısa şərhidir. Yazıçı əsərində hakim təbəqələrin əxlaqındakı mənfi keyfiyyətləri cəsarətlə tənqid etmiş, ədaləti, səxavəti, cömərdliyi alqışlamışdır.

Zakaninin “Ürəkaçan hekayələr” (رساله دلگشا) kitabda isə fars və ərəb dilində yazılmış ictimai məzmunlu hekayələr verilmişdir. Topulunun birinci hissəsinə daxil olan hekayələr ərəb dilindədir və şəhər həyatı ilə bağlı lətifələrdən ibarətdir. İkinci hissə isə fars dilində olub, daha çox satirik məzmun kəsb edir. Yazıçı özünü orijinal süjet xətti ilə yazdığı hekayələrində cəmiyyətdə mövcud olan neqativ halları, insanların davranışındakı qüsurları tənqid edir.

Yazıçının başqa bir əsərinin adı “Saqqalnamə”dir (ريشنامه). Bu əsər nəsr və nəzmlə yazılmış, əsas etibarilə maraqlı lətifələr və şəbədələrdən ibarətdir. **Yazıçı şəxsi həyatında** təsadüf etdiyi hadisələri lətifə şəklində şərh edir. Əsərin sujeti evindən bayıra çıxan Rişəddin Əbülməhasibin macəraları təşkil edir. Yazıçı onun saqqalı ilə bağlı bir neçə hadisəni danışır. Təsvirlər nəsr və nəzmlə verilir.

“Qələndərlərin məktubları” (مکتوبات قلندران) - əsərində dərvişlik həyatı yaşayan sufilərdən və sufizmin dünyabaxışından bəhs olunur. Zakanin nəsrinin poetikası özünün bir çox bədii

xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bir yazıçı kimi o, xalq arasında geniş yayılmış ifadələrdən, frazeoloji birləşmələrdən, zərbi-məsəllərdən məharətlə istifadə etmişdir. Fikirlərin ifadəsi çox sadə və rəvandır. Bu da sonrakı dövr fars nəsrinə ciddi təsir göstərmişdir.

Şairin poeziyasındakı bir çox xüsusiyyətlər də sonrakı dövr farsdilli poeziya üçün nümunə olmuşdur:

Minlərlə dastan sənin gül üzünü vəsf edib,

Minlərlə nəğmə sənə oxunub.

Çəmənlikdə oturub öz bütü ilə əl-ələ verən,

O aşiqin dövlətinin quluyam.

Bülbülün həvəsindən ürək coşub gülə dedi:

- Gəl-gəl, ayrılığın məni cana yığıb.³⁰²

Əmad Fəqih (...-1371)

Şeyxülislam Xacə Əmadəddin Əli Fəqih Kirmani XIV əsrdə “Əmad Fəqih” kimi tanınmış məşhur şairlərdəndir. O, təzkirələrdən məlum olur ki, Sultan Əbu Səid Bahadır xanın müasirlərindəndir və dövrün məşhur şeyxlərindən olmuşdur. Onu 1361-ci ildə yazılan təzkirədə bu adlarla yazmışlar: “şeyxülislami-əzim”, “aləmin şeyxlərinin böyük nümayəndəsi”, “mürşidi-əzimi-səlatin”, “ümidülmillət və şəriət”. həmin adlardan məlum olur ki, şairin cəmiyyətdə yüksək vəzifəsi olmuşdur.

“Kirman məzarları” kitabının müəllifi Səid Mehrabi yazır ki, Əmadın şöhrəti Hindistana qədər gedib çatmışdır. Onun Şeyx Zeynəddin Əli Kamoviyə xüsusi rəğbəti var idi. **Əmad əsərlərində həyatından**, sufizmindən, xanəgah yaratmasından geniş bəhs etmişdir. Onunla Cəlaləddinşah Şüca Müzəffəri (1354-1376) müəllim-tələbə münasibəti var idi. Səid Mehrabi yazır ki, Hafizin də şaha xüsusi rəğbəti var idi, ancaq hafizlə Əmadi arasında rəqabət

هزار نغمه و داستان بداستان آورد
نشست و با بت خود دست در میان آورد
بیا بیا که فراقت مرا بجان آورد

³⁰² هزار داستان در وصف روی لاله و گل
غلام دولت آنم که بر کنار چمن
ز شوق بلبل شوریده دل بگل می گفت

var idi. **Hafiz istəmirdi ki, Kirmana gəlib Əmad ilə görüşsün.** Hafizin qəzəllərindəki “hoqqabaz”, “hoqqabaz fələklə məkrin əsasını qoyanlar” kimi istilahlər məhz bu münasibətdən yaranmışdır.

Əmadi XIV əsr İran poeziyasında özünəməxsus yeri olan şairlərdəndir. Onun şeirlərində forma ilə məzmunun vəhdəti var. Əksər **şeirləri** dərin fəlsəfi mənalara kəsb edir. Əsasən, məsnəvilər, qitələr, qəsidələr, qəzəllər, rübailər, müxəmməslər, mərsiyələr yazmışdır. **Şairin** aşağıdakı məsnəviləri var:

“Söhbətnamə” mütəqarib bəhrində yazılmış və dövrün böyük ziyalısı Qiyasəddin Məhəmməd ibn Rəşidəddin Fəzlullaha ithaf olunmuşdur.

“Məhəbbətnamə” həcəz və müsəddəs bəhrində 1318-ci ildə Tacəddin Əli İraqinin adına yazılmışdır. **Bu poemada münazirələr də verilmişdir:** “Ruh və Bədən”, “Saman və Kəhrəbə”, “Bal arısı və Xurma ağacı”, “Şam və Pərvanə”, “Gül və Bülbül”, “Zərrə və Günəş”, “Milçək və Fil”.

“Dəhnamə” həcəz-müsəddəs bəhrində yazılmış və Şah Şücaya ithaf edilmiş, bir hissəsi isə şeyxlərə və dostlarının adına yazılmışdır.

“Səfanamə” və ya “Munisil-əbrar” (مونس الأبرار) irfani məzmundadır. Əsər Şüca Şücanın adına yazılmışdır. Səri bəhrinin üç növündə yazılmış poemanı Əmad 1364-cü ildə tamamlamış. Poema Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinə nəzirə olaraq yazılmışdır.

“Təriqətnamə” (طريقت نامه) 2800 beytdən ibarət kamil bir poemadır. Həcəz-müsəddəs bəhrlərində yazılmış sufizmin mahiyyətini barəsindədir. Əsas fikirlərinin özünün olsa da, şair Mahmud bən Əli Kaşaninin (...-1334) “Məsbahül-hidayət” (مصباح الهداية) kitabından istifadə etmişdir. **Eləcə də** şair “Əvaref əlməaref” (عوارف المعارف) və “Əltərif-əlməzhəb-əltəsəvvüf” (التعرف لمذهب التصوف) kitablarını Əmir Mübarizəddin Məhəmmədin adına yazmışdır.

Şair 1371-ci ildə vəfat etmişdir.

Əmadın lirik və epik əsərləri lirizmi və dərin fəlsəfi məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Onun poeziyasındakı dila sadəliyi əsərlərini

daha oxunaqlı etmişdir. olsun ki, Hafız dövrünün şairi kimi, ədəbi mühitin tələblərinə uyğun olaraq, şair dilini həmişə sadələşdirmiş və mənaları dərinləşdirmişdir.

Bir biçarə xəstə din şəfaxanasından,
 Şüşə qabda yoldan keçən həkimə nəsə aparır.
 Onun xəstəlikdən çəkdiyi əziyyət, möhnət üçün,
 Ona dost olan Xızırdır, məsihidir.
 Atasının dediyinə görə alnında yazılmışdır,
 Əzəl gündə onun türbəsi ənbər yeli olacaq.
 Ey mənim söhbətimə qulaq asan uşaq,
 Zarafat etmə, həqarət gözü ilə baxma.
 Əgər dünyada kiminsə səndən xoşu gəlmirsə,
 Onda elə etmə ki, birinin qəlbinə dəyəsən.
 Şirə ona görə din xadimləri mindi ki,
 Qarışqadan da astaca torpaqdan keçdilər.
 Əmad Allahdan başqa dost istəməz,
³⁰³یا مستعان عونک ایاک نستعین

Cahan Xatun (...-1383)

Cahan Məlik Xatun XIV əsr İran şairələrindəndir. O, Cəlaləddin Məsudşah bən Məhəmməd Vəzirin qızıdır. Şairə Şirazda anadan olmuş və “Cahan” təxəllüsü ilə **şeyrlər** yazmışdır. O, divanının müqəddiməsində də adını “Cəhan binnət Məsudşah” kimi yazmışdır. Şairə Şirazda məşhur nəsil olan İncü şahın nəslindəndir. Xacə Abdullah Ənsari də həmin nəslindən olmuşdur. Şairənin anası

قاروره می برد بحکیمان رن نشین
 آنرا که خضر یار و مسیحا بود قرین
 روز ازل که تربت او باد عنبرین
 شوخی مکن بچشم حقارت در او مبین
 باری چنان مکن که شود خاطری حزین
 کاهسته تر ز مور گذشتند بر زمین
 یا مستعان عونک ایاک نستعین

³⁰³بیچاره خسته بی که ز دارالشفاء، دین
 از راه و رنج و محنت و بیماریش چه فم
 بر لوح جان نوشته ام از گفته پدر
 کای طفل اگر بصحبت افتاده بی رسی
 گر در جهان دلی ز تو خرم نمی شود
 بر شیر از آن شدند بزبزرگان دین سوار
 یاری جز از خدا نتوان خواستن عماد

da İranda məşhur olan Rəşidəddin Fəzlullah Vəzirin nəslindən, atası isə Əmir Şərəfəddin Mahmudşah İnsunun oğludur.

Cahan Xatun atası qətlə yetiriləndən sonra Şeyx Əbu İshaq İncunun himayəsində olmuşdur. Əmir Mübarizəddin Şirazi ələ keçirəndən sonra 1356-cı ildə onu himayə edən Şeyx qətlə yetirilir. Həmin hadisədən sonra şairə **Şirazi tərək etmir və düşmənləri arasında** yaşayır. Hətta şah Şüca Müzəffərəddini (1359-1385) mədh də etmişdir.

Baxmayaraq ki, şairə tanınmış nəsiləndən olmuşdur, bununla belə, onun şəxsi həyatı barədə olduqca qısa məlumatımız var. **Onun divanının müqəddiməsində öz həyatı barədə cüzi məlumat vermişdir.** Şairənin şəxsi həyatı barədə bir qədər geniş məlumatı təzkiyəçi Dövlətşah Səmərqəndi vermişdir. Onun qeydlərində belə bir məlumat var ki, Übeyd Zakani onunla **şeyrləşmişdir** və onların deyişməsi var. **Həmin deyişmədə Übeyd şairənin şeyrlərini** zarafatla “qadın” **şeyri** adlandırmışdır.

Həqiqətən də, şairənin lirikası sadə bir qadının lirik duyğularının ifadəsidir, onlarda qadın həssaslığı var. Bəzi qəzəllərində şairə kişilərin vəfasızlığından bəhs edir. Qəzəllərində “Sultanbəxt” adı çəkilir və belə təsəvvür yaranır ki, o, şairənin həyat yoldaşı olmuş və cavan ikən vəfat edib, şairəni dərddə salmışdır. Ancaq tarixi mənbələr göstərir ki, Sultanbəxt adlı adam Cəlaləddin Məsudşahın sonuncu arvadı, Dilşad Xatunun bacısı olmuşdur. **Eyni zamanda** Cahan Xatuna analıq etmişdir və onlar arasında mehriban münasibətlər olmuşdur. Həmin qadının cavan yaşlarında vəfat etməsi Cahan Xatuna ciddi təsir etmişdir. Şairənin **şeyrlərindən** onun yoxluğundan yaranan kədər poetik dillə ifadə olunmuşdur.

Şairənin bütün poeziyasını dərinədən nəzərdən keçirəndən sonra bu qənaətə gələ bilərik ki, İncü şahdan sonra onun həyatı ağır olmuşdur. O, təklidən əziyyət çəkib, dərviş həyatı yaşamışdır.

Cahan Xatun **şeyrlərində** təkcə şah Şüca Müzəffəri deyil, həm də Şeyx Üveys Elxaninin (1381-1410) oğlu Sultan Əhməd Bahadır xanı da mədh etmişdir. buradan da belə nəticəyə gələ bilərik ki, İncü (vəfat edib 1356-cı ildə) şahın sülaləsi hakimiyyətdən devriləndən

sonra şairə təqribən otuz ilədən yaşamışdır. Cahan Xatunun vəfatı 1383-cü ildə təsadüf edir.

Şairənin ədəbi irsindən 5500 beytdən ibarət divanı zamanəmizə gəlib çatmışdır. Həmin divanda şairənin qəsidə, qəzəl, tərcibənd, qitə, rübai janrında yazdığı **şeyrlər** öz əksini tapmışdır. Onun **şeyrlərinin** əsas mövzusu məhəbbətdir, bəzi şeyrləri isə mədhiyyədir. Şairənin poetik dili olduqca sadə, istifadə etdiyi bədii təsvir və **ifadə vasitələri səciyyəvi xüsusiyyətləri** ilə diqqəti cəlb edir.

Sənin sirlərin gözlərimdə gizlidir,
Gözlərimdən qanlı göz yaşı axır,
Çünki başımı sənin eşqinin yolunda fəda etdim.
Ey mənim müasirlərim, canım hansı canın yeridir?³⁰⁴

Uzun gecələrdə daha çox ayıq oluram,
Səhərə yaxın başımı yastığa qoyuram,
Başa düşürəm ki, gözlər dostu görməyəndə
Yuxuya gedir, belə xəyal edirəm³⁰⁵

Səlman Savəci (1300-1377)

Səlman Savəci 1300-cü ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Onun atası Xacə Əlaəddin Məhəmməd hələ 1258-ci ildən Yaxın Şərqdə hökmran olan Hülakü xanlarının sarayında işləmişdir. Əvvəl Qazan xanın (1295-1304) və sonra Əbu Səidin (1316-1335) vaxtında Təbriz sarayının vəqf idarəsində mühasib olmuş və sarayda xüsusi hörmət sahibi olmuşdur. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, onun atasının bu işə təyin edilməsində vəzirlərdən Xacə Sədəddin Savəcinin və Fəzlullah Rəşidəddinin xüsusi xidməti olmuşdur. Sonra bu iki şəxs daş-qaş taciri Tacəddin Əlişahın fitnə-fəسادı nəticəsində qətlə yetirilmişlər.

وز دیده سرشک خون روانست مرا
ای هم نفسان چه جای جانست مرا
تزدیک سحر روی ببالین آرم
در خواب رود, خیال می پندارم

³⁰⁴اسرار تو در دیده نهانست مرا
چون سر بقدای راه عشقت کردم
³⁰⁵شبهای دراز بیشتر بیدارم
می پندارم که دیده بی دیدن دوست

Atası kimi Səlman Savəci də əvvəl hülakilərin Təbrizdəki sarayında işləmişdir və sonra şair Cəlayiri hökmdarlarının paytaxtı olan Bağdad şəhərində yaşayıb yaratmışdır. **Bu işi ona vaxtilə** atası öyrətmişdir. Səlmanın atası ona dövrünün bütün elmlərini öyrətmiş və oğlunu qabaqcıl ziyalı kimi yetişdirmişdir.

Əsərlərindən məlum olur ki, Səlman Savəci məşhur xəttat və münazirə janrının böyük ustadı kimi tanınmışdır. Şairlikdə yüksək nailiyyətlər əldə edən Səlman Savəciyə “Xacə Səlman” adını vermişlər. **Şeirlərindəki** bəzi qeydlərdən məlum olur ki, o, 22-23 yaşlarından şairliyə başlamış və **az vaxtda böyük istedadını bürüzə vermişdir.**

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə qabaqcıl düşüncəli insanların yetişməsində, onların həyat təcrübəsinin artmasında səyahətin mühüm rolu olmuşdur. Bu mənada, Səlman Savəci də Yaxın və Orta Şərqi bir çox bölgələrini gəzmişdir. 1335-ci ildə Hülakü xanı olan Əbu Səid öldürülür və ondan sonra Səlman Savəcini himayə edən Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Məhəmməd də saray intriqalarının qurbanı olur. Bu hadisələrdən sonra şair sarayı tərk edir.

Onun istedadlı şair olması barədə məlumat bütün Şərqi yayılmışdı. Şair Bağdada gedib özünü Cəlayirilərin sultanı Böyük Həsənə təqdim edəndə, onu məmnuniyyətlə sarayda işə qəbul edirlər. Şah onu məlikşüərə və şahzadə Müizəddin Üveysin tərbiyəçisi təyin edir.

Elə şairin xoş günləri də Üveysin (1356-1375) taxta çıxdığı vaxtlarda başlamışdır. Məhz onun sifarişi ilə **Savəci məşhur** “Cəmşid və Xurşid” poemasını yazmışdır. Sarayda olarkən şair dafələrlə doğma vətəni Azərbaycana getmək istəyini sultana bildirmiş, ancaq nədənsə sarayın idarəçilik işlərinə baxan sultanın anası Dilşad xatun buna icazə verməmişdir. Baxmayaraq ki, şair bu qadının adını qəsidələrində həmişə hörmətlə çəkmişdir.

Əsərlərindən məlum olur ki, sonra Sultan Uveys onun Azərbaycana – doğma qəsəbəsi Savəyə getməsinə icazə verir. O, Azərbaycanda - doğma qəsəbəsində gördükləri acınacaqlı vəziyyətdən çox məyus olur. Hülakü və Cəlayirilərin müharibəsində

Təbrizdə və Savədə 300 minədək adam həlak olmuş, el-oba viranə qalmışdı. Səlman Savəci öz gözləri ilə həmin viranəlikləri, faciələri görür.

1358-ci ildə Qızıl Orda hakimlərinə qarşı üsyan etmiş Təbriz əhalisinin köməyinə Sultan Uveys gəldi və o, qızılordalıları Təbrizdən qovub Cəlayirlilər dövlətini möhkəmlətdi. Təbrizi isə Cəlayirlilər dövlətinin paytaxtı elan etdi. Bütün bu hadisələr Səlman Savəcinin vaxtında olurdu. Sultan Uveys Səlman Savəciyə xüsusi hörmət bəsləyirdi. Ümumiyyətlə, salnamələrin əksəriyyəti Səlman Savəcini Sultan Üveysin məddahı kimi təqdim edir.

Ancaq Səlmanın başqa şahlara da münasibəti pis olmamışdır. 1375-ci ildə Sultan Uveys vəfat edir və onun yerinə oğlu Sultan Hüseyn keçir. Bir hökmdar kimi zəif olan Sultan Hüseyn hakimiyyətini möhkəmlədə bilmir. Təbrizi işğal edən Şah Şüca əhali ilə xoş rəftar edir. Səlman Savəci onun bu mərhəmətini yüksək qiymətləndirib, mədhiyyəsində vəsf etmişdir.

Ömrünün son illərini Təbrizdə keçirən Səlman Savəci 1377-ci ildə Təbriz şəhərində də vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur.

“Cəmşid və Xurşid” poemasını şair Sultan Uveysin sifarişi ilə yazmışdır. Poema Şərqi divan ədəbiyyatının poetik ənənələrinə uyğun olaraq, Allaha müraciətlə - minacatla başlayır, sonra tövhid, nət (peyğəmbərin tərifləri) və dövrün hökmdarı olan Sultan Müizəddin Şeyx Bahadurun tərifləri ilə davam edir.

Şair əsəri yazmasının səbəbini söyləyib, poemasının əsas qəhrəmanı olan Cəmşidi oxucusuna təqdim edir. Həmin təsvirlərdən məlum olur ki, Cəmşid Çin fəğfuru Şapurun yeganə övladıdır. Şair onun yüksək tərbiyəsindən, döyüş məharətindən bəhs edib, eyş-ışrət həvəskarı olmasını söyləyir.

Bir gün eyş-ışrətdən sonra yuxuya gedən Cəmşid röyasında gözəl bir qız görüb ona vurulur və bundan sonra yuxuda gördüyü qızın xəyalı ilə yaşayır. Dünyagörmülərdən məlumat alıb öyrənir ki, ona butası verilən qız Çin ölkəsindən deyil. Mehrab adlı dünyagörmüş tacir Rum qeysərinin qızı Xurşidin şəklini göstərir. Cəmşid şəkli görcək anlayır ki, yuxusunda gördüyü qız Rum qeysərinin qızı Xurşiddir.

Yuxusunda aşiq olduğu Xurşidin vüsəlinə çatmaq üçün Cəmşid atası Şapurdan icazə alıb Mehrab tacirlə yola düşmək istəyir. Ancaq atası buna razı olmaq istəmir və Çinin ən gözəl qızlarını onun qarşısında düzüb onlardan birini seçməsinə təklif edir. Cəmşid Xurşiddən başqa kimsəni sevə bilməyəcəyini söyləyir. Oğlunun dəlicəsinə Xurşidə aşiq olduğunu görən fəğfur onun divanəliyindən qorxub sevgilisinin sorağına düşməsinə icazə verir.

Bütün dastanlarda olduğu kimi, bu poemada da qəhrəman “yeddi məkanı” (yeddi çətinliyi) dəf etməlidir. Onlar cinlər ölkəsinə düşür, divlə vuruşurlar, dənizdə gəmiləri batır, pərilər şahı Nazpərvərdin köməyi ilə dənizdən xilas olub sahilə çıxırlar. Sahildə onlara vəhşi heyvanlar rast gəlir, ancaq qəhrəmanı onlar da qorxutmur və nəhayət, böyük çətinlikləri dəf edərək Rum ölkəsinə çatır. Cəmşid Rum ölkəsinə tacir kimi daxil olur. Rum qeysərinin hüzuruna qiymətli əşyalarla gedib Xurşidi tapır.

Cəmşidlə Xurşidin məhəbbətindən xəbər tutan anası Əfsər qızını qalada həbs etdirir. Bundan xəbər tutan Cəmşid dərdini dağıtmaq üçün səhralara düşüb vəhşi heyvanlar arasında yaşayır. Mehrab onu tapıb yenidən şəhərə gətirərək qiymətli əşyalarla yenidən qeysərin sarayına göndərir. Bu dəfə Xurşidin anasının etimadını qazanan Cəmşid sevgilisini həbsdən azad edə bilir.

Bu vaxt aydın olur ki, Şam şahzadəsi Şadişah uşaq yaşlarından Xurşid ilə deyiklidir. Xurşidi görmək üçün Ruma gəlib. Bu səhnələrdən sonra şair Cəmşidlə qeysərin ov etməsindən, çövkən oyunundan bəhs edir. Ov edərkən qəfildən şir qeysərə hücum edir və Cəmşid qeysəri şirin pəncəsindən xilas edir. Onun hünərini görən qeysər anlayır ki, Cəmşid adi bir tacir deyil, igid bir şahzadədir.

Sonrakı epizodda Şadişahla Rum qeysərinin münasibətləri təsvir edilir. Rum qeysərinin Şadişahın qarşısında çətin şərtlər qoyması onun xoşuna gəlmir və Şadişah qərara gəlir ki, Şama qayıdıb Ruma qoşunla gəlsin. Belə olduqda, Rum qeysəri hadisələri qabaqlayır və ordu başçısı Cəmşidi təyin edib onu Şama göndərir. Cəmşid döyüşdə Şadişaha qalib gəlib Şama hakim olur. Bir il Şamı ədalətlə idarə edəndən sonra Ruma qayıdıb Xurşidlə nikah bağlayır. Rum qeysəri onlara dəbdəbəli toy edir.

Nikahdan sonra Cəmşid sevgilisini özü ilə götürüb Çinə qayıdır və Çində valideynləri Cəmşidi təntənə ilə qarşılayıb onun üçün möhtəşəm toy məclisi qururlar. Beləliklə, Cəmşid ilə Xurşid evlənib xoşbəxt olurlar. Şapur şah öz taxt-tacını oğluna verib dövlət işlərindən uzaqlaşır.

Şair poemasını divan ədəbiyyatının tələblərinə uyğun olaraq, moizə, nəsihət, qocalıqdan şikayət və kitabın tamamlanması haqqındakı qeydləri ilə bitirir.

Hafiz Şirazi (1326-1389)

Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz Şirazi İrannın dünya ədəbiyyatına verdiyi dahi şairlərdən biridir. O, 1326-cı ildə Şirazda anadan olmuşdur. O, Qurani əzbər bildiyinə görə “Hafiz” təxəllüsü qazanmış və şeirlərini bu təxəllüslə yazmışdır. Mənbələrdə onun atasının adı Bəhaəddin kimi verilir, olsun Bəhaəddin Əli şairin ləqəbi olmuşdur. Təzkirələr göstərir ki, əsli İsfahandandır. Onun babası Atabəylər vaxtı Şiraza köçmüşdür. Şairin anası isə Kazerundandır və onların evi Şirazın Kazerun darvazası yaxınlığında olub. Atası Bəhaəddin Məhəmməd ticarətlə məşğul olub.

Atası öləndən sonra şairin qardaşlarının hərəsi bir tərəfə getmişdir. O isə kiçik yaşında olduğuna görə Şirazda anası ilə qalmışdır. Şairin uşaqlığı çətin şəraitdə olmuşdur. Atadan yetim qalan şair anasının ümidinə çətin şəraitdə - qəm, kədər içində yaşamışdır. Kiçik yaşlarından çörək satıb anası ilə özünü saxlayan Hafiz, həm də meyxanada işləyirdi.

Şairin əsərlərindən məlum olur ki, kasıbçılıq içində yaşamasına baxmayaraq müəyyən qədər ev təhsili də görmüş və Quran kitabını əzbərdən öyrənmişdir. Mənbələrdən məlum olur ki, Hafiz gənc yaşlarında Şirazda məşhur olan fəqih Mahmud Şirazinin dərslərində iştirak etmiş, elə həmin dərslərdə Qurani dərindən öyrənmişdir.

Müəyyən qədər təhsil alandan sonra Şirazdakı ədəbi mühitlə yaxından tanış olur və İran klassiklərinin əsərlərinə maraqla göstərir. Xüsusilə, sufizmə dair kitabları oxumuşdur.

Şairin dövründə Şirazda siyasi vəziyyət heç də yaxşı deyildi. Ancaq həmin dövrdə Şiraz İranın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Elə həmin mühit Sədi və Hafiz kimi dahiləri yetişdirmişdir. Belə bir mühiti Şiraz Atabəyləri yaratmışlar.

Hafiz dövründə yaşamış şahlarla yaxşı münasibətdə olmuş və onlara mədhiyələr yazmışdır. Ümumiyyətlə, şairin dövründə gərgin siyasi hadisələr baş verirdi. Həmin dövrdə Hülakilər dövləti artıq zəifləyirdi. Hülaki Sultanı Əbu Səidin ölümündən sonra dövlətin tənəzzülü daha da şiddətləndi. Onların hakimiyyəti olan ərazilərdə bir neçə müstəqil dövlətlər yaranmağa başladı. O cümlədən, Şiraz vilayəti Xorasanda hakimiyyətdə olan Müzəffərilərin qarşısında aciz qaldı. Xorasan əmiri Mübarizəddin Məhəmməd Şiraz hakimi Əbu İshaq İncunu devirib, Şirazı Xorasan hakimliyinə tabe etdi. Sonra isə Şiraza hakimliyi Mübarizəddinin oğlu Şah Şüca edirdi.

Bütün bu hadisələr Hafizin gözləri qarşısında baş verirdi. Şair Əbu İshaq İncuya, Şah Şücaya, Şah Mənsura, Sultan Əhməd bən Şeyx Üveys(1341-1374) və **eləcə də** Elxani dövlətinin əmirləri onun mədh etdiyi adamlardandır. Şairin **şeyrlərində** o dövrdə Şirazda yaşamış məşhur adamların adı çəkilir, məsələn, Hacı Qivaməddin Həsən Təmqaçinin, Sultan Qiyasəddin bən Sultan İsgəndərin (1366-cı ildə Benqalda hakimiyyətə gəlmişdir) adları çəkilir.

Ümumiyyətlə, Hafizin hakimiyyətdə olan şahlarla münasibəti pis olmamışdır. Təkcə Şah Şücanın fəqihi İmad Fəqih Kirmani ilə münaqişəsinə rast gəlirik. Hətta 1387-ci ildə Əmir Teymur (1370-1405) Şah şücadan sonra Şirazda hakimiyyətdə olan Şah Zeynəbdini (1384-1387) məğlub edib bölgəni ələ keçirəndə Şairlə hörmətlə davranmışdır. Rəvayətə görə, şairin bu beytini –

O, Şiraz türkü alsaydı bu qəlbi, bu şirin canı,
Verərdim hindu xalına Səmərqəndlə Buxaranı³⁰⁶.(3)

³⁰⁶گر آن ترک شیراز بدست آرد دل ما را بخال هندویش ببخشم سمدقند و بخارا را

- yazmağının səbəbini soruşmuşdur. Şair də kasıb paltarda onun qarşısında durub, mərhəmətinin ucbatından belə kasıb günə düşdüyünü söyləmiş. Bu söz Teymurun xoşuna gəlmiş və şairi bağışlamışdır.

Ancaq elə məqamlar olmuşdur ki, şair şahların qəzəbinə gəlib zindana belə düşmüşdür: bir dəfə Şirazdan Yəzdə gedən şair Müzəffəri şahzadələrinin əlinə keçir və bir neçə gün onların zindanında qalandan sonra sülhsevər şairi azad edirlər:

İsgəndər zindanının vəhşətindən ürəyim partladı,
Yaxamı ələ keçdi, Süleyman mülkünə gedəcəkdim³⁰⁷.

Şairə, hətta başqa vilayətlərin hakimləri hörmətlə yanaşmış və sənətinə yüksək qiymət vermişlər. Əhməd bən Üveys Cəlairi (1382-1410) onun **şeyrlərini** çox sevirdi. Hindistanın Dəkən vilayətinin hakimi Sultan Mahmud Dəkəni (1378-1397) onu öz sarayına dəvət etmiş və şairi gətirmək üçün gəmi də göndərmişdir. Şair Şirazdan çıxıb Hörmüzə gedir ki, gəmiyə minib Sultan Mahmud Dəkənin və onun vəziri Mirfeyzulla İncunun hüzuruna getsin. Bu vaxt dənizdə güclü tufan qalxır və şair gəmini tərk edib bu **şeyri** Mirfeyzullah İncuya göndərir:

Bu dünya qəmlə keçən anlara dəyməz,
Satdığımız yamaqlı paltarlara dəyməz.³⁰⁸

Şairin həyatı ilə bağlı belə bir rəvayət də var ki, Hafiz Şiraz şəhərinin əksər meyxanalarında **şeyrlər** deyir, ancaq həmin **şeyrlər** zəif olduğundan ələ salınırdı. Şair bu tənələrdən bezərək bir gün məşhur sufi şairi Baba Kuhi Bakuvinin məqbərəsinə gedir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Baba Kuhi Bakuvi azərbaycanlı idi və Bakı şəhərində anadan olmuşdu. Şiraza onu sufizmə olan yüksək maraq aparıb çıxarmışdır. Onun Şiraz şəhəri yaxınlığındakı məqbərəsi indi də ziyarətgah hesab edilir. Haqqında rəvayətlər bütün İranda məşhurdur.

Hafiz məhz həmin məqbərəyə gedib ona taleyindən şikayət edir. **Çox** yorğun olduğundan şair məqbərədə yuxuya gedir.

³⁰⁷دلم از وحشت زندان سکندر بگرفت
³⁰⁸دمی با غم بسر بردن جهان یکسر نمی آرزد
رخت بر بندم و تا ملک سلیمان بروم
بمی بفروش دلق ما کزین بهتر نمی آرزد

(Həqiqətən də məqbərə dağlıq yerdə, yüksəklikdədir. Ora yalnız səhərə yaxın dan ulduzunun işığı ilə gedirlər ki, gündüzün işığı düşənə kimi hündürükləri qət edə bilsinlər) Yuxuda şair Həzrət Əlini görür və onun dilindən eşidir ki, şairlikdə o, çox məşhur olacaq. Yuxudan ayılında Hafiz bu beytlərlə başlayan qəzəlini yazır:

Dünən səhər mənə qüssədən nicat verdilər,
Qaranlıq zülmətdən mənə abi-həyat verdilər.³⁰⁹

Şəhərə gəlib qəzəli oxuyanda heç kəs ona inanmır və elə bilirlər ki, başqasının **şeirini** oxuyur. Şairi sınamaq üçün ona mövzu verirlər. **Hafiz** həmin mövzuda da gözəl qəzəl yazır və ictimaiyyət artıq onun istedadlı şair olduğunu qəbul edir. (1)

Şair 1389-cu ildə Şirazda vəfat etmiş və məzarı Şiraz şəhərindədir.

Qeyd etdiyimiz kimi, şair hələ sağlığında təkcə İranda deyil, fars dilinin yayıldığı başqa ölkələrdə də məşhur olmuşdur. Bununla belə, şair özü öz divanını tərtib etməmiş və ilk dəfə onun divanını XV əsr Azərbaycan şairi Şah Qasim Ənvar (...- 1434) tərtib etmişdir. Onun divanına 5 qəsidəsi, qəəəlləri, “Vəhşi Ahu” və “Saqınamə” adlı məsnəviləri, qitələri, rübailəri daxildir. Şairin divanı barədə bəhs edən ilk tədqiqatçı Hafizin dostu Məhəmməd Güləndam olmuşdur.

Şairin poetikası olduqca zəngindir. Xüsusilə, məcazlardan istifadə onun poeziyada çoxdur. Şairin dilinin həm sadəliyi, həm də ahəngdarlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İran dilçiləri belə hesab edirlər ki, Hafizlə orta əsr fars poetik **dili təkamül prosesini** keçib qurtarmışdır. (4,188) Belə ki, Xorasan və İraq şairləri içində ən asan başa düşülən şair Hafizdir.

Şairin əsərləri məzmun etibarilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, farsdilli poeziyada özünün qəzəl janrında xüsusi məharətini göstərən **Hafiz qəzəlin mənasına irafini-fəlsəfi, hikmətamiz mənalar da gətirmişdir**. Elə buna görə də orta əsrlərdən başlamış, indiyədək bir çox alimlərin şairin qəzəllərinə şərhələr yazmışlar. Onlar arasında azərbaycanlılar da var: Soudi (...-1628) XVII əsrdə azərbaycanca şairin qəzəllərini şərh etmiş, Əsgər Şahi dövrümüzdə şairin divanını

şərh etmiş (O həm də Füzulinin divanını şərh etmişdir), Mustafa bən Şəban Sərvəri (.- 1561). Şəmi (.-1328) və başqaları şairin divanını şərh etmişlər.

İran alimi Zəbiulla Səfa yazır ki, Hafizin yaradıcılığına özündən əvvəlki şairlərdən Rumi, Kəmal, Sədi, Hümam Təbrizi, Əvhədi marağayı, Xacu güclü təsir göstərmişlər. Hafizin bir çox **beytləri məhz** həmin ustadların beytlərinə cavabdır. (4) Xüsusilə, Xacunun şairə təsiri daha çox hiss olunur. Əksər qəzəllərinin pafosu Xacunun qəzəlləri pafosundadır. Z. Səfa qeyd edir ki, Xacudan sonra ən çox təsiri hiss olunan şair Səlman Savəcidir. (4,187). Bu Azərbaycan şairi baxmayaraq ki, şairin müasiri idi, bununla belə, Səlman Savəcinin poeziyasına xüsusi maraq göstərirdi. Bu barədə, hətta şairin özünün də qeydləri var:

Söz mülkünün şahlarının ağıllı şahları,
Millətin və dinin yaraşığı, dünyanın ağası Salmandır³¹⁰

Bu barədə tədqiqatlar aparan mərhum alim M. Fətəyev yazır: “Hafiz şirazi kimi böyük sənətkar şairin öz müasiri Salman Savəciyə verdiyi belə bir yüksək qiymətlə Salmanın öz dövründə və müasirləri arasında nə qədər dəyərləndiyini və aliməqam şair olduğunu göstərir” (M. Fətəyev. Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığı”, Bakı, Elm, 2009 s. 87)

Şairin divanı tam şəkildə ilk dəfə 1791-ci ildə Şah Qasim Ənvarın tərtib etdiyi mətnlər əsasında çap olunmuşdur. 1928-ci ildə isə başqa bir Azərbaycan alimi Seyid Əbdürrəhman Xalxali şairin divanını Tehrandə çap etdirmişdir. Onun çap etdirdiyi divanda şairin 496 qəzəli verilmişdir. 1939-cu ildə İran alimi Hüseyn Pəjmanın Tehran şəhərindəki çapında isə qəzəllərin sayı 581-dir. Bizim üçün maraqlı budur ki, Hüseyn Pəjman kitabın ön sözündə Azərbaycan şairi Əvhədi ilə Hafizin yaradıcılığındakı oxşar məqamlara xüsusi diqqət yetirmiş və qeyd etmişdir ki, məzmun etibarilə yaxınlıq ona

səbəb olmuşdur ki, Əvhədinin bir neçə qəzəlini Hafizin divanına daxil etmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında Hafizə maraq həmişə olmuşdur. **Qəzəl yazmaqda dahi Füzulini dahi Hafiz ilə müqayisə edirlər və** onu Hafiz ədəbi məktəbinin davamçısı hesab edirlər. XX əsrdə Məhəmməd Hadi, Mirzə Ələkbər Sabir kimi görkəmli şairlərimiz onun şeirlərindən tərcümələr etmişlər.

Hafizin şeirlərini Azərbaycan dilində ilk dəfə mükəmməl şəkildə tərcümə edən Əbülfəz Hüseyni olmuşdur. Onun tərcümələri 1967-ci ildə kitab şəklində çap olunmuşdur:

Yadına salmadın Hafizi, ey gül,
Ayrılıq mənimçün müşküldür, müşkül,
SİNƏMDƏ toplanan ələmlərini,
Mən bildim, bir də ki yaralı könül.

İndiki dövrümüzdə isə Hafiz Rüstəm adlı istedadlı şairimiz şairin qəzəllərini tərcümə edib dövrü mətbuatda çap etdirir:

O türk pəriçöhrə ki, bilməm hara getdi,
Bizdən nə xəta gördü ki, etdi xəta getdi.

Dünyanı görən göz elə bil itdi nəzərdən,
Vaqif deyil heç kəs ki, gözündən ziya getdi.

Çöhrəndən uzaq sanki dəmadəm bu gözümdən,
Göz yaşı selab oldu, töküldü, bəla getdi.

Hicran qəmi gəlcək kəsilib tabü təvanım,
Dərd öldürəcəkdir məni, dərman-dəva getdi.

Qəlb söylədi: yar vəslinə yet sən də duayla.
Əfsus ki, bütün ömrü dua qılmağa getdi.

Heyflənərək yandı təbib halıma, dindi:
Qanunla səninin dərdinə hər cür şəfa getdi.

Sən saxla ayaq sorğusuna Hafizin, ey dost,
 Bir gün gələcəklər ki, deyəcəklər o da getdi.
 (tərc. Hafiz Rüstəmindir. “Kredo” qəzeti 9 aprel 2011)

Şərqi farsdilli ədəbiyyatında epopeya janrının böyük ustadı Firdovsi, mənzum romanların böyük ustadı Nizami, didaktik janrın böyük ustadı Sədi, irfani fikirlərin ustası Rumidirsə, qəzəl janrının da mahir yaradıcısı Hafiz sayılır. Şairin poetik dili o qədər ecazkar ki, onu, hətta bəzən “lisanül-qeyb”- qeybin dili, adlandırırılar. Həqiqətən də, sadə dillə, bir neçə sözlə dərin fəlsəfi fikirlər ifadə edib, dərin poetik fikirlər söyləmək Şərq ədəbiyyatında hələ heç kəsə müvəffəq olmamışdı. Belə bir tarixi missiyanı Hafiz yerinə yetirmişdir.

Məhz onun poeziyasından sonra lirik şerlərə maraq artdı və lirik **şeyrlərlə** dərin fəlsəfi fikirlərin ifadəsi ön plana keçdi. **Şairin dili zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələri, axıcılığı, ahəngi ilə diqqəti cəlb edir. Şeyrlərdəki** bədii fikir elə yüksək bədii çalarla bəzədilir ki, oxucu həm estetik zövq alır. Həm də dərin fəlsəfi düşüncələrə dalır. Olsun ki, belə səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə dünya şərqşünasları Hafiz poeziyasını **şeyrin** möcüzəsi hesab edirlər.

Ərəbşah

İmadəddin Ərəbşah Yəzdi XIV əsr şairlərindəndir. Onun həyatı barədə əlimizdə geniş məlumat yoxdur. **Bizə məlum olan yalnız budur ki,** şair Müzəffərin oğlu Əmir mübarizəddin Məhəmməd bən Müzəffərin və Şah Şücanın, Şah Yahyanın vaxtında sarayla bağlı şairlərdən olmuşdur. O vaxt Şah Şüca Yəzd vilayətini də öz ərazilərinə daxil etmişdir. Şah Şücanın vəfatından sonra Yəzd vilayəti Əmir Teymurun hakimiyyəti altına düşür.

Əmir Teymurun vaxtında Yəzd vilayətini Teymurun iki oğlu: Sultan Cahangir və Sultan Məhəmməd idarə edirdi. Onlar Yəzd vilayətində bütün Müzəffərilərin kökünü kəsdilər. Ərəbşah Yəzd

vilayətində Şah Yahyanın sarayında şairlik edirdi. Şairin yazdığı min iyirmi beytdən ibarət olan “Aşıqların sevgisi” (مونس العشاق) poeması, məhz Şah Yahyaya ithaf olunmuşdur.

Şairin bu poemasında Şihabəddin Sührəvərdinin işraqiyyə fəlsəfəsində eşq, hadisələrin keyfiyyəti, onların mərhələləri barədə dedikləri fəlsəfi fikirləri nəzmə çəkmişdir. Şair poemasında nəsr əsərlərinə məxsus xüsusi şərhələrlə, təsvirlərlə fəlsəfi fikirləri ifadə edir. divan ədəbiyyatının poetik tələblərinə uyğun olaraq Ərəbşah poemasını minacat, nət, dostların tərif, öz halından şikayətlə başlayır. Sonra Şah Yahyanı tərif edir. Kitabın sonunda isə şair öz adını çəkir. Şairin adındakı “Əmovli” ləqəbi göstərir ki, dövrünün böyük sufilərindən olmuşdur.

Ərəbşah Yəzd şəhərində Şeyx Qütbəddin İbrahimin qardaşı Xacə İmadəddinlə birlikdə Şah Şüca və Şah Yahya vaxtında məşhur şeyxlərdən olmuşdur.

Şairin ədəbi irsindən əlimizdə yalnız “Aşıqların sevgisi” poeması var və bu poema Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasının bəhrində - yəni, həcəz bəhrində yazmışdır.

Allahın hikməti belə idi,
Qəzanın oxu kamanda idi.
Altı əzəldən rəvan olur,
əbədiyyətə doğru bir nişanə.
Qədin dənizlər cuşə gəldi,
Əbədi dalğalar parladı.
Cəvahirdən müəmmalar yarandı,
Doqquz tavan, daş-qaşlı insanlar.³¹¹

İbn Nəsuhi Təbrizi (...-1380)

كان تير قضا كه در كمان بود
بر سمت ابد سوى نشانه
موج ابدی خروش گيرد
نه سقف ز مردی مرصع

³¹¹ چون حکمت ایزدی چنان بود
از شست ازل شود روانه
دریای قدیم جوش گيرد
سازد بجواهر ملمع

Xacə Fəzlullah bən Nəsuh Təbrizi da XV əsr şairlərindəndir. Onun zəmanəmizə **qədər** gəlib çatan **şeyrlərindən** məlum olur ki, şair “İbn Nəsuh” təxəllüsü ilə əsərlər yazmışdır. Təzkirələrdə və tərcümə əsərlərində də şairin təxəllüsü İbn Nəsuh kimi verilir. Onun barəsində yazanlar qeyd edir ki, şair Şirazda tanınmış varlı ailədə anadan olmuşdur. Hansı ildə anadan olması barədə məlumat vermirlər və şairin əsərlərində də bu barədə qeydlər yoxdur. Bəzi alimlər belə hesab edir ki, İbn Nəsuh Təbrizdə anadan olmuş və onun atası Elxanilərin **hakimiyyəti illərində** Təbrizin adlı-sanlı adamlarından olmuşdur.

İran tanınmış alimi Zəbiulla Səfa yazır: “Bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, şairin əslisi Təbrizdən olmuşdur. Buna səbəb şairin **şeyrlərində** Təbrizin tez-tez yad edilməsidir. Belə güman etmək olar ki, şairin ömrünün əksər hissəsi Təbrizdə keçmişdir. Elə Təbrizdə də şairlik sənətini öyrənmişdir”. Nəqiəddin Kaşinin şerhlərinin xülasəsində İbn Nəsuh barədə belə bir qeyd var: “İbn Nəsuh uşaqlıq vaxtlarından məşhur Şeyx Rükəddin Əlaldövlə Simnaninin tərbiyəsini almışdır. Şeyx özünün məşhur “Peyğəmbərlərin həyatının sirləri ” (اسرار حالات نبوت) əsərini fars dilində məhz onun üçün yazmışdır.

Bu fikirlər yanlışdır. İbn Nəsuh anadan olanda Simnani (...-1335) ömrünün son illərini yaşayırdı. Nəqiəddin Kaşi şairin mədh etdiyi adamlar barədə məlumatı da düzgün vermir ”

Bütün bu mülahizələr dərinədən araşdırılmalıdır. Olsun ki, şair Şirazda anadan olmuş və sonra Təbrizə gəlmişdir. Ancaq bir fakt danılmazdır ki, o, Azərbaycan şairi Səlmən Savəciddən təhsil almışdır. Çünki **şeyrlərində** də bu barədə qeydlər var.

Şairin mədh etdiyi şahlar Sultan Hüseyn ibn Şeyx Üveys Elxani (1374-1382) və Sultan Əhməd ibn Üveys (1384-1414) olmuşdur. Həmin sultanların vəfatından sonra şair tərki-dünya olmuş və saraydan uzaqlaşaraq sufizmə maraq göstərmişdir. Şair, **eləcə də** dövrünün görkəmli adamları sayılan və Elxanilərin vəzirləri olan

Kəmaləddin Əlini, Əbdürrəhmanı, **eləcə də** Şeyxülislam Xacə Qiyasəddin Məhəmməd Təbrizini (Keçicani) mədh etmişdir.

Nəsuh Təbrizi 1380-ci ildə Təbrizdə vəfat etmişdir.

Şairin divanı barədə ilk dəfə Nəqiəddin Kaşi məlumat vermiş və göstərmişdir ki, divan dörd min beytdən ibarətdir. Həmin divanda şairin yazdığı qəsidələr, tərkibəndlər, qəzəllər, rübailər və məsnəvilər var. Divandan min beyt Nəqiəddin Kaşinin “Xülasətül-əl-əşar” (خلاصه الشعار) təzkirəsində verilmişdir.

Nəsuh Təbrizi şerlərini müəllimi Səlmən Savəcinin üslubunda yazmışdır. Qəzəllərinin və qəsidələrinin bir çoxu Səlmən Savəcinin əsərlərinin təsiri ilə yazılmışdır. **“Dəhnamə” poeması poetik məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.** Bu növ əsərlər əvvəl də yazılmışdır, ancaq İbn Nəսuhun poeması dövrünün poetik zövqünü özündə əks etdirdiyindən xüsusi maraq kəsb edir. Şair poemasını Əbu Səidin vəziri Qiyasəddin Məhəmməd Təbriziyə ithaf etmişdir. İbn Nəsuh başqa dəhnamələr kimi, əsərini əruzun həcəz bəhrində yazmışdır.

Bütün dəhnamələrdə olduğu kimi, onun da əsərinin mövzusu aşiq və məşuq arasında olan məhəbbətdir. Bu məhəbbət poemada irfani məzmun kəsb edir. İbn Nəsuh şiə məzhəbindən olduğundan şiələrin aliməqam hesab etdikləri Həzrət Əlinin şəninə tərkibəndlər, eləcə də Peyğəmbərin adına qəsidələr (nət, tohid, və”z, mərsiyə) yazmışdır.

Şairin **şeyrləri** olduqca poetik və dil baxımından sadədir. Nəsuh Təbrizi fars dilində yazdığı əsərlərində çoxlu türk sözləri işlətməmişdir:

Məni kasıblığa həmnəşin etdin,

Bimunisü biyarü biyaxın etdin,

Bu mərtəbə *der* sənə layiqdir,

Mənə nə xidmətin əvəzin etdin?³¹²

Bu rübaidə şair “*der-deyir*” sözünü Azərbaycan dilində işlətməmişdir.

Şairin qəzəlləri poetik məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

بی مونس و بی یار و قریم کردی
ایا بچه خدمت این چنینم کردی

³¹²با فاقه و فقر همشبینم کردی
این مرتبه مقربان در تست

Hər kəs o iki saça baxıb təşvişə düşməz.
 Heç kəs mənim halıma tab gətirməz.
 Bütün ömrüm ondan vəfa ümmaqla keçdi,
 Ancaq o ömründə bir dəfə də əhdə vəfa etmir.
 Qəriblərin könlü şərtlərə həmişə riayət edir,
 Ancaq bu adət sizin şəhərdə yoxdur.
 Bu dünyə möhür kimi sənin əlində,
 Sənin kamının badəsindən ümid dodağı ayrı deyil.
 Sənin bütün niyyətin budur ki, İbn Nəsuha,
 Dünyadakı bütün qəmləri əbədi verəsən³¹³

Kəmal Xocəndi (...-1397)

Şeyx Kəmaləddin Məsud Xocəndi XIV əsr tacik şairidir və farsdilli poeziyada “Şeyx Kəmal” təxəllüsü ilə məşhurdur. Şair XIV əsrdə Orta Asiyanın Xocənd qəsəbəsində anadan olmuş və təsəvvüf ədəbiyyatının böyük nümayəndələrindəndir. Xocənd indiki Düşənbə şəhərinin yaxınlığında bir qəsəbədir və bu qəsəbə həm də Məhsəti Gəncəvinin haqqında olan rəvayətlərdə də çəkilir. Hətta bəzi tacik alimləri belə hesab edirlər ki, Məhsəti də Xocənddə anadan olmuşdur.

Kəmal Xocəndinin gənclik illəri doğulduğu şəhərdə keçmişdir. Sonra şair həcc ziyarətinə getmiş və ziyarətdən qayıdanda bir müddət Təbriz şəhərində qalıb Sultan Hüseyn Cəlayirinin sarayında xidmət göstərmişdir. Kəmal Xocəndi gənc yaşlarından təsəvvüf, kəlamı dərinlən öyrənmişdir, şairlikdə böyük istedadı var idi. Elə ona görə də gənc yaşlarında dövrün tanınmış adamlarından birinə

هیچش خیر از حال من بی سرویا نیست
 عمریست که او بر سر پیمان و وفا نیست
 چونست که این قاعده در شهر شما نیست
 از ساغر کامش لب امید جدا نیست
 جز غم ز جهان حاصل دوران بقا نیست

³¹³هر دل که سراسیمه آن زلف دو تا نیست
 عمریست کرو چشم وفا دارم و چون عمر
 شرطست مراعات دل ریش غریبان
 آنرا که جهان زیر نگینست چو خاتم
 حاصل همه اینست که چون ابن نوحش

çevrilir və onun yanına hətta müridlər də gəlib irfani elmləri öyrəndilər. Sultan Cəlairinin Təbrizdə onun üçün açdığı məktəbdə Kəmal təhsil işləri ilə məşğul olurdu.

1384-cü ildə Təbriz monqollar tərəfindən qarət olunanda Kəmal Xocəndi Toxtamış xanın silahdaşlarının göstərişi ilə bir neçə məşhur adamla birlikdə qıpçaq türklərinin paytaxtı olan Saray şəhərinə göndərilmişdir. Şair dörd il həmin şəhərdə yaşayıb məşhur sufilərdən olan Xacə Abdulla Çaçi ilə həmsöhbət olmuşdur.

Şair Saray şəhərindən Azərbaycana qayıdanda Teymurun oğlu Miranşah (o vaxt Azərbaycana hakimi idi) onu yaxşı qarşılayır. O, ömrünün sonunadək vaxtilə Sultan Hüseyn Cəlairi tərəfindən onun üçün yaradılmış evdə tək-tənha zillət içində yaşayıb bədii yaradıcılıqla, elmlə və təhsillə məşğul olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə şair vəfat edərkən evində təkcə bir həsir və başının altına qoyduğu bir çiy kərpicdən başqa heç nə qalmamışdır. Şair 1397-ci ildə vəfat etmiş və məzarı Təbrizdədir.

Şairin ədəbi irsindən zəmanəmizə səkkiz min beytlik divanı gəlib çatmışdır və onun əksəriyyəti qəzəllərdir. Onun divanında həm də bir neçə rübai və qitələr var. Şairin **şeyrləri** onun müridləri tərəfindən 1397-ci ildə şair vəfat edəndən sonra toplanaraq tərtib edilmişdir. Onun divanına daxil olan qəzəllərin əksəriyyəti Təbrizdən gedəndən sonra yazılmışdır. Ona görə də **əsərlərinin** poetik dili Təbriz ləhcəsində deyil, Orta Asiya ləhcəsində yazılmışdır.

Şairin yaradıcılığına Həsən Dəhləvinin yaradıcılığı güclü təsir etmişdir. Ona görə də əksər qəzəlləri Həsən Dəhləvinin qəzəllərinə nəzirədir. Hətta bəzi təzkirəçilər onu “Həsəni oğurlayan” adlandırmışlar. Əslində isə Kəmal Xocəndi şairliklə o qədər də məşğul olmamış və dövrünün hakimlərinə mədhiyyələr yazmamışdır. Sadəcə olaraq ara-sıra qəzəllər yazmış və onların geniş yayılmasına o qədər də əhəmiyyət verməmişdir. Onun əsas fəaliyyəti irfani bilikləri gənc nəsle öyrətmək olmuşdur.

Bununla belə, bir şair kimi Xocəndinin **şeyrləri** dövrünün estetikası baxımında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, **şeyrlərində** Hüseyn Dəhləvi kimi, rədif qafiyələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Şairin poetik dili olduqca sadə və ahəngi çox axıcıdır.

Zülfün könül qırmağı etmişdir adət,
 Müşkə etmişdir pərişan söhbət,
 Səninlə necəyəm, ey Xüttən gözəli?
 Mən sənəm, ya sən mən – etməyəm qələt?!³¹⁴

XIII - XIV əsr fars nəsrİ

XIII - XIV əsr farsdilli ədəbiyyatda nəsrin də inkişafı mühüm yer tutur. Bunu alimlər belə əsaslandırır ki, XIII əsrdə xilafətin Monqollar tərəfindən darmadağın edilməsi ilə, ərəb dilində Orta Asiyada, Bağdadda, İranda, Kiçik Asiyada olan mədəniyyət mərkəzləri də dağıdıldı və onun yerinə Elxanilər dövründə artıq farsdilli mədəniyyət mərkəzləri yaradıldı.

Eləcə də XIII əsrdən etibarən yaradılan dövlətlərdə bütün yazışmalar fars dilində aparıldığından, fars dilinin nəsrİ də yeni

---

³¹⁴ Zülf tu ke dāšt adət dəl škni   mi gəft bəšk az pərišan sħni
 mən bā nu çnəm ai nğar xətti   kəndr ğlpm ke mən tuəm yā nu mni

inkişaf mərhələsinə keçdi. Fars dili təkcə İran, Əfqanıstan, İraqi-əcəm, Orta Asiya, Azərbaycan, Kiçik Asiya ərazisində deyil, həm də indiki Hindistan və Pakistan ərazisində də geniş yayıldı. İlk baxışdan belə fikirləşmək olardı ki, hakimiyyətə gələn türk tayfaları da ərəblər kimi divanlarda yazı işlərini ana dillərində aparacaqlar və fars dili öz əhəmiyyətini tədricən itirəcəkdir.

Ancaq hər şey əksinə oldu. Geniş coğrafi ərazidə artıq fars dilini işlək dilə çevrilmişdir və onun kənara atıb türk sülalələrinin yeni dil yaymaq fikri olmadı və onlar əvvəlki kimi fars dilinin imkanlarından istifadə etdilər və ona rəğbətlə yanaşdılar. Hətta əksər türk hökmdar şairlər belə fars dilində divan yaradırdı.

Bununla belə, fikirləşmək olmaz ki, ərəb dili islam dünyasının həyatından birdəfəlik sıxışdırılıb çıxarıldı. Əksinə, yenə də əksər elmi, tarixi kitablar, dini təfsirlər hələ də ərəb dilində yazılırdı.

Fars dilində nəsrə yazılan kitabların mövzusu belə idi: ədəbiyyatşünaslıq, dastanlar, romanlar, hekayələr, siyasi. Elmi, irfani kitablar, ümumi tarix, coğrafiya, dini kitablar, məntiq, hikmət, riyaziyyat, astronomiya, musiqi, əxlaq, müxtəlif növ izahlı lüğətlər və s. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: əxlaq və hikmətə dair Sədinin “Gülüstan”ı, Müinələddin Cuyəninin “Nigaristan”ı, Şərəfələddin Raminin “Ənisül-əşşaq” (انيس العشاق), Şərəfəddin Qəzvinin “Tarixi müəcəm” (تاريخ معجم), Müiəddin Yəzdinin “Məvahibi-Allahi” (مواهب الهی) və s. Eləcə də bədii nəsrin nümunəsi kimi Dəqayıqi Mərvəzinin “Rahətul-rəvah” (راحة الارواح) və yaxud bu əsərə sadəcə “Bəxtiyarnamə” deyirlər. Bu əsəri XVI əsrdə Fə dai Təbrizi azərbaycanca nəzmə çəkmişdir. Başqa bir bədii nəsr nümunəsi Mövlana Məhəmməd Biqəminin “Firuznamə” əsəridir. Əsərdə Firuzşah bən Mülki-Darabın macəralarından bəhs olunur.

XIII-XIV əsrdə yazıçılar həm də bədii tərcümə ilə məşğul olurdu. Qazi əbu Əli Mpsün bən Əli bən Davud Əltənuxinin(...-994) X əsrdə ərəbcə “Əlfərəc bəd əlşeddət” (الفرج بعد الشدة) kitabı XIV əsrdə Nurəddin Məhəmməd Oufi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir. Kitabda kiçik hekayələr verilmişdir. Başqa bir tərcümə Hüseyn bən Əsəd bən Hüseyn Dehistani Müyəddinin tərcüməsində Ziyaəddin Nəxşəbinin “Tutinamə”sidir.

Eləcə də çoxlu sayda tarixə və dinə aid kitabların tərcüməsi XII-XIV əsrdə həyata keçirilmişdi. Tərcümə ilə yanaşı, həm də elmi-dini mövzuda çoxlu kitablar yazılırdı. Həmin kitabları Nəsrəddin Tusi, Hinduşah Naxçıvani, Fəzləddin Kaşani, Həmdullah Qəzvini, Qütbəddin Şirazi, Şəmsəddin Amili, Ətamülk Cuyəni, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Xacə Rəşidəddin Fəzlullah, Eyni Mahru, Şəms Təbrizi, Münşi Kirmani, Əbülxeyir Zərkub, Mahmud Şirazi, Fərrixi, Məhəmməd Avi, Xətibi Bəlxi, Mahmud Kaşani, Əmir Hüseyni Sadat Hərəvi və s. yazıçılar yazırdı.

Onun da etiraf etməliyə ki, bu dövr fars nəsrinə özünü bir çox xarakterik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, cümlələr olduqca uzun və ərəb tərkibləri ilə zəngindir. Xüsusilə, dini kitabların tərcüməsi əksər ərəb sözləri saxlanılmaqla, cümlələrdə bir neçə sözün fars dilində yazılması ilə getmişdir. Məhz bu dövrdə külli miqdarda ərəb sözləri fars dilinə nüfuz etmiş və indiyədək həmin sözlər fars sözləri ilə paralel işlədilir.

Bütün bunlara baxmayaraq, XIII – XIV əsr fars nəsrinə sonrakı dövr ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm mərhələdir. Həmin mərhələni yaradan yazıçılar bunlardır:

Sədrəddin Həsən bən Məhəmməd Nişapuri. Yazıçı Nişapur sufilərindən olmuşdur. Onun yazdığı “Tacül-masr” (تاج المائر) kitabı 1191-1218-ci illərdə Sultan Məhəmmədin və Qütbəddin Aybəkin hökmranlıq dövrünə aiddir. Baxmayaraq ki, kitab tarixi xarakter daşıyır, bununla belə müəllif yeri gələndə məsəlləri, **şeyr** nümunələrini ərəb-fars dillərində verir.

Mübarəkşah məhəmməd bən mənşur bən Səid bən Əbulfərəc Mülqib “Fəxri-müdəbbər” (فخر مدبر) adlı kitabı ilə nəsr tarixində məşhurdur. Kitabda müəllif hökmdarların elmə, mədəniyyətə qayğısından bəhs edir. **O da** Hindistanda Lahur və Dehli hökmdarlarının sarayında fəaliyyət göstərmiş və 1235-ci ildə vəfat etmişdir. Bu yazıçını Fəxrəddin Mübarəkşah Mərvərudi(...-1205) ilə səhv salmaq olmaz. Onlar başqa-başqa adamlardır.

Mübarəkşahın başqa əsərləri də zəmanəmizə **qədr** gəlib çatmışdır. Yazıçının “Bəhrül-ənsab” (بحر الانساب) kitabında Quranda adları çəkilən islam peyğəmbərlərindən, onların silahdaşlarından,

ərəb şahlarından, cahiliyyət dövr ərəb şairlərindən, onlara qədər olan əcəm şahlarından bəhs olunur. kitab 1927-ci ildə ilk dəfə ingilis dilində çap olunmuşdur. Həmin çapda səhvən yazıçının adını Fəxrəddin Mübarəkşah yazmışlar.

Yazıçının 1228-ci ildən sonra qələmə aldığı “Adabül-hərbü əlşəcaə” (آداب الحرب والشجاعة) kitabını Şəmsəddin Toxtamışa həsr etmişdir. Kitabda şahların xeyirxahlığından, sərkərdələrin, vəzirlərin mərhəmətindən, hərəb qaydalarından, hərbi yürüşlərdə istifadə olunan atlardan və atların üstündəki sursatdan, silahların xarakteristikasından bəhs olunur.

Bu kitabdən başqa yazıçının “Adabül-mülk” (آداب الملوك) və “Kifayətül-məmalük” (كفاية المملوك) adlı kitabları da var. Yazıçının dilində həm də yerli ləhcələrdə işlənən fars sözləri çoxdur. Bu da ədəbi dilin zənginləşməsində yerli ləhcələrin imkanların istifadə etmək deməkdir.

Qazi əbu Ömər Menhacəddin Osman bən Siracəddin Məhəmməd(1193-1262) özünün “Təbəğəti-Nasiri”(طبقات ناصري) əsəri ilə nəsr tarixində tanınmışdır. **Yazıçı Quzqanlar əhalisindən olmuşdur.** Onların nəslə Qəznəvilərə gedib çıxır. Sonra həmin nəsil Qəznədən Hindistanın Lahur vilayətinə köçmüşlər.

Minhac Sərac təqribən 1193-cü ildə Qurilərin paytaxtı olan Firuzkuhdə anadan olmuşdur. Yazıçının uşaqlıq və gənclik illəri bu şəhərdə keçmişdir. Elə həmin şəhərdə ilk təhsilini almış və siyasət elmini, idarəçilik prinsiplərini dərinləndirən öyrənmişdir. Yazıçı 1227-ci ildə Sənd vilayətinə köçmüşdür. Bir müddət vilayətin İşə və Moltan kəndlərində yaşamışdır. **Bu** kəndlər o vaxt Nəsrəddin Qəbaçının mülki idi. 1229-cu ildə Şəmsəddin Toxtamış hücum edib Nəsrəddin Qəbaçını məğlub etdi. Elə həmin ildən Minhac Sirac Şəmsəddinin xidmətində olmuşdur. Onunla birlikdə Dehliyə getmişdir.

Yazıçı Şəmsəddindən sonra onun canişinlərinin də yanında xidmət etmişdir. Nəsrəddin Məhəmməd bən Şəmsəddin Toxtamışın vaxtında “Nasirinamə” (ناصرى نامه) mənzuməsini yazmışdır. Əsərdə Nəsrəddin şahın müharibələrindən bəhs olunur. Yazıçının “Nasiri təbəqələri” (طبقات ناصري) kitabında isə Nasirilərin 1259-cu ilədək tarixindən bəhs olunur. bu kitab tarixi mənbə kimi olduqca

əhəmiyyətli. Belə ki, Qəznəvilərin son iki əsr tarixi müfəssəl şəkildə kitabda verilir. Xüsusilə, monqolların vaxtında qəznəvilərin vəziyyəti daha aydın təsvir edilir. 23 fəsildən ibarət olan kitab həm də fars nəsrinin nadir nümunəsi hesab edilir.

Yazıçı 1262-ci ildə 69 yaşında vəfat etmişdir.

Şihabəddin Məhəmməd bən Əhməd bən Əli bən Məhəmməd Münşi Xürəndüzi Zəydəri Nəsəvi (Məhəmməd Zəydəri və ya Şihabəddin Nəsəvi) dövrünün çox məşhur yazıçılarından olmuşdur. **Yazıçı da** Xorasan hakimlərinin nəslindən olmuşdur. Xürəndüz adlanan qala Zeydər şəhəri yaxınlığındadır və həmin yerlər həmişə Xorasan hakimlərinin ixtiyarında olub. Zeydər şəhərində çoxlu qadınlar yaşadığından bəzən şəhərə “Xürəndüzü”, “Zəydi” və ya “Nəsəvi” də deyiblər. Yazıçı məhz həmin yerdə anadan olmuş və ilk təhsilini də Xorasanda alıb ərəb, fars ədəbiyyatını dərinlən öyrənmişdir. Cavanlığında bir müddət yerli hakimin sarayında yaşayıb, yerli əmirlərə xidmət göstərmişdir.

Bir müddət sarayda yaşayan yazıçı monqolların yürüşündən sonra yaşadığı 1228-ci ildə xidmətində olduğu Nəsrəddin Həməzə bən Məhəmməd, Sahib Nisa ilə birlikdə Xorasanı tərk edib çoxlu hədiyyələrlə Qiyasəddin Xarəzmşahın yanına getmişlər. yolda onlar Cəlaləddin Xarəzmşahın ordusu ilə birləşirlər. Cəlaləddinin qoşunları 1233-cü ildə monqollarla qarşılaşanda məğlub olur və yazıçı da öz hakimləri ilə birlikdə Kiçik Asiyaya gəlib orada Küred Əyyubi şahlarından olan Müzəffər Şihabəddin Qazinin yanında xidmət edir. Məhz onun yanında 1234-cü ildə özünün məşhur “Nəfzəl-məsdur” (نفثه المصدر) kitabını fars dilində yazır və 1240-cı ildə isə ərəb dilində “Seyrətül-Cəlaləddin Minküberini” (سيره جلال الدين منكبرني) kitabını yazır.

Yazıçı sonra Hələb şəhərinə mühacirət etmiş **və təqribən** 1249-cu ildə orada vəfat etmişdir.

Yazıcının “Seyrətül-Cəlaləddin Menküberini” kitabında monqol-tatarların yürüşləri, Sultan Məhəmməd Xarəzmşahın hakimiyyəti illəri, 1230-cu il hadisələri təfəsilatı ilə şərh edir. kitabın bir mənəbə kimi ən böyük faydası ondan ibarətdir ki, Məhəmməd Zəydəri hadisələri necə müşahidə edibsə, eləcə də yazır. Yazıcının

özü də hadisələrin iştirakçılarından biridir. Qeyd etdiyimiz kimi, kitabı müəllif ərəb dilində yazmışdır, elə həmin əsrdə Məhəmməd Zeydərinin bu kitabı mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən, fars dilinə də tərcümə edilir. Kitabın fars dilindəki variantı 1965-ci ildə Müctəbi Meynəvi Tehrandə çap etdirmişdir.

Yazıçının “Nəfsəl-məsdur” kitabı da İran ədəbiyyatının və tarixinin öyrənilməsi baxımından olduqca qiymətli mənbədir. Kitabda müəllif Cəlaləddin Xarəzmşahın dövründəki siyasi vəziyyətdən, keşməkeşli hadisələrdən bəhs olunur. **Baxmayaraq ki**, kitabın dilində çoxlu ərəb sözləri var. **Bununla belə**, cümlələr olduqca səlis və fikirlər aydındır. Yazıçı yazılı nitqində təşbehlərdən, istiarələrdən geniş istifadə etmişdir. **Bir növü fars şeirində** olan bədii təsvir və ifadə vasitələrini nəsrə də gətirmişdir. Kitabı 1964-cü ildə İran alimi Əmir Həsən Yəzdgürd Tehrandə xüsusi şərhərlə çap etdirmişdir.

Əfzələddin Kaşani İran ədəbiyyatında həm bir yazıçı, alim və şair kimi tanınmışdır. Mənbələr **onu**, **hətta** dövrünün böyük “Həkimlərindən”(alimlərindən) adlandırır. Yazıçının tam şəkildə adı belədir: Xacə Əfzələddin Məhəmməd bən Həsən bən Hüseyn Mərəği Kaşani Baba Əfzəl. Yazıçı 1268-ci ildə Kaşan şəhərinin beş kilometrliyində yerləşən Mərəğ qəsəbəsində anadan olmuşdur. Yazının şəxsi həyatı barədə əlimizdə, demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. **Bəzi qeydlərdən məlum olur ki, yazıçının gənclik dövrü tənhalıq içində keçmiş və yalnız mənzumələr yazmışdır.**

Onu Nəsrəddin Tusi ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi hesab edə bilərik. Əfzələddin həm bir şair, bir alim və yazıçı kimi Tusinin yaradıcılığından lazımınca bəhrələnmişdir. Onun ədəbi irsindən bir çox qitələr, qəzəllər, rübailər gəlib zəmanəmizə **qədər** çatmışdır.

Şeirləri yüksək poetik zövqlə yazılmış. Hətta nəsrində belə, klassik İran üslubuna malik bədii xüsusiyyətlər var. Əfzələddin Kaşaninin nəsr əsərlərindən çoxu zəmanəmizə gəlib çatmışdır və onlar fəlsəfəyə, təsəvvüfə, əxlaqa aid olan əsərlərdir. Onun əsərlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. “Mədaric əl-kəmal” (مدارج الكمال) kitabı kamillik və naqislik haqqındadır. Kitabda kamala çatmağın yolları şərh edilir.

2. “Rəh-əncamnamə” (ره انجام نامه) kitabında insanın “məənindən”, varlığından və sifətlərindən bəhs olunur.

3. “Sazü pirayətü şahani-pürmaye” (ساز و پیرایه شاهان پرمایه) kitabında siyasətdən bəhs olunur. bu mənada kitabə XIII əsr politologiya elminin nadir nümunəsi kimi də hesab edə bilərik.

4. “Risaleyi-toffahe” (رساله تفاحه) kitabı Aristotelin kitabının tərcüməsidir. Rəvayətə görə, bu kitabı yeni Aristotelçilər İsgəndəriyyədə yazmışlar. Kitab ərəb dilindədir və elmlər haqqında ən məşhur əsərlərdəndir.

5. “Ərznamə” (عرض نامه) kitabı kainatın üç qütbü haqqındadır.

6. “Cavidannamə” (جاویدان نامه) dörd fəsildən və əlavədən ibarət olan kitabda yazıçı özünün şəxsi həyatından, arzu və istəklərindən bəhs edir.

7. “Yənbu-əl-həyat” (ينبوع الحياة) kitabı da tərcümədir və kitabda nəsihətlər verilmişdir.

8. “Risaleyi-nəfsi-Ərəstun” (رساله نفس ارسطو) kitabı Şərqdə xüsusi önəm verilən Aristotelin fəlsəfi fikirləri haqqındadır.

9. “Nəfsi-Ərəstu” kitabına şərhələr.

10. Minhaci-mübin” (منهاج مبین) məntiq haqqında bir elmdir.

11. “Məbadi mocudati-nəfsani” (مبادئ موجودات نفسانی) kitabında mənəvi dəyərlərdən bəhs olunur.

12. “Nəfsin xətasına qarşı ağılın köməyi” (ایمنی از بطلان نفس در پناه خرد) kitabında ağılla nəfsin mübarizəsindən bəhs edilir.

13. Hikmət, əxlaq, elm sahələri haqqında elmi mülahizələr.

14. Məktublar.

Bütün bunlarla yanaşı, şairin divanı da dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır və onların hamısı 1952 və 1958-ci illərdə “Müsnəfati-Əfzələddin Məhəmməd Mərəqi Kaşani” (مصنفات افضل الدين محمد مرقی) adı ilə çap olunmuşdur. Onun **şeyrləri** isə Səid Nəfisi tərəfindən 1940-cı ildə çap olunmuşdur.

Əfzələddin Kaşaninin fars nəsrində xidmətləri çox böyükdür. İlk dəfə onun nəsrində hikmətə, irfana, kəlama aid terminlər son dərəcə aydın ifadəsi ilə yazılı nitqdə öz əksini tapmışdır. İlk dəfə

məhz Kaşani çətin ərəb terminlərini sadə fars sözləri ilə əvəz etmişdir.

Müyəddin Məhəmməd Xarəzmi XIII əsr farsdilli nəsrinin görkəmli nümayəndələrindəndir. O həm yazıçı, həm də dərindən elmi biliklərə malik alim olmuşdur. Yazıçı Xarəzm şəhərində anadan olmuşdur. Elə ilk təhsilini də bu şəhərdə almışdır. Yazıçı, olsun ki, monqol-tatar hücumları vaxtında Xarəzmdən Hindistana mühacirət etmiş və Hind Quri şahlarından olan Şəmsəddin Əltütmişin xidmətində olmuşdur. Yazıçı Şəmsəddinin vəziri Nizaməddin əbu Səid Məhəmməd Əlcünidinin sifarişi ilə İmam Qəzalinin “Ehyayi-ülüm” (احيا العلوم) kitabını fars dilində elə şərh şərh etmişdir ki, hənəfi və şafei məzhəbinin nümayəndələri onu asanlıqla başa düşə bilsinlər.

Nəcməddin Əbubəkr Abdulla bən Məhəmməd bən Şahavər Əlsədi əl-Razi(...-1255) XIII əsr İran ədəbiyyatında “Dayə” və ya “Nəcm” kimi sufi təxəllüsləri ilə məşhurdur. Yazıçı XII əsrin ikinci yarısında Rey şəhərində anadan olmuş və gənc yaşlarında Xorasana mühacirət etmişdir. Bir müddət Xorasanda yaşayandan sonra Xarəzmə gedib Mücidəddin Bağdadinin (...-1217) xidmətində olmuşdur. Sonra məşhur sufi Nəcməddin Kübrinin (...-1220) şagirdi olmuşdur. Onun birlikdə bir müddət mübarizə aparandan sonra Nəcməddinin çox sevdiyi mürşidi **öldürülür**. Nəcməddin Kübrinin ölümündən sonra Xarəzmi tərk edib Xorasa və orasan da İraqa gələn yazıçı monqol istilalarının şahidi olur.

Qanlı qətlərdən yaxa qurtarmaq üçün Nəcməddin doğma şəhəri olan Reydə az vaxt qalıb sonra Həmədana və oradan da Azərbaycanın Ərdəbil şəhərinə və sonra Kiçik Asiyaya gedir. Məhz Kiçik Asiyada (indiki türkiyə ərazisində) olanda monqolların Həmədanda etdikləri vəhşilikləri eşidib, çox pərişan olur. Yazıçı indiki Türkiyənin Diyarbəkr və Qeysəriyyə şəhərlərində yaşayır.

Bəzi qeydlərə görə, o, məşhur Azərbaycan filosofu Şihabəddin Ömər ibn Məhəmməd Sührəvərdi ilə görüşmüşdür. Məhz onun məsləhəti ilə Əlaəddin Keyqubad Səlcuqinin (1212-1232) sarayında xidmət edir.

Yazıçı indiki **Türkiyənin** bir çox şəhərlərində olmuşdur. Sədrəddin Konyəvi, Cəlaləddin Rumi kimi dahilərin müasiri

olmuşdur. Ömrünün son illərində o, Bağdada gedib 1255-ci ildə Bağdadda vəfat etmiş və onu Bağdadın məşhur qəbiristanlığında Cüneyd Bağdadinin qəbri yanında dəfn etmişlər.

Nəcməddin həm şair, həm də salnaməçi idi. Onun bir çox tarixi risalələrində **şeyrlərindən** nümunələr verilmişdir. Həmin **şeyrlərdə** sufizmin fəlsəfi ideyaları ifadə olunmuşdur. **Nəsrinə isə bir çox xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.** İlk növbədə yazıçının yazılı nitqində olan gözəllik, səlislik, sözlərin seçimi və s.

Yazıçının nəsrində “Mersad əl-əbad min əl-məbada əla əl-məad” (مرصاد العباد من المبدأ الى المعاد) – “Din salikinin, Haqq aləminə çatmanın və insani nəfsinin tərbiyəsinin şərhı”. Nəcməddinin bu kitabı beş fəsildən ibarətdir və həmin fəsillərin özü də 40 bölməyə ayrılmışdır. Nəcməddin bu kitabını təqribən 1221-1223-cü illərdə yazıb Əlaəddin keyqubad Səlcuqiyyə təqdim etmişdir.

Nəcməddin Razinin başqa bir məşhur kitabının adı “Meyarül-sidq əl-eşq” dir (معيان الصديق في مصداق العشق). Bu kitabın qısa adı “Eşq və ağıl”dır. Kitab yazıçının yaxın dostlarından birinin sualları əsasında qurulmuşdur. Kitabda Nəcməddin Razi **şeyrlərindən** çoxlu nümunələr vermişdir.

Onun başqa əsəri bunlardır:

“Risaleyi-əlteyr” (رساله الطير)

“Risaleyi-ələşəğ əla əl-məşuq” (رساله العشق الى المعشوق)

“Kitabi-mərmuzati-Əsədi dər məzmurati-Davudi” (كتاب مرموزات) – (اسدس در مزمورات داودی) – “Davudinin deyimlərində Əsədinin kitabındakı kodlar”

“Mənarati-əlsayirin” (منارات السائرين) – bu kitab ərəb dilində yazılmışdır.

Bu kitablardan başqa, Nəcməddin Razi ərəb dilində yazılmış “Mirsadül-əbad” (مرصاد العباد) kitabına da şərhlər yazmışdır.

Onun kitablarında irfani mətləblər şərh edilir, təsəvvüfün incə mətləbləri izah olunur. bütүн bunlarla yanaşı, Nəcməddin Razi həm də XIII əsr fars nəsrinin böyük nümayəndəsidir. Məhz onun əsərlərində fars dilinin normaları, qrammatik qaydaları dəqiqliyi ilə verilmişdir. Bu mənada onu şair-yazıçı adlandırmaqla yanaşı, həm də fars nəsr tarixində böyük katib də adlandırılmalıdır.

Fəxrəddin İbrahim İraqi İran ədəbiyyatında həm şair, həm də nasir kimi tanınmışdır. Onun nəsrə yazdığı ən məşhur əsərinin adı “Parılıtlar”dır (المعات). İraqinin bu kitabı 28 bölmədən ibarətdir və o, həmin bölmələri “parıltı” adlandırır. Həmin bölmələrdə İraqi eşqin mərhələlərindən bəhs edir və bu barədə Əhməd Qəzalinin fikirlərinə isnad edir. İrfani fikirlərin dərinədən öyrənilməsi baxımından bu kitabın qiyməti yoxdur. Elə buna görə də dəfələrlə şərh edilərək çap olunmuşdur. Kitabı hələ vaxtilə Əbdürrəhman Cami şərh etmişdir. Onun “Əşətun əl-məat” (اشعه للمعات) kitabı bu barədədir.

Əlaəddin Əbülüzəffər Ətamülk bən Bəhaləddin Məhəmməd bən Şəmsəddin Məhəmməd bən Əli Cuyəni (...-1282) XIII əsr İran nəsrinin görkəmli nümayəndələrindəndir. Yazıçı məşhur Cuyəninin nəslindəndir. Onların nəslə barədə Fəzl bən Rəbiü özünün “İslam tarixi” (تاريخ الاسلام) kitabında məlumat vermişdir. Onun atası Bəhaləddinin divanı zəmanəmizə **kimi** gəlib çatmışdır. O, monqollar dövrünün məşhur şairi və yazıçısı olmuşdur.

Ətamülkün özü 1225-ci ildə andan olmuş və atası ona dövrünün ən qabaqcıl elmlərini öyrətmişdir. Hələ gənc yaşlarından sarayda işləyən Ətamülk monqol hakimi Arqun Ağanın katibi olmuşdur. Sonra Arqun Ağa onu Hülakü xana təqdim edir. Hülakü xan onun bütün səfərlərində özü ilə götürür.

İsmaililərin qalası fəth ediləndə Hülakü xandan icazə alıb Səbbahilərin Meymundüzdəki kitabxanasına gedir. Həmin kitabxanada lazım olan bütün kitabları seçib saxlayır. Özünün də qeyd etdiyi kimi, Həsən Səbbah haqqında çoxlu məlumatları həmin kitablardan öyrənir və həmin məlumatlar “Sərgüzəşti-seyyidna” (سرگذشت سیدنا) kitabında öz əksini tapmışdır.

Ətamülk 1258-ci ilədək 24 il Bağdadda, Əraqda, Xuzistanda hülakilərin hakimi olmuş və onlara xidmət etmişdir. Zəhəbi qeyd edir ki, onun vaxtında Bağdad abadlaşdırılmış və Abbasilərin dövründəkindən də yaraşlıq olmuşdur. Yazıçı 1282-ci ildə Muğanda vəfat etmiş və Təbrizin Çərəndab qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Ətamülkün məşhur kitablarından biri “Tarixi-Cəhanqoşayi”dir (تاريخ جهانگشای). Bu kitab üç cildəndən ibarətdir və Çingiz xanın fəthlərindən bəhs edir. Kitabda Xarəzmşahların tarixi, İranda

monqolların hökmranlığı, İsmaili qalasının fəthi, Həsən Səbbahın canişinləri barədə geniş məlumat verilir. Kitab adı salnamə kimi yazılmışdır. Bununla belə, yeri gəldikcə, müəllif müəyyən rəvayətlər, hadisələr, misallar, ərəb və fars dillərində **şeyir** nümunələri verir, bəzi **istinadlar** edir.

Kitab İran nəsrində bir nömrəli tarixi kitab hesab edilir. Ətamülkün **digər** kitabın adı **isə** “Təsliyyəi-Elxan”dır (تسلييه الاخوان). Kitabda yazıçı başına gələn müsibətlərdən, 1281-ci ildə rəqiblərinin fitnəsi ilə zindana düşməsindən bəhs edir. Kitabdakı hadisələr Abaqanın vəfatına qədər dövrü əhatə edir. **Eləcə də** Sultan Əhməd Təkudarın 1281-ci ilədək hakimlik dövründən bəhs edir. Yazıçının bu kitabının dili əvvəlki kitabının dili kimi çox anlaşılıqlı və sadədir. Bu da XIII əsr fars nəsrinin formalaşmasında və elmi dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Əmir Nəsrəddin Hüseyn bən Məhəmməd bən Əli əl-Cəfəri əl-Rəğdi İbn Bibi (İbn Ləbibəi Əlmünəccəmə) XIII əsr fars nəsrinin və elminin görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun anası Nişapur şafeilərinin lideri Kəmaləddin Simnaninin qızı Bibi Münəccimədir. Nəsrəddin **Hüseyn ləqəbini** anasının adından götürmüşdür. Anasının şəcərə xətti vaxtilə oğuzlar tərəfindən qətlə yetirilmiş Xorasanın məşhur fəqihi İmam Məhəmməd bən Yahyaya gedib çıxır. Bibi Münəccimə nücum elmini çox yaxşı bilirdi. O, Sultan Cəlaləddinin sarayına yaxın adam idi.

İbn Bibinin atası Mücidəddin Məhəmmədin adı “Tərcüman” idi. Arvadı Bibi Münəccimənin sayəsində Əlaəddin bən Keyqubadın sarayında katib vəzifəsində işləmişdir və sonra Kiçik Asiya Səlcuqlarının əmirləri sırasına daxil olmuşdur. Şəmsəddin Cuyəni Rumda əsas məmurlardan biri olandan sonra İbn Bibinin həmin xanədanın əsas hakimi olan Əlaəddin Ətamülk Cuyəniyi ilə dostlaşır və yazıçının “Elavamir əl-ələiyyə” (الاورامر العالئيه) kitabı da ona ithaf olunmuşdur. Bu kitabda Kiçik Asiyada hakim olan Səlcuq şahları barədə məlumatlar verilmişdir. Bu kitaba “Səlcuqnamə” (سلجوقنامه) də deyirlər.

İbn Bibi bu kitabı Ətamülk Cuyəninin yazdığı “Tarixi-Cəhanqoşayi” kitabına nəzirə olaraq yazmışdır. İbn Bibinin bu

tarixnaməsində Qiyasəddin Keyxosrov, İzzəddin Keykavus, Əlaəddin Keyqubad haqqında bir çox məlumatlar Qanei Tusinin nəzmlə yazdığı “Səlcuqnamə”sindən götürmüş və Qiyasəddin Məsud bən Qələc Arslan barəsində məlumatları da toplayaraq kitaba əlavə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Bibinin yazı nitqi bir qədər çətinidir. O, ərəb sözlərindən və birləşmələrindən geniş istifadə etmişdir. Onun tarixnamələri bizim üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin kitablarda Azərbaycan tarixi ilə bağlı mətləblər də açıqlanır, eləcə də Nizami Gəncəviyə əsərləri müqabilində verilən mükafatlar barədə məlumat verilir.

Əzizəddin bən Məhəmməd Nəsəfi XIII əsr sufilərindəndir. O, Sədrəddin Hüməvinin (1180-1243) müridlərindən olmuşdur. Əziz Nəsəfi XII əsrdə Nəxşəb şəhərinin Nəsəf bölgəsində anadan olmuşdur. Çox güman ki, yazıçı XII əsrin axırlarında elə həmin şəhərdə də vəfat etmişdir. Onun əsərlərindən aşağıdakılar bizə məlumdur:

“Mənazil əl-sayirin”(منازل السائرين)

“Məqsəd əl-əqəsi”(مقصد الاقصى)

“Kəşfül-həqayiq”(كشف الحقايق)

“Üsul və foru”(اصول و فروع)

“Məbda və məad”(مبدأ و معاد)

Kəşfül-əsrat və insanül-kamil”(كشف الصراط و انسان الكامل)

Əziz Nəsəfi bəzi kitablarını Seyid Tacəddin Əbrəquhinin sifarişi ilə yazmışdır. Yazıçının fəlsəfi fikirləri aydın və nəsrî çox sadədir. Baxmayaraq ki, Nəsəfi İran ədəbiyyat və fəlsəfi fikir tarixində yazıçı-filosof olmuşdur, bununla belə, onun bəzi **şeyrləri** də zəmanəmizə gəlib çatmışdır. **Aşağıdakı** rübai onun **şeyrlərindəndir**:

Kimsə əyyam içində mənim təkə xar olmadı,

Möhnət çəkib, qərrib və qəmxar olmadı.

Nə gün, nə rüzgar, nə yar, nə ürək qaldı,

Kafir belə günlərə giriftar olmadı³¹⁵.

محنت زده و فریب و غمخوار مباد
کافر بچنین روز گرفتار مباد

³¹⁵کس در کف تنیم چو من خوار مباد
نه روز و نه روزگار و نه یار و نه دل

Əllamə Qütbəddin Mahmud bən Ziyaləddin Məsud bən Müsəlləh Kazeruni Şirazi(1235-1311) XIII əsr məşhur İran alimlərindəndir. Onun atası həkim olub və **eyni zamanda**, sührəvərdiyyə təriqətinin ardıcılardan idi. O, 1235-ci ildə Şirazda anadan olmuşdur. O, ilk dəfə atasından həm irfani biliklər öyrənmiş, həm də tibbi təhsil almışdır. **Eyni zamanda** on yaşında atasının əli ilə sufi xirqəsi geyib Şirazda məşhur sufi olan Nəcibəddin Əli bən Bozquş Şirazinin xidmətində olmuşdur.

Eləcə də Nəsrəddin Tusinin Marağada yaratdığı elmi heyətin üzvü olmuşdur. Həmin heyətin tərkibində İbn Sinanın işarətləri barədə məlumatlar vermişdir. Ancaq alim Nəsrəddin Tusinin ölümündən qabaq marağını tərk edib Xorasana, İraqi-əcəmə, Bağdada, Ruma getmişdir. Konyada Sədrəddin Konyəvinin söhbətlərinə qulaq asmışdır. Ondən şəriət və təriqət haqqında elmi biliklər almışdır. Sonra Rum alimlərinin yanına getmişdir. Ömrünün son illərini Təbrizdə keçirən Qütbəddin Şirazi 1311-ci ildə Təbriz şəhərində də vəfat etmiş və Çərəndab qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Onun məşhur şagirdlərindən Qütbəddin Razinin (..-1364), Nizaməddin Əqrəcin adını çəkə bilərik. Onun kitablarından aşağıdakılar zəmanəmizə gəlib çatmışdır:

“Dürrətül-tac lüğərrəttüddəbbac” (درّة التاج لغرة الدجاج), bu kitab “Unmuzəc əl-ülum” (انموذج العلوم) adı ilə də məşhurdur. Kitabda bütün elmlərin predmeti haqqında elmi məlumatlar verilir. Buna görə də kitabı Şərqdə elmlər xəzinəsi adlandırırlar: “Ənbani-məlaqütb” (انبان ملاقطب)

Kitabın nəsrindən məlum olur ki, müəllif onu ərəb dilində olan elmi mənbələr əsasında yazmışdır. Çünki Şirazinin yazı nitqində həddindən çox ərəb sözləri işlədilmişdir.

Onun fars dilində Marağada olarkən elmi heyətin sifarişi ilə yazdığı başqa kitablarının adı belədir:

“Töhfeyi-Şahi” (تحفه شاهي)

“Nəhayətül-dərrak” (نهایه الادراك)

Risaleyi-ixtiyarat” (رساله اختيارات)

Bu kitablardan başqa, Şirazinin bir neçə məktubu da zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Kitablarından fərqli olaraq, məktublalarının dili sadədir.

Cəmaləddin Əbülqasım Abdulla bən Əli bən Məhəmməd Kaşani XIII əsr fars nəsrinin nümayəndələrindəndir. Onun ailəsi kafel işlərinin görülməsində mahir olduqlarına görə təxəllüslerini də “Kaşani” kimi yazmışlar. Əbülqasımın özü də mahir kafel düzəldən və vuran olmuşdur. Onun barəsində geniş məlumat yoxdur. Ancaq **cüzi** məlumatlardan məlum olur ki, Fəzlullah Rəşidəddinin katiblərindən olmuşdur. Hətta Fəzlullahın ölümündən sonra bəzi alimlər belə iddia etmişlər ki, “Cami-ət-təvarix”(جامع التواريخ) kitabının müəllifi Rəşidəddin yox, məhz Əbülqasım Kaşanıdır. Guya Fəzlullah Rəşidəddin onun kitabını oğurlamışdır.

Əbülqasım Kaşaninin əlimizdə olan kitabları aşağıdakılardır:

“Zübdətül-təvarix” (زبدة التواريخ) – məhz bu kitabı “Came-ət-təvarix” kitabının ilkin variantı hesab edirlər. Guya Fəzlullah bu kitabda bəzu dəyişikliklər etməklə onu öz adına çıxarmışdır.

“Tarixi-Olcaytu” (تاريخ اولجايتو)

“Ərayes əl-cəvahir” (عرايس الجواهر)

“Nəfayes əl-ətayət” (نفائيس الاطاييب) – bu kitab daşlar və iylər barədə elmi monoqrafiyadır.

Mövlana Hüseyin bən Səid bən əl-Hüseyn əl-Dehistani əl-Muyidi də XIII-XIV əsr İrən nəsrinin nümayəndələrindəndir. O həm yazıçı, həm də tərcüməçi olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Muyidi Xacə İzzəddin Tahir Fəryumədinin müasiri və onun himayəsində olan nasirlərdəndir. Bəzi məlumatlara görə, Vəcihəddin Zənginin oğlu olmuşdur.

İzzəddin və Vəcihəddin Elxanilər vaxtında Xorasan hakimin vəzirlərindən olmuşdur.

Muyidin dövründə məşhur olan Qazi Əbu Əli Möhsün bən Əli bən Davud Əltənuhinin “Əlfərəc bədülşiddət” (ال فرج ب عدال شدة) kitabını fars dilinə tərcümə etmişdir. Dehustani Müyididən əvvəl bu kitabı fars dilinə Nürəddin Məhəmməd Oufi tərcümə etmişdir.

Muyidi bu kitabın tərcüməsini “Came-əl-hekayat” (جامع الحكايات) adlandırmışdır. Kitabı bu adla İzzəddin Tahir bən Zəngiyə

təqdim etmişdir. tərcüməsində bəzi beytləri özündən əlavə etmiş və hər hekayənin sonunda nəticə yazmışdır. Təəssüflər olsun ki, kitabın Məhəmməd Oufi tərəfindən edilmiş tərcüməsi əlimizdə yoxdur. Olsun ki, Muyidi tərcüməsində həmin kitabdan istifadə etmişdir. Olsun ki, kitabın bəzi hissələrini olduğu kimi Məhəmməd Oufinin tərcüməsindən götürmüşdür.

Bu kitab 13 fəsildən ibarətdir və hər fəsil də bir neçə bölümdən ibarətdir. Kitabdakı yazılı nitq olduqca sadə və anlaşılıqdır. **Hekayələr də olduqca maraqlıdır.** Dehistanın əlavə etdiyi şeir nümunələri bəzən bayağı görünsə də, hekayələrin məzmununa xələl gətirmir.

Nasir Münşi Kirmani adı ilə İran ədəbiyyat tarixinə daxil olan yazıçının adı tam şəkildə belədir: Nəsrəddin bən Xacə Müntəcibəddin Ümidilmülk Yəzdi Kirmani. Yazıçı XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində yaşamışdır. O, əmisi Nəsirülmülk Zəhərəddin Mahmudun köməyi ilə Qəraxtayı hakimlərinin divanında işləmişdir. Tutduğu vəzifədə yüksələrək Padşah Xatunun divanında sədr olmuşdur. 1295-ci ildə Padşah Xatun qətlə yetiriləndən sonra bu işdən uzaqlaşmış və 1303-cü ildə yenidən bu işə qayıtmışdır.

Eyni zamanda, Kirmani dövrünün məşhur katiblərindən biri olmuşdur. Onun imlasında dil sadəliyi ilə fərqlənir. Ərəb sözləri kifayət qədər çox olsa da, yerli-yerində elə işlədilmişdir ki, mətn asanlıqla başa düşülür. Bir yazıçı kimi, onun ədəbi irsindən üç əsər zəmanəmizə gəlib çatmışdır:

“Səmt əl-əla əl-həzrətül əl-ülya” (سمت العلى للحضرة العليا) – 1215-ci ildə yazmışdır. Kitabda Kirman şahlarından olan Qəraxtayilərin tarixindən bəhs olunur. Kitabda həmin sülalənin nümayəndəsi olan Buraq Hacibdən ta Qütbəläddinşah Cahanın (1302-1304) vaxtınadək dövr qələmə alınır.

“Nisamül-səhar min əl-taim əl-xübbar” (نسائم الاسحار من لطائم الاخبار) – bu kitabda isə xəlifə Harun əl-Rəşidin vaxtından Tacəddin Əlişahın(..- 1223) vaxtınadək olan vəzirlərdən bəhs olunur. kitabın dili sadə və anlaşılıqdır.

“Dürrətül-əxbar və ləmətül-ənvar” (درة الاخبار و لمعه الانوار) – bu kitab Əbülhüseyn Əli bən Zid-bihəqqinin “Tətəmmətül sivan

əlhökmə” (تتمه صوان الحكمة) kitabının tərcüməsidir. Nəsrəddin Tusi onu 1331-ci ildə ərəb dilindən fars dilinə tərcümə edib, şərhlər yazmış və kitaba dörd bölüm də əlavə edib Xacə Qiyasəddin Vəzirə təqdim etmişdir. Münşi Krmanınin tərcüməsində bu kitabın da dili çox sadə və anlaşılıqdır.

Əmir Həsən Əla Səci haqqında Həsən Dəhləvi kimi yuxarıda bəhs etmişik. Yazıçı özünün “Qəvaid əl-əfvad” (قوائد الفوائد) kitabında adını Həsən Əla Səci kimi yazmışdır. Bu kitab da Əmir Həsən Dəhləvinin divanı qədər əhəmiyyətli kitabdır. Kitabda Sultanülməşayix Xacə Nizaməddin Övliya Bədavənin sözləri öz əksini tapmışdır. Əmir Həsən sadəcə olaraq onun dediklərini qeydə almışdır. Kitab 188 məclisdən ibarətdir. Kitabda bir neçə məclisdə irfani məsələlərdən bəhs edilir. Xüsusilə, sührəvərdiyyə təriqətinin iki qolu olan Moltan, Çəstiyətül-Dehli haqqında geniş məlumat verilir. **Eləcə də** başqa irfan şairləri barədə məlumat verilir. Kitabın dilində Hindistan ləhcəsi duyulur.

Xacə Rəşidəddin Fəzlullah bən Əmadüldövlə Əbülxeyr Nəvadətül Müvəffəqüldövlə Həmədəni(1249-1332) 1249-cu ildə Həmədənda anadan olmuşdur. Onun atası Əmadüldövlə həkim olub və Rəşidəddinə də cavanlığında tibb elmini öyrətmişdir. Hətta Abaqaxanın dövründə həkim kimi Elxanilər sarayına işə qəbul olunmuşdur. 1297-ci ildə Səidəddin Məhəmməd Mustafa Savəci artıq Qazan xanın əmri ilə divanın sahibi olur. Məhz onun vasitəsilə Fəzlullah məşhurlaşır. Ancaq 1311-ci ildə Səidəddin Savəci şəhid olur. Onun yerinə Tacəddin Əlişah keçir. Sarayın alqı-satqı işlərinə Tacəddin, ancaq müşavirlik işlərinə və mülkiyyət məsələlərinə Fəzlullah baxır.

Məhz onun sayəsində bəzi islahatlar aparılır və yeni qanunlar yaranır. Fəzlullah Rəşidəddin 83 yaşında – 1332-ci ildə Tacəddin Əlişahın təhriki ilə öldürülür.

Fəzlullah Rəşidəddin Elxanilər dövründə böyük tarixçi idi. O təkcə dövlətin maarif işləri üzrə vəziri deyildi, həm də böyük tarixçi və yazıçı idi. Maaarifpərvər insan olan Fəzlullah ölkənin bir çox şəhərlərində məktəblər, mədrəsələr, məscidlər, kitabxanalar, elm ocaqları açmışdır. Onun Təbrizdə açdığı Rəbi-Rəşidi Universiteti

dünyada ən məşhur universitetlərdən idi və dünyanın əksər ölkələrindən bu universitetə təhsil almaq üçün gəlirdilər. Universitetdə ən məşhur alimlər dərs deyirdi və onun Tibb fakültəsi dünyada məşhur idi. Eləcə də universitetin zəngin elmi kitabxanası var idi.

Onun yaratdığı tərcümə qrupu Fəzlullahın kitablarının üzünü köçürüb ərəb dilinə tərcümə edirdi. **Eləcə də** ərəb dilində olan lazımi elmi ədəbiyyat fars dilinə tərcümə edilirdi. Bir neçə nüsxədə çıxarılmış kitablar müxtəlif şəhər məktəblərinə göndərilirdi.

Həmin dövrdə Rəşidəddinin ən məşhur kitabı “Came əl-təsanifi-Rəşidi” (جامع التصانيف رشیدی) və ya “Əl-məcmuyətül-Rəşidi” (المجموعه الرشیدی) idi. Həmin kitablar indi də qiymətli mənbə hesab edilir. Bu kitabdan başqa Fəzlullah Rəşidəddinin 19 kitabı da var. Onlar kəlam, ürfan, din, təfsir haqqındadır. Onun “Miftahül-təfsir” (مفتاح التفاسير), “Risaleyi-sulatniyyə” (رساله سلطانيه), “Bəyanül-həqayiq” (بيان الحقايق), “Cami-əltvarix” (جامع التواريخ), “Məkatibi-Rəşidi” (مكاتبات رشیدی) kitabları çox məşhurdur.

Onun “Came-əltvarix” kitabı bütün dünya xalqlarının tarixindən bəhs edir. Kitabda insanların yaranmasından, cəmiyyətin formalaşmasından, moğol-tatar tarixindən, fars tarixindən, islam peyğəmbərlərindən, Qəznəvilərin tarixindən, Səlcuqların tarixindən, Xarəzmşahlardan, Çin-Maçın padşahlarından, oğuz türklərinin yaranma tarixindən, yəhudilərin tarixindən, Hindistan hökmdarlarının tarixindən bəhs olunur. Fəzlullah bu kitabı şəxsən Qazan xanın sifarişi ilə yazmışdır. Ancaq sonra Qazan xan ölür və onun yerinə keçən Olcaytu kitabın davamını yazmağı tapşırır. Kitabı Fəzlullah 1310-cu ildə tamamlamışdır.

Fəzlullahın məktubları isə dövrün hakimlərinə, hörmətli adamlarına, övladlarına göndərdiyi yazılar təşkil edir.

Fəzlullah Rəşidəddinin imlası da diqqəti cəlb edir. **Belə ki**, o, yazılarında bir çox monqol, türk sözləri işlətməmişdir. **Eləcə də** onun yazılı nitqində arxaik sözlərə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, onun nəsrinə XIV əsr fars nəsrinin poetik tələblərindən Kənarda deyil. cümlələri asanlıqla başa düşülür, fikirlər aydın ifadə olunur. Xüsusilə, məktublarında orta əsr katibliyinə məxsus üslub olsa da, müəllif

bəzən fikirlərini xüsusi zərbi-məsəllərlə, fars və rəb dilində olan məsəllərlə bəzəmişdir.

Fəzlullah Rəşidəddinin Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatı üçün də böyük işlər görmüşdür. Məhz onun oğuzlar barəsində qeydləri Dədə Qorqudun şəxsiyyətinə aydınlıq gətirmiş və 2000-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin 1300 illik yubileyi dünya səviyyəsində qeyd olunmuşdur. **Eləcə də** bir tarixçi kimi “Azərbaycan” sözünün etmonologiyasına aydınlıq gətirmiş və azərbaycanlılardan oğuz türkləri kimi bəhs etmişdir. Oğuzların yaranması və sonrakı dövr inkişafı, 24 boyu haqqında müfəssəl məlumat vermişdir.

Şərəfəddin Fəzlullah Hüseyni Qəzvini(1267-1339) İran tarixində məşhur şair, katib və yazıçılardan olmuşdur. Bəzən onu İzzəddin Fəzlullahın atası hesab edirlər. Ancaq onlar başqa-başqa adamlardır. İzzəddin Şiraz şəhərindəndir, Şərəfəddin isə Qəzvinəndir. Şərəfəddin sonralar yaşamışdır, yəni İzzəddinin ölümündən 42 il sonra. Bu məsələdə yanlışlığa səbəb odur ki, onların hər ikisinin təxəllüsü Şərəfəddindir.

Şərəfəddin 1267-ci ildə Qəzvinə anadan olmuşdur. Şərəfəddin ilk təhsilini də doğma şəhərində almış və gənc yaşlarından bir müddət Elxanilər sarayında fəaliyyət işləmiş və sonra Atabəy Nüsrətəddin Əhməd Lorun (1291-1326) sarayında şairlik etmişdir.

Onun əlimizdə olan ən qiymətli kitabı “Əlmüccəm fi asari-mülki-ələcəm”dir (المعجم المعجم في آثار ملوك). Bu kitabı yazıçı Atabəy Nüsrətəddinə həsr etmişdir. Kitabda İranın qədim tarixi: Kəyumərsdən ta Nuşirəvana qədər bəhs olunur. kitabın inşası olduqca qəlizdir. Müəllif çoxlu ərəb sözlərindən istifadə etmişdir. bizim üçün maraqlı cəhət odur ki, yazıçı lazım gələndə kitabında ərəb-fars dillərində şərlər, müxtəlif haşiyələr vermişdir. Kitab sanki bir bədii əsərdir. **Onu** oxuyanda heç də tarixi kitab təəssüratı yaratmır.

Yazıcının başqa kitabının adı “”Əltərəssül-əlnüsrətiyyə”dir (الترسل النصرته). Kitabda katiblik sənətinin sirlərindən bəhs olunur. məktublarnın yazılma qaydası, onların imlası izah edilir.

Bir şair kimi, Şərəfdinin şerlərindən bəzi nümunələr cümlərdə, məcmuələrdə qalmışdır. **Eləcə də** Qivami Mütərrizinin “Bədaye əl-səhar” (بدایع الاسحار) qəsidəsinə nəzirə olaraq yazdığı “Nüzhətül-bəsar” (نزهة الابصار) qəsidəsinə yazmışdır. Bu qəsidə Şəmsəddin Hüseynin məhdidir.

İran ədəbiyyat tarixində **Vəssafülhəzrət** təxəllüsü ilə tanınan şair və yazıçının adı tam şəkildə belədir: **Şərəfəddin** (Şihabəddin də ola bilər) **Abdulla bən İzzəddin Fəzlullah Şirazi Vüsavülhəzrət**. O, 1264-cü ildə İranın Şiraz şəhərində anadan olmuşdur. Elə ilk təhsilini də həmin şəhərdə almışdır. Sonra atasının işlədiyi Elxanilər Fars vilayətindəki divanına getmiş və dövlət işləri ilə məşğul olmuşdur. Elxanilər dövlətinin rəsmilərindən olan Xacə Sədrəddin Əhməd Xalidi Zəncani və Fəzlullah Rəşidəddin Həmədaninin ona münasibəti çox yaxşı olmuşdur.

1299-cü ildən etibarən Cuyənin yazdığı “Tarixi-cəhanqoşayi” kitabını redaktə edib, yenidən üzünü köçürür və eyni zamanda özünün məşhur kitabı olan “Təzkiyyə-tülməsar və təzkiyyə-tüləsar” (تجزیة الامصار و تجزیة الاعصار) kitabını yazmağa başlayır. Vəssafülhəzrətin yazdığı bu kitab monqol sülalələri və Müstəsim vaxtında Bağdadın durumu barəsindədir. Xüsusilə, Hülakü xanın Bağdaddakı fəaliyyəti barədə geniş məlumat verilmişdir. Kitabda Elxanilər və onların müasirləri barədə olduqca maraqlı məlumatlar verilir. Əsasən, Fars vilayətindəki hadisələrdən bəhs edən müəllif, həm də Sülğəri sülaləsindən, Atabəylər dövlətindən, Dehli padşahlarından bəhs edir. Kitabda 1324-cü ilədək olan hadisələr öz əksini tapmışdır.

Kitabın poetik dili diqqətimizi cəlb edir. **Belə ki**, müəllif ərəb tərkiblərindən gen-bol istifadə etməklə yanaşı, fars dilinin bəlağətindən də məharətlə istifadə etmiş, kəlamlar, haşiyələr, şeir nümunəli məsəllər, zərbi-məsəllər yazıçının leksikonunda kifayət qədərdir.

Vəssafülhəzrət, **həmçinin** şair idi və **şerlərindən** bir çox nümunələri bu kitabında vermişdir.

Əbülməfəxer Baxərzi adı ilə tanınan İran yazıçısının tam adı belədir: **Əbülməfəxer Yahya Bürhanəddin oğlu Əhməd bən**

Əbülməali Baxərzi. Mənbələrdən məlum olur ki, Baxərzi bir müddət Kirmanda yaşayandan sonra Xorasana, İraqa, Azərbaycana, Şama, Ruma, Misirə səfər edir. Bir müddət həmin yerlərdə qalandan sonra 1312-ci ildə Buxaraya qayıdıb ömrünün sonunadək orada yaşayıb 1326-cı ildə vəfat edir.

Əbülməfəxer Baxərzinin əlimizdə olan kitabının adı “Oradəlhübab və füsüs əl-ədab” (اوراد الاحباب و فصوص الاداب) kitabıdır. Kitabı müəllif 1311-ci ildə yazmışdır və iki hissədən ibarətdir. kitabın dili XIV əsr fars nəsrinin əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Belə ki, müəllif ərəb-fars dilində olan şerlərdən, məsəllərdən, deyimlərdən bol-bol istifadə etmişdir.

İzzəddin Mahmud bən Əli Kaşani də XIV əsr İran nəsrinin böyük nümayəndələrindən olmaqla yanaşı, həm də dövrünün məşhur alimi, arifi olmuşdur. O, Şeyx Nürəddin Əbdülsəməd İsfahaninin müridlərindən idi. İzzəddinin hansı ildə anadan olması barədə əlimizdə məlumat yoxdur, ancaq ölümü barədə məlumat var. həmin məlumatlara görə yazıçı 1337-ci ildə vəfat etmişdir.

Bir şair kimi, onun divanından on beyt zəmanəmizə gəlib çatmışdır və həmin beytlərdə dərin irfani fikirlər ifadə olunmuşdur. Onun məşhur kitablarından biri Tayə ibn Farızın qəsidələrinin şərhidir. Başqa bir kitabı “Misbahül-hədayə və miftahül-kifayə” (مصباح الهداية و مفتاح الكفاية) adlanır. Kitab təsəvvüf haqqındadır və bir çox mətləblərinin şərhidir. Kitabda əsasən Şihabəddin Sührəvərdinin “Əvarif əl-məaref” (عوارف المعارف) kitabındakı mətləblərin izahı verilir.

Kitabın dili bir qədər qəlizdir. Belə ki, uzun ərəb cümlələrindən istifadə olunmuşdur. Bir çox yeni irfani **şeyrlər** verilmişdir. Birinci kitabından fərqli olaraq, ikinci kitabında elə cümlələr var ki, bir qədər sadə və rəvandır. Kitab müsəlman Şərqində o qədər məşhur olmuşdur ki, sonra onu Əmad Fəqih kirmani nəzmə çəkmişdir.

Fəxr Bənakəti adı ilə İran ədəbiyyatında məşhur olan yazıçının tam şəkildə adı belədir: **Seyid əbu Süleyman Fəxrəddin Tacəddin Əbülfəzl Fəxr Bənakəti.** XIV əsrdə yaşayan yazıçının atası şəriət alimlərindən olmuş və Bəqəvinin “Məsəbih-əssüntətq” (مصابيح السنة) kitabına şərh yazmış və kitabın adını “Meysur” (ميسور) qoymuşdur.

Fəxr ədəbi fəaliyyətə şairliklə başlamışdır. İlk **şeirlərində** Qazan xanı mədh etmişdir. onun anadan olduğu tarixi məlum deyil, ancaq vəfatı 1331-ci ilə təsadüf edir.

Onun əlimizdə olan kitabının adı “Ruzətül uli əl bab fi mərifətül-təvarix və əl-nəsab”dır (روضة اولی الالباب فی معذفة التواریح و الانساب) Bu kitabı qısa olaraq, belə adlandırırlar: “Tarixi-Bənakəti”(تاریخ بناکتی). Kitabda insanın yarandığı gündən Əbusəid Bahadır xanın vaxtınadək böyük bir tarixi dövr öz əksini tapır. Kitab on fəsildən ibarətdir. Kitabın ilk fəslində peyğəmbərlərin tarixindən, sonra fars şahlarından, islam tarixindən, Abbasilərin süqutundan, islami dövrdə yaşamış İran şairlərindən, yəhudilərin tarixindən, Nisa tarixindən, Hind tarixindən, Xütta və Sultan Əbu Səidə qədər olan monqol tarixindən bəhs olunur.

Bu kitab Elxanilər vaxtında yazılmış ən yaxşı tarixi kitablardan hesab olunur və tarixdə bir sənəd kimi qəbul edilir. Ədəbiyyat və dilçilik baxımından kitabın dili çox sadə və anlaşıqlıdır.

Mövlana Moyəddin Cuyəni adı ilə məşhur olan ədəbi sima XIV əsrdə Xorasanda yaşamış böyük vaizlərdəndir. O həm şair, həm də yazıçı olmuşdur. Şeirlərini “Moin” və ya “Moini” təxəllüsü ilə yazmışdır. Moyəddin Cuyəni Cuyən kənlərinin birində anadan olmuş və ilk təhsilini də orada almışdır. O, Mövlana Fəxrəddin Xalidi Esfərayinin şagirdlərindən olmuşdur. Bir sufi kimi Şeyx Səidələddin Xümməvinin xanəqahındandır. Moyəddin həm də Həmədanda vəzir Fəzlullah Rəşidəddinin himayəsində olmuşdur. Onun anadan olduğu tarix barədə məlumat yoxdur. Ancaq ölümü 1379-cu ilə təsadüf edir. Moyəddin anadan olduğu vilayətdə dəfn olunmuşdur. Bu da göstərir ki, ömrünün son illərini öz doğma vilayətində yaşamışdır.

Onun ən məşhur əsəri Səidələdin Yusif Xümməviyə ithaf etdiyi “Nigaristan”dır (نگارستان). Bu kitab Sədinin “Gülstan” kitabına nəzirə olaraq yazılmışdır. Yazıçı bu kitabı 1334-cü ildə qələmə almışdır. Kitab yeddi fəsildən ibarətdir. hər fəsildə kiçik hekayələr verilmişdir. Sədinin ədəbi üslubuna sadıq qalaraq, o da kitabı nəsr və nəzmlə yazmışdır.

Kitabın poetik dili, əsasən, sadə xalq danışığı dilinə yaxındır və asanlıqla başa düşülür. Ancaq bəzi hekayələrində ərəb tərkiblərindən də istifadə etmişdir.

Moyəddinin “Əhsənül-qisəs” (احسن القصص) adlı başqa bir kitabı da var. Həmin kitabında müəllif Quranın Yusif surəsi barədə danışmış “Yusif və Züleyxa” əfsanəsini şərh edir.

Həmdullah Tacəddin Əbubəkr bən Həmid bən Nəsr Mustovfi Qəzvini 1281-ci ildə İranın Qəzvin şəhərində anadan olmuşdur. Onun ailəsi Mustafa Qəznəvilər Şərqdə tanınmış adamlar olmuşlar. Atasını Həmdullah və onun özü Elxanilər sarayında xidmət etmişlər. **Həmdullah Xacə Rəşidəddin Fəzlullahın yaxınlarından idi və divan əhli idi.**

Mustovfi Qəznəvi 1318-ci ildə Xacə Rəşidəddin Fəzlullah qətlə yetiriləndən sonra vəzir Mollazaman Xacə Qiyasəddin Məhəmmədin yanında işləyir və böyük hörmət sahibi olur. 1335-ci ildə Qiyasəddin də qətlə yetirilir. Həmin ildən sonra Həmdullah barədə məlumat yoxdur. Olsun ki, Mustovfi 1346-cı ildə vəfat etmişdir. Onun məzarı Qəzvin şəhərinin şərqindəki qəbiristanlığındadır.

Bir tarixçi-alim kimi onun əlimizdə olan birinci kitabı 1330-cu ildə yazdığı “Tarixi-qozidə”dir (تاریخ گزیده). Xacə Qiyasəddinin adına yazılmış kitabda dünya tarixindən, doğma şəhəri Qəzvinin keçmişindən, bu gündən bəhs olunur. Kitabın sonunda isə ərəb, fars və başqa xalqların alim və şairləri barədə məlumat verilir. Müəllifin bu kitabı Azərbaycanda professor Mehdi Kazımov və V.Z. Piriyev tərəfindən tərcümə edilərək, geniş şərhlərlə 1986-cı ildə “Elm” nəşriyyatından çap olunmuşdur³¹⁶. Yazının həyatı və yaradıcılığı barədə hərtərəfli məlumat almaq üçün Azərbaycan oxucuları bu kitabdan sanballı mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

Həmdullah Qəzvinin ikinci kitabı “Nüzhətül-qulub” (نزهة القلوب) adlanır və coğrafiya haqqındadır. Bu kitabı müəllif təqribən 1340-cı ildə yazmışdır. Kitab müqəddimə, üç fəsil və xatimədən ibarətdir.

---

³¹⁶ Həmdullah Mustovfi Qəzvini. (tərcümə və şərhlər. M. Kazımov və Z.Piriyev) Zeyl-e tarix-e qozide. Bakı, Elm, 1986.

Olsun ki, Həmdulla bu kitabı Zikəriyyə Razinun “Əzayibül-məxluqat” (عجائب المخلوقات) əsərinin təsiri ilə yazmışdır.

Dil baxımından müəllifin hər iki kitabının inşası olduqca sadədir və söylənilən fikirlərin anlaşılması heç bir çətinlik törətmir.

Həmdullah Mustofi Qəzvini həm də şair olmuşdur. Onun nəzmindən 1335-ci ildə tamamladığı “Zəfərnəmə” (ظفرنامه) poeması gəlib zəmanəmizə çatmışdır. Poema üzərində Mustofi on beş il işləmişdir. Poema iç hissədən ibarətdir: birinci hissədə ərəb, ikinci hissədə fars və üçüncü hissədə isə moğol tarixi öz əksini tapmışdır.

Şəmsəddin Əhməd Əflaki Arifi XIV əsr təsəvvüf ədəbiyyatının nümayəndələrindən olmuşdur. Yazıcının özü moləvi təriqətindən olmuşdur. **Yazıçı Kiçik Asiyanın** (indiki Türkiyənin) Saray şəhərindəndir. Yazıcının atasının adı mənbələrdə Əxi Natur kimi verilir. Adından məlum olur ki, yazıcının atası zəmanənin tanınmış, ziyalı adamlarından olmuşdur. Məlumatlardan məlum olur ki, Əxi Naturun Saray şəhərində zəngin kitabxanası olmuşdur.

Əflakinin ömrünün son illəri, demək olar ki, Mövlana Cəlaləddin Ruminin xanədanı ətrafında keçmişdir. Yazıçı 1340-cı ildə elə Konyada da vəfat etmişdir. Qəbri də Cəlaləddin Ruminin türbəsi yaxınlığındadır.

Bir sufi yazıçısı kimi Əflakinin əlimizdə olan əsərinin adı “Mənağib-əl-arifin”dir (مناقب العارفين). Kitabda Rumi, onun xanədanı, təriqəti, Ruminin nəslı, davamçıları olan Bəhaəddin Vələd, Bürhanəddin Mühəqqiq Termezi, Cəlaləddin Məhəmməd Moləvi, Şəms Təbrizi, Səlahəddin Zərkub, Hüsəməddin Çələbi və başqaları barədə geniş məlumat verilir.

Bu kitab moləvi təriqəti barədə ən sanballı kitablardan biri hesab edilir. Kitabın inşası da diqqəti cəlb edir. çoxlu sufi terminlərinin olmasına baxmayaraq, fikirlər asanlıqla başa düşülür və dilin qrammatikası isə XIV əsr Kiçik Asiyada olan fars dilinin normalarına uyğundur.

Əflaki həm də istedadlı şair olmuşdur və ədəbi irsindən bəzi şeirlər zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Onun şeirlərində də moləvi təriqətinin fəlsəfi ehkamları öz əksini tapmışdır. Cəlaləddin Ruminin

şerləri dil baxımından sadəliyi ilə fərqləndiyi kimi, Əflakinin də şeirlərində sadəlik əsas tendensiyadır.

Mahmud bən Osman da XIV əsr sufilərindəndir. Onu Fars vilayətində geniş yayılmış mürşidiyyə təriqətinin nümayəndəsi hesab edirlər. **Onun neçənci ildə anadan olması dəqiq məlum deyil**, ancaq bir fakt aydındır ki, ömrünün çox hissəsi Kazurində keçmişdir. **Şairin** əlimizdə olan məşhur kitabının adı belədir: “Fidövsil-mürşidiyyə fi esrarül-səmədiyyə” (فردوس المرشديه فى اسرار الصمديه). Kitabda Şeyx əbu İshaq Kazeruninin mürşidiyyə təriqəti barədə şərhlər verilir. Çox güman ki, Osman bu kitabı yazarkən Xətib Əbubəkr Məhəmməd bən Əbdülkərimin ərəb dilində Əbu İshaqın mürşidiyyə təriqəti barədə yazdığı kitablardan mənbə kimi istifadə etmişdir.

Osmanın yazdığı bu kitab təkcə dil tarixi baxımından deyil, həm də fəlsəfi, tarixi, ictimai baxımdan olduqca qiymətli kitabdır. 1329-cu ildə Xətib İmam Əbubəkrin ərəb dilində olan başqa bir kitabını da Əlaəddin Səid bən Məhəmməd əl-Kazeruni fars dilinə tərcümə etmişdir. Olsun ki, bu mənəbdən də Osman istifadə etmişdir.

Mahmud bən Osmanın başqa bir kitabının adı belədir: “Cəvahir əl-əməniyyə” (جواهر الامينيه). Bu kitabda Şeyxülislam Əminəddin Məhəmməd Bəlyanın həyat və yaradıcılığı barədə məlumatlar verilir. Yazıçı sonra Bəlyanın 1336-cı ildə yazdığı “Miftahül-hədayə” (مفتاح الهدايه) və “Misbahül-ənayə” (مصباح العناية) kitablarını tərtib etmişdir.

Ziya Nəxşəbi XIII əsrin sonunda əslə Səmərqənd yaxınlığındakı Nəxşəb (indiki Karşi) şəhərində anadan olmuşdur. Gənclik illəri bu şəhərdə keçən yazıçı sonra ilk təhsilini də öz doğma şəhərində almışdır. Sonra Hindistanın Badaun şəhərinə gedən şair ömrünün sonunadək bu şəhərdə yaşamışdır. Badaunda olarkən Hindistan xalqlarının dillərini, ədəbiyyatını öyrənmişdir. Məhz həmin biliklər sayəsində sonra Nəxşəbi hind dillərindən maraqlı nağılları fars dilinə tərcümə etmişdir. Həmin elmləri ona Şihabəddin adlı görkəmli ziyalı öyrətmişdir. Şihabəddin həm də əmir Xosrov Dəhləvi kimi dünya şöhrətli şairin müəllimi olmuşdur. Yazıçı 1350-

ci ildə vəfat etmiş və müəllimi Şihabəddinin yanında Badaun şəhərində dəfn edilmişdir.

Nəxşəbinin aşağıdakı əsərləri zəmanəmizə gəlib çatmışdır:

“Sülk əl-süluk” (سلک السلوک) təsəvvüf haqqında əsərdir və sufilərin əxlaqından bəhs edir.

“Gülriz” (گلریز) əsərində Məsum şahın və Nüşabə adlı qızın macərələrindən bəhs edir. Əsərdə çoxlu şeir nümunələri, hədislər, rəvayətlər var. Yazıçı ərdə özünün şəxsi dünyagörüşündən geniş bəhs edir.

“Külliyat və cüzviyyat” (کلیات و جزویات) – kitabdır və kitabda Allah tərəfindən yaradılmış insanın ən kamil varlıq olması barədə fikirlər verilmişdir. Yazıçı fikirlərini yeri gələndə şeirlərlə də ifadə edir. elmi xarakter daşıyan məqalələrdə isə dərin etik-fəlsəfi fikirlər var. 40 fəsildən ibarət olan bu kitabda müəllif həm də insan orqanizminin bütün orqanlarını, onların funksiyalarını izah edir, bədəndə baş verə biləcək xəstəlikləri və onların müalicəsini izah edir. bu izahlar göstərir ki, Nəxşəbi insan anatomiyasına, fiziologiyasına, xəstəliklərinə dair dərin bioloji və tibbi biliklərə malik olmuşdur.

“Tutinamə” (طوطی نامه) kitabı yazıcının ən məşhur kitabıdır. Yazıçı kitabı 1329-1330-cu illərdə yazmışdır. Kitabda Hindistanda geniş yayılmış nağıllar toplanmışdır. Belə məzmunlu kitablar Nəxşəbidən də əvvəl yazılmış və xalq arasında geniş yayılmışdır. Nəxşəbi özündən əvvəlki kitablarda olan yetmişədək nağıldan 52 nağılı seçərək, onları qısa, lakonik şəkildə kitabında vermişdir. Kitabda üslubiyyət də diqqəti cəlb edir. “Min bir gecə”, “Sindibadnamə”, “Bəxtiyarnamə” və s. kimi nağıllar silsiləsində olan üslub kimi, burada da gənc qadın Meymun uzaq ölkələrə ticarətə gedən ərinə xəyanət etmək istəyir və gənc məşuqəsi ilə görüşmək istəyir. Onu bu günahdan Tuti şirin nağılları ilə çəkindirir. Kitabda təkcə nağıllar deyil, həm də Nəxşəbinin yazdığı **şeyrlər**, onun fərdi fikirləri də öz əksini tapmışdır. Yazıcının bu kitabı şərqişünas Əkrəm bağırov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək 1991-ci ildə “Azərənşir” tərəfindən çap olunmuşdur.

Bu əsərlərdən başqa Nəxşəbinin “Ləzzətül-nisə” (لذة النساء) və “İşrətül-mübəşşirə” (عشرة مبشرة) adlı əsərləri də var. Onun nəsrinə orta

əsr fars ədəbi dilinin gözəl nümunəsidir. Nəşşəbi bir yazıçı kimi, fars dilində mövcud olan bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Şeyrlərində də yüksək poetik xüsusiyyətlər özünü göstərir:

Nəşşəbi, vaxtını gəl qənimət bil,
Vaxt elə gövhərdir, qiyməti olmaz.
Əldən buraxdığın hər dəqiqənin,
Geriyə dönməkçün fürsəti olmaz.
Nəşşəbi, böyükdür biliyin gücü,
Ən çətin işləri o görə bilər.
Məsəl var deyiblər Qaf dağına da,
Ürəklər bir olsa çevirə bilər.

Nəşşəbi fars dilində yazan Ota Asiya sənətkarlarından idi. olsun ki, milliyyətcə, o, özbək, yaxud, tacik olmuşdur. Ancaq bir şey həqiqətdir ki, Nəşşəbi Asiya xalqlarını dərin məhəbbətlə sevən və onların mədəniyyətinin bir-birindən bəhrələnməsini istəyən böyük sənətkar olmuşdur.

Müeynəddin Yəzdi adı ilə İran ədəbiyyatında məşhur olan yazıçının tam şəkildə adı belədir: Mövlana Müeynəddin Əli bən Cəlaləddin Məhəmməd Yəzdi Müəllim. Yəzdi XIV əsr fars nəsrinin görkəmli nümayəndəsi olmaqla yanaşı, həm də görkəmli alim idi. Onun atası da dövrün tanınmış alimlərindən olmuşdur. Yazıçı ilk təhsilini doğma vətəni Yəzddə alandan sonra Kirman vilayətinə gedir və orada Qazı Əzəddin Aycıdan dərslər alıb 1339-cu ildə Kirman şəhərində məktəb açır. Elə buna görə də yazıçıya “Müəllim” təxəllüsünü verirlər.

Müeynəddin Yəzdinin ən məşhur kitabı “Məvəhibi-Allahi”dir (مواهب الہی). Kitabda Al Müzəffər sülaləsinin tarixindən təşə Şah Şücayə qədər olan dövrdən bəhs olunur. Bu kitabı o, 1355-ci ildən 1366-cı ilədək yazıb. Kitabı bitirəndən sonra Müeynəddin Yəzdi onu Şah Şücayə təqdim etmişdir.

Müeynəddin Yəzdinin ikinci kitabı Şeyx Şihabəddin Sührəvərdinin “Rəşəfül-nəsayəh əl-İmaniyyə” (رشف النصاب الايمانية) əsərinin tərcüməsidir. Başqa bir kitabı olan “Nüzhətül-sürur”ü (نزہة)

(السرور) yazıçı 1355-ci ildə yazmışdır. Kitabda Şah Şüca ilə Əmir Sultanşahın qızının nikahını vəsf olunur.

Şəmsəddin Məhəmməd bən Hinduşah bən Səncər bən Abdulla Sahibi Naxçıvani (Şəms Münşi) (1281-1375) XIV əsr nəsrinin böyük nümayəndələrindəndir. o, ilk təhsilini Naxçıvanda almış və sonra Sultan əbu Səid Bahadırın və onun vəziri Qiyasəddin Məhəmmədin yanında xidmət etmişdir. Sultan Uveys Təbriz şəhərini ələ keçirəndən sonra **Hinduşah Naxçıvani məşhur kitabı olan** “Dəstur əl-kitab fi təyin əkl-məratib”u (دستور الكاتب في تعيين المراتب) yazıb Sultan Uveysə təqdim edir. bu kitabda ali mənəsb adamlara məktublارın yazılma qaydaları, divanın təşkili edilməsi formaları, divana daxil olan vəzifə sahibləri, katiblərin vəzifələri və s. öz əksini tapmışdır. Kitabda Quran ayələri, peyğəmbərlər haqqında hədəislər, özünün yazdığı şeirlər də öz əksini tapmışdır.

Hinduşah Naxçıvaninin məşhur kitablarından biri də “Sihah əl-əhəmiyyə” (صاح الاهميه) və ya “Sihah əl-fors” (صاح الفرس) kitabıdır ki, bu kitab da fars dilində Əsədi Tusinin “Lügəti-fors” və Qətran Təbrizinin “Ət-təfasir” lügətlərindən sonra ən sanballı lügət hesab edilir. Əgər Əsədi Tusinin lügətində 1700 və Qətran Təbrizininkində isə 300 söz varsa, Hinduşah Naxçıvaninin bu lügətində 5117 sözün izahı var.

Bu kitab Cəmilə Sadıqova və Ə. Ələsgərova tərəfindən tərtib edilib 1993-cü ildə “Şərqi-Qərb” nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Hinduşah Naxçıvani həm də şair idi və onun **şeirlərindən** bəzi nümunələr gəlib zəmanəmizə çatmışdır. **şeirlərinin** birində doğma vətəni Naxçıvanın həsrəti ilə yaşadığını etiraf edir:

Ya rəbb, ey xaliqi məkanü zaman,

... Qoy, olsun məkanım Naxçıvan.

Hinduşah dövrünün görkəmli alimi, şairi və dilçi alimi idi. Onun yazdığı lügətin sayəsində indi bir çox arxaik sözlərin mənası bizə aydın olur.

Müyinələddin Əbülabbas Əhməd bən Şeyxülislam Şihabəddin Əbülxeyr Həmzə Zərkub Şirazi də XIV əsr İrənin məşhur alim və yazıçılarından. Onun atası Şihabəddin XIV əsrdə məşhur adam olmuşdur. Zərkubun özü ilk təhsilini Əli bən Bozquş

Şirazinin yanında almışdır. Əbülxeyrin anası məşhur sufi şeyxlərindən olan Səidələddin Məhəmməd bən Müzəffərin qızı Ruzbahar (1230-1284) idi. Elə buna görə də Zərkubu XIV əsr sufilərindən hesab edirlər. **O, Şeyx Əminəddin Bəlyaninin müridlərindən olmuşdur.** Zərkub bir müddət Fars vilayətindən mühacirət edib Bağdadda yaşamışdır. **Məşhur kitabı olan “Şiraznamə”ni(شیرازنامه) də Bağdadda yaşayanda yazmışdır.** Bu kitabda Şirazın məşhur adamları barədə məlumat verilir. Müəllif kitabını dövrünün hakimlərindən olan Hacı Qivaməddin Həsən Təmğaçiyə (...-1352) ithaf etmişdir. kitabın dilində bədii ifadələr kifayət qədərdir. **Bununla belə, tarixi məlumatlar elmi dildə verilmişdir.**

Bu kitabdan başqa, Əbülxeyr Zərkubun başqa kitabları da olmuşdur. Onlardan biri Şiraz hökmdarı Şeyx Əbu İshaq İncunun səltənətindən bəhs edən “Ümdətül-təvarix” (عمدة التواريخ) kitabı və başqa birisi isə Şeyx Əminəddin Bəlyaninin sözlərinin şərhidir. **Təəssüf ki, “Şiraznamə”dən başqa, əlimizdə başqa kitabları qalmamışdır.**

Eynəlmülk Multani adlı yazıçı farsdilli ədəbiyyatda **Eyin Mahru** təxəllüsü ilə tanınmışdır. O, dövrünün məşhur siyasətçilərindən və katiblərindən olmuşdur. Yazıçı XV əsrin sonunda Moltan vilayətində anadan olmuş və Əlaəddin məhəmməd Xəlicin (1295-1310) vaxtında Dehli **şahlarının** sarayında xidmət etmişdir. Qiyasəddin Toğloğşahın vaxtında Zəfərabad vilayəti də onun hakimiyyəti altına düşdü və şahın 1345-ci ildə verdiyi fərmanla vilayətdə maarifçilik işləri başlamışdır və məktəblər açılmışdır. Məhz həmin işlərin təşkilində Eyin Mahru ciddi işlər görmüşdür. **O da** dövrünün qabaqcıl ədiblərindən idi və Hindistanda məşhur olan sufi şeyxlərinin kəlamlarını toplayıb müəyyən məcmuələr yaradırdı. Onun yazılarında fars dilinin Hindistan ləhcəsini görürük. Bir çox nümunələri ərəb dilində versə də, orta əsrlər fars dilinin qrammatik qaydalarına riayət etmişdir. Onun ədəbi irsindən məktubları zəmanəmizə gəlib çatmışdır və həmin məktublarda zərbi-məsəllər, atalar sözləri kifayət qədərdir.

Məlikşüəra Mövlana Şərafəddin Həsən bən Məhəmməd Təbrizi (Şərafəddin Rami) XIV əsrin məşhur şair və yazıçılarından. O, Al Müəzəffər (...1392) şahın son nümayəndəsi olan Mənsur şahın sarayında məlikşüəra olmuş və “Şərəf” təxəllüsü ilə çoxlu qəzəl və qəsidələr yazmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə şair Təbriz şəhərində XIV əsrin əvvəllərində anadan olmuş və 1392-ci ildə vəfat etmişdir.

Şərafəddin həm də ədəbiyyatşünas alim olmuşdur. Onun poeziya sənəti haqqında elmi traktatı var. **Alimin** əlimizdə olan kitablarından birinin adı “Ənisül-üşşaq”dır (انيس العشاق) və bu kitabı Elxani hökmdarlarından olan Şeyx Üveysə ithaf etmişdir. İkinci kitabının adı **isə** “Hədəəğül-həqayıq” (حدائق الحقائق) adlanır. Bu kitab Rəşid Vətvatin yazdığı “Hədəəğ-əssəxr” (حدائق السخر) kitabının şərhidir. Müəllif bu kitabı da Şeyx Üveysə ithaf etmişdir.

Əbdülsəlam Farsi (Əbumüslüm bən Mahmud bən Əhməd Kazeruni) (...-1228) Şirazda məşhur alim, tərcüməçi, fəqih və ədiblərindən olmuşdur. Onun məşhur tərcümələrindən biri Əbu Əli ibn Sinanın “İşarat” (اشارات) əsəridir. Onu tərcümələrində orta əsrlər fars fəlsəfi dilinin elmi xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Mühəqqiq Termedi (Seyid bürhanəddin Hüseyin) ədəbiyyat tarixinə **Seyid Sərrdan** təxəllüsü ilə daxil olmuşdur. O, XIV əsrdə məşhur sufi şeyxlərindən olan Bəhaləddin Məhəmməd Bəlxinin (Cəlaləddin Ruminin atasının) davamçılarından olmuşdur. Ruminin tərbiyəsində də onun böyük xidmətləri olmuşdur. Onun bir əsərinin adı “Maarif” (معارف), başqa bir əsərinin adı isə “Təfsiri-sureyi-fəth”dir (تفسير سورة فتح). Bu kitabda irfani məsələlərin şərhli verilib.

Abdulla bən Məhəmməd bən Qasım Hüseyini Bəlx məşhur Bəlx seyidlərindəndir. O, Bəlx hökmdarı Əbubəkr Abdulla bən Əbülfərid Bəlxinin sifarişi ilə Şeyxülislam Səfiəddin Əbubəkr Abdulla bən Ömər bən Məhəmməd bən Davud Vaizi-Bəlxinin “Fəzaili-Bəlx” (فضائل بلخ) kitabını 1277-ci ildə fars dilinə tərcümə etmişdir. Kitabın ərəb dilindəki əsl əlimizdə yoxdur. Abdullah Hüseyini Bəlxinin sayəsində məşhur şeyxin kitabı tarixdə qalmışdır. Tərcümədə kitabın dili olduqca səlis və cümlələri anlaşılandır.

Müəllif ərəb tərkiblərin maksimum dərəcədə qaçmış və sadə xalq dilində yazmağa səy göstərmişdir.

Qazi Bəyzavi Nəsrəddin Abdulla bən Ömər (..-1276) dövrünün məşhur şəriət alimlərindən olmuşdur və “**Nizamül-təvarix**” (نظام التواريخ) kitabında Adəm peyğəmbərdən öz dövrünədək olan dünya tarixini şərh etmişdir.

Əbubəkr bən Zəki Konyəvi (Sədr) XIV əsrdə Kiçik Asiyada yaşayıb yaratmış yazıçılardandır. O, Konyada anadan olmuş və ömrünün sonunadək orada yaşamışdır. On tibbi, ədəbiyyatı, katiblik işlərini yaxşı bilmişdir. Bir müddət divanda katib işləmişdir. Onun əlimizdə olan kitabının adı “Rözətul-kitab və hədiqətül-əlbab”dır (روضة الكتاب و حديقة الالباب). Bu kitabda onun məktubları və mahnıları verilmişdir. Başqa bir kitabının adı “Reyhanətül kitab fi risael əl-səhab”dır (ريحانة الكتاب في رسائل الاصحاب). Bu kitabda da onun yazdığı müxtəlif məktublar toplanmışdır.

Əlişah bən Şəmsəddin Əlamünəccim adından da göründüyü kimi dövrünün astronomlarından olmuşdur. O, 1226-cı ildə Xarəzmdə anadan olmuşdur. Onun məşhur əsərinin adı “Əşcar və əsmar”dır (اشجار و اثمار). Kitabda astronomiya haqqında bəhs olunur. Onun bir nüsxəsi Übeyd Zakaninin xətti ilə yazılmış və Mülk kitabxanasında saxlanılır. İkinci kitabı “Əhkamül-əvam” (احكام الاعوام) adlanır. Bu kitabda da astronomiya ilə bağlı problemlər şərh edilir: ulduzların seyri, nücüm elminin problemləri və s.

Seyfi Hərəvi (Seyf bən Məhəmməd bən Yaqub) 1282-ci ildə Xorasanda anadan olmuş və XIII-XIV əsrin ən məşhur şair və yazıçılarından. Şair kimi onun poeziyasından “Samnamə” (سامنامه) poeması qalmışdır. Nəsr ilə yazdıqlarından “Məcmueyi-qiyaşi” (مجمعة غياثي) adlı əxlaqa aid kitabı və “Tarixi-Herat” (تاريخ هرات) (və ya “Tarixnameyi-Herat” (تاريخنامه هرات) adlı tarixi kitabı indiyədək qorunub saxlanılmışdır.

Fəridun bən Əhməd Sepəhsalar XIV əsrin görkəmli yazarlarından idi. Sufi dünyagörüşünə malik olan Sepəhsalar Cəlaləddin Ruminin ardıcılardan olmuşdur. Ruminin vəfatından sonra onun barəsində kitab yazmışdır. Həmin kitab da Əflakinin yazdığı “Mənaqib əl-arifin” kitabı məzmunudur və moləvi

təriqətinin davamçıları barədə geniş elmi məlumatı özündə ehtiva edir. Baxmayaraq ki, Səpəhsların yazılı nitqində çoxlu ərəb tərkibləri var, bununla belə, cümlələri başa düşülən, şərhləri çox sadədir.

Xacə Kəriməddin Mahmud bən Məhəmməd Ağsərayi fars dilində yazan Kiçik Asiya müəlliflərindəndir. O, 1331-ci ildə yazdığı “Müsəmirətül-əxbar və məsayirətül-əxyar” (مسامرة الاخبار و مسایرة الاخيار) kitabını əmir Teymura ithaf etmişdir. Kitabda monqollaradək Şərqdə hökmran olan Səlcuqların hökmranlığından, monqolların qələbələrinədək dövrədən bəhs olunur. kitabda Ağsərayi özünün və başqa müəlliflərin şeirlərindən də istifadə etmişdir. Bir yazıçı kimi onun nəsrinə çox sadə və anlaşıqlıdır.

Məhəmməd bən Əli bən Məhəmməd Şəbankari də XIV əsrin görkəmli şairi və yazıçısı olmuşdur. Şəbankar sarayda işləmiş və Xacə Qiyasəddin Məhəmməd bən Rəşidəddin Fəzlullahın məddahlarından olmuşdur. Onun elmi nəsrindən “Məcməül-nəsab” (مجمع الانساب) kitabı qalmışdır. Şəbankar bu kitabı 1335-ci ildə yazmışdır. Onun nəsrinə çox sadə dildədir.

Şəmsəddin Ameli Məhəmməd bən Mahmud XIV əsrin istedadlı alimlərindəndir. O həm də ərəb-fars dillərində şeirlər yazmışdır. Əlimizdə olan əsərləri bunlardır: “Qanun məcəlləsinin şərhini” (شرح کلیات قانون), “Şərhi-külliyati-əylaqi” (شرح کلیات ایلاقی), “Şərhi-müxtəsəri-əhvali-İbn Hacib”, “Nəfayəsi-əl-fünun fi əraes əl-əyun” (نفائس الفنون فی عذائس العیون). Ameli 1351-ci ildə vəfat etmişdir.

Şəmsəddin bən Mövlana Fəxrəddin İsfahani XIV əsrin görkəmli şair və ədəbiyyatşünaslarından. Onun məşhur kitabları əruz, qafiyə, bəlağət və fars lüğətçiliyi haqqındadır. Müəllif kitablarından birini “Meyari-cəməli” (معیار جمالی) və ikincini “Meyari-nüsrəti” (معیار نصرتی) adlandırmışdır. Kitabı müəllif Əbu İshaq İncuya ithaf etmişdir.

Ziya Bərne (Ziyəddin bən Müyidəlmülk) 1285-ci ildə Hindistanda anadan olmuş və fars dilində yazıb yaradan alimlərdəndir. Onun yazdığı “Əxbari-Bərməkiyan” (اخبار برمکیان) kitabı Əbülqasım Məhəmməd Tayifinin ərəb dilində yazdığı kitabın tərcüməsidir. Başqa bir kitabın adı “Tarixi-Firuzşahi” (تاریخ فیروزشاهی) adlanır və Hindistan - Dehli şahlarının tarixindən bəhs

olunur. “Fütuhati-Firuzşah” (فتوحات فیروزشاهی) kitabında isə Cəlaləddin Firuzşahın hökmdarlığından bəhs olunur.

İbn Bəzzaz (Dərviş Tükli bən İsmayıl) Azərbaycanda geniş yayılmış səfəviyyə təriqətinin davamçılarından idi və onun “Əlməvəhib əl-sünniyə fi mənəqib əl-səfəviyyə” (المواهب السنية في مناقب الصفويه) kitabında Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin kəlamlarının şərhidir. Bu kitab Şərqdə çox məşhur olmuşdur. Ona görə də Səfəvi hökmdarı Şah Təhmasibin göstərişi ilə həmin kitab XVI əsrdə Əbül-fəth Hüseyni tərəfindən redaktə edilmişdir.

Mir Seyid Əli Həmədəni (Əli bən Şihabəddin) XIV əsr nəsrində **Əli Sani** təxəllüsü ilə məşhur olmuşdur. O, 1303-cü ildə Həmədənda anadan olmuş və 1376-cı ildə vəfat etmişdir. Onun nəsrui ərəb və fars dillərindədir. Yazdığı əsərlər bunlardır: “Zəxirətül-mülük” (ذخيرة الملوك), “Meratültaibin” (مراة التائبين), “Risaleyi-mənamiyə” (رساله مناميه), “Entexabi-məntiğül-teyr” (انتخاب الطير), “Dəh qaide” (ده قاعده), “Risaleyi-vücudiyə” (رساله وجوديه), “Risaleyi-Zəkəriyyə” (رساله زكريه), “Risaleyi-əqbat” (رساله غقبات), “Risaleyi-adabi-sofre” (رساله اداب سفره), “Fütutnamə” (فتوت نامه), “Vardati-qeybiyyə” (واردات غيبية), “Seyrütalibin” (سير الطالبين), “Şərhi-farsiyeyi-qəsideyi xümriyət-meymiyyət İbn Farz” (شرح فارسی (قصيدة خمريه ميميه ابن فارض (شرح فصوص الحكم), “Şərhi-füsus-əlhökm”

və s.

Övlüyullah Ameli XIV nəsrində 1362-ci ildə yazdığı “Tarixi-Ruyan” (تاريخ رويان) kitabı ilə məşhurdur.

Mir Xord Seyid Məhəmməd bən Nurəddin Əbülqasım Ələvi Kirmani XIV əsrdə məşhur övliyalardan olan Seyid Nurəddinin oğludur. O, məşhur Nizaməddin Övliyanın müridlərindən olmuşdur. Mir Xordun özü isə Şeyx Nəsrəddin Əvdəhinin müridlərindən olmuşdur. Əvdəhiyə “Çeraği Dehli” ləqəbi verilmişdir. O, Sultan Cəlaləddin Firuzşah Toğloğinin (1351-1373) müasiri olmuş və məşhur kitabı olan “Seyrül-ülya” (سيرالاولياء) kitabını ona ithaf etmişdir. Bu kitabda müəllif XIV əsrin məşhur şeyxlərin tərcümeyihalı və bəzi rəhbərlərin siyasi fəaliyyətindən bəhs etmişdir. dilçilik baxımından Mir Xordun inşası olduqca rəvandır.

XIII-XIV əsrlərdə yaşamış başqa nasirlərin adlarını və yazdıqları kitabları aşağıdakı cədvəldə müxtəsər şəkildə göstərə bilərik:

<i>Müəllifin adı</i>	<i>Kitabı</i>
Tahir bən Məhəmməd Şeyxülislam Əbunəns Xaneqahi	“Qozide” (گزیده), “Xülasətül-süluk” (خلاصة السلوك), “Töhfə” (تحفه) – irfafa dair kitablardır
Sədrəddin Qunəvi Məhəmməd bən İshaq (.- 1275)	“Təbsərətül-mübtədi” (تبصرة المبتدى), “Təzkirətül-əlmüntəni” (تذكرة المنتهى) – irfani kitablardır.
Şəmsəddin Dənisi Məhəmməd bən Qazi Şeyx Əminəddin Əyyub	“Nəvadür-əltəbader ləthətül-əlbəhadır” (نوادير التبادر لتحفة البهادر) (1283) – müxtəlif elmlər barəsindədir.
İsmayıl Məhəmməd Təbrizi	“Risaleyi-hryvətül-nəfs” (رسالة حياة النفس) və “Risaleyi-nəsiriyye” (رسالة نصيرييه)
Qütan Qəznəvi Əbunəsr Məhəmməd	“Siracül-qürub” (سراج القلوب) – peyğəmbər haqqında
Nəsrəddin Sivasi Məhəmməd bən İbrahim	“Dəqayiqül-həqayiq” (دقائق الحقائق) xəfiyyə işlərinə dair kitabdır. “Munisül-əvarif” (مونس العوارف) poeması peyğəmbər möcüzələri haqqındadır.
Qütbəddin Bəxtiyar Kaki (1186-...)(hind sufilərindəndir) – şair və yazıçı olub.	“Dəlil əl-arifin” (دليل العارفين)- kutabda müəllifin öz fikirləri və şeyx Muyəddin Səczinin mözələrinə vermişdir.
Bədrəddin Nəxşəbi Rumi	“Əlterəsel ela əl-təvsel” (الترسل الى الوسل) – 1285-ci ildə yazılmışdır.
Şihabəddin əbu Səid Kirmani	“Taqrixi-Şahi” (تاريخ شاهي)- Qaraxtayıyan Kirmani sülaləsi haqqındadır.
Məcrid Xafi – nasir, şair və	Tərcüməsi: “Cəvahir əl-ləğətül-

tərcüməçi olub.	Zəmxəşri” (جواهر اللفة زمخشرى), “Kənzül-hökümə” (كنز الحكمه), Sədinin “Gülüstən” kitabından “Rüzətül-xold” (روضة الخلد)
Şərəfəddin İbrahim ibn Sədrəddin əbu Məhəmməd Ruzbəhan Sani – Şirazda vaiz olmuşdur.	“Nəhfətül-ürfan fi zekr seyidül-əqtabi-Ruzbəhar” (1309) (نحفة العرفان) (فى ذكر سيد الاقطاب روزبهار)
Nəcməddin Mahmud ibn Sayınəddin Şirazi – Fəzlullah Rəşidəddinə yaxın adam olmuşdur.	“Lətayifül-Rəşidiyyə” (لطائف الرشيدية) və “Nəhfətül-hükəma”, (نحفة غياثيه) “Qiyasiyyə” (الحكما)
Əbdülcəlil Yəzdi ibn Nizaməddin Yəhyi	“Təvarix Al Bərmək” (1360) (تواريخ آل برمک)
Hüseyn bənMəhəmməd Hüseyn Ələvi – tərcüməçi	Fərruxinin “Məhasini-İsfahan” (محاسن اصفهان) kitabını tərcümə etmişdir.
Şəmsəddin Siracəddin hind alimlərindəndir	“Tarixi-Foruzşahi” (تاريخ فيروزشاهي)

Əşrəf Marağayi (...- 1460)

Şair Marağada anadan olmuş və sonra Təbrizdə Şirazda, Bağdada, Heratda yaşayıb yaratmış və ömrünün sonunda Təbrizə qayıdaraq, orada vəfat etmişdir.

Nizamiyə nəzirə yazdığı əsərləri bunlardır:

1. “Mənhəcül-əbrar”(Müqəddəslər yolu) “Sirlər xəzinəsi”nə nəzirə olaraq yazılmışdır. Fərq ondadır ki, şairin poemasında məqalələrin sayı 20 yox 21-dir və hər məqalətdən sonra Nizami kimi bir hekayət deyil. bəzən iki və üç hekayət danışır. Poema Nizami poetikasına uyğun olaraq minacat, nət və s. ilə başlayır. Birinci məqalətdə qiyamət günü, insanın xoşsifətliyi barədə. ikinci

məqalətdə insanın kamalından, üçüncüdə insanın gözəl sifətlərindən, dördüncüdə dünyanın vəfasızlığından, beşincidə cavanlıq və qocalığın qayğılarından, altıncıda sözün qüdrəti, insanın qabiliyyətindən, yeddincidə dostluqdan, səkkizincidə axirətə hazırlıqdan, doqquzuncuda ədalət və insaf, onuncuda təsəvvüfdən, on birincidə məhəbbətin mahiyyətindən, on ikincidə ləyaqət və mərifətdən, on üçüncüdə səbirdən, təmkindən, on dördüncüdə irfani fikirlər verilib, on beşincidə elmin şərəfətindən, on altıncıda Allahın mərhəməti və qəzəbindən, on yeddincidə Allahın yaratdığı canlı və cansızların kamilliyindən, on səkkizincidə Allahın dərkindən, on doqquzuncuda sirr saxlamaqdan, böhtançılığın tənqidindən, iyirmincidə tövbədən və iyirmi birincidə isə tənhalıqdan və Allahın zikrindən bəhs edir.

2. “Riyazül-əşiqin” (Aşiqlər bağı)(1432) Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasına nəzirə olaraq yazılmış və divan ədəbiyyatının poetikasına uyğun müqəddimə ilə verilir. Poemanın süjetində bəzi epizodlar Nizaminin poemasındakından fərqlidir.

3. “Eşqnamə” poeması Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasına nəzirə olaraq yazılmış və burada da divan ədəbiyyatının poetik ənənələrinə riayət olunmuşdur. Poemada bəzi xüsusiyyətlər Nizaminin üslubundan fərqlidir. Məsələn, Məcnun(5 qəzəl) və Leylinin(5 qəzəl) dilindən qəzəllərin söylənilməsi. **Eləcə də bəzi** epizodlar eynilə Nizamidə olduğu kimi verilməmişdir. Bu da göstərir ki, Marağayı orijinal bir poema yazmışdır.

4. “Həft övrəng” (Yeddi çələng) (1440) əsərini şair Herat şəhərində yazmış və Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasına nəzirədir. Şair 1440-1444-cü illərdə Heratda yaşayarkən bu poemanı yazmaq fikrinə düşür. Şairin bu poeması da divan ədəbiyyatının poetik tələbləri çərçivəsində yazılmışdır.

5. “Zəfərnəmə” poemasını şair 1447-ci il Heratda Teymurun kiçik oğlu Şahruxa (1405-1447) həsr etmiş və Nizaminin “İsgəndərnəmə” poemasına nəzirə olaraq yazmışdır. Əsər, tamamilə, Nizami Gəncəvinin poemasının təkrarı deyil, surətlərin adları, epizodlar fərqlidir və şair İsgəndərin yürüşlərinə və qələbələrinə daha çox önəm vermişdir.

Əbdürrəhman Cami (1414-1492)

Şair 1414-cü il noyabr ayının 7-də Xorasanın Xərqord (indiki Ləngər) kəndində Mövlana Nizaməddin Əhmədin ailəsində anadan olub və 1492-ci il noyabr ayının 9-da Xorasan vilayətinin Herat şəhərində (indi Əfqanıstan ərazisindədir). Vəfat etmişdir.

Bədii əsərləri üç divandan ibarətdir:

1. “Həft övrəng”(yeddi çələng) səbəsi (yeddiliyi).
2. “Baharistan” (Sədinin “Gülüstan” əsərinə nəziredir)
3. “Nəfəhatül-üns”

Şairin “Həft övrəng” adlı yeddiliyinə (səbə) 7 poeması daxildir və Nizami ədəbi məktəbinin davamçısı kimi aşağıdakı poemaları bu yeddiliyininə daxil etmişdir:

1. “Silsilətüz-zəhəb” (qızıl zəncir)(1466) üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə İslam dinin müəyyən ehkamlarından, sufi təriqətlərindən, dövlət məsələlərindən bəhs edilir və “Ətiqadnamə” adlanır. İkinci hissədə İslam dinin alimlərindən və üçüncü hissəni isə Osmanlı Sultanı II bəyazidə ithaf etmiş, ideal hökmdar haqqında fikirlərini vermişdir.

2. “Sələman və Əbsal” qədim Yunan əfsanəsidir. Övladı olmayan Yunan hökmdarı Ərmanus məşhur alimdən bir əlac istəyir. Alim deyir ki, qadınla ünsiyyətdə olmadan sənin övladın anasız olmalıdır. Onun nüftəsindən alimlər uşaq ayardır və adını Sələman qoyurlar. On süd vermək üçün Əbsal adlı bir dayə tuturlar. Uşağın 14 yaşı olanda dayəsinə aşıq olur. Şah bu sevdanı qəbul etmir və rüsvayçılıqdan qurtarmaq üçün Sələman və Əbsal şəhərdən qaçırlar. Gəmi ilə 7 gün gedib bir sahilə çıxırlar. Şah oğluna dediklərindən peşman olur. Sehrli güzgü ilə onları tapır və hər vasitə ilə onların sevgisinə mane olur. Onlar bir gün əl-ələ verib səhraya gedir və tonqal qalayıb özlərini oda atırlar. Atası oğlunu oddan xilas edir. Ancaq Əbsal yanib külə dönür. Bundan sonra Sələman dəli olur və atası alimlərdən tələb edir ki, oğlunu sağaltsınlar. Alim həmişə Sələman Əbsəli düşünüb kədərlənəndə gözəllik ilahəsi Zöhrəni onun gözləri qarşısında canlandırır. Beləliklə, o, Əbsalı unudur və

atasından sonra taxta çıxır. **Simvolizmin nadir nümunəsi olan bu əsər bir çox poetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.**

3. “Töhfətül-əbrar” (Azad adamların töhfəsi) (1481) – Nizaminin “Sirlər Xəzinəsi” məsnəvisinə nəzirə olaraq yazmışdır. Məsnəvi 20 fəsildən ibarətdir.
4. “Söhbətül-əbrar” (Xeyirxahların söhbəti) (1482) fəlsəfi poemadır. İnsanların xeyirxahlığından bəhs edir.
5. “Yusif və Züleyxa”(1483) Caminin bu poeması Yusif və Züleyxa haqqında yazılı ədəbiyyatda ən yaxşı məsnəvi hesab olunur.
6. “Leyli və Məcnun” (1484) poeması Nizaminin eyniadlı poemasına nəzirədir.
7. “”Xrəđnameyi-İsgəndər” poeması da Nizaminin “İsgəndərnamə”sinə nəzirədir. Ancaq Nizaminin poeması tarixi olduğu halda Caminin poeması fəlsəfi məzmunundadır və İsgəndər məşhur Yunan alimləri olan Ərəsətu, Aflatun, Sokrat, Boqrat, Fisaqures, Esqlinus, və Hörmüzün əhatəsində verilir. Poemada ideal cəmiyyət ideyası da diqqəti cəlb edir.

Əbdülmömin oğlu Əli Zeynalabdin Əbdi bəy Şirazi (1515-1580)

Şair 1515-ci ildə Təbrizdə anadan olmuş və 1580-ci ildə ərđəbildə vəfat etmişdir. Demək olar ki, ömrü boyu Səfəvilər sarayında hesabdar (səyaq) olmuşdur. Əbdülmömin şairin atası, adı Əli, Zeynalabdin ləqəbi və Əbdi bəy isə təxəllüsüdür. Şair bəzi əsərlərində təxəllüsünü “Nəvidi” kimi də vermişdir. Şirazi isə onun nisbəsidir.

Şair üç divan müəllifidir. Onun divanına aşağıdakı əsərlər daxildir:

1. Cami-Cəmşid – (Cəmşidin qədəhi)
2. Yeddi ulduz

3. Məcnun və Leyli.
4. Məhzərül-əsrar (Sirlərin açılması)
5. Aineyi-İsgəndəri (İsgəndərin qanunu)
6. Səlaman və Əbsal
7. Cövhəri-fərd (Yeganə inci)
8. Dəftəri-dərd (Dərd dəftəri)
9. Tərəbnamə. (Şadlıqnamə)
10. Firdovsi-arifin (Ariflərin bağı)
11. Ənvari-təcəlli (Zahiri nur)
12. Cənnəti-ədn (ədəbiyyət bağları)
13. Xəzaeni-mələkut (Göylərin xəzinəsi)
14. Rövzətüs-sefat” (Keyfiyyətlər bağı)
15. Dövhətül-əzhar (Çiçəklər bağı)
16. Cənnətül-əsmar (Meyvələr bağı)
17. Zinətül-ovraq (Vərəqlərin bəzəyi)
18. Səhifətül-ixlas (Səmimiyyət səhifələri)
19. Dibacətül-bəyan
20. Sərihül-mülk
21. Təkmilətül-əxbar

“**Cami-Cəmsid**” (**Cəmsidin badəsi**) poeması tovhid, minacat, nət ilə başlayır. Sonra Şah Təhmasib mədh olunur. **Həmin** qeydlərdən məlum olur ki, Təhmasib ondan bu əfsanəni Nizami üslubunda bu poemanı qələmə alım. Bu **fakt sübut edir** ki, Səfəvilər Nizamiyə daha çox maraq göstərmişlər. Təsadüfi deyil ki, onların vaxtında ən çox üzü köçürülən Nizaminin xəmsəsi olmuşdur. Əbdi bəy Nizamidən bəhs edərkən onun altı poemasının olmasını qeyd edir. olsun ki, vaxtilə “Vis və Ramin” poemasını da Nizamiyə aid etmişlər.

Poemanın əvvəlində şair özü barəsində də məlumat verir və məlum olur ki, onun Sədəddin İnayətullah adlı qardaşı var imiş və poemanı yazarkən artıq atası vəfat etmişdir. **Yalnız** bu qeydlərdən sonra poemanın əsas hissəsinə keçir və Firdovsi, Dəqiqi, Əsədi Tusi kimi dünyanın ilk şaqlarından bəhs edir və göstərir ki, Kəyumərs ilk hökmdar və ondan sonra Siyamək, Huşəng, Təhmurəs olmuşdur.

Nəhayət, Təhmurəsin oğlu kimi əsərin qəhrəmanı Cəmşidi təqdim edir. Təhmurəs öləndən sonra 14 yaşlı oğlu Cəmşid taxta çıxır.

Cəmşidin şahlığından bəhs edən şair qeyd edir ki, onun vaxtında dəmir, gümüş, qızıl mədənləri tapılır və onlardan istifadə olunur. silahlar ixtira edilir, əkinçilik, paltar tikmək, yol çəkmək kimi adətlər meydana gəlir. Bu epizodlardan sonra Əbdi bəy Cəmşidin eşq macəralarına keçir.

Əcəm torpağından Zabulustana gedən tacirlər şahın qızı Dilarəyə Cəmşid haqqında danışrlar və qız Cəmşidə aşiq olur. bu barədə dayəsinə deyir. Dayəsi eşqin əzabının çətin olduğunu söyləyir, ancaq Dilarə bu çətinlikdən qorxmayaaraq öz sevgisi uğrunda mübarizə aparmağı qarşısına məqsəd qoyur. Onun sevgisindən hərəmxanada bütün qızlar xəbər tutur. Bir gün Dilarə gəmi ilə səyahətə çıxanda tufan qopur və gəmini batırır. Dilarə isə bir taxtadan yapışaraq sağ qalır. Öz gəmissi ilə Əcəmə gedən Mehrab adlı bir gənc onu xilas edir. Mehrab qərara gəlir ki, xilas etdiyi bu gözəli Cəmşid üçün aparıb ondan yüksək rütbə alsın.

Mehrab Əcəmə çatanda bütün ölkəyə yayılır ki, Mehrab Cəmşid üçün Zabul hökmdarının qızını gətirmişdir və hamı qızın gözəlliyindən danışır. Xəbər Cəmşidə çatanda o qızın pişvazına gedir. Yolda qarşısına bir ahu çıxır və ahunu tutmaq üçün gedəndə çeşmədə gözəl bir qızın çimdiyini görür. Beləliklə, **Nizami** ənənələrinə uyğun olaraq müəllif qəhrəmanların ilk görüşünü belə təsvir edir. necə ki, Xosrov Şirini çayda çiməndə görür. Xosrov kimi Cəmşid də bilmir ki, gördüyü qız arxasınca getdiyi Dilarədir.

Cəmşid gedib Mehrabla görüşür və Mehrab əhvalatı ona danışır. Cəmşid göstəriş verir ki, qızı sabah onun hüzuruna gətirsinlər. Səhəri Dilarəni saraya aparırlar və bütün hərəm əhli ona valeh olur. Hərəmxana banusu paxıllıqdan Dilarəni zindana salır və Cəmşidə çirkin bir qız göstərir. bundan qəzəblənən Cəmşid Mehrabı zindana salır.

Bu vaxt Cəmşi xəstələnir və onu Maqal və Yaqul adlı qardaşlar müalicə edirlər. **Sonra** şair fəsilləri təsvir edir. payızda məhsulun yığılması və üzümlərin küplərdə saxlanılmasını təsvir edir. **Qeyd** edir ki, üzümlər küplərdə saxlanılıb şərab halına salınırdı. Dilarə elə bilir

ki, küplərdəki zəhərdir və içib sərxoş olur. Xümxanadan bayıra çıxanda ona bir şir hücum edir. dilərə şiri öldürür və onun bu cəsarətini ova çıxan Cəmşid görüb bunu necə bacardığını soruşur. Dilarə deyir ki, mən xümxanada zəhər içdim və bayıra çıxanda sizi görmək arzum yerinə yetdi və ölmək fikrindən daşındım. Mənə güc gəldi və şirə qalib gəldim. əhvalatdan hali olan Cəmşid Dilarənin gözəlliyinə valeh olub onu kef məclislərinin gözəli edir və Mehrabı da zindandan azad edib, özünə vəzir təyin edir. **Bu** görən hərəmxana banusu paxıllıqdan ölür. Cəmşid deyir ki, mənə dünyada Dilarədən başqa heç kəs lazım deyil və bütün hərəmdəki qadınları azad edir. yalnız Müştəri və Nahid adlı iki gözəl qızı saxlayıb onlara musiqi alətlərində çalmağı öyrətmək istəyir. Onlara musiqi çalmağı Yuqal öyrədir.

Məclislərdə Müştəri Dilarənin və Nahid isə Cəmşidin dilindən mahnılar oxuyur. Bu səhnələr də Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeməsindəki səhnələri xatırladır. Cəmşid dilərə üçün İstəxrdə bir qəsr tikdirir və Dilarənin dayəsi də sonra həmin qəsərə gəlir. Cəmşid də Xosrov kimi Dilarə ilə nikah bağlayır və 700 il şahlıq edəndən sonra qocalıb zəifləyir. **Bundan** istifadə edən qəddar Zöhhak Ərəbistandan hücum edib Cəmşidi məğlub edir. Bununla da poema bitir.

“Həft əxtər” (Yeddi ulduz) poeması Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasına nəzirə olaraq yazılıb. Poema Əmir Xosrov Dəhləvinin “Yeddi behişt” poeması kimi Bəhramın taxta çıxması ilə başlayır. Günlərin birində Çinin Xəta bölgəsindən olan Nahidi görür və ona aşiq olub satın alır. Ovlarını tərifləmədiyi üçün onu quyuya salır. Nizamidə bu obrazın adı Fitnə, Firdovsidə Azadə, Əmir Xosrov Dəhləvi və Nəvaidə isə Dilaramdır. Nahidi quyudan bir karvan xilas edir. sonra əməlindən peşman olan Bəhram Nahidə heykəl qoyub ona sitayiş edir. Onun qəmini dağıtmaq üçün vəziri Neman onun üçün yeddi günbəz tikdirir və o, həftənin hər günü bu günbəzlərdə vaxtını yeddi iqlimdən gətirdiyi kənzilərlə eys-ışrətlə keçirir. Əbdi bəyin həmin kənzilərin dilindən söylədiyi nağıllar Nizamidən fərqlidir. 60 yaşında ikən qəfildən Bəhrab itir və onu tapmırlar.

“**Məcnun və Leyli**” poemasını da Əbdi bəy Nizamiyə nəzirə olaraq yazmış və ondan 4 il əvvəl Füzulinin də yazdığı poemadan xəbəri olduğu məlum olur.

“**Məzhərül-əsrara**” (**Sirlərin açılması**) məsnəvisini də şair Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinə nəzirə olaraq yazmışdır. Fərq ondadır ki, hər 20 məqalətdən sonra Nizamidən fərqli olaraq 2-3 hekayət danışmışdır.

“**Aineyi-İsgəndəri**” (**İsgəndərin qanunu**) poemasını da şair Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasına nəzirə olaraq yazmışdır.

“**Cövhəri-fərd**”(Varlığın mahiyyəti) əsasən şeirlər toplusundan ibarət olan bu məsnəvisində şair müxtəlif mövzularda yazdığı şeirləri vahid fəlsəfi fikir zəncirində birləşdirmişdir. Bu fikir ardıcılığı dünyanı dərk etməkdə oxucuya kömək edir. Gecə, 9 fələk, 7 səyyarə, bitkilər barədə: müxtəlif güllər, ağaclar haqqında şeirlər, kağız barədə, heyvanat haqqında şeirlər, insanın zahiri əlamətləri: qaş, göz, kirpik, üz, ağız, dodaq və s. haqqında şeirləri özünün bədii məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Şair məsnəvinin sonunda tovhid. Minacaq, nət verir.

“**Dərd dəftəri**” poeması tam şəkildə əlimizdə yoxdur, yalnız az bir hissəsi gəlib zəmanəmizə çatmışdır. Bu poemanı məzmun etibarilə tənqidi məqalə də hesab edə bilərik. Belə ki, şair öz yaradıcılığı və özündən əvvəlki şairlərin yaradıcılığına, onların yazdığı poemalara bir ədəbiyyatşünas. Tənqidçi kimi qiymət vermişdir. Əsər Şah Təhmasib vaxtında yazılmışdır.

“**Firdövsül-arifin**” (**Ariflərin bağı**) – bu əsərini şair Sədinin “Bustan” əsərinə nəzirə olaraq yazmışdır. Sədi kimi o da, şahların, vəzirlərin, katiblərin, alimlərin, döyüşçülərin, şairlərin, varlıların, kasıbların, aşıqların, cavanların cəmiyyətdə rolundan bəhs etmiş, onlara öz nəsihətlərini vermişdir.

“**Ənvari-təcəlli**” (**Zahiri nur**) əsərini şair 1553-1554-cü illərdə Gürcüstana səfəri vaxtı yazmışdır. 54 beytlik girişdə şair 14 yaşın günahından, 30 yaşın qəflətindən, 40 yaşın isə hikmətindən bəhs etmişdir. Şair Şah Təhmasibin bacısı Məhinbanu Sultanın mədhini də əsərdə verib onun Nüşabədən və Qəydaşadən üstün olduğunu

söyləyir. Mənzuməsində altı hekayə danışan şair oğluna nəsihət verir və **özünü** zamanın Nizamisi hesab edir.

“Cənnəti-ədn” (Əbədiyyət bağı) çox kiçik poemalardan ibarət xəmsədir və Səadətəbad bağı və oradakı saraylar təsvir edilir. Bu poemalar aşağıdakılardır:

1. **“Rövzətüs-sefat” (Keyfiyyətlər bağı)** adlanan poema Şah Təhmasib tərəfindən tikilmiş Qəzvindəki Cəfərəbad sarayından, onun bağlarından, küçələrindən bəhs olunur.

2. **“Dovhətül-əzhar” (Çiçəklər bağı)** adlanan poema Səadətəbad bağlarının, evlərinin, küçələrinin təsviri verilmişdir.

3. **“Cənnətül-əsmar” (Meyvələr bağı)** adlanan poema da Cəfərəbad saray şəhərciyinin mənzərələri təsvir edilmişdir.

4. **“Zinətül-ovraq” (Vərəqlərin yaraşığı)** poemasında da Səfəvilərin paytaxt şəhərlərindən olan Qəzvinin gözəlliyi təsvir edilir. Şəhər İranın ən gözəl şəhərləri ilə müqayisə edilir. I Sultan Süleymanın (1520-1566) oğlu Bayəzidin öz atası və qardaşı Səlimlə apardığı mübarizədə məğlub olub Şah Təhmasibə pənah gətirməsi təsvir edilir. Əbdi bət şahzadə Bayəzidin Qəzvindəki həyatını təsvir etmişdir. Şair bu barədə sonra yazdığı “Təkmilətül-əxbar” (1558-1559) kitabında da bəhs etmişdir. **Bu** poemasında şair Bayəzidin şərəfinə verilən ziyafətləri təfəsilatı ilə təsvir edir. bu fakt da göstərir ki, şairin özü həmin ziyafətlərdə şəxsən iştirak etmişdir. Poema Bayəzidin həbsi ilə bitir.

5. **“Səhifətül-ixlas” (Səmimiyyət səhifəsi)** adlanan poema da Cəfərəbadın qızış fəslini, Səadətəbad bağının gözəlliklərini təsvir edir. İsa xan ibn Levon xanın 1560-cı ildə müsəlmanlığı qəbul etməsini geniş təsvir edir.

Xəzaeni-mələkut” (Göylərin xəzinəsi) poeması həcmə ən böyük məsnəvilərdəndir və Şah Təhmasibin qızı Pərixanıma ithaf edilmişdir. Əsər yeddi fəsildən ibarətdir:

1. Şəksiz səhifə. Allahın varlığına dair hekayələrdən ibarətdir.
2. Yazılmış lövhə. Məhəmməd peyğəmbərdən, onun möcüzələrindən bəhs olunur.
3. Dalğalı dəniz. İmam Əlidən və ondan sonrakı 11 imamdan, onların şücaətindən bəhs olunur.

4. Şahlıq fərmanı. Şah Təhmasib və onun fərmanlarından, əvvəlki şahlardan bəhs edilir.
5. Bazarları qaydaya salan. . Vəfalı, namuslu qadınlardan bəhs edilir. Bu barədə hekayələr verilir.
6. Həvəsləri artıran. Bir neçə mənzum hekayə ilə eşqin tərifini verir. Təsirli hekayələrdən biri “Zərəre və Səlma” hekayəsidir. Səlmanın atası qızını atəşin məhəbbətlə sevən Zərəre qızını vermir. Ancaq yuxusunda Kəbəni və Kəbədən gələn sədanı görəndən sonra razı olur və onlar evlənilir. nigahdan sonra sebdiyi Səlmanın üzünü görəndən Zərəre ölür və bir həftə sonra Səlma da ölür və onların qoşa qəbri ziyarətqah olur. “Murad və gürcü qızı” hekayəsində isə azərbaycanlı Muradla gürcü qızı arasında olan səmimi məhəbbətdən bəhs edir. Atası tərəfindən əsir götürülmüş gürcü qızını murada cariyə kimi verirlər. Qız bir nəfəri sevdiniyi bildirir və Muraddan ayrılmaq üçün onu kefləndirib ölkəsinə qaçır. Qızın **arxasınca** gedən murad qızın məhəbbətini qazanıb onunla evlənilir.
7. Möcüzələrin sonu. Bir neçə hekayədən ibarət olan bu bölmədə şair əksər dostlarının artıq dünyada olmamağından şikayətlənir. şah Təhmasib tərəfindən şairliyi qadağan olunmasından danışır. Söz və şairlər barəsində danışarkən İran şairlərinin adını çəkib hünərlərini göstərir, XVI əsrdəki olan türk sülalələrinin ədəbiyyata qayğısını qeyd edir.

Şairin son beytindən məlum olur ki, 7700 beytdən ibarət poema 1561-ci ildə tamamlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı: Elm, 2004

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı: Elm, 2007

- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild. Bakı: Elm, 2009.
- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. IV cild. Bakı: Elm, 2011
- Брагинский И.С. Абу Абдуллах Джафар Рудаки. Москва.1989.
- Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1983
- Dante A.İlahi komediya. Bakı, 1988
- Машмудов М. Ярябъя йазан Азярбайъан шаир вя ядибляри ВЪЫ-ХЫЫ ясрляр. Бақы, 1983.
- Азярбайъан классик ядыбиййатында ишлянян адларын вя терминлярин изащя Бақы, 1993.
- Гулийев А.Я. Ёаминин «Йусиф вя Зцлейха» поемасы. Бақы, 1969.
- Rübailər aləmində. Bakı, 1989
- Юмяр Хяйям. Рцбаиляр (тяръцмя Я.Ъяфярининдир). Бақы, 1975.
- Мяммядов З. ХЫ-ХЫЫЫ ясрляр Азярбайъан фялсяфи фикри. Бақы, 1978.
- Султанов К. вя Султанов Ш. Юмяр Хяйям. Бақы, 1991.
- Бертельс Е.Э. Очерки таджикско-персидской литературы, Москва, 1928.
- Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. Москва. Наука.1960.
- Чайкин К.И.Асади старший и Асади младший. С.Б. «Фердоуси». Ленинград, 1934.
- Полосин В.В. «Фихрист» Ибн ан-Надим. Москва, 1989.
- Зарастра: учение огня. Гаты и молитвы. Москва, 2007.
- İnci xəzinəsi. (tərt. A.Sarovlu). Bakı, Gənclik, 1977.
- Bönyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Elm,1989.
- Firdovsi. Rüstəm və Söhrab.(tərc. Abbas Ağa Qaibov) Bakı, 1959.
- Firdovsi Ə. Şahnamə. I cild. Bakı, 2005
- Firdovsi Ə. Şahnamə. II cild, Bakı, 2009
- Firdovsi Ə. Şahnamə. Bakı, 1987
- Гурани-Кярим, Бақы, 1997.
- Шярг ядыбиййаты тарихи. Бақы, 1999.
- Шяфизадя Б. Авеста, Зярдцшт, Азярбайъан, Бақы, 1994.
- Азярбайъан классик ядыбиййаты китабханасы, 1-8 ъилд, Бақы, 1982-1988.
- Гядим Шярг тарихи. Бақы, 1992.

- Сяфярли Я. вә Йусифов Х. Гядим вя орта ясрляр Азярбайҗан ядыбиййаты, Бақы, 1998.
- Гумилйов Л.Н. Тысыачилетие вокруг Каспийа. Бақы, 1990.
- Омар Хаййам. Трактаты. Москва, 1961.
- Тцрк бюйцкляри вя йа тцрк адалары. Истанбул, 1339.
- Пянащи Макулу. Ядыби ыдывал. Бақы, 1962.
- Фяхри Эцрзани. Вис вя Рамин. (тярь. А.Сарвлу), Бақы, 1974.
- Оятран Тябризи. Диван. (тярь. Г.Бегдели), Бақы, 1967.
- Мящяммяд Офи. Лцбаб-ял-баб. (фарсыа)
- Ете Щ. Фаср ядыбиййаты. 1. Г.ИПС.Вв.11 (инэилисыя).
- Минорски В.Вис вя Рамин романы. БСОАС. Ы.ХЫ.парт. 4., 1946 (инэилисыя).
- Марр Н.Й. Из грузино-персидчкый литературных свйазей («Записки коллегии востоковедов. Т.1. Ленинград, 1925).
- Ченкер Р. Фарс ядыбиййатында «Вис вя Рамин» эпосу, БД, 29, 1910. (алман дилиндя)
- Шяфизадя Б. Низами йарадыгылыыында «Авеста» вя зярдцштлийин тясири. (Низами-850, Бақы, 1992, с. 296-321).
- Низами Эянъяви. Сирляр хязиняси. Бақы, 1981.
- Провославия. Москва, 1988.
- Древности восточные. Т. 11. вып. 1. Москва, 1896.
- Нәхсәби Зиҗәддин. Tutinamә (tәrcümә: Ә. Ваҗиров). Вақ, Azәrnәsr, 1991.
- Крымский.История Персии, ее литература и дервишской теософия, т. 1. № 4, Москва, 1915.
- Кязимов М. Поэтическое наследие Джамали Табризи. Бақы, 1998
- Kazimov M. Farsdilli әdәbiyyatın yeddi әsrі. Вақ, 2012
- Кондырева Ню Предисловие – в книгу «Обейд Закани. Весёлая книга. Москва, 1965.
- Мамедов З. Азербайджанские философы и мыслители срдневековья. Бақы, Элм, 1993.
- Тостев С.П. Древний Хорезм. Москва, 1946.
- Алиев И. Очерки истории Атропатена. Бақы, 1989,
- Касумов С. Ю. Азербайджан в III-IV вв. Бақы, 1993.
- Гумилйов Л. Гядим тцркляр. Бақы, 1993.
- Низамцлмцлк. Сийасятнамя. Бақы, 1989.
- Щцсейнов Р. Мящсяти неъя варса. Бақы, 1989.

- Султанов Р. Сяди йарадыгылыыында «Эццстан», Бақы, 1964.
- Щатями Н.Щ. Фарс данышыг дили. Бақы, 1965.
- Щцсейнов Щ.Б. Иран дини-сийасы вя фялсяфи фикриндя «ислам ингилабы» концепсийасы, Бақы, 1989.
- Бартолд В.В. Мцсялман дцнйасы тарихиндя хязярайаны дювлятлярин йери. Бақы, 1999.
- Садыгова Ы. Фарс лексикографийасында «Лобят-е Форс»ин мювгейи. (мягала) шяргин актуал проблемляри: тарих вя мцасирлик. (мягалаляр топлусу). Бақы, 2001.
- Şeyx Əttar. Vülbülnamə. Bakı, Nurlan. 2006.
- Рясулзая М.Я. Азярбайъан шаири Низами, Бақы, 1991. Рцстямова Azadə R. Низами вя онун поезийа сяляфляри, Бақы, 1999.
- Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan, Bakı, 1993
- İsmayilov M. Azərbaycan xalqının yaranması. Bakı, 1995.
- Herodot. Tarix. Bakı, 1998
- Moisey Kalankatuklu: “Albaniya tarixi”, Mxitar Qoş: “Alban salnaməsi”. Bakı, 1993.
- Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994
- Yesai Həsən. Alban ölkəsinin qısa tarixi. Bakı, 1992.
- Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
- Cavan Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
- Cavad Heyət. Ədəbiyyatşünaslıq. Bakı, Elm, 1996
- Məmmədova Ş. “Xülasət-ət-təvarix” – Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, 1991.
- Əhməd ibn Əcəm əl-Kufi. Fəthlər tarixi. Bakı, 1995.
- Qızılbaşlar tarixi (tərcümə: M. Məhəmmədi). Bakı, 1993.
- Həməllah Mustofi Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide. Bakı, 1986
- Rzayev N. Əcdadlarımızın izi ilə. Bakı, 1992.
- Hüseynoğlu K. Qədim turan: mifdən tarixə doğru. Bakı, 2006.
- Hüseynov B. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq. Bakı, 1975.
- Quliyev A.Ə. Caminin “Yusif və Züleyxa” poeması. Bakı, 1969.
- Böyük İran şairi Hafiz Şirazi. Bakı, 2002.
- Məhərrəmov T. Əmir Xosrov Dəhləvinin “Məcnun və Leyli” poeması. Bakı, 1970.
- Rəhimov Ə. Əbdi bəy Şirazi. Bakı, 1970.
- Məhəmmədi M. Saib Təbrizi və farsdilli poeziyada “Hind üslubu”. Bakı, 1994.
- Məhəmmədi M. Sədi və Hafis. Bakı, 2004

- Məhəmmədi M. Tədqiqlər və tərcümələr. Bakı, 2004.
- Məmmədova S. Şərq intibah ədəbiyyatı. Bakı, 2004.
- Nasir Xosrov. Səfərnəmə. Bakı, 1997.
- Nağısoylu M. Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” tərcüməsi. Bakı, Elm və təhsil, 2012
- Möhsün Nəhiri. Lisanüt-teyr (Quşların dili). (tərtib edən. Möhsün Nağısoylu). Bakı, Tural-Ə. 2001
- Novruzov T. Dünya ədəbiyyatı tarixi, I hissə. Qədim Şərq ədəbiyyatı. Bakı, 2011
- Şərqin aktual problemləri: tarix və müasirlik. Bakı, 2000
- Şərqin aktual problemləri: tarix və müasirlik. Bakı, 1994.
- Şərqin aktual problemləri: tarix və müasirlik. Bakı, 2003.
- Anri Masse. İslam. Bakı, 1992.
- Şərq filologiyası. Bakı, 1999.
- Böyük İran şairi Sədi Şirazi. Bakı, 2003.
- Şərq filologiyası. Bakı, Elm, 1999
- Hinduşah Naxçıvani. Əs-sihah əl-əhəmiyyə. Bakı, 1993
- Ziyaəddin Nəxşəbi. Tutinamə. Bakı, Azərənəşr, 1991
- Sədi. Bustan (tərc. M. Seyidzadəninindir). Bakı, Azərənəşr, 1958.
- Hafiz Şirazi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1967
- Fars poeziyasından tərcümələr (Hafiz Rüstəm. “Kredo” qəzeti, aprel-oktyabr 2011-ci il nömrələri.
- Свод Таджикского фольклора. том. 1 Москва, Наука, 1981

Fars dilində

1. محمد جعفر ياحقى. تاريخ ادبيات ايران. تهران. 1376
2. ذبيح الله صفا. تاريخ ادبيات ايران (چاپ شنزدهم). تهران. 1385.
3. ذبيح الله صفا. تاريخ ادبيات ايران (چاپ هفدهم). تهران. 1384.
4. ذبيح الله صفا. تاريخ ادبيات ايران (چاپ نهم). تهران. 1385.
5. توفيق سبحانتي. تاريخ ادبيات ايران. تهران. 1375
6. برتلس. تاريخ ادبيات ايران. تهران. 1375
7. ادوارد براون تاريخ ادبيات ايدان. جلد اول. تهران. 1367
8. ادوارد براون تاريخ ادبيات ايدان. جلد دوم. تهران. 1368
9. غلامرضا ستوده. مرجع شناسی و روش تحقيق در ادبيات فارسی. تهران. 1371
10. فردوسی. زال و رودابه. (داستانهای عاشقانه فارسی در شاهنامه. تهران. 1383

11. ناصذتادین شاه حسینى. المعجم فى نعاير اشعار العجم. با شرح لغات و عبارات و توضیح نکات ادبى. تهران. 1369.
12. کاوخ گوهرین. قصص الانبیا. تهران. 1369
13. جعفر شعار. خوامع الحکایات. تهران. 1369. احمد رنجیر. پروین اعتصامى. تهران. 1369.
14. نادر وزینپور. حکیم ناصر خسرو قبادیانی. تهران. 1369.
15. برات زنجانی. گرشاسبنامه. تهران. 1369
16. اسماعل حاکمى. ویس و رامین. تهران. 1369.
17. زنجانی. هفت پیکر نظامى. تهران. 1369
18. زنجانی. اشعار سنائی. تهران. 1369
19. احمد رنجیر. اشعار حدیقه سنائی غزنوی. تهران. 1369.
20. جلیل تجلیل. معیار الاشعار خواجه نصیر الدین طوسى. تهران. 1369.
21. ت سدیح گرشاسبنامه. اسدس طوسى. تهران. 1369.
22. ال اسفهانى. تواریخ السلجوق. لندن. 1889.
23. کتاب قرائت فارسى. باکو. 1975.
24. م تذبات: ادب یات فارسى سده ب یسد تم. باکو. 1976

Mündəricat

Ön söz.....	3
Qədim Əfqan ədəbiyyatı.....	5
Vessantara-çataka.....	6
Qədin Parfiya ədəbiyyatı.....	13
“Yadqar Zareran ” (Zareranın sədaqəti)	13
Авеста.....	17
Manilik.....	30
VII-X əsrlər ədəbiyyatı (Xilafət dövrü ədəbiyyatı).....	38
Əl Cərir.....	39
Əl Əxtər.....	39
Ömər ian Rəbiə	39
Əbu Nuvəs	39
Əbül Ətəhiyyə	40
Əbül Əla əl-Mərri	40
Əbu Yaqub İshak ibn Həsən ibn Kuhi əl-Xurəymi	41
Cəbələ bən Salem Muli	41
Əbdülhəmid bən Yəhya	41
Abdullah bən əl-Müqəffə.....	41
Əbu Həniyə Əhməd bən Davud Dinəvəridir.	42
Səhl bən Harundur Dəşt Mişanidir	42
Cərir Təbəri	42
Vaqedi	42
Əl Baxərzi Əbülqasım Əli bən Həsən bən Əbi	42
Məhəmməd İsfəhani Toğrayi	43
Ənuşirəvan bən Xalid	43
Məhəmməd Hamid İsfəhani	44
Əhməd bən Məhəmməd Əlbirudi	44
Əbül-Fəzl əs-Sükkari Mərvi	44
IX –X əsrdə İranda, Əfqanıstanda, Tacikistanda siyasi durum və ədəbiyyata qayğı.....	46

Rudəki.....	47
Şəhid Bəlxi.....	52
Əbu Zərrəi.....	55
Əbu Şükür Bəlxi.....	56
Xosrəvani.....	59
Rəbiə.....	61
Mərufi Bəlxi	65
Məhəmməd Qəzali Lukaridi	66
Mənəvi	67
Məhəmməd Mərvidir	68
Əbülməsəl Buxari	68
Əbülhəsən Qisai Mərvi	69
Baba Tahir Üryan Həmədani	71
Əbu Səid Əbülkeyr.....	76
Həllac Mənsur.....	77
Dəqiqi.....	80
Əbülgəsim Firdovsi.....	86
“Şahnamə” popeyası.....	97
“Yusif və Züleyxa” poeması.....	137
Qəznəvilər dövründə ədəbiyyata maraq.....	143
Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Əbdülcabbar Ütbi	144
Zöhhak ibn Mahmud Qardizidir.....	144
Əbu Səid Əhməd Mənşuri Səmərqəndi	145
Keykabi Mərvi	145
Əbu Əbd ər-Rəhman Utaridi	146
Bəhrüzə	146
Ləbibbi	146
Əscədi Mərvi	147
Zinəti Ələvi	149
Əyyuqi	149
Zeynəbi Ələvi Mahmudi	150
Bəhram Sərəxçi	150
Qəzare Gele Səfəlgiri	151
Əscədi Mərvəzi	151
Əbülfərəc Runi	152

Məhəmməd Hüseyni Seyid Həsən Qəznəvi	153
Əbülfəzl Bihəqqi	154
Həcəviri	155
Ünsüri Bəlxi.....	156
Qəzairi	163
Fərruxi Sistani.....	165
Mənuçöhri Damğani	175

XI əsrin ikinci yarısında ədəbiyyat. Qəznəvilər sarayının son nümayəndələri.....

Siracəddin Osman Muxtari Qəznəvi	185
Məsud Səəd Səlman	186
Cələbi Qorcestani	196
Сянаи Гязняви.....	197

Qaraxanilər dövləti və onların ədəbiyyata qayğısı.....	225
Rəşidi Səmərqəndi.....	230
Suzəni Səmərqəndi.....	232
Nizami Əruzü.....	236
Zəhiri Səmərqəndi.....	239

XI-XII əsrlər Йахын Шяргдя Səlcuqların hakimiyyəti.....

Vərraq Hərəvi Əzrəğidir.....	248
Əbdülmülk Müizzü Nişapuridir	250
Əmirəşüəra Şihabəddin Əməğ Buxari.....	252
Xacə Əbülheysəm bən Həsən Cürcani.....	253
Nizamülmülk.....	254
Xələf Nişapuri	258
İbn Bəlxi	260
Əbülməali Nəsrullah	261
Ünsürülməali Keykavus	262
Naser Xosrov	268
Ясяди Туси.....	277
Фяхряддин Эцрəни.....	304
Юмяр Хяйям.....	332
Ябцл Нясян Хярегани.....	350
Янсари.....	355

Qivami Razi	358
Cəmaləddin İsfahani	359
ЯИ-Қязали	360
İmadi.....	365
Ənvəri Əbivərdir.....	366
Zəhir Faryabi	368
Cəbəli	370
Cövhəri.....	371
Фяридяддин Яттар.....	375
Rəşidəddin Vətvat	385
Ədib Sabir Termezi	389
Kəmaləddin İsmayıl	390
Şəmsəddin Məhəmməd Dəqayıqi-Mərvəzi	391
Həmidələddin Bəlxı	401
Bədi Cuyəni	402
Bəhaləddin Bağdadi	403
Məhəmməd bən Münəvvər	405
Səidəddin Vəraveyni	406

XIII-XIV əsrlərdə İran, Əfqanıstan və Tacikistanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr və ədəbiyyatın inkişafı 409

Əli Ravəndi	413
Naseh bən Zəfər	415
Əfzələddin Kirmani	416
Məhəmməd Oufi Buxari	418
Şəms Qeys	421
Ziyaəddin Nəxşəbi	423
Siraci Səqzi.....	428
Nizam İsfahani.....	429
Əsir Əvmani.....	430
Keykavus Razi	431
Mövlana Cəlaləddin Rumi	432
Qanei Tusi	435
Zərdüşt Bəhram Pəjdo	438
Məcid Həmgər	439
Əraqi	441

Sədi Şirazi	
Seyf Fərqani	
Əmir Xosrov Dəhləvi	
Sirac Qumri	
Sultan Vələd	
Nizari Qohestani	
Əmir Hüseyni	
Əlaəldövlə Simnani	
Həsən Dəhləvi	
Bəder Çaçi	
Əmin Bəlyani	
Xacə Kirmani	
Rüken Sayın	
İbn Yəmin	
Übeyd Zakani	583
Əmad Fəqih	597
Cahan Xatun	
Səlman Savəci	527
Hafiz Şirazi	
İmadəddin Ərəbşah	
İbn Nəsuh	
Kamal Xocəndi	
XIII - XIV əsr fars nəsrli.....	603
Sədrəddin Həsən	
Əli bən Himid	
Mübarəkşah	
Mincəh Sirac	
Məhəmməd Zəydəri	
Əfzələddin Kaşani	607
Muyəddin Xarəzmi	608
Nəcməddin Razi	609
Əraqi	611
Ətamülk	611
İbn Bibi	612
Əziz Nəsəfi	
Qütbəddin Şirazi	
Əbülqasim Şirazi	
Dehistani Muyədi	

Nasir Münşi	615
Əmir Həsən Əlisəcəzi	617
Rəşidəddin Fəzlullah	618
Şərəfəddin Qəzvini	618
Vəssaf Əlhəzərət	619
Əbülməvaxer Baxərzi	620
İzzəddin Mahmud Kaşani	620
Fəxr Bənakəti	621
Müyəddin Cuyəni	621
Həmdullah Mustovfi	622
Əflaki	623
Mahmud bən Osman	624
Ziya Nəxşəbi	625
Müyinəddin Yəzdi	
Şəms Münşi	
İbn Əbülxeyr Zərkub	
Eyni Mahru	
Şərəfəddin Rami	
Əbdüislam Farsi	
Mühəqqiq Termədi	
Abdullah Hüseyni Bəlxi	
Qazi Bəyzavi	630
Sədr	630
Əla Münəccim	630
Seyfi Hərəvi	
Fəridun Sepəhsalar	
Kərim Ağsərayi	164
Şəbankari	
Şəmsəddin Amili	
Şəms Fəxri	
Əmir Hüseyni Sadat	
Əlaldövlə Simnani	
Ziya Bərəni	
İbn Bəzzar	
Mir eyid Əli Həmədani	
Övliyullah Ameli	
Mir Xord	
Tahir bən Məhəmməd Xaneqahi	

Sədrəddin Quvəvi	
Şəmsəddin Denisəri	
İsmayıl bən Məhəmməd Təbrizi.....	
Qütan Qəznəvi	
Nəsrəddin Sivasi	
Qütbəddin Bəxtiyar Kaki.....	
Bədr Nəxşəbi	
Şihabəddin əbu Səid Kirmani	
Məcid Xafi	
Şərəfəddin İbrahim	
Nəcməddin Mahmud	
Əbdülcəlil Yəzdi	
Hüseyn bən Məhəmməd Hüseyni Ələvi	
Şəms Sirac	
Əşrəf Marağayi	
Əbdürrəhman Cami	
Əbdi bəy Şirazi	
Kitabiyyat	